

ANALELE BANATULUI

Serie nouă

ARHEOLOGIE ▪ ISTORIE

XXX

2022

M U Z E U L N A Ţ I O N A L A L B A N A T U L U I

ANALELE BANATULUI

Serie nouă

ARHEOLOGIE ISTORIE

XXX

2022

*Volum dedicat aniversării a 150 de ani
de activitate muzeală în Timișoara
1872–2022*

EDITURA MEGA
Cluj-Napoca, 2022

Fondator
Ioachim Miloia

Colegiul de redacție

Claudiu ILAȘ, *manager al Muzeului Național al Banatului*

Dr. Nicoleta DEMIAN, *redactor șef*

Zsuzsanna KOPECZNY, *secretar de redacție*

Dan L. CIOBOTARU, dr. Andrei GEORGESCU, dr. Zoran MARCOV, dr. Felicia OARCEA, dr. Călin TIMOC, *membri*

Colegiul științific

Dr. Costin FENEȘAN (București)

Dr. Bernhard Siegfried HEEB (Museums für Vor- und Frühgeschichte der Staatlichen Museen zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz)

Prof. dr. Elke KAISER (Institut für Prähistorische Archäologie Freie Universität, Berlin)

Prof. dr. Raiko KRAUSS (Eberhard Karls Universität, Tübingen)

Dr. Stelian MÂNDRUȚ (Institutul de Istorie George Barițiu, Cluj-Napoca)

Prof. dr. PETROVICS István (Universitatea József Attila, Szeged)

Prof. emerit dr. Ioan PISO (Director al Centrului de Studii Romane, Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca)

Dr. Aurel RUSTOIU (Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca)

Dr. habil. Gábor SZABÓ (Institute of Archaeological Sciences, ELTE Faculty of Humanity, Budapest)

Prof. dr. Matthias WEMHOFF (Direktor des Museums für Vor- und Frühgeschichte der Staatlichen Museen zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz)

Vigneta copertei: Wiliam Vastag †

Analele Banatului, serie nouă, continuă publicațiile anterioare ale Muzeului Banatului din Timișoara:

Történelmi és Régészeti Értesítő, 1875–1918

Gemina, 1923

Analele Banatului, 1928–1931

Tibiscus, 1971–1979

Orice corespondență se va adresa

Muzeului Național al Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO–300002 Timișoara,

e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Please send any mail to

Muzeul Național al Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO–300002 Timișoara,

e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Responsabilitatea asupra conținutului materialelor revine în exclusivitate autorilor.

ISSN 1221–678X

Indexată în următoarele baze de date internaționale:

DOAJ (<https://doaj.org/>)

ICI Journals Master List (<https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=25470>)

CEEOL (<https://www.cceol.com/search/journal-detail?id=2682>)

ErihPlus (<https://kanalregister.hkdir.no/publiseringskanaler/erihplus/periodical/info.action?id=485417>)

Editura MEGA | www.edituramega.ro

e-mail: mega@edituramega.ro

CUPRINS ■ SOMMAIRE ■ INHALT ■ CONTENTS

ARHEOLOGIE ȘI ISTORIE VECHĂ

FLORIN GOGÂLTAN, SORIN FELEA

Din colecțiile Muzeului Național al Banatului din Timișoara III. Depozitul de bronzuri de la Banatski Karlovac (Károlyfalva, Karlsdorf), Serbia ☞ *From the Collections of the National Museum of Banat in Timișoara. III. The Banatski Karlovac (Nagykárolyfalva/Karlsdorf, Serbia) bronze hoard* 9

VALENTIN CEDICĂ

Catalog al obiectelor din metal atribuite culturii Basarabi descoperite în Banat ☞ *Catalogue of metal objects attributed to Basarabi Culture discovered in Banat*..... 27

ANDREI GEORGESCU

Two new finds of clay anthropomorphic figurines in late iron age contexts from southwestern Romania 47

CĂLIN TIMOC, MICHAL PISZ

Revisiting *Caput Bubali* – Results of the Topo Survey on the Roman fort in Cornuțel (Caraș-Severin County) 59

ANDREI-CĂTĂLIN DÎSCĂ

Situri și descoperiri de epocă romană din împrejurimile Potaissiei (VI). Date noi și clarificări privind partea de est a teritoriului municipiului Turda ☞ *Roman sites and discoveries around Potaissa. (VI). New data and clarifications regarding the eastern side of the territory of Turda Municipality*..... 71

ISTORIE MEDIE, MODERNĂ ȘI CONTEMPORANĂ

CĂLIN COSMA

Tipuri de cercei din secolele VII-VIII descoperite pe teritoriul Transilvaniei ☞ *7th and 8th century earring types discovered within the territory of Transylvania*..... 93

DANIELA TĂNASE

O așezare din evul mediu timpuriu descoperită la Pișchia (jud. Timiș) în anul 2010 ☞ *An early medieval settlement discovered in Pișchia (Timiș County) in 2010* 139

RAOUL M. ȘEPTILICI, OCTAVIAN C. ROGOZEA, DOREL MICLE

Descoperiri monetare medievale din campania arheologică 2020 de la Remetea Mare (jud. Timiș) – punctul Gomila lui Gabor ☞ *Medieval monetary discoveries from the archaeological campaign 2020 from Remetea Mare–Gomila lui Gabor (Timiș County)*..... 171

COSTIN FENEȘAN

Mineritul din Transilvania la începutul secolului al XVII-lea. Raportul lui Giulio Cesare Muralti (1603) ☞ *Mining in Transylvania at the beginning of the 17th Century. Giulio Cesare Muralti's report (1603)*..... 177

CIPRIAN GLĂVAN

Notizen über die Dramatischen Leistungen der Bühne-Gesellschaft der Herren J.B. Hirschfeld und F. Herzog, während des winter-curses 1828/9 zu Temeswar, prima publicație teatrală din Banat ↔ *Notizen über die dramatischen Leistungen der Bühne-Gesellschaft der Herren J.B. Hirschfeld und F. Herzog, während des Winter-Curses 1828/9 zu Temeswar, the first theatrical publication from Banat.....* 195

GABRIELA ADINA MARCO

Oameni, destine, fapte: aspecte demografice, sociale și confesionale la Saravale (jud. Timiș) în a doua jumătate a secolului al XIX-lea ↔ *People, destinies, facts: demographical, social and confessional aspects in Saravale (Timiș County) during the second half of the 19th century.....* 213

FELICIA ANETA OARCEA

Feminism și filantropie la cumpăna veacurilor XIX-XX. Incursiuni arădene ↔ *Feminism and philanthropy on the edge of the 19th–20th centuries. Highlights from Arad.....* 221

TEODORA-DANIELA MOȚ

Circumstanțele medicale și sanitare din Timișoara anilor 1924-1943, reflectate în arhiva Spitalului de stat și în revista *Viața Medicală* ↔ *Sanitary conditions and medical care in Timisoara between 1924–1943, reflected in the archive of the State Hospital and Medical Life journal.....* 231

EUSEBIU NARAI

Relațiile româno-franceze în a doua jumătate a anului 1931 oglindite în paginile cotidianului bănățean *Vestul* ↔ *Romanian-French relations in the second half of 1931, reflected in the pages of the Banat daily The West.....* 245

ROMINA SOICA

Câteva aspecte privind influența ideologiei regimului comunist în cinematografia și teatrul românesc între anii 1956–1957 ↔ *Some aspects regarding the ideological influence of the communist regime on Romanian cinema and theatre between the years 1956–1957.....* 257

ISTORIA CULTURII, ARTEI, MUZEOLOGIE

MIKLÓSIK ELENA

Ormós Zsigmond – de la funcționarul disciplinat la colecționarul istoric de artă ↔ *Ormós Zsigmond – from the disciplined clerk to the art historian collector.....* 265

NICOLETA DEMIAN

Colecția numismatică a lui Ormós Zsigmond – între pasiune și rațiune ↔ *The numismatic collection of Ormós Zsigmond – between passion and reason.....* 279

FILIP KRČMAR

National Museum of Zrenjanin and its cultural ties to Romania 299

RECENZII, PREZENTĂRI DE CARTE

ZSUZSANNA KOPECZNY

Adrian Andrei Rusu, *Râșnov – Arx Suprema*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2022, 432 p..... 325

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE/ ABBREVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES 329

ARHEOLOGIE ȘI ISTORIE VECHE

DIN COLECȚIILE MUZEULUI NAȚIONAL AL BANATULUI DIN TIMIȘOARA III. DEPOZITUL DE BRONZURI DE LA BANATSKI KARLOVAC (KÁROLYFALVA, KARLSDORF), SERBIA

*Florin Gogâltan**, *Sorin Felea***

In memoriam dr. Felix (Bódog, Srećko) Milleker (1858–1942),
primul arheolog profesionist al Banatului***

Cuvinte cheie: Banatski Karlovac, Serbia, depozit de bronzuri, Bz C2/D-Ha A, stilul ceramic Cruceni-Belegiš II
Keywords: Banatski Karlovac, Serbia, bronze hoard, Bz C2/D-Ha A, Cruceni-Belegiš II ceramic style

From the Collections of the National Museum of Banat in Timișoara. III. The Banatski Karlovac (Nagykárolyfalva/Karlsdorf, Serbia) bronze hoard (Abstract)

The bronze hoard at Banatski Karlovac (Nagykárolyfalva/Karlsdorf, opš. Alibunar, South Banat District, Vojvodina, Serbia) was discovered in 1896 on the plateau at the northern edge of the town towards the Aibunar marsh (Fig. 2). From what F. Milleker found out, there would have been a total of 32 pieces: 17 socketed axes, 10 anklets, 1 bracelet, 2 spearheads, an „arm guard” and a possible helmet decoration. They were shared between the landowner and the workers, 8 pieces arriving at the museum in Vršac and 5 pieces at the museum in Timișoara.

A first, more detailed publication of the Banatski Karlovac bronze hoard is due to R. Rašajski. He will describe and illustrate 9 objects (5 socketed axes, 3 leg bracelets and the „arm guard „) from the collections of the museum in Vršac and 8 socketed axes from the collections of the Banat museum in Timișoara (Fig. 5).

In this article, due to the mistakes regarding the dimensions and the drawing of the pieces in R. Rašajski's work, we resume the publication of the 8 socketed axes from Banatski Karlovac that are kept in the collections of the museum in Timișoara (inv. no. IV – 6147, Pl. I/1; IV – 1491, Pl. I/2; IV – 1489, Pl. I/3; IV – 1492, Pl. I/4; IV – 1488, Pl. I/5; IV – 1490, Pl. I/6; IV – 1493, Pl. I/2; IV – 1494, Pl. II/3). To these are added a spearhead (IV – 1487, Pl. I/1), otherwise mentioned in specialized literature without having been illustrated, and 2 socketed axes (inv. no. IV – 6145, Pl. II/4; IV – 6146, Pl. II/5). The belonging of the 2 socketed axes to the Banatski Karlovac bronze hoard is recorded in the inventory register IV of the museum in Timișoara (Fig. 6).

The finds from the Banatski Karlovac bronze hoard, in the absence of other more reliable dating elements, may cover a longer period of time. That is why it seems reasonable to place it in the so-called Late Bronze II and III of the relative chronology of the eastern Carpathian Basin (Bz Bz C2/D-Ha A).

The cultural milieu in which the pieces of the Banatski Karlovac bronze hoard circulated until the time of their deposition in the ground is suggested by some older or newer finds made in the same area where this hoard was discovered (Fig. 7). However, it is about that characteristic Late Bronze Age II horizon (Bz C2/Bz D and the beginning of the Ha A1 phase) in the low plain of Banat which has been attributed to the so-called Cruceni-Belegiš II ceramic style.

De numele lui Felix Milleker, pentru a respecta ortografia germană a originilor sale, se leagă și prima documentare sistematică a descoperirilor arheologice din Banat¹ (Fig. 1). 62 de ani din lunga sa viață și-a dedicat-o activității muzeale,

mai întâi ca și custode al muzeului din Bela Crkva (1881–1883) și mai apoi al muzeului din Vršac (1883–1942)². După moartea sa, muzeul orașului

* Institutul de Arheologie și Istoria Artei/Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca, România, e-mail: floringogaltan@gmail.com

** Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România, e-mail: feleasorin7@gmail.com

*** Un omagiu adus acestei personalități a istoriei Banatului a fost publicat recent sub egida Asociației „ArheoVest” Timișoara (Forțiu-Micle 2022).

¹ Liste bibliografice se găsesc la Rašajski 1975b; Scherer 1983, 56–76 sau Medaković 2008, 55–57, lucrare ce se poate consulta și pe internet.

² Repere biografice la Rašajski 1973; Scherer 1983; Medaković 2008; Ţicu 2013; Bakić 2015.

Fig. 1. Felix Milleker (1858–1942) /
Felix Milleker (1858–1942).

natal s-a închis, pentru a se redeschide după cel de-al doilea război mondial, cu un nou început pentru un alt cărturar și om de suflet al Banatului, Rastko Rašajski.

✱

Continuăm publicare pieselor de metal preistorice din colecțiile muzeului din Timișoara cu discuții pe marginea depozitului de bronzuri de la Banatski Karlovac (Nagykárolyfalva/Karlsdorf, opș. Alibunar Districtul Banatul de Sud, Voivodina, Serbia) (Fig. 2)³. Din informațiile oferite de F. Milleker aflăm că pe data de 24 martie 1896, pe terenul lui Iwanitza Miklós, ce se afla pe platoul de la marginea nordică a localității înspre mlaștina de la Aibunar, pe locul numit „károlyfalvai szőlők”⁴, s-a descoperit la adâncimea de 0,75 m un depozit de bronzuri în greutate de 7–8 kg (Fig. 2). Piese au fost depuse într-un vas grosier din lut, spart

³ Este o obligație morală de a menționa de fiecare dată că piesele de metal preistorice din colecțiile Muzeului Național al Banatului din Timișoara au fost prelucrate de F. Gogâltan, cu sprijinul nemijlocit al lui Florin Medeț și Florin Drașovean, între anii 1989–1994. O parte dintre aceste descoperiri au fost publicate anterior (Gogâltan 1989; Gogâltan 1990; Gogâltan 1992; Gogâltan 1994; Gogâltan 1994b; Gogâltan 1999; Gogâltan 2002). Prezentul articol continuă seria începută în numărul XXVIII al revistei *Analele Banatului* prin publicarea unor celturi de bronz descoperite izolat/singulare din Banatul românesc (Gogâltan-Felea 2020) și a brățării de bronz de la Ghilad (Gogâltan-Felea 2021).

⁴ La Uzelac 1996, 36, nota 59 și Jovanović 2010, 16, Tab. 1, 18–19, 21 este folosit toponimul „Vinogradi”.

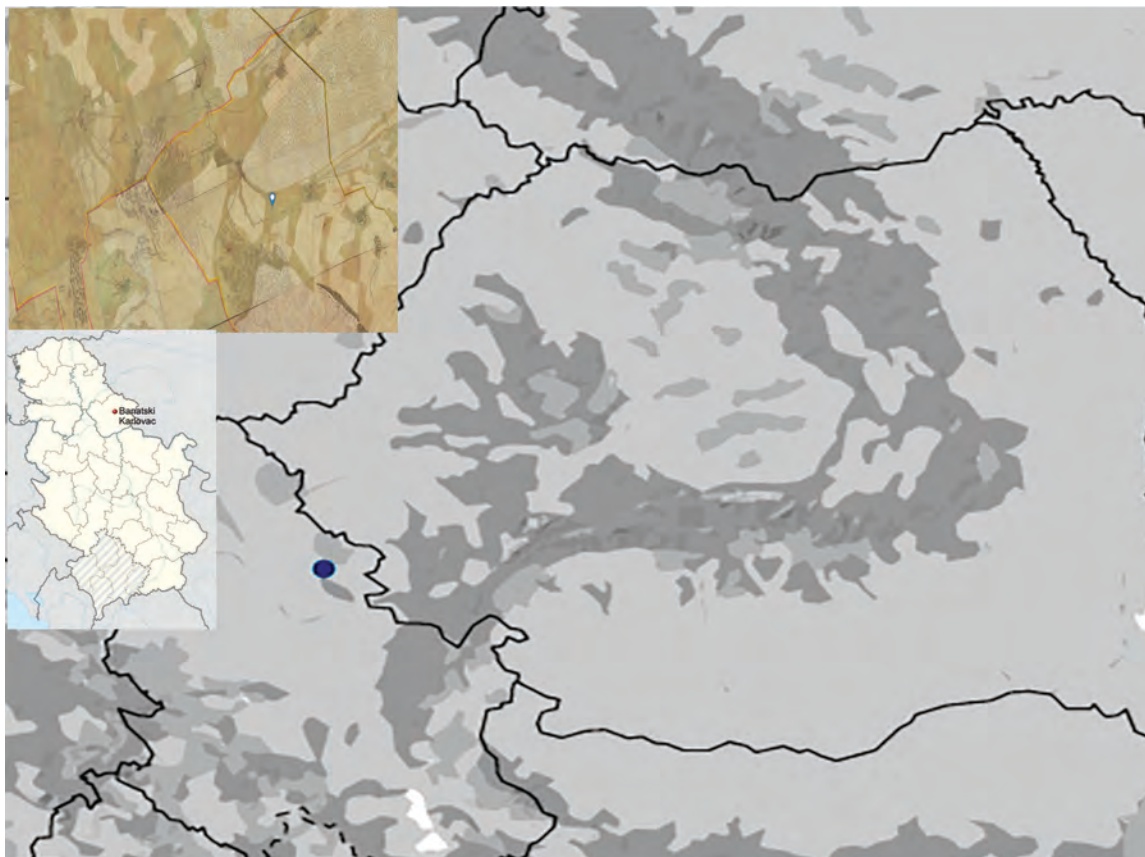

Fig. 2. Localizarea depozitului de bronzuri de la Banatski Karlovac / Location of the Banatski Karlovac bronze hoard.

din cauza greutății pământului, fragmentele sale pierzându-se. Din ceea ce a aflat Milleker, deplasându-se la fața locului pe data de 30 martie 1896, ar fi fost vorba despre un număr de 32 de piese: 17 celturi, 10 brățări de picior, o brățară, 2 vârfuri de lance, un „apărător de braț” și un posibil decor de coif⁵. Obiectele au fost întregi (o brățară de picior și un celt fiind rupte de descoperitori), având o stare de conservare bună și o patină verde. Ele au fost împărțite la mai multe persoane, Milleker recuperând inițial pentru muzeul din Vrșac 3 celturi (printre care și cel distrus) și „apărătorul de braț”. Toate piesele pe care le-a văzut sunt descrise sumar, precizându-se analogiile cunoscute în epocă. Au fost ilustrate „apărătorul de braț”, o brățară de picior și două celturi (Fig. 3)⁶. Două celturi și o brățară de picior au fost donate de Iwanitza muzeului din Timișoara, iar prin medierea lui Kalitovics

Fig. 3. Depozitul de bronzuri de la Banatski Karlovac (după Milleker 1896) / Banatski Karlovac bronze hoard (after Milleker 1896).

Lőrincz alte 2 celturi ar fi ajuns la același muzeu⁷, fapt confirmat și de raportul consiliului de administrație din data de 16 mai 1896⁸.

Pe 23 iulie 1901 Berkeszi István, noul custode al

muzeului din Timișoara⁹, face o vizită la Banatski Karlovac, unde Kalitovics L. îi arată două urne de epocă romană găsite în localitatea învecinată Izbiște¹⁰. În acest context Kalitovics donează vasele, dar și un celt de bronz lung de 9,5 cm și având o lamă lată de 5 cm¹¹. Nu se precizează de unde provine acest celt, dar este posibil să aparțină depozitului găsit în 1896. În anul următor, Berkeszi face o nouă vizită la Banatski Karlovac de unde achiziționează pentru muzeul timișorean obiecte frumoase din epoca pietrei și a bronzului, fără alte specificații¹².

Noi precizări cu privire la descoperirile de la Banatski Karlovac sunt aduse de Milleker în partea a III-a a repertoriului său privind antichitățile arheologice din sudul Ungariei¹³. Referitor la depozitul de bronzuri din 1896, Iwanitza ar fi donat muzeului din Timișoara prin Kalitovics 2 celturi și 2 brățări de picior (în 1897 erau menționate doar două celturi și o brățară de picior), iar Kalitovics un vârf de lance recuperat de la muncitori. În total, în 1902 muzeul ar fi avut din acest depozit un număr de 9 piese (!). De descris sunt descrise însă doar 5 obiecte: un celt având 11 cm lungime, un altul de 10 cm, o brățară de picior realizată din sârmă rotundă, cu capetele aplatizate, decorată cu linii incizate, o altă brățară cu capetele subțiri care se încalcă unul peste altul și un vârf de lance lung de 16,5 cm, cu lama în formă de frunză de dafin. Probabil tot din acest depozit Milleker ar fi văzut în 1904 la Budapesta în colecția lui dr. Szivák Imre o brățară de picior, un vârf de lance și un celt cu urechiușă. De asemenea Böhm Károly din Biserica Alba (Fehértemplom) ar mai fi făcut rost în 1905 de un celt cu urechiușă. Mai sunt menționate și alte descoperiri făcute la Banatski Karlovac, care nu au însă legătură cu depozitul de bronzuri descoperit în 1896¹⁴.

În 1940, F. Milleker ne informează că din cele 32 de piese ale depozitului de bronzuri de la Banatski Karlovac, 8 ar fi ajuns la muzeul din Vrșac și 5 la muzeul din Timișoara¹⁵.

⁵ În prima prezentare a depozitului, F. Milleker pomenește doar 30 de piese, printre care numai 15 celturi (Milleker 1896, 252).

⁶ Milleker 1896; Milleker 1897, 55–58; Milleker 2013, 75–78. Este vorba despre piesele cu numerele de inventar 923–924, 926–927, precizare făcută de Rašajski 1975a, 90.

⁷ Milleker 1897, 57; Milleker 2013, 77 (Kalitovics în loc de Kalitovics, o transcriere greșită a numelui acestuia).

⁸ Rendes havi választmányi ülés 1896. május 16-án. *Történelmi és Régészeti Értesítő* XII/4 (1896), 117. Vezi și Medeleț-Toma 1997, 59 cu ortografia românească Nicolae Ivăniță. Ele au fost inventariate la Muzeul din Timișoara sub numerele I 1517–1519 la 16 mai 1896.

⁹ Pentru informații despre această personalitate culturală a Banatului vezi mai nou Gogâltan-Felea 2020, 39–40 cu bibliografia mai veche.

¹⁰ *Régészeti kirándulások. Történelmi és Régészeti Értesítő* XVII/3–4 (1901), 96; Medeleț-Toma 1997, 72.

¹¹ Rendes havi választmányi ülés 1901. október 30-án. *Történelmi és Régészeti Értesítő* XVII/3–4 (1901), 123; Milleker 1906, 86–87; Medeleț-Toma 1997, 72.

¹² *Történelmi és Régészeti Értesítő* XIX/3–4 (1903), 136; Medeleț-Toma 1997, 73.

¹³ Milleker 1906, 85–87.

¹⁴ Vezi mai jos.

¹⁵ Milleker 1940, 23.

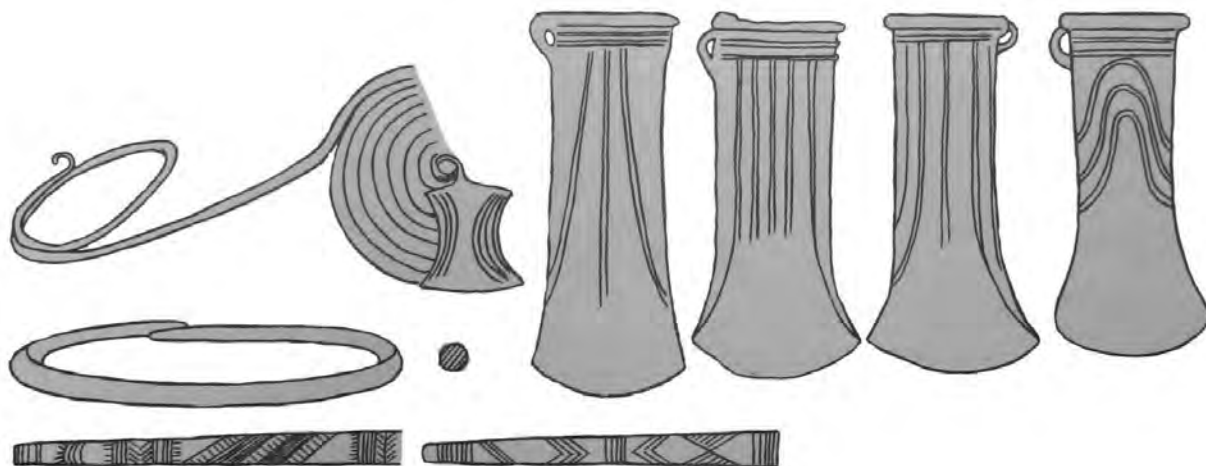

Fig. 4. Depozitul de bronzuri de la Banatski Karlovac (după Holste 1951)
/ Banatski Karlovac bronze hoard (after Holste 1951).

Friedrich Holste, în lucrarea sa postumă *Hortfunde Südosteuropa*, documentează în muzeul din Vrșac, înainte de cel de-al doilea război mondial, 4 celturi, o brățară și „apărătorul de braț”, menționând că alte piese se găsesc în muzeul din Timișoara (Fig. 4)¹⁶. El reproduce grafic „apărătorul de braț” și două celturi care se regăsesc și la F. Milleker¹⁷. Alte două celturi și o brățară decorată având capetele petrecute sunt publicate pentru prima oară¹⁸.

Mircea Rusu, în sinteza sa din 1963 privind depozitele de bronzuri din Transilvania, menționează printre descoperirile caracteristice seriei Jupalnic-Turia (Ha A2) și cea de la „Carlsdorf, Rayon Moldova Nouă” citându-l pe F. Holste¹⁹. Celturi de tip transilvănean ar exista și la „Carlsdorf, r. Moldova Nouă”²⁰. Probabil confuzia a pornit de la denumirea în limba germană a localității Moldovița (Carlsdorf), înglobată astăzi în orașul Moldova Nouă²¹. În teza sa de doctorat va renunța însă la includerea acestei descoperiri printre depozitele de bronzuri de vreme „Hallstatt A₂” din Transilvania²². Din această cauză depozitul nu se regăsește nici în monografiile lui Mircea Petrescu-Dîmbovița privind depozitele de bronzuri

din România²³. În schimb în volumul *PBF* dedicat brățarilor de mână și picior este consemnat „apărătorul de braț” publicat de Milleker de la Banatski Karlovac ca fiind o descoperire izolată de la Moldovița (Carlsdorf), oraș Moldova Nouă, jud. Caraș-Severin²⁴. Desenul a fost oferit de R. Rașajski și este cel al piesei de la Banatski Karlovac pe care acesta, așa cum o să vedem, o ilustrase în 1975. Evident și această informație este o greșeală.

Poziția cronologică a pieselor publicate din depozitul de la Banatski Karlovac va fi pentru prima oară discutată de Wilhelm Albert v. Brunn. Astfel el plasează depozitul în așa numita „Stufe 1 (Uriul-Domănești)” caracteristică etapei Bz. D²⁵. O datare mult mai târzie (Ha A2/B1) este propusă de Draga Garașanin²⁶ și Milutin Garașanin²⁷.

O primă publicare mai detaliată a depozitului de bronzuri de la Banatski Karlovac i-o datorăm lui R. Rașajski (Fig. 5)²⁸. Cele 32 de piese au fost descoperite într-o oală de lut în 1896, cu ocazia unor lucrări la vie, la o adâncime de 0,75 m. Piesele s-au împărțit între proprietarul pământului și muncitori, la muzeul din Vrșac ajungând în același an 8 piese, iar la muzeul din Timișoara 5 piese. Odată cu achiziționarea în 1905 a colecției lui Leonard Böhm de către muzeul din Vrșac, depozitul a mai fost întregit cu încă un celt. Din informațiile oferite de Milleker din acest depozit au rămas 17 celturi, 10 brățări de picior, încă o brățară, un „apărător de braț”, 2 vârfuri de lance și un posibil decor de coif.

¹⁶ Holste 1951, 10, Taf. 17/11–18.

¹⁷ Holste 1951, Taf. 17/11 (apărător de braț), Taf. 17/13, 15 (celturi).

¹⁸ Holste 1951, Taf. 17/12, 14 (celturi), Taf. 17/16–18 (brățară).

¹⁹ Rusu 1963, 208, nr. 2.

²⁰ Rusu 1966, 35, nr. 25.

²¹ Vezi <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/ErdelyHelysegnevTar-erdely-bansag-es-partium-tortenet-es-kozigazgatasi-helysegnevtara-1/telepulesek-1C9/m-DB0/moldovita-ECA/>.

²² Rusu 1972.

²³ Petrescu-Dîmbovița 1977; Petrescu-Dîmbovița 1978.

²⁴ Petrescu-Dîmbovița 1998, 33, Taf. 21/161.

²⁵ v. Brunn 1968, 289.

²⁶ Garașanin 1972, cat. nr. 137.

²⁷ Garașanin 1973, 431.

²⁸ Rașajski 1975a.

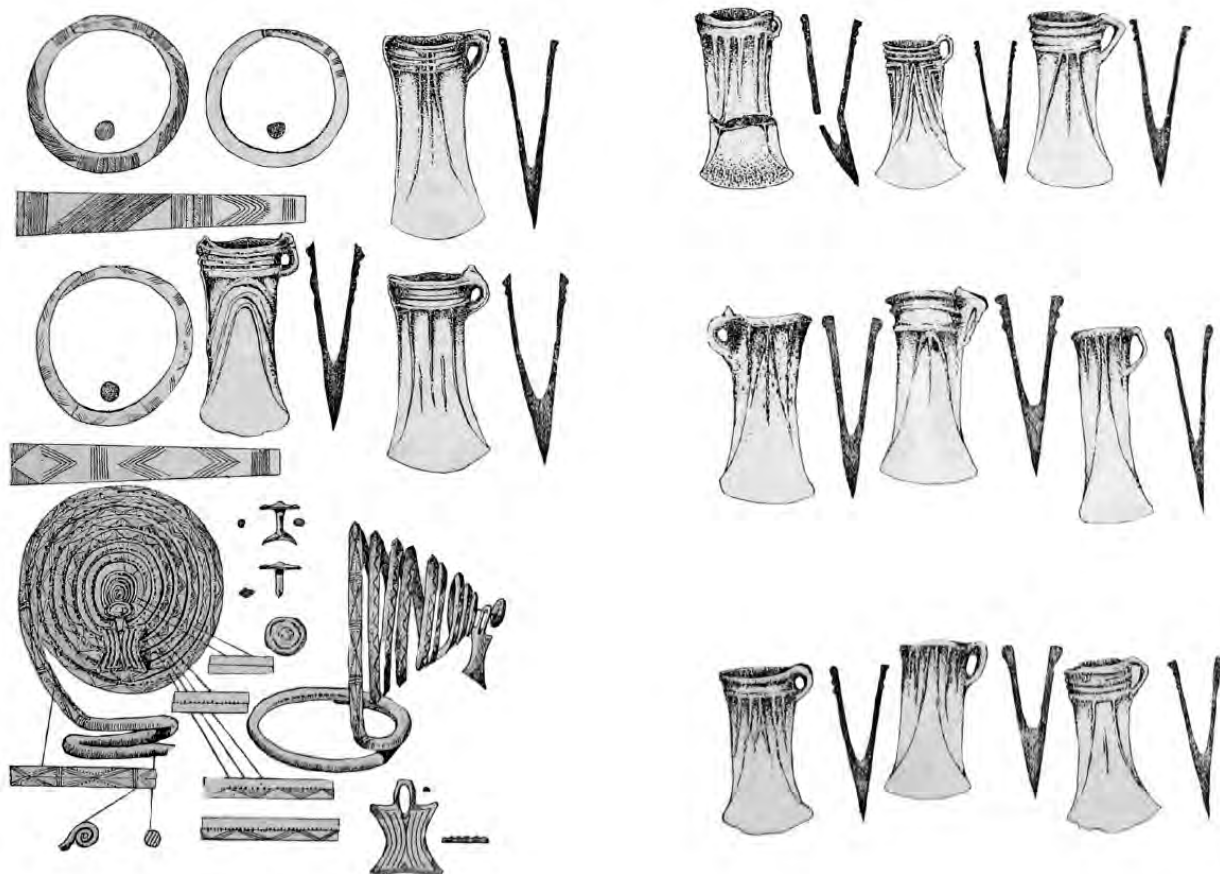

Fig. 5. Depozitul de bronzuri de la Banatski Karlovac (după Rašajski 1975a)
/ Banatski Karlovac bronze hoard (after Rašajski 1975a)

El va descrie și ilustra 9 piese (5 celturi, 3 brățări de picior și „apărătorul de braț”) din colecțiile muzeului din Vrșac (nr. inv. 673, 923–930) și 8 celturi din colecțiile muzeului Banatului din Timișoara (nr. inv. 1488–1895, 6174²⁹). Așa cum vom vedea există diferențe notabile în ceea ce privește dimensiunile și desenul celturilor, între ceea ce a publicat Rašajski și ce publicăm noi. Depozitul a fost datat în Ha A2.

Pornind de la informația găsită la M. Rusu, Tudor Soroceanu a introdus greșit Moldovița (alături de Iam și Jamul Mare) în lista complementară a depozitelor de bronz din Transilvania, datorită preluării confuziei dintre Banatski Karlovac (Nagykarolyfalva) și Moldovița (Kiskarolyfalva)³⁰.

Svend Hansen amintește din cele 32 de piese ale acestui depozit doar 13 celturi, 3 brățări și un „apărător de braț” prevăzut cu un pandantiv în formă de scut³¹. La literatura de bază mai adaugă câteva

mențiuni bibliografice, publicând și o primă hartă de răspândire a brățărilor de tip Salgótarján³².

Plecând de la depozitul de la Markovac-Grunjac, Dragan Jovanović va prezenta toate descoperirile de bronz din zona Vrșac (dealurile/munții Vrșac-ului). Referitor la depozitul de la Banatski Karlovac, el va prelua toate informațiile din articolul lui R. Rašajski, inclusiv datarea sa în Ha. A2³³.

Analizând o serie de celturi din Serbia, Mario Gavranović și Aleksandar Kapuran discută și două piese din depozitul de la Banatski Karlovac. Descriind depozitul, ei menționează pe lângă cele 17 celturi care se regăsesc în muzeele din Vrșac și Timișoara, brățări de picior și mână, vârfuri de lance și fragmente de coif³⁴.

Preluând informațiile din lucrările lui Milleker

²⁹ Rašajski 1975a, 89. Numărul de inventar corect este 6147 vezi și Rašajski 1975a, 90, nr. cat. 15.

³⁰ Soroceanu 1982, 375, Nr. 37. Comunicare amabilă T. Soroceanu.

³¹ Hansen 1994, 560, nr. 6.

³² Kossack 1954, 97, E1 (pandantivul în formă de clepsidră de pe așa numitul „apărător de braț”); Chidioșan 1977, 61 (cu atribuirea greșită a pandantivului „cu placă dreptunghiulară având mijlocul arcuit concav” ca provenind de la sud vest de Vrșac); Vasić 1982, 268, cu datarea depozitului în etapa sa „Stufe I”. Hansen 1994, Abb. 177.

³³ Jovanović 2010, 18–19, 21, Tab. 6,

³⁴ Gavranović – Kapuran 2014, 39–40, Taf. III/1, 5.

și Rašajski, Rastko Vasić precizează că dintre cele 32 de piese descoperite în 1896 la Banatski Karlovac, 8 se păstrează în muzeul din Vršac și 5 în cel din Timișoara³⁵. După descrierile lui Milleker unul dintre cele 2 vârfuri de lance, despre care nu se știe unde se află, ar avea o lungime de 17 cm, o lățime de 3,5 m și un manșon de 7 cm³⁶.

Oliver Dietrich, în recenta sa sinteză privind celturile din România, lămurește confuzia făcută de M. Rusu cu privire la descoperirile de la „Carlsdorf, r. Moldova Nouă”, consemnând și alți autori care au preluat această informație greșită³⁷. Celtul cu nr. inv. IV – 6145 (Pl. II/4) a fost în mod greșit publicat ca provenind de la Timișoara³⁸. Ilustrează însă în mod corect un celt aflat în colecțiile Muzeului Banatului din Timișoara (IV – 1494, Pl. II/3), care provine din depozitul de la Banatski Karlovac³⁹.

În acest articol, datorită greșelilor privind dimensiunile și desenul pieselor din lucrarea lui

muzeului din Timișoara (nr. inv. IV – 6147, Pl. I/1; IV – 1491, Pl. I/2; IV – 1489, Pl. I/3; IV – 1492, Pl. I/4; IV – 1488, Pl. I/5; IV – 1490, Pl. I/6; IV – 1493, Pl. I/2; IV – 1494, Pl. II/3). La acestea se adaugă un vârf de lance (IV – 1487, Pl. I/1), menționat de altfel în literatura de specialitate fără să fi fost ilustrat, și 2 celturi (nr. inv. IV – 6145, Pl. II/4; IV – 6146, Pl. II/5), dintre care unul se regăsește și la O. Dietrich ca loc de proveniență Timișoara (vezi mai sus). Apartenența celor 2 celturi la depozitul de la Banatski Karlovac, alături de cel publicat prima oară de R. Rašajski (nr. inv. IV – 6147, Pl. I/2), este consemnată în registrul de inventar IV al muzeului din Timișoara (Fig. 6)⁴⁰.

În primul articol din această serie dedicată publicării pieselor de metal preistorice aflate în colecțiile Muzeului Banatului din Timișoara precizăm că există patru registre de inventar (I-IV). Primul acoperă perioada cuprinsă între 1872–1918, cel de-al doilea a fost realizat după 1918 și

Nr. ordine	Data interceptării				Nr. de rapoarte	Denumirea Obiectului	Descrierea obiectului (se va arăta materialul, tehnica și dimensiunile obiectului)	Starea de conservare	Proveniența (Ex: cucerite pe teren, cumpărate, donat, găsite, etc. Se va indica anul care determină proveniența)	Nr. obiectelor				Perioada de proveniență	Valoarea estimată	CLASIFICAREA OBIECTELOR		Data, motivul și conținutul legii din patrimoniul muzeului	OBSERVAȚII	
	Anul	Luna	Ziua	Oră						Total	Din care		Fidelii colecții (Denumirea colecției interioare se va arăta în descrierea)			Specializarea în care se înregistrează Ex: (istoric, artă, știință, religie, etc.)				
											Înalt	Înalt								
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18			
10	10	10	10	10	10	- celt mare cu gura dintr-unul, cu brățară pe ambele fețe, colapsul central.	fructe	Golatină Pomagraz	1				10	Polistat	100g		10.10.20	8511		
11	11	11	11	11	11	- mure cu gura dintr-unul, cu brățară pe ambele fețe, colapsul central.	-	100g	1				10	-	-		10.10.20	8512		
12	12	12	12	12	12	- jumătate de mure, 100g lung, 100g putred.	-	Jurnal	1				10	-	-		10.10.20	8513		
13	13	13	13	13	13	- cu mure dintr-unul, cu brățară pe ambele fețe, colapsul central.	-	100g	1				10	-	-		10.10.20	8514		
14	14	14	14	14	14	- cu mure dintr-unul, cu brățară pe ambele fețe, colapsul central.	-	100g	1				10	-	-		10.10.20	8515		
15	15	15	15	15	15	- cu mure dintr-unul, cu brățară pe ambele fețe, colapsul central.	-	100g	1				10	-	-		10.10.20	8516		
16	16	16	16	16	16	- cu mure dintr-unul, cu brățară pe ambele fețe, colapsul central.	-	100g	1				10	-	-		10.10.20	8517		

Fig. 6. Registrul inventar IV al Muzeului Național al Banatului din Timișoara. Informații referitoare la componența depozitului de bronzuri de la Banatski Karlovac / Inventory register IV of the National Museum of Banat in Timisoara. Information on the composition of the Banatski Karlovac bronze board.

R. Rašajski, reluăm publicarea celor 8 celturi de la Banatski Karlovac care se păstrează în colecțiile

³⁵ R. Rašajski a publicat însă 8 celturi din colecția muzeului din Timisoara!

³⁶ Vasić 2015, 69, nr. 289–290.

³⁷ Dietrich 2021, 20–21, 744. Este vorba despre Petrovsky 1977, 446, Nr. XLVI.1; Săcărin 1979, 114, Nr. 22; Gumă 1993, 255, Nr. 41; Hansen 1994, 579, Nr. 66; Luca 2004, 104, Nr. 165.1. La aceștia trebuie adăugat, așa cum am văzut mai sus, și Soroceanu 1982, 375, Nr. 37.

³⁸ Dietrich 2021, 202, nr. cat. 0037, Taf. 0011/0037.

³⁹ Dietrich 2021, 484, Abb. 9.27.

reprezintă o traducere proastă și plină de greșeli a primului registru de inventar, inadvertențe preluate și în următoarele două registre, întocmite după 1948⁴¹. Dacă pentru unele dintre piese am reușit să facem echivalarea între numărul de inventar actual și cel din primul registru (Pl. I/1–2, 4–5; II/1), care precizează corect locul de descoperire al

⁴⁰ Dorim să-i mulțumim și pe această cale doamnei dr. Nicoleta Demian pentru informațiile oferite.

⁴¹ Gogâltan-Felea 2020, 40, nota 11. Vezi și Medeț-Râmneanu 2003, 18, 28, 52.

obiectelor găsite în 1896 și achiziționate ulterior de muzeul din Timișoara, pentru altele a fost practic imposibil (Pl. I/3, 6; II/2–5). De aceea apartenența acestora la depozitul de la Banatski Karlovac trebuie privită cu rezerva de rigoare.

*

*Catalogul pieselor din depozitul de la Banatski Karlovac aflate în colecțiile Muzeului Banatului din Timișoara*⁴²:

1. Celt – (Pl. I/1):

- a. **Descrierea piesei:** Celt cu toartă de înmănușare, manșon îngroșat, decorat cu câte o pereche de nervuri arcuite de-o parte și de alta a corpului, patină verde închis;
- b. **Dimensiuni:** L – 9,2 cm; lt – 4,3 cm; dg – 4,6 cm; di – 3 cm; ag – 5,5 cm; g – 188 gr;
- c. **Nr. inv.:** I – 1703; II – 382; III – 2020; IV – 6147;
- d. **Observații:** În inventarul III al Muzeului Banatului apare „2019–2026 topoare de bronz cu tortiță și gaură conducătoare”. Desenul și dimensiunile celtului diferă la Rašajski 1975a;
- e. **Bibliografie:** Rašajski 1975a, 90, T. LXXVII/8.

2. Celt – (Pl. I/2):

- a. **Descrierea piesei:** Celt cu toartă de înmănușare, manșon îngroșat care prezintă două nervuri orizontale, decorat pe corp cu șapte nervuri, dintre care câte trei semiovale sunt plasate pe fiecare latură și una mediană;
- b. **Dimensiuni:** L – 10 cm; lt – 5,4 cm; dg – 5,3 cm; di – 3,1 cm; ag – 7,6; g – 253 gr;
- c. **Nr. inv.:** I – 1786; III – 2026; IV – 1491;
- d. **Observații:** În inventarul III al Muzeului Banatului apare „2019–2026 topoare de bronz cu tortiță și gaură conducătoare, numere vechi 158, 1517”. Desenul și dimensiunile celtului diferă la Rašajski 1975a;
- e. **Bibliografie:** Rašajski 1975a, 89, T. LXXVII/7.

3. Celt – (Pl. I/3):

- a. **Descrierea piesei:** Celt cu toartă de înmănușare, manșon îngroșat care prezintă două nervuri orizontale, decorat pe corp cu trei nervuri dispuse sub formă de triunghi cu vârful ascuțit și încă o nervură mediană verticală;
- b. **Dimensiuni:** L – 11,3 cm; lt – 5,7 cm; dg – 5 cm; di – 3,2 cm; ag – 7,5; g – 278 gr;

⁴² L – lungime; l – lățime; lt – lățime tăiș; dg – diametrul găurii de înmănușare împreună cu urechiușa de înmănușare; di – diametrul interior al găurii de înmănușare; ag – adâncimea găurii de înmănușare; g – greutate; gr – grame.

c. **Nr. inv.:** III – 2021; IV – 1489.

d. **Observații:** Desenul și dimensiunile celtului diferă la Rašajski 1975a;

e. **Bibliografie:** Rašajski 1975a, 88–89, T. LXXVII/2.

4. Celt – (Pl. I/4):

- a. **Descrierea piesei:** Celt cu toartă de înmănușare, decorat pe corp cu o nervură în formă de „V” întors și o altă nervură verticală;
- b. **Dimensiuni:** L – 11 cm; lt – 5,6 cm; dg – 5,5 cm; di – 3,5 cm; ag – 7; g – 239 gr;
- c. **Nr. inv.:** I – 1786; II – 642; III – 2022; IV – 1492;
- d. **Observații:** În inventarul III al Muzeului Banatului apare „2019–2026 topoare de bronz cu tortiță și gaură conducătoare”. Desenul și dimensiunile celtului diferă la Rašajski 1975a;
- e. **Bibliografie:** Rašajski 1975a, 90, T. LXXVII/4.

5. Celt – (Pl. I/5):

- a. **Descrierea piesei:** Celt cu toartă de înmănușare, ușor deformată, manșon îngroșat care prezintă două nervuri orizontale, decorat pe corp cu două nervuri arcuite și o nervură mediană verticală. Prezintă pe corp o mică gaură ca defect de turnare;
- b. **Dimensiuni:** L – 11 cm; lt – 5,4 cm; dg – 5 cm; di – 3,2 cm; ag – 6,8 cm; g – 291 gr;
- c. **Nr. inv.:** I – 1786; II – 642; III – 2019; IV – 1488.
- d. **Observații:** Desenul și dimensiunile celtului diferă la Rašajski 1975a;
- e. **Bibliografie:** Rašajski 1975a, 89, T. LXXVII/5.

6. Celt – (Pl. I/6):

- a. **Descrierea piesei:** Celt cu toartă de înmănușare, decorat cu două nervuri fine verticale de-o parte și de alta a corpului fațetat triunghiular;
- b. **Dimensiuni:** Lungime – 11,3 cm; lt – 4,1 cm; di – 2,4 cm; ag – 8 cm; g – 193 gr;
- c. **Nr. inv.:** II – 642; III – 2025; IV – 1490.
- d. **Observații:** Desenul și dimensiunile celtului diferă la Rašajski 1975a;
- e. **Bibliografie:** Rašajski 1975a, 89, T. LXXVII/6.

7. Vârf de lance – (Pl. II/1):

- a. **Descrierea piesei:** Vârf de lance cu patină nobilă de culoare verde;
- b. **Dimensiuni:** L – 16,5 cm; l maximă lamă – 3,7 cm; l maximă manșon – 2,4 cm; di manșon – 2,2 cm; g – 103,2 gr;
- c. **Nr. inv.:** I – 1787; II – 644; III – 2027; IV – 1487;
- d. **Observații:** În inventarul I al Muzeului

Banatului la data de 1 iulie 1902 apare un vârf de lance bronz L 0,165 găsit tot la Károlyfalva, el este pomenit de Milleker donație Kalicovic Lorica. În inventarul II al Muzeului Banatului este consemnat un „vârf de lance de bronz din Carlsdorf donație Calitovici”;

e. **Bibliografie:** Milleker 1896, 253; Milleker 1897, 56–57; Milleker 2013, 76–77; Milleker 1906, 85–86; Vasić 2015, 69, nr. 289–290.

8. Celt – (Pl. II/2):

a. **Descrierea piesei:** Celt cu toartă de înmănușare, manșon îngroșat care prezintă trei nervuri orizontale, decorat cu câte o pereche de nervuri arcuite de-o parte și de alta a corpului și încă o nervură mediană verticală, tăișul prezintă urme puternice de utilizare;

b. **Dimensiuni:** L – 11,3 cm; lt– 5 cm; dg – 4,3 cm; di – 3 cm; ag – 8 cm; g – 276 gr;

c. **Nr. inv.:** III – 2024; IV – 1493;

d. **Observații:** În inventarul III al Muzeului Banatului apare “2019–2026 topoare de bronz cu tortiță și gaură conducătoare”. Desenul și dimensiunile celtului diferă la Rašajski 1975a;

e. **Bibliografie:** Rašajski 1975a, 89, T. LXXVII/9.

9. Celt – (Pl. II/3):

a. **Descrierea piesei:** Celt cu toartă de înmănușare, manșon îngroșat care prezintă două nervuri orizontale, decorat cu câte o pereche de nervuri arcuite de-o parte și de alta a corpului și încă o nervură mediană verticală;

b. **Dimensiuni:** L – 11,5 cm; lt– 5,4 cm; dg – 5,3 cm; di – 3,2 cm; ag – 7,5 cm; g – 273 gr;

c. **Nr. inv.:** III – 2023; IV – 1494;

d. **Observații:** În inventarul III al Muzeului Banatului apare “2019–2026 topoare de bronz cu tortiță și gaură conducătoare”. Desenul și dimensiunile celtului diferă la Rašajski 1975a;

e. **Bibliografie:** Rašajski 1975a, 89, T. LXXVII/3; Dietrich 2021, 484, Abb. 9.27.

10. Celt – (Pl. II/4):

a. **Descrierea piesei:** Celt cu plisc și toartă de înmănușare, prezintă trei nervuri orizontale pe manșon și o nervură scurtă dispusă median pe corp;

b. **Dimensiuni:** L – 10,4 cm; lt– 4,4 cm; dg – 5,2 cm; di – 3 cm; ag – 6,5 cm; g – 141,2 g;

c. **Nr. inv.:** IV – 6145;

d. **Observații:** În inventarul IV al Muzeului Banatului din Timișoara apare numărul de inventar III 6146, număr care nu există în acest inventar. După O. Dietrich chiar dacă contextul său este nesigur, piesa ar avea loc de descoperire Timișoara.

e. **Bibliografie:** Dietrich 2021, 202, nr. cat. 0037, Taf. 0011/0037.

11. Celt – (Pl. II/5):

a. **Descrierea piesei:** Celt cu toartă de înmănușare, manșon îngroșat care prezintă două nervuri orizontale, în apropierea toartei există o mică gaură ca defect de turnare, corpul este fațetat arcuit;

b. **Dimensiuni:** L – 12,5 cm; lt– 4,6 cm; dg – 5,5 cm; di – 3 cm; ag – 8,8 cm;

c. **Nr. inv.:** IV – 6146.

d. **Observații:**

e. **Bibliografie:** inedit.

Discuții

Cea mai bine reprezentată categorie de obiecte în depozitul de la Banatski Karlovac sunt celturile. Dintr-un număr de 17 piese, câte menționează Milleker, 12 celturi au fost publicate de R. Rašajski și încă 2 piese sunt ilustrate cu această ocazie. Acestea au fost atribuite variantelor B și C ale celturilor de tip transilvănean⁴³, așa cum au fost ele definite de M. Rusu⁴⁴.

Atenția specialiștilor a fost atrasă de câteva exemplare mai deosebite. Valentin Dergačev, făcând referiri la piesele din colecția Muzeului Banatului din Timișoara cu nr. inv. IV 1488 (Pl. I/5) și nr. inv. IV 1494 (Pl. II/3), încadrează celturile care au fațetele arcoidale decorate cu nervuri verticale într-o categorie denumită „Celturile din Banat”, prin asocierea cu depozitul de bronzuri de la Banatski Karlovac. Astfel de piese ar apărea pentru prima oară în Banat la sfârșitul fazei Br D – începutul fazei Ha A1, când se datează și acest depozit, având o evoluție încă nedefinită, dovezile indirecte sugerând și întreaga perioadă Ha B⁴⁵.

M. Gavranović și A. Kapuran, cu ocazia documentării celturilor din Serbia, remarcă câteva piese care au un pregnant caracter local și a căror arie de răspândire cuprinde cu precădere Serbia⁴⁶. Este vorba despre celturi cu gura de înmănușare îngroșată, prezentând nervuri orizontale pe manșon, și având pe corp un câmp fațetat în formă de arcadă sau triunghiular („Tüllenbeile mit einem verdickten Mündungswulst mit Horizontalrippen und einem facettierten arkadenförmigen oder

⁴³ Rašajski 1975a; Wanzek 1989, 138; Jovanović 2010, 21, Tab. 6; Gavranović, Kapuran 2014, 42, nota 104 (tip Rusu A5 și B3) și nota 105 tip Rusu B4 și B5); Kacsó 2016, 90 „Astfel de nervuri se găsesc rar pe celturile variantei A, apar mai des pe cele ale variantei B și devin frecvente pe piesele variantei C”.

⁴⁴ Rusu 1966, 23–31.

⁴⁵ Dergačev 2010, 138, 165–167, Harta 3, nr. cat. 22–42, Fig. 17D, 92.

⁴⁶ Gavranović – Kapuran 2014, Karte 1–3.

dreieckförmigen Feld auf dem Körper”). Chiar dacă aceste piese se regăsesc și printre tipurile Rusu C6 până la C10 ale celturilor de tip transilvănean⁴⁷, datorită caracterului lor local, celturile s-ar grupa în șapte noi variante, numerotate de Gavranović și Kapuran de la A la G. Cu această ocazie pe noi ne interesează două celturi de la Banatski Karlovac care au fost atribuite variantelor F și G⁴⁸. Potrivit analogiilor, varianta lor F și implicit depozitul de la Banatski Karlovac s-ar data în Ha A1⁴⁹.

Carol Kacsó, publicând depozitul de la Poclușa de Beiuș (jud. Bihor), remarcă că celturile de aici își găsesc cele mai bune analogii printre exemplarele din depozitul de la Banatski Karlovac⁵⁰. Este vorba despre piesele decorate cu nervuri discutate și de Dergačev, Gavranović și Kapuran. Depozitul de la Poclușa de Beiuș „poate fi încadrat, fără dubii, în faza Bronz târziu 3 (BT 3) din Transilvania, sincronă cu faza veche a culturii câmpurilor de urne (ältere UFZ), respectiv cu faza Ha A din Europa Centrală”⁵¹.

Așa cum precizam la secțiunea privind istoricul cercetărilor, O. Dietrich a lămurit confuzia făcută de M. Rusu, preluată și de alții, între descoperirile de la Carlsdorf (Moldovița/Moldova Nouă) și Banatski Karlovac. Celturile din acest depozit sunt discutate astfel doar indirect, ca analogii pentru unele piese din România. Astfel celtul din Muzeul Banatului din Timișoara cu nr. inv. IV – 1490 (Pl. I/6), decorat cu două nervuri fine verticale de-o parte și de alta a corpului fațetat triunghiular, aparține tipului său B8 („Lang-eckige Beile mit trapezförmig abgesetzten Breitseiten”), varianta c („Abweichend von Typ B8 wird der Beilkörper durch zwei jeweils doppelte Facetten untergliedert”)⁵². Este o formă care își are originea în Bazinul Carpat, datându-se tendențial în acea etapă „Stufe 1; Vădaș, ältere Typengesellschaft”⁵³. O altă piesă remarcată este cea cu nr. inv. IV – 1494 (Pl. II/3). Ea ar aparține tipului C2 („geschwungen-massive Tüllenbeile mit glockenförmig abgesetzter Breitseite”), varianta g („bei denen

Horizontalrippen unter der Tüllenmündung hinzutreten”) cu analogii în depozitul de la Șpálnaca II și Banat⁵⁴.

Celtul cu nr. inv. 6145 (Pl. II/4), publicat de O. Dietrich ca provenind de la Timișoara, aparține categoriei pieselor având gura concavă, sau în formă de plisc, cu secțiunea ovală. Tipologia propusă de C. Kacsó pentru acest tip de celt⁵⁵ a fost respinsă de Dietrich pe motiv că nu există piese reprezentative pentru tipurile sale A-D și F sau că variantele Kacsó A1–2, C1, C2a și F2 sunt foarte asemănătoare⁵⁶. De aceea este avansată o nouă ordonare tipologică, piesa noastră fiind atribuită tipului A2 („Lang-schlanke Tüllenbeile mit gerippter, symmetrisch ausgeschnittener Tüllenmündung”), care cuprinde celturile mai lungi și mai zvelte, având nervuri pe gura de înmănușare⁵⁷. 55 de piese din România aparținând acestui tip și variantelor sale provin din 27 de depozite sigure, iar trei din așezări Noua, fapt ce permite datarea lor sigură în etapele (Stufen) 1–2⁵⁸.

O piesă importantă a colecției de bronzuri de la Banatski Karlovac este așa numitul „apărător de braț” („spiral arm-guards”, „Handschutspiralen”) (Fig. 3–5). Așa cum îi spune și numele, majoritatea celor care s-au aplecat asupra studierii acestui tip de brățară au considerat că a avut rolul de a proteja brațul, pieptul sau eventual piciorul în timpul conflictelor⁵⁹. Pentru alții ele nu au avut un rol funcțional, fiind doar un obiect ornamental de prestigiu, ce indica rangul înalt al purtătorului/purtătoarei în cadrul comunității/comunităților⁶⁰. O serie de descoperiri funerare⁶¹, dar și unele reprezentări ale piciorului uman⁶², sugerează că astfel de brățări puteau fi purtate și în zona glez-

⁵⁴ Dietrich 2021, 484, Abb. 9.27.

⁵⁵ Kacsó 2007, 52–59.

⁵⁶ Dietrich 2021, 119.

⁵⁷ Dietrich 2021, 202, nr. cat. 0037, Taf. 0011/0037.

⁵⁸ Dietrich 2021, 218, Abb. 10.4.

⁵⁹ Vezi Hampel 1896, 118–119; Childe 1929, 274; Popescu 1944, 124; Mozsolics 1967, 73–74; Novotná 1970, 26; Bader 1972, 90; Blajer 1984, 77–79, Abb. 6; Mozsolics 1985, 29; Schumacher-Matthäus 1985, 120–122; Kristiansen 2002, 326, Fig. 5; etc.

⁶⁰ Kemenczei 1965, 113; Bader 1972, 90. Inițial A. Mozsolics a analizat aceste piese la categoria podoabe (Mozsolics 1967, 73–74; Mozsolics 1973, 62–63), pentru ca brățările orizontului Aranyos, datorită combinației lor cu săbii, să fie discutate ca arme (Mozsolics 1985, 29). O astfel de brățară este reprezentată pe antebrațul celebrului idol de la Dupljaja (Matić 2010, 147, Slika 5/1).

⁶¹ Tiszafüred-Majoroshalom (Kovács 1992, Abb. 62).

⁶² Oarța de Jos-Vâlcea/Rusului (Kacsó 2004, Abb. 7/8), Valea lui Mihai-Sárgásföldes gödör/Groapa cu lut (Emödi 2011, Fig. 2/1), Oradea-Salca (Emödi 2011, Fig. 2/2), Marghita (Emödi 2011, Fig. 2/3). O descoperire inedită

⁴⁷ Rusu 1966, 27.

⁴⁸ Gavranović – Kapuran 2014, 39–40, Taf. III/1, 5.

⁴⁹ Gavranović – Kapuran 2014, 42 („Folgt man der Regel, dass geschlossene Funde immer nach dem jüngsten Objekt zu datieren sind, ist die Variante F chronologisch in die Zeit der Stufe Ha A1 einzuordnen”).

⁵⁰ Kacsó 2016, 90.

⁵¹ Kacsó 2016, 92.

⁵² Dietrich 2021, 411.

⁵³ Dietrich 2021, 410.

nei. De altfel v. Brunn le desemna ca „asymmetrischen Fußbergen”⁶³. Având în vedere caracterul lor multifuncțional, este de preferat folosirea unei denumiri tipologice și nu una care să precizeze presupusul lor mod de utilizare. De aceea Wojciech Blajer a utilizat termenul de „Bergen mit asymmetrischen Spiralscheiben”⁶⁴. La această denumire se asociază recent și János Gábor Tarbay prin folosirea termenului de „asymmetrical arm-and anklets”⁶⁵.

Discuțiile tipologice au separat piesele în mai multe categorii caracteristice bronzului mijlociu și târziu din Bazinul Carpatic⁶⁶. Brățări precum cea de la Banatski Karlovac au fost atribuită de către Tibor Kemenczei așa numitului tip Salgótarján⁶⁷. În cea mai recentă sinteză privind aceste brățări asemimetriche J.G. Tarbay distinge pentru bronzul târziu patru tipuri principale și unul hibrid: Salgótarján, Kriva, Sântana, Chomonyn și tipul hibrid Nyírszölös⁶⁸.

Pentru a fi consecvenți cu criteriul tipologic, este de preferat să le denumim *brățări cu capetele asimetriche de tip Salgótarján*. În privința funcționalității lor, contextele prezentate mai sus sugerează dispunerea acestora pe antebraț sau antebrațe, având în vedere că în unele cazuri au fost descoperite perechi⁶⁹, ori pe picior, în zona gleznei. Șansa a făcut ca pe unele exemplare să se păstreze și urme de textile⁷⁰. Piesele sudiate de J.G. Tarbay nu prezintă urme ale unor conflicte violente, normale dacă ar fi fost utilizate ca „apărătoare de braț”⁷¹. Fiind brățări masive și incomod de purtat, ele au

fost probabil etalate doar cu anumite ocazii speciale, pentru a exprima statutul social⁷².

Brățările cu capetele asimetriche de tip Salgótarján se concentrează în nord-estul Ungariei și sud-estul Slovaciei⁷³. Vasele ceramice sau așezările în care aceste brățări au fost descoperite, demonstrează odată în plus că ele au circulat cu precădere în mediile culturale Piliny⁷⁴, Kyjatice⁷⁵ dar și Lăpuș⁷⁶ sau Gáva⁷⁷. Arealul lor de răspândire este însă mult mai mare din Bohemia, Austria, vestul Ungariei până pe Nipru în Ucraina și din sud-vestul Poloniei până în nordul Balcanilor⁷⁸. Cele mai sud-estice exemplare, alături de piesa din spectaculosul depozit de la Topolnica⁷⁹, localitate aflată la sud de Dunăre, sunt cele descoperite în Banatul istoric în depozitele de la Banatski Karlovac și Ticvaniul Mare⁸⁰. Ele formează însă o grupă izolată de descoperiri.

Din punct de vedere cronologic brățările cu capetele asimetriche de tip Salgótarján acoperă o perioadă lungă de timp din Bz B până în Ha B1, cu un număr mai mare de piese care se plasează între Bz C/D și Ha A2/B1⁸¹. Exemplarele din România, denumite de M. Petrescu-Dîmbovița „Handschtzspiralen mit einem Knopf in der Mitte der Spiralscheibe”, se datează doar în Bz D și mai ales în Ha A1⁸².

Alături de această brățară, F. Milleker mai amintește 10 brățări de picior dintre care ilustrează una ca capetele petrecute și decorată cu incizii (Fig. 3)⁸³.

la Oradea–Salca-Pepinieră (săpături Gruia Fazecaș și Florin Gogăltan 2017).

⁶³ v. Brunn 1968, 33.

⁶⁴ Blajer 1984, 72. Piese ca cea de la Banatski Karlovac sunt discutate totuși sub numele de „Armbergen vom Typ Salgótarján” (Blajer 1984, 68–80).

⁶⁵ Tarbay 2014.

⁶⁶ Foltiny 1955, 31–32; Mozsolics 1967, 73–75; Hänsel 1968, 102–104, 213–214, Listen 102–103; Novotná 1970, 39–40; Mozsolics 1973, 62–63; Furmánek 1977, 275–277; Blajer 1984, 64–80; Mozsolics 1985, 29; Schumacher-Matthäus 1985, 119–125; Novotná 1985, 158–160; Neugebauer 1991, 32–34; Salaš 1997, 39–40; Kobal’ 2000, 29; Vachta 2008, 37–38; Tarbay 2014, 80–89. Printre specialiștii români vezi discuții la Nestor 1938, 178; Popescu 1944, 124–125; Bader 1972, 88–89; Petrescu-Dîmbovița 1998, 35–37; Kacsó 1998, 14; Gogăltan 1999, 164–166; Emődi 2011; Kacsó 2018, 318, 320.

⁶⁷ Kemenczei 1965, 112.

⁶⁸ Tarbay 2014, 80–92, Fig. 13.

⁶⁹ Salgótarján (Hampel 1886, XXXII/1–2), Mezőnyárád (Hellebrandt 2000, Abb. 7/1–2, 14/1–2),

⁷⁰ Cserépfalva (Hampel 1896, 118–119; Tarbay 2014, 77–78; Vachta, 37), „Stampfen (Ungarn)” (Graf *et alii* 2020), 165–167.

⁷¹ Tarbay 2014, 77, 80, 90.

⁷² O opinie asemănătoare la Bader 1972, 90 sau Tarbay 2014, 90.

⁷³ Kemenczei 1965, 112; Hänsel 1968, Karte 22; Hansen 1995, 279, Abb. 177; Vachta 2008, 37, Abb. 23 (hartă incompletă); Tarbay 2014, 87, Fig. 16; Graf *et alii* 2020, Abb. 3.

⁷⁴ De exemplu, depozitul de la Kurityán depus într-un vas Piliny târziu (Hellebrandt 1996, 187). Vezi și Furmánek 1977, 275–277; Kemenczei 1984, 23; Trnka 2015, 468.

⁷⁵ Sugestiv în acest sens este și așezarea în care a fost depus depozitul de la Mezőnyárád (Hellebrandt 2000, 228, Abb. 19–21. Vezi și Kemenczei 1984, 149, nr. 20).

⁷⁶ Kacsó 2018, 317.

⁷⁷ Este cazul depozitului de la Tállya (Kemenczei 1969, 28–31, T. IX/ 1–4; Mozsolics 1985, 200–201, Taf. 163, 1–5)

⁷⁸ Tarbay 2014, 87, lista 2, Fig. 16; Graf *et alii* 2020, Abb. 3. Lista brățărilor cu capetele asimetriche de tip Salgótarján oferită de Tarbay 2014 trebuie completată și cu piesele din Sorocanu 2011, 65, Pl. XIII/139–141.

⁷⁹ Jovanović 1972; Jovanović 1975; Hansen 1994, 573, nr. 300; Tarbay – Mitrović 2022, 137, Fig. 7.18.

⁸⁰ Săcărîn 1981, Pl. III–IV.

⁸¹ Tarbay 2014, Fig. 14. Vezi și Trnka 2015, 474.

⁸² Petrescu-Dîmbovița 1998, 33.

⁸³ Milleker 1886, 252; Milleker 1897, 55; Milleker 2013, 75; Milleker 1906, 85.

F. Holste publică și el o astfel de piesă (Fig. 4)⁸⁴. Ele sunt reluate de R. Rašajski, care prezintă trei astfel de brățări cu capetele petrecute și decorate cu diverse incizii liniare și semilunare⁸⁵. Cele mai apropiate analogii pentru aceste brățări le găsim în depozitul II de la Novi Kostolac⁸⁶, ele fiind discutate de M. Petrescu-Dîmbovița sub denumirea de *Arm- und Beinringe mit ovalem Querschnitt und übereinander gebogenen Enden*, varianta decorată, fiind datate în Ha A1⁸⁷.

Lancea (Pl. II/1) este o piesă simplă și suplă, având partea cea mai lată a vârfului în zona mediană. De aceea ea se încadrează mai degrabă în categorie vârfulurilor de lance de forma frunzei de laur/dafin (*Lanzenspitzen mit Lorbeerblatt*)⁸⁸ decât de forma frunzei de salcie (*Lanzenspitzen mit Weidenblatt*)⁸⁹. Sunt arme cunoscute și în Banatul istoric (Mali Žam, Kumane, Pecica), exemplarele de acest tip concentrându-se în depunerile caracteristice bronzului târziu (Bz D-Ha A) din spațiul carpato-dunărean⁹⁰.

Depozitul de la Banatski Karlovac a fost datat de W.A. v. Brunn⁹¹, R. Vasić⁹² sau Jovan Uzelac⁹³ în etapa (Stufe) I/I care corespunde perioadei Bz D, de M. Garašanin, M. Gavranović și A. Kapuran în etapa II (Ha A1)⁹⁴ și de D. Garašanin⁹⁵, R. Rašajski⁹⁶ și Dragan B. Jovanović⁹⁷ în Ha A2 sau Ha A2/B1. Pentru O. Dietrich colecția de la Banatski Karlovac este un „älterurnenfelderzeitlichen Hort”⁹⁸. Depozitul de la Topolnica, și implicit brățara cu capetele asimetrice de tip Salgótarján de aici, a fost atribuit recent de J.G. Tarbay și Jovan D. Mitrović bronzului târziu, mai precis perioadei cuprinse între 1300–1200 BC⁹⁹. Am văzut însă că piesele din componența depozitului de la Banatski Karlovac, în lipsa unor alte elemente de datare mai

sigure, pot acoperi o perioadă mai lungă de timp. De aceea rezonabilă ni se pare plasarea sa în așa numitul bronz târziu II și III din cronologia relativă a estului Bazinului Carpat (Bz Bz C2/D-Ha A)¹⁰⁰.

Mediul cultural în care au circulat piesele depozitului de la Banatski Karlovac până la momentul depunerii lor în pământ, este sugerat de unele descoperiri mai vechi sau mai noi făcute în aceeași zonă în care a fost descoperit acest tezaur. F. Milleker a remarcat, atunci când a cercetat platoul de la nord de localitate pe 30 martie 1896, două-trei locuri în care existau fragmente ceramice ale unor vase cu pereți groși și a unui castron, probabil contemporane cu bronzurile¹⁰¹. Ulterior descria castronul ca fiind decorat cu ornamente incrustate cu alb și având pe gât două mici torți cu analogii la Vršac-Ludoš și Dubovac¹⁰². Tot aici a fost găsită în 1902 o urnă cu analogii la Vatina și Tolvădia¹⁰³. Pe baza acestor ultime materiale, Alexandru Szentmiklosi a considerat că pe locul „vile de lângă gară” a funcționat o necropolă pe care o atribuia culturii Cruceni-Belegiš I și o data în Bz. Târziu I¹⁰⁴. În punctul *Kalvarija*, aflat tot pe platoul de la nord de Banatski Karlovac, săpăturile arheologice de salvare din 1957 și mai apoi cele din 1996 au dus la identificarea mai multor așezări preistorice ce se întind pe 4–5 ha¹⁰⁵. Pe lângă descoperirile din epoca cuprului¹⁰⁶, fragmentele ceramice canelate au fost atribuite aceluși „Complex Belegiš II-Gava”¹⁰⁷, „jüngeren Phase der Belegiš-Cruceni-Gruppe”¹⁰⁸ sau „fazei a II-a a culturii Cruceni-Belegiš II”¹⁰⁹. „Dintr-un loc neprecizat”¹¹⁰, provine un castron calotiform cu buza invazată și fund inelar, atribuit etapei „Cruceni-Belegiš II”¹¹¹. De aceea s-a considerat că piesele din depozitul de la Banatski Karlovac sunt caracteristice complexului „Belegiš II – Gava”¹¹².

Această opinie este susținută și de o altă descoperire făcută la începutul sec. XX în aceeași zonă aflată

⁸⁴ Holste 1951, 10, Taf. 17/16–18.

⁸⁵ Rašajski 1975a, 87, T. LXXVI/1–3.

⁸⁶ Garašanin 1975, 16, T. XVII/9–10 (Bz. D-Ha A1).

⁸⁷ Timișoara (Petrescu-Dîmbovița 1998, 111, Taf 97/1251).

⁸⁸ Vasić 2015, 31–34, cu întreaga discuție tipologică și bibliografia mai veche. Vezi și Jovanović 2010, 42–44, Tab. 11.

⁸⁹ Vasić 2015, 34–42, cu întreaga discuție tipologică și bibliografia mai veche.

⁹⁰ Vasić 2015, 34; Bader 2015, 376, Tabelle/Nr. 10–12.

⁹¹ v. Brunn 1968, 289.

⁹² Vasić 1982, 268; Vasić 1994, 16; Vasić 2015, 8.

⁹³ Uzelac 1996, 36, nota 59.

⁹⁴ Garašanin 1983, 695; Gavranović – Kapuran 2014, 42.

⁹⁵ Garašanin 1972, cat. nr. 137 (Ha A2/B1).

⁹⁶ Rašajski 1975, 86 (Ha A2).

⁹⁷ Jovanović 2010, 16, Tab. 1 (Ha A2).

⁹⁸ Dietrich 2021, 484.

⁹⁹ Tarbay – Mitrović 2022, 139, Fig. 7.18. Depozitul (datărită săbilor existente în componența sa) a fost datat și de Antony Harding în Bz D (Harding 1995, 36–37, 72).

¹⁰⁰ Gogăltan 2019, 51–55.

¹⁰¹ Milleker 1897, 57; Milleker 2013, 77–78.

¹⁰² Milleker 1906, 86.

¹⁰³ Milleker 1906, 86. Pentru descoperirile de tip „Villa-nova” de la Vatina vezi Milleker 1905, 34–41, iar pentru cele din cimitirul de tip Cruceni-Belegiš de la Tolvădia vezi Gogăltan 1998, cu bibliografia mai veche.

¹⁰⁴ Szentmiklosi 2021, 252, nr. cat. 13.

¹⁰⁵ Perić 1997, cu bibliografia mai veche.

¹⁰⁶ Uzelac 2002, 13–14, nr. cat. 6.

¹⁰⁷ Uzelac 1996, 34, 37, Map. 7.

¹⁰⁸ Perić 1997, 164.

¹⁰⁹ Szentmiklosi 2021, 252, nr. cat. 12.

¹¹⁰ Bukvić 2000, 186, T. 43/1.

¹¹¹ Szentmiklosi 2021, 253, nr. cat. 14.

¹¹² Gavranović – Kapuran 2014, 42–46, Karte 4.

la nord de localitate¹¹³. Este vorba despre un pumnal prevăzut cu un mâner masiv care are o nervură mediană pe mijlocul mânerului și capătul în formă de pecete. Piesa a fost găsită în februarie 1902 cu ocazia lucrărilor în via de lângă gară, acolo unde în același an a fost găsită și urna menționată mai sus¹¹⁴.

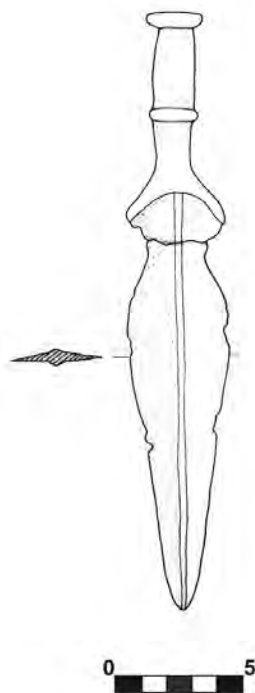

Fig. 7. Banatski Karlovac. Pumnal de bronz. Descoperire izolată / Banatski Karlovac. Bronze dagger. Isolated find.

Lama este în formă de frunză de laur cu o nervură mediană. A fost rupt în două din vechime (Fig. 7)¹¹⁵.

¹¹³ Dintr-o informație primită la data de 18.08.1987 de la Florin Medeț, pe vremea când Florin Gogâltan își pregătea la Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj lucrarea de licență intitulată „Metalurgia bronzului în Banat” (Gogâltan 1989), am aflat că un celt de bronz a fost descoperit în 1875. După primul inventar al Muzeului din Timișoara piesa a fost găsită cu ocazia aratului de către Blassmann József în hotarul localității Károlyfalva (Banatski Karlovac) înspre mlaștina de la Alibunar (nr. inv. I 359=II 390) și a fost donată de Praenesill Ernő (achiziționată la 29 septembrie 1880). Între timp piesa s-a pierdut. Ea evident nu face parte din depozitul găsit în 1896. Dintr-un alt punct provin 3 brățări din sârmă subțire de bronz ornamentate cu linii incizate. Două dintre ele au câte patru spire și una două spire. Sunt de dimensiuni mici.

¹¹⁴ Tot în același punct s-au găsit și trei ace de bronz și un ac de bronz dublu confecționat din sârmă de bronz torsadată (Milleker 1906, 86; Szentmiklosi 2021, 252, nr. cat. 13).

¹¹⁵ Milleker 1906, 86; Szentmiklosi-Drașovean 2004, 117–118, nr. cat. 44. Piesa se păstrează în colecțiile Muzeului Banatului din Timișoara (nr. inv. I 1790=II 641= III 2035=IV1486) fiind o donație făcută de Kalitovics Lőrincz. Dimensiuni: L – 27,2 cm; l – 4,5 cm; l mâner pe nervură – 2,1 cm; d capătului mânerului 2,6 cm; g – 209 gr.

Pe lângă analogiile citate de Milleker din depozitul de la Tamásfalva (Hetin) în Banatul sârbesc¹¹⁶, o altă piesă de același tip a făcut parte din inventarul funerar al mormântului 5 de la Kovačica-Vinograd¹¹⁷, nu departe de Banatski Karlovac, atribuit impropriu complexului cu ceramică canelată Gáva. Este vorba însă despre acel orizont caracteristic BT II (Bz C2/ Bz D și începutului fazei Ha A1) din câmpia joasă a Banatului care a fost atribuit așa numitului stil ceramic Cruceni-Belegiš II¹¹⁸.

Mulțumiri

Această lucrare a fost realizată de Florin Gogâltan în cadrul grantului PN-III-P4-ID-PCE-2020-0914 *Considerații geochimice și izotopice asupra amplitudinii poluării cu metale în Europa central-estică în ultimii 7000 ani* (director dr. Dan Vereș).

BIBLIOGRAFIE

- Bader 1972
T. Bader, Apărătorul de braț în bazinul carpato-danubian. *StComSatuMare* II (1972), 85–101.
- Bader 2015
T. Bader, Zur chronologie der Lanzenspitzen im Karpaten-Donau-Raum. (R.E.Németh, B. Rezi), *Bronze Age Chronology in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș 2–4 October 2014*, Târgu Mureș (2015), 373–391.
- Bakić 2015
L. Bakić, Felix Milleker's Contributions to the Study of the Antiquities of Banat between the 1880's and 1940's. *AnB* (S.N.) XXIII (2015), 429–434.
- Blajer 1984
W. Blajer, *Die Arm-und Beinbergen in Polen*, München (1984).
- Bukvić 2000
L. Bukvić, *Kanelovana keramika Gava kompleksa u Banatu*, Novi Sad (2000).
- Childe 1929
V.G. Childe, *The Danube in Prehistory*, Oxford, 1929.
- Chidioșan 1977
N. Chidioșan, Depozitul de bronzuri de la Mișca. *SCIVA* 28, 1 (1977), 55–70.
- ¹¹⁶ Hampel 1886, Táb. CXXVI/1–4.
- ¹¹⁷ Bukvić 2000, 141, T.1/4.
- ¹¹⁸ Un stadiu al cercetărilor până în 2009 la Szentmiklosi 2021. Discuții mai noi la Stavilă 2012; Filipović 2013; Stavilă 2015; Ljuština 2017; Sava 2019; Kapuran 2019; Gogâltan-Stavilă 2020; Sava 2020; Sava-Ursuțiu 2021.

- Dergačev 2010
V.A. Dergačev, *Topory-kel'ty pozdnei bronzy Kar-pato-Podunav'ia*, Chișinău (2010).
- Emődi 2011
J. Emődi, About the so-called 'Hand Protectors' of the Bronze Age. (S. Berecki, R.E. Németh, B. Rezi), *Bronze Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș 8–10 October 2010*, Târgu Mureș (2011), 185–188.
- Filipović 2013
V. Filipović, Nova istraživanja nekropola razvijenog bronzanog doba u severozapadnoj Srbiji. *Glasnik srpskog arheološkog društva* 29 (2013), 51–84.
- Foltiny 1955
S. Foltiny, *Zur Chronologie der Bronzezeit des Karpatenbeckens*, Bonn (1955).
- Forțiu-Micle 2022
S. Forțiu, D. Micle (coord.), *In Memoriam Felix Milleker (1858–1942): Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie*, ArheoVest, X, Asociația „ArheoVest” Timișoara, Brăila-Timișoara (2022).
- Furmánek 1977
V. Furmánek, Pilinyer Kultur. *Slovenská Archeológia* XXV, 2 (1977), 251–370.
- Garašanin 1972
D. Garašanin, The Bronze Age of Serbia. (M. Kolaric), *Bronzano doba Srbije. The Bronze Age of Serbia*, Beograd (1972), 27–42.
- Garašanin 1975
D. Garašanin, Ostava za Novog Kostolca. (M. Garašanin, N. Tasić), *Praistorijske ostave u Srbiji i Vojvodini*, Beograd (1975), 15–17.
- Garašanin 1973
M. Garašanin, *Praistorija na tlu SR Srbije*, Beograd (1973).
- Garašanin 1983
M. Garašanin, Ostave perioda polja sa urnama u jugoistocnoj Panoniji i sjevernoj Srbiji. (A. Benac), *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, IV. *Bronzano doba*, Sarajevo (1983), 685–699.
- Gavranović-Kapuran 2014
M. Gavranović, A. Kapuran, Über einige Tüllenbeilvarianten im Zentralbalkan. *Starinar* LXIV (2014), 31–56.
- Gogâltan 1989
F. Gogâltan, Bronzuri izolate din Banat (Br C-Ha C). *Symp Thracia* 7, Tulcea (1989), 271.
- Gogâltan 1990
F. Gogâltan, Două vase de bronz hallstattiene în colecțiile Muzeului Banatului din Timișoara. *Banatica* X (1990), 89–93.
- Gogâltan 1992
F. Gogâltan, Istoricul cercetărilor privind metalurgia bronzului în Banat. *SIB* XVI (1992), 55–70.
- Gogâltan 1994
F. Gogâltan, Un oggetto di argento appartenendo alla fine di Hallstatt nei collezioni di Museo di Timișoara. *EphNap* IV (1994), 17–22.
- Gogâltan 1998
F. Gogâltan, The Cruceni-Belegiș cemetery from Livezile (Tolvădia), commune Banloc, District Timiș. (P. Roman), *The Thracian World at the Crossroads of Civilisations. II. "Proceedings of the Seventh International Congress of Thracology"*. *Constanța-Mangalia-Tulcea 20–26 May 1996*, Bucharest (1998), 181–205.
- Gogâltan 1999
F. Gogâltan, *Bronzul timpuriu și mijlociu în Banatul românesc și pe cursul inferior al Mureșului. I. Cronologia și descoperirile de metal*, Timișoara (1999).
- Gogâltan 2002
F. Gogâltan, Contribuții privind metalurgia bronzului în Bazinul Carpatic. Ciocanele și nicovealele cu gaură de înmănșare transversală din România. *EphNap* IX-X (2002), 5–59.
- Gogâltan 2019
F. Gogâltan, Despre cronologia absolută a bronzului târziu în estul Bazinului Carpatic. *Tyragetia* XIII, 1 (2019), 45–70.
- Gogâltan-Stavilă 2020
F. Gogâltan, A. Stavilă, The Late Bronze Age Settlement from Giroc (Timiș County). The 1992–1993 archaeological excavations. *Ziridava. Studia Archaeologica* 34 (2020), 189–242.
- Gogâltan-Felea 2020
F. Gogâltan, S. Felea, Din colecțiile Muzeului Național al Banatului din Timișoara. I. Celturi izolate/singulare din Banatul românesc. *AnB* (S.N.) XXVIII (2020), 39–54.
- Gogâltan-Felea 2021
F. Gogâltan, S. Felea, Din colecțiile Muzeului Național al Banatului din Timișoara. II. Brățara de tip Regelsbrunn de la Ghilad (județul Timiș). *AnB* (S.N.) XXIX (2021), 151–162.
- Graf et alii 2020
V. Graf, K. Grömer, G. Trnka, Eine Armschutzspirale vom Typ Salgótarján mit Textilresten von „Stampfen“ (Stupava). (A. Kozubová, E. Makarová, M. Neumann), *Ultra velum temporis. Venované Jozefovi Bátorovi k 70. Narodeninám*, Nitra (2020), 163–169.

- Hampel 1886
J. Hampel, *A bronzkor emlékei Magyarhonban*, I, Budapest (1886).
- Hänsel 1968
B. Hänsel, *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*, Bonn (1968).
- Hellebrandt 1996
M. Hellebrandt, Der Bronzefund von Kurityán. (T. Kovács), *Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen. Festschrift für Amália Mozsolics zum 85. Geburtstag*, Budapest (1996), 183–205.
- Hellebrandt 2000
M. Hellebrandt, Der Bronzefund von Mezőnyárad. *ActaArchHung* 51 (1999–2000), 207–234.
- Holste 1951
F. Holste, *Hortfunde Südosteuropas*, Marburg/Lahn (1951).
- Jovanović 1972
B. Jovanović, Podunavska industrija bronz i ostava iz Topolnice. *Starinar* 21 (1972), 1–22.
- Jovanović 1975
B. Jovanović, Bronzana ostava iz Topolnice. (M. Garašanin, N. Tasić), *Praistorijske ostave u Srbiji i Vojvodini*, Beograd (1975), 81–86.
- Jovanović 2010
D.B. Jovanović, *Ostave Vršacog gorja. Markovac-Grunjac*, Vršac (2010).
- Kacsó 1998
C. Kacsó, Das Depot von Satu Mare. *JAMÉ XXXIX-XL* (1998), 11–31.
- Kacsó 2004
C. Kacsó, Zu den Problemen der Suci de Sus-Kultur in Siebenbürgen. (J. Batora, V. Furmánek, L. Veliačik), *Einflüsse und Kontakte alteuropäischer Kulturen. Festschrift für Jozef Vladár zum 70. Geburtstag*, Nitra (2004), 327–340.
- Kacsó 2007
C. Kacsó, *Descoperiri de bronzuri din nordul Transilvaniei (I). Colecția Ferencz Floth*, Baia Mare (2007).
- Kacsó 2016
C. Kacsó, Depozitul de bronzuri de la Poclușa de Beiuș (jud. Bihor), *SCIVA* 67, 1–2 (2016), 85–104.
- Kacsó 2018
C. Kacsó, Der Depotfund von Kriva und seine Stellung in der beginnenden Spätbronzezeit im Oberen Theisgebiet. (B. Rezi, R.E. Németh), *Bronze Age Connectivity in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș 13–15 October 2016*, Târgu Mureș (2018), 317–327.
- Kapuran 2019
A. Kapuran, *Necropolis in the Southern Carpathian Basin (Vojvodina, Serbia)*, Oxford (2019).
- Kemenczei 1965
T. Kemenczei, Die Chronologie der Hortfunde vom Typ Rimaszombat. *A HOMÉ V* (1965), 105–175.
- Kemenczei 1969
T. Kemenczei, Újabb bronzleletek Borsod Megyéből. *A HOMÉ VIII* (1969), 27–43.
- Kemenczei 1984
T. Kemenczei, *Die Spätbronzezeit in Nordostungarn*, Budapest (1984).
- Kobal' 2000
J. Kobal', *Bronzezeitliche Depotfunde aus Transkarpatien (Ukraine)*, Stuttgart (2000).
- Kossack 1854
G. Kossack, *Studien zum Symbolgut der Urnenfelder- und Hallstattzeit Mitteleuropas*, Berlin (1954).
- Kovács 1992
T. Kovács, Die Bestattungssitten der Füzesabony-Kultur und das Gräberfeld von Tiszafüred-Majorashalom. (W. Meier-Arendt), *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*, Frankfurt am Main (1992), 96–98.
- Kristiansen 2002
K. Kristiansen, The tale of the sword: Swords and swordfighters in Bronze Age Europe. *Oxford Journal of Archaeology* 21, 4 (2002), 319–332.
- Ljuština 2017
M. Ljuština, Comunități din cultura Belegiș în partea sârbă a Bazinului Carpatic și vechinii lor de la sud-vest: Interacțiuni reliefate prin practicile funerare. Belegiș Culture Communities of Serbian Part of the Carpathian Basin and their southwestern Neighbours: Interaction Revealed through Funerary Practice. *Istros XXIII* (2017), 329–354.
- Luca 2004
S.A. Luca, *Repertoriul arheologic al județului Caraș-Severin*, București (2004).
- Matić 2010
U. Matić, Dupljajska kolica i tela koja nešto znače. *Genero* 14 (2010), 129–159.
- Medaković 2008
A. Medaković, *Feliks Mileker (1858–1942). Straživač, publicista i kustos Gradskog Muzeja Vršac. Feliks Mileker (1858–1942). Forscher, Publizist und Kustos der Stadtmuseums Werschetz*, Vršac (2008).
- Medeleț-Toma 1997
F. Medeleț, N. Toma, *Muzeul Banatului. File de cronică I. 1872–1918*, Timișoara (1997).

- Medeleț-Râmneanțu 2003
F. Medeleț, V. Râmneanțu, *Muzeul Banatului. File de cronică. II. 1918–1948*, Timișoara (2003).
- Milleker 1896
B. Milleker, A Károlyfalvai bronzkincsről. *ArchÉrt* XVI (1896), 252–254.
- Milleker 1897
B. Milleker, *Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás előtti időkből*, I, Temesvár (1897).
- Milleker 1905
B. Milleker, *A vattinai őstelep*, Temesvár (1905).
- Milleker 1906
B. Milleker, *Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás előtti időkből*, III, Temesvár (1906).
- Milleker 1940
F. Milleker, Vorgeschichte des Banats. *Starinar* 15 (1940), 3–42.
- Milleker 2013
F. Milleker, *Descoperiri arheologice din Banat. I. Preistorie*, Reșița (2013).
- Mozsolics 1967
A. Mozsolics, *Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás*, Budapest (1967).
- Mozsolics 1973
A. Mozsolics, *Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Forró und Ópályi*, Budapest (1973).
- Mozsolics 1985
A. Mozsolics, *Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely*, Budapest (1985).
- Nestor 1938
I. Nestor, Die verzierten Streitäxte mit Nackenscheibe aus Westrumänien. *Marburger Studien* (1938), 178–192.
- Neugebauer 1991
J.-W. Neugebauer, *Die Nekropole F von Gemeinlebarn, Niederösterreich. Untersuchungen zu den Bestattungssitten und zum Gräberbau in der ausgehenden Frühbronzezeit in Niederösterreich südlich der Donau zwischen Enns und Wienerwald*, Mainz am Rhein (1991).
- Novotná 1970
M. Novotná, *Die Bronzefundorte in der Slowakei. Spätbronzezeit*, Bratislava (1970).
- Novotná 1985
M. Novotná, Hromadný nález z Novej Lesnej. *Zborník Filozofickej a pedagogickej fakulty Univerzity Komenského* 18 (1985), 155–165.
- Perić 1997
S. Perić, Kalvarija, eine Siedlung der jüngeren Phase der Belegiš-Cruceni Gruppe. *Starinar* XLVIII (1997), 145–164.
- Petrescu-Dîmbovița 1977
M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București (1977).
- Petrescu-Dîmbovița 1978
M. Petrescu-Dîmbovița, *Die Sicheln in Rumänien*, München (1978).
- Petrescu-Dîmbovița 1998
M. Petrescu-Dîmbovița, *Der Arm- und Beinschmuck in Rumänien*, Stuttgart (1998).
- Petrovsky 1977
R. Petrovsky, Contribuții la repertoriul arheologic al localităților județului Caraș-Severin din paleolitic până în secolul al V-lea î.e.n. (Partea III). *Banatica* IV (1977), 437–461.
- Popescu 1944
D. Popescu, *Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen*, București (1944).
- Rašajski 1973
R. Rašajski, *Narodni muzei u Vršcu 1882–1972*, Vršac (1973).
- Rašajski 1975a
R. Rašajski, Ostava iz Banatskih Karlovaca. (M. Garašanin, N. Tasić), *Praistorijske ostave u Srbiji i Vojvodini*, Beograd (1975), 86–90.
- Rašajski 1975b
R. Rašajski, *Bibliografija radova Feliksa Millekera*, Vršac (1995).
- Rusu 1963
M. Rusu, Die Verbreitung der Bronzefunde in Transilvanien vom Ende der Bronzezeit bis in die mittlere Hallstattzeit. *Dacia N.S.* VII (1963), 177–210.
- Rusu 1972
M. Rusu, *Metalurgia bronzului din Transilvania la începutul Hallstattului*, teză de doctorat, Iași (1972), mss.
- Salaš 1997
M. Salaš, *Der urnenfelderzeitliche Hortfund von Polešovice. Und die Frage der Stellung des Depotfundhorizonts Drslavice in Mähren*, Brno (1997).
- Sava 2019
V. Sava, The Late Bronze Age settlement at Șagu and the early use of the channeled pottery. *AnB* (S. N.), XXVII (2019), 109–146.
- Sava 2020
V. Sava, The Late Bronze Age Pottery in the

South-Eastern Carpathian Basin. *Slovenská Archeológia* LXVIII, 2 (2020), 253–296.

Sava-Ursuțiu 2021

V. Sava, A. Ursuțiu, The Late Bronze Age Gáva pottery from the Lower Mureș. *Journal of Ancient History and Archaeology* 8, 2 (2021), 84–127.

Săcărin 1979

C. Săcărin, Bronzuri descoperite pe teritoriul județului Caraș-Severin. *Studii și Comunicări Caransebeș* 2 (1979), 111–117.

Săcărin 1981

C. Săcărin, Depozitul de bronzuri de la Ticvaniu Mare (județul Caraș-Severin). *Banatica* VI (1981), 97–106.

Scherer 1983

A. Scherer, *Felix Milleker (1858–1942). Persönlichkeit und Werk des Archäologen, Polyhistor und Schöpfers des Städtischen Museums zu Werschetz (Banat)*, München (1983).

Schumacher-Matthäus 1985

G. Schumacher-Matthäus, *Studien zu bronzezeitlichen Schmucktrachten im Karpatenbecken. Ein Beitrag zur Deutung der Hortfunde im Karpatenbecken*, Mainz am Rhein (1985).

Soroceanu 1982

T. Soroceanu, Hortfunde und befestigte Anlage in Transilvanien. (B. Chropovský, J. Herrmann), *Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa*, Berlin-Nitra (1982), 363–376.

Soroceanu 2011

T. Soroceanu, Restitutiones bibliographicae et archaeologicae ad res praehistoricas pertinentes. II. Colecția dr. Samuel Egger din Viena. *Marmăția* 10/1 (2011), 53–108.

Stavilă 2012

A. Stavilă, The pottery from the Bronze Age settlement of Timisoara – “Fratelia”. A general statistical approach. *Annales d’Université Valahia Targoviste, Section d’Archeologie et d’Histoire* XIV, 2 (2012), 29–45.

Stavilă 2015

A. Stavilă, Considerații asupra locuirii de epoca bronzului de la Sânicolau Mare-Seliște. (S. Forțiu, A. Stavilă), *Arheo Vest, Nr. III: [Simpozion Arheo Vest, Ediția a III-a:] In Memoriam Florin Medeleț. Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie, Timișoara, 28 noiembrie 2015*, Szeged (2015), 229–254.

Szentmiklosi 2021

A. Szentmiklosi, *Așezările culturii Cruceni-Belegiș în Banat*, Cluj Napoca (2021).

Szentmiklosi-Drașovean 2004

A. Szentmiklosi, F. Drașovean, *Arta prelucrării*

bronzului în Banat (mileniul al II-lea în Chr.). *Catalogul expoziției*, Timișoara (2004).

Tarbay 2014

J.G. Tarbay, The Central-European “spiral arm-guard”. Notes on the Bronze Age asymmetrical arm- and anklets. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (2014), 71–106.

Tarbay-Mitrović 2022

J.G. Tarbay, J.D. Mitrović, Weapons and Warriors in the Late Bronze Age of the Northern and Central Balkans. (A. Gyucha, W.A. Parkinson), *First Kings of Europe. From Farmers to Rulers in Prehistoric Southeastern Europe*, Los Angeles (2022), 124–227.

Trnka 2015

G. Trnka, Ein spätbronzezeitlicher Bronzedepotfund von Bátka aus dem ehemaligen Nordungarn. (I. Szathmári, G. Ilon), *An der Grenze der Bronze- und Eisenzeit. Festschrift für Tibor Kemenczei zum 75. Geburtstag*, Budapest (2015), 459–476.

Țicu 2013

D. Țicu, La începuturile istoriografiei germane din Banat. Felix Milleker. (F. Milleker), *Descoperiri arheologice din Banat. I. Preistorie*, Reșița (2013), 9–17.

Uzelac 1996

J. Uzelac, Bronze Age of the South Yugoslavian Banat – History and present state of Research, (N. Tasić), *The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millenium B.C.*, Belgrade-Vršac (1996), 23–42.

Uzelac 2002

J. Uzelac, *Eneolit južnog Banata*, Vršac (2002).

Vachta 2008

T.E.F. Vachta, *Studien zu den bronzezeitlichen Hortfunden des oberen Theissgebietes*, Berlin (2008).

Vasić 1982,

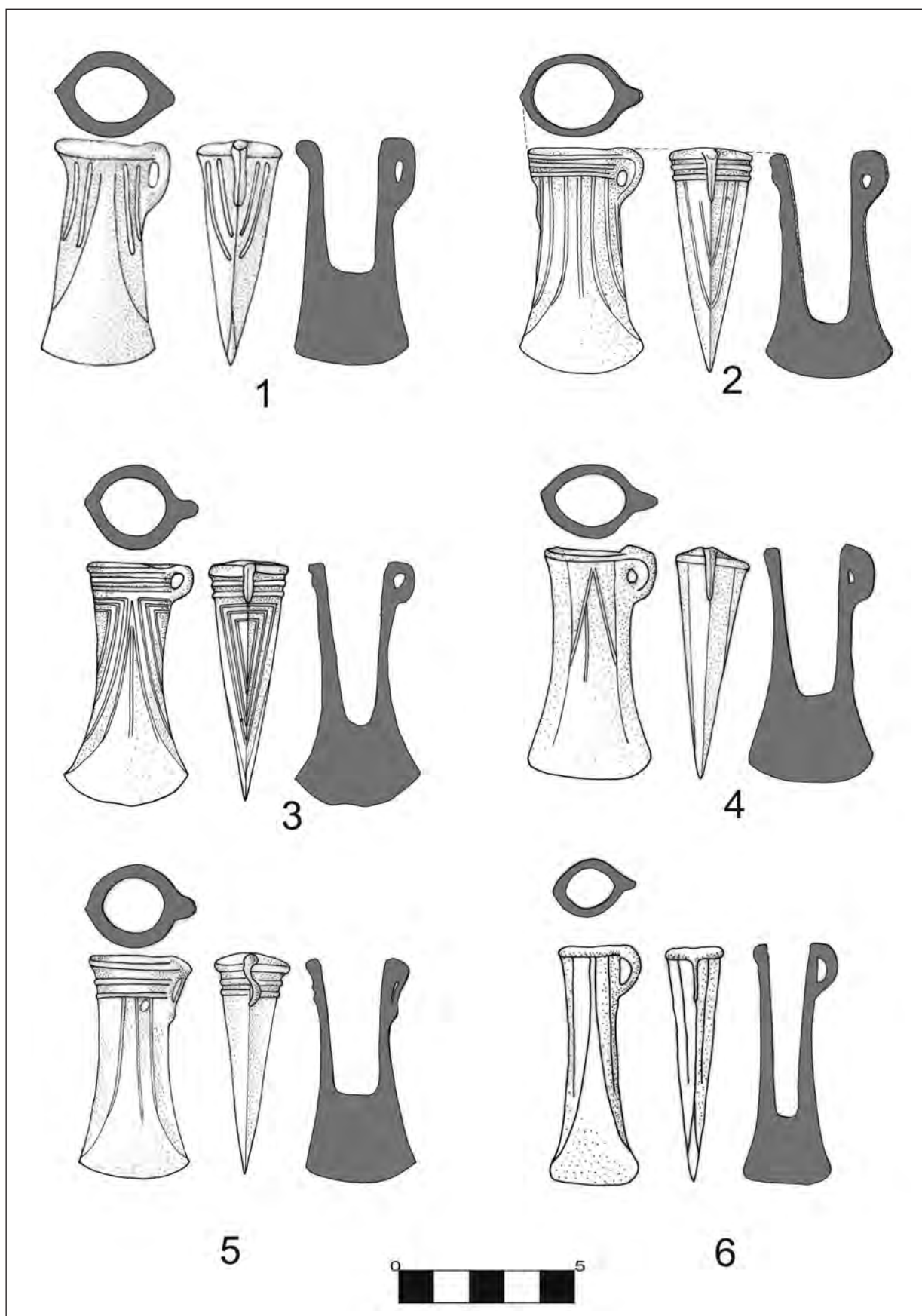
R. Vasić, Spätbronzezeitliche und älterhallstattzeitliche Hortfunde im östlichen Jugoslawien. (B. Hänsel), *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v.Chr.*, Berlin (1982), 267–285.

Vasić 1994

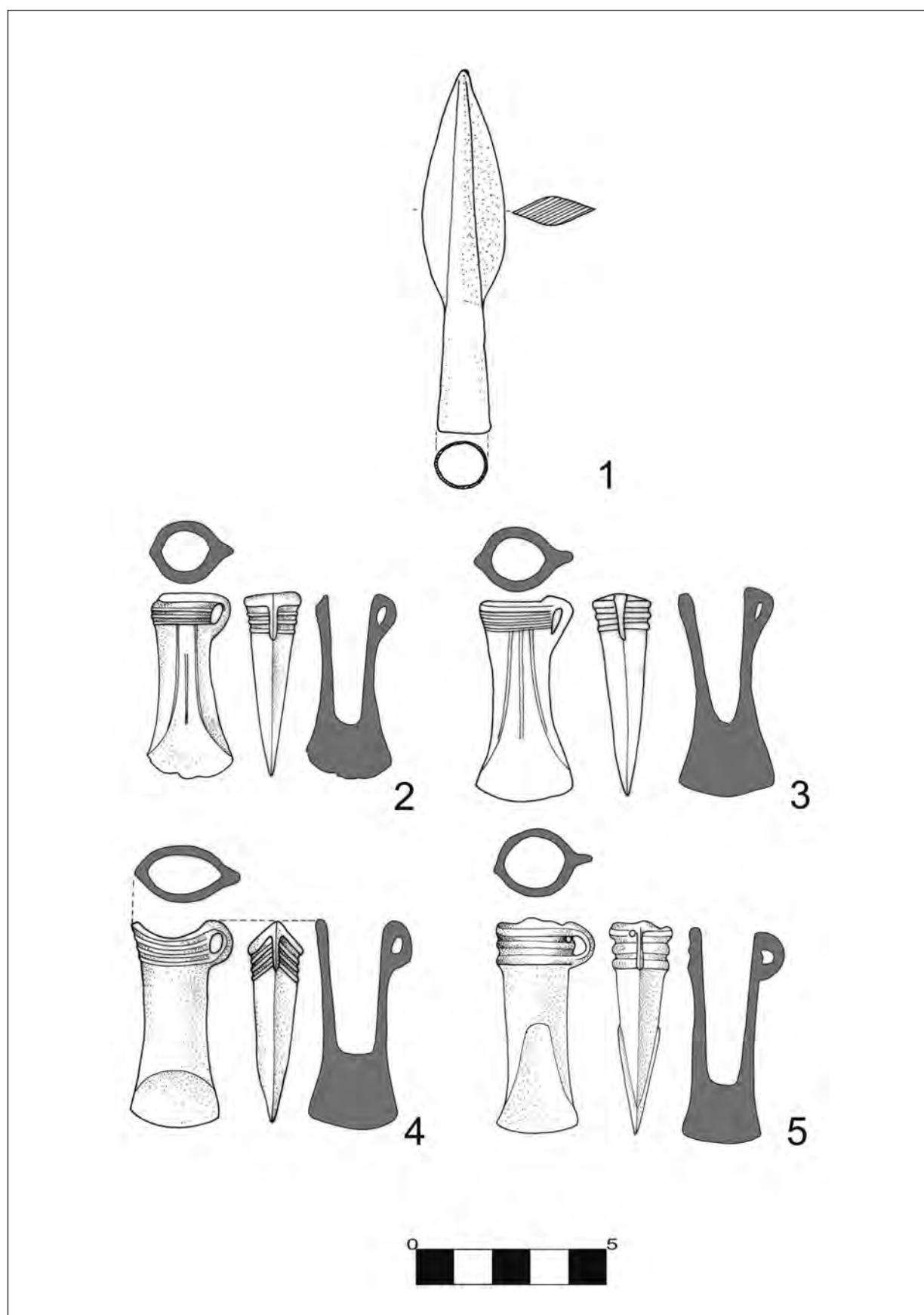
R. Vasić, *Die Sichel im Zentralbalkan (Vojvodina, Serbien, Kosovo und Mazedonien)*, Stuttgart (1994).

Vasić 2015

R. Vasić, *Die Lanzen- und Pfeilspitzen im Zentralbalkan (Vojvodina, Serbien, Kosovo, Mazedonien)*, Stuttgart (2015).

Pl. I. Depozitul de bronzuri de la Banatski Karlovac / *Banatski Karlovac bronze hoard.*

Pl. II. Depozitul de bronzuri de la Banatski Karlovac / *Banatski Karlovac bronze hoard.*

CATALOG AL OBIECTELOR DIN METAL ATRIBUITE CULTURII BASARABI DESCOPERITE ÎN BANAT

Valentin Cedică*

Cuvinte cheie: România, Banat, prima epocă a fierului, cultura Basarabi, obiecte din metal (bronz și / sau fier), catalog
Keywords: Romania, Banat, EIA, Basarabi culture, metal (bronze and / or iron) artifacts, catalogue

Catalogue of metal objects attributed to Basarabi Culture discovered in Banat (Abstract)

Lands of Banat, as a congruent physical-geographical space and historical entity, are historically and cartographically bordered by the Mureș River, the western extremity of the Southern Carpathians, the Danube River and the Tisza River. The paper makes references to finds from the Romanian Banat, bordered to the north by the lower course of the Mureș River, to the east by the western extremity of the Southern Carpathians, respectively of the Godeanu Mts., to the south by the trans-mountain sector of the Danube and to the west by the state border of Romania.

The eponymous necropolis (village Basarabi, municipality Calafat, Dolj County) was systematically investigated since 1943 by V. Dumitrescu. Results were published in 1968.

The term “Basarabi” is generically used to denote an assemblage of material archaeological discoveries from the Early Iron Age (EIA), associated with spiritual / religious expressions. The chronological framing of the manifestations of the Basarabi culture has generally as limits the second half of the 9th century BC and the first half of the 6th century BC. For naming of the Basarabi manifestations, several terms were used: cultural horizon, cultural, complex, cultural complex, phenomenon, period, group, cultural group, style).

The definition and difference of their name in terms of the period of occurrence, the formation and spreading area is mostly based on the analysis of the decoration of the ceramics from large geographical areas (imprints with “S” and inlaid with a white substance, the “registered trademark” of the Basarabi culture, grooves, hatched triangles, “tremolo”-s, printed concentric circles connected by tangent lines and stamped “S”s, one or more alveolate girdles, associations of alveolate belts and incisions, zigzag strips spared by incised hatchings, strips with crescent-shaped stamps, hatched strips and combinations of some or other of these elements). The association of modes and styles of ornamentation refers to a sum of cultural (ethnic?) components from a wide geographical space that had been subsumed under the term Basarabi.

Two evolutionary schemes were proposed for the internal periodization of the Basarabi culture, one with two phases and another with three evolutionary phases. A general theoretical picture of the “Basarabi complex” includes an area of origin (*Kerngebiet*: southern Romania, northwestern Bulgaria, northeastern former Yugoslavia – Voivodina and the Greater Morava Valley, the area of the Iron Gates) and a spreading area (*Ausstrahlungsgebiete*: to the south-eastern Alpine area – in the west and to Moldavia, on the left bank of the Dniester – to the east).

The catalogue renders metal objects made of metal (bronze and / or iron) attributed to the Basarabi culture (EIA, 8th – 7th c. BC), found in Banat, south-western Romania (Pl. I – certain finds), edited or unpublished discoveries, fortuitous or coming from systematic researches. The materials are presented by categories and subcategories.

The chapters / subchapters are organized as follows: **I. Utensils / Cups**, 1. Iron knives, 2. Fragment of a cup handle; **II. Adornments**, A. Bronze hair spirals (*Noppenringe, Schläfenringe, Drahtspirale; loop rings*), Pl. II, A.1. Bronze hair spirals with simple loop, A.2. Bronze hair spirals with an „8”-like shaped loop, B. Tubular bronze spirals, *Saltaleoni*, C. Plaques, D. Bronze necklaces, D.1. Twisted necklaces / *torques*, D.2. Knobbed necklaces / *Knotenring*, Pl. III, E. Bronze bead, F. Bronze bracelets, G. Foot rings (1. Bronze foot rings; 2. Iron foot rings), H. Bronze pendant; **III. Attire accessories**, 1. Fibulae (Pl. IV), a. (certain finding location), 1. Fibulae with two springs and knobs on the body, made of bronze coated iron (*zweischleifige Knotenfibeln*), 2. Fibulae with two springs, iron body, circular or rectangular in section, decorated with transverse grooves (‘ribs’) and hourglass-shaped catch plate (Gabrovec type 5c; Bader type *zweischleifige Bogenfibeln mit sanduhrförmiger Fußplatte*, D var.: *mit rippenverzierten Knoten Bügel*; Vasić type *zweischleifige Bogenfibeln mit sanduhrförmiger Fuß, variante mit gerippten Bügel*), 3. Iron fibulae with two springs, rectangular section body and triangular catch plate; (Gabrovec type

* Muzeul Național al Banatului, Piața Iancu Huniade nr. 1, Timișoara, e-mail: vcedica@gmail.com.

3a-b; Bader: *zweischleifige Bogenfibeln mit sanduhrförmiger Fußplatte*, var. B: *mit vierkantigem Bügel*; Vasić: *zweischleifige Bogenfibeln mit sanduhrförmiger Fuß, variante mit glatter Bügel*, b. (uncertain location / chance finding): 1. Body of a bronze coated iron fibula, decorated with eleven knots (Rusu 1963, 201, n. 65: Vače type fibula; Bader 1983, 91: *zweischleifige Knotenfibeln*, nr. 242, Taf. 31/242, 92, dating: 7th c. BC), 2. Bronze fibula, two springs, twisted body and triangular catch plate (Bader 1983, 75, nr. 154, 76–77, Taf. 25/154: „Romanian or Yugoslavian Banat”, *zweischleifige Bogenfibeln mit dreieckiger Fußplatte*, D var.: *mit tordiertem Bügel*), 3. Bronze buttons is a widespread category of the female attire set. They are circular, hemispherical, with a grip loop in the concave part and have little chronological value; **IV. Harness accessories** (Pl. V): A. Bronze circular pendants (*Ringanhänger, Ringscheiben-anhänger, pandeloque*, Ghidici type pendants), B. Ornithomorphic protomas / *protomae / Wasservogelprotome* (pendants) – three dimensional representations. They are a special kind of parts, consisting in a schematically, more or less realistic representation of the head and body of a water bird ended in a loop. Six such protomas had been found in Banat.

Introducere

Banatul, ca spațiu fizico – geografic și entitate istorică, are drept limite (istorice și cartografice) râul Mureș la nord, extremitatea vestică a Carpaților Occidentali (Munții Banatului) la vest, Dunărea la sud și râul Tisa la est. Articolul se referă la descoperiri din Banatul românesc, mărginit la nord de cursul inferior al Mureșului, la est de extremitatea vestică a Carpaților Occidentali, respectiv Munții Godeanu), la sud de sectorul transmontan al Dunării și la vest granița de stat a României.

Termenul “Basarabi”, este folosit generic pentru a defini un ansamblu de descoperiri arheologice atribuite primei epoci a fierului (Hallstatt), asociate unor aspecte spirituale (magico – religioase).

Necropola eponimă (sat Basarabi, mun. Calafat, jud. Dolj) a fost cercetată sistematic începând cu 1943 de către V. Dumitrescu, rezultatele cercetărilor fiind publicate în 1968.

Încadrarea cronologică a descoperirilor arheologice atribuite culturii Basarabi are în general drept limite a doua jumătate a sec. IX a.Chr. și prima jumătate a sec. VI a.Chr.. Pentru caracterizarea manifestărilor de tip Basarabi au fost folosiți mai mulți termeni: cultură de tip, orizont cultural, complex cultural, fenomen, perioadă, grup, grup cultural, stil.

Definirea și diferențierea acestor termeni în ce privește apariția, formarea și aria de răspândire

s-a făcut mai ales pe baza analizei decorului de pe ceramica descoperită într-un vast spațiu geografic (“S”-uri imprimate încrustate cu o substanță albă – o “marcă înregistrată” a culturii Basarabi, caneluri, triunghiuri hașurate, “tremolo”-uri, cerculețe unite prin linii tangente și “S”-uri imprimate, unul sau mai multe brăuri alveolate, combinații de brăuri cu alveole cu incizii, fâșii în zig-zag cruțate de hașuri incizate, benzi cu ștampile în formă de semilună, benzi hașurate și combinații ale unora sau altora dintre aceste elemente). Asocierea modurilor și stilurilor de ornamentare se referă la o sumă de componente culturale (etnice?) dintr-un spațiu geografic larg care au fost asociate termenului “Basarabi”.

Au fost propuse două scheme pentru periodizarea internă a culturii Basarabi, una cu două faze și o alta cu trei faze de evoluție. O imagine generală (teoretică) asupra “complexului Basarabi”, cuprinde arealul de origine (*Kerngebiet*: sudul României, nord-vestul Bulgariei, nord-estul fostei Iugoslavii – Voivodina și Valea Moravei Mari, regiunea Porților de Fier) și o zonă de răspândire (*Ausstrahlungsgebiete*: zona sud-est alpină la vest și Moldova, malul stâng al Nistrului la est).

Catalogul prezintă artefacte din metal (bronz și / sau fier) atribuite culturii Basarabi descoperite în Banat, edite sau inedite, întâmplătoare sau provenind din cercetări sistematice, analizate pe categorii și subcategorii.

I. Ustensile / vase

1. Cuțite din fier

În așezări și necropole din Banat atribuite culturii Basarabi au fost descoperite patru cuțite din fier de mici dimensiuni, cu limbă la mâner, câte un exemplar (în context funerar) la Svinița – *Piatra Elișovei* (sat, comună, jud. Mehedinți)¹ și Moldova Veche – *Ostrov-Groblia* (oraș Moldova Nouă, jud. Caraș-Severin)² și câte unul în așezarea de la Valea Timișului – *Rovină* (sat, com. Buchin, jud. Caraș – Severin)³ și în cea de la Remetea Mare – *Gomila lui Gabor* (sat, comună, jud. Timiș), cercetări sistematice și informații Florin Medeleț.

2. Fragment dintr-o toartă de vas din bronz, cu două protome miniaturale în formă de pasăre, descoperit în zona “Porțile de Fier ale Dunării”, păstrat la Muzeul Național al Banatului (MNBT); datat Ha B3/C⁴. Piesa a fost parte a unei colecții private, adunată în nord-vestul Banatului istoric, la sud de Dunăre (informație Florin Medeleț).

¹ Gumă 1993, 231, Pl. LXXXV/15

² Gumă 1993, 231, Pl. XCV/6

³ Gumă 1993, 231, Pl. LXXXIX/7

⁴ Gogâltan 1990, 91–92, fig. 2; Gumă 1993, 250, nr. 2d

II. Podoabe

A. Spirale de păr din bronz

(*Noppenringe, Schläfenringe, Drahtspirale*, inele de buclă, inele plurispiralice, inele de coc, spirale de buclă, ace duble spiralate).

Reprezintă o categorie foarte răspândită de accesorii / podoabe pentru păr, confecționate dintr-o sârmă dublă (din aur, bronz sau fier) răsucită în spirală. Corpul are forme diferite: torsat, cu buclă simplă sau buclă în forma cifrei „8”, numărul de spire fiind diferit. Existența și evoluția variantelor acestui tip de podoabă este documentată pentru o perioadă cuprinsă între etapa mijlocie sau finală a epocii bronzului (funcție de sistemele cronologice de referință) și etapa mijlocie a primei epoci a fierului. Aria de răspândire acoperă zona sud-est alpină, bazinul Carpaților, Dunărea de mijloc și spațiul balcanic.

A.1. Spirale de păr din bronz cu buclă simplă

La Muzeul Național al Banatului se păstrează un „Lanț – din sîrmă dublat de bronz, din patru verigi. l=13 cm, d=4 cm stare de conservare: bună Hallstatt” (IMB IV, înregistrat în 1958 la p. 593, nr. inv. 6204, loc de descoperire neprecizat; pl. II/2). Ansamblul este compus din patru spirale de păr din sârmă de bronz cu secțiune circulară, petrecute una printre alta, cu capătul în formă de buclă aplatizat prin ciocănire.

Exemplare analoge au fost găsite în depozite, necropole sau așezări localizate într-un spațiu geografic larg, dateate între sfârșitul secolului XIII și începutul secolului VII a.Chr..

Asemenea spirale au fost descoperite la Brodski Varoš (sat, municipiul Slavonski Brod, Croația): un exemplar dintr-un depozit – atelier conținând peste 1000 de piese, datat în faza a II-a (sfârșitul sec. XIII – sec. XII a.Chr., Br D Ha A1) a culturii câmpurilor de urne⁵ și la Bingula – *Đivoš* (Serbia): 1 exemplar dintr-un depozit datat în faza a II-a a culturii câmpurilor de urne⁶.

Exemplare dateate mai târziu au fost descoperite la Mošorin – *Feudvar* (sat, provincia Voivodina, Serbia, la nord de Dunăre, pe Tisa): 1 exemplar din nivelul Kalakača (sec. X–IX a.Chr.) al așezării, asociat cu un exemplar cu mijlocul în formă de „8”; Gomolava (Serbia, pe valea inferioară a Savei): 3 exemplare din bronz și unul din fier, în mormântul colectiv nr. II⁸, în depozitul de la Šarengrad – *Basčine*, în Croația, pe malul drept al

Dunării⁹, considerat de autoare drept cel mai târziu dintre depozitele fazei V a culturii câmpurilor de urne (850–700 a.Chr.) și datat la orizontul de trecere între Ha B și Ha C¹⁰. Descoperiri similare au fost făcute la Mala Vrbica – *Konopište*, în nord-estul Serbiei, la sud de Dunăre: 1 exemplar descoperit întâmplător în necropola a cărei existență încetează cel mai târziu în sec. IX a.Chr.¹¹; Rudovci – *Bukov Potok*, în zona centrală a Serbiei: 1 exemplar dintr-un depozit datat în Ha C¹².

O notă¹³ aduce în discuție câteva piese din bronz care ar aparține, în opinia autorilor, tezaurului de la Šarengrad, descoperit în 1897 în vestul Sremului, ajuns în colecțiile Muzeului de Arheologie din Zagreb (circa 100 de obiecte din bronz și fier). O parte din piesele componente au fost vândute în 1898 Muzeului de Istorie Naturală din Viena (KHMW), unde se află și în prezent. Printre acestea, două spirale de buclă din bronz cu buclă simplă (d: 3,8 cm și 3,5 cm). Sunt citate analogii din Voivodina, Serbia și Bosnia: Gomolava, Glasinac și Mojsinje¹⁴.

În opinia autorilor acest depozit se poate data cel mai târziu la jumătatea sec. VIII a.Chr. și poate fi considerat mai timpuriu decât cel de la Rudovci.

O descoperire analogă este cea de la Svetozarevo – *Crvena livada*, pe Valea Moravei, Serbia, din nivelul Basarabi al așezării¹⁵.

A.2. Spirale de păr din bronz cu capătul în forma cifrei „8”

În Banat astfel de podoabe au fost descoperite la Iaz – *Dâmb* (sat, com. Obreja, jud. Caraș-Severin): exemplare fragmentare din M.1 și M. 2; Moldova Veche – *Ostrov – Groblia* (sat, oraș Moldova Nouă, jud. Caraș-Severin): exemplare întregi și fragmentare; Svinița – *Piatra Elișovei* (sat, comună, jud. Mehedinți): 1 exemplar fragmentar.

Alte două exemplare fragmentare, al căror loc de descoperire nu este cunoscut, sunt păstrate la Muzeul de Istorie, Etnografie și Artă Plastică Lugoj (diametrul: 3,3 cm, patină pe alocuri activă; pl. II / 1). Mulțumim colegului Răzvan Pinca pentru posibilitatea de a vedea și ilustra aceste piese.

În monografia primei epoci a fierului din Banat,

⁹ Vinski-Gasparini 1973, 168, T. 131/24

¹⁰ Vinski-Gasparini 1973, 169

¹¹ (Popović, Vukmanović 1998, 30, fig. 27a/5

¹² (respectiv Garašanin Fier II A = Ha C1, Garašanin orizontul V – Ha B3/C1 – al depozitelor de bronzuri; Garašanin 1994, 38, 40, nr. 26, T. XXX/2; R. Vasić datează acest depozit în a doua jumătate sau la sfârșitul secolului VIII: Vasić 1999, 64)

¹³ Vasić – Kapuran 2007

¹⁴ Vasić – Kapuran 2007, 37, n. 8, Sl. I, 2 – 3

¹⁵ Stojić 1980, 102, sl. 9/3

⁵ Vinski-Gasparini 1973, 90–96, Tab. 57/55

⁶ Vinski-Gasparini 1973, 107–108, Tab. 86/18

⁷ Medović 1992, Abb. 28/2

⁸ Tasić 1973, 119, 122, sl. 55, 58, 72, 82

Marian Gumă a citat drept analogii pentru piesele de la Iaz, Moldova Veche și Svinița exemplarele descoperite în România la Gruia, Deva–*Viile Noi*, Vințul de Jos, Teleac și Serbia (Mošorin, Boljetin, Vajuga, Rudovci, Šarbanovac), provenind din necropole sau depozite¹⁶.

Autorul considera drept model al acestui tip de piese spiralele din aur ale epocii bronzului și propunea ca această variantă (cu descoperiri concentrate mai ales în aria vestică a culturii Basarabi – nord-estul Serbiei și sud-vestul României) să fie desemnată ca *variantea Basarabi* a acestui tip de piese, datată mai ales între prima jumătatea a sec. VIII și mijlocul sec. VII a.Chr.¹⁷.

Odată cu publicarea ambelor inventare funerare de la Iaz – *Dâmb*¹⁸ a fost reluată și discuția asupra acestui tip de piese. În articol sunt identificate 16 puncte cu descoperiri de acest fel.

Repertoriul anterior¹⁹ a fost completat cu exemplarele de la Izvoru Bârzii, jud. Mehedinți: 2 exemplare inedite în Muzeul Porților de Fier de la Drobeta–Turnu Severin, Mokronog – *Ostrožnik*, în Slovenia, Kalakača și Šaregrad – *Basčine*²⁰. Exemplarul de la Šaregrad este mult mai probabil de tipul cu buclă simplă²¹. Majoritatea descoperirilor sunt concentrate pe cursul Dunării, în Serbia și România și provin din așezări, complexe funerare și depozite²².

În spațiul de maximă concentrare a acestor descoperi, respectiv nord-estul Serbiei și vestul României, aceste podoabe (desemnate *tip Gruia*) au fost datate mai ales în sec. VIII și în prima jumătate a sec. VII a.Chr., fără a fi exclusă apariția lor ca variantă distinctă încă în sec. IX a.Chr.²³. Acest tip de podoabă de păr feminină este considerat tipic pentru faza târzie a grupului Gornea – Kalakača și faza timpurie și cea mijlocie a culturii Basarabi.

În monografia cercetărilor din necropola de la Vajuga – *Pesak*, de pe malul drept al Dunării, în nord-estul Serbiei, este analizat și acest tip de podoabă²⁴.

În șapte din cele 24 de morminte cercetate au fost descoperite 39 de exemplare întregi (cu diametrul cuprins între 3,6 și 5,1 cm) și altele fragmentare. O situație reprezentativă a fost surprinsă în M.

8, în care au fost descoperite, de o parte și de alta a craniului, câte cinci asemenea spirale, întreșesute. Inventarul mormântului cuprindea și 2 fragmente de saltaleoni în partea superioară a craniului, un torques din bronz, două fibule din fier și bronz, o mărgea din fier, șase verigi de picior din bronz și trei din fier²⁵.

Autorii numesc aceste podoabe „ace duble spirale” (cu origine plasată în etapa târzie a epocii bronzului). Ele sunt confecționate din bronz, în forma unor ace duble din sârmă, înfășurate apoi în jurul coșitelor²⁶.

Ele sunt datate în zona Dunării (în special în zona Clisurii / Đerdap) cu precădere la sfârșitul secolului IX și în secolul VIII a.Chr.. Descoperirile sunt legate de cele mai timpurii morminte de femei asociate cu ceramică Basarabi.

Varianta cu buclă simplă este atribuită unui orizont mai timpuriu, de la sfârșitul epocii bronzului și începutul primei epoci a fierului. Sunt citate descoperirile de la Vukovar, în estul Croației și Mala Vrbica, în nord-estul Serbiei, al căror termen *post quem* nu poate fi plasat mai târziu de sec. IX a.Chr.²⁷.

La repertoriul descoperirilor se adaugă cea de la Sofronievo, din nordul Bulgariei²⁸ și cea de la Dridu (trei exemplare dintr-un depozit), atribuită fazei Babadag II și datată în sec. X a.Chr. – Ha B1, care reprezintă astfel cel mai estic punct de pe harta de răspândire a acestui tip de podoabe²⁹.

Se conturează astfel aria majoră de răspândire a celor două variante ale spiralelor de păr: Valea Dunării (în special zona Clisurii). De menționat că descoperirile oarecum „excentrice”: Vințul de Jos (în nord), Šarbanovac (în sud) și Dridu (în est) ale unor spirale cu mijlocul în formă de „8” aparțin unor depozite de obiecte din bronz complexe.

Localizarea mormintelor de la Iaz, între arealul de maximă concentrare a descoperirilor din zona Clisurii și descoperirea de la Deva – *Viile Noi* sugerează un posibil model al căilor de comunicare între spațiul dunărean și cel transilvănean în epocă.

Nu au fost stabilite limite clare ale evoluției cronologice a celor două variante ale spiralelor de păr. Cel mai probabil ele au fost concomitent în uz (și folosite uneori împreună) pentru o vreme, cel mai probabil în a doua jumătate a sec. IX și prima jumătate a sec. VIII a.Chr. (fără a fi exclusă

¹⁶ Gumă 1993

¹⁷ Gumă 1993, 229–230

¹⁸ Gumă – Popescu 1995

¹⁹ Gumă 1993

²⁰ Gumă – Popescu 1995, 245

²¹ Vinski-Gasparini 1973, T. 131/24

²² Gumă – Popescu 1995, Pl. IV: harta de răspândire

²³ Gumă – Popescu 1995, 248–253

²⁴ Popović – Vukmanović 1998, 29–31, sl. 27a, 27b

²⁵ Popović – Vukmanović 1998, 20–21, sl. 13, Pl. 7/1–27

²⁶ Popović – Vukmanović 1998, 30–31

²⁷ Popović – Vukmanović 1998, 30–31

²⁸ Popović – Vukmanović 1998, sl. 27b, nr. 28

²⁹ Enăchiuc 1987, 79, nr. 106–108, fig. VI/82–84

utilizarea variantei cu buclă simplă pe tot parcursul sec. VIII a.Chr.).

B. Spirale tubulare din bronz (*saltaleoni*)

Acest tip de podoabă era confecționat dintr-o bandă îngustă din bronz, înfășurată în formă de spirală strânsă și considerată drept accesoriu feminin. Nu are o relevanță cronologică deosebită. Exemplare de acest fel (mai ales fragmentare) apar în inventare funerare sau în depozite datate în epoca bronzului și în prima epocă a fierului dintr-o largă arie geografică.

În Banat, asemenea podoabe au fost descoperite în T. V și T. VI din necropola de la Moldova Veche – *Ostrov–Groblia*, atribuită culturii Basarabi³⁰.

Piese similare au fost găsite și în necropola de la Balta Verde³¹. Ele se regăsesc și în inventarele depozitelor de la Ghidici³² și Hunia³³.

O descoperire relevantă pentru forma inițială și funcționalitatea acestui tip de podoabe este situația înregistrată în M. 17 de la Vajuga – *Pesak*³⁴, necropolă datată în secolul VIII a.Chr. În jurul craniului au fost găsite două șiruri de spirale tubulare, lungi de cca. 26 și 20 cm, pe una dintre ele, cea mai lungă, fiind petrecut un buton conic. Cercetătorii sârbi consideră că spiralele erau fie împletite în păr fie erau parte a unui accesoriu vestimentar pentru cap³⁵.

C. Aplici

La Moldova Veche – *Ostrov–Groblia*, în M. 3 din T. V au fost descoperite mici aplici de formă romboidală, în jurul, sub craniul și în partea de sus a cutiei toracice. Se presupune că vor fi fost aplicate pe un accesoriu vestimentar pentru cap, confecționat din material textil sau piele³⁶.

D. Coliere din bronz

D. 1. Colier torsadat (*torques*)

În Banat a fost descoperit un exemplar, cu capetele aplatizate, în inventarul M. 1 de la Iaz – *Dâmb*, datat în sec. VIII a.Chr.³⁷.

În necropola de la Cazin – *Ostrožac* (Bosnia și Herțegovina, Federația Bosnia și Herțegovina,

canton Una-Sana), a fost dezvelit un mormânt de inhumație al unei femei³⁸.

Inventarul include, alături de un ansamblu de cinci coliere torsate, un ac de păr, două seturi de inele de buclă și saltaleoni, o fibulă – ochelari cu legătura centrală în forma cifrei „8”, două brățări plurispiralice, patru pandantive și două seturi a câte două brățări de picior. Ansamblul a fost datat în intervalul secolelor XI -X a.Chr.

2. Coliere cu nodozități (*Knotenring, knobbed necklace*)

Un ansamblu alcătuit din șapte coliere din bronz cu nodozități (Pl. III) a fost descoperit în 1923 în vestul Banatului³⁹.

Inventarul acestui „tezaur de obiecte de podoabă din bronz”, așa cum a fost el publicat de medicul bucureștean, consemnează, alături de cele 7 (șapte) coliere cu nodozități⁴⁰, alte trei coliere mai mici, decorate cu incizii geometrice, un torques, 12 brățări simple, trei brățări cu incizii, un inel și trei fibule⁴¹.

În 1933, I. (J.) Nestor ilustrează același colier (cel cu capetele rupte, de la Severeanu 1928) și menționează descoperirea a șapte asemenea coliere și a două fibule de tip *a navicella*⁴², preluând parțial și selectiv planșa II de la Severeanu 1928.

Mircea Rusu a încadrat această descoperire în grupa Bâlvănești – Vinț a depozitelor de bronzuri transilvănene (Ha C, sec. VII a.Chr.), citând articolul lui Severeanu⁴³.

În monografia depozitelor de bronzuri din România, M. Petrescu-Dîmbovița încadrează depozitul „Banat” (*Muzeul dr. Gh. Severeanu, București*) în seria Vințu de Jos – Vaidei (Hallstatt mijlociu, sec. VII). Autorul citează (și ilustrează!) 8 (opt) coliere cu nodozități (pl.384/1–8), alături de celelate piese menționate de G. Severeanu, cu excepția celor 3 fibule, care ar fi provenit de la Chiusi, din Italia, afirmând că numai colierele cu

³⁰ Gumă 1993, 220–222, 231, Pl. CI/52–70

³¹ Berciu, Comșa 1956, 398, e

³² Oancea 1972, 540, nr. 31–46

³³ Stoica, Cioană 1975, 561–562, 564

³⁴ Popović, Vukmanović 1998, sl. 17, 17, 26, 29, sl. 57, Pl. 18/1,2,4,5

³⁵ Popović, Vukmanović 1998, 29

³⁶ Gumă 1993, 222, 231, Pl. CI/1–51

³⁷ Gumă 1993, 230, Pl. LXI/49; Gumă – Popescu 1995, 244, Pl. II/49

³⁸ Pabst 2011, 213–215, Abb. 11

³⁹ Severeanu 1928, 15: “7 mari colane de bronz, pe cari artistul le-a împodobit, fixându-le din distanță în distanță mărgelile de bronz despărțite prin sîrmă împletită, după cum se vede cel reprodus pe pl. II fig. 12”, ilustrează unul: Pl. II/12; notă p.1: “Conferință ținută la Fundația Carol I în beneficiul Societății stud. în Arheologie «V. Pârvan», în Febr. 1928.”; Nestor 1933, 119, Abb. 22.3; Rusu 1963, 199, 200: Abb. 7, nr. 5, 210, nr. 5; Petrescu-Dîmbovița 1977, 162: 8 coliere cu nodozități: Pl. 384/1–8; Gumă 1993, 250, nr. 2a, 283

⁴⁰ Severeanu 1928, 15, Pl. II/12 – un exemplar cu capetele rupte

⁴¹ Severeanu 1928

⁴² Nestor 1933, Abb. 22, 3, 119 și nota 488, b. “din vestul Banatului”

⁴³ Rusu 1963, 199, 210, nr. 5

nodozități fuseseră identificate ca aparținând în mod sigur depozitului⁴⁴.

În colecția „Maria și dr. G. Severeanu” a Muzeului municipiului București se păstrează șapte coliere din bronz cu nodozități (nr. inv. 19383 – 19387, 19389 – 19390; numărul 19388 este atribuit unui torques din bronz cu capetele în formă de cârlig, grosime 0,5 cm, diametru 16 – 17 cm). Colierele, din care unul este rupt în două (inv. 19390) iar unul are capetele rupte (cel ilustrat la Severeanu 1928, Pl. II/12, Nestor 1933, Abb. 22/3, respectiv la Petrescu-Dîmbovița 1977, Pl. 384/8) au fost curățate de patină și apoi parafinate pentru conservare, conform tehnicilor de conservare din epocă.

Un ghid / catalog al colecției Muzeului municipiului București de Muzeu (f.a.) ilustrează, alături de alte piese, două coliere (unul – cel cu capetele rupte), cu legenda “Podoabe dacice din argint și bronz, sec. II – I î.e.n.).

Colierele au fost confecționate prin turnare iar decorul constă în caneluri înguste („coaste”) alternând cu „praguri” pe care ulterior au fost fixate nodozitățile (goale la interior). Pe fiecare colier, ansamblul nodozităților este “flancat” de câte un inel cilindric cu o nervură centrală. Capetele au fost aplatizate și răsucite spre exterior. Grosimea colierelor este cuprinsă între 0,3 și 0,4 cm iar nodozitățile au diametrul cuprins între 0,8 – 0,11 cm și grosimea între 0,4 – 0,5 cm.

Pe baza asocierii lor într-un ansamblu de descoperiri, a tehnicii evident similare de confecționare și a dimensiunilor lor, considerăm că este vorba de o garnitură de podoabe ce vor fi fost purtate concomitent.

De remarcat analogiile pentru acest mod de ornamentare a fibulelor din același orizont cronologic, dintr-un larg spațiu geografic⁴⁵.

Descoperirile unor asemenea coliere se concentrează în zona sud-est alpină, iar alte descoperiri sporadice le marchează aria de răspândire. Ele sunt datate în intervalul Ha C2 – D⁴⁶.

Descoperirea din Banat este cea mai estică de acest fel, fiind plasată mult în afara acestei arii, chiar și față de cele mai estice descoperiri (din vestul Serbiei).

E. Mărgea din bronz

O mărgea mare din bronz, sferică, goală la interior, a fost găsită în M. 3 de inhumație din T. V din necropola de la Moldova Veche – *Ostrov-Groblia* (în zona toracelui)⁴⁷.

F. Brățări din bronz

Brățări din bronz, cu secțiunea plan – convexă, cu capetele petrecute, nedecorate, au fost descoperite în Banat în complexe funerare sau în cadrul unor complexe cărora li s-a atribuit caracter funerar, la Iaz – *Dâmb*, M.1⁴⁸ și M.2⁴⁹, Svinița – *Piatra Elișovei*⁵⁰ și Moldova Veche – *Ostrov-Groblia*, în T. V⁵¹ și T. VI⁵². Exemplarele descoperite în Banat sunt similare celor descoperite în România, în necropole și depozite și datate în intervalul Ha B3 – Ha D1⁵³.

G. Verigi de picior.

1. Verigi de picior din bronz

Verigile de picior din bronz, cu secțiune plan-convexă, sunt ușor mai late decât brățările, au un diametru mai mare decât acestea și au capetele distanțate. Asemenea verigi au fost descoperite în necropola de la Moldova Veche – *Ostrov-Groblia*⁵⁴. Ele reprezintă un tip de podoabe larg răspândit, datat în același interval Ha B3 – D1 și provin atât din necropole cât și din depozite.

2. Verigi de picior din fier

Podoabe de acest fel au fost descoperite în Banat la Moldova Veche – *Ostrov-Groblia*, în T.V⁵⁵. Ele au secțiunea ovală sau plan-convexă și sunt în general deschise la capete.

Autorii cercetărilor de la Vajuga – *Pesak* au remarcat faptul că, spre deosebire de brățări, prezente mai rar în inventarele mormintelor din această necropolă, verigile de picior reprezintă o componentă aproape nelipsită în componența garniturii de podoabe feminine și menționează numărul mare de astfel de descoperiri (din fier și bronz) din mormintele de inhumație din necropolele din prima epocă a fierului – la Vajuga, Moldova Veche, Basarabi, Ostrovu Mare⁵⁶.

H. Lanț din bronz

⁴⁷ Gumă 1993, 222, Pl. C/5

⁴⁸ Gumă 1993, 230, Pl. LXI/37–38

⁴⁹ Gumă, Popescu 1995, 247, Pl. III/17–18

⁵⁰ Gumă 1993, 230, Pl. LXXXV/18–24

⁵¹ Gumă 1993, 221–222, Pl. C/10,12,16,18–19,21,23

⁵² Gumă 1993, 222, Pl. CII/7

⁵³ Gumă 1993, 230

⁵⁴ Gumă 1993, 230, Pl. XCVIII/6–8, 10/11, XCIX/1–9

⁵⁵ Gumă 1993, 230, Pl. XCVIII/2,4,9,12–16, XCIX/10–11, C/9,15,17,20,22

⁵⁶ Popović, Vukmanović 1998, 32, fig. 29, 36–37

⁴⁴ Petrescu-Dîmbovița 1977, 161–162: “depozite sigure”, Pl. 384/1–8; citează Severeanu 1928, Nestor 1933, Rusu 1963

⁴⁵ (Gabrovec 1970, K I, II, 13, K III, 21–22, K V, K. VIII, K. IX, T.1/11, T. 6/6, T. 67/4, T. 11/1–2, T. 12/1, 13/1–2, T. 20, 1–2, 5–7). Autorul datează apariția acestui tip de fibule în faza Ha B3 (cf. Müller-Karpe)

⁴⁶ Teržan 1990, 216, K. 11 – harta de răspândire

A fost descoperit la Moldova Veche (oraș Moldova Nouă, jud. Caraș – Severin).

Este compus din 43 de verigi și 5 pandantive. Trei dintre acestea reprezintă vase bitronconice cu buza evazată, picior inelar și câte patru apucători situate pe diametrul maxim, decorate cu caneluri orizontale pe gât și oblice pe pântec, prevăzute cu două urechiușe de prindere pe buză și având câte două perforații în zona gâtului; un altul reprezintă un berbec iar ultimul are formă geometrică.

Mircea Petrescu-Dîmbovița îl citează fără ilustrație⁵⁷ și îl încadrează, sub denumirea de “Moldova Veche IV”, în seria Cincu – Suseni a depozitelor de bronzuri din România (Ha A1 = sec. XII a.Chr.). El fost citat și de Marian Gumă, în monografia primei epoci a fierului din sud-vestul României⁵⁸.

Într-un studiu monografic (Soroceanu, Medeț 1999) autorii asociază pandantivele și reprezentările plastice cu faza mijlocie a primei epoci a fierului – Ha C⁵⁹, pe baza unei analize bibliografice exhaustive și a analogiilor stabilite pentru pandantivul zoomorf, care-și face apariția în această perioadă.

III. Accesorii vestimentare

1. Fibule

a). Descoperiri cu localizare sigură

Fibulele cu loc sigur de descoperire din Banat provin din morminte sau ansambluri de piese cu caracter funerar (Iaz – *Dâmb*, Moldova Veche – *Ostrov-Groblia*, Svința – *Piatra Elișovei*), variante ale tipului generic de fibule cu două resorturi și corpul arcuit (*zweischleifige Bogenfibeln*).

1. Fibule cu două resorturi și nodozități pe arc, lucrate din fier, cu arcu învelit în bronz (*zweischleifige Knotenfibeln*)

T. Bader a ilustrat 10 asemenea fibule⁶⁰ provenind din România, a căror datare în Ha C, respectiv sec. VII a.Chr. este asigurată de plasarea cronologică a depozitelor de la Bălvănești (sat, comună, jud. Mehedinți) și Alba Iulia – *Partoș* (oraș, municipiu, jud. Alba), în care apar astfel de fibule. Ele

aparțin tipurilor Gabrovec 5a, 5b și 6a, răspândite în Slovenia, Bosnia, vestul Bulgariei, sudul Ungariei și vestul României.

Pe harta României sunt marcate două „puncte de greutate” ale răspândirii acestui tip de fibule; unul în Oltenia, pe Dunăre și unul în Transilvania. Acestora s-au adăugat exemplarele din depozitul de la Vințu de Jos III⁶¹ și cele două exemplare din Banat, de la Iaz – *Dâmb*.

O cartare a primelor semnalări ale acestor fibule, cu exemplarele cunoscute din Slovenia, Bosnia, România (Bălvănești și Alba Iulia) și Bulgaria, dateate în faza 1 a celei de-a doua perioade a primei epoci a fierului din Bulgaria, respectiv sec. VIII – VII a.Chr., a fost realizată de Diana Gergova⁶².

Din perimetrul necropolei de incinerare tumulare de la Iaz – *Dâmb* au fost recuperate două ansambluri de obiecte metalice, reprezentând inventarele a două morminte, fiecare conținând câte o fibulă fragmentară de acest tip (Pl. II/1.a – 1b)⁶³ și, într-un caz (M.2/1992) un buton discoïdal de la extremitatea arcului unei astfel de fibule⁶⁴. Fiecare dintre cele două inventare (M.1/1987 și M.2/1992) cuprindea câte o portagrafă din fier triunghiulară, asociată cu arcu de fibulă din respectivul inventar⁶⁵.

Într-o primă analiză a pieselor din inventarul M.1/1987 de la Iaz (Gumă 1990), autorul a atribuit fibula tipului Gabrovec 5b⁶⁶ și a datat-o în consecință în Ha B3/C1⁶⁷. Tot atunci, deși nu a exclus asocierea portagrafei triunghiulare din fier cu arcu de fibulă în discuție, autorul considera mai probabil ca acesta să fi aparținut unei fibule lucrate exclusiv din fier (3 fragmente din fier puternic oxidate din inventar putând reprezenta resturile arcului unei asemenea fibule), datată de asemenea în Ha B3/C1. Autorul a definit ansamblul de piese descoperit în 1987 la Iaz drept inventar al unui mormânt de femeie, datat în Ha B3/C1 și l-a atribuit etapei timpurii a culturii Basarabi.

Ulterior, reluând în discuție fibula, Marian Gumă a propus⁶⁸ datarea acesteia cu precădere în cursul fazei Ha B3 (în prima jumătate și la mijlocul secolului VIII a.Chr.), invocând diferențele

⁵⁷ Petrescu-Dîmbovița 1977, 100, pe baza datelor din literatura de specialitate interbelică și a informațiilor verbale

⁵⁸ Gumă 1993, 292, nr. 99

⁵⁹ Soroceanu, Medeț 1999, Abb. 4 – 11, 18

⁶⁰ Bader 1983, 91–92, nr. 241–252, Taf. 31/241–250 Bilvănnești, jud. Mehedinți, dintr-un depozit; „Moldova Veche”, jud. Caraș-Severin, descoperire întâmplătoare, inf. I. Stratan; „Oltenia” – 2 exemplare; Ostrovu Mare (com. Gogoșu, jud. Mehedinți) – 2 exemplare; Partoș, jud. Alba – 2 exemplare; „Transilvania”; Turdaș, jud. Hunedoara; Hunia, jud. Dolj, descoperire întâmplătoare; Pianu de Sus (sat, com. Pianu, jud. Alba), descoperire întâmplătoare.

⁶¹ Aldea, Ciugudeanu 1987, 85–87, Pl. III/10

⁶² Gergova 1980, chart II

⁶³ Popescu 1988, Pl. I/6; Gumă 1990, Pl. II/3; Gumă 1993, 213, nr. 16, 20, 227–228, Pl. LXI/54; Gumă, Popescu 1995, Pl. II/54, III/1

⁶⁴ Gumă, Popescu 1995, 247, nr. 3, Pl. III/3

⁶⁵ Gumă, Popescu 1995, 245, Pl. II/50, 246, nr. 2, Pl. III/2

⁶⁶ Gabrovec 1970, 27–28, cu 3 – 4 nodozități pe arc, tipic zonei dunărene, K. VIII

⁶⁷ Gumă 1990, 97–98, 103, Pl. I: harta de răspândire

⁶⁸ Gumă 1993, 228

spațiale între concentrările de fibule de tipul *zweischleifige Knotenfibeln*, respectiv spațiul sud-est alpin pentru varianta cu 7 sau mai multe nodozități pe arc (Gabrovec tip 2c, 5a, 6a) și nord-estul Serbiei și vestul României pentru varianta cu 3 – 4 nodozități pe arc (Gabrovec tip 5b).

Analiza inventarelor funerare descoperite la Iaz⁶⁹ a fost prilejul pentru definirea unor variante tipologice ale fibulelor de tip Gabrovec 5b (fibule cu două resorturi, nodozități pe arc și portagrafa în formă de clepsidră).

Astfel, pe baza asocierii portagrafelor din fier triunghiulare cu arcurile fibulelor în discuție, a fost propusă denumirea de varianta “Iaz” pentru aceste fibule, iar pentru varianta Gabrovec 5b cu 3 – 4 nodozități pe arc, flancate de câte două “șaipe” discoidale și forma portagrafei nedefinită, a fost propusă denumirea de varianta “Șiroko”. Pentru fibulele Gabrovec 5b (inclusiv cele două variante), sunt citate 18 puncte cu descoperiri de acest fel. Ambele variante au fost plasate la același orizont cronologic (Ha B3), cu deosebirea că fibulele Gabrovec 5b (variante Iaz) sunt concentrate în N-NE Serbiei și V-SV României, în timp ce varianta Șiroko apare mai ales la sudul Dunării, în zonele vest și nord-vest balcanice⁷⁰.

Descoperirile în care apar fibule de tip Gabrovec 5b (inclusiv variantele Iaz și Șiroko) au fost date, pe baza analizei combinatorii a pieselor ce compun cele două inventare funerare de la Iaz, în Ha B3, respectiv sec. VIII A.Chr., mai cu seamă în prima jumătate și la mijlocul acestuia⁷¹.

În 1999, definind tipul de fibule cu două resorturi, corp arcuit și portagrafa în formă de clepsidră, varianta cu nodozități sferice pe arc (*zweischleifige Bogenfibeln mit sanduhrförmiger Fuß, variante mit kugeligen Knoten auf dem Bügel*), Rastko Vasić l-a datat în orizontul 1 al primei epoci a fierului (Ha B3/C1). Autorul marchează 34 de puncte cu asemenea descoperiri (inclusiv exemplarul din M1/1987 de la Iaz), cu o concentrare importantă în estul Serbiei și Kosovo, menționând descoperiri din nord-vestul Bugariei, nord-estul Albaniei, Bačka și Srem (sud-vestul Voivodinei), vestul Serbiei dar și în estul Sloveniei, fiind remarcată concentrarea unor astfel de descoperiri din România⁷².

Cercetătorul sârb considera că în acel stadiu al cercetărilor nu se pot face diferențieri cronologice între fibulele cu 3 – 4 nodozități pe arc din spațiul

central – balcanic și fibulele de același tip cu 7 – 8 nodozități pe arc din spațiul sud-est alpin (Vasić 1999, 61–62).

2. Fibule cu două resorturi, arc din fier cu secțiunea circulară sau patrulateră învelit cu bronz, decorat cu striuri transversale (“coaste”) și portagrafa în formă de clepsidră (Gabrovec tip 5c; Bader tip *zweischleifige Bogenfibeln mit sanduhrförmiger Fußplatte*, var. D: *mit rippenverzierten Knoten Bügel*; Vasić tip *zweischleifige Bogenfibeln mit sanduhrförmiger Fuß, variante mit gerripten Bügel*).

În Banat au fost descoperite două asemenea exemplare la Svinița – *Piatra Elișovei* (Pl. IV/2.a – 2.b): descoperire întâmplătoare pe malul Dunării a unor fragmente ceramice Basarabi în asociere cu obiecte din metal⁷³ și trei exemplare la Moldova Veche – *Ostrov–Groblia*⁷⁴.

Celor 45 de exemplare din România inventariate de T. Bader⁷⁵ s-au adăugat cele 5 exemplare din Banat dar și cele 2 exemplare de la Căscioarele – *Coinea I*, jud. Călărași – care reprezintă cel mai estic punct de descoperire a unor astfel de fibule⁷⁶.

Acest tip de fibule este răspândit în Bosnia, Srem (pe cursul inferior al Savei), nord-vestul și sudul Bulgariei și în Oltenia, fiind plasat la orizontul cronologic al necropolelor de la Balta Verde și Basarabi și al depozitelor de la Hunia și Ghidici⁷⁷. În cronologie absolută, el a fost datat într-o perioadă cuprinsă între a doua jumătate a sec. VIII și prima jumătate a sec. VII a.Chr., paralelizată cu etapa mijlocie (II) a culturii Basarabi⁷⁸.

La Vajuga – *Pesak*, în nord-estul Serbiei, în necropola de înhumare de pe malul Dunării, datată între 775 – 725, respectiv Ha B3, au fost descoperite 8 asemenea fibule, majoritatea fragmentare, date în secolul VIII și la începutul sec. VII a.Chr. Sunt menționate 18 puncte cu descoperiri de acest fel din bazinul dunărean și zona central – balcanică, marea lor majoritate fiind reprezentate de descoperirile din complexe funerare de pe o porțiune îngustă a Clisurii Dunării și în apropierea acesteia (necropolele de la Moldova Veche, Svinița, Vajuga, Ostrovu Mare, Balta Verde și Basarabi).

⁷³ Gumă 1982, 155–156; Gumă 1983, 71, nr. 23, Pl. XXXI/1; Vulpe 1986, 66, nr. 185; Gumă 1993, 215, nr. 37, 228, 296, nr. 143, Pl. LXXXV/13–14

⁷⁴ Gumă 1993, 214, nr. 26, 221–222: T.V / M.3 – 2 ex., T.VI – 1 ex., 228, 292, nr. 99, Pl. C/1–3, CII/15

⁷⁵ Bader 1983, 81–83, nr. 180–224, Taf. 27/180–194, 28, 29/217/223

⁷⁶ Sirbu, Damian, Ciocea 1993, 207–209, fig. 4/1,26

⁷⁷ Bader 1983, 84, Taf. 48: harta de răspândire

⁷⁸ Gumă 1993, 228

⁶⁹ Gumă, Popescu 1995

⁷⁰ Gumă, Popescu 1995, 254–255, 264, Pl. V: harta de răspândire

⁷¹ Gumă, Popescu 1995, 266

⁷² Vasić 1999, 60–62, Taf. 31/383–401, 32/402–414

Cele mai multe exemplare sunt asociate cu ceramică Basarabi⁷⁹.

Din zona central balcanică (Voivodina, Serbia, Kosovo și Macedonia) sunt cunoscute 27 de asemenea fibule, provenind din 14 puncte de descoperire⁸⁰. Varianta a fost atribuită orizontului 1 al primei epoci a fierului⁸¹ și este răspândită mai ales în bazinul Dunării, cu o concentrare evidentă în zona Clisurii, pe ambele maluri ale fluviului. Alte exemplare provin din nord-vestul Bulgariei, estul și nordul Bosniei, Kosovo, Albania, Serbia centrală și estul Sloveniei⁸². Un caz aparte este cel al exemplarului (exemplarelor?) din T.V / M.3 de la Moldova Veche – *Ostrov-Groblia* (Pl. V/3.a – c)⁸³. În pl. C/3 este ilustrat arcul unei fibule de tip Gabrovec 5c, cu un mic peduncul inelar, realizat din turnare, plasat în punctul de maximă arcuire, de care este atașată o verigă. De această verigă sunt prinse trei protome ornitomorfe. Planșa C/1–2 ilustrează arcul unei fibule de același tip (fără peduncul inelar central) și, respectiv, o verigă deschisă, petrecută prin verigile altor trei protome de același tip (vezi mai jos IV.B).

O analogie pentru această descoperire o constituie arcul (din fier și bronz) al unei fibule descoperite la Novi Banovci, pe Dunăre (în Srem – sudul Voivodinei), considerat inițial fragment de pandantiv⁸⁴ și datat în Ha C. În acest caz, veriga ce face legătura între fibulă și protome este din fier. Piesa a fost considerată de R. Vasić drept o sub-variantă a tipului în discuție, citând, de altfel, ca analogie exemplarul de la Moldova Veche⁸⁵.

3. Fibule din fier cu două resorturi și arcul cu secțiunea patrulateră și portagrafa triunghiulară (tip Gabrovec 3a-b; Bader: *zweischleifige Bogenfibeln mit sanduhrförmiger Fußplatte*, var. B: *mit vierkantigem Bügel*; Vasić: *zweischleifige Bogenfibeln mit sanduhrförmiger Fuß, variante mit glatter Bügel*).

În literatura de specialitate sunt publicate două asemenea exemplare descoperite în Banat, la Iaz – *Dâmb* și la Svinița – *Piatra Elișovei*⁸⁶. Autorul a asociat ulterior portagrafa din fier triunghiulară a exemplarului de la Iaz nu celor 3 fragmente de fier

(Pl. LXI/51–53) ci arcului de fibulă cu nodozități, din fier și bronz, definind „varianta Iaz” a fibulelor Gabrovec 5b⁸⁷.

Fibula de la Svinița (Pl. IV/3), datată în a doua jumătate a sec. VIII și prima jumătate a sec. VII a.Chr.⁸⁸ are cele mai apropiate analogii în necropolele de la Balta Verde și Ostrovu Mare⁸⁹, unde fibulele sunt încadrate în varianta cu portagrafa în formă de clepsidră a tipului în discuție. Cele 10 exemplare similare din necropola de la Vajuga – *Pesak*, cu portagrafa în formă de triunghi sau clepsidră, sunt datate în secolul VIII a.Chr.⁹⁰. Fibulele de la Vajuga au fost încadrate de R. Vasić în tipul fibulelor cu două resorturi, corp arcuit și portagrafa triunghiulară, varianta cu corpul neted, datată în a doua jumătate a sec. VIII și prima jumătate a sec. VII a.Chr.

„Centrul de greutate” al răspândirii acestei variante se află în zona central – balcanică (inclusiv zona platoului Glasinac), alte exemplare fiind înregistrate în Slovenia⁹¹.

b) Descoperiri întâmplătoare sau cu localizare nesigură

1. Arcul unei fibule cu miezul din fier cu secțiune circulară, placat cu bronz, decorat cu 11 nodozități, aflat la Muzeul de Istorie, Etnografie și Artă Plastică din Lugoj, descoperire întâmplătoare, Moldova Veche⁹². T. Bader încadrează acest exemplar în tipul generic *zweischleifige Bogenfibeln* (fibule cu două resorturi și corpul arcuit), tipul *zweischleifige Knotenfibeln* (fibule cu două resorturi, arcul cu miez din fier, cu secțiune circulară sau patrulateră, învelit cu bronz, decorat cu mai multe nodozități, cu portagrafa în formă de triunghi, trapez sau clepsidră).

Descoperiri similare sunt înregistrate în Slovenia, Bosnia, vestul Bulgariei și România, în Transilvania, Banat și Oltenia⁹³. În absența celorlalte componente ale fibulei, piesa în discuție nu

⁷⁹ Popović, Vukmanović 1998, 31–32, fig. 27b, Pl. 7/15, 18, 9/10, 15/6, 17/2, 18/9–10, 13, 21/3

⁸⁰ Vasić 1999, 57–58, nr. 359–381, Taf. 30/359–375, 31/376–381

⁸¹ Vasić orizont 1: Ha B3/C1, cf. Vasić 1977, 9

⁸² Vasić 1999, 59

⁸³ Gumă 1993, 222, Pl. C/1–3

⁸⁴ Vinski 1955, 36, sl. 20

⁸⁵ Vasić 1999, 59 și n. 272, 278

⁸⁶ Gumă 1993, 228, Pl. LXI/50–53 – Iaz, LXXXV/16 – Svinița

⁸⁷ Gumă, Popescu 1995, 254, v. mai sus III.1.a.1

⁸⁸ Gumă 1993, 229

⁸⁹ Bader 1983, 79–80, nr. 166–176, 84–85, Taf. 26/166–176

⁹⁰ Popović, Vukmanović 1998, 32, Pl. 1/18, 4/2, 6/11, 8/1, 9/11, 10/1, 6, 20/1, 21/2, 7

⁹¹ Vasić 1999, 49–51, nr. 286–318, Taf. 25/286–296, 26/297–318

⁹² Rusu 1963, 201, n. 65: fibulă de tip Vače; Bader 1983, 91: *zweischleifige Knotenfibeln*, nr. 242, considerând-o inedită, Taf. 31/242, 92, date: sec. VII, pe baza asocierii unor exemplare similare cu fibule – ochelari cu legătura centrală în forma cifrei „8” în depozitele de la Bălvânești și Alba Iulia – *Partoș*

⁹³ Bader 1983, 92

poate fi riguros încadrată tipologic, putând aparține tipului Gabrovec 5a (cu portagrafa în formă de clepsidră) sau 6a (cu portagrafa în formă de triunghi)⁹⁴. În această categorie T. Bader a încadrat 11 exemplare din România (9 ilustrate), care au între 3 și 12 nodozități pe arc, flancate – în cazul celor cu 3 până la 6 nodozități – de câte una sau două nodozități discoidale.

Marian Gumă considera că exemplarul de la Moldova Veche poate fi atribuit uneia dintre variantele Gabrovec 2c, 5a sau 6a⁹⁵, cu descoperiri concentrate în spațiul sud-est alpin și dateate în Ha B3/C1⁹⁶.

În monografia asupra fibulelor din spațiul central – balcanic, R. Vasić a încadrat fibulele cu două resorturi și nodozități pe arc în tipul *zweischleifige Bogenfibeln mit sanduhrförmiger Fußplatte* (fibule cu două resorturi, corp arcuit și portagrafa în formă de clepsidră), varianta *mit kugeligen Knoten auf dem Bügel* (cu nodozități sferice pe arc)⁹⁷, dateate în orizontul 1 al primei epoci a fierului⁹⁸.

2. Fibulă din bronz cu două resorturi, corp torsat și portagrafa triunghiulară⁹⁹, dateate: sec. VII – prima jumătate a sec. VI; răspândire: Bulgaria – zona Varna, Serbia, Bosnia, Herțegovina, Macedonia, Srem, România – o singură descoperire întâmplătoare, din Banat).

2. Butoni

Butonii din bronz reprezintă o categorie de accesorii vestimentare larg răspândită, asociată de obicei costumului feminin. Sunt circulari, de formă semisferică, cu o buclă de prindere atașată în partea concavă, pentru prinderea pe haine sau pe centură. Dimensiunile lor sunt variate, la fel ca și ornamentarea sau forma buclei de prindere. Valoarea cronologică a acestei categorii de accesorii este redusă.

În Banat, butoni din bronz au fost descoperiți în complexe funerare atribuite culturii Basarabi, la Moldova Veche – *Ostrov-Groblija*, în T. V și T. VI¹⁰⁰ și la Svinița – *Piatra Elișovei*¹⁰¹.

Descoperiri de acest tip provin din necropole: Balta Verde¹⁰², Basarabi¹⁰³, depozite: Ghidici¹⁰⁴, Hunia¹⁰⁵ ori așezări: Teleac¹⁰⁶.

În necropola de la Vajuga – *Pesak* (775 – 725 a.Chr.) au fost descoperite mai multe exemplare, în M. 4, 5b, 14 și 17 – poziționate, în cazul M.17, în zona membrilor inferioare; analizele antropologice au confirmat faptul că M. 14 și 17 sunt morminte de femei¹⁰⁷.

În tumulii din vestul Bulgariei au fost descoperite numeroase exemplare (Carevec, Beli Izvor, Kočan) dateate în a doua perioadă a epocii fierului, respectiv sec. VIII – VI a.Chr., similare exemplarelor din aceeași etapă cronologică din Macedonia, Serbia și România. Prototipul acestor butoni sunt butonii semisferici sau conici cu găuri, prezenți pe parcursul epocii bronzului în Bazinul Carpatic și cel Danubian, în aria ceramicii incrustate nord – panonice, în necropolele Cruceni – Belegiš, în zona iugoslavă a Dunării, etc., care sunt reprezentați și pe figurinele antropomorfe ale epocii¹⁰⁸.

IV. Piese de harnașament

A. Pandantive circulare din bronz (*Ringanhänger, Ringscheiben-anhänger, pandeloque*, pandantive tip Ghidici)

În nivelul superior (II) al așezării de la Gornea – *Țărmuri – Pod Păzăriște*¹⁰⁹ a fost descoperit un pandativ circular din bronz (Pl. V/2)¹¹⁰.

Piesa a fost considerată drept accesoriu de harnașament și unul din cele mai caracteristice produse din metal ale culturii Basarabi, a cărei arie de răspândire acoperă mare parte din Serbia, vestul României și nord-vestul Bulgariei, dateate mai ales în sec. VIII – VII a.Chr. O altă concentrare de asemenea piese, din zona Greciei continentale și insulare, a fost pusă în legătură cu posibilitatea existenței în lumea tracă a obiceiului consacării unor piese de echipament militar în templele grecești (Gumă 1993, 230).

¹⁰² Berciu, Comșa 1956, 398, f

¹⁰³ Dumitrescu 1968, 216–217

¹⁰⁴ Oancea 1972, 540, nr. 23, Pl. 4/4–5; Oancea Tătulea 1974, 260, fig. 5/5

¹⁰⁵ Stoica, Cioană 1975, 561, fig. 1/6

¹⁰⁶ Vasiliev, Aldea, Ciugudean 1991, 67, fig. 18/35–36

¹⁰⁷ Popović, Vukmanović 1998, 19, 23, 26, Pl. 4/6, 10/3, 18/14–30

¹⁰⁸ Gergova 1980, 101–102, Pl. I/1,5

¹⁰⁹ Uzum, Lazarovici, Dragomir 1973, 410, nr. 9; Lazarovici 1977, 97–101; Gumă 1979, 115–128; Gumă 1983, 68, nr. 8 – 9a; Vulpe 1986, 57, nr. 71

¹¹⁰ Gumă 1993, 213, nr. 12a, 230, Pl. LXII/10; Pabst 2008, 596, Abb. 1. / 12: *gestielte Ringanhänger vom Typ Ghidici*; 615, Abb. 7: harta răspândirii pandantivelor de tip Ghidici, cf. Lista 4, 633–634: Gornea-”Țărmuri II”

⁹⁴ Gabrovec 1970, 27–28, K. VIII, 28–29, K. IX; Bader 1983, 91

⁹⁵ Gabrovec 1970, 24, K. V, 27–28, K. VIII, 28–29, K. IX

⁹⁶ Gumă 1993, 227–228

⁹⁷ Vasić 1999, 60–63, Taf. 31/383–401, 32/402–414

⁹⁸ Vasić 1977, 9: Ha B3/C1

⁹⁹ Bader 1983, 75, nr. 154, 76–77, Taf. 25/154: „Banatul, românesc sau iugoslav”, tipul *zweischleifige Bogenfibeln mit dreieckiger Fußplatte*, var. D: *mit tordiertem Bügel*; Muzeul Național al Banatului, Timișoara, inv. 1698 (catalogul colecției Pongrácz, pl. I c – *Fibulák*, nr. 106

¹⁰⁰ Gumă 1993, 231, Pl. XCVIII/1, CI/71–130, CII/6 – butoni cu calota ușor bombată

¹⁰¹ Gumă 1993, 231, Pl. LXXXV/1 – nasture cu calota semisferică ajurată

Drept prototip al pandantivelor de tip Ghidici a fost considerat pandantivul din depozitul de la Liubcova – *Țiglarie* (jud. Caraș-Severin), datat în Ha A¹¹¹.

La Muzeul Național al Banatului din Timișoara se păstrează o astfel de piesă (pl. V, nr. 1) sub numărul de inventar IMB IV 4033¹¹².

B. Protome ornitomorfe / avimorfe (*Wasservogelprotomen*)

Protomele ornitomorfe constituie un tip aparte de piese de podoabă/accesorii: o redare schematică, mai mult sau mai puțin realistă a capului și corpului unei păsări, terminat într-o verigă. De obicei sunt reprezentați sau sugerați ochii iar ciocul este lățit, rotunjit la vârf și curbat în sus.

Analogii pentru acestea se găsesc în țările / teritoriile învecinate: Bulgaria, (fosta) Iugoslavie, Ungaria și în alte zone europene.

Descoperirile de acest tip sunt asociate cu accesoriile de harnașament (cu funcție de “clopoței / zurgălăi / zdrăngănitore” – *Klapperschmuck / rattles / crécelles*) și de asemenea carelor de cult și așa-numitelor bărci cu păsări sau bărcilor-soare sau bărci-soare cu capete de păsări (*Vogelbarke, Vogel Sonnenbarke, barque aux oiseaux, sun ship with bird heads*). Aceste descoperiri sunt atribuite orizontului I al primei epoci a fierului / EIA – Ha B3/C1.

Pentru o abordare exhaustivă a problematicei vezi Joseph Déchelette¹¹³.

Încercarea de tipologizare stilistică a lui Alexandru Oancea¹¹⁴ nu a dus la definirea unor diferențieri cronologice clare între cele trei variante definite de autor.

În Banat au fost descoperite șase asemenea protome (două seturi a câte trei exemplare), asociate cu o fibulă de tip Gabrovec 5c, respectiv cu o verigă – probabil parte a unei fibule (v. mai sus, III.1.a.2; pl. V / 3a – c).

Analogiile pentru astfel de piese, citate de Alexandru Oancea la publicarea depozitului de la Ghidici¹¹⁵ provin din Bulgaria, (ex) Iugoslavia,

Ungaria și Ucraina. Lista lor este completată cu descoperiri publicate ulterior: cele din depozitul de la Hunia¹¹⁶ sau de la Zemun, lângă Beograd, pe Dunăre¹¹⁷.

Descoperirile de acest fel, concentrate în zona sârbească a Dunării, au fost considerate ca provenind din plastica locală de la sfârșitul epocii bronzului din această zonă¹¹⁸.

Asemenea piese au fost asociate cu accesoriile de harnașament și funcția de „zurgălăi” – *Klapperschmuck*¹¹⁹, un exemplu clasic fiind cel al piesei de la Batina (sat, port, pe malul drept al Dunării, Croația) compusă dintr-un buton cruciform, prin care se petrec curelele căpăstrului, la care este atașată, în partea mai subțire a unei proeminențe centrale, o verigă cu trei protome ornitomorfe¹²⁰. Descoperirile care includ astfel de protome au fost datate în orizontul 1 al primei epoci a fierului – Ha B3/C1¹²¹.

Mulțumiri

Pentru desenarea și redesenarea pieselor, dând dovadă de multă răbdare, îi sunt recunoscător domnului Silviu Saftu (Muzeul Național al Banatului).

BIBLIOGRAFIE

Aldea, Ciugudean 1987

I. Al. Aldea, H. Ciugudean, Depozitul hallstattian Vințu de Jos III. *Apulum*, XXI, (1987), 79–89.

Andrițoiu 1975

I. Andrițoiu, Mărturii ale dezvoltării societății omenești pe teritoriul Devei în vremurile străvechi. *Sargeția*, XI – XII (1974 – 1975), 393–405.

Andrițoiu 1979

I. Andrițoiu, Contribuții la repertoriul arheologic al județului Hunedoara. *Sargeția*, XIV (1979), 19–34.

Bader 1983

T. Bader, *Die Fibeln in Rumänien*. PBF, XIV, 6, München (1983).

Berciu 1960

D. Berciu, *IstRom*, (1960), 137–147, 149–160.

¹¹¹ Gumă 1993, 231, Pl. XII/37, 29 1, nr. 88

¹¹² Înregistrată în 1959.I.13; “mîner – de oglindă – din br.”. Adnotare cu creion: “ornam de pandantiv”; “l = 6,2 cm.; bună, fără proveniență, felul colecției: romană, metal”, fără alte precizări

¹¹³ Déchelette 1910, XIII, *La religion à l'Age du Bronze*, § III. – *La barque solaire et les cygnes hyperboréens en Scandinavie*, 413 – 426; § IV. – *Les cygnes et les symboles solaire en Italie, dans l'Europe centrale et le Gaule*, 426 – 444; § V. – *Les chars processionels à situle et le culte des eaux thermales*, 444 – 453

¹¹⁴ Oancea 1972, 548

¹¹⁵ Oancea 1972, 546–547

¹¹⁶ Stoica, Cioană 1975, 561, 563, fig. 1/3

¹¹⁷ Vasić 1977, 9, 70, Pl. 51/43: o verigă cu trei protome ornitomorfe și o a patra, asemănătoare, dar cu ciocul lipit de piept și incizii pe spate

¹¹⁸ Oancea 1972, 548

¹¹⁹ Vinski 1955, 32; Vasić 1977, 17

¹²⁰ Vinski 1955, 32, sl. 15

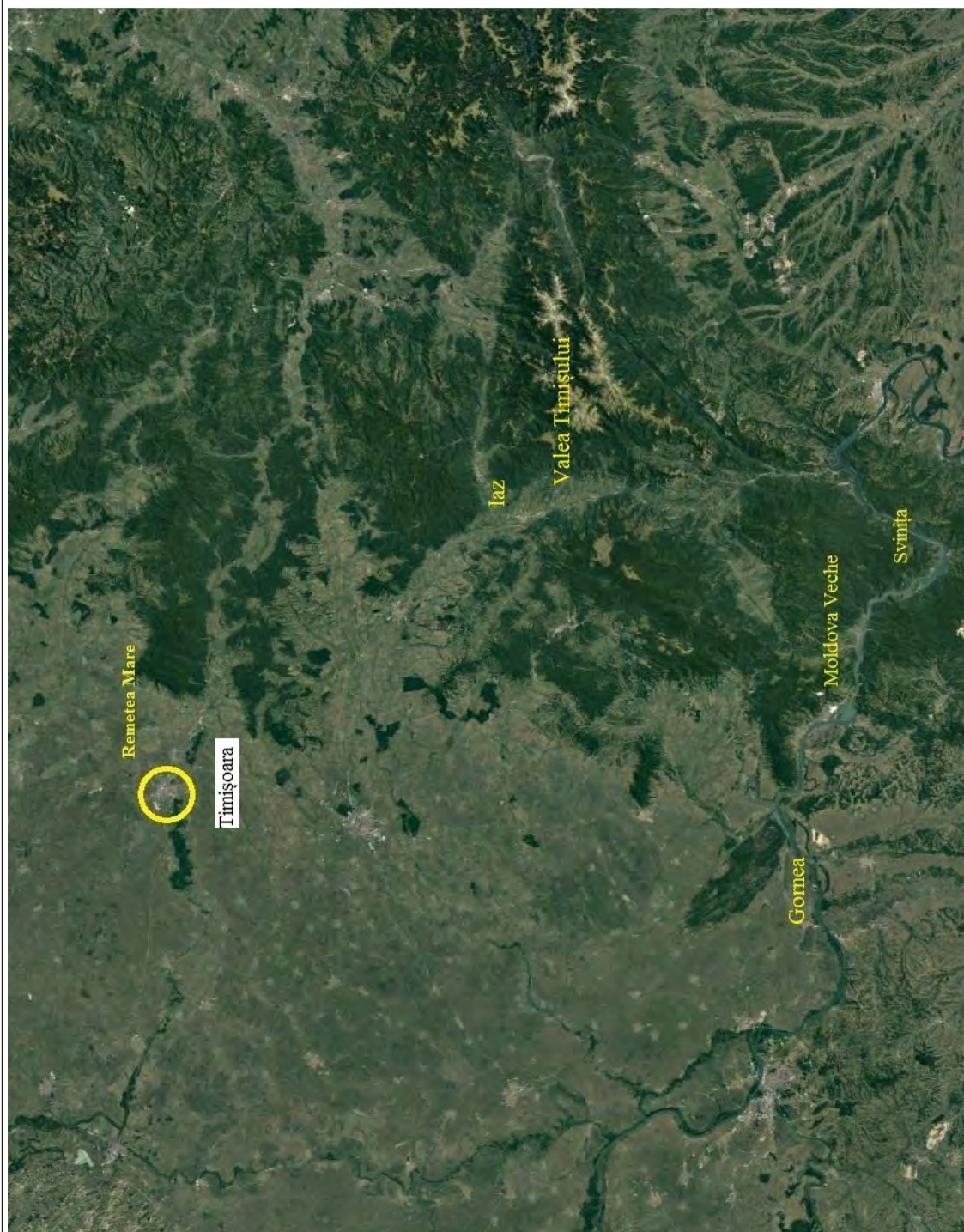
¹²¹ Vasić 1977, 9, 32

- Berciu 1966
D. Berciu, *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre*, București (1966).
- Berciu – Comșa 1956
D. Berciu, E. Comșa, Săpăturile arheologice de la Balta Verde și Gogoșu (1949 și 1950). *MCA*, II (1956), 251–48.
- Bilić 2016
T. Bilić, The swan chariot of a solar deity: Greek narratives and prehistoric iconography. *Documenta Praehistorica*, XLIII (2016), 445–465.
- Daicoviciu – Miloia 1930
C. Daicoviciu, I. Miloia, Cercetări arheologice în Banatul de sud. *AnB*, III (1930), 10–25.
- Déchelette 1910
J. Déchelette, *Manuel d'archéologie préhistorique celtique et gallo-romaine*, II, Archéologie celtique ou préhistorique. Première partie: Age du bronze, Paris, 1910.
- Dumitrescu 1929, a
V. Dumitrescu, L'ETA' DEL FERRO NEL PICENO FINO ALL'INVASIONE DEI GALLI-SENONI, Bucarest (1929).
- Dumitrescu 1944
V. Dumitrescu, Dare de seamă asupra cercetărilor și săpăturilor din anul 1943. *Raport asupra activității științifice a Muzeului Național de Antichități pe anii 1942 și 1943*, București (1944), 85–86.
- Dumitrescu 1968,
V. Dumitrescu, La nécropole tumulaire du premier âge du fer de Basarabi (Dép. de Dolj, Olténie). *Dacia N.S.*, XII (1968), 177–260.
- Enăchiuc 1987
V. Enăchiuc, Depozitul (turnătorie) de bronzuri de la Dridu (județul Ialomița). *TD*, VIII, 1–2, (1987), 72–91.
- Frey – Gabrovec 1971
O.-H. Frey, S. Gabrovec, Zur Chronologie der Hallstattzeit im Ostalpenraum, *Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistorique*, Tome I, Beograd (1971), 193–218.
- Gabrovec 1970
S. Gabrovec, Dvozankaste ločne fibule, *Godišnjak*, VIII/ 6 (1970), 5–65.
- Gabrovec 1973
S. Gabrovec, Začetek halštatskega obdobja v Sloveniji, *ArhV* 241 (1973), 338–385.
- Гарашанин, Гарашанин 1951
М. Гарашанин, Д. Гарашанин, Археолошка налазишта у Србију, Београд (1951).
- Гарашанин 1952
Д. М. Гарашанин, Један преисториски суд у облику птице из Старчева. *PBM* 1 (1952), 64–68.
- Гарашанин 1954
Д. Гарашанин, Каталог метала, Праисторија, I, Народни Музеј – Београд, Београд MCMLIV. *Katalog der vorgeschichtlichen Metalle*, National Museum Beograd, Vorgeschichte I, Beograd (1954).
- Garašanin 1954
D. Garašanin, *Katalog metala*, Narodni Muzej Beograd, Praistorija I, Beograd – MCMLIV. *Katalog der vorgeschichtlichen Metalle*, National Museum – Beograd, Vorgeschichte I, Beograd (1954).
- Garašanin 1999
M. Garašanin, *Betrachtungen zum Basarabi-Komplex*, in *TD* XX, 1–2 (1999), 143–151.
- Gavranović 2007
M. Gavranović, Eine dreischleifige Bogenfibeln mit dreieckiger Fußplatte aus Bosnien. *ArhVest*, 58 (2007), 157–166.
- Gergova 1980
D. Gergova, Genesis and Development of the Metal Ornament in the Thracian lands during the Early Iron Age (11th – 6th century B.C.). *Studia Praehistorica*, 3 (1980), 97–112.
- Gleirscher 2014
P. Gleirscher, Ein ältereisen-zeitliches Gehänge aus Frojach bei Rosegg (Kärnten). Zum Entwicklung anthropo-morpher Gehänge beidseits der Alpen von der Spätbronzezeit bis in die jüngere Eisenzeit. *ArhVest*, 65 (2014), 79–100.
- Gogăltan 1990
F. Gogăltan, Două vase hallstattiene din colecțiile Muzeului Banatului din Timișoara. *Banatica*, 10 (1990), 89–93.
- Gumă 1977
M. Gumă, Unele probleme și perspective ale cercetării primei epoci a fierului în județul Caraș-Severin. *StComCaransebeș*, II (1977), 251–278.
- Gumă 1979
M. Gumă, Date noi privind descoperirile hallstattiene de la Gornea. *Banatica*, 5 (1979), 115–180.
- Gumă 1982
M. Gumă, O nouă descoperire aparținând culturii Basarabi în sudul Banatului. *StComCaransebeș*, IV (1982), 155–171.
- Gumă 1983
M. Gumă, Contribuții la cunoașterea culturii Basarabi în Banat. *Banatica*, 7 (1983), 65–139.

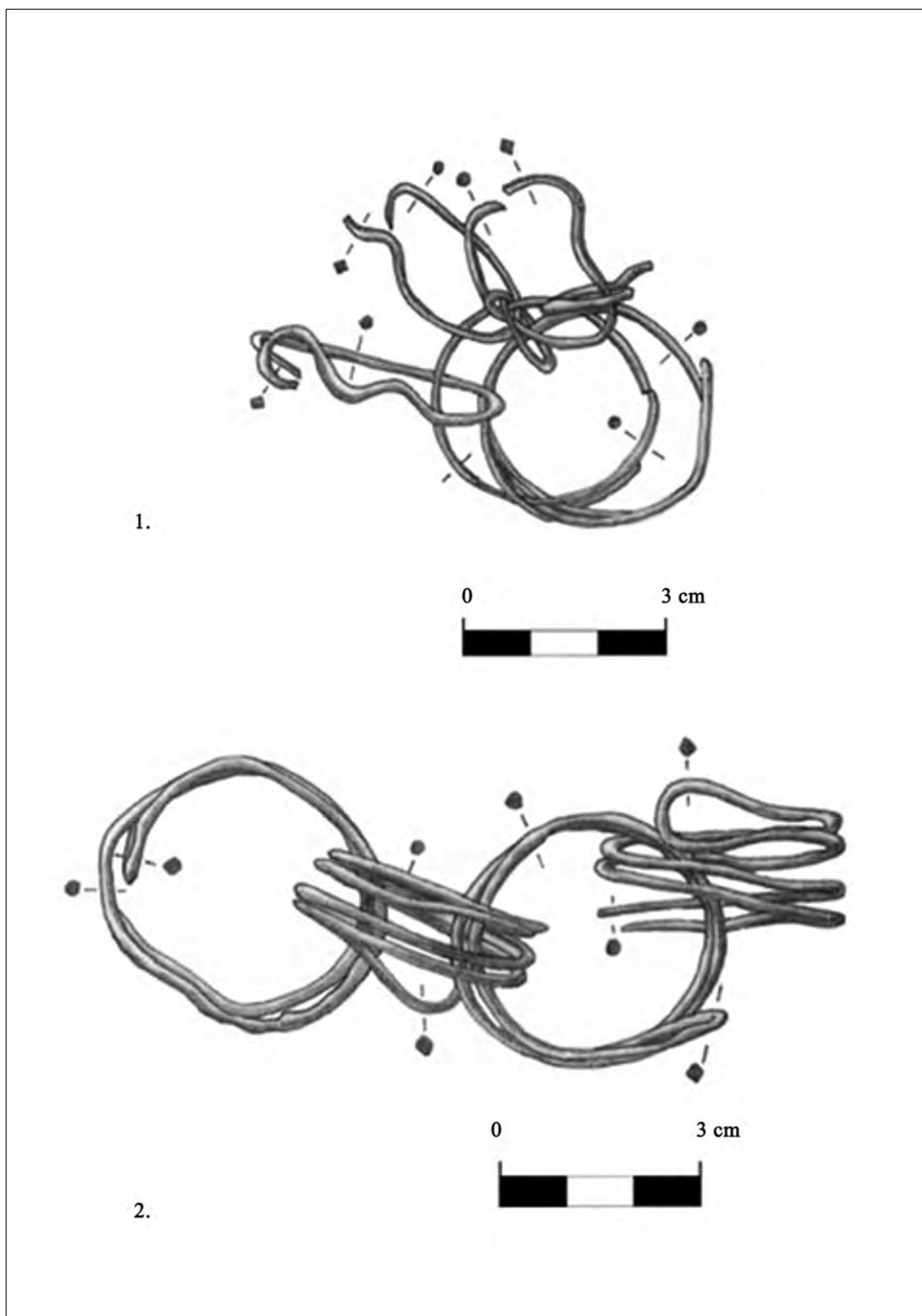
- Gumă 1990
M. Gumă, Câteva precizări asupra unor descoperiri aparținând primei și celei de-a doua epoci a fierului din sud-vestul României. *Banatica*, 10 (1990), 95–106.
- Gumă 1992
Marian Gumă, Prima epocă a fierului în zona de sud a Banatului (jud. Caraș-Severin). *Symp Thrac*, 9 București (1992), 26–37.
- Gumă 1993
Marian Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României, Bibliotheca Thracologica*, IV (1993).
- M. Gumă – N. Gumă 1977
M. Gumă, N. Gumă, Săpături de salvare la Valea Timișului (județul Caraș-Severin). *Banatica*, 4 (1977), 45–67.
- Gumă – Popescu 1995
M. Gumă, O. Popescu, O necropolă din prima epocă a fierului la Iaz (com. Obreja, jud. Caraș-Severin). *AnB (S.N.)*, IV, 1 (1995), 244–284.
- Kemenczei 1985
T. Kemenczei, Mitteleisenzeitliche Tensen von ost-mitteuropäischem Typ im Alföld. *FolArch*, XXXVI (1985), 43–68.
- Kemenczei 1988
T. Kemenczei, Zu den Beziehungen zwischen dem ungarischen Donau-Theißraum und dem NW-Balkan in der Früheisenzeit, *FolArch*, XXXVI (1985), 43–68.
- Lazarovici 1977
Gh. Lazarovici, Gornea. Preistorie. *Caiete Banatica*, 5, Seria arheologie, Reșița, (1977).
- Medeleț 1998
Fl. Medeleț, Toponimie din Banat – mici precizări și corecturi – . *AnB (S.N.)*, VI (1998), 617–621.
- Medeleț – Toma 1997
Fl. Medeleț, N. Toma, *Muzeul Banatului, File de cronică, I, 1872–1918*, BHAB, VII, (1997).
- Metzner-Nebelsick 1997
A. Metzner-Nebelsick, Hallstattzeitliche Zentren in Südost-pannonien. *Zalai Múzeum*, 8 (1997), 9–26.
- Moga – Gudea 1975
M. Moga, N. Gudea, Contribuții la repertoriul arheologic al Banatului. *Tibiscus*, 4, Istorie – Arheologie, (1975), 129–146.
- Mozsolics 2000
A. Mozsolics, Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte Hajdúböszörmény, Románd und Bükkszentlászló, *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa*, 17 (2000).
- Nestor 1932 (1933)
J. Nestor, Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien. *BerRGK* 1932 (1932).
- Nica 1974
M. Nica, Complexul de tumuli hallstattieni de la Ieșelnița (județul Mehedinți). *Historica*, III (1974), 7–42.
- Никитовић, Стојић, Васић 2002
Л. Никитовић, М. Стојић, Р. Васић, *Мојсиње. Некрола под хумкама из бронзаног и гвозденог доба*, Чачак (2002).
- Oancea 1972
A. Oancea, Depozitul de bronzuri de la Ghidici. *SCIV*, 23, 4 (1972), 537–552.
- Oancea – Tătulea 1974
A. Oancea, M. Tătulea, Depozitul de bronzuri de la Ghidici – addenda. *SCIV*, 25, 2 (1974), 255–263.
- Pabst 2008
S. Pabst, Zur absoluten Datierung des ersten früh-eisenzeitlichen Horizontes auf dem nördlichen Zentralbalkan, *Germania*, 86 (2008), 594–655.
- Pabst 2011
S. Pabst, Die großräumige Ausbreitung der Brillenfibel am Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit Kommunikationswege und soziale, *PBF*, 2011, XX, 13, *Bronzen im Spannungsfeld zwischen praktischer Nutzung und symbolischer Bedeutung*, Stuttgart (2011), 199–234.
- Patek 1981
E. Patek, Die Beziehungen zwischen Transdanubien und dem jugoslawischen Donauegebiet in der Früheisenzeit, *Die ältere Eisenzeit in der Wojwodina und ihre Verbindungen mit anderen donau ländischen und benachbarten Gebieten*, Actes, XIX (1979), Novi Sad (1981), 189–201.
- Párducz 1965
M. Párducz, Graves from the Scythian Age at Ártánd. *AAH*, 17 (1965), 137–231.
- Pârvan 1924
V. Pârvan, Considérations sur les sépultures celtiques de Gruia. *Dacia*, I, (1924), 35–50.
- Petrescu-Dîmbovița 1977
M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*. București (1977).
- Petrovsky 1978
R. Petrovsky, Sondajul arheologic de la Iaz (com. Obreja, jud. Caraș-Severin). *Tibiscus*, V (1978), 77–96.
- Popescu 1988
O. Popescu, Piese de bronz dintr-un tumul din zona Iaz-Dâmb, județul Caraș-Severin. *Tibiscus*, VII (1988), 275–276.

- Popović – Vukmanović 1998, ũ
P. Popović, M. Vukmanović, *Vajuga – Pesak, Early Iron Age Cemetery*, Cahiers des Portes de Fer, Monographies, 3, Belgrade (1998) / *Vajuga – Pesak, Nekropola starijeg gvozdenog doba*, Djerdapske sveske, Posebna izdanja, 3, Beograd (1988).
- Rusu 1963
M. Rusu, Die Verbreitung der Bronzehorte in Transsilvanien vom Ende der Bronzezeit bis in die mittlere Hallstattzeit. *Dacia*, N.S. VII (1963), 177–210.
- Rusu 1997
M. Rusu, Chars de combat Hallstattiens chez les Thraces Nord-Danubiens. *Thrace Ancienne*. Actes. 2^e Symposium international des etudes Thraciennes, Komotini (1997), 531–544.
- Severeanu 1928
G. Severeanu, Podoabe și valori monetare geto-dace. *BSNR*, anul XXIII, Nr. 65–68, Ianuarie – Decembrie (1928), 5–22.
- Șirbu, Damian, Ciocea 1993
V. Șirbu, P. Damian, E. Ciocea, Deux tombes d'unhumation du premier Age du Fer decouvertes a Căscioarele, dept. de Călărași. *Culture et civilisation au Bas Danube*, X, Călărași (1993), 207–215.
- Soroceanu – Medeleț 1999
T. Soroceanu, F. Medeleț, Die bronzene Kette mit Anhängern von Moldova Veche am Eisernen Tor. *Internationale Archäologie, Studia honoraria*, 7, *Transilvanica*, Gedenkschrift für Kurt Horedt, (1999), 181–213.
- Stoica – Cioană 1975
O. Stoica, V. Cioană, Un depozit de bronzuri descoperit la Maglavit. *SCIVA*, 26, 4 (1975), 561–565.
- Тасић 1973
Н. Тасић, Налази гвозденог доба на Гомолави, *PBM* (1972–1973), 21–22, 99–123.
- Tasić 1974
N. Tasić, Starije gvozdenog doba, (Bogdan Brukner, Borislav Jovanović, Nikola Tasić), *Praistorija Vojvodine*, Novi Sad (1974), 257–276.
- Tasić 1980
N. Tasić, Metalni nalazi iz Zlatske pećine etnička, kulturna i hronološka determinacija. *ZRB*, 1 (1980), 43–59.
- Тасић 1983а
Н. Тасић, Од тракокимерског до скитског продора, Београд (1983).
- Тасић 1983
Н. Тасић, Југословенско подунавље од индоевропске сеобе до продора скита, Нови Сад – Београд (1983).
- Тасић 1998
Н. Тасић, Гвоздено доба, Археолошко благо Косова и Метохије од неолит до раног средњег века, 148–225; Каталог, САНУ; Музеј у Приштини, Београд (1998).
- Tasić 1998
N. Tasić 1998, *The Iron Age, The archaeological treasures of Kosovo and Metohija. From the Neolithic to the Early Middle Ages*; 148–225; *Catalogue*, SANU, Museum in Priština, Belgrade (1998).
- Tecco 2017
Tecco Hvala, Sneža, *Molnik pri Ljubljani v železni dobi / The Iron Age site at Molnik near Ljubljana*, Ljubljana (2017).
- Teržan 1987
B. Teržan, The Early Iron Age Chronology of the Central Balkans. A Review from the viewpoint of the South-eastern Alpine Hallstatt. *ArchJug*, 24, (1987), 7–27.
- Teržan 1990
B. Teržan, *Starejša železna doba na slovenskom Štajerskom (The Early Iron Age in Slovenian Styria)*. Ljubljana (1990).
- Uzum, Lazarovici, Dragomir 1973
I. Uzum, Gh. Lazarovici, I. Dragomir, Descoperiri arheologice în hotarul satelor Gornea și Sichevița. *Banat-ica*, 2 (1973), 403–416.
- Васић 1973
Р. Васић, Културне групе Старијег Гвозденог Доба у Југославији. Београд (1973).
- Vasić 1977
R. Vasić, *The Chronology of the Early Iron Age of Serbia*, BAR, Suppl. Series, 31. Oxford (1977).
- Vasić 1995
R. Vasić, Gütertausch und Fernbeziehungen im früh-eisenzeitlichen Serbien, *Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa*, (1995), 349–362.
- Vasić 1999
R. Vasić, *Die Fibeln in Zentralbalkan (Vojvodina, Serbien, Kosovo und Makedonien)*. PBF, XIV, 12 (1999).
- Vasić 2004
R. Vasić, The Dupljaja cart again, *Festschrift für Florin Medeleț*, (2004), 155–162.
- Vasić – Vasić 2000
V. Vasić & R. Vasić, Función depuradora de los humedales I: una revisión bibliográfica sobre el papel de los macrófitos. *SEMUHED*, Año IV – Número 16 – Diciembre (2000), 131–139.

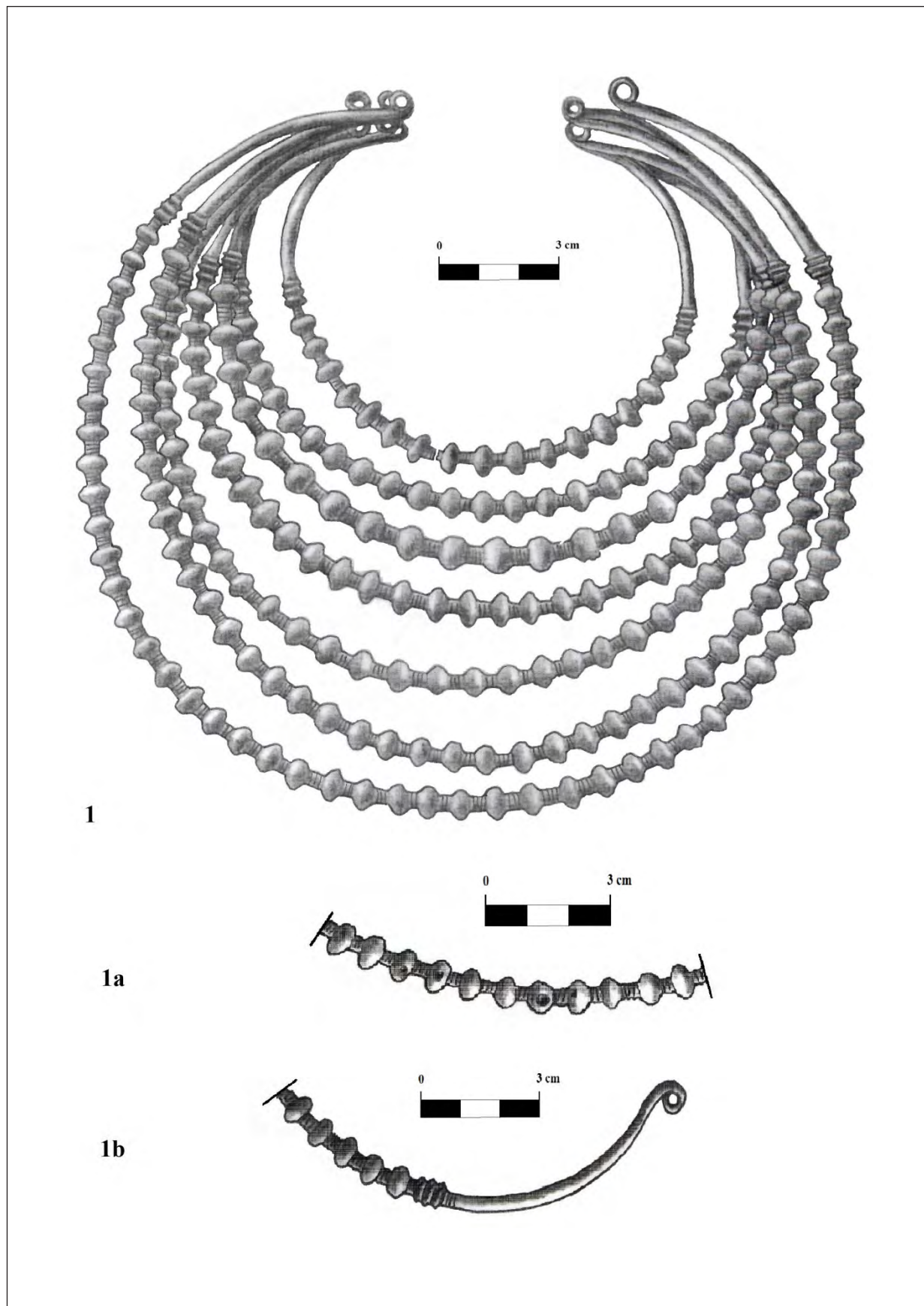
- Vasić – Vasić 2003
R. Vasić und V. Vasić, Bronzezeitliche und eisenzeitliche Vogeldarstellungen im Zentralbalkan. *PZ*, 78, ũ (2003), 2, 156–189.
- Васић – Васић 2003–2004
Воислав Васић, Растко Васић, Идентификација Птичјих представа у праисторији, СТАРИНАР, LIII-LVIV/2003–(2004), 181–191.
- Vasić – Kapuran 2007
R. Vasić, Al. Kapuran, Još jednom o ostavi iz Šarengrada. *RMV*, 49 (2007), 37–42.
- Vasiliev, Aldea, Ciugudean 1991
V. Vasiliev, I. Al. Aldea, H. Ciugudean, *Civilizația dacică timpurie în aria intracarpatică a României*, Cluj – Napoca (1991).
- Веселиноић 1952
Веселиноић, Ражко Л., Бронзана остава из Гаја, *PBM*, 1 (1952), 38–47.
- Vinski 1955
Z. Vinski, „Tračko-kimerijski” nalaz Adaševci u Srijemu. *RadVM*, 4 (1955), 27–42.
- Vinski-Gasparini 1973
K. Vinski-Gasparini, *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*, Zadar (1973).
- Vulpe 1965
Al. Vulpe, Zur mittleren Hallstattzeit in Rumänien (die Basarabi – Kultur). *Dacia N.S.*, IX (1965), 105–132.
- Vulpe 1967
Al. Vulpe, *Necropola hallstattiană de la Ferigile*, București (1967).
- Vulpe 1970
Al. Vulpe, Cercetări arheologice și interpretări istorice privind sec. VII – V î.e.n. în spațiul carpato-dunărean. *MemAnt*, II, ũ (1970), 182–213.
- Vulpe 1976
Al. Vulpe, *DIVR*, (1976), s.v. *Basarabi*, 82–84.
- Vulpe 1981
Al. Vulpe, Zur Definition und Verbreitung der Basarabi – Kultur. *Materijali*, XIX (1979), 1981, 178–188.
- Vulpe 1986
Al. Vulpe, Zur Entstehung der geto-dakischen Zivilisation. Die Basarabi – Kultur. *Dacia N.S.*, XXX, 1–2 (1986), 49–89.
- Vulpe 1988
Al. Vulpe, Istoria și civilizația Daciei în secolele IX–IV î.e.n.. Vl. Dumitrescu, Al. Vulpe, *Dacia înainte de Dromihete*, București (1988), 85–113.
- Vulpe 1990
Al. Vulpe, Die Kurzschwerter, Dolche und Streitmesser der Hallstattzeit in Rumänien. *PBF*, VI, 9, (1990).
- Vulpe 1994
Al. Vulpe. *EAIVR*, I, (A – C), (1994), 161, s.v. *Basarabi*.
- Vulpe 1996
Al. Vulpe, Deponierungen, Opferstätten und Symbolgut im Karpatengebiet, *Archäologische Forschungen zum Kultgeschehen in der jüngeren Bronzezeit und frühen Eisenzeit Alteuropas*, Ergebnisse eines Kolloquium in Regensburg, 4. – 7. Oktober 1993.
- Vulpe 2001
Al. Vulpe, *Istoria Românilor*, I, (2001), 327–339.
- Vulpe 1957
R. Vulpe, Șantierul arheologic Popești (reg. București, r. Mihăilești). *MCA*, III (1957), 225–246.

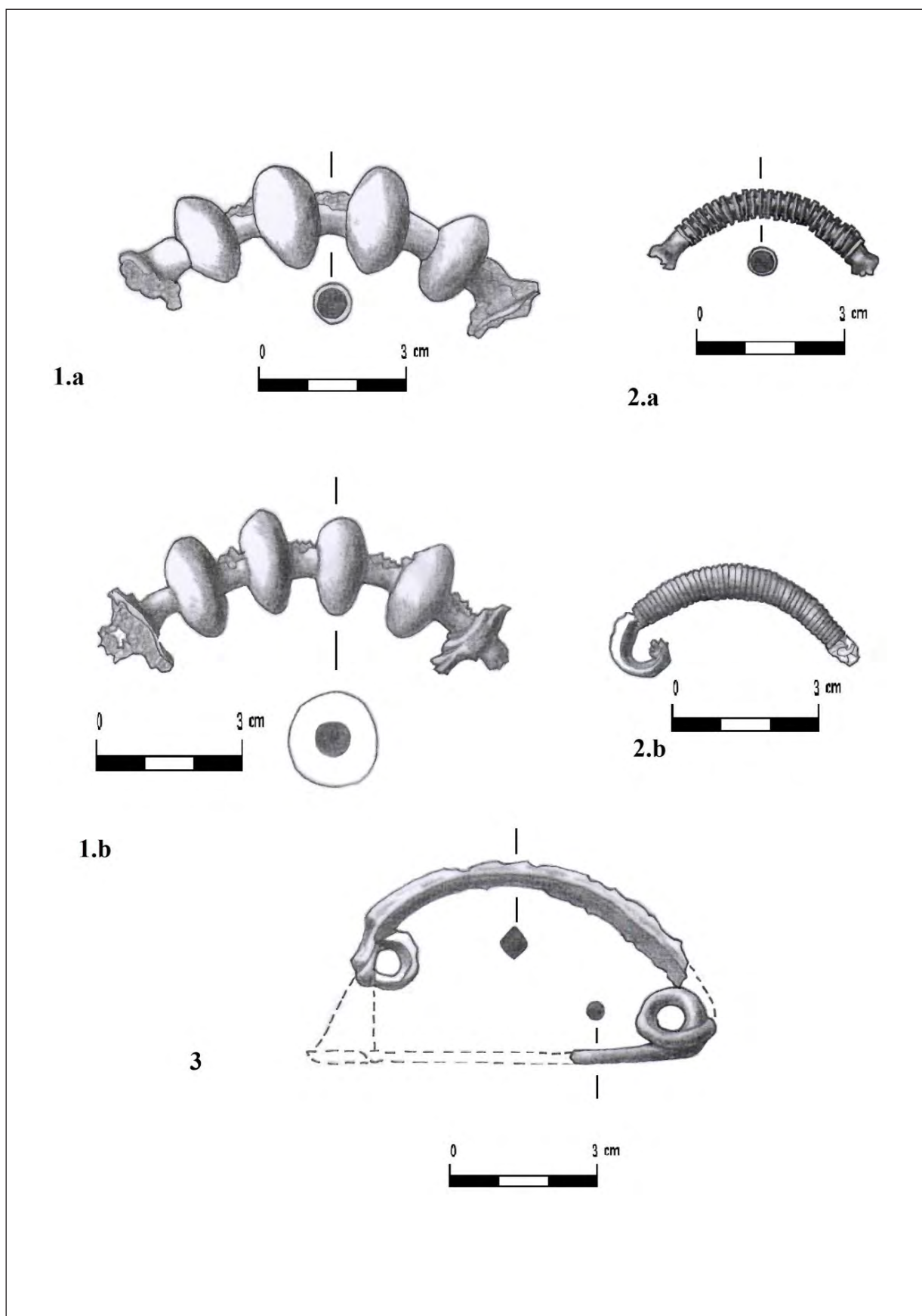
Pl. I Localizarea descoperirilor sigure de obiecte din metal atribuite culturii Basarabi din Banat / Certain location of the Basarabi type metal finds from Banat

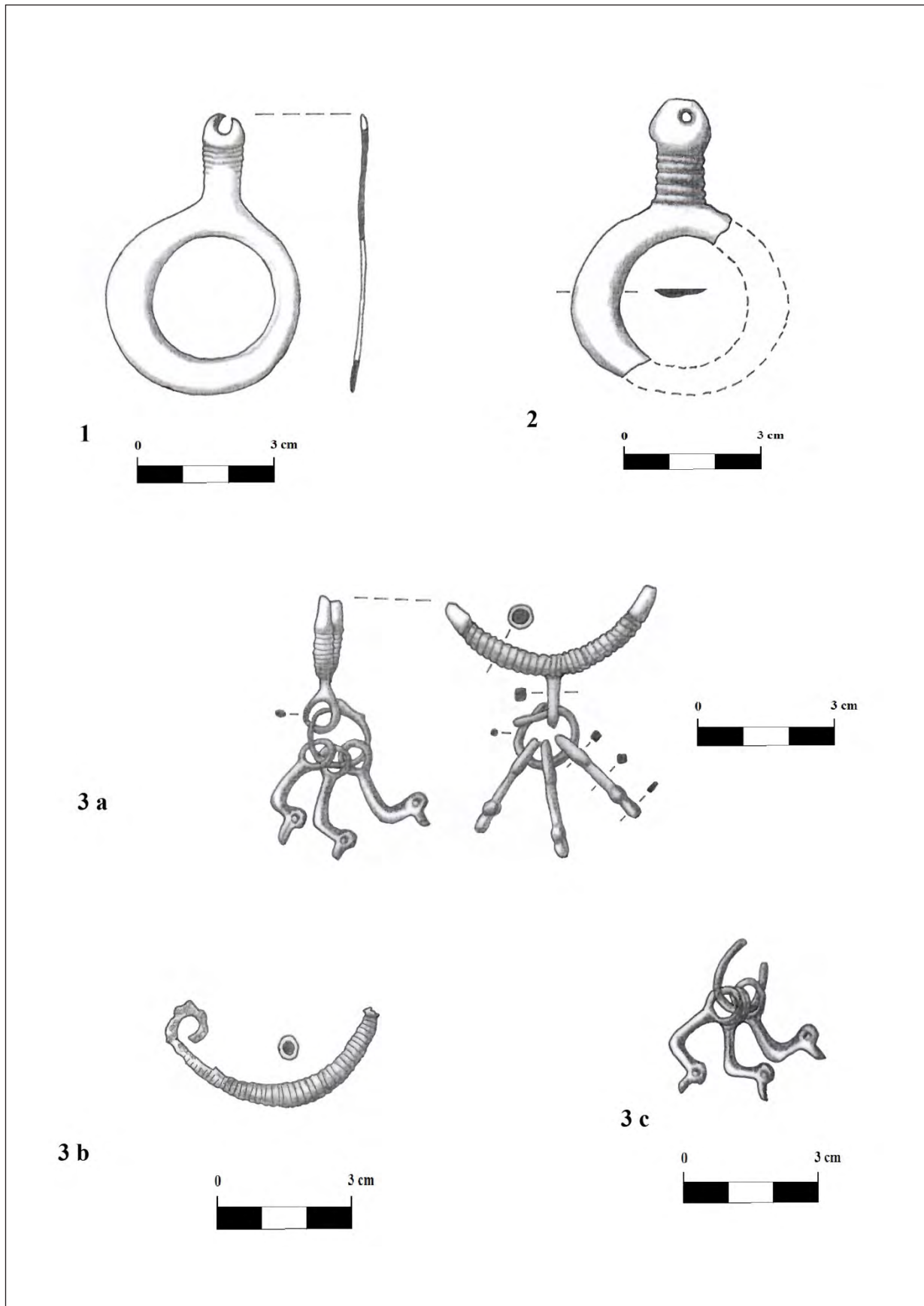
Pl. II Inele de buclă. 1: Lugoj (?); 2: Timișoara (?); Cat. II.A.1 / *Bronze hair rings / loop rings. 1: Lugoj (?) (CAT II.A.2); 2: Timișoara (?) ; CAT II.A.1*

Pl. III Depozitul “Banat” (Cat. II.D.2) . 1: ansamblul de coliere cu nodozități (desene Silviu Saftu după foto Valentin Cedică); 1a-b: detalii / The “Banat” hoard (CAT II.D.2). 1: set of knobbed necklaces (drawings Silviu Saftu by photos Valentin Cedică); 1a-b: details

Pl. IV Fibule: 1.a – 1.b Iaz – Dâmb; 2.a – 2.c Svinița – Piatra Elișovei / *Fibulae*: 1.a – 1.b Iaz – Dâmb; 2.a – 2.c Svinița – Piatra Elișovei

Pl. V Pandantive 1. MNBT, nr. inv. 4033 (Cat. IV A); 2. Gornea – Țărmuri – Pod Păzăriște, jud. Caraș-Severin (Cat. IV A); 3 a-c. Moldova Veche, jud. Caraș-Severin / *Pendants*: 1. MNBT, nr. inv. 4033 (cat IV A); 2. Gornea – Țărmuri – Pod Păzăriște, jud. Caraș-Severin (CAT IV A); 3 a-c. Moldova Veche, jud. Caraș-Severin

TWO NEW FINDS OF CLAY ANTHROPOMORPHIC FIGURINES IN LATE IRON AGE CONTEXTS FROM SOUTHWESTERN ROMANIA*

Andrei Georgescu**

Keywords: Late Iron Age, clay anthropomorphic figurines, mobility in the Iron Age.

Cuvinte cheie: a doua epocă a fierului, figurine antropomorfe din lut, mobilitate în epoca fierului

(Abstract)

The presence of anthropomorphic figurines made of clay is well documented in the “Getae” environment north of the Danube. Judging from their discovery context, the “special” treatment visible on some of the pieces, as well as comparing these finds with the ones from Graeco-Roman, specialists have come to the conclusion that such objects were used for magical purposes. While common in the area east of the Carpathians, such objects have rarely been found in contexts attributed to the so-called “Celtic horizon” from the Carpathian Basin. The two finds presented in this paper

Anthropomorphic clay figurines are not uncommon discoveries in the “Getae” environment north of the Danube. They are mostly found in the outer Carpathian area and the contexts in which they were found cover a time span that starts from the 5th c. BC and ends into

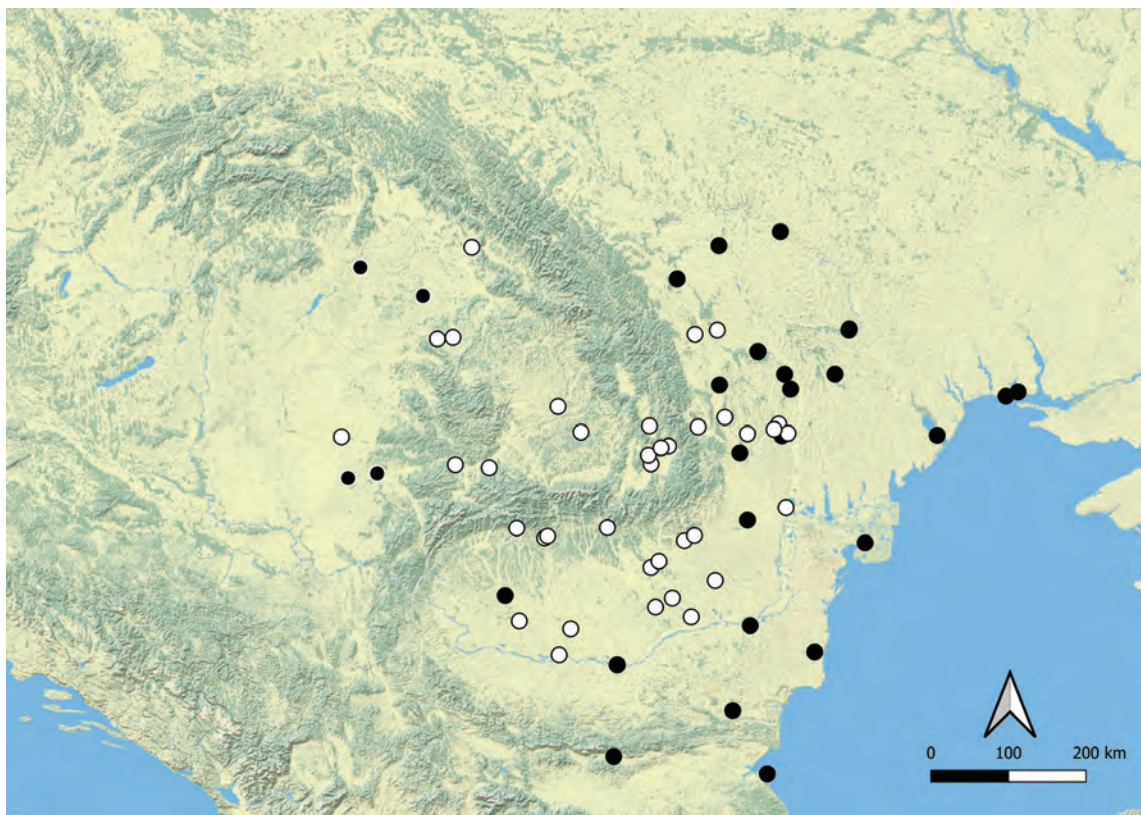

Fig. 1. Distribution map of clay anthropomorphic figurines. Dark circles: 4th – 3rd centuries BC; white circles 2nd century BC–1st century AD. (After Sirbu 1993, Rustoiu 2019 with additions)

* This work was supported by a grant of the Romanian Ministry of Education and Research, CNCS – UEFISCDI, project numbers PN-III-P1-1.1-PD-2021-0264 and PN-III-P4-ID-PCE-2020-0566, within PNCDI III

** National Museum of Banat, Timișoara, e-mail: andreigva@yahoo.com.

the 2nd c. AD (Fig. 1). Throughout the years, several hypotheses regarding their role and function have been put forward, with most researchers identifying them as objects used in magical practices¹. Similarities have been noticed with objects from the Greek and later, Roman world, where literary and epigraphic sources are more abundant in describing how such objects were used in magical rituals². In the La Tène rural environment from the 4th–3rd c. BC such objects are extremely scarce. In fact, they are found only in the eastern part of the Carpathian Basin in small numbers.

The purpose of this paper is to bring forward two new discoveries, consisting of three anthropomorphic figurines, unearthed in present-day southwestern Romania. The study will also attempt to interpret the meaning of such objects in a cultural environment where they are not commonly found.

The find from Topolovățu Mare

During rescue excavation conducted prior to the introduction of a gas pipe, a half-sunken dwelling belonging to the La Tène period was unearthed in the plains north of the Topolovățu Mare village (Timiș county)³. The structure was discovered on the slope edge of a small hillock, surrounded by what seems to be a fossil stream. It had a rectangular shape with rounded corners, spread over

a surface of around 17 sq. m (Pl. I/1). On the southern side of the building, a step entrance was discovered, which was around 1m long. The roof of the dwelling was supported by two main posts positioned on the eastern and western sides of the pit. After the collapse of the structure, the pit was deliberately filled using debris from household activities. The backfill was probably a one-time event judging from the shards belonging to a bowl which were found scattered across the entire feature at different depths. Inventory recovered from the archaeological feature consists mainly of pottery fragments, both hand-made (Pl. II) and wheel thrown (Pl. III) and it is typical of the “Celtic” horizon in the eastern Carpathian Basin. The hand-made pottery from this feature is relevant to understand how older traditions and crafting techniques were preserved in the La Tène communities from the 4th–2nd centuries BC. Particular attention should be paid to the pottery with channeled decoration which consists of several types of bowls and jugs. These types of pots have their origins in the Early Iron Age milieu of the eastern Carpathian and their presence in La Tène contexts has been seen as a preservation of older traditions by the indigenous element of the newly founded communities of the Late Iron Age⁴.

The clay anthropomorphic figurine (Fig. 2)

was found in the center of the dwelling, very close to the bottom of the feature. It is 3.5 cm high and 2.1 cm wide, with a thickness of 1.1 cm. The facial features are crossed out by three incisions resembling the shape of the letter “H”. The limbs are barely distinguishable from the body, all of them ending with notches symbolizing fingers and toes. Two protuberances in the chest area suggests that the figurine was intended to represent a female character. In the abdominal area two vertical lumps might also suggest the female genitalia, but it could also be a

reference to the womb. Judging from the size of the figurine and the style in which the limbs were modeled, the piece from Topolovățu Mare strongly resembles a find from Polovragi (Gorj County),

Fig. 2. The anthropomorphic figurine from Topolovățu Mare (drawing by S.Saftu)

¹ Tăulea -Vicoveanu 1973, 149–150; Sîrbu 1993, 68–69; Palincaș 1995, 96–103; Rustoiu 2019, 239–257.

² For a recent summary concerning the epigraphic and literary sources concerning this matter see Németh 2018.

³ For some preliminary data concerning archaeobotanic and archaeozoological remains from the dwelling see Ciută 2019, 644–647; El Susi 2021, 171–172.

⁴ Maráz 1981, 111–112; Popa – Plantos 2001, 115; Medeleț 2022, 76–78.

which was also found in a dwelling alongside two other figurines and a miniature vessel⁵.

The finds from Timișoara-Freidorf

Located at the outskirts of Timișoara, the site from Freidorf was generally known in literature due to its finds belonging to the first half of the 1st millennium AD⁶. Rescue excavation undertaken in 2017 and 2020 also unearthed remnants of La Tène rural settlement, roughly dated to the late 4th – early 2nd c. BC⁷. Among the archaeological features excavated in 2020, one half-sunken dwelling is of interest for this study. Feature U.A. 11 was a rectangular dwelling which was 6.5 m long and 4.5 m wide and was 0.7 m deep (Pl. I/2). It had a roughly east-west orientation two posts on the shorter sides. The backfill of the pit consisted of three layers of soil containing household waste. Judging from the pottery inventory which consists of both hand-made (Pl. IV) and wheel-thrown pottery (Pl. V), the building can be dated to the “Celtic horizon”. The two figurines (Fig. 3) were discovered in the southwestern corner of the dwelling, very close to each other. Both of the figurines

preservation (Fig3/2). It was 11 cm tall, 5.5 cm wide and 2.7 cm thick. The right arm of the figurine was missing. While the facial features (eyes and nose) were sketched by pulling the soft clay with the fingers, gender traits were not marked by the craftsman. Both of the figurines were made from a similar clay paste, which contained a high degree of sand used as temper and both of them seemed to have been fired at similar temperatures.

The significance of the clay anthropomorphic figurines.

Due to the lack of written sources preserved from the Iron Age communities inhabiting the eastern Carpathian Basin and the lower Danube area, the purpose of these figurines has been deduced by analyzing the contexts in which the items were found and the treatments they have been subjected to. Some were found as part of “special kits” buried in consecrated spaces like graveyards, as it is the case with the find from Zimnicea (Teleorman County), where such an assemblage was buried in a textile or leather wrapping⁸. At Poiana (Galați County) 28 figurines were discovered in two

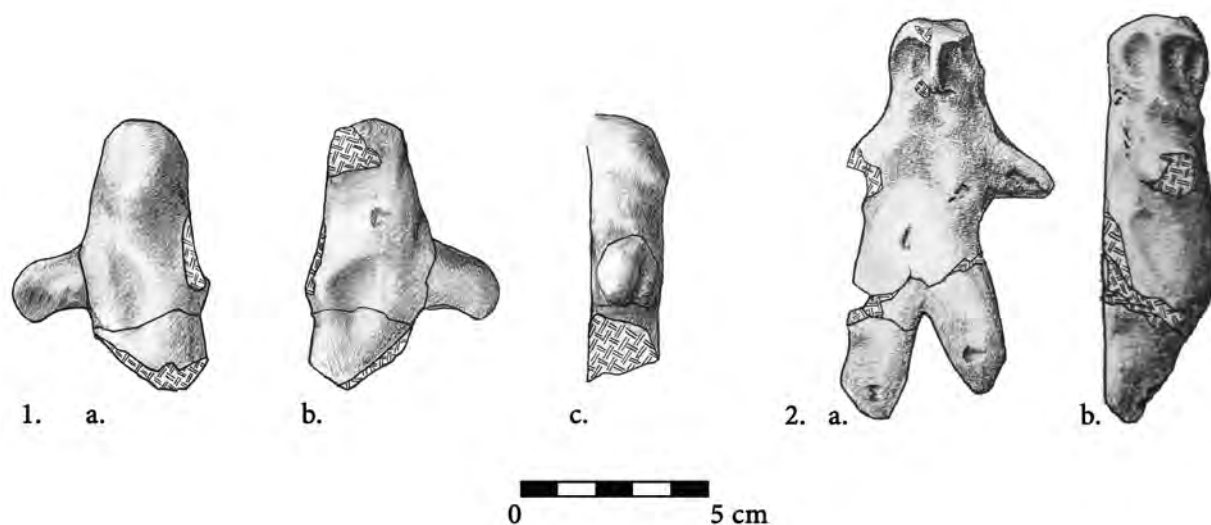

Fig. 3. The anthropomorphic figurines from Timișoara-Freidorf (drawing by B. Calotă)

were fragmented before their discovery. The first one was the most damaged with its inferior limbs completely missing and only one arm still preserved (Fig. 3/1). At the moment of its discovery the figurine was 6.5 cm tall, 5 cm wide and 2 cm thick. It lacked any facial or gender features. The second figurine was in a more complete state of

amphorae. Half of the figurines, all having female traits and modeled with their hands tied behind their backs were placed in one vessel, while the other half (11 having female traits and three having male features) were placed in the other⁹. Another interesting example comes from the fortified settlement at Răcățoiu (Bacău County), where in a refuse pit six figurines were placed in a circle, face

⁵ Sîrbu 1993, 119–120; Fig. 39/4.

⁶ Mare *et alii* 2006, 9–10.

⁷ For some preliminary data concerning this settlement see Georgescu 2019; Georgescu 2020.

⁸ Ganciu – Măndescu 2014, 94–95.

⁹ Sîrbu 1993, 119.

down, with river pebbles¹⁰. In another case, a similar anthropomorphic statuette has been associated with metallurgical craftsmanship, being found in a house belonging to a travelling goldsmith. It has been interpreted as a proof of the magical powers ascribed to certain craftsmen due to their ability to transform matter into finite objects¹¹.

In the case of the two finds presented in this paper, the information which can be drawn from the discovery context is rather superficial. The piece from Topolovău Mare was found very close to the walking surface of the dwelling so it can be assumed that it was part of the inventory of the building during the period it was functional. It must also be pointed out that the building was found at the edge of the hillock, near the dried-out stream, which could indicate that this construction was somewhat remote from the core of the settlement¹². Due to this aspect, we can assume that the building was used for a special purpose which required it to be placed outside of the main core of the settlement in a somewhat liminal position. Such behaviors are sometimes associated with specialized individuals such as craftsmen or healers¹³. The incisions on the face and around the genitalia might represent traces of mutilation which took place prior to the firing of the clay. It can also be presumed that the overemphasis of the female reproductive organs, as well as their placement in the abdominal area might be linked with erotic or fertility rituals.

The two figurines from Timișoara-Freidorf come from a building that was part of a cluster of constructions with a similar shape and dimensions. Their functionality is hard to ascribe since the backfill of the features is composed of random debris. However, based on the proximity of the two figurines to each other, as well as the similarities in clay paste, shape and firing techniques, it can be assumed that they were used simultaneously during the same procession.

The presence of the clay anthropomorphic figurines in a "Celtic" environment.

Starting with the later part of the 4th century BC the La Tène culture is spreading eastwards into

the Carpathian Basin¹⁴. This event has been correlated with the movement of the Celtic populations which culminated with the Balkan invasion from the 3rd century BC. The process, often called the Celtic colonization of the Carpathian Basin, has led to the creation of a hybrid material culture, which comprises elements of both the indigenous population and the newcomers.

The anthropomorphic clay figurines are a trait specific to the eastern part of the Carpathian Basin. Other than the finds presented in this paper, another similar figurine was unearthed in the settlement from Ciumești (Satu Mare county), which is adjacent to the cemetery¹⁵ in which the famous iron helmet decorated with a bronze bird of prey was found¹⁶. The anthropomorphic figurine was found in a sunken dwelling with a rather poor inventory according to the author¹⁷. Based on a bronze brooch, the abandonment of the dwelling can be dated to the middle La Tène period.

Another clay figurine comes from a funerary context in eastern Hungary. Grave 10 from Tiszavasvári, a cemetery dated to the LTB2-C period, belonged to an infant and contained a small wheel-thrown vessel, a stone fragment, a bronze bracelet and a clay figurine which was placed near the head of the deceased¹⁸.

The absence of these type of artifacts in the central European La Tène environment suggests that rituals involving such items were not common for these communities. Their presence in the eastern Carpathian Basin during the time of the so-called "Celtic" horizon could be owed to different factors. It can be affirmed that due to the fact that clay as a raw material is very easily accessible and the creation of such figurines doesn't require a special set of craft skills, it is unlikely that these items were seen as desirable goods which could have been brought into the La Tène environment via trade¹⁹. It is also reasonable to consider that practicing rituals that involved the use of clay figurines required the presence of specialists that were familiar with the custom, but also an audience that believed that such practices worked. Therefore, the presence of these objects might indicate the mobility of a small group of people that were familiar with these practices and believe in the effects of rituals involving the clay figurines. A. Rustoiu has already postulated

¹⁰ Sirbu 1993, 120.

¹¹ Rustoiu – Berecki 2015, 128.

¹² The settlement was only excavated through a narrow trench which crossed the outskirts of the hillock. The main core of the settlement is thought to be present on the top of the hillock. Future non-invasive measurements are planned in order to determine the full stretch of this settlement.

¹³ Gartski 2016, 105.

¹⁴ Rustoiu 2012, 316.

¹⁵ Zirra 1967.

¹⁶ Rustoiu 2008.

¹⁷ Zirra 1980, 47; Pl. XII/3.

¹⁸ Almásy 1998, 59–60; Pl. IX.

¹⁹ Egri 2014, 233.

the hypothesis stating that travelling sorcerers or magicians might be responsible for spreading this custom in the eastern Carpathian Basin²⁰.

In recent years, the number of figurines discovered has increased due to large scale rescue excavations which significantly improved our knowledge about the La Tène period as a whole and particularly its habitat in. It would also be fair to assume that, as these investigations will reveal more and more sites, the probability of unearthing similar figurines will increase, which in turn will re-shape the distribution map. In this scenario we could assume that these magical rituals were a trait belonging to the indigenous population from the eastern Carpathian. Just like certain burial rites and rituals, as well as some pottery traditions, this practice has been perpetuated in the new environment following the “Celtic” colonization.

Conclusion

The new discoveries presented in this paper are relevant for understanding aspects of the spiritual life, the cultural dynamics of communities from the 4th-3rd c. BC. While the context or treatment of the figurines presented doesn't clearly indicate their use in magical practices like in other cases, some clues might hint to this idea. In the case of the small statuette from Topolovățu Mare, the scratches on the head and womb, made before the firing of the clay, might be linked to a deliberate mutilation of the object. Also, its discovery in a dwelling situated at the outskirts of the hillock might indicate that the construction could have been inhabited by a liminal character.

In the case of the finds from Freidorf, one can assume that originally the pieces were part of a kit, similar to many others found east of the Carpathians. Their presence in the half-sunken dwelling can be seen as accidental, thrown together with other household debris in order to refill the pit.

Objects of this type are rare in the rural La Tène environment from the Carpathian Basin, being found exclusively in the eastern part of the area. Their presence here might indicate the mobility of certain specialists that are familiar with these practices, or could be seen as a custom specific for the indigenous populations that has been perpetuated in the newly formed mixed communities of the 4th-3rd centuries BC.

BIBLIOGRAPHY

- Almássy 1998
K. Almássy, Kelta temető Tiszavasvári határában. *A Jósai Andrásház Múzeum Évkönyve* XXIX–XXI (1998), 55–106.
- Ciută 2019
B. Ciută, Archaeobotanical analyses on samples recovered from archaeological contexts from Banat and Transylvania belonging to La Tène age. (S. Forțiu), *Arhevest VII: In Honorem Sabin Adrian Luca*, Szeged (2019) 643–654.
- Egri 2014
M. Egri, Desirable Goods in the Late Iron Age- The Craftsman's Perspective. (S. Berecki), *Iron Age Crafts and Craftsmen in the Carpathian Basin*. BMM VII, Târgu Mureș (2014), 233–248.
- Ganciu – Măndescu 2014
A. Ganciu – D. Măndescu, O „trusă magică” descoperită în necropola getică de la Zimnicea-„Câmpul Morților”. (D. Măndescu), *Influențe, contacte și schimburi culturale între civilizațiile spațiului Carpato-Dunărean, din Preistorie până în Antichitate*, Pitești (2014), 93–104.
- Gartski 2016
K. Gartski, Assembling the ironsmith. (E. Miller Bonney – K.J. Franklin – J.A. Johnson), *Incomplete Archaeologies Assembling Knowledge in the Past and Present*, Oxford & Philadelphia (2016), 98–114, doi: 10.3989/tp.2010.10046.
- Georgescu 2019
A. Georgescu, At the fringes of the La Tène world. The Late Iron Age rural occupation of the Banat region, Romania. (D.C. Cowley – M. Fernández-Götz – T. Romankiewicz – H. Wendling), *Rural Settlement. Relating buildings, landscape, and people in the European Iron Age*, Leiden (2019), 167–171, doi: 10.4324/9780203721858
- Georgescu 2020
A. Georgescu, Shared Ideologies and Identity Markers in the Late Iron Age Carpathian Basin. The Zoomorphic Brooches of the 4th Century BC. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 50/4 (2020), 483–496.
- Maráz 1981
B. Maráz, A szkítakori őslakosság Latene-kori továbbélése Kelet-Magyarországon. *A Janus Pannonius Múzeum évkönyve* 26 (1981), 97–120.
- Mare et alii 2006
M. Mare – D. Tănase – F. Drașovean – G. El Susi – S. S. Gál, *Timișoara-Freidorf. Cercetările arheologice preventive din anul 2006*. Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica LII, Cluj-Napoca (2006).
- Medeleț 2022
F. Medeleț, *A doua epocă a fierului în Banat. Studii de arheologie și istorie*, Cluj-Napoca (2022).

²⁰ Rustoiu 2019, 256.

Németh 2018

G. Németh, Voodoo dolls in the classical world. (E. Németh), Violence in Prehistory and Antiquity/Die Gewalt in der Vorgeschichte und im Altertum, Kaiser-slautern & Mehlingen (2018), 179–194.

Palincaș 1995

N. Palincaș, Figurină de lut de epocă Latène cu caracter magic descoperită la Popești, jud. Giurgiu. *SCIVA* 46/2 (1995), 93–104.

Popa – Plantos 2001

C. I. Popa – C. Plantos, Asupra vaselor ceramice canelate și fațetate din cea de a doua epocă a fierului de pe teritoriul României. *Apulum* 38 (2001), 107–128.

Rustoiu 2008

A. Rustoiu, *Războinici și societate în aria celtică Transilvăneană. Studii pe marginea mormântului cu coif de la Ciumești*, Cluj-Napoca (2008).

Rustoiu 2012

A. Rustoiu, The Celts and Indigenous Populations from the Southern Carpathian Basin. Intercommunity Communication Strategies. (S. Berecki), *Iron Age Rites and Rituals. Proceedings of the international colloquium from Târgu Mureș (7–9 October 2011)*, Târgu Mureș (2012), 357–390.

Rustoiu 2019

A. Rustoiu, *Archaeological explorations of magic and witchcraft in Iron Age Transylvania*, Cluj-Napoca (2019).

Rustoiu – Berecki 2015

A. Rustoiu – S. Berecki, A Greek Craftsman in Pre-Roman Dacia. About a Mould for Casting Amphora-Shaped Pendants from Angheluș (Eastern Transylvania, Romania). *Acta Archaeol. Carpathica* 50 (2015), 101–136.

Sîrbu 1993

V. Sîrbu, *Credințe și practici funerare, religioase și magice în lumea geto-dacilor (pornind de la descoperiri arheologice din Câmpia Brăilei)*, Galați (1993).

El Susi 2021

G. El Susi, Animal husbandry in the “Scythian”, “Celtic” and “Dacian” horizons. A comparative archaeozoological analysis. (A. Rustoiu – M. Egri), *Community Dynamics and Identity Constructs in the Eastern Carpathian Basin during the Late Iron Age. The impact of human mobility*, Cluj-Napoca (2021), 165–210.

Tătulea – Vicoveanu 1973

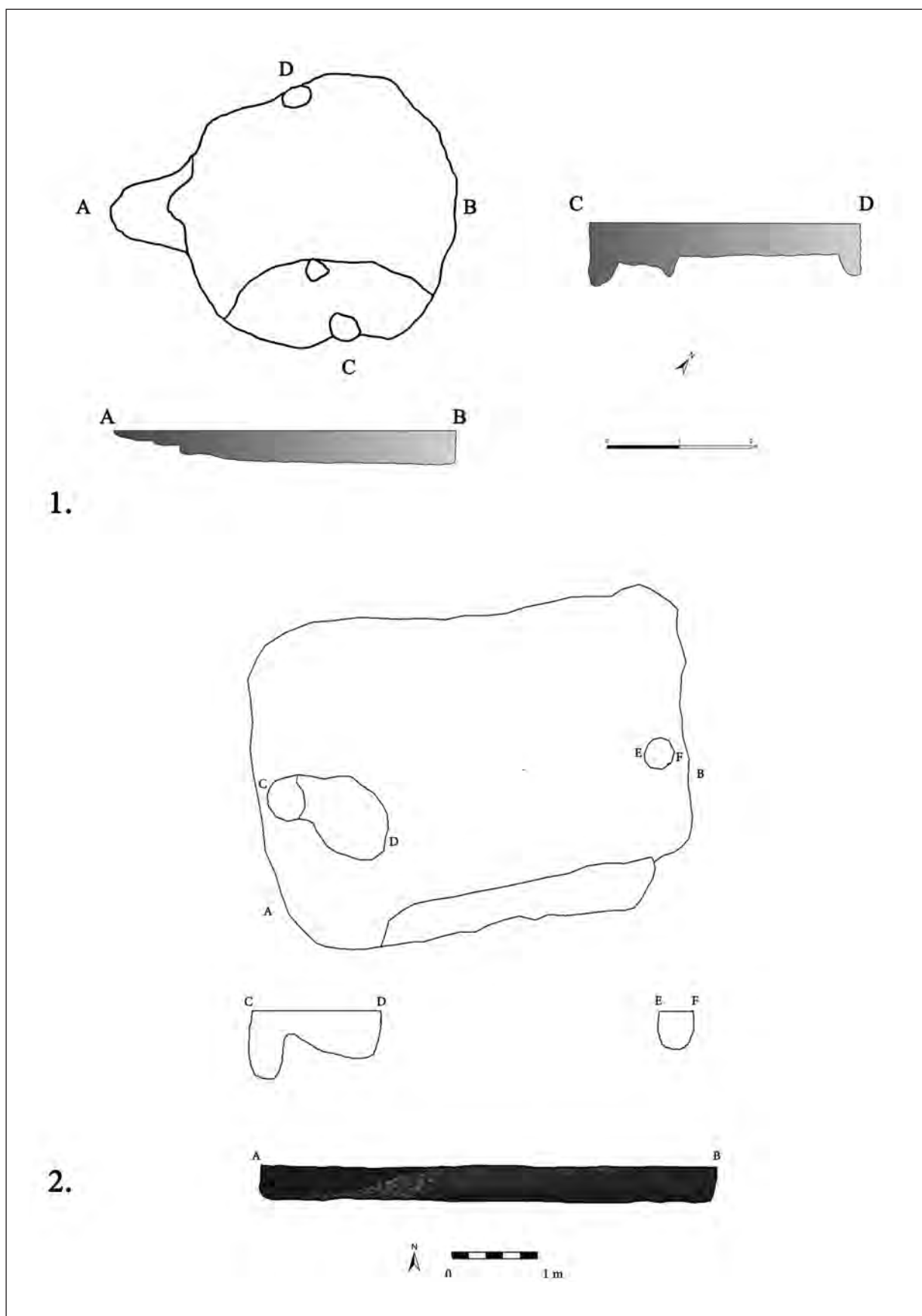
C.-M. Tătulea – D. Vicoveanu, Depozitul de piese de cult de la Poiana. *Cercetări Istorice* 4 (1973), 143–150.

Zirra 1967

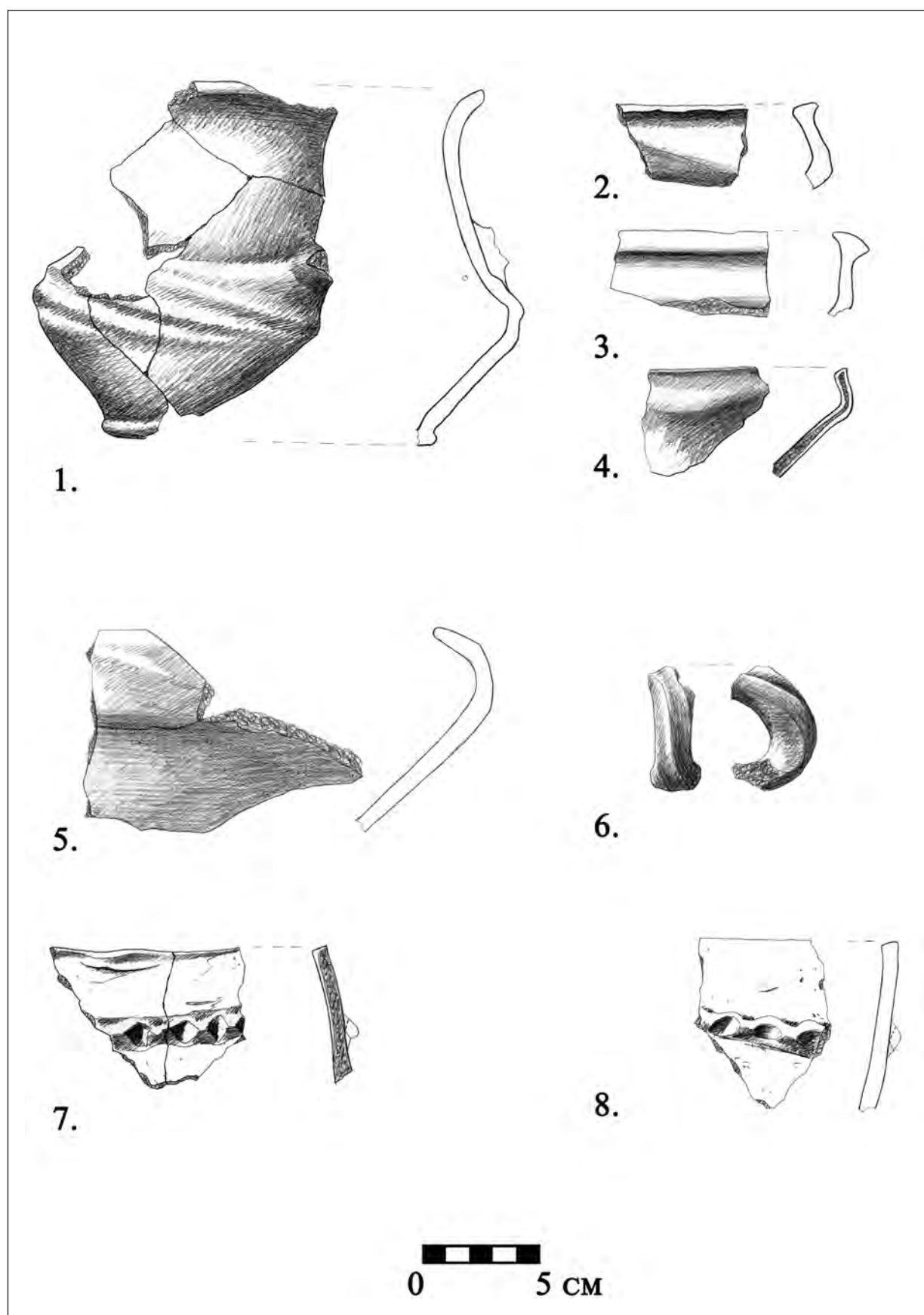
V. Zirra, *Un cimitir celtic în nord-vestul României*, Baia Mare (1967).

Zirra 1980

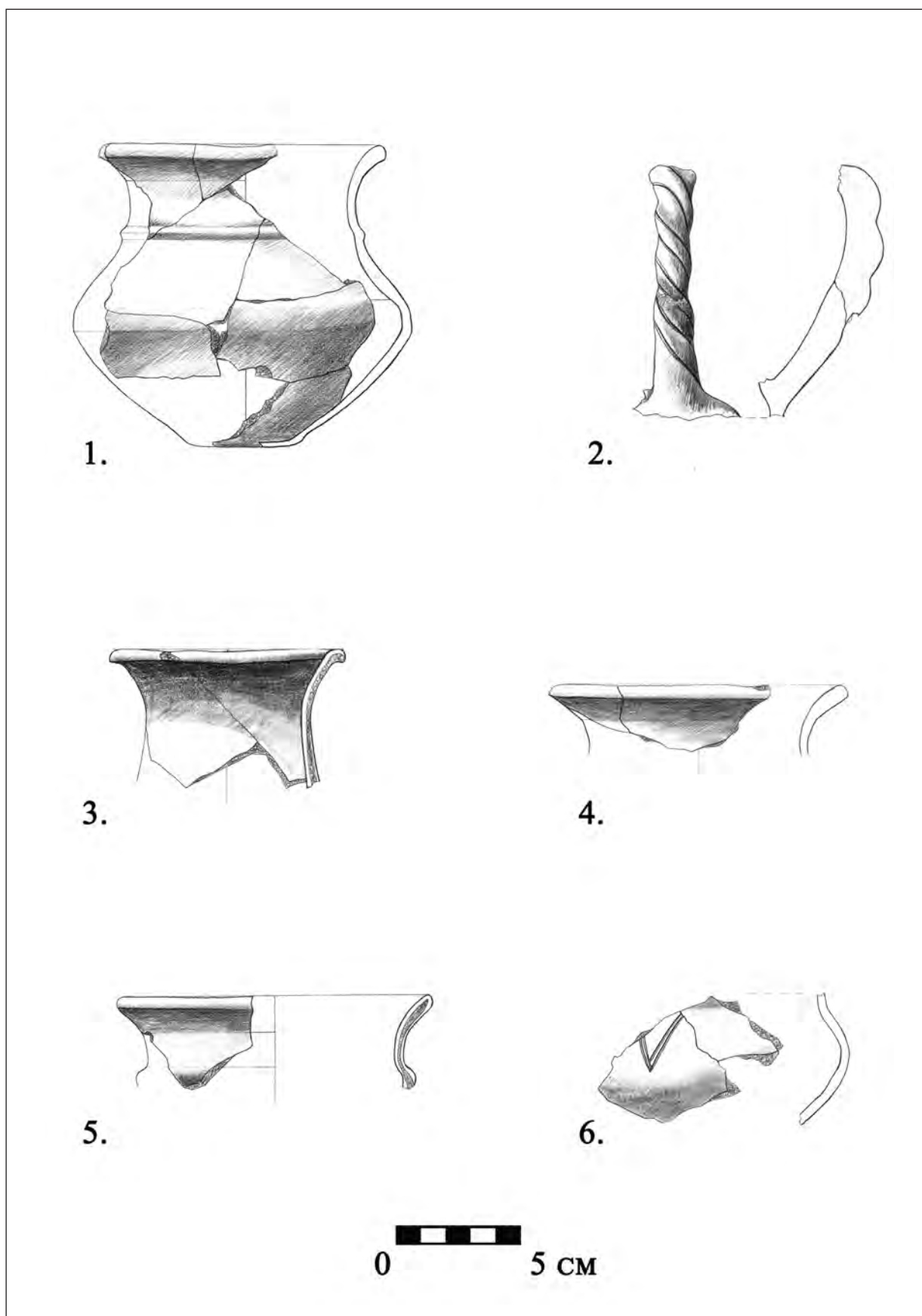
V. Zirra, Locuri din a doua epocă a fierului în nord-vestul României (Așezarea contemporană cimitirului Latène de la Ciumești și habitatul indigen de la Berea, jud. Satu Mare). *StComSatuMare* 4 (1980), 39–84.

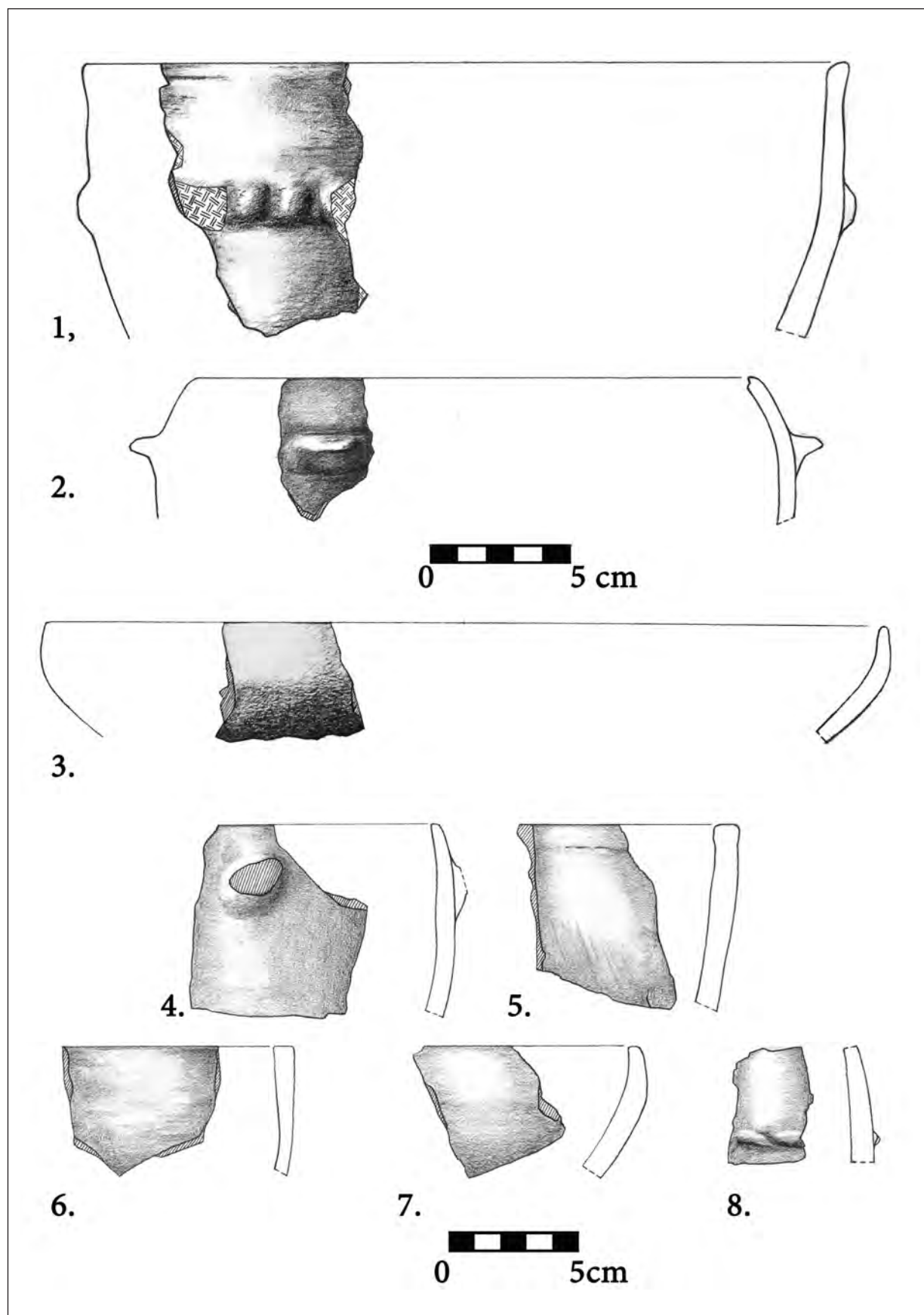
Pl. I. 1. Plan and profiles of the dwelling unearthed at Topolovău Mare. 2. Plan and profile of feature U.A.11 from Timișoara-Freidorf (by the author)

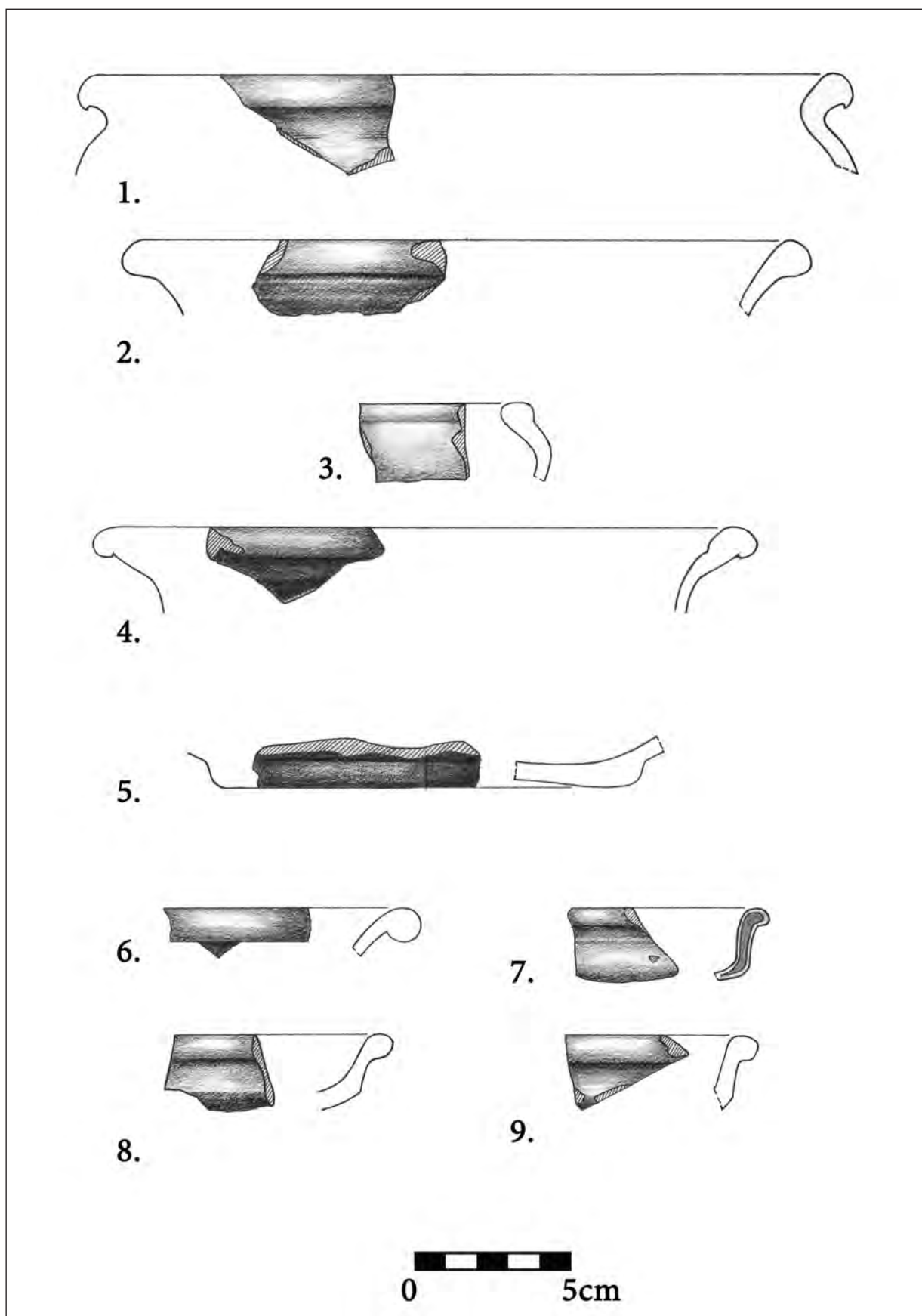
Pl. II. Hand-made pottery discovered in the dwelling from Topolovăţu Mare (drawing by S. Saftu)

Pl. III. Wheel-thrown pottery discovered in the dwelling from Topolovățu Mare (drawing by S. Saftu)

Pl. IV. Hand-made pottery discovered in feature U.A. 11 from Timișoara-Freidorf (drawing by B. Calotă)

Pl. V. Wheel-thrown pottery discovered in feature U.A. 11 from Timișoara-Freidorf (drawing by B. Calotă)

REVISITING CAPUT BUBALI – RESULTS OF THE TOPO SURVEY ON THE ROMAN FORT IN CORNUȚEL (CARAȘ-SEVERIN COUNTY)

Călin Timoc*, Michal Pisz**

Keywords: Roman fort, woodland archaeology, archaeological prospection, non-destructive archaeology, topo survey, landscape archaeology

(Abstract)

This paper reports the non-invasive research on the archaeological site in Cornuțel. The Roman fort, located deep in the woodland, is not visible in the freely accessible remote sensing data, i.e. maps, low-resolution digital surface models, and aerial and satellite imagery. We present here the results of a topo survey in and rendered high-resolution topographical models of the fort.

The research was conducted in March 2015, as a part of the “Tibiscum Project” – a Polish-Romanian research project, funded by the Ministry of Science and Higher Education in Poland within the Diamond Grant program^{***}. Based on the results of the survey along with the analysis of previous materials, we have established that the earth and timber fort measured 45 × 45 m and it was located in the vicinity of the roman road between *villa rustica* from Brebu, excavated by Ovidiu Bozu, and the large castellum from Tibiscum-Jupa (the present day Archaeological Reservation).

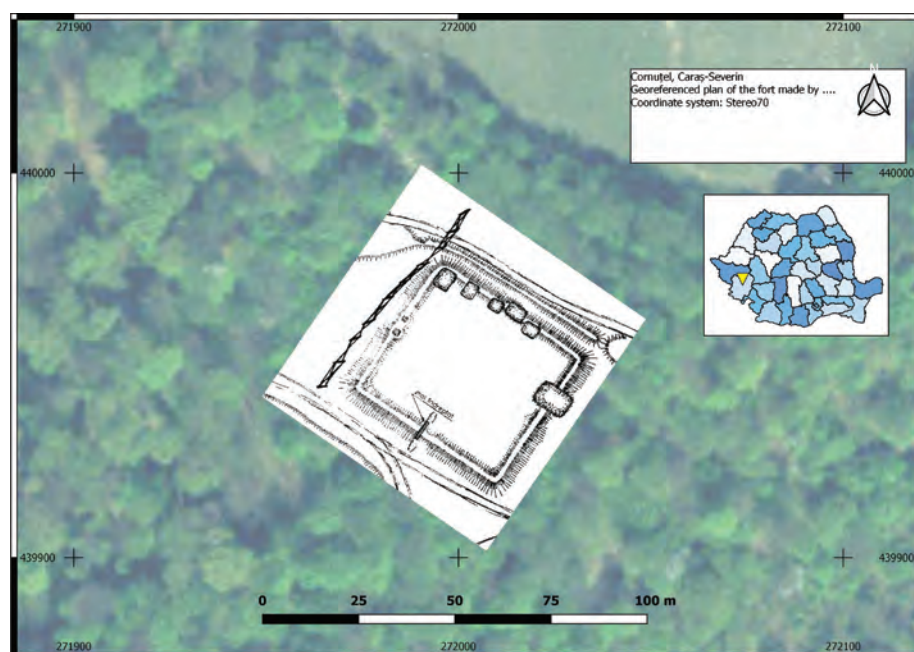

Fig. 1 – The 1999 plan of the fortlet georeferenced with GIS tools, based on the collected topo survey data.

fortification on the Tabula Peutingeriana, *Caput Bubali* (ox's head) with the position of a high fort guarding the imperial road¹. The small fortlet, located approx. 10 km West from Tibiscum (almost a marching day for a campaign army), was discovered for the first time, in the 19th century, by the diligent pioneer of Banat archaeology, a Highschool professor Gábor Téglás. Decades later, the naturalist Alexandru Borza in the interwar period of the last century, confirmed the existence of this fort

Introduction

The existence of a Roman fort in the area of modern village of Cornuțel (Caraș-Severin county, Romania), on the Limes-line Lederata – Zăvoi, was demonstrated by Dumitru Tudor, who correlated the toponym before the Tibiscum

* Muzeul Național al Banatului – Timișoara, Romania, e-mail: calintimoc@gmail.com.

** School of Archaeological and Forensic Sciences, University of Bradford, United Kingdom; Faculty of Geology, University of Warsaw, Poland, e-mail: michal.pisz@uw.edu.pl.

*** Timoc et alii 2022.

¹ Tudor 1967, 48.

and the fact that it was made of timber and earth, located close to the ancient stone-paved road crossing the forest². There are no finds that would allow the identification of the military garrison unit, nor to determine the chronology or construction phases of this structure³.

The only graphical plan of the fort has been published in 2000 by the main author of this paper⁴.

The geographical situation and background of the research

The site is located in the woodland of Paltiniş forestry administration, close to the border of the territorial unit of the commune of Brebu, but geographically closer to the village of Cornuţel. This fact favoured the naming of the fortification by the researchers after the latter locality. The site („Cetăţuie” point on the top of a hill) can be reached from Caransebeş – Reşita road. Heading to Resita, approx. 400 m from the 8th-kilometre

Fig. 2 – The location of the fortlet on the first Habsburg military map of Banat.

Fig. 3 – The location of the fortlet on the second Habsburg military map of Banat.

² Borza 1943, 66–67.

³ Benea 2016, 142.

⁴ Lungu *et alii* 2001.

Fig. 4 – The location of the fortlet compared between an old austrian map from years 1763–1785 and up-to-date satellite imagery from Google Earth. The evolution of the landscape and changes in the land use might be noticed (after Nemeth et alii 2011, fig. 14)

road sign, a dirt road is going up to the forest and passing under the high voltage wires of the Oțelul Roșu – Reșița line leads to the top of the hill, where the *castellum* is located⁵. Approximate coordinates of the location of the fort in Stereo70 Romanian National Coordinate System are: 272000E, 439950N.

The plateau on which the Roman fort is located offers a good perspective to the northeast to *Tibiscum*-Jupa and southwest towards Brebu. The water supply was assured thanks to the spring located approx. 100 m to the north. The spring is still active today, even during periods of drought.

⁵ Lungu et alii 2001, 113.

From the geological point of view, the site is located on Pliocene gravels, sands and clays⁶.

Taking the history of the research into account, the fortification at Brebu-Cornuțel did not draw too much of the researchers' attention. Téglás's discovery, followed by the field research by Alexandru Borza, for a long time was not considered much credible by Romanian archaeologists specializing in Roman military. This may explain the absence of the site in *Limes Dacicus* of Nicolae Gudea (published in 1997)⁷. The only scientific interest and activity related to the site was a survey carried out

⁶ Harta Geologică a României, scara 1: 200 000

⁷ Gudea 1997, 23–33.

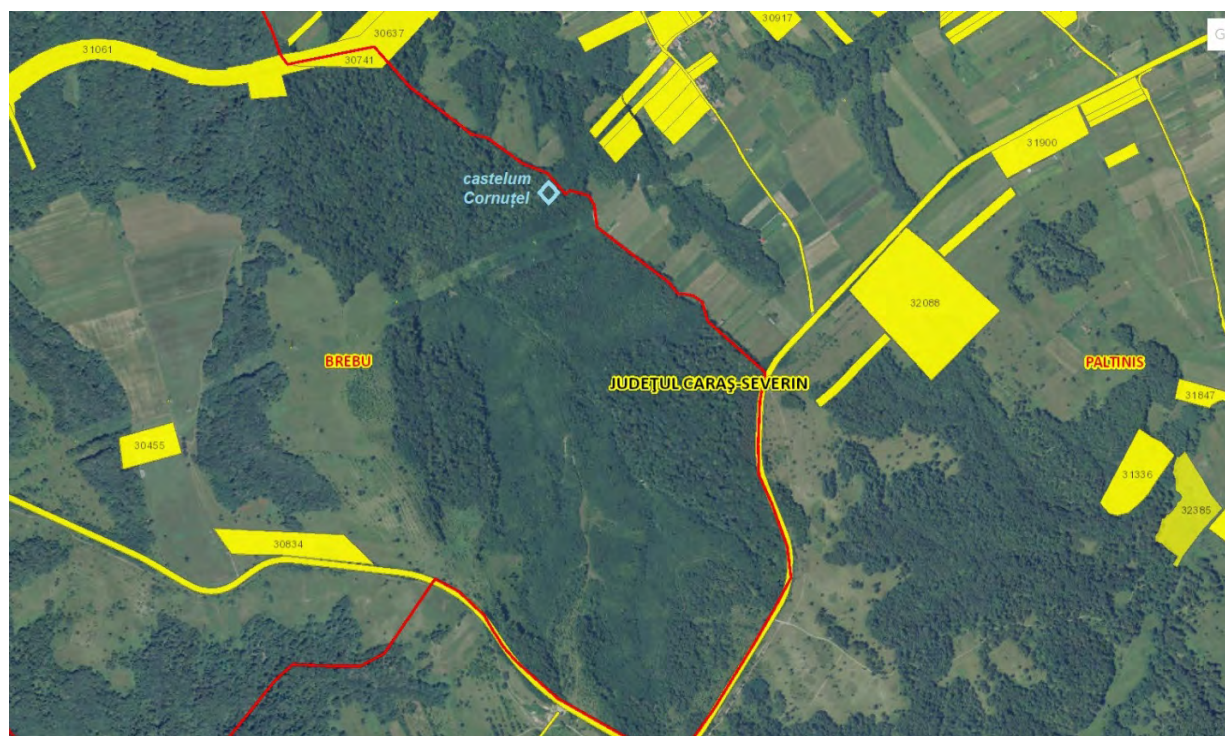

Fig. 5 – The place of the fortlet in relation to the administrative limits of Brebu and Păltiniș localities. After the Romanian digitalized cadaster (ANCPI).

in the Summer of 1999 by a group of archaeology students from the West University of Timișoara (UVT). At first glance, based on the topography of the site, it seemed to be a road *statio* – a fortlet from emperor Trajan's reign time. This type of a structure was very common for the first years of the province of Dacia. The 1999 survey revealed that the site was devastated by the illegal activity of treasure hunters. Large pits dug by the looters harmed the archaeological substance severely, especially the northern side of the fortlet⁸.

Based on observations made by Timoc and Lungu in 1999, it was possible to provide the rough dimensions of the fort. The 1999 students' survey was carried out with rather modest technical means – a tape measure and some basic excavating tools. The team was not capable of delivering the precise topography model, nor the geographical location of the place⁹. For more precise details, a return to the area with more up-to-date surveying methods was necessary.

The opportunity came only in 2014, when the Polish-Romanian "Tibiscum Project" was launched¹⁰. The research focused on the hinterland of the Tibiscum Roman fort and *municipium*, as a part of the trending Landscape Archaeology

studies, taking into account not only the archaeological substance, but evaluation the whole landscape in which the human activity in the past was set^{11,12}. Among others, the access ways leading to and from Tibiscum were a subject of that research. One of the targets was the Roman road to Lederata, by which the Cornuțel fortlet was located. After visiting the site in October 2014, more advanced investigations were carried out in Spring 2015.

Aim and Methods

The 2015 survey aimed at recording the relative ground elevation in order to create a Digital Elevation Model (DEM) of the site. The DEM was supposed to:

- Record the location, shape and size of the fort to update the Romanian archaeological databases
- Provide the data to support and enhance the archaeological interpretation of the site.
- Record the damage done to the site over years by the treasure hunters

The fort has been looted possibly from the 90s until present day. We assume it was done by the local community members, believing that they would find Roman coin hoards¹³.

Topo survey was carried out with Leica TCR407

⁸ Lungu *et alii* 2001, 114.

⁹ Lungu *et alii* 2001, 114–115.

¹⁰ Pisz, Timoc 2014, 823

¹¹ Gaffney *et alii* 2018, 255–269.

¹² Hegyi *et alii* 2019, 21–32.

¹³ Informations given by Richard Petrovsky. We are thankful for that!

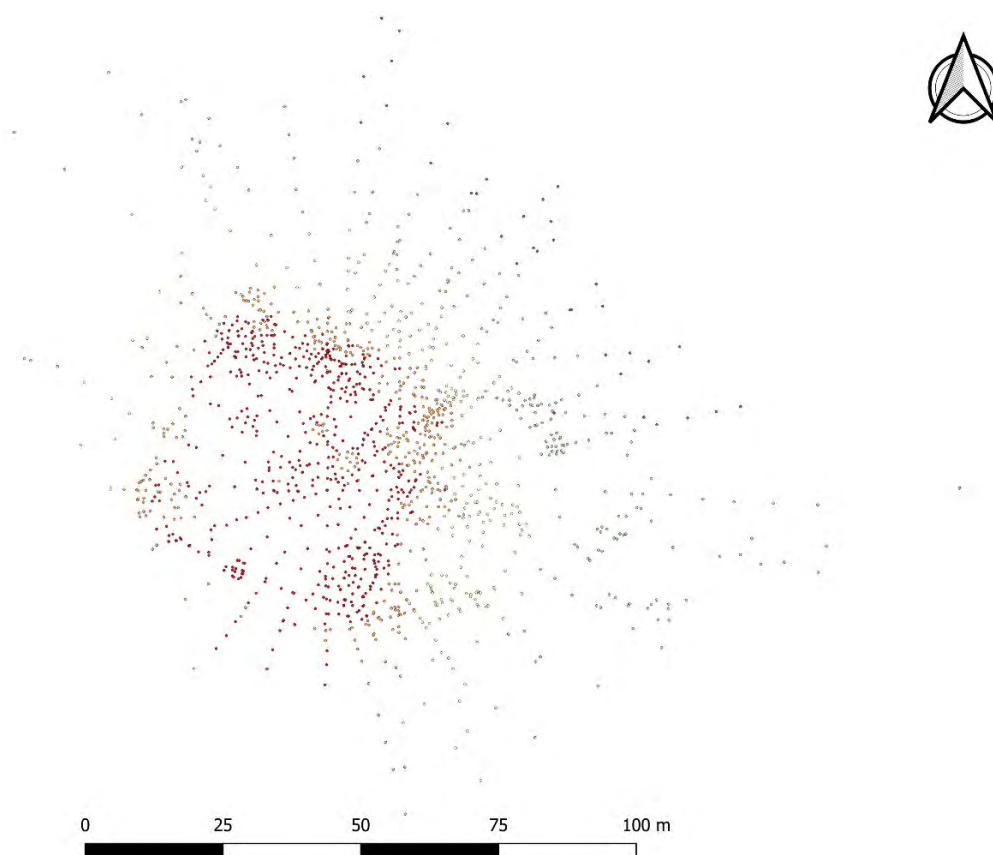

Fig. 6 – the distribution of all the collected points topo measurements around the site

Fig. 7 – Wiktor Rutkowski, member of the Polish team of research, in an attempt to reach the bottom of one of the looting pits on the fort to carry out the topo measurements.

Total Station. The measurements were taken in a local coordinate system, since no reference points were available for a resection into the national or global coordinate system. Some fixed points have been measured in the local coordinate system in order to reproject the measurements in the Stereo70 system after measuring these fixed points with RTK GNSS. Topo measurements have been taken with a prism. Points were measured randomly with keeping the most regular coverage pattern (Fig. 6). Additional measurement points were taken around

the looters pits, in order to represent their shape and size with greater accuracy (Fig. 7).

Research Results

The result of the topo survey was a set of nearly 1500 measured points. The points have been gridded and plotted with GoldenSoftware Surfer. Several 3D models and 2D plans of the structure have been rendered, in the way to emphasize the topography of the site (Fig. 8). Subsequently, selected models have been georeferenced (based

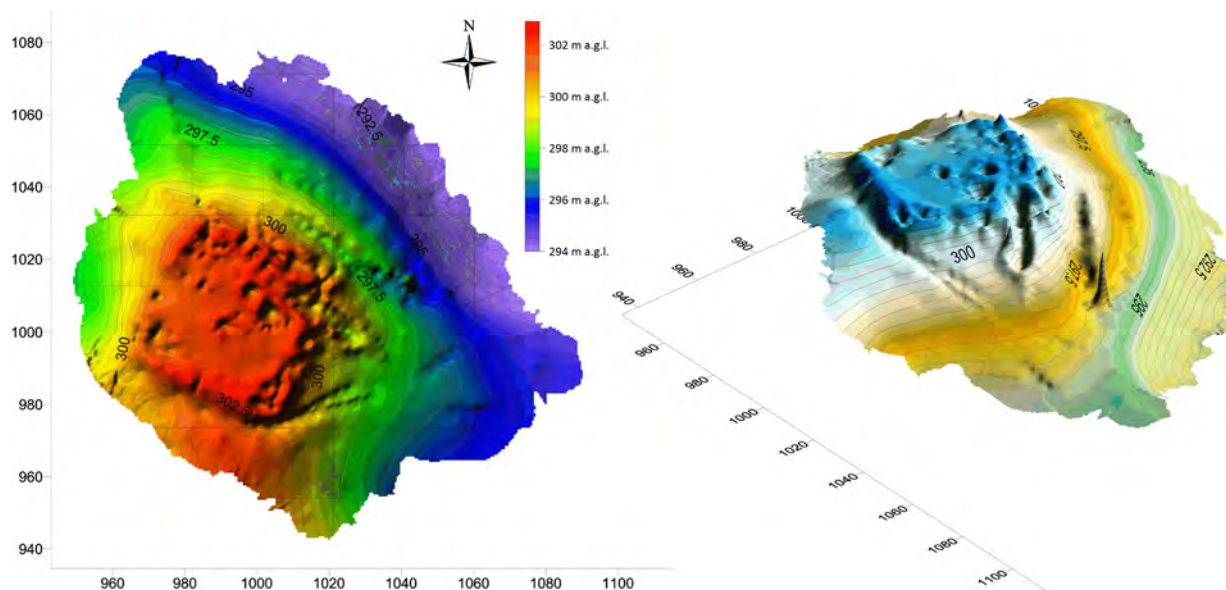

Fig. 8 – 3D models of the site rendered based on the DEM gridded data. X and Y coordinates are given in the local coordinate system, height values are recalculated to meters above sea level values.

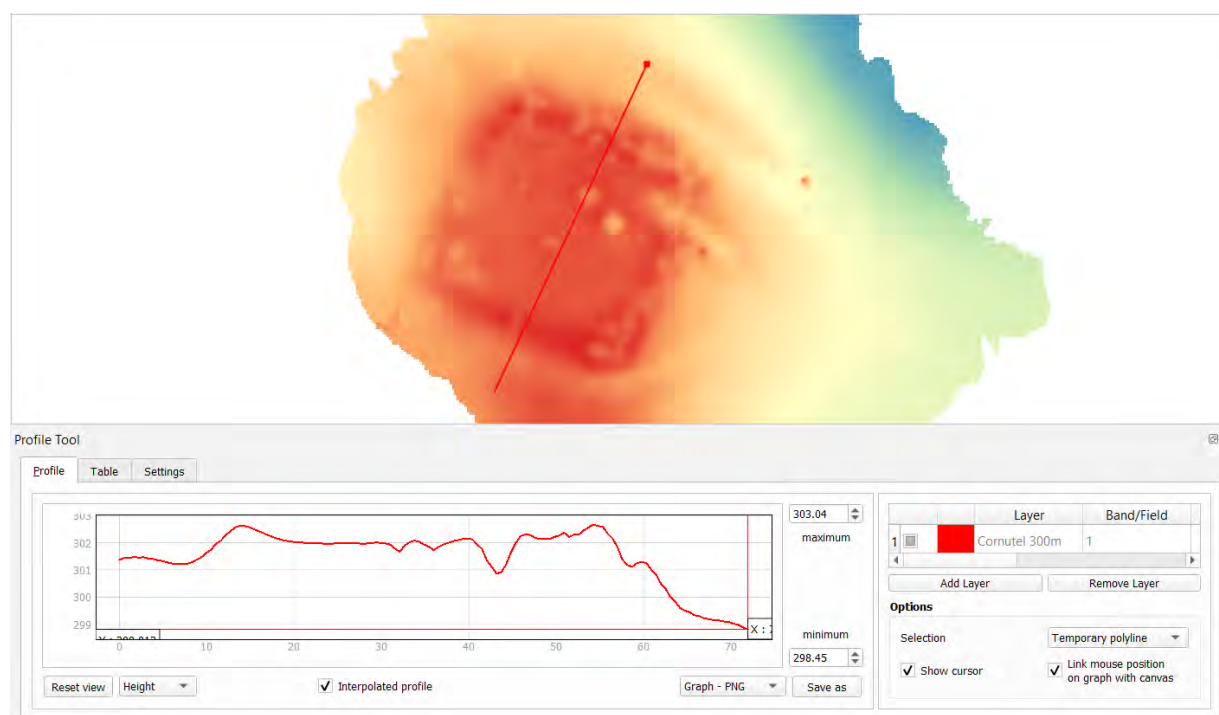

Fig. 9 – Analysis of the processed DEM. GIS tools allowed to analyse terrain elevation's cross sections, including the assessment of the depth of looting pits.

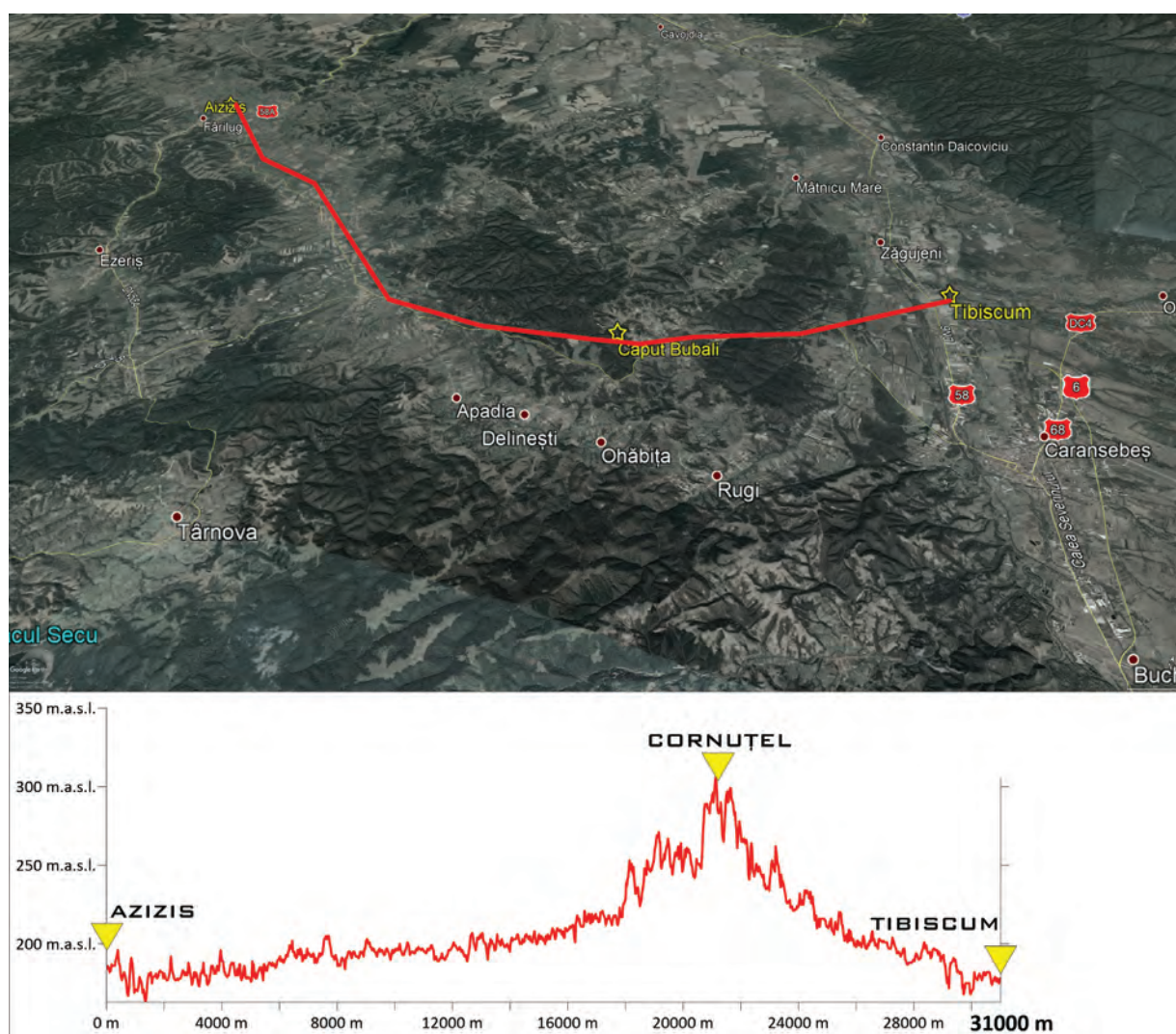

Fig. 10. The topography analysis of the hypothetical course of the Azizis-Tibiscum road leading through Lederata. Elevation model derived from ASTER GDEM data.

on the reference GNSS RTK measurements) and uploaded to GIS database, where more thorough spatial analyses were carried out (Fig. 9).

The DEM, once georeferenced in QGIS, has been analysed and following conclusions were made:

1. The dimensions of the fort are ca. 45 × 45 meters. These are average lengths between the foots of the walls in NNE-SSW and WNW-ESE directions.

2. The estimated surface of the inner plateau is ca. 1200 square meters. It was hard to estimate the actual usable area since the *vallum* is much eroded and devastated. Moreover, we are not certain what was the construction of the fortification – either was it *agger* with a wooden palisade on the top, or a stone wall, which has been dismantled and which remains are currently covered with eroded rampart remains.

Looter pits were present all around the fort, harming both the defensive structures and the inside of the fort.

Discussions and Conclusions

The archaeological site in Brebu-Cornuțel should be interpreted as a fortlet on the imperial road from *Aizis* to *Tibiscum*. The fortlet was located on the highest point of the course of the road linking both Roman localities. Such a location offered a very convenient point for observing and supervising the imperial road.

We argue that the site might be interpreted as *Caput Bubali*, mentioned in *Tabula Peutingeriana*¹⁴. The toponym might be associated with the site's topography (ie. ox's head). The Romans might have regarded the highest point on the road as such. Even nowadays, the site forested with young trees is still well pronounced in the landscape, despite the fact that the *agger* is no longer as high as before.

¹⁴ Fodorean 2003, 54.

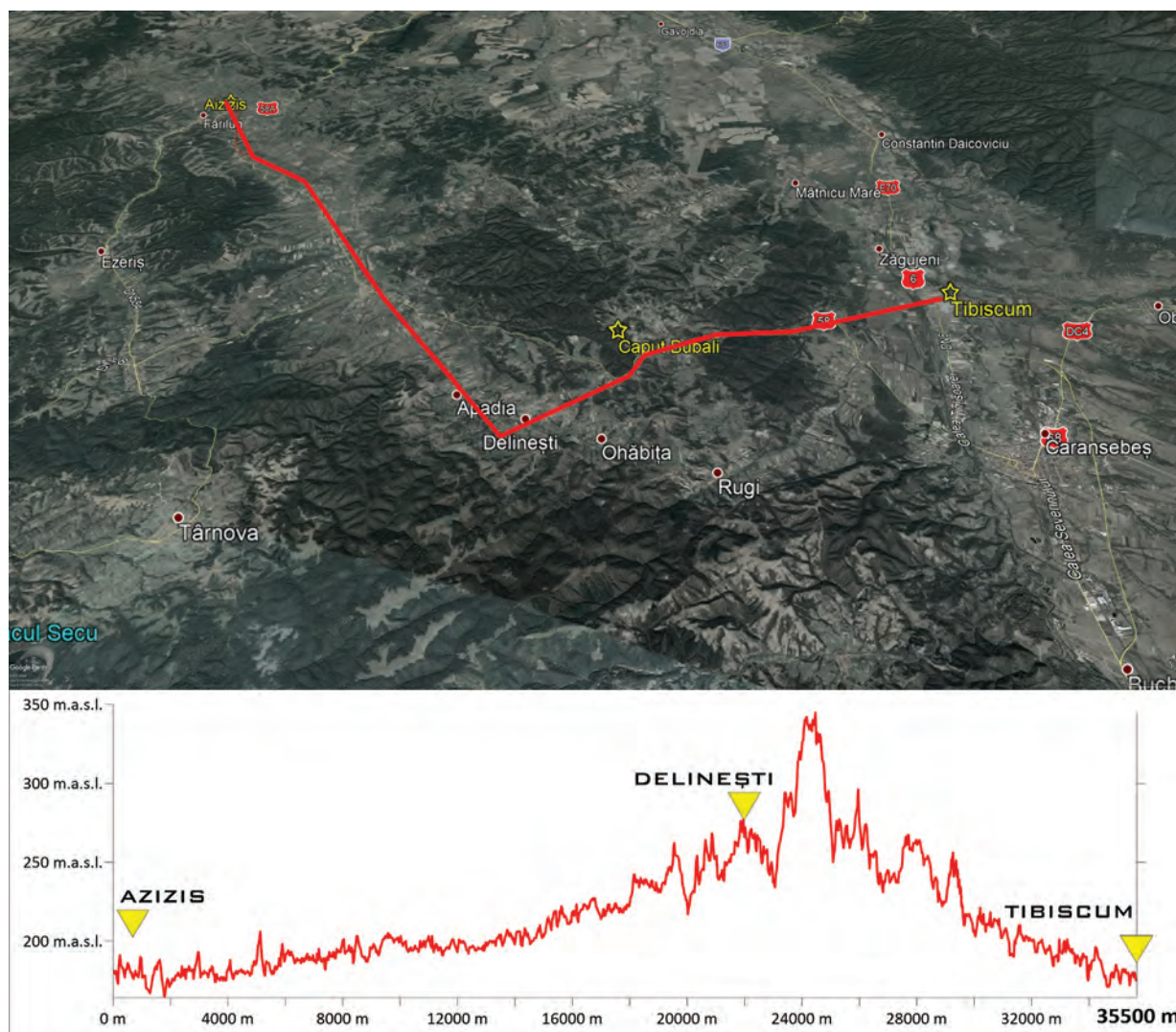

Fig. 10. The topography analysis of the hypothetical course of the Azizis-Tibiscum road passing by Cornuțel fortlet. Elevation model derived from ASTER GDEM data.

Unlike G. Téglás and Al. Borza, who located *Caput Bubali* in Brebu-Cornuțel¹⁵, Traian Simu reported some information we cannot agree with¹⁶. We agree with Eduards Nemeth's observations that the defensive and surveillance role of this imperial lasted no longer than the first decades of Roman rule in Dacia¹⁷. It is likely that the fortlet had been used only for a short period of time (hence the relatively small size and no apparent traces of multiple phases of the structure). Therefore, the erection of the defensive structure must be related to Dacian wars of emperor Trajan. It might have been one of the series of fortifications similar e.g. to Surduc or the first fortlet in Tibiscum-Jupa. The role of such defensive structures was the surveillance and

protection of the strategic imperial infrastructure (ie. road) in order to support the advance of the battlefield¹⁸.

Besides the toponym and its potential correlation to the site's location in the landscape, as well as the correlation between the site's function and location, we have carried out additional spatial analyses to prove our hypothesis.

The *statio* of *Caput Bubali* was often located in the area of nearby Delinești, aprox. 5 km south from the fortlet in Brebu-Cornuțel. Such a location is given e.g. in the Digital Atlas of Roman Empire¹⁹ and was published by certain scholars²⁰. We see no justification for such a location of the

¹⁵ Borza 1943, 65–66.

¹⁶ Simu 1924, 34.

¹⁷ Nemeth *et alii* 2011a, 341.

¹⁸ Benea 2016, 149.

¹⁹ <https://imperium.ahlfeldt.se/>

²⁰ About the problem of identifying in the field the fortification 'Caput Bubali', see: Nemeth *et alii* 2011b, 50–51.

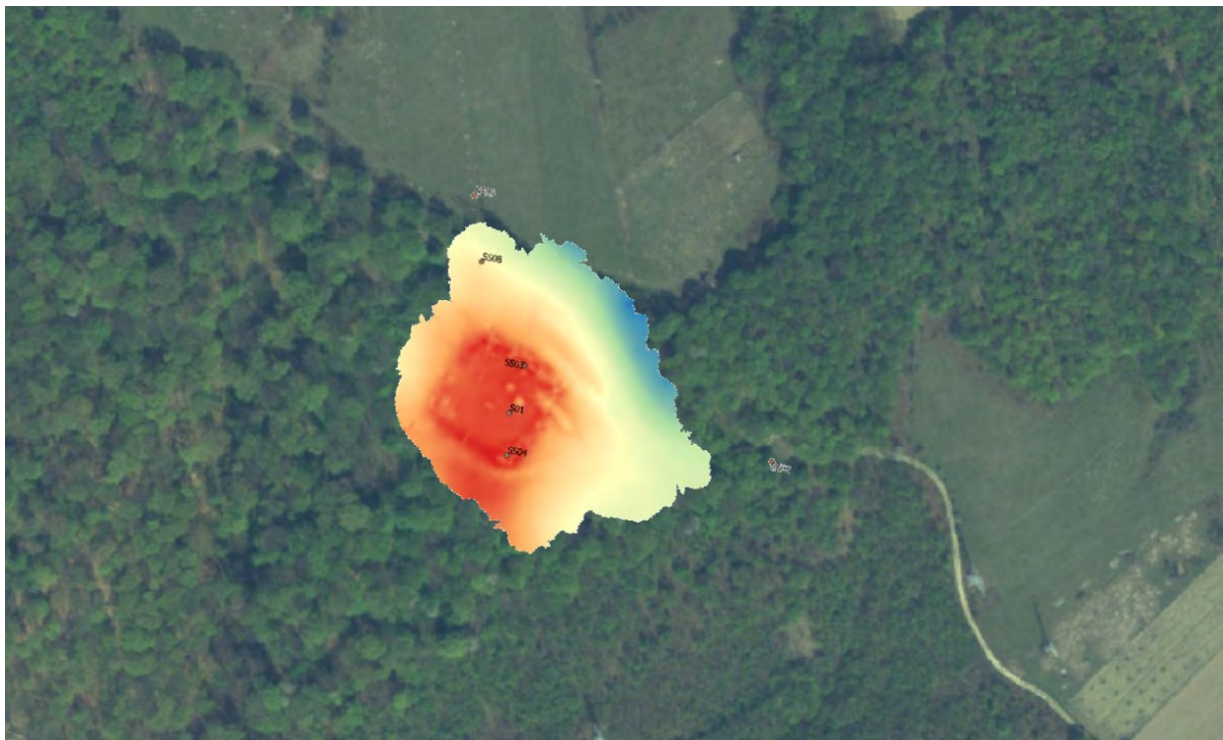

Fig. 11 – DEM of the fortlet derived from Total Station topo survey, georeferenced in QGIS in Stereo70 Romanian national coordinate system.

statio, nor the imperial road. We analyzed the topography of the landscape along the potential course of the road from Aizis to Tibiscum.

First of all, the road leading from Azizis to Tibiscum through Delinești would be considerably longer, ie. c. 35 km (Fig. 10), than the road

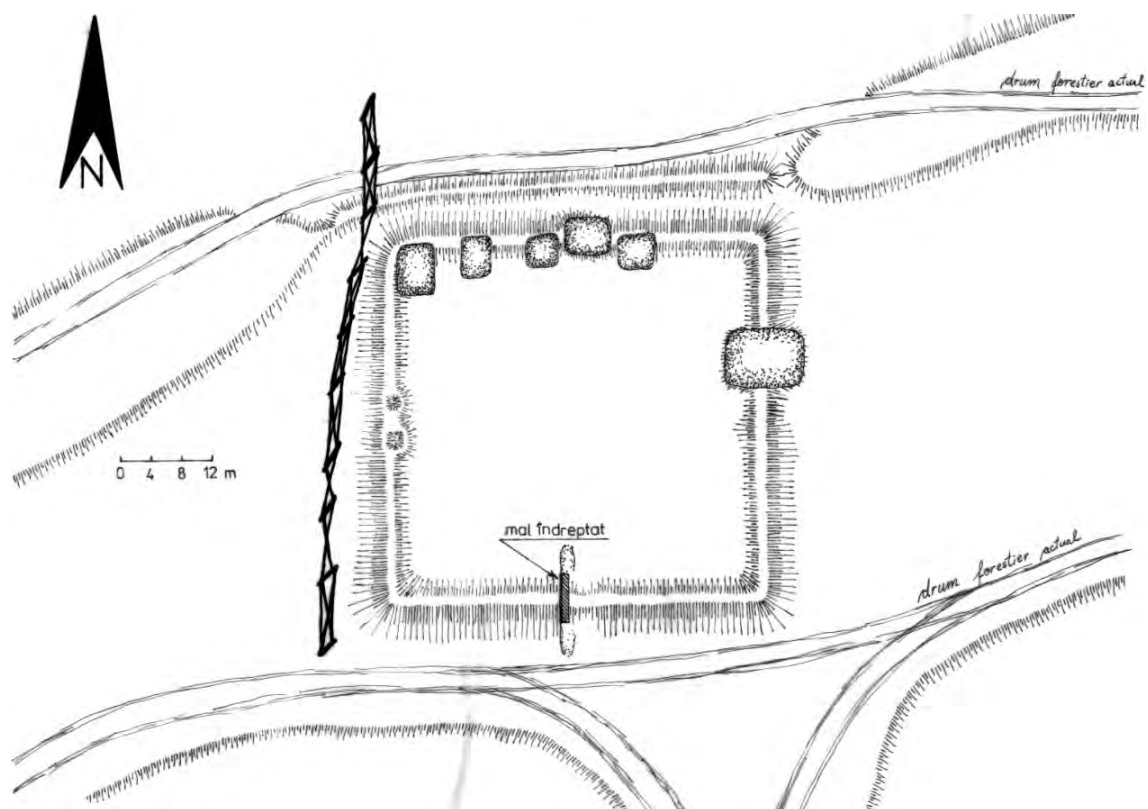

Fig. 12 – Drawings of the Brebu-Cornuțel fortlet sides in 1999, done during a students-survey, after Lungu et alii 2001, fig.1.

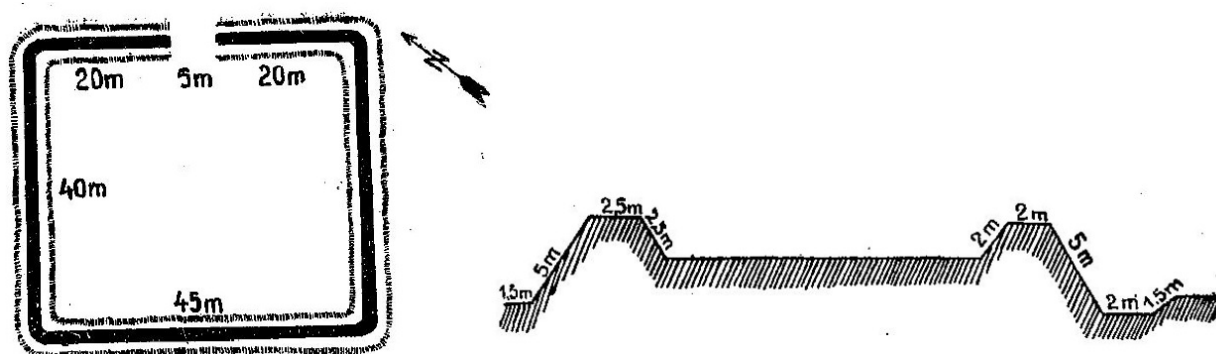

Fig. 13 – Drawings of the shape of the Brebu-Cornuțel fortlet, with earth-structures section made by Gábor Téglaş, after Borza 1943, fig. 13–14.

passing by the Cornuțel fortlet, which would be only c. 31 km (Fig. 11).

Second of all, getting to Delinești would require much more effort, since considerable additional elevations gains would have had to be overcome. Moreover, the location of *Caput Bubali* in Delinești would mean, that the most challenging section of the road would have to be covered within a single attempt, instead of splitting it evenly, by locating *statio* at the highest peak of the trail.

Last of all, the function of a *statio* requires a good overview over the surveilled area. The area of Delinești does not offer such possibilities and Brebu-Cornuțel seems to be much more convenient location for such an activity.

Taken all the above into account, we argue that *Caput Bubali* from *Tabula Peutingeriana* might have been the name of the locality related to the preserved remains of the Roman fortlet in Brebu-Cornuțel, and should not be located in Delinești.

Thanks to the study presented in this paper, we were able to:

- precisely locate the Roman fortlet
- record present a detailed and georeferenced topographical model of the structure (Fig. 11)
- assess the damage done to the site by the illegal looting activity
- compare the scale of the damage with 1999 data derived from drawings (Fig. 12, 13)
- determine the potential function of the site
- associate the archaeological site with a historical record of the archaeological landscape from the Roman period, namely the *statio* of *Caput Bubali*.

BIBLIOGRAPHY

Benea 2016
Doina Benea, *Istoria Banatului. Antichitatea*, București (2016)

Borza 1943
Alexandru Borza, *Banatul în timpul romanilor*, Timișoara (1943).

Fodorean 2003
Florin Fodorean, *Tabula Peutingeriana and the Province of Dacia*, *ActaMN*, 39–40, I (2002–2003), 51–58.

Gaffney *et alii* 2018
Vincent Gaffney, Durrington Walls and the Stonehenge Hidden Landscape Project 2010–2016. *Archaeological Prospection* 25, 3 (2018), 255–69.

Gudea 1997
N. Gudea, *Der dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte*, *JRGZM*, 44 (1997), (Sonderdruck).

Hegyi *et alii* 2019
Alexandru Hegyi, Petru Urdea, Cristian Floca, Adrian Ardelean, Alexandru Onaca. “Mapping the Subsurface Structures of a Lost Medieval Village in South-Western Romania by Combining Conventional Geophysical Methods.” *Archaeological Prospection* 26,1 (2019), 21–32. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/arp.1720>.

Lungu *et alii* 2001
Petrică Lungu, Nicu Hurduzeu, Călin Timoc, Fortificații romane din Banat (I). Cornuțel. *Buletinul Cercurilor Științifice Studentești* (Arheologie–Istorie–Muzeologie) 7 (2001), 113–115.

Nemeth *et alii* 2011a
Eduard Nemeth, Florin Fodorean, Dan Matei, D. Blaga, *Kastelle und Landschaft an der Südwestgrenze des Römischen Dakien*, *ActaArchHung* 62 (2011), 331–352.

Nemeth *et alii* 2011b
Eduard Nemeth, Florin Fodorean, Dan Matei, D. Blaga, *Der südwestliche Limes des römischen Dakien. Strukturen und Landschaft*, Cluj-Napoca (2011).

Pisz – Timoc 2014
Michal Pisz, Călin Timoc, Tibiscum and its rural territory in the roman period. *Archaeological landscape*

investigations using non-destructive survey methods, *Arheovest*, II/2 (2014), 821–830.

Simu 1924

Traian Simu, *Dumuri și cetăți romane din Banat*, Lugoj (1924).

Timoc *et alii* 2022

Călin Timoc, Michal Pisz, Agnieszka Tomas, Noi

observații în Legătură cu topografia sitului arheologic de la Tibiscum-Jupa (jud. Caraș-Severin) / New Data about the Topography of the Archaeological Site Tibiscum-Jupa (Caraș-Severin County). *AnB*, S.N., XIX (2021), 163–86.

Tudor 1967

Dumitru Tudor, *Orașe, târguri și sate în Dacia romană*, București (1967).

SITURI ȘI DESCOPERIRI DE EPOCĂ ROMANĂ DIN ÎMPREJURIMILE POTAISSEI (VI). DATE NOI ȘI CLARIFICĂRI PRIVIND PARTEA DE EST A TERITORIULUI MUNICIPIULUI TURDA

Andrei-Cătălin Dîscă*

Cuvinte cheie: Provincia Dacia, Potaissa, municipiul Turda, situri de epocă romană, cartografie arheologică.
Keywords: Dacia Province, Potaissa, Turda municipality, Roman age sites, archaeological mapping.

Roman sites and discoveries around Potaissa. (VI). New data and clarifications regarding the eastern side of the territory of Turda Municipality (Abstract)

In 106 A.D. the kingdom of Decebalus was conquered by the roman emperor Trajan and upon its ruins was created the Roman province of Dacia. In about one century and a half the newly created province was so deeply transformed, that when Dacia was abandoned by the Roman administration around 275 A.D., the material culture dominating this area was the Roman one. These transformations are well illustrated by two Roman sites located several kilometres northwest of the junction between the Arieș and Mureș Rivers, namely the town of Potaissa and the legionary fortress of *Legio V Macedonica*. In the area where these two sites are located, only a small indigenous settlement is presumed to have existed prior to the Roman conquest. Nonetheless, at the end of the second century A.D., both the town of Potaissa, and the legionary fortress reached their peak, making this area of the highest importance for Roman Dacia. For this reason, these two sites were intensely investigated by the scholars over the last decades.

As testimony to the intense processes of colonisation, urbanisation and Romanisation undertook in Dacia until the last quarter of the third century also stands the high number of settlements which developed during the Roman period around Potaissa. Most of these settlements are located to the south and west of the present municipality of Turda, towards Cheia, Săndulești and Copăceni villages, but there are also some settlements to the north and east. In the eastern side of the territory of Turda municipality the literature mentions three archaeological sites in the areas known as “Valea Sărată”, “Izvorul Sf. Ioan”, and “Valea Florilor”.

In contrast with Potaissa and the legionary fortress of *Legio V Macedonica* the large majority of the numerous settlements which developed around the abovementioned town and fortress were investigated to a much lower degree. In the current state of research are lacking essential data about these settlements, as for example: their exact locations, dimensions and archaeological inventories.

To improve the current state of research it is necessary to sum up the information from the literature, to conduct new field surveys in this area and to create accurate maps with all the sites and discoveries. These are the goals of a project that started a couple of years ago and envisaged all Roman-Era sites around Potaissa. Starting with 2019 the results of this project have been published in a series of studies, the present study, dealing with the Roman age sites located in the eastern side of Turda municipality, belonging to this series.

Cadrul general

Situat în partea centrală a zonei de contact dintre Depresiunea Transilvaniei și Carpații Occidentali, la vărsarea Văii Turului în râul Arieș, teritoriul municipiului Turda a avut o importanță deosebită în decursul istoriei¹ (Fig. 1/B). În perioada romană una dintre primele așezări atestate în noua provincie Dacia este Potaissa, care așa cum a

arătat în a doua jumătate a secolului al XIX-lea T. Mommsen se găsea pe locul actualului municipiu Turda².

Prima mențiune a Potaissei datează din anul 108 p. Chr., practic imediat după încheierea celui de-al doilea război dacic al lui Traian și întemeierea provinciei Dacia la nord de Dunăre. Mențiunea apare pe stâlpul miliar de la Aiton care marca cea

* Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova, Ploiești, România; e-mail: catalindisca@yahoo.com.

¹ RepCj, 389–408.

² CIL III, 172–173.

de X-a milă romană a drumului spre Napoca³. În anii care au urmat aşezarea continuă să fie menţionată (cu acest nume sau cu forme apropiate cum ar fi Patrouissa (Πατρούισσα)⁴, Patavissa⁵, sau Patabissa⁶) în diverse izvoare printre care se numără *Geografia* lui Ptolemeu, *De Censibus* a lui Ulpian sau *Cosmographia* geografului anonim din Ravena⁷.

Un moment de importanţă majoră pentru dezvoltarea aşezării au fost Războaiele Marcomanice în cursul cărora s-a luat decizia de a muta legiunea a V Macedonica de la Troesmis, din Moesia Inferior, la Potaissa, în Dacia Porolissensis. În legătură directă cu venirea legiunii în ultimele decenii ale secolului al II-lea Potaissa cunoaşte o dezvoltare accelerată,

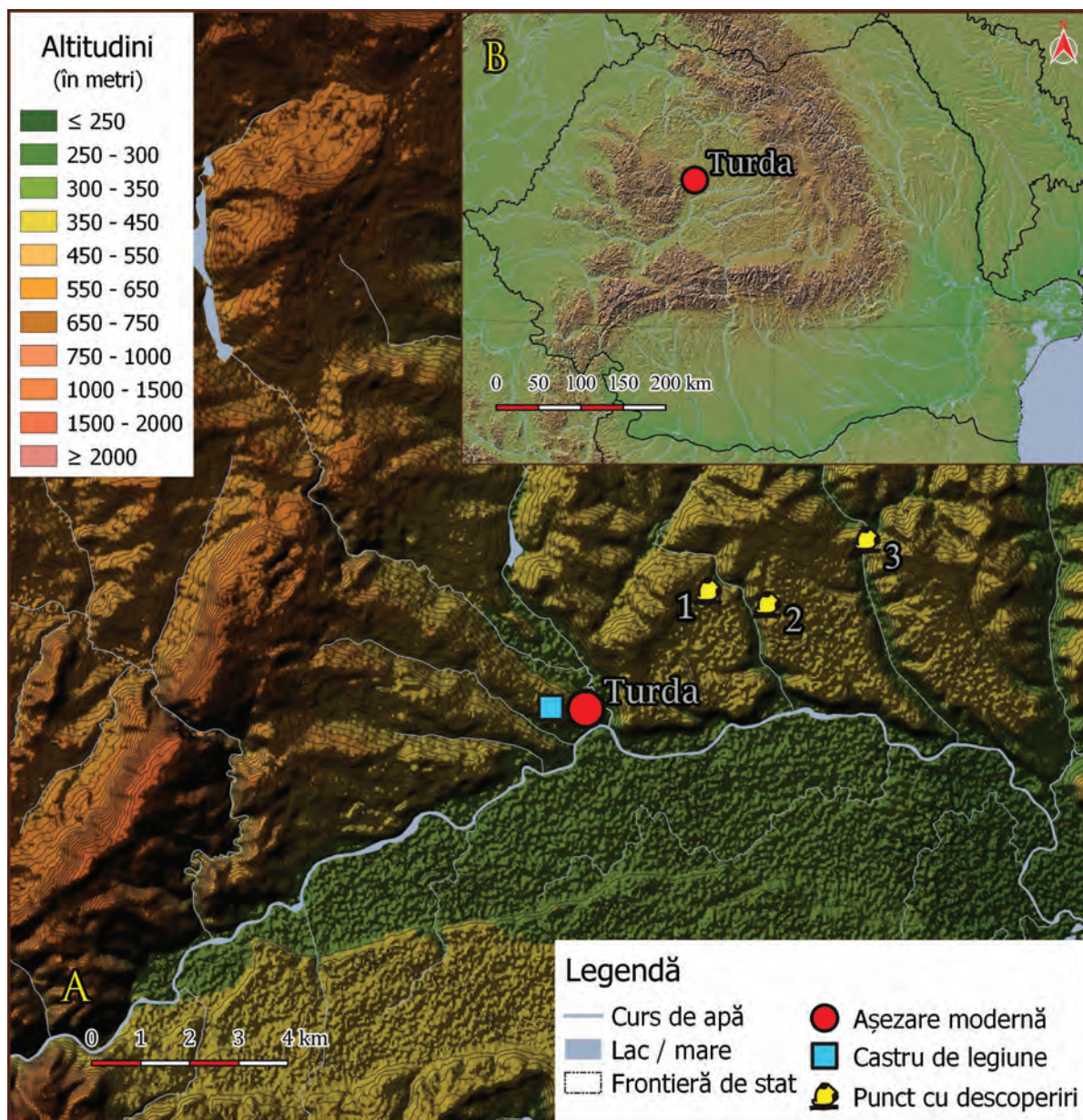

Fig. 1. Situri de epocă romană în partea de est a teritoriului municipiului Turda (Model Digital de elevație): 1 – Valea Sărată; 2 – Izvorul Sf. Ioan; 3 – Valea Petrilaca – Valea Florilor. / Roman age sites on the eastern side of Turda municipality (Digital Elevation Model): 1 – Valea Sărată; 2 – Izvorul Sf. Ioan; 3 – Valea Petrilaca – Valea Florilor.

³ CIL III, 1627.

⁴ Geografia, III, 8, 4.

⁵ Tabula Peutingeriana, Segm. VIII (https://en.wikipedia.org/wiki/Tabula_Peutingeriana#/media/File:TabulaPeutingeriana.jpg).

⁶ Geogr. Ravenn. 4, 7.

⁷ Geografia, III, 8, 4; Digesta, L, 15, 1, 8, 9; Geogr. Ravenn. 4, 7.

ajungând una dintre cele mai importante aşezări din Dacia, fapt confirmat şi de Septimius Severus prin acordarea statutului de *municipium*⁸.

Beneficiind de aportul adus de prezenţa

⁸ Bărbulescu 1987, 22–54; Bărbulescu 1994, 34–62; Ardevan 1998, 55–61

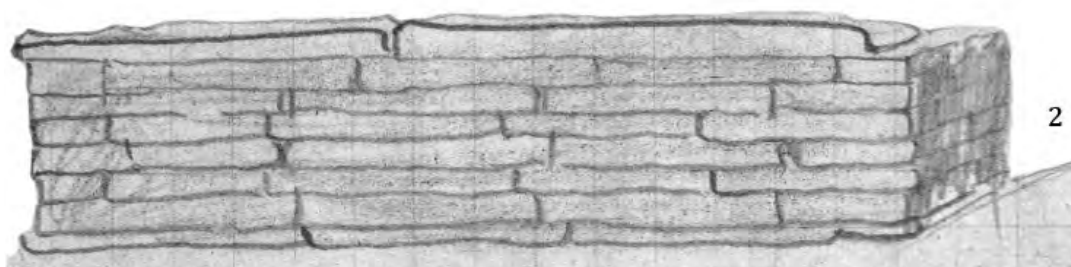
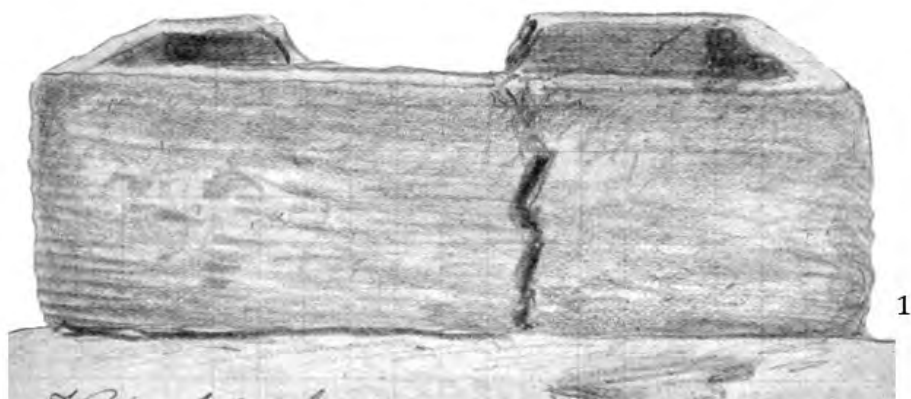

Fig. 2. Desene ale celor două sarcofage descoperite în punctul Valea Petrilaca – Valea Florilor. / Drawings of the two sarcophagi discovered on the site Valea Petrilaca – Valea Florilor. (După: Bajusz 2005, 900, 52/105/1, ábra; 901, 52/108 ábra)

militarilor, de amplasarea de-a lungul celei mai importante artere de circulație între Dunăre și *limes*-ul de nord al Daciei și de abundența resurselor naturale din zonă, Potaissa și teritoriul acesteia continuă să se dezvolte până în ultima parte a secolului al III-lea când autoritățile romane hotărăsc să se retrag de la nord de Dunăre. Ca o mărturie directă a intenselor procese de colonizare, urbanizare și romanizare care au avut loc în Dacia până la acea dată stă și numărul ridicat al așezărilor care s-au dezvoltat în jurul Potaissei. Aceste așezări se concentrează în special la sud și vest de actualul municipiu Turda, spre localitățile Mihai Viteazu, Cheia, Săndulești și Copăceni, însă nu lipsesc nici din arealul aflat la nord și est de acesta. În partea de est a acestui teritoriu, în literatura de specialitate, sunt menționate trei situri arheologice amplasate în punctele „Valea Sărată”, „Izvorul Sf. Ioan” și „Valea Florilor”. În stadiul actual al cercetărilor aceste situri sunt destul de puțin cunoscute, existând numeroase carențe, atât în legătură cu topografia și inventarul acestora, cât și cu densitatea descoperirilor⁹.

⁹ RepCj, 94–96, 159–161, 275–277, 389–403; TIR, 144–145, 164, 283, 425–439.

Metodologia și obiectivele cercetării

Pentru a clarifica, cel puțin în parte, situația siturilor de epocă romană din zonă în ultimii ani au fost întreprinse o serie de investigații care au vizat, atât reluarea datelor din literatura mai veche, cât și realizarea unor noi cercetări de suprafață documentate cu mijloace moderne. Aceste cercetări au fost derulate în contextul unui proiect mai amplu care are în vedere toate siturile de epocă romană din împrejurimile Potaissei¹⁰. Începând cu anul 2019 rezultatele acestor cercetări sunt publicate într-o serie de studii, materialul prezent fiind parte a acestei serii¹¹.

Din punct de vedere metodologic proiectul de cercetare mai sus menționat a fost structurat în trei mari etape după cum urmează: într-o primă etapă au fost sintetizate informațiile existente în literatura de specialitate cu privire la descoperirile din arealul avut în vedere; în cea de-a doua etapă au fost strânse noi informații prin intermediul

¹⁰ Acest proiect este parte a unei teze de doctorat cu tema *Perioada romană în bazinul hidrografic al Arieșului*, realizată sub coordonarea conf. dr. habil. Florin Fodorean, în cadrul Universității „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca.

¹¹ Discă 2019; Discă et alii 2019; Discă 2020a; Discă 2020b; Discă 2021.

unor cercetări de suprafață care au avut ca scop identificarea, delimitarea și cartografierea siturilor de epocă romană folosind dispozitive GPS și programe de cartografiere de tip GIS; iar în ce-a de-a treia și ultima etapă au fost confruntate informațiile din literatura de specialitate cu informațiile obținute prin propriile cercetări de suprafață.

Obiectivele acestui proiect în cazul siturilor din partea de est a teritoriului municipiului Turda au fost, pe de o parte, de a le identifica, cartografia și a determina densitatea descoperirilor, iar pe de altă parte, de a evidenția statutul acestor așezări, atât în cadrul provinciei Dacia, cât și a Imperiului Roman, prin raportare la analogii apropiate, pornind de la topografia siturilor și de la caracteristicile descoperirilor.

Puncte cu descoperiri menționate în literatură

Deoarece datele cu privire la descoperirile de epocă romană din arealul avut în vedere sunt împrăștiate în mai multe studii, dintre care o bună parte au fost publicate în limba maghiară la sfâr-

dinspre vest înspre est, situația din teritoriul avut în vedere se prezintă astfel:

1) Valea Sărată. La aproximativ 4 km nord-est de Turda, în punctul „Valea Sărată”, pe partea dreaptă a pârâului omonim, a fost semnalat un sit în care apar în arătură, pe o întindere considerabilă, materiale arheologice din mai multe epoci. Cele mai frecvente materialele identificate pe acest sit, constând, atât din fragmente ceramice, cât și din materiale de construcții (piatră, cărămizi, țigle, olane și mortar) datează din epoca romană¹².

2) Izvorul Sf. Ioan (în maghiară *Szent János-kút*). La sfârșitul secolului al XIX-lea, pe partea stângă a „Văii Sărate” (în maghiară *Sóspatak*), la aproximativ 4 km est de Turda, în vecinătatea „Izvorului Sf. Ioan”, pe platoul dealului de deasupra izvorului, erau semnalate cărămizi, țigle și ceramică romană care acopereau la propriu terenurile arabile pe o suprafață de aproximativ 7 ha. Din acest punct localnicii se aprovizionau în mod frecvent cu materiale de construcții care erau scoase de pe terenurile agricole și făcute grămezi la marginea acestora. Din astfel de grămezi István Téglás a analizat câteva mii

Fig. 3. *Perspectivă de pe situl Valea Sărată spre nord-est, spre cursul văii. / The landscape observed from the site Valea Sărată pointing upstream to the north-east.*

șitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, în rândurile următoare vor fi prezentate succint, pentru fiecare punct în parte, datele esențiale cu privire la localizare și materialele descoperite. Urmând dispunerea punctelor în teren,

de fragmente de țigle și cărămizi, fără a găsi pe vreuna dintre ele vreo șampilă¹³.

¹² Rădeanu, Fodorean 2010, 331; Fodorean 2013, 48.

¹³ Téglás 1909, 159–161; Bajusz 2005, 898–900; Cod RAN: 55268.05; Cod LMI: CJ-I-m-A-07210.04.

Balázs Orbán era de părere că pe acest loc, până în secolul al XIV-lea, s-a aflat satul numit Udvarnokteluk care îl avea ca patron pe Sf. Ioan. Orbán mai afirma că această așezare ar fi fost ridicată cu materiale de construcție refolosite din castrul și așezarea de la Potaissa. Pornind de la faptul că pe nici unul dintre miile de fragmente de cărămizi și țigle investigate nu a fost găsită ștampila legiunii V Macedonica, I. Téglás contesta ipoteza conform căreia materialele romane ar fi fost aduse aici de la Turda în epocile mai recente, însă admitea că este posibil ca într-adevăr satul Udvarnokteluk să fi fost amplasat în această zonă¹⁴.

Printre descoperirile amintite în acest punct de Téglás se numără și numeroase vase ceramice, multe dintre ele acoperite cu angobă roșatică sau diverse alte tipuri de pictură, piese din fier și bronz, obiecte de port și podoabă și câteva monede. Acestea din urmă, nu mai puțin de 6 la număr, sunt reprezentate de denari, sesterți și monede de bronz, piesele determinate fiind emise de Antoninus Pius și Severus Alexander. Pe lângă materialele de epocă romană și cele medievale din acest punct sunt menționate și materiale preistorice¹⁵.

3) Valea Petrilaca – Valea Florilor. La nord-est de „Izvorul Sf. Ioan”, în apropiere de linia ferată de pe „Valea Florilor”, la capătul „Văii Petrilaca”, acolo unde drumul de câmp coboară de pe platoul „Sf. Ioan”, au fost descoperite în 1913 două morminte de înhumare de epocă romană în contextul unor lucrări de terasament.

În primul mormânt defunctul era depus într-un sarcofag de piatră cu o grosime de 8 cm, o lungime 1,25 m, o lățime 0,48 m și o înălțime de 0,37 m (Fig. 2/1). În cel de-al doilea, aflat la o distanță de 3 m de primul, defunctul era depus într-o amenajare de cărămizi cu o lungime de 1,50 m (Fig. 2/2). Tot în acel context a fost descoperită și o monedă de bronz, foarte rulată și slab conservată, emisă foarte probabil în timpul lui Caracalla¹⁶.

Rezultatele cercetărilor de teren

Prin cercetările de teren desfășurate în partea de est a municipiului Turda s-a urmărit, atât identificarea punctelor cu descoperiri menționate în literatura de specialitate, cât și a unor eventuale puncte noi. Totuși după încheierea acestor demersuri doar punctele „Valea Sărată” și „Izvorul.

Sf. Ioan” au putut fi reperate și investigate, pentru punctul „Valea Petrilaca – Valea Florilor” fiind aduse doar unele precizări suplimentare cu privire la localizarea sa. Prin sintetizarea datelor obținute în cursul cercetărilor de teren s-au făcut următoarele constatări:

1) Valea Sărată. În acest punct au fost identificate 9 aglomerații de materiale arheologice care cumulat acoperă o suprafață de aproximativ 1,55 ha (Fig. 1/1; Fig. 3; Fig. 4/2/A-I). Pe suprafața acestor aglomerații se găsesc cantități mari de piatră nefasonată, cărămizi, olane, țigle și fragmente ceramice (Pl. I, II, V, VII). Pe una dintre aglomerații a fost observată și o râșniță de piatră (Pl. II/2). Materialele enumerate se asociază în diverse moduri, existând aglomerații în care apar toate categoriile din lista de mai sus, dar și aglomerații în care apar doar țigle și olane. Dincolo de limitele celor 9 aglomerații materialele arheologice continuă să apară în mod frecvent pe o întindere de cca. 9,5 ha (Fig. 4/2)¹⁷.

În afară de materialele din perioada romană în acest punct apar frecvent și materiale din epoci preistorice, din epoca migrațiilor și din perioada medievală (Pl. V/16–38). Se remarcă dintre acestea o așchie de obsidian (Pl. V/30) și un așa numit „cap de băț” (Pl. V/36).

Printre formele ceramice întâlnite pe acest sit se numără: vase de tip *dolium*, platouri, boluri, castroane, ulcioare, căni, amfortete și diverse tipuri de oale (Catalog. nr. 1–11; Pl. V/1–15; Pl. VII);. Dintre acestea se remarcă un castron (Catalog. nr. 8; Pl. V/8; Pl. VII/8) și un platou derivat din tipul Dragendorff 32 (Catalog. nr. 2; Pl. V/7; Pl. VII/2), ambele lucrate la roată rapidă dintr-o pastă fină, arsă reductant, acoperite complet de o angobă de bună calitate.

Ultima categorie de vase menționată (platourile de tipul Dragendorff 32) reprezintă forma de sigillate locale lise cea mai frecventă în castrul legiunii a V-a Macedonica de la Potaissa¹⁸, producția acestui tip de vase cunoscând apogeul între mijlocul secolului al II-lea și mijlocul secolului al III-lea p. Chr.¹⁹.

¹⁴ Téglás 1909, 159–161; Orbán 1889, 110–113; RepCj, 403; Bajusz 2005, 898–900.

¹⁵ Téglás 1909, 159–161; Orbán 1889, 110–113; Winkler, Hopârtean 1973, 51, 59; Bajusz 2005, 898–900.

¹⁶ Bajusz 2005, 900–901.

¹⁷ Coordonate UTM: 1) 46.59207520 N, 23.81474787 E; 2) 46.59198471 N, 23.81638069 E; 3) 46.59111931 N, 23.81813526 E; 4) 46.58926061 N, 23.81573765 E; 5) 46.59179315 N, 23.81157756 E; 6) 46.59303743 N, 23.81319204 E; Coordonate Stereo 70: 1) X – 566509.1577; Y – 409313.7535; 2) X – 566497.2320; Y – 409438.6963; 3) X – 566399.0527; Y – 409571.6821; 4) X – 566195.2334; Y – 409384.9074; 5) X – 566481.4509; Y – 409070.4009; 6) X – 566617.8760; Y – 409196.1603.

¹⁸ Andone-Rotaru, Nedelea 2018, 83, Fig. 11.

¹⁹ Rusu-Bolindeț 2007, 199–200.

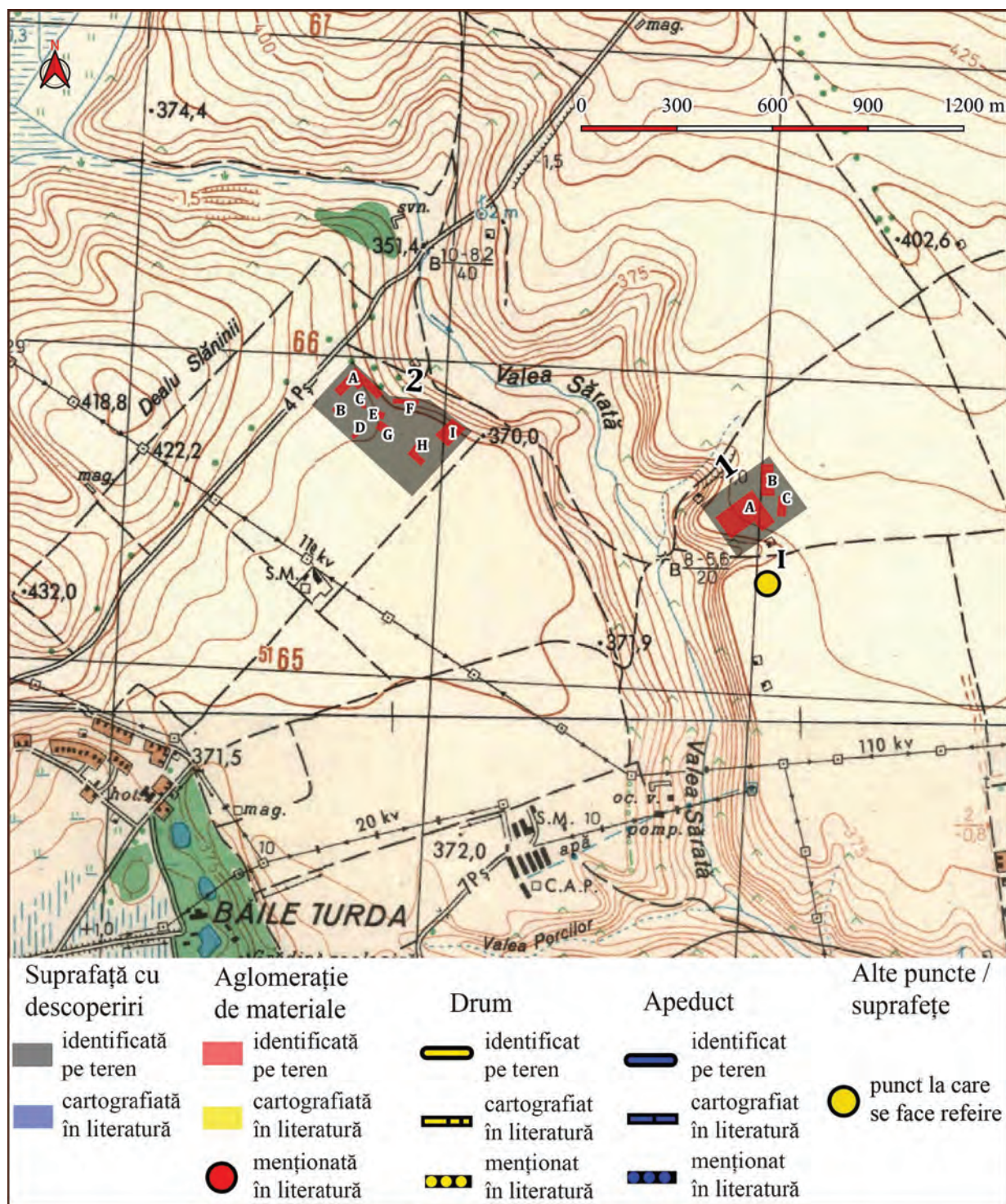

Fig. 4. Localizarea și planul de situație al suprafețelor cu descoperiri din Punctele Valea Sărată (2) și Izvorul Sf. Ioan (1). / Location and ground plan of the discoveries from the sites Valea Sărată (2) and Izvorul Sf. Ioan (1).

2) Izvorul. Sf. Ioan. Punctul a fost identificat în cursul cercetărilor de teren desfășurate în ultimii ani, în arealul în discuție fiind delimitate 3 aglomerații de materiale arheologice care cumulat acoperă o suprafață de cca. 2 ha (Fig. 1/2; Fig. 5; Fig. 4/1/A-C). Pe suprafața celor 3 aglomerații au fost observate cantități foarte mari de

piatră nefasonată, cărămizi, *tegulae mammatae*, olane, țigle și fragmente ceramice (Pl. III, IV, VI, VIII). Dincolo de limitele acestor aglomerații materialele continuă să apară în mod frecvent pe un areal de cca. 5,5 ha (Fig. 4/1). Diferența față de cele 7 ha indicate de Téglás se explică, probabil, prin faptul că între timp în zonă, spre nord și

Fig. 5. Cursul Văii Sărate și situl Izvorul Sf. Ioan văzute dinspre sud. / The course of Valea Sărată stream and the site Izvorul Sf. Ioan observed from the south.

spre sud, au apărut câteva gospodării care ocupă o parte a sitului²⁰.

Pe suprafața sitului cu materiale romane, dar și pe restul platoului, mai apar materiale din epoci preistorice (epoca bronzului, Hallstatt, La Tène) dar și din epoca migrațiilor și din perioada medievală (Pl. VI/23–32). O concentrație mai însemnată, în care apar atât materiale din epoca La Tène, cât și din perioada medievală, se găsește la sud de punctul cu materiale romane și drumul de țară care trece prin vecinătatea acestuia (Fig. 4/I)

În repertoriul formelor ceramice din punctul „Izvorul Sf. Ioan” se regăsesc: vase de tip *dolium*, boluri, strecurători, amfore și diverse tipuri de oale (Catalog. nr. 12–21; Pl. VI/1–23; Pl. VIII). Printre particularitățile ceramicii de pe acest sit sunt de remarcat calitatea bună a acesteia (Catalog. nr. 12–21; Pl. VI/1–23; Pl. VIII) și numărul ridicat de torți de amfore de mari dimensiuni (Pl. VI/11, 15–18).

3) Valea Petrilaca – Valea Florilor. În pofida

eforturilor făcute acest punct nu a putut fi identificat în cursul cercetărilor de teren. Totuși, ținând cont de indicațiile lui I. Téglás, care în legătură cu aceste descoperiri menționează, atât Valea Florilor, cât și Valea Petrilaca, precum și de faptul că până la nord de halta Cănepiști valea din apropierea liniei de cale ferată spre Câmpia Turzii apare pe ridicările topografice (a doua și a treia ridicare topografică a Imperiului Habsburgic și Planurile Directoare de Tragere²¹) ca Valea Florilor (în maghiară *Virágos Völgy*) iar la sud de locul menționat aceeași vale apare cu numele de Valea Petrilaca (în maghiară *Péterlaka-völgy*), se poate deduce că aceste descoperiri au fost făcute în apropiere de intersecția dintre actualul drum comunal DC 69A Câmpia Turzii – Ploscoș și drumul spre Halta Cănepiști care se desprinde din Drumul Ceanului – Strada Petrilaca (Fig. 1/3; Fig. 6/1).

²⁰ Coordonate UTM: 1) 46.59052427 N, 23.83033423 E; 2) 46.58907773 N; 23.83191850 E; 3) 46.58767067 N, 23.82910807 E; 4) 46.58911172 N, 23.82756094 E; Coordonate Stereo 70: 1) X – 566319.0580; Y – 410505.3059; 2) X – 566156.5105; Y – 410624.3140; 3) X – 566003.3187; Y – 410406.6797; 4) X – 566165.2184; Y – 410290.5110.

²¹ [https://maps.arcenum.com/en/map/europe-19century-secondsurvey/?bbox=2650979.5781043875%2C5872225.378946997%2C2663047.07394491%2C5876591.844187789&map-list=1&layers=158%2C164](https://maps.arcenum.com/en/map/europe-19century-secondsurvey/?bbox=2650979.5781043875%2C5872225.378946997%2C2663047.07394491%2C5876591.844187789&map-list=1&layers=158%2C164;); <https://maps.arcenum.com/en/map/europe-19century-thirdsurvey/?bbox=2651323.5447316705%2C5871696.689695759%2C2663391.040572193%2C5876063.15493655&map-list=1&layers=160%2C166>; <http://geo-spatial.org/harti/#/viewer/openlayers/10>.

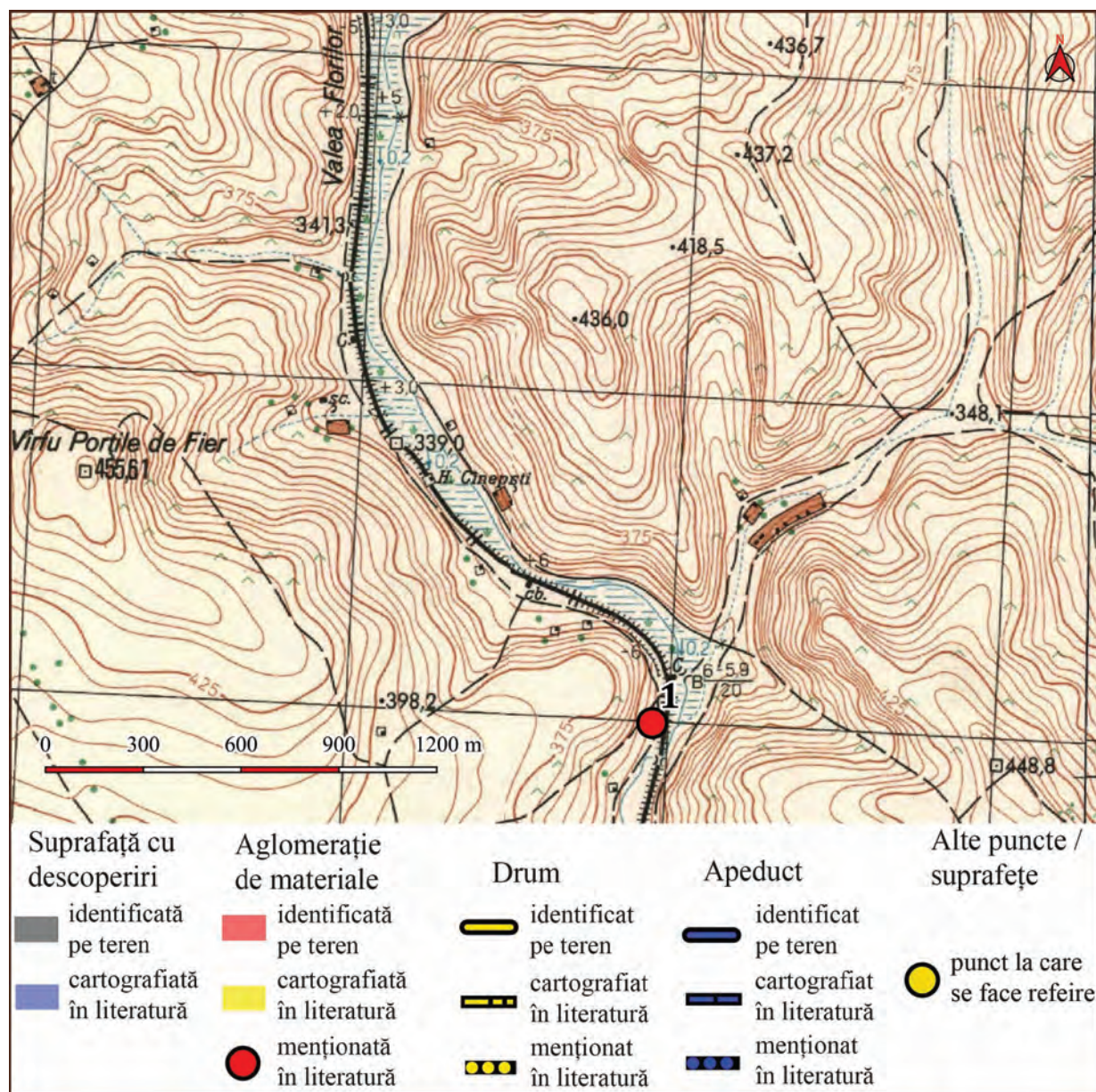

Fig. 6. Localizarea probabilă a descoperirilor din punctul Valea Petrilaca – Valea Florilor. / Possible location of the discoveries from the site Valea Petrilaca – Valea Florilor.

Observații și interpretări privind punctele cu descoperiri prezentate

Pornind de la particularitățile topografice și de la densitatea, tipul și caracteristicile descoperirilor, siturile prezentate pot fi, teoretic, încadrate în una dintre categoriile atestate în cadrul lumii romane. În practică însă situația este ceva mai complexă, carențele existente în stadiul actual al cercetărilor nepermițând un grad foarte ridicat de acuratețe. Dincolo de aceste neajunsuri în legătură cu punctele prezentate se pot face următoarele aprecieri:

1) Valea Sărată. Având în vedere poziționarea, dimensiunile și inventarul acestui sit, nu este exclus ca acesta să fi fost un centru agricol aflat sub controlul direct al armatei.

După cum a fost arătat deja situl în discuție se găsește în imediata vecinătate a Potaissiei, zona respectivă fiind foarte propice pentru amplasarea unui domeniu de mari dimensiuni întrucât platoul care măsoară peste 300 de hectare nu este doar deosebit de fertil, ci și ușor de exploatat și ferit de inundații.

Dimensiunile apreciabile pe care se întinde așezarea de epocă romană, uniformitatea materialului arheologic și monumentalitatea resturilor de zidărie sunt indicii care sugerează că impozantele structuri constructive care se găseau aici în perioada de funcționare a acestui sit au fost planificate și realizate într-o manieră coerentă, în relație unele cu altele.

În literatura de specialitate cel puțin o parte a acestui areal geografic este considerat ca făcând parte din posesiunile funciare ale legiunii V Macedonica (*territorium* sau *prata legionis*)²², terenurile de acest fel fiind folosite, de regulă, atât pentru amplasarea diverselor instalații „anexe”, cât și pentru a asigura o parte din necesarul de hrană al armatei. Din datele disponibile pentru alte regiuni ale imperiului reiese că în unele cazuri aceste posesiuni erau lucrate direct de militari, în altele cazuri însă erau arendate unor particulari²³.

2) Izvorul. Sf. Ioan. Pornind, ca și în cazul punctului „Valea Sărată”, de la poziționare, dimensiuni și inventar, acest sit ar putea fi interpretat ca o posibilă *villa*.

În literatura de specialitate nu a fost stabilit un set de criterii foarte riguroase după care un sit poate fi interpretat ca *villa*, existând numeroase definiții, mai mult sau mai puțin restrictive. Într-o încercare de sintetizare a acestor definiții s-ar putea spune că o *villa* era o fermă sau o locuință rurală²⁴, formată din punct de vedere morfologic dintr-o clădire centrală (cu mai multe încăperi), realizată după regulile arhitecturii romane, cel puțin parțial din zidărie de piatră. În unele cazuri, o astfel de așezare putea fi înzestrată chiar și cu încălzire cu hipocaust și băi. Din punct de vedere relațional *villa* era integrată în sistemul socio-economic al lumii romane²⁵, iar nucleul său era format, de cele mai multe ori, în jurul unei familii care se susținea cu precădere din producția agricolă²⁶.

Și în textele antice termenul de *villa* acoperă o paletă mai largă de înțelesuri. Titus Livius, spre exemplu, îl folosește pentru a desemna toate casele izolate din mediul rural²⁷. Cu un înțeles similar folosește termenul și Tacitus care desemnează prin *villa* toate spațiile de locuit împrăștiate în mediul rural²⁸. În schimb Plinius, relatând despre Legea celor XII table, ne avertizează că în textul acesteia este folosit exclusiv termenul de *hortus* (împrejmuire) pentru a desemna ceea ce în zilele lui se înțelegea prin *villa*²⁹. În fine, de la Ulpianus aflăm că întrebuintarea termenului de *aedes* este pentru edificiile dintr-un oraș, iar cel de *villa* pentru edificiile rurale. Un câmp (*ager*) era un teren fără *villa*, în

vreme ce un teren pe care se găseau diverse clădiri era, de regulă, desemnat cu termenul de *fundus*³⁰.

Dimensiunile împrejmuirilor acestor situri, care sunt adesea în legătură cu un *vicus*, dar rareori apar în imediata apropiere a unor drumuri, puteau varia destul de mult, de la un caz la altul și de la o regiune la alta. Între Maas și Rin, de exemplu, cele mai multe dintre siturile cercetate au dimensiuni cuprinse între 1 și 2,6 ha. În schimb, în Germania Superior cele mai multe *villae* au o suprafață împrejmuită cuprinsă între 3 și 5 ha³¹. În Dacia, cazurile sigure, mai bine documentate, sunt reprezentate prin *villae* de dimensiuni ceva mai mici, al căror zid de incintă delimitează, de regulă, o suprafață sub 1 ha³².

Dimensiunile așezării, uniformitatea și calitatea materialului arheologic sunt indicii care sugerează că în punctul Izvorul. Sf. Ioan ar fi putut funcționa o *villa* în epoca romană. Ținând cont de faptul că pe nici unul dintre fragmentele tegulare analizate de I. Téglás nu a fost identificată ștampila legiunii V Macedonica, este de presupus că țiglele și cărămizile folosite la construcția acesteia proveneau din alt centru de producție sau că au fost realizate înainte de venirea legiunii la Potaissa.

În fine, mai trebuie menționat că locul în care se găsește situl Izvorul. Sf. Ioan beneficiază, pe de o parte, de proximitatea centrului de la Potaissa și a principalei artere de circulație care făcea legătura între Dunăre și *limes*-ul de nord al Daciei, iar pe de altă parte, de existența în zonă a unor terenuri deosebit de propice pentru agricultură.

3) Valea Petrilaca – Valea Florilor. Localizarea acestui punct, inventarul descoperirilor și caracteristicile legate de ritul și ritualul funerar sugerează existența aici a unei necropole care funcționa pe lângă o așezare rurală. În stadiul actual al cercetărilor este însă dificil de făcut aprecieri cu privire la dimensiunile necropolei sau la tipul așezării.

*Catalog*³³

1. Vas de tip *dolium* (Pl. V/13; Pl. VII/1) – lucrat la roată rapidă; ardere oxidantă uniformă (Munssell 7.5 YR 8/3); pastă semifină; structură compactă în care apar însă frecvent pori, fisuri și cavități; la exterior se mai păstrează urmele unei

²² Bărbulescu 1987, 48–54; Ardevan 1998, 84–86.

²³ Davies 1971, 123–124; Bărbulescu 1987, 48–54; Southern 2007, 111–115.

²⁴ Wightman 1970, 139

²⁵ Roymans, Derks 2011, 2.

²⁶ Czysz 2013, 266.

²⁷ Titus Livius, II, 62, 4.

²⁸ Hist. V, 23; IV, 67; Ann. III, 46.

²⁹ Nat. Hist. XIX, 50.

³⁰ Digesta, L, 16, 27 și L, 16, 60.

³¹ Rind 2015, 63.

³² Rorison 2001, 91; Mitrofan 1973, 133–136; 142–144; Branga 1986, 189–201.

³³ Abrevieri folosite la descrierea ceramicii: D. b. = diametru buză; D. f. = diametru fund; D. m. = diametru maxim; G.b. = grosime buză; G.f. = grosime fund; G.p. = grosime perete.

angobe de calitate inferioară (Munssel 5 YR 4/4); G.p. = 0,85 cm; G.b. = 3,75 cm; D.b. = 32,5 cm; Rusu-Bolindeț 2007, Pl. CV/638.

2. Platou derivat din tipul Dragendorff 32 (Pl. V/7; Pl. VII/2) – lucrată la roată rapidă; ardere reductantă uniformă (Munssel 7.5YR 4/1); suprafață netedă; pastă fină; structură compactă în care apar sporadic pori și cavități; atât partea interioară cât și cea exterioară este acoperită de o angobă de bună calitate (Munssel 7.5 YR 2.5/1); G.p. = 0,85 cm; D.b. = 28 cm; Nedelea 2017, Pl. XLVII/3.

3. Bol (Pl. V/2; Pl. VII/3) – lucrat la roată rapidă; ardere oxidantă uniformă (Munssel 5YR 6/4); suprafață netedă; pastă semifină; structură compactă în care apar însă sporadic pori, fisuri și cavități; atât partea interioară cât și cea exterioară este acoperită de o angobă de calitate superioară (Munssel 2.5 YR 5/8); G.p. = 0,95 cm; D.m. = 31 cm; Rusu-Bolindeț 2007, Pl. XLIII/198.

4. Bol (Pl. V/12; Pl. VII/4) – lucrat la roată rapidă; ardere oxidantă uniformă (Munssel 5YR 7/4); suprafață netedă; pastă semifină; structură compactă în care apar însă sporadic pori, fisuri și cavități; atât la interior, cât și la exterior se mai păstrează parțial urmele unei angobe de calitate medie (Munssel 5 YR 3/4); G.p. = 0,80 cm; D.m. = 31,50 cm; Rusu-Bolindeț 2007, Pl. LXXXVI/481.

5. Bol (Pl. V/3; Pl. VII/5) – lucrat la roată rapidă; ardere oxidantă (Munssel 2.5YR 7/6); suprafață netedă; pastă semifină; structură compactă în care apar însă frecvent pori, fisuri și cavități; atât la interior, cât și la exterior, se mai păstrează urmele unei angobe de calitate medie (Munssel 10 R 7/8); G.p. = 0,6 cm; G.b. = 1,60 cm; D.b. = 26 cm; Rusu-Bolindeț 2007, Pl. LXXXV/457.

6. Amforetă (Pl. V/11; Pl. VII/6) – lucrată la roată rapidă; ardere oxidantă (Munssel 7.5YR 8/3); pastă semifină; structură compactă în care apar însă frecvent pori, fisuri și cavități; pe partea exterioară se mai păstrează urmele unei angobe de calitate inferioară (Munssel 10 R 7/8); G.p. = 0,5 cm; G.b. = 1,70 cm; D.b. = 17 cm; Nedelea 2017, Pl. LXXI/2.

7. Cană (Pl. V/1; Pl. VII/7) – lucrată la roată rapidă; ardere oxidantă uniformă (Munssel 5 Y 7/6); pastă semifină; structură compactă în care apar însă frecvent pori, fisuri și cavități; la exterior se mai păstrează urmele unei angobe de calitate inferioară (Munssel 5 YR 5/4); G.p. = 0,75 cm; G.b. = 0,85 cm; D.b. = 13 cm; Nedelea 2017, Pl. LXX/7.

8. Castron (Pl. V/8; Pl. VII/8) – lucrată la

roată rapidă; ardere reductantă uniformă (Munssel 7.5YR 8/1); suprafață netedă; pastă fină; structură compactă; atât pe partea interioară cât și pe cea exterioară este acoperit de o angobă de bună calitate (Munssel 7.5 YR 3/1); G.p. = 0,65 cm; G.b. = 2,15 cm; D.b. = 19,5 cm; Nedelea 2017, Pl. LXI/1.

9. Uciur (Pl. V/6; Pl. VII/9) – lucrat la roată rapidă; ardere oxidantă (Munssel 7.5YR 7/4); pastă semifină; structură compactă în care apar însă frecvent pori, fisuri și cavități; G.p. = 0,65 cm; G.f. = 0,70 cm; D.f. = 6,5 cm.

10. Oală (Pl. V/14; Pl. VII/10) – lucrată la roată rapidă; ardere oxidantă, uniformă (Munssel 7.5 YR 8/4); pastă semifină; structură compactă în care apar însă frecvent pori, fisuri și cavități; atât la interior cât și la exterior se mai păstrează urmele unei angobe de calitate inferioară (Munssel 5 YR 4/4); G.p. = 0,70 cm; G.b. = 0,80 cm; D.b. = 15 cm.

11. Bol cu fundul inelar (Pl. V/5; Pl. VII/11) – lucrată la roată rapidă; ardere oxidantă (Munssel 2.5YR 7/6); pastă semifină; structură compactă în care apar însă sporadic pori și cavități; pe partea interioară se mai păstrează urmele unei angobe de calitate medie (Munssel 5 YR 7/8); G.p. = 0,55 cm; G.f. = 1,05 cm; D.f. = 9,5 cm.

12. Bol (Pl. VI/2; Pl. VIII/1) – lucrat la roată rapidă; ardere oxidantă uniformă (Munssel 5YR 6/8); pastă semifină; structură compactă în care apar însă frecvent pori, fisuri și cavități; pe partea exterioară se mai păstrează parțial urmele unei angobe de calitate superioară (Munssel 5 YR 7/8); G.p. = 0,90 cm; G.b. = 1,8 cm; D.b. = 30 cm; Rusu-Bolindeț 2007, Pl. LXXXV/457.

13. Bol (Pl. VI/1; Pl. VIII/2) – lucrat la roată rapidă; ardere oxidantă uniformă (Munssel 5YR 6/8); pastă semifină; structură compactă în care apar sporadic pori, fisuri și cavități; acoperit, atât pe partea interioară cât și pe cea exterioară de o angobă de calitate superioară (Munssel 10 R 5/8); G.p. = 0,90 cm; G.b. = 1,4 cm; D.b. = 30,5 cm; Rusu-Bolindeț 2007, Pl. LXXXV/457.

14. Oală (Pl. VIII/3) – lucrată la roată rapidă; ardere uniformă de tip sandwich, oxidantă la exterior (Munssel 7.5YR 8/4), reductantă la interior (Munssel 10 YR 6/3); pastă semifină; structură compactă în care apar însă frecvent pori, fisuri și cavități; la interior se mai păstrează urmele unei angobe de calitate superioară (Munssel 2.5 YR 6/8); G.p. = 0,65 cm; G.f. = 0,75 cm; D.f. = 27 cm.

15. Bol (Pl. VI/8; Pl. VIII/4) – lucrat la roată rapidă; ardere oxidantă uniformă (Munssel 5YR 7/6); pastă semifină; structură compactă în care apar sporadic pori și fisuri; acoperit, atât pe partea

interioară cât și pe cea exterioară de o angobă de calitate superioară (Munssel 2.5 YR 7/8); G.p. = 0,60 cm; G.b. = 1,2 cm; D.b. = 20 cm; Rusu-Bolindeț 2007, Pl. LXXXV/457.

16. Bol (Pl. VI/4; Pl. VIII/5) – lucrat la roată rapidă; ardere oxidantă uniformă (Munssel 2.5YR 6/6); pastă semifină; structură compactă în care apar sporadic pori și fisuri; acoperit, atât pe partea interioară cât și pe cea exterioară de o angobă de calitate superioară (Munssel 10 R 5/8); G.p. = 0,5 cm; G.b. = 1 cm; D.b. = 16,5 cm; Rusu-Bolindeț 2007, Pl. LXVIII/33.

17. Strecurătoare (Pl. VI/9; Pl. VIII/6) – lucrată la roată rapidă; ardere oxidantă uniformă (Munssel 7.5YR 7/6); pastă semifină; structură compactă; acoperită, atât pe partea interioară, cât și pe cea exterioară de o angobă de calitate superioară (Munssel 2.5YR 2.5/4); G.p. = 0,65 cm; G.f. = 0,9 cm; D.f. = 8,5 cm.

18. Vas de tip *dolium* (Pl. VI/5; Pl. VIII/7) – lucrat la roată rapidă; ardere oxidantă uniformă (Munssel 5 YR 6/6); pastă semifină; structură compactă în care apar însă frecvent pori, fisuri și cavități; la exterior se mai păstrează parțial urmele unei angobe de calitate inferioară (Munssel 10 R 4/8); G.p. = 0,65 cm; G.b. = 2,1 cm; D.b. = 21 cm; Rusu-Bolindeț 2007, Pl. CV/637.

19. Fund de vas (Pl. VI/21; Pl. VIII/8) – lucrat la roată rapidă; ardere oxidantă uniformă (Munssel 2.5YR 6/8); pastă semifină; structură compactă în care apar însă frecvent pori, fisuri și cavități; G.p. = 0,7 cm; G.f. = 1,35 cm; D.f. = 14,5 cm.

20. Oală (Pl. VI/23; Pl. VIII/9) – lucrată la roată rapidă; ardere reductantă uniformă (Munssel 5 YR 6/2); pastă grosieră; structură zgrunțuroasă în care apar sporadic pori, fisuri și cavități; G.p. = 0,6 cm; G.b. = 0,85 cm; D.b. = 15 cm.

21. Fund de vas (Pl. VI/20; Pl. VIII/10) – lucrat la roată rapidă; ardere oxidantă uniformă (Munssel 2.5YR 6/8); pastă semifină; structură compactă în care apar însă frecvent pori, fisuri și cavități; G.p. = 0,6 cm; G.f. = 1,45 cm; D.f. = 21 cm.

BIBLIOGRAFIE

Andone-Rotaru – Nedelea 2018

M. Andone-Rotaru, L. Nedelea, The Pottery Workshops at Potaissa. (V. Rusu-Bolindeț, C.-A. Roman, M. Gui, I.-A. Iliescu, F.-O. Botiș, S. Mustață, D. Petruț), *Atlas of Roman Pottery Workshops from the Provinces Dacia and Lower Moesia/ Scythia Minor (1st – 7th centuries AD)*, Vol. 1, Cluj-Napoca (2018), 69–90.

Ardevan 1998

R. Ardevan, *Viața municipală în Dacia romană*, Timișoara (1998).

Bajusz 2005

I. Bajusz (ed.), *Téglás István jegyzetei. I. Régészeti feljegyzések, I/2*, Kolosvár (2005).

Bărbulescu 1987

M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane. Vol. 1. Legiunea V Macedonica și castrul de la Potaissa*, Cluj-Napoca (1987).

Bărbulescu 1994

M. Bărbulescu, *Potaissa. Studiu monografic*, Turda (1994).

Branga 1986

N. Branga, *Italicii și veteranii din Dacia*, Timișoara (1986).

CIL

Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin.

Czys 2013

W. Czys, Zwischen Stadt und Land – Gestalt und Wesen römischer Vici in der Provinz Raetien. (A. Heising), *Neue Forschungen zu zivilen Kleinsiedlungen (vici) in den römischen Nordwest-Provinzen. Akten der Tagung Lehr 21.–23.10.2010*, Bonn, 261–377.

Davies 1971

R. W. Davies, The Roman Military Diet. *Britannia* 2 (1971), 122–142.

Digesta

Iustiniani Digesta – Digestele lui Iustinian, trad. T. Sâmbrian, Craiova (2002).

Discă 2019

A.-C. Discă, Situri și descoperiri de epocă romană din împrejurimile Potaissiei (I). Date noi despre situl dintre hotarele satelor Rediu și Mărtinești. *Sargetia* 10 (46) (2019), 87–102.

Discă 2020a

A. C. Discă, Roman Sites and Discoveries Around Potaissa (III). New Data and Clarifications Regarding the Topography of the Sites in Aiton. *Ziridava* 34 (2020), 259–276.

Discă 2020b

A. C. Discă, Situri și descoperiri de epocă romană din împrejurimile Potaissiei (IV). Date noi și clarificări privind topografia siturilor de pe teritoriul comunei Tureni. *AnB* (S.N.), 28 (2020), 87–116.

Discă 2021

A. C. Discă, Roman Sites and Discoveries Around Potaissa (V). New Data and Clarifications Regarding

the Cheia Settlement and the Stone Quarries of Roman Dacia. *Ziridava* 35 (2021), 159–177.

Discă et alii 2019

A. C. Discă, Ș. Vasilache, D. I. Bereteu, Situri și descoperiri de epocă romană din împrejurimile Potaisssei (II). Date noi și clarificări privind siturile de la Vâlcele. *Sargetia* 10 (46) (2019), 103–129.

Fodorean 2013

F. Fodorean, *The Topography and the Landscape of Roman Dacia*, Oxford (2013).

Geogr. Ravenn.

Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica. Ex libris manu scriptis, M. Pinder, G. Parthey (ed.), Berolini (1860).

Geografia

Claudius Ptolemy. *The Geography*, trad. E. L. Stevenson, New York (1991).

Hist.

Publius Cornelius Tacitus, *Istории*, trad. G. Ceașescu, București (2002).

LMI

Lista monumentelor istorice 2015. Județul Cluj, <https://patrimoniu.gov.ro/images/lmi-2015/LMI-CJ.pdf>.

Mitrofan 1973

I. Mitrofan, Villae rusticae în Dacia Superioară (I). *Acta MN* 10 (1973), 127–150.

Munsell

Munsell Soil Color Charts, revised edition, New Windsor (1994).

Nat. Hist.

Plinius Caius Secundus, *Naturalis historia*, vol. 1–4, trad. I. Costa, D. Tudor, Iași, (2001–2004).

Nedelea 2017

L. Nedelea, Ceramica. S. Nemeti, I. Nemeti (ed.), *Studii asupra granițelor romane din Dacia. Castrul legionar de la Potaissa. I. Centuriae din praetentura sinistra*, Cluj-Napoca (2017), 83–106.

Orbán 1889

B. Orbán, *Torda város és környéke. 33 nagy és 12 szövegképpel*, Budapest (1889).

Rădeanu, Fodorean 2010

V. Rădeanu, F. Fodorean, Archaeological Structures in Dacia Identified on Aerial Photographs. (G. Ceraudo), *100 anni di Archeologia Aerea in Italia. Atti del Convegno Internazionale. Roma, 15–17 aprile 2009*, Roma (2010), 329–332.

RAN

Repertoriul Arheologic Național, <http://ran.cimec.ro/>.

RepCj

Repertoriul arheologic al județului Cluj, (I. H. Crișan, M. Bărbulescu, E. Chirilă, V. Vasiliev, I. Winkler), Cluj-Napoca (1992).

Rind 2015

M. Rind, *Die römische Villa als Indikator provinzieller Wirtschafts- und Gesellschaftsstrukturen*, Oxford (2015).

Rorison 2001

M. Rorison, *Vici in Roman Gaul*, BAR 933, Oxford, 2001.

Roymans, Derks 2011

N. Roymans, T. Derks, Studying Roman villa landscapes in the 21st century. A multi-dimensional approach. (N. Roymans, T. Derks), *Villa Landscapes in the Roman North. Economy, Culture and Lifestyles*, Amsterdam (2011), 1–44.

Rusu-Bolindeț 2007

V. Rusu-Bolindeț, *Ceramica romană de la Napoca. Contribuții la studiul ceramicii din Dacia romană*, Cluj-Napoca (2007).

Southern 2007

P. Southern, *The Roman army: a social and institutional history*, Oxford (2007).

Téglás 1909

I. Téglás, Potaissától Keletre a Mezőségen létezett vicusokról. *ArchÉrt* 29 (1909), 159–163.

TIR

Tabula Imperii Romani – Forma Orbis Romani: Dacia. (M. Bărbulescu, F.-G. Fodorean, L. Nedelea), București (2021).

Titus Livius

Titus Livius, *Ab Urbe condita – De la fondarea Romei*, vol. 1–2, trad. A. Marinescu-Nour, P. Popescu Gălășanu, București (1976).

Winkler, Hopârtean 1973

I. Winkler, A. Hopârtean, *Moneda antică la Potaissa*, Cluj (1973)

Wightman 1970

Wightman, *Roman Trier and the Treveri*, London (1970).

1

2

Pl. I – Materiale arheologice identificate pe teren în punctul Valea Sărată / *Archaeological discoveries identified through fieldwalking on the site Valea Sărată.*

1

2

Pl. II – Materiale arheologice identificate pe teren în punctul Valea Sărată / *Archaeological discoveries identified through fieldwalking on the site Valea Sărată.*

Pl. III – Materiale arheologice identificate pe teren în punctul Izvorul Sf. Ioan / *Archaeological discoveries identified through fieldwalking on the site Izvorul Sf. Ioan.*

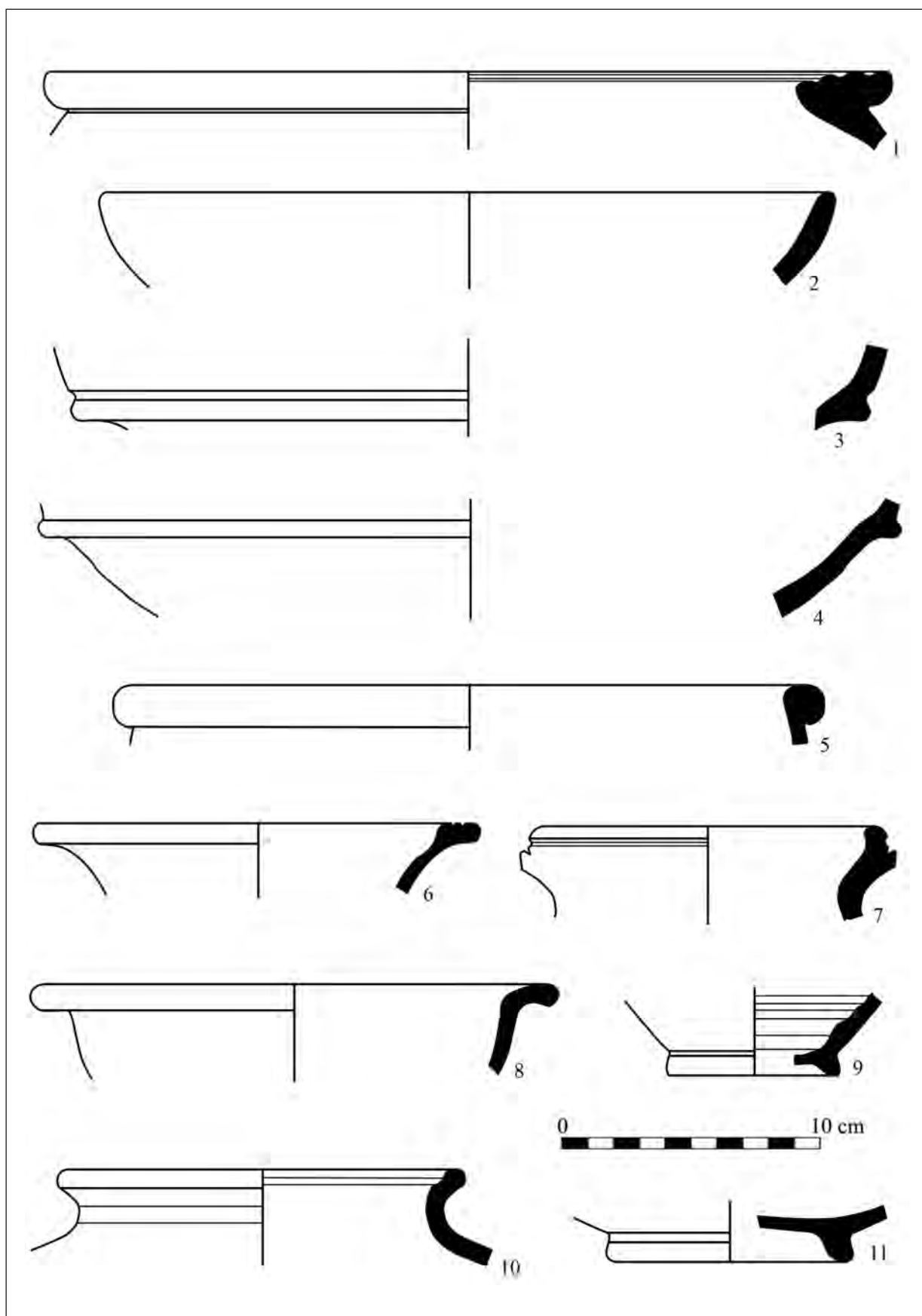
Pl. IV – Materiale arheologice identificate pe teren în punctul Izvorul Sf. Ioan / *Archaeological discoveries identified through fieldwalking on the site Izvorul Sf. Ioan.*

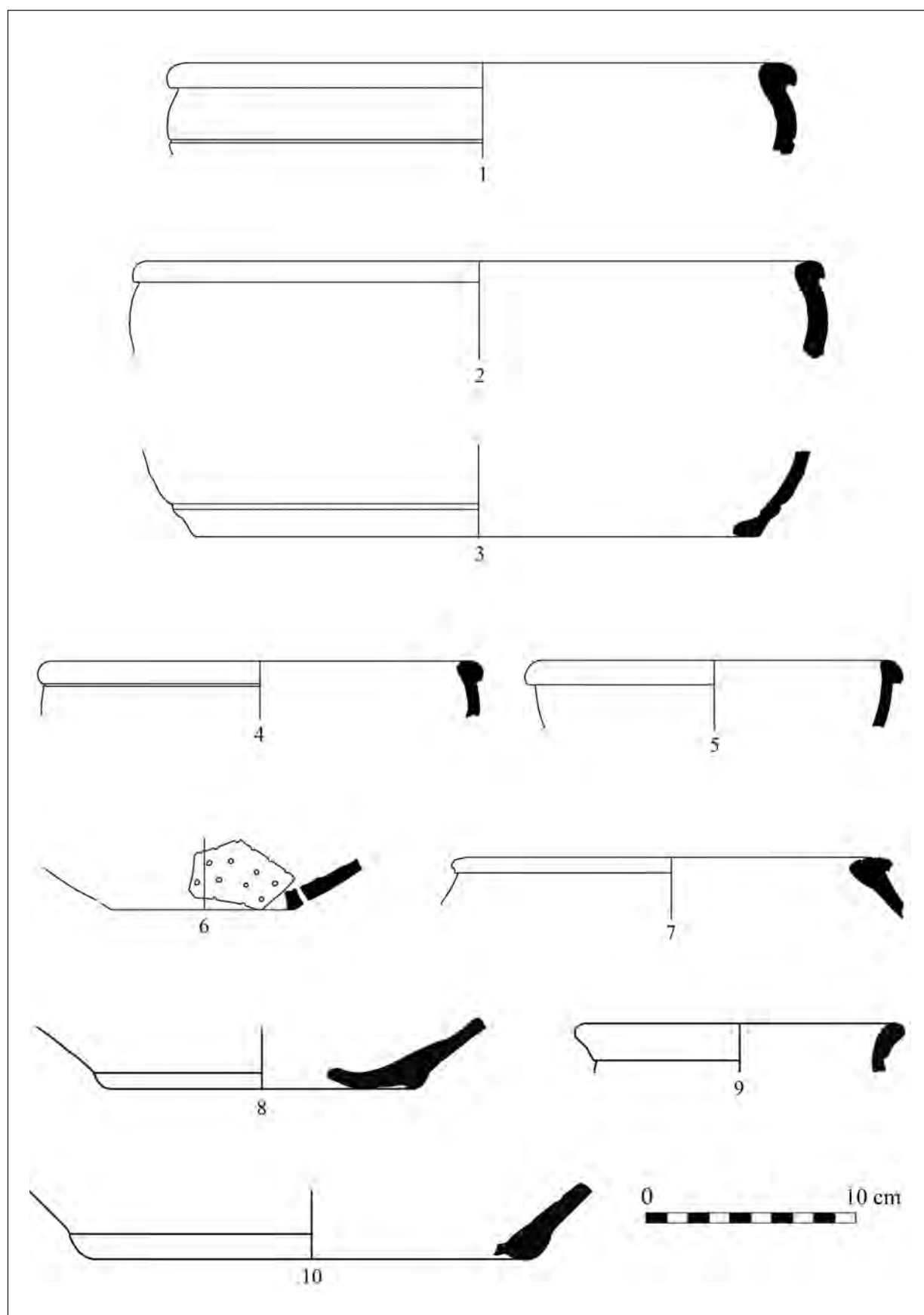
Pl. V – Descoperiri din punctul Valea Sărată / *Discoveries from the site Valea Sărată.*

Pl. VI – Descoperiri din punctul Izvorul Sf. Ioan / Discoveries from the site Izvorul Sf. Ioan.

Pl. VII – Descoperiri din punctul Valea Sărată / *Discoveries from the site Valea Sărată.*

Pl. VIII – Descoperiri din punctul Izvorul Sf. Ioan / *Discoveries from the site Izvorul Sf. Ioan.*

ISTORIE MEDIE, MODERNĂ ȘI CONTEMPORANĂ

TIPURI DE CERCEI DIN SECOLELE VII-VIII DESCOPERIȚI PE TERITORIUL TRANSILVANIEI*

Călin Cosma**

Cuvinte cheie: Cercei, Tipologie, Cronologie, Transilvania, Evul Mediu timpuriu
Keywords: Earrings, Typology, Chronology, Transilvania, Early middle ages

7th and 8th century earring types discovered within the territory of Transylvania (Abstract)

The article presents earrings from the 7th–8th centuries, discovered within the territory of Transylvania. The earrings were found in Avar cemeteries, in Slavic-Avar bi-ritual cemeteries as well as in settlements. Most earrings come from Avar graves, compared to those in bi-ritual cemeteries. The number of earrings is extremely small, both at the level of all the bi-ritual cemeteries in the Transylvanian Plateau and at the level of each particular archeological site. Earrings were discovered in only five settlements in Transylvania. Various types of earrings have been discovered in Transylvania, from the simplest ones that are ring-shaped, sharpened at the ends and made of wire or round bar, to those with a stellar pendant or earrings with a moon-shaped pendant. Almost all the artifacts have analogies in the territory of the Avar Khaganate in the Carpathian Basin but also in the area of the Lower Danube basin and in Bulgaria. The presence of earrings in graves is due, in part, to the fact that the deceased were buried with all the clothing accessories and adornments, including the earrings that one wore during one's life. On the other hand, the presence of earrings in graves and the custom of depositing these objects in funeral complexes are due to the deposits made by the families of the deceased at the time of their burial. The earrings were worn by women and to a lesser extent by men and children.

Motivație. Limite cronologice și geografice

În cadrul acestui studiu am ales să analizez doar cercei din secolele VII-VIII, descoperiți pe teritoriul Transilvaniei, deoarece în literatura arheologică transilvăneană lipsește un studiu care să trateze exhaustiv artefactele menționate din perioada de timp precizată. Am catalogat cercei din Transilvania datați în secolele VII-VIII și am realizat tipologia acestora. Am oferit analogii tipurilor de cercei din Transilvania. Am abordat probleme referitoare la cronologia artefactelor, la prezența cerceilor în morminte indiferent de gen sau vârstă, precum și la interpretarea cerceilor în morminte și în așezările din Podișul Transilvaniei, de pe parcursul secolelor VII-VIII. Pentru a nu încălca textul cu foarte multe detalii tehnice referitoare la descrierea tipurilor de cercei, ca de exemplu, locul lor de descoperire în funcție de gen, dar și în funcție de metalul din care au fost realizați, am ales ca acestea să fie precizate în cadrul unor anexe, ele fiind dispuse la finalul textului.

De ce doar Transilvania? Deoarece și în Evul Mediu timpuriu Podișul Transilvaniei a constituit un teritoriu distinct, în care s-au petrecut evenimente militare și politice diferite de alte spații

geografice ale României¹. Transilvania este un teritoriu geografic unitar, astfel încât consider că finalitatea cercetării pe care o propun poate să ofere o viziune concretă asupra unui spațiu bine definit din punct de vedere geografic dar și politic, în secolele VII-VIII. Din punct de vedere istoric secolele VII-VIII este o perioadă de timp bine definită în istoria Transilvaniei. Ea corespunde perioadei avare din Bazinul Carpatic.

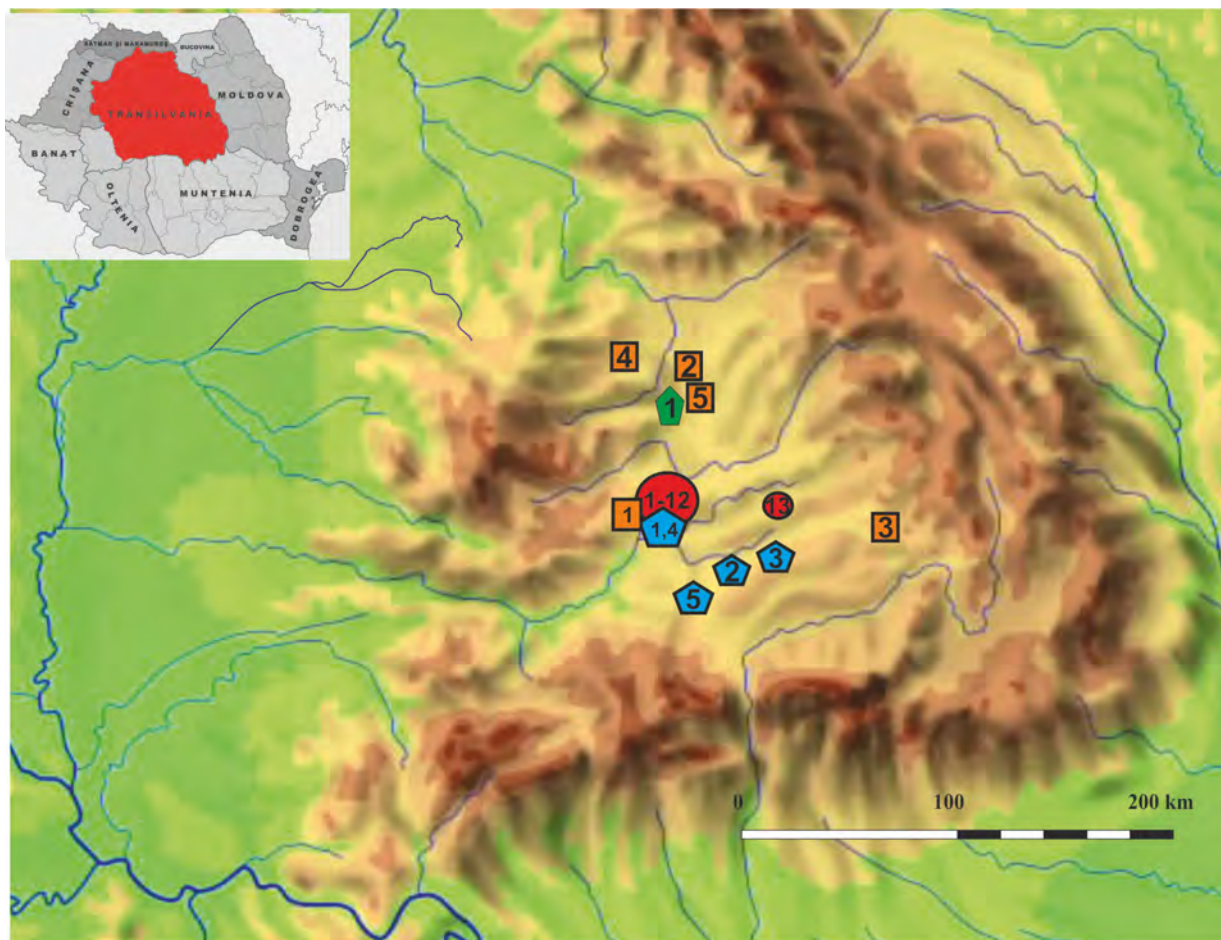
Tipul de sit arheologic în care au fost descoperiți cercei

În catalogul descoperirilor am inclus cercei descoperiți în mormintele și cimitirele avare, în cimitirele birituale slavo-avare, precum și cele descoperite în cadrul unor așezări din Podișul Transilvaniei.

* Articolul tradus în engleză cu titlul "Seventh-Eight centuries Earrings discovered in Transylvania" a fost publicat în *Ziridava StudArch* 36 (2022), 205–248.

** Institutul de Arheologie și Istoria Artelor, Cluj-Napoca, str. Mihail Kogălniceanu nr. 12–14, e-mail: cosma.calin@yahoo.com.

¹ Cosma 2017, 14–15; Cosma 2020, 7–8.

Harta 1 - Cimitire și așezări din Transilvania în care au fost descoperiți cercei din secolele VII-VIII

- - Cimitire de inumație: 1 - Cîmpia Turzii; 2 - Cicău; 3 - Gâmbaș 1; 4 - Gâmbaș 2; 5 - Ghirbom 1; 6 - Lopadea Nouă; 7 - Sâncrai; 8- Șpălnaca, 9 - Teiuș; 10 - Noșlac; 11; Moldovenești; 12- Unirea 2/Vereșmort; 13 - Târnava
- ⬠ - Cimitire birituale: 1 - Berghin, 2 - Boarta; 3 - Bratei 2; 4 - Ghirbom 2; 5 - Ghirbom 2
- ⬠ - Cimitire de incinerare tumulare: 1 - Someșeni
- - Așezări: 1 - Alba Iulia; 2 - Jucu de Sus; 3 - Filiași; 4 - Suceagu; 5 - Țaga

Pe teritoriul Transilvaniei cercei de diferite tipuri au fost descoperiți în 9 cimitire avar: 1. Câmpia Turzii²; 2. Cicău³; 3. Gâmbaș/Cimitirul reformat⁴ (în continuare Gâmbaș 1); 4. Gâmbaș/Ogoarele de jos⁵ (în continuare Gâmbaș 2); 5. Ghirbom/Gruului măciuliilor (în continuare Ghirbom 1)⁶; 6. Lopadea Nouă⁷; 7. Sâncrai⁸; 8. Șpălnaca⁹; 9. Teiuș¹⁰. Cercei au fost descoperiți și în mormintele avar de cimitirul gepido-avar de

la Noșlac¹¹. De asemenea, cercei au fost descoperiți în două morminte avar singulare, unul descoperit la Moldovenești¹², iar cel de-al doilea la Unirea 2/Vereșmort¹³. Un alt cercel provine din localitatea Târnava (probabil mormânt distrus)¹⁴. Cimitirele birituale plane în care au fost descoperiți cercei, sunt cele de la: 1. Berghin¹⁵; 2. Boarta¹⁶; 3. Bratei 2¹⁷; 4. Ghirbom/Gruul fierului (în continuare

² Cosma 2017, 52–53.

³ Winckler/Takas/ Păiuș 1977, 269–283.

⁴ Cosma 2017, 56–61.

⁵ Cosma 2017, 61–62.

⁶ Stoicovici/Blăjan 1982, 139–154

⁷ Cosma 2017, 63–64.

⁸ Cosma 2017, 65–75 (morminte 1–33); Săpături arheologice C. Cosma, G. Balteș (morminte 34–84)

⁹ Cosma 2017, 75–79.

¹⁰ Cosma 2017, 79–89.

¹¹ Rusu 1962, 269–292; arhivă șantier arheologic Noșlac, Institutul de Arheologie și Istoria Artei din Cluj-Napoca

¹² Palkó 1972, 678–679.

¹³ Rustoiu/Ciută 2015, 107–127.

¹⁴ Horedt 1942, 124–125, Taf. 21/4,7.

¹⁵ Aldea/Stoicovici/Blăjan 1980, 151,153; Blăjan/Botezatu 2000, 457; Arhivă șantier arheologic Berghin, Muzeul Național al Unirii Alba Iulia.

¹⁶ Dumitrașcu/Togan 1974, 93–107.

¹⁷ Zaharia 1977.

Ghirbom 2)¹⁸; 5. Ocna Sibiului¹⁹. Un singur cercei a fost descoperit în necropola tumulară de incinerare de la Someșeni²⁰.

La nivelul așezărilor am catalogat cinci așezări în care au fost descoperiți cercei: Alba Iulia²¹, Jucu de Sus²², Filiași²³, Suceagu²⁴ și Țaga²⁵.

Tipologie, analogii

Am catalogat cerceii de pe teritoriul Transilvaniei din secolele VII-VIII, în șapte grupe principale (A-G). În cadrul acestora am plasat cerceii în mai multe tipuri principale și/sau variante ale acestora. Grupele tipologice au la bază prezența sau absența pandantivului atașat de inelul cerceiului. Tipurile se individualizează prin modul în care se termină capetele inelelor cerceilor, precum și prin felul în care pandantivul atașat relaționează cu corpul inelului cerceiului. De asemenea, tipologia propusă a avut în vedere forma pandantivelor cerceilor.

Grupa A – Cercei cu capetele terminate în diferite forme

Tip 1 – Cercei inelari cu capetele desfăcute

În funcție de cum a fost realizat inelul cerceiului se disting mai multe variante: din bară rotundă în secțiune, din bară torsionată, din bară realizată din trei fire de bronz torsionate și din bară de bronz înfășurată cu un fir de sârmă în formă torsionată.

1a – Cercei din bară rotundă au fost descoperiți atât în cimitirele avar cât și în cimitirele birituale.

Cimitirele avar din care provin cerceii sunt cele de la: **1.** Câmpia Turzii; **2.** Gâmbaș 1; **3.** Gâmbaș 2; **4.** Sâncrai; **5.** Șpălnaca; **6.** Teiuș. Din rândul **cimitirelor birituale**, cercei de tipul 1a au fost descoperiți în necropola de la: **1.** Berghin; **2.** Bratei 2; **3.** Ocna Sibiului. Cerceii cu capetele desfăcute au fost realizați din bară rotundă sau romboidală. Sunt artefacte cu o formă simplă ușor de realizat. Inițial toți cerceii au avut o formă rotundă. O parte dintre ei s-au păstrat în forma inițială, alții au suferit deformări, având acum o formă mai ales alungită. Alte piese s-au păstrat doar fragmentar. Dimensiunile cerceilor se încadrează între 1,8 cm și 2,5 cm (Fig. 1, Anexa 1–2)

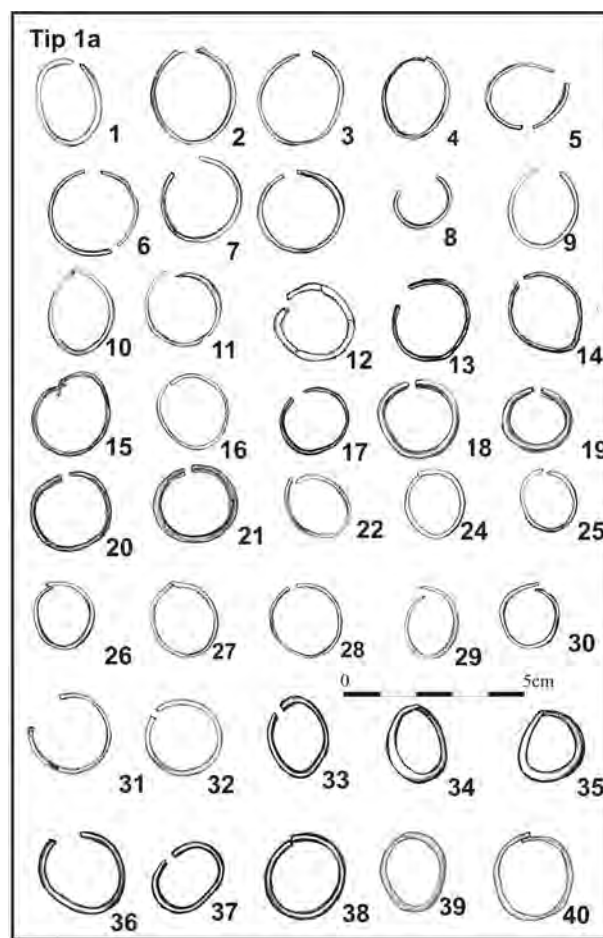

Fig. 1 – Grupa A / Group A – Cercei tip 1a / Earrings type 1a: 1–2 – Câmpia Turzii; 3–4 – Gâmbaș 2; 5–22 – Sâncrai; 23–30 Teiuș; 31–38 – Șpălnaca; 39–40 – Berghin

Pentru piesele din Transilvania, analogiile se găsesc în mediul avar din Bazinul Carpatic. Ele sunt extrem de numeroase, cercei cu capete desfăcute fiind descoperiți atât în morminte de copii cât și în morminte de adulți²⁶. În general în mormintele de femei sunt câte doi cercei. Câte un singur cercei cu capete desfăcute a fost găsit, de exemplu, în mormintele de bărbați avari nr. 146 și 364 din cimitirul de la Alattyán²⁷. Tot în aceeași necropolă, în mormintele 249, 380, 542 și 659, de bărbați avari, au fost descoperiți câte doi cercei în fiecare complex funerar, iar în mormântul 268 au fost descoperiți trei cercei, unul cu diametru mai mare decât a celorlalți doi²⁸. Din mediul avar, acest tip de cercei a fost preluat și de lumea bulgară²⁹. Nu

¹⁸ Aldea/Stoicovici/Blăjan 1980, 151–177; Anghel 1997, 255–271.

¹⁹ Protase 2004.

²⁰ Macrea 1959a, 519–527.

²¹ Arta bronzului 2014, 50

²² Stanciu 2016, 231, Fig 194/4, Fig. 195/3.

²³ Székely 1974–1975, 39, Pl. IX/9.

²⁴ Opreanu 2010, 545–546, Pl. I.1.

²⁵ Protase 2003, 60/10, Fig. 24/1.

²⁶ Garam 1995, 284, Abb. 149/17–18.

²⁷ Kovrig 1963, 20, mormânt 146, Taf. XII/146/3, 36, mormânt 364, Taf XXV/364/8.

²⁸ Kovrig 1963, 29, mormânt 249, Taf. XX/249/38–39, 30, mormânt 268, Taf. XXI/268/1–3, 37, mormânt 380, Taf. XXV/84–85, 48–49, mormânt 542, Taf. XXXV/64–65, 56, mormânt 659, Taf. XLI/659/47–48.

²⁹ Grigorov 1999, 42, tab. 8, tip I A.

sunt un indicator cronologic precis, artefactele fiind întâlnite în perioada avară mijlocie și târzie³⁰.

1b – Cercei cu capete desfăcute din bară de bronz torsionată au fost descoperiți în **cimitirul avar** de la Sâncrai (Fig. 2, Anexa 3).

1c – Cercei cu capetele desfăcute, cu bara din două sau trei fire de bronz împletite au fost descoperiți în **cimitirul avar** de la Sâncrai, și în **cimitirul biritual** de la Berghin (Fig. 2, Anexa 3) Dimensiunile ambelor variante de cercei se înscriu între 2 și 2,3 cm.

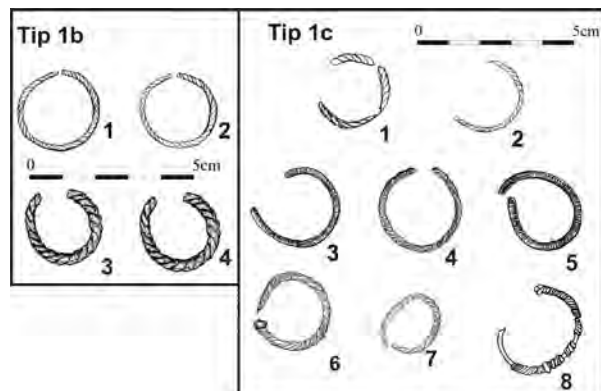

Fig. 2 – Grupa A / Group A – Cercei tip 1b: 1–4 – Sâncrai. Cercei tip 1c: 1–7 – Sâncrai; 8 – Berghin

Variantele de cercei 1b și 1c, sunt artefacte utilizate în secolele VII-VIII în Khaganatul avar. Astfel de piese apar la sfârșitul secolului VII³¹. Sunt prezenți atât în morminte de femei cât și de bărbați. Doi cercei asemănători cu cel din M. 7 de la Sâncrai au fost descoperiți, de exemplu, în mormântul 267, de bărbat, din cimitirul avar de la Alattyán, datat în secolul VIII³².

Tip 2 – Cercei cu unul din capete terminat în spirală

2a – Un cercel cu spirală cilindrică a fost descoperit în **cimitirul avar** de la Sâncrai și Teiuș. Piesa de la Sâncrai are înălțimea de 2,5 cm, iar cea de la Teiuș, are înălțimea păstrată de 3 cm. Cercei cu spirală cilindrică au fost descoperiți și în **cimitirul biritual** de la Berghin. Înălțimea celor trei piese se înscrie între 2 și 3 cm. Unul dintre capetele acestui tip de cercei sunt îndoite în jos și răsucite în formă de spirală tubulară, goală pe dinăuntru (Fig. 3, Anexa 4)

Cercei precum cei descriși mai sus, formează tipul VIII, varianta A, în cadrul tipologiei realizate de Z. Čilinská³³, pentru cercei din Bazinul

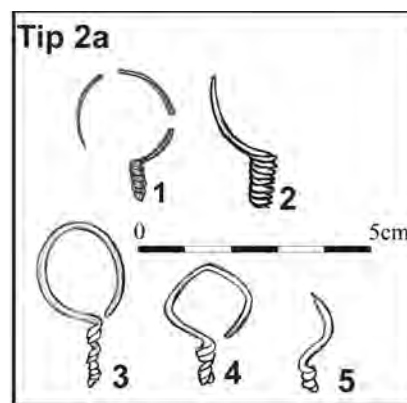

Fig. 3 – Grupa A / Group A – Cercei tip 2a: 1 – Sâncrai; 2 – Teiuș; 3–5 – Berghin

Carpatic, din secolele VII-VIII. Se apreciază faptul că ele au fost podoabe utilizate de femei slave din clasa inferioară a societății slave³⁴. Și în secolele IX-X au fost podoabe utilizate de femei³⁵. În secolul VIII, cele mai multe exemplare au fost descoperite în bazinul Dunării Mijlocii și de Jos, spațiu geografic care a fost probabil cel în care au apărut primele prototipuri ale cerceilor cu un capăt în formă de spirală tubulară³⁶. În tipologia lui B. M. Szőke, cercei cu spirală tubulară formează tipul 1, despre care se precizează că sunt prezenți în Bazinul Carpatic și în prima jumătate a secolului IX³⁷. Cele mai bune analogii pentru piesele din Transilvania de la Teiuș sunt doi cercei cu pandantiv spiralic descoperiți în mormântul 91, de femeie, din cimitirul slavo-avar de la Štúrovo³⁸, doi cercei descoperiți în mormântul 67, de copil, din cimitirul avar de la Zelovce³⁹, sau doi cercei din mormântul 291 și 440, ambele de femei, din cimitirul avar de la Nové Zámky⁴⁰. Doi cercei precum cei de la Sâncrai, Teiuș și Berghin, au fost descoperiți și în cimitirul avar de la Kékezd, în mormântul 185⁴¹, și în cel de la Pilismarót-Basaharc⁴².

Cercei cu spirala tubulară sunt prezenți într-un număr mare pe teritoriul Bulgariei. În cartea despre podoabele din Bulgaria din secolele VII-XI, V. Grigorov, nu face distincție între cercei cu spirală tubulară și cei cu spirală conică sau în formă de clopot. Le include pe toate în tipul I.6⁴³. V. Grigorov

³⁰ Garam 1995, 284, abb. 149/17–18.

³¹ Szabó 1975, 266–267, Fig. II/C.

³² Kovrig 1963, 30, Taf. XX/267/69–70.

³³ Čilinská 1975, 76–77, Abb1/VIII/A

³⁴ Čilinská 1975, 76–77.

³⁵ Čilinská 1975, 76–77.

³⁶ Čilinská 1975, 76–77.

³⁷ Szőke 1992, 851–852.

³⁸ Točík 1968a; 31, Grab.91, Taf. XXVI, 3–4.

³⁹ Čilinská 1973, 47, Taf XII/67/10–11.

⁴⁰ Čilinská 1966, 60, 86, Taf. I/291/2–3, LXVI/440/4,6.

⁴¹ Kiss 1977, 56, Pl. XXI/185/2

⁴² Fettich 1965, 32, Abb. 47/2, Abb 118/10–11.

⁴³ Grigorov 2007, 136, TIP. 6, 140, Pl. 3/Tip. I.6/1–8.

observă că tipul de cercei cu spirală, indiferent de configurația ei, datează în diferite perioade de timp, de pe parcursul secolelor VIII-XI⁴⁴.

2b – Cercei din bară rotundă cu spirală conică au fost descoperiți numai în **cimitirele avare** de la Câmpia Turzii și Sâncrai. Piesa de la Sâncrai este fragmentară, iar cea de la Câmpia Turzii are înălțimea de 2,5 cm (Fig. 4, Anexa 4)

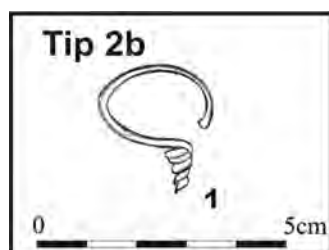

Fig. 4 – Grupa A / Group A – Cercei tip 2b: 1 – Câmpia Turzii

Analogii pentru cerceii de la Câmpia Turzii și Sâncrai cu spirală din bară rotundă torsionată se regăsesc în multe cimitire avare din Bazinul Carpatic, mai ales în morminte de femei⁴⁵. Exemplarele apar în contexte date în secolele VII-VIII. Un exemplar de acest tip a fost descoperit și în nord-vestul României, în așezarea din perioada medieval timpurie de la Lazuri/LubiTag (jud. Satu Mare), în complexul (groapa) 72⁴⁶.

Am precizat deja că pe teritoriul Bulgariei au fost descoperiți cercei cu un capăt terminat în spirală, de diferite forme. Printre variantele care toate formează tipul I6 în tipologia lui V. Grigorov, se regăsesc și cei cu spirală în formă de con, ei fiind descoperiți în contexte date în secolele VIII-X⁴⁷.

B. M. Szőke, consideră cerceii cu pandantiv spiralic în formă de con, ca tip separat în cadrul artefactelor de gen⁴⁸. Nu face însă diferența între cei cu spirală din bandă lată și cei cu spirală făcută din bară rotundă. Autorul observă faptul că artefactele sunt prezente în mediul avar din Bazinul Carpatic în a doua jumătate a secolului VIII, ele fiind purtate mai ales în prima jumătate a secolului IX⁴⁹. Foarte multe exemplare din secolul IX au fost descoperite în spațiul din dreapta Dunării Mijlocii și mai spre vest de acest teritoriu⁵⁰.

⁴⁴ Grigorov 2007, 161, Tab 24.

⁴⁵ Exemplele sunt numeroase pentru a putea fi citate în totalitate: vezi de exemplu monografiile cimitirelor avare descoperite în Ungaria și Slovacia.

⁴⁶ Stanciu 2016, 233–234.

⁴⁷ Grigorov 2007, 140, Pl. 3/Tip. I.6/5–6, 161, Tab 24.

⁴⁸ Szőke 1992, 850–851.

⁴⁹ Szőke 1992, 851.

⁵⁰ Szőke 1992, 893–908, Karte 13.

2c – Doi cercei din bronz cu spirală în formă de con, realizată din bandă lată au fost descoperiți în **cimitirul biritual** de la Bratei 2. Spiralele cerceilor au fost realizate prin lățirea unuia dintre capete, prin batere, transformată într-o bandă lată, din care s-a modelat spirală. Cei doi cercei au înălțimea de 3,5 cm (Fig. 5, Anexa 4)

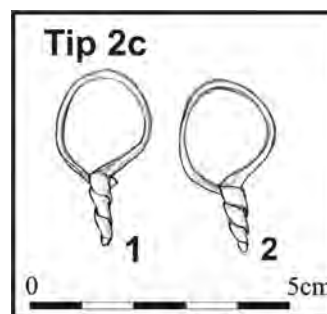

Fig. 5 – Grupa A / Group A – Cercei tip 2c: 1–2 – Bratei 2

Cercei cu spirală conică din bandă lată s-au găsit în mormântul 9, de femeie, din cimitirul slavo-avar de la Štúrovo⁵¹ și în mormântul 373, de femeie, din cimitirul avar de la Nové Zámky⁵².

Tip 3 – Cercei inelari din bronz cu un capăt răsucit spre exterior în formă de spirală sau/și în formă de cerc.

3a – Cercei cu un capăt în formă de spirală au fost descoperiți în **cimitirele avare** de la Gâmbaș 1, Gâmbaș 2, Sâncrai. Doi cercei precum cei menționați, au fost descoperiți în **cimitirele birituale** de la Berghin și Boarta, câte unul în fiecare din cele două necropole. Dimensiunile pieselor se încadrează între 1,4/1,5 X 2,4/2,5 cm (Fig. 6, Anexa 5).

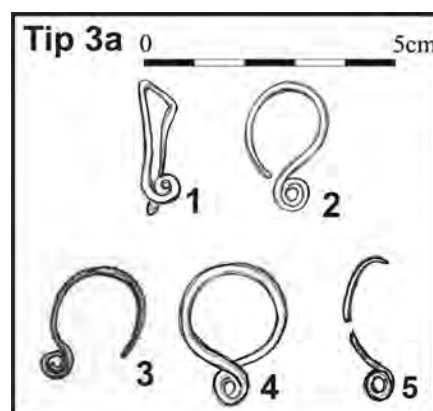

Fig. 6 – Grupa A / Group A – Cercei tip 3: 1 – Gâmbaș 2; 2 – Gâmbaș 1; 3 – Berghin; 4 – Boarta; 5 – Sâncrai

Piese identice cu cele din cimitirele menționate

⁵¹ Točík 1968a, 12, Taf. 16/2.

⁵² Čilinská 1966, 73, Taf. LVIII/373/2.

mai sus, se regăsesc în mediul gepid din cimitirul de la Bratei 3, datat în secolul VII. În acest cimitir au fost descoperiți șase cercei cu un capăt răsucit de două ori în formă de spirală⁵³. Marea majoritate provine din morminte de adulți al căror sex nu a putut fi determinat. De exemplu, în M. 203 au fost descoperiți doi cercei cu un capăt în formă de spirală, un cercei cu pandantiv atașat, un vârf săgeată, un cuțit și un vas din lut⁵⁴. Toate aceste artefacte sugerează atribuirea mormântului unui bărbat.

Doi cercei apropiați ca formă, nu identici însă, au fost descoperiți în mormântul gepid, nr. 8 din necropola de la Vereșmort⁵⁵. Un alt cercei cu spirala formată din mai multe rânduri a fost descoperit în mormântul gepid, nr. 32, din cimitirul de la Noșlac⁵⁶.

Un capăt de cercei răsucit în formă de colac, a fost descoperit într-un mormânt de bărbat cu piese avar, din cimitirul de la Mikulčice din Moravia (A. M. 108)⁵⁷.

Cercei cu unul dintre capete răsucit spre exterior, de două ori în formă de spirală am identificat în estul Europei în așezarea de la Semenki (Ucraina), care a fost datată în secolul VII⁵⁸. Un alt cercei asemănător dar nu identic, cu cei în discuție, provine din tezaurul slav de la Zaitsev (Ucraina), datat în a doua jumătate a secolului VII⁵⁹, cel din urmă prezintă mai multe răsuciri în formă de spirală. O piesă aproximativ identică cu cele din Transilvania a fost descoperită pe teritoriul Bulgariei⁶⁰. V. Grigorov include acest tip de cercei, alături de alți cercei care au capătul răsucit doar odată sub formă de cerc, în tipul I.3⁶¹. Artefactele au fost în uz în Bulgaria pe parcursul secolelor VIII-X⁶².

3b – Cercei inelari cu un capăt răsucit spre exterior o singură dată, în formă de cerc au fost descoperiți în cimitirele avar de la Sâncrai și Teiuș. Cerceii au dimensiunile cuprinse între 1,8 și 2,5 cm (Fig. 7, Anexa 5).

Ca și analogii pentru artefactele de la Sâncrai și Teiuș indic cinci cercei descoperiți în morminte gepide din cimitirul de la Bratei 3, încadrat în

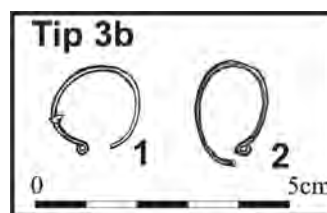

Fig. 7 – Grupa A / Group A – Cercei tip 3b: 1 – Teiuș; 2 – Sâncrai

secolul VII⁶³. Unul dintre cerceii de la Bratei 3 a fost descoperit într-un mormânt de copil (mormântul 167)⁶⁴. Un alt cercei identic cu cei de la Sâncrai și Teiuș a fost găsit în cimitirul gepido-avar de la Kölked-Feketekapu, în mormântul gepid nr. 37, care datează în secolul VII⁶⁵. Un artefact precum cele descoperite în cele două cimitire avar de Transilvania, provine din mormântul de inhumație 144, de femeie, din cimitirul slavo – avar de la Pokaszepetk, datat în perioada avară timpurie⁶⁶, iar un altul din mormântul unei femei tinere, nr. 510, din perioada avară timpurie, din cimitirul avar de la Zamárdi-Rétiföldek⁶⁷. Un cercei a fost descoperit în mormântul 177, de femeie, probabil gepidă, din secolul VII, cimitirul de la Pilismarót-Basaharc⁶⁸. Un altul a fost descoperit în mormântul 71, de femeie, din cimitirul avar de la Pilismarót⁶⁹. Mormântul a fost datat în perioada avară mijlocie⁷⁰.

Într-un tabel cronologic, realizat de Z. Čilinská pentru podoabele din Bazinul Carpatic din perioada avară, apare și un cercei cu un capăt răsucit spre exterior o singură dată, plasat în VIII⁷¹. Z. Čilinská, apreciază că respectivul tip de cercei a fost purtat de clasa inferioară a societății avar în secolele VII-VIII, el fiind un prototip pentru cerceii al căror capăt se termină într-o formă răsucită de mai multe ori, sau în “S” terminat în cerc⁷².

Cercei cu unul dintre capete răsucit spre exterior o singură dată au fost descoperiți și în Bulgaria și în zona Dunării de Jos. În aceste teritorii acest tip de cercei este mai numeros în comparație cu varianta de cercei cu unul dintre capete răsucite spre exterior de două ori, în formă de spirală⁷³. În

⁵³ Bârză 2010, 75, 73/Abb 44/Tip. 13.b1.

⁵⁴ Bârză 2010, 234, Taf. 35/G. 203.

⁵⁵ Roska 1934, 125, Abb. 3/A. 1, 4.

⁵⁶ Arhivă M. Rusu, Institutul de Arheologie și Istoria Artei din Cluj-Napoca.

⁵⁷ Profantova 1992, 682, Taf. 22/4.

⁵⁸ Kazanski 1999, 100.

⁵⁹ Kazanski 1999, 115.

⁶⁰ Grigorov 2007, 138, Pl. 1/14.

⁶¹ Grigorov 2007, 138, Tip I.3.

⁶² Grigorov 2007, 161. Tab. 24.

⁶³ Bârză 2010, 76, Abb. 73, Abb. 44, Tip. 13b1a, 13i.

⁶⁴ Bârză 2010, 76.

⁶⁵ Kiss 1996, Taf. 25/A 37/7.

⁶⁶ Sós/Salamon 1995, 151/144, Pl. XII/144/1.

⁶⁷ Bárdos/Garam 2009, I, 75/510, Taf. 63/510/2.

⁶⁸ Fettich 1965, 59–60, 116, Abb. 98/1.

⁶⁹ Szabó 1975, 258/71, Fig. 7/71/2, 267/Fig. 13/IV/b.

⁷⁰ Szabó 1975, 268.

⁷¹ Čilinská 1975, 92, Abb. 12.

⁷² Čilinská 1975, 77.

⁷³ Grigorov 2007, 138, Tip I.3.

tipologia lui V. Grigorov cerceii cu un capăt răsucit înspre exterior sub formă de cerc formează tipul I.3⁷⁴. Ei au fost descoperiți în contexte arheologice care datează în diferite perioade de pe parcursul secolelor VIII-X⁷⁵. B. M. Szőke găsește cercei de tipul respectiv în teritoriul din dreapta Dunării Mijlocii, dar și mai spre vestul Europei, în contexte datate în secolul IX⁷⁶.

Tipul 3c – Cercei cu unul dintre capete răsucit spre exterior cu capătul răsucit spre interior în formă de cerc. Piesa a fost descoperită în locuința (bordeiul) nr. 20 din așezarea de la Filiași. Cerceul are o înălțime de 2,2 cm (Fig. 8, Anexa 5).

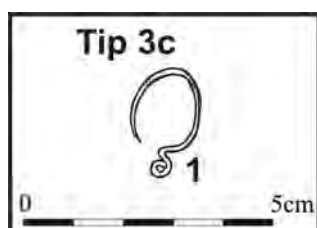

Fig. 8 – Grupa A / Group A – Cercei tip 3c: 1 – Filiași (după Székely 1974–1975, 39, Pl. IX/9).

În tipologia lui Z. Čilinská, cerceii precum cel de la Filiași formează tipul VIII, varianta B de cercei din secolele VII-VIII din Bazinul Carpatic⁷⁷. Cercetătoarea slovacă precizează că respectivul tip de cercei poate fi localizat cu precădere în Panonia și în sud-vestul Slovaciei. De asemenea remarcă că exemplarele de tipul respectiv sunt puține la număr. Apreciază că cerceii au fost purtați de clasa inferioară a societății avare în perioada de trecere de la secolul VII la secolul VIII⁷⁸.

Tipul 4 – Cercei cu unul dintre capete terminate într-o sferă rotundă sau piramidală, au fost descoperiți numai în **cimitirul avar** de la Sâncrai. Au fost confecționați dintr-o bară subțire din bronz, rotundă în secțiune. Cerceii sunt inelari și au diametrul cuprins între 2 și 2,5 cm. Unul dintre capete se termină într-o sferă rotundă/bulb, sau de formă piramidală (Fig. 9, Anexa 6).

Un cercei identic cu cei de la Sâncrai cu capătul în formă de sferă rotundă, a fost descoperit în mormântul 284, de femeie, din cimitirul slavo-avar de la Holiare, găsit într-un context datat în a doua jumătate a secolului VII⁷⁹.

⁷⁴ Grigorov 2007, 136, Tip I.3.

⁷⁵ Grigorov 2007, 161, Tab. 24

⁷⁶ Szőke 1992, 923, 986, Karte 13, Abb. 1. Taf. 1/43, 9/177/1, 27/186/2, 31/101, 41/24/11.

⁷⁷ Čilinská 1975, 65, Abb. 1, 77.

⁷⁸ Čilinská 1975, 77.

⁷⁹ Točík 1968b, 53, Taf. LV/19.

Tipul 5a – Cercei cu unul dintre capete terminat într-un pandantiv elipsoidal. A fost descoperit în cimitirul avar de la Sâncrai. Are diametrul de 2 cm (Fig. 9, Anexa 6).

Tipul 5b – Cercei cu unul dintre capete terminate într-un pandantiv de forma unui cub. A fost descoperit în cimitirul avar de la Sâncrai. Are diametrul de 1 cm (Fig. 9, Anexa 6).

Tip. 6. Cercei din bronz cu partea inferioară răsucită în formă de spirală a fost descoperit în **cimitirul avar** de la Sâncrai. Piesa, cu un diametru de 3cm, a fost confecționată din sârmă subțire din bronz, care în partea inferioară a fost răsucită în formă de spirală. Ca o posibilă analogie pentru cerceul de la Sâncrai poate fi indicat un cercei ce provine de pe teritoriul Bulgariei, piesă care formează tipul I.7 din tipologia lui V. Grigorov⁸⁰. Respectivul tip de cercei a fost utilizat în secolele VII-VIII⁸¹ (Fig. 9, Anexa 6).

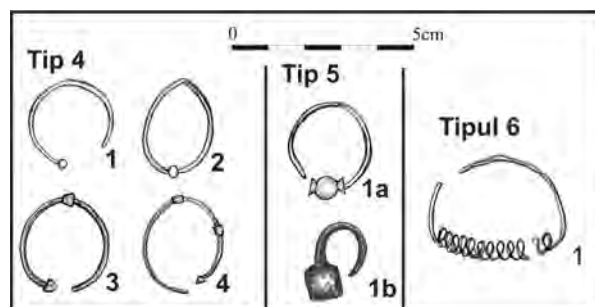

Fig. 9 – Grupa A / Group A – Cercei de tip 4: 1 – 4 – Sâncrai. Cercei de tip 5: 1a-b – Sâncrai. Cercei tip 6: 1. Sâncrai

Grupa B – Cercei cu pandantive lipite pe inelul cerceilor

Tip 1 – Cercei cu pandantive rotunde lipite pe inel

1a – Cercei cu o singură sferă lipită de inel au fost descoperiți în **cimitirele avare** de la Ghirbom 1 și Sâncrai. La unul dintre cei doi cercei de la Ghirbom 1 s-a păstrat sfera rotundă, care este lipită direct pe inelul cerceului. Cerceii au diametru de 2, 2cm, (Fig. 10, Anexa 7). Un cercei precum cei din Transilvania a fost descoperit, de exemplu, în mormântul 3 din cimitirul slavo-avar de la Nové Zámki⁸².

1b – Cercei cu două sfere suprapuse au fost descoperiți în **cimitirele avare** de la Sâncrai și Teiuș. Cele două piese au diametrul de 2 cm (Fig. 11, Anexa 7)⁸³.

⁸⁰ Grigorov 2007, 136, Tip. I/7.

⁸¹ Grigorov 2007, 161, Tab 24.

⁸² Čilinská 1966, 11, Taf XX/33/1.

⁸³ Čilinská 1966, 11, Taf XX/33/1.

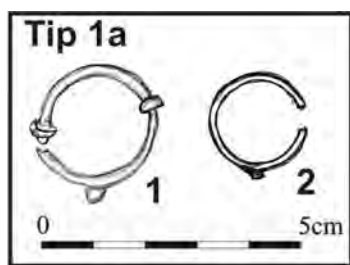

Fig. 10 – Grupa B / Group B – Cercei tip 1a: 1 – Ghiborom; 2 – Sâncrai

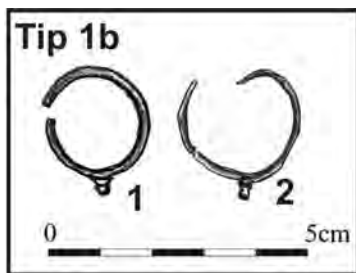

Fig. 11 – Grupa B / Group B – Cercei tip 1b: 1 – Sâncrai; 2 – Teiuș

1c – Cercei cu două rânduri de sfere au fost descoperiți în **cimitirele avare**, de la Gâmbaș 2 și de la Sâncrai. Inelul cerceilor este din bară rotundă. Un cercei cu două rânduri de sfere au fost descoperiți și în **cimitirul biritual de la Bratei 2**. Cel din urmă inelul are bara înfășurată cu o sârmă subțire. La toți cerceii pandantivul atașat este format din două rânduri de sfere. Două sunt lipite de inel, iar cea de-a treia este lipită la mijlocul celor două sfere. Toate sferele au aceleași dimensiuni. Diametrul inelelor este de 2 cm (Fig. 12, Anexa 7).

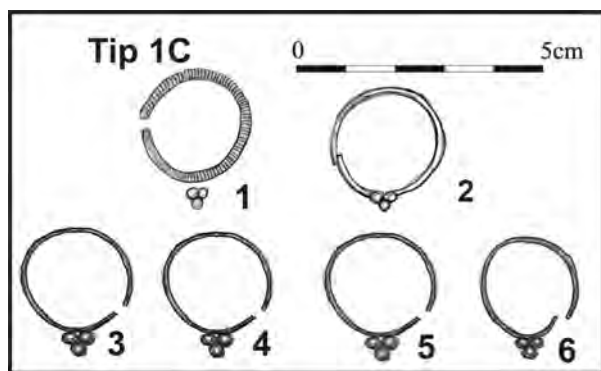

Fig. 12 – Grupa B / Group B – Cercei tip 1c: 1 – Bratei 2; 2 – Gâmbaș 2; 3–6 – Sâncrai

Cerceii din bronz cu pandantiv atașat cu două rânduri de sfere, sunt printre cele mai numeroase artefacte descoperite în cimitirele din mediul avar

din Bazinul Carpatic. În acest spațiu au fost găsite în contexte ce datează atât în secolul VII cât și în secolul VIII. În ultima tipologie a lui Z. Čilinská, cerceii cu pandantiv în formă de ciorchine de strugure cu două rânduri, din Bazinul Carpatic, din epocă avară, formează tipul VII de cercei⁸⁴. Originile acestui tip de cercei este încă în discuție. Z. Čilinská, presupune că cerceii cu pandantiv în formă de ciorchine de strugure (cum îi denumeste autoarea), și-ar fi definitivat forma în regiunea Dunării, cândva în secolul VII, ulterior fiind prezenți și în perioada Moraviei Mari⁸⁵.

Cerceii cu pandantiv cu două rânduri de sfere au fost descoperiți și în zona Dunării de Jos și în Bulgaria, teritorii unde au fost găsiți în contexte datate începând cu a doua jumătate a secolului VII și până la sfârșitul secolului IX⁸⁶. În secolul IX, respectivul tip de cercei este prezent și în Bazinul Carpatic⁸⁷.

Cerceii cu pandantiv cu două rânduri de sfere apar atât în morminte de femei dar și de bărbați. Deoarece cerceiul de la Gâmbaș 2 a fost descoperit într-un mormânt de bărbat, merită menționate câteva exemple de morminte de bărbați din cimitire avare sau slavo-avare din secolele VII-VIII din Bazinul Carpatic, în care au fost descoperiți cercei din bronz cu pandantiv atașat în formă de ciorchine de strugure precum sunt cele descoperite în: Moravia: Mikulčice (A. M. 108, un cercei din bronz)⁸⁸; Slovacia: Nové Zámky (M. 489, au fost descoperiți doi cercei în stânga și dreapta craniului)⁸⁹; Kölked-Feketekapu B (M. 207 – 2 cercei descoperiți în dreapta și stânga craniului; M. 420 – 1 cercei descoperit pe partea dreaptă a scheletului, în zona dintre umăr și craniu; M. 427 – 2 cercei (unul aurit), descoperiți în dreapta și stânga craniului)⁹⁰. La Nové Zámky și Kölked-Feketekapu B, mormintele de bărbați cu cercei din bronz cu pandantiv atașat în formă de ciorchine de strugure, nu au avut arme, dar au conținut centuri ornate cu diferite tipuri de pandantive.

1d – Cercei cu două rânduri de sfere dispuse în partea inferioară și una în partea superioară a inelului circular au fost descoperiți numai în **cimitirul avar** de la Sâncrai. Acești cercei se remarcă prin faptul că pandantivul se găsește atât

⁸⁴ Čilinská 1975, tip VII, 75–76, Abb. 1, 65, Tip VII;

⁸⁵ Čilinská 1975, 75–76.

⁸⁶ Grigorov 2007, 141, Tip. II.1, Pl. 4/1–3,5, 161, Tab. 25.

⁸⁷ Szőke 1992, 986, Abb. 1.

⁸⁸ Profantova 1992, 683, Taf. 22/5.

⁸⁹ Čilinská 1966, 95, Taf. LXXII: 1,2.

⁹⁰ Kiss 2001, 91/M. 207, 133–134/M. 420, 135–137/M. 427, pl. 55/B207/8, 9, 79/B420/14, 79/B427/12–13.

în partea inferioară, cât și în cea superioară a inelului cercelului. Pandantivul din partea inferioară este lipit de bară și se prezintă sub forma a trei sfere lipite între ele în formă de ciorchine de strugure. Deasupra acestora, în partea superioară se află o sferă mică lipită pe inelul cercelului. Diametrul cerceilor este de 2,5 cm (Fig. 13, Anexa 7)

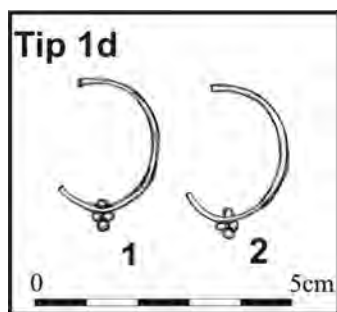

Fig. 13 – Grupa B / Group B – Cercei tip 1d: 1 – Sâncrai

Doi cercei identici cu cei de la Sâncrai au fost descoperiți în mormântul 202 și unul în mormântul de femeie 210 din cimitirul avar de la Pilismarót-Basaharc, date în secolul VII⁹¹. Un alt cercei precum cei de la Sâncrai a fost descoperit în mormântul de copil nr. 35/2016, din cimitirul avar Szebény I⁹². É. Garam menționează că respectivul tip de cercei este întâlnit în toată perioada avară⁹³. Analogii pentru cerceii de la Sâncrai provin și din Bulgaria, unde sunt întâlniți în perioada cuprinsă între sfârșitul secolului VII și mijlocul secolului IX⁹⁴.

1e – Cercei cu trei rânduri de sfere rotunde, aranjate în formă de ciorchine de strugure au fost descoperiți numai în cimitirul biritual de la Bratei 2. Primul rând este format din trei sfere, lipite de inel. Pe acesta este lipit al doilea rând, format din două sfere. Ultimul rând este format de o singură sferă lipită la mijlocul rândului doi. Diametrul cerceilor este de 2,2 cm (Fig. 14, Anexa 7).

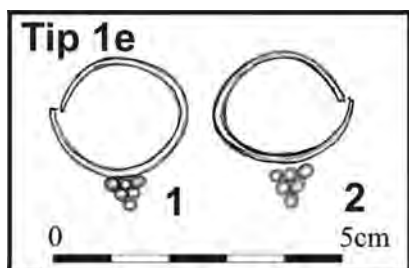

Fig. 14 – Grupa B / Group B – Cercei tip 1e: 1 – Bratei 2

⁹¹ Fettich 1965, 70, 71, 92–93, Abb. 118/1–2, 15.

⁹² Garam 1975, 77/35, 100, 55/Fig. 4/35/1.

⁹³ Garam 1975, 100.

⁹⁴ Grigorov 2007, 141, Tip. II. 1, Pl. 4/4, 161, Tab. 24.

În Transilvania, analogii pentru cei doi cercei de la Bratei 2 am găsit în mormântul gepid nr. 203 din cimitirul de la Bratei 3⁹⁵. Se apreciază faptul că acest tip de cercei este prezent în Bazinul Carpatic în secolele VII-VIII⁹⁶. O altă analogie provine din cimitirul de la Zalakomár, din mormântul 520, datat în secolul VIII⁹⁷.

1f – Cercei cu sfera inferioară de dimensiuni mari au fost descoperiți în cimitirele avar de la Sâncrai, Șpálnaca și Unirea 2/Vereșmort, precum și în cimitirul biritual de la Bratei 2. În cimitirul biritual de la Bratei 2 și Șpálnaca cerceii au verigile rotunde acoperite cu fire subțiri din bronz rulate imitând torsionarea. Diametrul cerceilor din grupa 1f se încadrează între 2 și 2,9 cm. Acest tip de cercei se disting prin faptul că cele trei sfere lipite de inel au dimensiuni mai mici în comparație cu cea de-a patra sferă lipită la mijlocul celor trei sfere mici (Fig 15, Anexa 7).

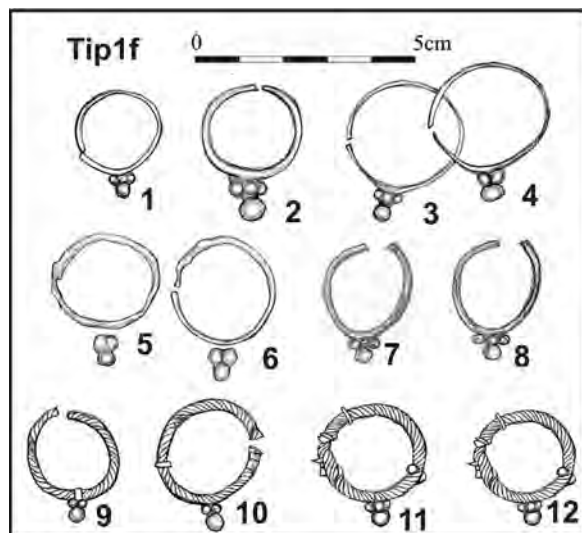

Fig. 15 – Grupa B / Group B – Cercei tip 1f: 1, 3–6, 11–12 – Bratei 2; 2 – Unirea 2/Vereșmort; 7–8 – Sâncrai; 9–10 – Șpálnaca

Cercei de tipul celor prezentați mai sus au fost descoperiți în numeroase cimitire avar din Bazinul Carpatic. Sunt întâlniți cu precădere în a doua jumătate a secolului VII, fiind însă prezenți și în perioada următoare⁹⁸. Merită o atenție mai mare cerceul din aur care provine din mormântul de războinic de la Unirea 2/Vereșmort. O primă analogie pe care o amintesc este piesa similară din mormântul de războinic de la Sânpetru German/

⁹⁵ Bârză 2010, 76, Abb. 44/Tip. 13d, 313/Taf. 35/G. 203/5.

⁹⁶ Bârză 2010, 76.

⁹⁷ Szőke 1992, 930, Taf. 6/520/1.

⁹⁸ Kovrig 1963, 111; Cilinská 1975, 66.

Magazin, din Banatul românesc⁹⁹. Singura diferență dintre obiectul de la Unirea 2/Vereșmort și cel de la Sânpetru German se referă la faptul că globul central al cercelului de la Sânpetru German are un diametru mai mare decât cel al cercelului de la Unirea 2/Vereșmort. Reținem faptul că, cele două morminte au adăpostit câte un războinic avar. De asemenea ambele complexe funerare au în comun și depunerea alături de cadavru numai a unui singur cercel. În acest context, trebuie precizat că în Transilvania, în cimitirul gepido-avar de la Band, în mormântul 141 a fost descoperit un singur cercel din bronz, identic ca formă cu cerceii de la Unirea 2/Vereșmort și Sânpetru German/Magazin.

Doi cercei din aur, asociați cu piese de tip Martinovka, au fost descoperiți într-un mormânt de războinic din secolul VI-VII, din Kurganul de la Čir-jurt din stepele euro-asiatice¹⁰⁰.

În Khaganatul Avar din Bazinul Carpatic, cercei din aur identici cu cel de la Unirea 2/Vereșmort au fost descoperiți pe teritoriul Slovaciei, în mormântul de războinic (nr. 26) din cimitirul de la Žitavská Tůň¹⁰¹. În Ungaria, cercei din aur precum cel de Unirea II/Vereșmort au fost descoperiți în morminte de războinici cu rang înalt în ierarhia militară a Kaganatului avar de la Dunapentele (mormintul 11)¹⁰², de la Igar (mormântul 3)¹⁰³, de la Kecel (mormântul 32)¹⁰⁴, nr. 1 și 3 de la Szentendre (mormintele 1 și 3)¹⁰⁵. În toate cazurile au fost descoperiți câte doi cercei în fiecare complex funerar. În mormântul nr. 7 de la Dunapentele¹⁰⁶, în cel de la Iváncsa¹⁰⁷ și în mormântul 1392 de la Zamárdi¹⁰⁸ a fost descoperit câte un singur cercel.

Cercei din aur precum cel de la Unirea 2/Vereșmort au fost găsiți și în morminte de bărbați fără arme, bărbați care au făcut parte din clasa conducătoare a Khaganatului avar. Exemple în acest sens sunt un cercel din aur descoperit la Csikó¹⁰⁹ și cercelul din mormântul 913 de la Tisafűred¹¹⁰. Un alt cercel din aur provine din mormântul nr. 269 de la Alttýán¹¹¹.

Ca analogii pentru cercei cu verigile torsionate menționez doi cercei descoperiți în mormântul 511 din cimitirul avar de la Cikó¹¹². De asemenea, un cercel ca cei de la Șpálnaca a fost descoperit într-un mormânt probabil de femeie, nr. 196, din cimitirul de la Pilismarót¹¹³.

Tip 2 – Cercei cu pandantiv lipit de inel de forma a două cercuri suprapuse a fost descoperit numai în **cimitirul avar** de la Câmpia Turzii. Piesa a fost realizată din bară rotundă de bronz. Dispune în partea inferioară de un ornament lipit pe inelul cercelului, de forma a două cercuri suprapuse. Inelul cercelului are diametru de 2 cm (Fig. 16, Anexa 8).

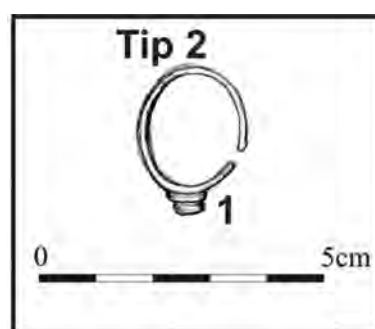

Fig. 16 – Grupa B / Group B – Cercei tip 2: 1 – Câmpia Turzii

Doi cercei din bronz identici cu artefactul de la Câmpia Turzii au fost descoperiți în mormântul 876, probabil de copil, din cimitirul avar de la Tisafűred, datat în secolul VIII¹¹⁴.

Tipul 3 – Cercei cu pandantivul dispus pe inel cerceilor a fost descoperit în **cimitirul slav tumular de incinerare** de la Someșeni. Cercelul are pe bara inelului un pandantiv de formă elipsoidală. Cercelul are diametrul de 2 cm (Fig. 17, Anexa 8).

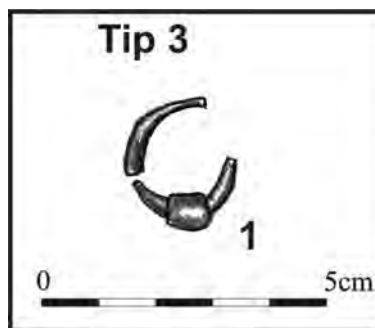

Fig. 17 – Grupa B / Group B – Cercei tip 3: 1 – Someșeni

⁹⁹ Dörner 1960, 425, nr. 9, fig. 4/4.

¹⁰⁰ Bálint 1989, 67, Abb. 31/1–2.

¹⁰¹ Budinský–Krička 1956, 29, tab XXIV, 15–16.

¹⁰² Fettich 1936, 17, Pl. VI/ 3–4.

¹⁰³ Fettich 1929, 70, IX Tábla/18–19.

¹⁰⁴ Garam 1993, 79/92, Taf. 47/15–16.

¹⁰⁵ Garam 1993, 104–105, Taf. 90/1–2, 5–6.

¹⁰⁶ Fettich 1936, 10–11, Pl. II/6.

¹⁰⁷ Bóna 1970, 243, 252, Fig. 8/1.

¹⁰⁸ Bárdos/Garam 2009 I, 182/G. 1392, Taf. 160/1a, 170/7–8.

¹⁰⁹ Garam 1993, 59, nr. 10a, Taf. 3/4.

¹¹⁰ Garam 1995, G. 913, 109, Abb. 43, 44, Taf. 131/913/61, 221/913/13.

¹¹¹ Kovrig 1963, 30, Gr. 269, Taf. XXI/9.

¹¹² Somogyi 1984, 63/511, Tábla, 34, /511/1–2.

¹¹³ Szabó 1975, 261, Fig. 8/169/2.

¹¹⁴ Garam 1995, p. 106, G. 876, Abb. 149/24/876.

Cercelul poate fi circumscris în tipul V Čilinská¹¹⁵. Autoarea observă faptul că artefactele au fost utilizate mai ales în secolul VII și că în estul Bazinului Carpatic au fost descoperite puține exemplare de tipul V de cercei. Piese asemănătoare cercelului de la Someșeni au fost descoperite în mormintele 52, 157, 158, 666 (femei), 162 (bărbat), 171 (copil), din cimitirul slavo-avar de la Holiare, datat în perioada avară mijlocie¹¹⁶. Cercei asemănători cu cel de la Someșeni au fost găsiți și în cimitirul de la Tiszafüred¹¹⁷. Alți cercei de tipul respectiv au fost descoperiți în mormintele 46, 176, 229 din cimitirul avar de la Cikó, datat în perioada avară mijlocie și târzie din evoluția Khaganatului avar în Bazinul Carpatic¹¹⁸. Un cercei ca cel de la Someșeni a fost descoperit în mormântul de femeie nr. 7, din cimitirul avar de la Budapesta/Tihany tér¹¹⁹.

Tipul 4 – Cercei cu pendentivul din bară torsionată au fost descoperiți numai în **cimitirul biritual** de la Bratei 2. S-au păstrat, în primul caz, o parte din veriga cercelului și o parte din pendentivul lipit pe cercei. Din al doilea cercei s-a păstrat doar pendentivul. Inelele au fost realizate din bară rotundă și pendentivele cerceilor din bară torsionată (Fig. 18, Anexa 8). O analogie pentru piesele de la Bratei 2, provine din cimitirul avar de la Zamárdi-Rétiföldek (mormânt de femeie, nr. 79)¹²⁰.

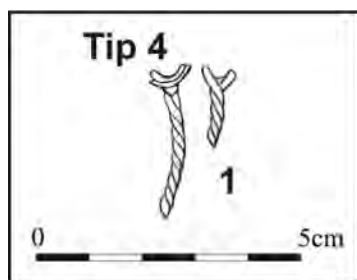

Fig. 18 – Grupa B / Group B – Cercei de tip 4: 1 – Bratei 2

Grupa C – Cercei cu pendentive atașate

Tip 1. Cercei cu pendentive elipsoidale/în formă de ghindă sau în formă de sâmbure de pepene

1a – Doi cercei din argint cu pendentivele ornamentate cu linii verticale incizate obținute

¹¹⁵ Čilinská 1975, 75–76, Abb. 1, Tip V.

¹¹⁶ Točík 1968b, 18/52, 36/157, 158, 37/171, 102/666, Taf. XXXI/13, XLV/13, 17, XLVI/12, 14, LXXXI/1–2.

¹¹⁷ Garam 1995, Abb. 148–149.

¹¹⁸ Somogyi 1984, 73, 5.kép, 7.1.1. 4, 5. Tábla/46/1, 12 Tábla/176/1, 16. Tábla/229/1–2.

¹¹⁹ Nagy 1998, I. 116/9, II, Taf. 93/7/2.

¹²⁰ Bárdos/Garam 2009, 21/79, Taf. 9/79/4–5.

la turnarea artefactelor, au fost descoperiți într-un mormânt din **cimitirul avar** de la Lopadea Nouă. Cerceii au înălțimea de 2,3 cm (Fig. 19, Anexa 9).

1b – Tipul 1b de cercei cu pendentive ornamentate, au fost descoperiți în cimitirul avar din Sâncrai și în morminte de înhumare avar din **cimitirul biritual** de la Ghirbom 2. Cerceii de la Sâncrai sunt din argint iar cei de la Ghirbom 2 din aur. Înălțimea pieselor se încadrează între 3,9 și 4,1 cm (Fig. 19, Anexa 9).

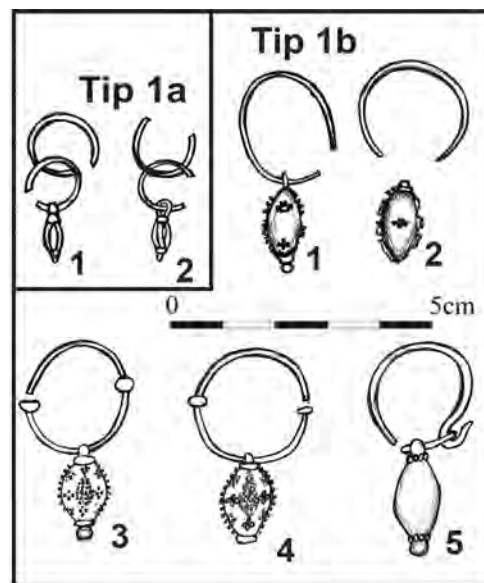

Fig. 19 – Grupa C / Group C – Cercei tip 1a: 1–2 – Lopadea Nouă. Cercei tip 1b: 1–2 – Sâncrai; 3–5 Ghirbom

Pendentivele cerceilor din argint și aur, de formă elipsoidală, foarte asemănătoare cu forma ghindei sau a sâmburelui de pepene, au fost confecționate prin turnare. Pendentivul este marcat atât în partea superioară cât și inferioară de două inele. În partea inferioară, pe inelul din partea inferioară a pendentivului se află o mică sferă rotundă. Cerceii de la Sâncrai și Ghirbom au pendentivele ornamentate cu sfere de dimensiuni mici. Pe avers se află un motiv central sub formă de romb, realizat din sfere rotunde. Rombul central este încadrat de romburi mai mici dispuse în cele patru colțuri ale rombului central. Reversul este despărțit de avers prin două linii realizate din sfere mici perlate, dispuse de o parte și de alta a pendentivului. Al treilea cercei din aur de la Ghirbom 2 este ornamentat numai în jurul capetelor pendentivului, cu sfere de dimensiuni mici.

Cercei aproape identici cu cei din Transilvania, atât ca formă a pendentivului, cât și a ornamentului, sunt doi cercei descoperiți în cimitirul de la Gater, care datează în secolul VIII¹²¹. Un alt cer-

¹²¹ Lazlo 1955, Pl. LXX/24–25

cel identic ca formă a pandantivului cu a celor din Transilvania, a fost descoperit în mormântul 34 de femeie, din cimitirul avar de la Tiszaderzs¹²². Cerceul este din aur și este ornamentat prin granulare cu sfere de dimensiuni mici. I. Kovrig precizează că cerceul este caracteristic pentru perioada avară mijlocie¹²³. Un ornament aproape identic cu cel de pe exemplarele din aur din Transilvania, este întâlnit pe un cerceu globular din aur produs în Bizanț, artefact ce a fost descoperit în mormântul 22, din cimitirul avar la Káptalanóti¹²⁴. Cercei cu pandantivul sferic, ornamentați cu sfere de dimensiuni mici au fost descoperiți într-o serie de cimitire avar de pe teritoriul Ungariei¹²⁵. Ca analogie pentru cerceul de la Ghirbom 2, ornamentat în capete cu o salbă de sfere de dimensiuni mici, indic un cerceu din argint, descoperit în mormântul de femeie, nr. 153, din cimitirul avar de la Alattyán¹²⁶. Cerceii precum cel de la Ghirbom 2, formează grupa IV.1 în tipologia lui V. Grigorov¹²⁷. Au fost utilizați în Bulgaria în perioada cuprinsă între a doua jumătate a secolului VII și prima jumătate a secolului IX¹²⁸.

1c – Cercei cu pandantive atașate neornamentate au fost descoperiți în cimitirele avar de la Cicău, Sâncrai, Șpálnaca și Teiuș. Lungimea cerceilor este de 3,5 cm. Pandantivele elipsoidale au fost realizate prin turnare. Excepție de la această

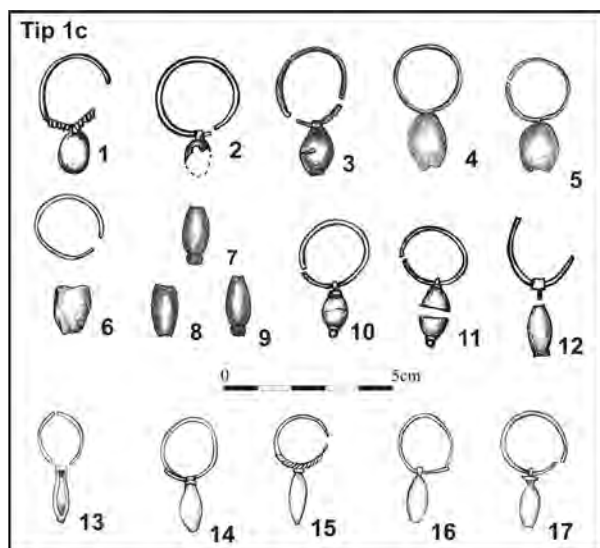

Fig. 20 – Grupa C / Group C – Cercei tip 1c:
1 – Cicău; 2–13 – Sâncrai; 14–17 – Teiuș

tehnică sunt două pandantive din mormântul 53 și 81 de la Sâncrai, realizate din două semi elipse lipite între ele. Pandantivul cerceului din argint de la Sâncrai, din mormântul 75, a fost turnat într-un tipar monovalv (Fig. 20, Anexa 9).

Cercei asemănători cu cei din Transilvania de tip 1c, sunt prezenți pe teritoriul Bulgariei¹²⁹, spațiu geografic în care artefactele au fost descoperite în contexte datate între a doua jumătate a secolului VII și până la mijlocul secolului IX¹³⁰.

Tip 2 – Cerceu cu pandantiv elipsoidal/bitronconic cu mijlocul fragmentat

Piesa a fost descoperită în **cimitirul biritual** de la Ghirbom 2, într-un mormânt de inhumație distrus¹³¹. Este din aur și cu siguranță artefactul a făcut pereche cu unul dintre cei trei cercei din aur cu pandantivele ornamentate, prezentate mai sus. Lungimea cerceului este de 4,2 cm. Pandantivul cerceului a fost realizat din două sfere suprapuse. Sfera inferioară este îngustată în partea superioară. Este lipită de sfera superioară, care se prezintă ca o jumătate de sferă cu marginea inferioară arcuită. Capătul superior este prevăzut cu un cerc format din sfere de mici dimensiuni. (Fig. 21, Anexa 9)

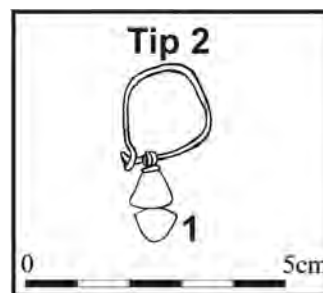

Fig. 21 Grupa C / Group C – Cercei tip 2: 1 – Ghirbom

Tip 3 – Cercei cu pandantive bitronconice
3a – Cercei cu pandantive bitronconice și cu colțurile unghiulare au fost descoperite numai în **cimitirul avar** de la Sâncrai. Piese au fost lucrate prin turnare. Capetele sunt marcate de cercuri de dimensiuni mici. În capătul inferior, sub cerc, se află o sferă rotundă de dimensiuni mici. Lungimea cerceilor este cuprinsă între 2,9 și 3,2 cm (Fig. 22, Anexa 9).

Doi cercei cu pandantiv bitronconic, din argint, au fost descoperiți în mormântul 610, de femeie, din cimitirul avar de la Zelovce¹³². În același cimitir a mai fost descoperit în mormântul de femeie nr. 783 un alt cerceu cu pandantiv de formă

¹²² Kovrig 1975, 222/34, 230, /Fig. 14/2, Fig. 14/34/1.

¹²³ Kovrig 1975, 230,

¹²⁴ Garam 2001, Taf. V/2.

¹²⁵ Garam 1993, Taf. 1/6–11, 47/3–4.

¹²⁶ Kovrig 1963, 21/153, Taf. XIII/153/6.

¹²⁷ Grigorov 2007, 137, Tip. IV.1, 151/ fig. 14/2

¹²⁸ Grigorov 2007, 163, Tab. 28.

¹²⁹ Grigorov 2007, 151, Pl. 14, Tip. IV.1.1.

¹³⁰ Grigorov 2007, 163, Tab. 28.

¹³¹ Aldea/Stoicovici/Blăjan 1980, 154, Fig. 3/1.

¹³² Čilinská 1973, 143/610, Taf. XCVI/610/7–8.

Fig. 22 – Grupa C / Group C – Cercei tip 3a: 1–5 – Sâncrai

bitronconică, lipit însă de inelul cerceului¹³³. Alți cercei cu pandantiv bitronconic au fost descoperiți, de exemplu, în cimitirul de la Regöly¹³⁴ sau Budapesta/Csepel-Szanbandkikötő¹³⁵.

3b – Cercei cu pandantive bitronconice cu mijlocul rotunjit au fost descoperiți numai în cimitirul biritual de la Bratei 2. Au fost lucrați prin turnare. Capetele se termină în cercuri, ambele suprapuse de două sfere de dimensiuni mici, sau în câte o sferă rotundă. Pandantivele au fost prinse de veriga cerceului cu un inel. Lungimea pandantivelor cerceilor este de 2 cm (Fig. 23, Anexa 9).

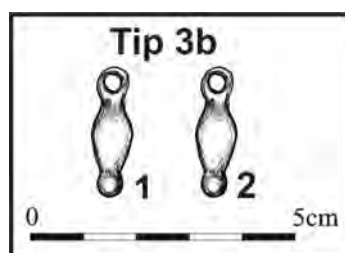

Fig. 23 – Grupa C / Group C – Cercei tip 3b: 1–2 – Bratei 2

Tipul 4 – Cercei cu pandantive globulare

Cercei cu pandantive globulare au fost descoperiți în cimitirele avar de la Sâncrai și Șpălnaca, precum și în cimitirul biritual de la Berghin. Lungimea cerceilor se înscrie între 2,5 și 3 cm. Cerceii au fost realizați prin turnare. Dispun de un pandantiv globular, care are în partea inferioară o

sferă rotundă. Pandantivul cerceilor este prins de inel cu ajutorul unor verigi rotunde turnate împreună cu pandantivele (Fig 24, Anexa 10). Un cercei asemănător cu cei din cimitirele menționate mai sus a fost descoperit în mormântul de femeie (nr. 76) din cimitirul de la Tiszafured¹³⁶.

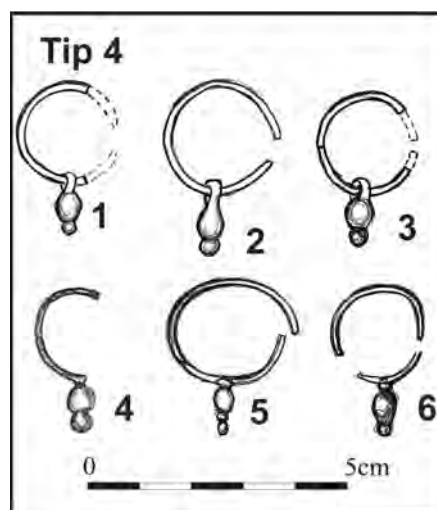

Fig. 24 – Grupa C / Group C – Cercei tip 4: 1–4 Berghin; 5 – Sâncrai; 6 – Șpălnaca

Tipul 5 – Cercei cu pandantiv format din două sfere suprapuse

Un singur cercei de acest tip a fost descoperit în cimitirul avar de la Sâncrai. Pandantivul a fost turnat într-un tipar bivalv. Înălțimea cerceului este de 2,8 cm (Fig. 25, Anexa 10).

Fig. 25 – Grupa C / Group C – Cercei tip 5: 1 – Sâncrai

Tipul 6 – Cercei cu pandantivul din bară rotundă, dreaptă

Cerceul a fost descoperit în cimitirul biritual de la Berghin. A fost făurit din bronz prin turnare. Unul din capetele inelului cerceului se termină într-o sferă rotundă, care a avut rolul de a nu permite pandantivului să alunece de pe cercei. Pandantivul a fost lucrat dintr-o bară dreaptă torsiionată. Pandantivul drept dispune în capătul inferior

¹³³ Čilinská 1973, 174, Taf. CXXV/783/2

¹³⁴ Kiss 1984, 143/8.

¹³⁵ Nagy 1998, I. 182/6,6a, II. Taf. 122/6/1, 6a/2.

¹³⁶ Gram 1995, 18, Abb. 149/16/76.

de o sferă elipsoidală. Mijlocul acesteia este marcat de o nervură incizată. Pandantivul a fost atașat de inelul cercelului cu o verigă rotundă. Lungimea cerelului este de 3,2 cm (Fig. 26, Anexa 10)

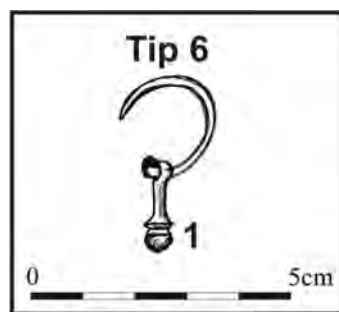

Fig. 26 – Grupa C / Group C – Cercei tip 6: 1 – Berghin

Cerelul de la Berghin este asemănător, dar nu identic, cu piesele care formează tipul III Čilinská, piese care sunt întâlnite în a doua jumătate a secolului VII¹³⁷. Ca analogii pentru piesa prezentată mai sus indic mai mulți cercei asemănători, dar nu identici, descoperiți în Bulgaria¹³⁸. Piese au fost în uz de la sfârșitul secolului VII și până la începutul secolului IX, maxima utilizare a lor fiind secolul VIII¹³⁹.

Grupa D – Cercei cu pandantive globulare din sticlă

Tip 1a – Au fost descoperiți în cimitirele avar de la Gâmbaș 2 și Teiuș. Veriga cerceilor este din bară de bronz cu profil rombic sau rotund. Capetele se termină bont. Pandantivul se prezintă sub forma a două sfere suprapuse. Prima sferă din bronz este mai mică în diametru și este lipită pe veriga cerelului. Cea de-a doua sferă (bulb sferic) este din sticlă neagră și albastră, iar prin perforare a fost introdusă prin sârma ce pornește din sfera de bronz. Diametrul cerceilor este cuprins într 1,5 și 2 cm (Fig. 27, Anexa 11). Aici fig 27

În tipologia lui Z. Čilinská referitoare la bijuteriile din Khaganatul avar în Bazinul Carpatic, din 1966, cerceii precum cei de la Gâmbaș și Teiuș formează tipul IIa¹⁴⁰, iar în cea din 1975 pot fi incluși în tipul I/B Čilinská¹⁴¹. Cercetătoarea plasează temporal acest tip de cercei între a doua jumătate a secolului VII și mijlocul secolului VIII¹⁴². La Tiszafüred, cerceii cu pandantiv cu perlă sunt prezenți și în a treia treime a secolu-

lui VIII¹⁴³, iar în lumea bulgară, deși puțini din punct de vedere numeric, ei au fost descoperiți în contexte arheologice datate și în ultimele decenii ale secolului VIII¹⁴⁴.

Despre cerceii din metal nobil, cu pandantive globulare din sticlă sau perle, E. Garam precizează că sunt piese care au fost descoperite și în cadrul unor morminte de bărbați¹⁴⁵. Un cercei din bronz precum cei de la Gâmbaș 2 sau Teiuș provine, de exemplu, din mormântul de bărbat nr. B.430, fără arme, din cimitirul de la Kölked-Feketekapu B¹⁴⁶.

Tip 1b – Cerceiul a fost descoperit în cimitirul avar de la Sâncrai. Varianta 1b se distinge prin existența unei bare în partea inferioară a inelului. Aceasta străpungea veriga inelului și era fixată cu unul, respectiv două inele. Conform analogiilor, pe această bară au existat, atât sus cât și jos, câte două pandantive rotunde din sticlă (Fig. 27, Anexa 11). Cerceiul de la Sâncrai se include în tipul IX Čilinská¹⁴⁷. Autoarea precizează că cerceii de tipul IX sunt specifici perioadei avar din Bazinul Carpatic¹⁴⁸.

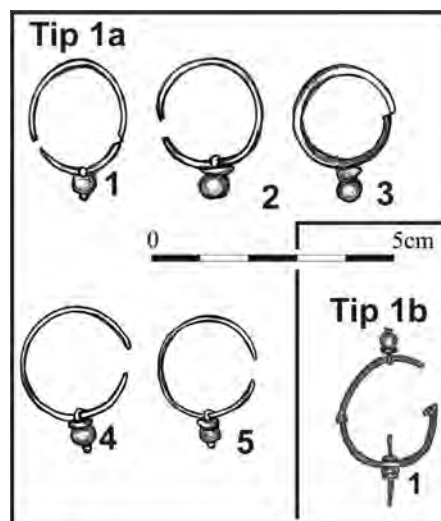

Fig. 27 – Grupa D / Group D – Cercei tip 1a: 1-2 – Gâmbaș 2; 3-5 – Teiuș. Cercei tip 1b: 1 – Sâncrai

Grupa E – Cercei cu tijă rotundă sau romboidală cu pandantiv stelar

Cerceii au fost realizați prin turnare într-un tipar monovalv. Tija este rotundă sau romboidală. În funcție de forma pandantivului, de modul de aplicare a ornamentului pe acesta, se disting patru variante de cercei (Fig. 28, Anexa 12).

¹³⁷ Čilinská 1975, 65, Abb. 1, 72, 80, Abb. 6.

¹³⁸ Grigorov 2007, 136, Tip. II.5, 149/fig. 12/III.5/1-4,

¹³⁹ Grigorov 2007, 162, Tab. 27.

¹⁴⁰ Čilinská 1966, 144, Abb. 11.

¹⁴¹ Čilinská 1975, 64-66, Abb. 1.

¹⁴² Čilinská 1966, 144, Abb. 11.

¹⁴³ Garam 1995, 276.

¹⁴⁴ Grigorov 1999, 42, tab. 8, tip IV A.

¹⁴⁵ Garam 1993, 44.

¹⁴⁶ Kiss 2001, Teil I, 137-138, Taf. 80/11.

¹⁴⁷ Čilinská 1975, 65, Abb. 1.

¹⁴⁸ Čilinská 1975, 77-78.

Tip 1a – Pandantiv circular înconjurat de trei plăci triunghiulare ornate cu cercuri rotunde de dimensiuni mici. Piese au fost descoperite în cimitirul de la Câmpia Turzii. Dimensiunile unuia dintre pandantivele păstrate în întregime de la Câmpia Turzii este de 2,2x1,7 cm (Fig. 28, Anexa 12).

Tipul 1b – Pandantiv circular înconjurat de trei ornamente în formă de ciorchine de strugure

D. Gh. Teodor, în studiul despre cerceii cu pandantiv stelat din secolele VI-VIII din România, include cerceii precum cei de la Câmpia Turzii și Gâmbaș 1 în tipul 1 de artefacte cu pandantiv stelat¹⁵¹. Găsește analogii pentru ei în estul Europei, dar și în vestul continentului. Observă că respectivi cercei datează în secolul VII, dar și într-o perioadă ulterioară anului 680¹⁵².

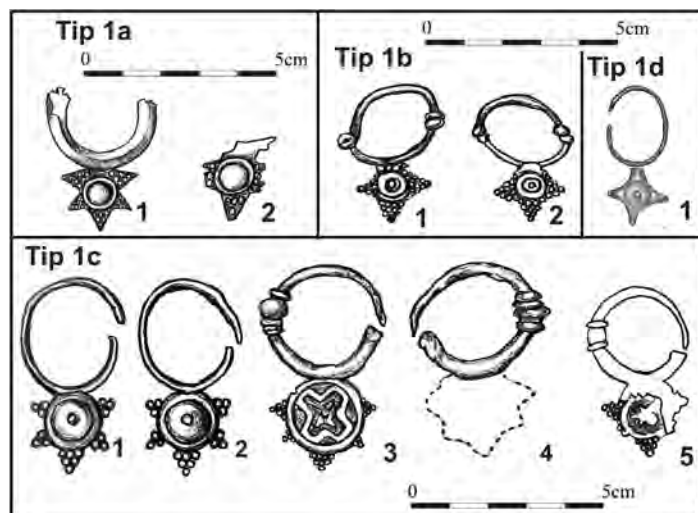

Fig. 28 – Grupa E / Group E – Cercei tip 1a: 1–2 – Câmpia Turzii. Cercei de tip 1b: 1–2 Gâmbaș 1. Cercei tip 1c: 1–4 – Gâmbaș 1; 5 – Suceagu (după Opreanu 2010, 545–546, Pl. I.1). Cercei tip 1d: 1 – Sâncrai.

formate din sfere rotunde de dimensiuni mici. Piese au fost descoperite în cimitirul avar de la Gâmbaș 1. Înălțimea pieselor este de 2,9 cm (Fig. 28, Anexa 13).

Tipul 1c – Pandantiv circular înconjurat de cinci ornamente în formă de ciorchine de strugure formate din sfere rotunde de dimensiuni mici. Piese au fost descoperite în cimitirul avar de la Gâmbaș 1 și în așezarea de la Suceagu. Înălțimea pieselor este cuprinsă între 4,6 și 5 cm (Fig. 28, Anexa 12)

Tip 1d – Pandantiv circular înconjurat de trei plăci triunghiulare neornamentate. Piesa a fost descoperită în cimitirul avar de la Sâncrai. Înălțimea ei este 2,7 cm (Fig. 28, Anexa 12).

Z. Čilinská, include cerceii cu pandantiv lipit pe o tijă în grupa II, varianta A¹⁴⁹. Autoarea îi regăsește atât în vestul Europei, cât în estul acesteia. Apreciază că este tipul cel mai simplu de cercei din tipul II, în comparație cu variantele B și C, și precizează că în lumea avară încep să fie folosiți încă de la începutul secolului VII¹⁵⁰.

Grupa F – Cercei lunulari

1a – Lunule de dimensiuni mici cu două capete, cu lunule înguste și laturile arcuite. Au fost descoperite numai în **cimitirele avar** de la: **1. Cicău; 2. Sâncrai; 3. Noșlac; 4. Teiuș**. Un cercei de tip 1a a fost descoperit și în așezările de la Alba Iulia/Stadion (locuința 2) și Jucu de Sus (complexul 317, probabil locuință).

Înălțimea lunulelor, la mijloc, este cuprinsă între de 0,5 și 0,6 cm, iar lățimea lor este cuprinsă între 1,9 și 2,2 cm. Înălțimea totală a pieselor, cu inelul de prindere, este între 3 și 4,5 cm. Piese au fost confecționate prin turnare într-un tipar monovalv, cu excepția cerceiului de la Jucu de Sus realizat prin presare. Semilunile cerceilor sunt înguste. O lunulă dispune de o nervură în relief dispusă pe mijloc, care urmărește conturul plăcii cerceiului. Un alt ornament este cel realizat din linii perlate sau dintr-un motiv ce imită sfoara răsucită, ce urmărește conturul lunulei. Toate au în comun

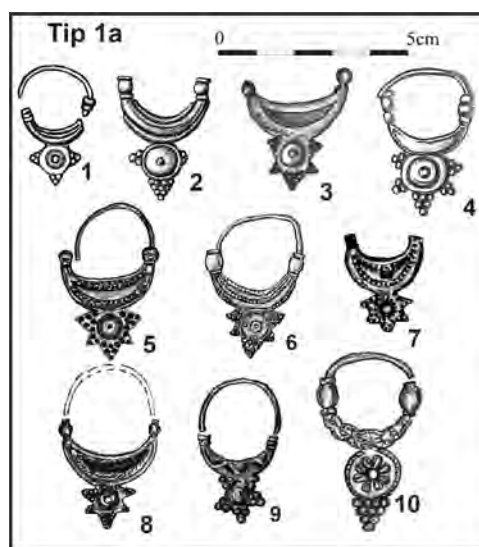

Fig. 29 – Grupa F / Group F – Cercei tip 1a: 1, 5, 7 – Sâncrai; 2, 6 – Teiuș; 3 – Jucu de Sus (după Stanciu 2016, 231, Fig. 195/3); 4 – Cicău; 8 – Alba Iulia; 9–10 – Noșlac.

¹⁴⁹ Čilinská 1975, 65, Abb. 1, 70

¹⁵⁰ Čilinská 1975, 70, Abb. 1.

¹⁵¹ Teodor 1995, 190–191.

¹⁵² Teodor 1995, 194.

pandantivul în formă de umbo mărginit de trei sau cinci ornamente în formă de ciorchine de strugure, realizat din două sau trei rânduri de sfere de dimensiuni mici (Fig. 29, Anexa 13).

1b – Lunule cu două capete de dimensiuni mari. Provin din **cimitirele avare** de la: 1. Cicău; 2. Sâncrai; 4. Teiuș.

Piesele sunt de dimensiuni mari, corpul lor fără veriga de prindere ajunge la înălțimea de 5 cm, iar cel al lunulei, cu pandantivul inclus, este de 3,9 cm. Cerceii au fost realizați prin turnare într-un tipar monovalv. Cele două capete ale lunulei se termină în proeminențe elipsoidale, marcate în partea superioară și inferioară de câte o nodozitate. Există o lunulă a cărei capete sunt marcate de două nodozități pe care se află sfere de dimensiuni mici. La toate piesele s-au păstrat și verigile de prindere în ureche. Semilunele sunt ornamentate în diferite feluri. Un prim ornament este de forma unui chenar realizat dintr-o linie continuă modelată din liniuțe ce imită forma de brad, linie care urmărește conturul plăcii cercelului. Un alt decor constă din prezența pe placa semilunii a unor ornamente în formă de ciorchine de strugure, executate din sfere de dimensiuni mici. Un alt ornament constă dintr-un cadru ce delimitează corpul semilunii, realizat din două linii paralele, din sfere rotunde perlate, linii ce urmăresc conturul lunulei. Pe placa semilunii sunt ornamente în formă de ciorchine de strugure, executate din sfere de mici dimensiuni, dispuse una deasupra celeilalte, pe marginile plăcii cercelului. Ornamentele din partea de jos sunt mai mari, formate din mai multe sfere (cel mai mare,

cel central este format din 15 bobite). Vârfurile ornamentelor de jos se ating cu vârfurile ornamentelor din partea de sus. Pandantivul este circular și se prezintă sub forma unui umbo, cu o mică bobită în mijloc. Unele umbo-uri sunt ornamentate cu un model din trei petale de floare, sau cu un cerc pe care sunt lipite ornamente în formă de strugure. Umbo-ul lunulelor este marcat de cinci colțuri sub forma unor ciorchine de strugure, realizate din sfere de dimensiuni mici (Fig. 30, Anexa 13).

1c – Lunulă cu latura superioară a semilunii dreaptă, a fost descoperită în **cimitirul de avar** de la Gâmbaș 2. Este un cercel mare, cu lunula lată, precum cele încadrate în tipul 1b. Piesa a fost realizată prin turnare într-un tipar monovalv. Partea superioară a lunulei este dreaptă. Capătul superior drept al lunulei este marcat de un inel după care continuă veriga care era introdusă în ureche. Capătul superior stâng al lunulei se termină într-o proeminență sferică, marcată la capete de două inele. Semiluna este ornamentată cu un motiv în formă de "brăduț" dispus pe marginile laturilor lunulei și în centrul acesteia. Pandantivul are forma unui umbo, cu o sferă mică în mijloc. Umbo-ul este marcat de cinci colțuri sub forma unor ciorchine de strugure, realizate din sfere de mici dimensiuni. Cercelul este de dimensiuni mari, ajungând împreună cu inelul de prindere la înălțimea de 5,6 cm (Fig. 31, Anexa 13).

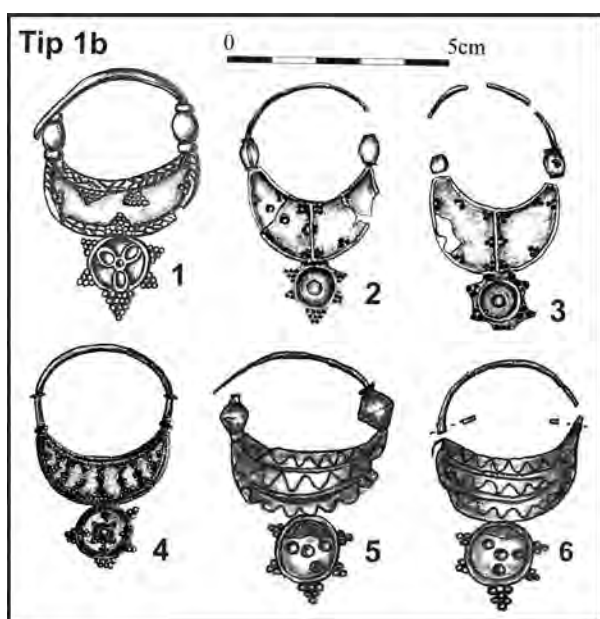

Fig. 30 – Grupa F / Group F – Cercei tip 1b:
1 – Cicău; 2–3, 5–6 – Sâncrai; 4 – Teiuș

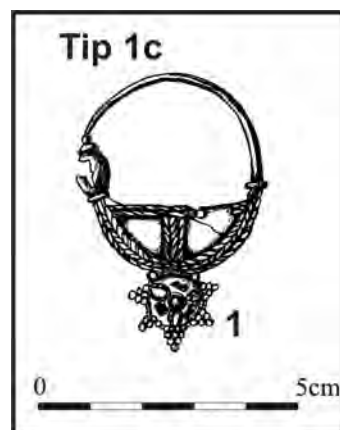

Fig. 31 – Grupa F / Group F – Cercei tip 1c: 1 – Gâmbaș 2

Cerceii lunulari cu două capete, descoperiți pe teritoriul României formează tipul III în tipologia lui D. Gh. Teodor¹⁵³. El precizează că cerceii lunulari cu două capete sunt prezenți într-un spațiu geografic extins, la vest, est și sud de granițele României¹⁵⁴. Același D. Gh. Teodor propune

¹⁵³ Teodor 1995, 192, Fig. 4/Tip. 4

¹⁵⁴ Teodor 1995, 193.

datarea tipului III de cercei mai ales între sfârșitul secolului VII și în secolul VIII, fără a exclude posibilitatea ca unele exemplare să fie întâlnite și la începutul secolului IX¹⁵⁵.

O tipologie combinată a cerceilor lunulari din Bazinul Carpatic datați în secolele VII-VIII, care ia în considerare forma lunulei, terminația superioară a corpului lunular al cerceilor, ornamentul și modalitatea lui de aplicare pe piesă, precum și diferite tipuri de pendentive atașate în partea inferioară a lunulelor, a fost realizată de D. Staščíková-Štukovská¹⁵⁶. Autoarea precizează că cerceii lunulari trebuie priviți ca un artefact ce aparține secolelor VII-VIII, iar în ceea ce privește definirea etnicității acestora subiectul mai trebuie încă cercetat¹⁵⁷.

Ca analogii pentru tipul 1a, menționez cercelul mormântului de femeie 246 și pentru tipul Ib cerceii descoperiți în mormintele de femei 343, 448, 1092, 1230 și de fetiță 114a, din cimitirul avar de la Tiszafüred¹⁵⁸. De asemenea, ca analogii pentru tipul 1a, amintesc doi cercei descoperiți în mormântul 16, de copil, din cimitirul slavo-avar de la Štúrovo¹⁵⁹, precum și un cercel din mormântul 33, de femeie, din cimitirul slavo-avar de la Holiare¹⁶⁰.

În tipologia lui V. Grigorov realizată pentru cerceii descoperiți pe teritoriul Bulgariei, piese precum cele de tip 1a-c, din Transilvania, formează tipul V.4¹⁶¹. În acest tip sunt incluși atât cerceii cu două capete cât și cei cu trei capete. Analogii pentru cerceii din Transilvania reprezintă varianta cu două capete a cerceilor din Bulgaria¹⁶². Au fost utilizați de la sfârșitul secolului VII până la sfârșitul celui de-al treilea sfert al secolului IX¹⁶³.

Tip 1d – Lunulă turnată în tipar monovalv, cu cinci triunghiuri dispuse pe latura inferioară a lunulei. Doi cercei provin din cimitirul de la Sâncrai și un al treilea la Târnava. Lunulele de la Sâncrai sunt ornamentate cu o linie trasată în formă de brad, ce urmărește conturul lunulei. În centru se află un ornament format din trei sfere de dimensiuni mici dispuse în formă de brad. Cele cinci plăci triunghiulare, cea mai mare dispusă în centru, sunt ornamentate cu sfere de dimensiuni mici. Lunula de la Târnava este ornamentată cu

o linie din sfere de dimensiuni mici ce urmăresc marginea de sus a lunulei. Cele cinci plăci triunghiulare sunt ornamentate cu sfere de dimensiuni mici (Fig. 32, Anexa 13)

Tip 1e – Lunulă turnată în tipar monovalv, cu trei ornamente în formă de ciorchine de strugure. Piesa provine din cimitirul biritual de la Berghin. Lunula este ornamentată cu sfere dispuse sub formă de colier de mărgelă. Ea dispune pe latura inferioară de trei ornamente sub formă de ciorchine de strugure. Cele de pe laturi sunt formate din două rânduri de sfere de mici dimensiuni. Ornamentul de la mijlocul părții inferioare în formă de ciorchine de strugure este format din trei rânduri de sfere de mici dimensiuni. Lățimea lunulei este de 2,4 cm (Fig. 32, Anexa 13).

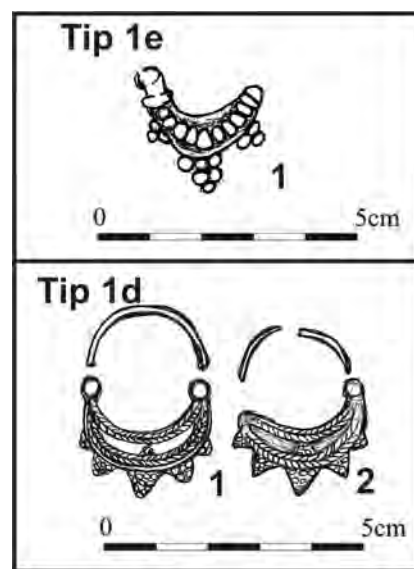

Fig. 32 – Grupa F / Group F – Cercei tip 1e: 1 – Berghin. Cercei tip 1d: 2–3 – Sâncrai

Cercei lunulari precum cei din tipurile 1d și 1e, cu pendentive în formă de ciorchine de strugure dispuse direct pe laturile lunulelor, din România au fost plasate de D. Gh. Teodor în tipul IV¹⁶⁴. El găsește analogii care datează în secolul VIII și precizează că tipul ar putea fi un prototip pentru variantele cu veriga în formă de semilună de care sunt agățate lăntișoare, sau alte pendentive, piese răspândite în câteva zone din Europa¹⁶⁵. Singura piesă asemănătoare cu cea de la Berghin, însă numai din perspectiva ornamentului în formă de strugure de pe laturile lunulei, este cea cu loc de proveniență teritoriul Banatului românesc¹⁶⁶.

Cerceii descoperiți pe teritoriul Bulgariei,

¹⁵⁵ Teodor 1995, 194.

¹⁵⁶ Staščíková-Štukovská 1999, 250–298.

¹⁵⁷ Staščíková-Štukovská 1999, 296–298.

¹⁵⁸ Garam 1995, Abb. 149, 1–2, 7–9, 12.

¹⁵⁹ Točík 1968a, 14/16, Taf. XVII/1–2.

¹⁶⁰ Točík 1968b Taf. XXIX/1

¹⁶¹ Grigorov 2007, 155, Tab. 1, 8

¹⁶² Grigorov 2007, 155, Tab. 18/1–4, 11–12.

¹⁶³ Grigorov 2007, 163, Tab. 29.

¹⁶⁴ Teodor 1995, 193, Fig. 5, Tip. 5.

¹⁶⁵ Teodor 1995, 194.

¹⁶⁶ Teodor 1994, 193, Fig. 5/4.

cu lunule asemănătoare cu cele de la Berghin și Sâncrai, au fost plasați de către V. Grigorov în tipul V.5¹⁶⁷. Conform lui V. Grigorov, în Bulgaria piesele au fost folosite în secolul VIII și în primele trei sferturi ale secolului IX¹⁶⁸.

1f – Cercei lunulari cu pandantiv elipsoidal au fost descoperiți în **cimitirul avar** de la Teiuș și în așezarea de la Țaga. Piesele au fost realizate din argint prin turnare. Ornamentul de pe plăcile lunulelor de la Teiuș se prezintă sub forma unor “opturi răsturnate”, dispuse în mijlocul lunulelor, realizate din sfere de dimensiuni mici. Pandantivele sunt sferoidale și au o sferă mică în capetele inferioare. Ele sunt ornamentate cu patru linii ce împart elipsele în patru părți. Liniile sunt compuse din trei linii realizate din sfere de mici dimensiuni. Cercelul de la Țaga are placa lunulei ornamentată cu două nervuri în relief ce urmăresc conturul semilunii. Pandantivul sferoidal nu este ornamentat (Fig. 33, Anexa 13)

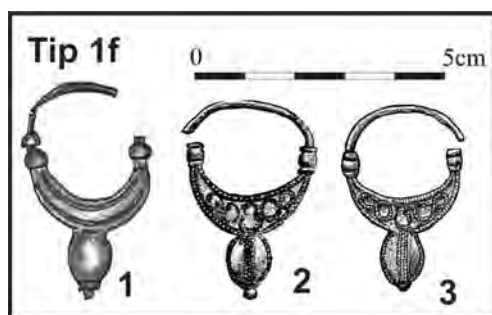

Fig. 33 – Grupa F / Group F – Cercei tip 1f: 1 – Țaga (după Protase – 2003 60/10, Fig. 24/1); 2–3 – Teiuș

V. Grigorov include cerceii lunulari cu pandantiv elipsoidal descoperiți pe teritoriul Bulgariei în tipul V.3¹⁶⁹. V. Grigorov observă faptul că respectivii cercei sunt întâlniți în Bulgaria pe parcursul secolelor VIII-IX¹⁷⁰.

Tipul 2 – Cercei lunulari cu trei capete provin din **cimitirele avare** de la: 1. Sâncrai; 2. Noșlac; 3. Teiuș. O piesă din argint fragmentară a fost descoperită în **cimitirul biritual** de la Bratei 2. Un cercel din bronz a fost descoperit în așezarea de la Jucu de Sus în complexul 317 (probabil locuință).

Piesele au dimensiuni diferite. Înălțimea lunulelor de dimensiuni mici, cu tot cu pandantiv, este cuprinsă între 2,5 și 3,3 cm.

Lățimea lor este de 2 cm. Înălțimea lunulelor de dimensiuni mari, cu tot cu pandantivul atașat, este cuprinsă între 3 și 3,5 cm. Lățimea lunulelor este de 2,8 și 3,2 cm. Cerceii au fost realizați prin turnare în tipare monovalve. Piesele au partea superioară a lunulei formată din două arcuri care se termină în trei capete. Două sunt la extreme și unul în centrul lunulei. Cele două capete ale lunulelor sunt marcate de două borduri ce încadrează un ornament de formă elipsoidală. Capătul din partea centrală a semilunelor dispune de un ornament central care diferă de la un exemplar la altul. Un prim ornament este cel în formă de umbo înconjurat de bobite mici. Un alt tip de ornament este cel în formă de ciorchine de strugure cu baza pe capătul lunulei. Semilunele sunt decorate cu sfere de mici dimensiuni dispuse în diferite feluri pe corpul acestora. Cel mai frecvent ornament este cel în formă de strugure. Alte lunule sunt ornamentate cu linii de sfere de mici dimensiuni ce urmăresc conturul lunulei. În mijlocul acestor linii perlate se află un ornament din sfere de mici dimensiuni lipite între ele în formă de cruce. Pandantivul lunulelor este circular și se prezintă sub forma unui umbo, cu o sferă de dimensiuni mici în mijloc. Diametrul mare al umbo-ului este marcat de două linii paralele din sfere perlate. Umbo-ul este înconjurat

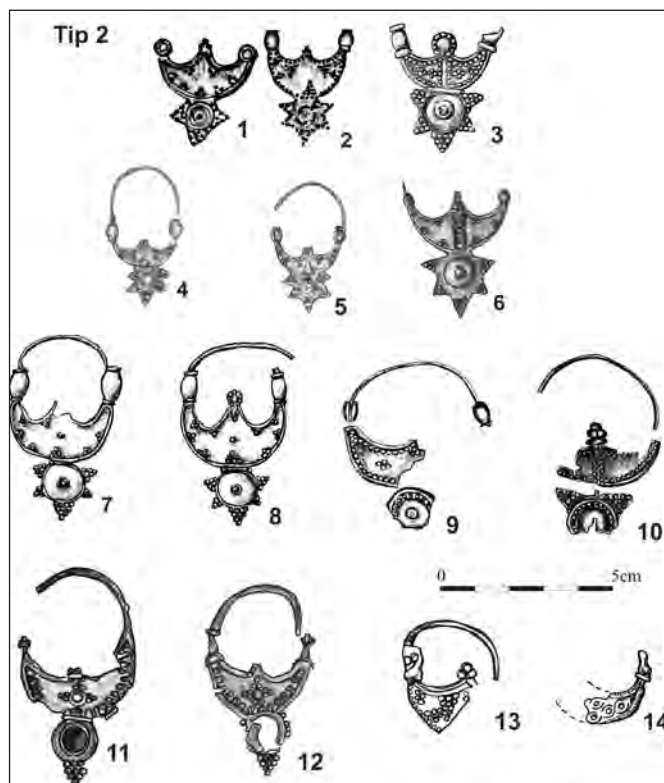

Fig. 34 – Grupa F / Group F – Cercei tip 2: 1–2, 4–5, 9–10, 13 – Sâncrai; 3, 7–8 – Teiuș; 6 – Jucu de Sus (după Stanciu 2016, 231, Fig. 194/4); 11–12 – Noșlac; 14 – Bratei 2

¹⁶⁷ Grigorov 2007, 137, Tip, V.5, 156, Tab. 17/V.3/1–3.

¹⁶⁸ Grigorov 2007, 163, Tab. 29.

¹⁶⁹ Grigorov 2007, 129, Tip, V.3 Tab. 17/1–3.

¹⁷⁰ Grigorov 2007, 163, Tab. 29.

de cinci vârfuri triunghiulare realizate din sfere de mici dimensiuni perlate, sub forma unor ciorchine de strugure (Fig. 34, Anexa 13)

D. Gh. Teodor apreciază că cerceii ale căror lunule dispun de trei capete pot fi considerate o variantă a cerceilor a căror lunule se termină în două capete, care formează tipul III¹⁷¹. Deci piesele au o datare asemănătoare cu cerceii cu lunule terminate în două capete, adică între sfârșitul secolului VII și începutul secolului VIII.

Consider că cerceii cu trei capete formează un tip separat în cadrul cerceilor lunulari. Tiparul în care au fost turnate piesele era total diferit de cel în care au fost turnați cerceii a căror lunule se termină în două capete.

Doi cercei aproximativ identici cu cei de la Sâncrai și Teiuș au fost descoperiți în nord-vestul României în așezarea de la Lazuri (jud. Satu Mare)¹⁷² și Moigrad (jud. Sălaj)¹⁷³. Ambele piese au fost datate în secolul VIII¹⁷⁴. Și în cimitirul de la Tiszafüred, au fost descoperiți cercei cu trei capete în mormintele de femei nr. 264a, 465, 597 806, 864¹⁷⁵.

În tipologia lui V. Grigorov referitoare la cercei descoperiți pe teritoriul Bulgariei, cerceii precum cei din Transilvania, descriși mai sus, formează tipul IV.4, variantele 5–10, 13¹⁷⁶. Datează în diferite secvențe cronologice de la sfârșitul secolului VII și până în al treilea sfert al secolului IX¹⁷⁷.

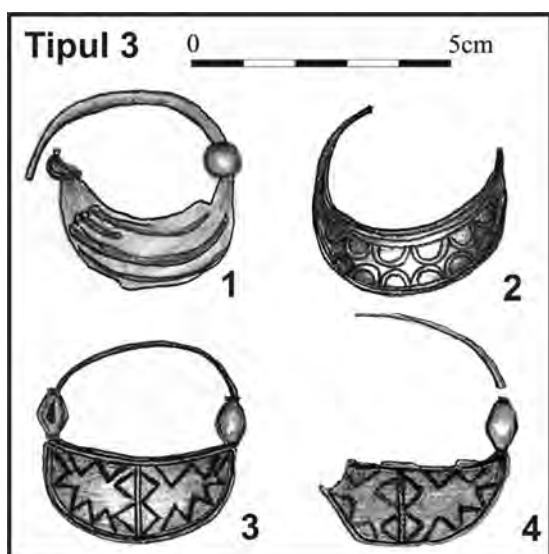

Fig. 35 – Grupa F / Group F – Cercei tip 3: 1 – Noșlac; 2 – Moldovenești; 3–4 – Sâncrai

Tipul 3 – Cercei lunulari fără pendentive au fost descoperiți în **cimitirele avar** de la Noșlac, Sâncrai și într-un **mormânt de înhumare** de la Moldovenești. Cerceii au dimensiuni mari. Lunulele au lățimea cuprinsă între 3 și 3,5 cm, iar înălțimea între 2 și 2,4 cm. Cerceii au fost realizați prin turnare într-un tipar monovalv. Ornamentele de pe plăcile semilunei, constau din linii trasate în val sau linii ce formează semicercuri. Există și o piesă a cărei lunulă nu este ornamentată (Fig. 35, Anexa 13).

Grupa G: – Cercei cu pendentiv romboidal

Cercei cu pendentiv romboidal au fost descoperiți în cimitirul avar de la Sâncrai. Cele două piese au fost realizate prin turnare într-un tipar monovalv. Partea superioară a cercelului constă dintr-o bandă lată. Pe această bandă sunt câte două bare scurte. Banda este ornamentată cu o linie crestată ce urmărește conturul piesei. Partea inferioară a cerceilor este de formă romboidală cu capetele ascuțite. Capetele laterale și cel inferior se termină în doi butoni, unul mai mare și unul mai mic. Pendentivele sunt ornamentate cu două linii punctate ce se intersectează la mijlocul pendentivului. Înălțimea celor doi cercei este de 3,8 cm (Fig. 36, Anexa 13).

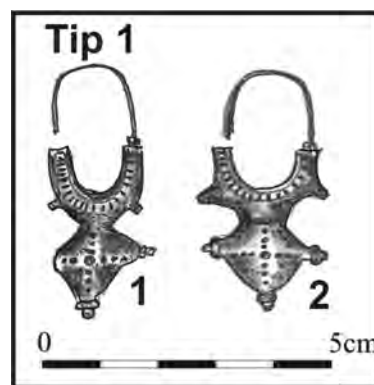

Fig. 36 – Grupa G / Group G – Cercei tip 1: 1–2 – Sâncrai

În finalul celor prezentate mai sus se poate preciza că tipurile de cercei din spațiul transilvănean își găsesc analogii în mediul avar din Bazinul Carpatic. Este de altfel normal ca analogiile să provină din mediul cultural precizat, deoarece marea majoritate a cerceilor au fost descoperiți în cimitirele avar din Transilvania, precum și în mormintele de înhumare din cimitirele birituale, complexe arheologice care pot fi puse tot pe seama avarilor care s-au înmormântat în aceleași cimitire cu slavii. Cerceii descoperiți în mormintele slave de incinerare sunt puțini, ei regăsindu-se printre

¹⁷¹ Teodor 1995, 192.

¹⁷² Stanciu 1996, 74, nr.5, Pl. VII/15.

¹⁷³ Cosma 2002, 201–202, Pl. 153/4.

¹⁷⁴ Cosma 2002, 133.

¹⁷⁵ Garam 1995, Abb. 149/3–6, 10.

¹⁷⁶ Grigorov 2007, 155, Tab. 18/5–10, 13.

¹⁷⁷ Grigorov 2007, 163, Tab. 29

cerceii utilizați de populația avară din Transilvania. Menționez și faptul că o serie de cercei din Transilvania au corespondențe în zona Dunării de jos și în Bulgaria. Faptul că o serie de cercei de același tip se regăsesc în zone geografice diferite, în medii culturale diferite din centrul și sud-estul Europei, din secolele VII-VIII, nu dovedește altceva decât că cerceii au fost podoabe vehiculate pe un spațiu geografic extins din Europa. Acest fapt s-a petrecut prin comerț, prin meșteri itineranți, prin cadouri primite de membrii unei comunități din partea unor persoane dintr-o altă comunitate sau chiar ca urmare a expedițiilor de pradă, destul de dese în Evul Mediu timpuriu în spațiul estic al Europei.

Tipuri de cercei în cimitirele avare și birituale din Transilvania

Cercei din **grupa A**, tipul 1a sunt cei mai numeroși din cadrul tipurilor de cercei înregistrați în Transilvania. Tipul 1a este prezent în aproape toate cimitirele din Transilvania, atât în cele avare cât și în birituale slavo-avare. Lipsește doar din cimitirul avar de la Ghibbom 1 și în cele birituale de la Boarta și Ghibbom 2. În cimitirele birituale tipul 1a fost descoperit atât în morminte de inhumație cât și în morminte de incinerație. Tipul 1c a fost descoperit în cimitirul avar de la Sâncrai și în mormintele de incinerație de la Bratei 2 și Berghin.

Tipul 2a a fost descoperit în cimitirele avare de la Sâncrai și Teiuș, precum și în morminte de incinerație din cimitirul biritual de la Berghin. Tipul 2b se regăsește la Câmpia Turzii și Sâncrai, iar tipul 2c într-un mormânt de inhumație din cimitirul biritual de la Bratei 2. Tipul 3a provine din cimitirele avare de la Gâmbaș 1, Gâmbaș 2 și Sâncrai, precum și dintr-un mormânt de incinerație din cimitirul biritual de la Boarta. Tipul 3c a fost descoperit în așezarea de la Filași. Cerceii din tipurile 1b, 3b, 4 și 5 au fost descoperiți numai în cimitirele avare (Tab. 1).

Tabelul 2 cu datele referitoare la cerceii care formează **grupa B** ne oferă următoarele realități arheologice. Tipurile de cercei 1a, 1b, 1d și 2 au fost descoperite numai în cimitirele avare din Transilvania. Tipul de cercei 1c este prezent în cimitirele avare de la Gâmbaș 2 și Sâncrai, precum și în morminte de incinerație din cimitirul biritual de la Bratei 2. Tipul de cercei 1c apare în cimitirul avar de la Sâncrai și Gâmbaș 2 și în morminte de incinerație din cimitirul biritual de la Bratei 2. Cercei de tipul 1e au fost descoperiți în morminte de inhumație din cimitirul biritual de la Bratei 2. Tipul 1f de cercei a fost descoperit în cimitire avare și în morminte de inhumație din cimitirul biritual de la Bratei 2. Tipul 3 provine din cimitirul avar de la Sâncrai și din necropola tumulară, de incinerație, de la Someșeni. Tipul 4 a fost descoperit în

Tab. 1 – Prezența grupei A de cercei în cimitirele avare și birituale din Transilvania secolelor VII-VIII

Cimitire	Grupa A												
	1a	1b	1c	2a	2b	2c	3a	3b	3c	4	5		6
											a	b	
													
Cimitire avare													
Câmpia Turzii	•				•								
Gâmbaș 1	•						•						
Gâmbaș 2	•						•						
Sâncrai	•	•	•	•				•		•	•	•	•
Șpălnaca	•												
Teiuș	•			•				•					
Cimitire birituale													
Berghin	incinerație	•		•	•								
	inhumație												
Boarta	incinerație						•						
	inhumație												
Bratei 2	incinerație	•		•	•								
	inhumație	•				•							
Ocna Sibiului	incinerație	•											
	inhumație	•											

Tab. 2 – Prezența grupei B de cercei în cimitirele avare și birituale din Transilvania secolelor VII-VIII

Cimitire	Grupa B								
	1a	1b	1c	1d	1e	1f	2	3	4
									
Cimitire avare									
Câmpia Turzii							•		
Cicău									
Gâmbaș 2			•						
Ghirbom 1	•								
Sâncrai		•	•	•		•			
Șpălnaca						•			
Teiuș	•	•							
Unirea 2						•			
Cimitire birituale									
Bratei 2									
incinerație						•			•
inhumație					•	•			
Someșeni								•	
inhumație									

morminte de incinerație din cimitirul de la Bratei 2 (Tab. 2).

Grupa C de cercei, reliefată în tabelul 3, prezintă următoarele date. Cercei de tipul 1a provin numai din mormântul avar de la Lopadea Nouă. Tipul 1b și 2 a fost descoperit în cimitirul avar de la Sâncrai, precum și în morminte de inhumație din cimitirul biritual de la Ghirbom 2. Tipul de cercei 1c și 3a este prezent numai în cimitire avare. Tipul 3b a fost descoperit în morminte de incinerație din necropola birituală de la Bratei 2, iar tipul 5 în morminte de inhumație din cimitirul biritual de la Berghin. Cercei de tipul 4 au fost descoperiți

în cimitirele avare de la Sâncrai și Șpălnaca, și în morminte de inhumație din cimitirul de la Berghin (Tab. 3).

Grupa D de cercei este prezentă numai în cimitirele avare de la Gâmbaș 2, Sâncrai și Teiuș (Tab. 4).

Grupa E de cercei a fost descoperită în cimitirele avare de la Câmpia Turzii și Gâmbaș 1, Noșlac și Sâncrai. Un exemplar din grupa E a fost descoperit în așezarea de la Suceagu (Tab. 4).

În ceea ce privește **grupa F** care reunește cercei lunulari, datele din tabelul 5 arată că aproape toți cerceii au fost descoperiți în cimitire avare. Doi

Tab. 3 – Prezența grupei C de cercei în cimitirele avare și birituale din Transilvania secolelor VII-VIII

Cimitire	Grupa C								
	1a	1b	1c	2	3a	3b	4	5	6
									
Cimitire avare									
Cicău			•						
Lopadea Nouă	•								
Sâncrai		•	•		•		•	•	
Șpălnaca			•				•		
Teiuș			•						
Cimitire birituale									
Berghin inhumație							•		•
Bratei 2 incinerație						•			
Ghirbom 2 inhumație		•		•					

Tab. 4 – Prezența grupei D și E în cimitirele avare și așezările din Transilvania secolelor VII-VIII

Cimitire avare	Grupa D		Grupa E			
	Tip 1a	Tip 1b	Tip 1a	Tip 1b	Tip 1c	Tip 1d
						
Câmpia Turzii			•			
Gâmbaș 1	•			•	•	
Sâncrai		•				•
Teiuș	•					
Suceag					•	

în morminte din cimitire avare. Toate celelalte tipuri de cercei, cu două excepții, se regăsesc atât în cimitirele avare cât și în necropolele birituale. Excepțiile se referă la tipurile de cercei 2c din grupa A, și 1e și 4 din grupa B, tipul 3b și 5 din grupa C, care au fost descoperite numai în cimitirele birituale (Tab. 6). Trebuie menționat și faptul că în cimitirele birituale au fost descoperiți numai doi cercei din grupa F (un cercel întreg în cimitirul de la Berghin, de tipul 1e, și o jumătate

Tab. 5 – Prezența grupei F și G de cercei în cimitirele avare și birituale din Transilvania secolelor VII-VIII

Cimitire	Grupa F								Grupa G
	1a	1b	1c	1d	1e	1f	2	3	
									
Cimitire avare									
Cicău	•	•							
Gâmbaș 2			•						
Noșlac	•						•	•	
Sâncrai	•	•		•				•	•
Teiuș	•	•				•	•		
Moldovenești								•	
Cimitire birituale									
M. incinerare									
Berghin					•				
Bratei 2							•		
Așezări									
Alba Iulia	•								
Jucu de Sus	•						•		
Țaga						•			

cercei lunulari de tip 1a au fost descoperiți în așezările de la de la Alba Iulia și Jucu de Sus, unul de tip 1e în așezarea de la Țaga și unul de tip 2 în așezarea de la Jucul de Sus. Un cercel de tip 1e a fost descoperit în cimitirul biritual de la Berghin. Un alt cercel, de data aceasta de tip 2 a, fost descoperit într-un mormânt de incinerare din cimitirul biritual de la Bratei 2 (Tab. 5).

Din **Grupa G**, face parte un singur cercel. El a fost descoperit în cimitirul avar de la Sâncrai (Tab. 5).

Conform datelor de mai sus, se remarcă faptul că sunt tipuri de cercei, precum cei din grupa D și E, care au fost descoperiți numai

de cercel, rupt încă din vechime, într-un mormânt de incinerare din cimitirul de la Bratei 2, de tipul 2, Tab. 6).

Tab. 6 – Tipuri de cercei prezenți numai în cimitirele birituale din Transilvania secolelor VII-VIII

Grupe de cercei		Grupa A	Grupa B		Grupa C		Grupa F
Cimitire	Tipuri de cercei	2c	1e	4	3b	5	1e
							
Bratei 2	Inhumație	•	•				
	Incinerare			•	•		
Berghin	Inhumație					•	•

Tipuri de cercei în așezările din Transilvania

Din punct de vedere tipologic cerceii descoperiți în așezările din Transilvania se înscriu în grupa A, tipul 3c, piesa de la Filași. În grupa E se înscrie piesa de la Suceagu. Din grupa F, tipul 1a, fac parte cerceii lunulari de la Alba Iulia și o piesă de la Jucu de Sus, și din tipul 1f un cercel de la Țaga. În tipul 2 din același grup face parte un cercel de la Jucu de Sus (Tab. 7).

Piese au fost descoperite, câte un exemplar în locuința de la Alba Iulia, Filași, și Țaga. Cercelul de la Suceagu, a fost descoperit în nivel de cultură. Nu este exclus ca el să fi făcut parte dintr-o locuință distrusă. La Jucu de Sus ambii cercei au fost descoperiți în "complexul 317", probabil locuință.

Cerceii de la Alba Iulia, Filași și Jucu de Sus sunt din bronz, iar cei de la Țaga și Suceagu sunt din argint. Cercelul de la Jucu de Sus, încadrat în Grupa F tipul 2, a fost realizat prin presare. Restul cerceilor menționați mai sus au fost confecționați prin turnare în tipare monovalve (Tab. 7).

Tab. 7 – Cercei din Grupa F descoperite în așezări din Transilvania secolelor VII-VIII

Așezări	Grupa F de cercei			
	Tip 1a	Tip 1e	Tip 2	
				
Alba Iulia	•			
Jucul de Sus		•		•
Țaga			•	

Asocierea cerceilor în morminte cu alte tipuri de cercei sau artefacte

Cimitire avar

La Câmpia Turzii în mormântul 3 apar asociați tipurile de cercei 1a cu 2b, ambele variante din grupa A. În mormântul 4 se asociază un cercel de tip 1a din grupa A cu unul de tip 2 din grupa B (Anexa 14A). La Cicău, în mormântul 2, cercelul lunular se asociază cu mărgelă, iar lunula din mormântul 6, de tip 1a din grupa F se asociază cu un cercel din grupa C, tipul 1b (Anexa 14B). În necropola de la Gâmbaș 1, în mormântul 4, cerceii din Grupa E se asociază cu mărgelă, fibule digitate, o găleată din lemn cu cercuri din fier și un cuțit. Cercelul din Grupa A de tip 3b din mormântul 7, tot de la Gâmbaș 1 se asociază cu mărgelă. În mormântul 13 din același cimitir cerceii din Grupa

E se asociază cu mărgelă și un vas din lut (Anexa 14C). La Gâmbaș 2, în mormântul 1, cercelul lunular din grupa F, de tip 1c, se asociază cu cercei din grupa A tipul 1a, cu cercei din grupa D tip 1, cu mărgelă, cu un cuțit din fier și o cataramă. În mormântul 2 de la Gâmbaș 2 au fost descoperiți un cercel din grupa A tip 3a și unul din grupa B de tip 1b. În mormânt au mai fost descoperite mărgelă și un cuțit din fier (Anexa 14D). Cerceii din grupa B, tip 1a din mormântul 1 de la Ghirbom 1 se asociază cu mărgelă de diferite tipuri. În mormântul avar de la Lopadea Nouă, alături de cei doi cercei din grupa C, tip 1a, au mai fost descoperite arme și piese de harnașament (două vârfuri de lance, un topor, două scărițe de șa și o cataramă).

În cimitirul de la Sâncrai cele mai multe morminte au conținut un singur tip de cercel. Sunt și morminte în care apar două tipuri de cercei. Cele mai frecvente asocieri sunt cele dintre cerceii din grupele A și B. Foarte puține sunt asocierile dintre cerceii de tip 1a din grupa A cu cercei din grupa C și F. La Sâncrai aproape toate mormintele cu cercei, indiferent de grupă sau tip, au conținut mărgelă, unele și cuțite. Alături de cercei în morminte au fost descoperite cataramă, inele de deget, într-un mormânt un amnar, în altul vârfuri de săgeți, iar în altul o fusaiolă (Anexa 15).

În cimitirul de la Șpălnaca cerceii descoperiți în morminte fac parte, aproape în totalitate, din grupa A, tipul 1a. Acești cercei se asociază cu cercei de tip 1f din grupa B și 1b și 4 din grupa C. În unele morminte, alături de cercei din grupa A tip 1a, au fost descoperite mărgelă, cataramă și vârfuri de săgeți (Anexa 16).

În cimitirul de la Teiuș se asociază mai ales cercei din grupele A și B. Se remarcă două morminte în care se asociază tipurile 1a cu 1e sau 1a cu tipul 2 din grupa F. Multe dintre mormintele cu cercei au conținut și mărgelă. În câteva morminte au fost descoperite și vase din lut, iar în două dintre ele cuțite (Anexa 17).

În mormântul de avar de la Unirea 2/Vereșmort, cercelul din grupa B tip 1e se asociază cu o serie de accesorii vestimentare, arme și piese de harnașament: paloș, vârfuri de săgeți, scărițe de șa, zăbală.

În finalul celor prezentate mai sus, se poate preciza că cea mai frecventă asociere de artefacte este cea dintre cerceii din grupa A și B. Grupa C și F se asociază foarte rar cu cercei din grupa A, tipul 1a. Grupa E apare singură, neînsoțită de alte tipuri de cercei în morminte. Mărgelă sunt un artefact care apare alături de cercei în foarte multe dintre

mormintele din secolele VII-VIII din Transilvania. Multe morminte cu cercei au conținut cuțite. Sunt morminte cu cercei, foarte puține de altfel, care au conținut și alte categorii de obiecte. Acestea se rezumă la accesorii vestimentare, precum fibule (Gâmbaș), inele de deget (Sâncrai), arme și piese de harnașament (Lopadea Nouă, Sâncrai, Șpălnaca, Unirea 2/Vereșmort), obiecte de uz casnic și gospodăresc (Sâncrai), sau ceramică (Gâmbaș 1, Teiuș). Exemplele nu sunt foarte multe. Unele dintre aceste artefacte precizate mai sus se pot constitui în suport pentru atribuirea genului indivizilor, în cazurile în care sunt imposibil de realizat analize antropologice.

Cimitire birituale

În mormântul de inhumație de la 227 de la Berghin apar asociați tipul de cercel 1a din grupa A cu cei din grupa C tipul 5. În aceeași necropolă, în mormântul de inhumație 345 cercelul din grupa C tip 6 apare singular. În mormintele de incinerare nu există asocieri de tipuri de cercei. În interiorul acestora au fost descoperiți unul sau doi cercei de același tip.

În cimitirul biritual de la Bratei 2, la nivelul mormintelor de inhumație apar mai ales cercei din grupa A și B. În complexe funerare au fost descoperite numai cercei de un anumit tip din cele două grupe menționate dar și asociate în interiorul unor morminte. O situație asemănătoare se întâlnește și în cadrul mormintelor de incinerare. În ambele tipuri de înmormântări, în unele dintre morminte au fost descoperite mărgelile, vase din lut, cuțite, cataramă sau aplică din bronz (Anexa 18).

La Boarta, în mormântul de incinerare în urnă nr. 18/A, cercelul din grupa A tip 3b se asociază cu un cuțit din fier. La Ocna Sibiului, în mormântul 44 au fost descoperiți cercei din Grupa A tip 1a și un cuțit din fier. În cimitirul biritual de la Ghirbom 2, în cele două morminte de inhumație, cei patru cercei grupa C tip 1b și 2 sunt piese care au făcut parte din inventarul complexelor funerare. Cerceii de la Ocna Sibiului (grupa A, tip 1a), nu se asociază cu nici un alt tip de cercei în interiorul complexelor funerare indiferent de tipul de înmormântare (inhumație sau incinerare). Cercelul din grupa B tip 3 din tumulul nr. 1 din cimitirul slav tumular de incinerare de la Someșeni se asociază cu o garnitură de centură avară (cataramă și aplică).

În final se poate aprecia că cei mai mulți cercei din cimitirele birituale indiferent de tipul de înmormântare (inhumație sau incinerare), sunt cei din grupa A tip 1a-c și din grupa B tip 1a-c, e. În multe cazuri, tipurile din cele două grupe

menționate, au fost descoperite împreună în morminte. Sunt însă și morminte, cum sunt cele de incinerare de la Berghin, unde în complexe funerare a fost descoperit numai un singur tip de cercei. În aproape toate mormintele de inhumație, alături de cercei au fost descoperite și mărgelile. La Bratei 2 apar mărgelile și în mormintele de incinerare. Se remarcă numărul redus de cuțite în mormintele cu cercei din cimitirele birituale. De altfel, cuțite provin numai din cimitirul de la Bratei 2. Vasele din lut apar alături de cercei numai în cimitirul de la Bratei 2, mai ales în mormintele de inhumație din respectiva necropolă.

Precizări cronologice

O serie de cercei din mediul avar din Bazinul Carpatic, în care se integrează și descoperirile din Transilvania, sunt piese întâlnite în toată perioada secolelor VII-VIII și chiar în cel următor. În această categorie se includ cerceii din grupa A și B. Sunt însă cercei din grupa A, precum tipul 3a-c, care au fost descoperiți mai ales în contexte datate în secolul VII. Tot în contexte de secol VII au fost descoperiți și cerceii încadrați în grupa E. Cercei din grupa C (tipul 1a-c) și D și F, au fost prezenți în arealul avar, mai ales în morminte datate începând cu a doua jumătate a secolului VII și în secolul VIII.

Referitor la datarea cerceilor din grupa E se pot face câteva observații. Inițial cerceii cu tijă rotundă sau romboidală cu pandantiv stelar (grupa E) au fost datați până spre sfârșitul secolului VII¹⁷⁸. Însă în Transilvania ei sunt înregistrați și în cimitire care datează în secolul VIII, ca de exemplu în cimitirul avar de la Câmpia Turzii.

Cerceii lunulari, care formează grupa F, sunt circumscriși temporal perioadei din a doua jumătate a secolului VII, pe tot parcursul secolului VIII, și chiar în primele decenii a secolului IX¹⁷⁹. Totuși, o serie de elemente ce țin de tehnologie și ornamentală, disecate, au permis elaborarea unor ipoteze pentru restrângerea cronologiei anumitor tipuri de cercei lunulari doar la o anumită perioadă din cadrul secolului VII sau VIII¹⁸⁰. În literatura de specialitate s-a remarcat faptul că piesele al căror ornament este mai bine realizat, cu o mai mare finețe, sunt mai timpurii decât exemplarele

¹⁷⁸ Teodor 1995, 194.

¹⁷⁹ De exemplu: Comșa 1971, 376–390; Cilinská 1975, 71–72, fig. 1,6, 12; Teodor 1995, 187–206; Garam 1995, 276–280, Abb. 149/1–12, Abb. 160; Grigorov 1999, 21–42; Staššikova-Štukovská 1999, 250–298.

¹⁸⁰ Cosma 2002, 78–79, 132–133; Staššikova-Štukovská 1999, 250–298.

ale căror motive ornamentale sunt neglijent executate, în unele cazuri doar schițate¹⁸¹. Astfel, primele exemplare (cele superioare din punct de vedere calitativ), datează mai ales din a doua jumătate a secolului VII și prima jumătate a secolului VIII¹⁸², perioadă de timp în care pot fi plasați și cerceii din Podișul Transilvaniei. O datare mai timpurie a lor este improbabilă, deoarece în Bazinul Carpatic lunulele încep să-și facă apariția în contexte arheologice dateate începând cu mijlocul secolului VII. Cu o singură excepție (un cercel din așezarea de la Jucu de Sus, realizat prin presare), toți ceilalți cerceii lunulari din Transilvania sunt piese executate în tipare de bună calitate. Ornamentul este frumos, bine realizat pe toate artefactele. Este un motiv pentru care consider că cerceii lunulari de pe teritoriul Transilvaniei datează într-o perioadă anterioară începutului secolului IX, poate chiar numai până la mijlocul secolului VIII. Unii dintre cerceii lunulari descoperiți de exemplu în nord-vestul României, dar și în alte zone geografice, încadrați în a doua jumătate a secolului VIII și chiar prima jumătate a secolului IX, au ornamentul de pe lunulă redat într-o manieră foarte schematică¹⁸³. În final menționez că toți cerceii lunulari din Podișul Transilvaniei au fost descoperiți în cimitire care sunt dateate între 750/670–720 sau doar în secolul VIII.

În ceea ce privește prezența cerceilor lunulari, precum cei descoperiți în cadrul așezărilor din Transilvania secolelor VII-VIII, ei se pot constitui în repere cronologice pentru datarea nivelelor de cultură, al complexelor arheologice precum și al locuințelor din respectivele așezări medievale timpurii.

Analogiile sunt extrem de importante în datarea complexelor funerare. Însă în plasarea cronologică a mormintelor, și implicit a cimitirelor nu trebuie eliminate o serie de alte artefacte descoperite în complexe funerare, cu putere de datare restrânsă (de exemplu garniturile de centură avar, sau scărițele de șa, descoperite pe teritoriul Podișului transilvan¹⁸⁴). În acest context al prezentării analogiilor pentru cerceii din Transilvania trebuie să menționez că am observat existența unui decalaj temporal între datările pieselor din mediul avar din Bazinul Carpatic și mediul slav/bulgar din Bulgaria. Marea

majoritate a pieselor din Bulgaria, cum sunt și unele din Transilvania, sunt încadrate mai târziu din punct de vedere temporal decât cele din mediul avar. De altfel, se precizează că o serie de piese din mediul bulgar au fost preluate din mediul avar și utilizate ulterior mijlocului secolului VIII¹⁸⁵.

În final precizez că datările cerceilor care oferă un spațiu temporal mai restrâns din mediul avar din Pannonia sau Slovacia corespund cu plasarea cronologică a mormintelor și cimitirelor avar sau birituale din Transilvania. La datarea complexelor funerare din Podișul transilvan într-o anumită perioadă de timp, alături de cerceii cu putere de datare restrânsă, au contribuit și o serie de alte artefacte, precizate deja mai sus, cu potențial de datare restrâns, obiecte care se asociază în morminte cu cerceii respectivi.

Descoperirile avar din Transilvania se înscriu în trei grupe cronologice¹⁸⁶. Prima cuprinde cimitirele plasate în perioada 630–670. Numai în mormântul de la Unirea 2/Verșmört a fost descoperit un cercel din aur de tipul 1e din grupa B (Fig. 37). În a doua grupă de descoperiri avar, datată între 650/670 – 710/720, se includ cimitirele și mormintele de la Cicău, Gâmbaș 1, Gâmbaș 2, Ghirbom 1, Moldovenești, Noșlac, Șpălnaca și Teiuș. În cadrul acestora a fost descoperită marea majoritate a cerceilor care fac obiectul acestui studiu (Fig. 37). Ultima grupă de descoperiri avar datează în secolul VIII. În această perioadă se înscriu cimitirele de la Câmpia Turzii, Lopadea Nouă și Sâncrai. Cerceii de la Câmpia Turzii fac parte din grupa A tip 1a și 2b, grupa B tipul 2 și grupa E. Piese de la Lopadea Nouă sunt cercei din grupa C tipul 1. Cimitirul de Sâncrai, pe baza unor garnituri de centură, datează în prima jumătate a secolului VIII (Fig. 37).

Cerceii descoperiți în cimitirele birituale din Transilvania, atât în mormintele de incinerare, cu cât și în cele de înhumare, datează în secolul VIII. Un reper în acest sens este necropola de la Bratei 2. În cadrul acesteia au fost descoperite o serie de accesorii vestimentare și piese de harnașament care din punct de vedere cronologic se înscriu în secolul VIII. Remarc faptul că în mormintele de incinerare de la Bratei 2, dateate în a doua jumătate a secolului VII, nu au fost descoperiți cercei¹⁸⁷. Cerceii lipsesc și din cimitirul de la Mediaș, plasat cronologic în secolul IX¹⁸⁸.

Toți cerceii descoperiți în așezările din

¹⁸¹ Horedt 1958, 83; Comșa 1971, 383 și n. 36.

¹⁸² Comșa 1971, 383 și n. 36; Stanciu 2000, 139–141; Cosma 2002, 78–79, 132–133; Staššikova-Štukovská 1999, 250–298.

¹⁸³ Cosma 2002, 78–79, 132–133, pl. 153/4.

¹⁸⁴ Cosma 2017, 18–23; Cosma 2019, 48–52; Cosma 2020, 81, 89–91.

¹⁸⁵ Grigorov 1999, 42.

¹⁸⁶ Cosma 2019, 48–52.

¹⁸⁷ Zaharia 1977, 91.

¹⁸⁸ Horedt 1965, 7–23.

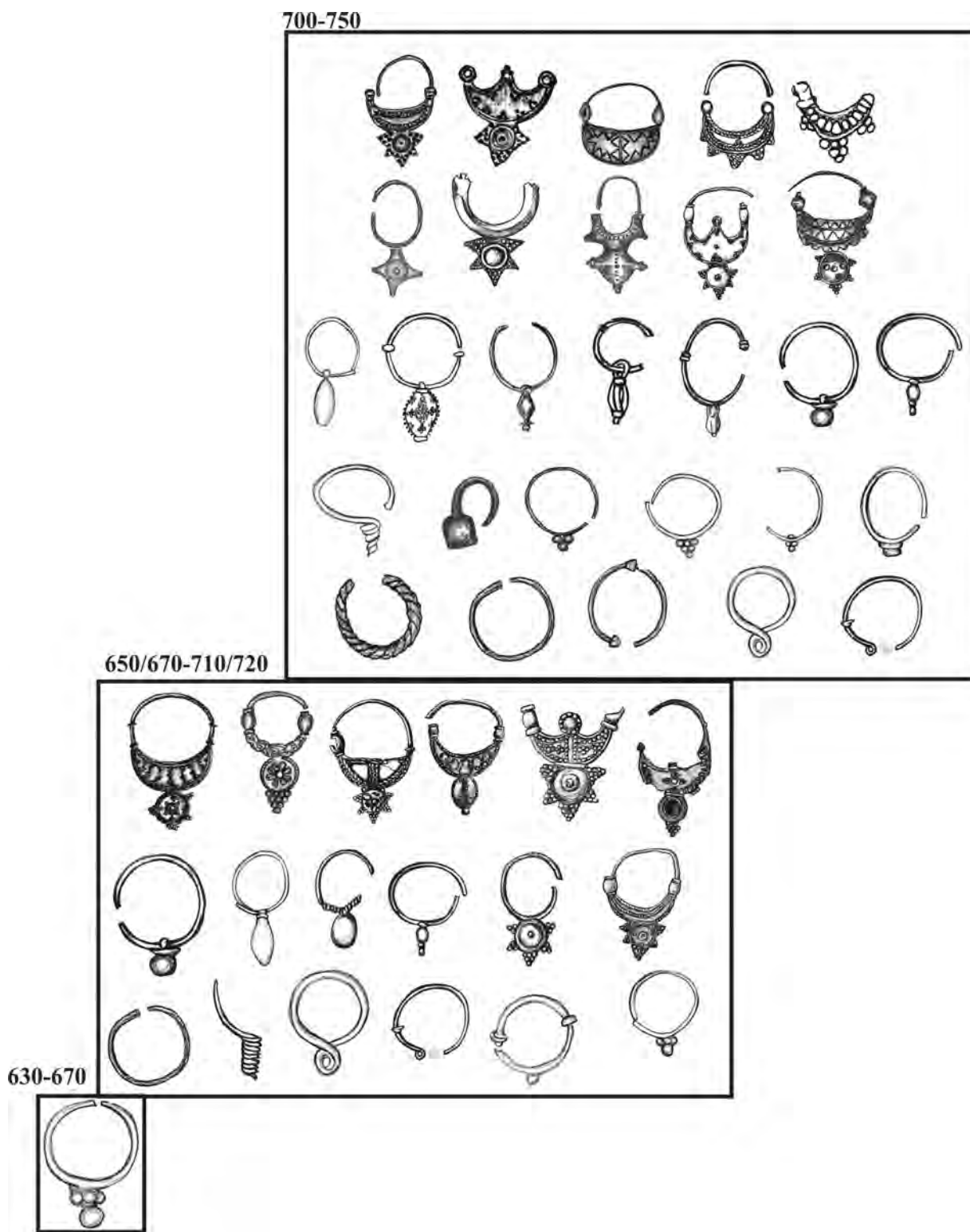

Fig. 37 – Tipuri de cercei din secolele VII-VIII din cimitirele avar din Transilvania /
7th-8th century earring types from avar necropolis throughout Transylvania

Transilvania, atât cel din grupa A/tipul 3c descoperit în așezarea de la Filiași, precum și lunulele de la Alba Iulia, Jucu de Sus, Țaga și Suceagu, acoperă un interval de folosire începând cu ultimele patru-trei decenii ale secolului VII și primele trei-patru decenii ale secolului VIII. În acest caz piesele

pot constitui etaloane de restrângere a cronologiei complexelor arheologice, precum și a ceramicii descoperite în cadrul acestora, cu răsfrângere apoi asupra întregii așezări sau a așezărilor în care au fost descoperiți cerceii (Tab. 7).

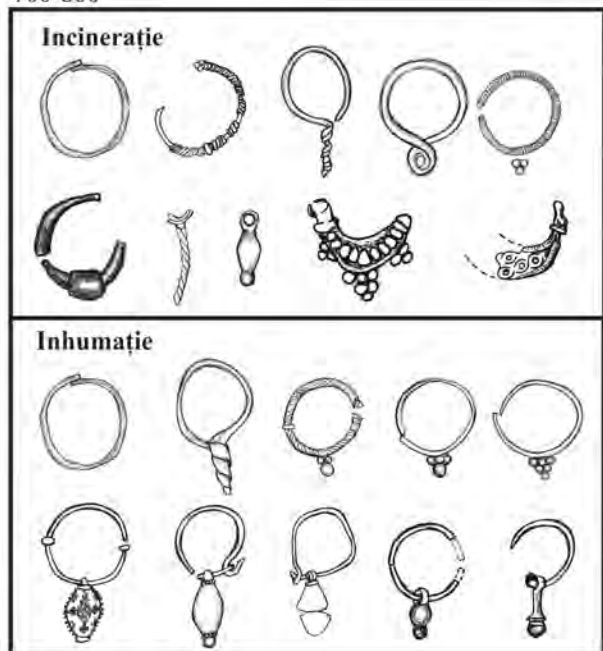

Fig. 38 – Tipuri de cercei din secolul VIII din cimitirele birituale din Transilvania / 8th century earring types from biritual necropolis in Transylvania

Cerceii, bijuterii dincolo de diferențe de gen și vârstă

Cimitire avare

Analizele antropologice, singurele în măsură să precizeze cu exactitate genul decedaților, efectuate pe scheletele descoperite în cimitirele din Transilvania secolelor VII-VIII, sunt puține. Unele sunt neconcludente. Solul acid al Transilvaniei nu a permis păstrarea în condiții optime a scheletelor umane pentru ca ele să ofere date, inclusiv asupra genului morților. Totuși sunt exemple care permit abordarea subiectului precizat în subtitlu.

La nivelul cimitirelor avare, cerceii au fost descoperiți mai ales în morminte de femei. Exemple în acest sens pot fi citate cimitirul de la Cicău și Sâncrai. În ceea ce privește cimitirul de la Teiuș, s-au păstrat foarte puține oase umane (din trei morminte din cadrul celor peste 60 de morminte săpate). Analizele antropologice efectuate au reliefat că oasele din mormântul 19 în care au fost descoperiți doi cercei au aparținut unui adult, cele din mormântul 23, cu un cercei, au aparținut unui bărbat, iar cele din mormântul 51, fără inventar, au aparținut unui copil de 3–4 ani. Consider că mormintele cu cercei, și în special cei lunulari de la Teiuș, pot fi atribuiți unor femei. În sprijinul acestei afirmații amintesc precizarea lui J. Zabojnic, care afirmă că acolo unde nu există analize antropologice, ar trebui ca mormintele să fie atribuite

din punct de vedere al genului în funcție de artefactele utilizate cu precădere de către un anumit gen de persoană¹⁸⁹, în cazul de față de femei.

La Gâmbaș 1 mormintele cu cercei din grupa E au fost atribuite unor femei. În cimitirul avar de la Cicău în cele două morminte de femei au fost descoperiți un cercei lunular din grupa F, tipul 1b, într-un prim mormânt, iar în cel de-al doilea, o lunulă din aceeași grupă F, dar de tip 1a, precum și un cercei cu pandantiv atașat de formă sferoidală de tip 1b din grupa C.

În cimitirul avar de la Sâncrai, în mormintele de femei 18, 48, 68, 75, a fost găsit câte un cercei lunular din Grupa F, tipul 1a, în fiecare mormânt din cele precizate. De asemenea au fost descoperiți cercei cu lunule late în mormintele de femei nr. 6 (2 cercei din argint), nr. 15 (doi cercei din bronz). Din aceeași necropolă de la Sâncrai provin și doi cercei lunulari cu pandantive în formă de ciorchine de strugure, descoperiți în mormântul de femeie nr. 79 (tip 1d). Cercei cu lunule cu trei capete de tip 2 au fost găsiți în mormintele de femei nr 6, 95 și 109). Tot în cimitirul de la Sâncrai, în mormântul de femeie nr. 68, au fost descoperiți și doi cercei cu lunule fără pandantive (grupa E). Din nou în cimitirul de la Sâncrai, în mormintele de femei 53 și 68, au fost descoperiți cercei cu pandantive sferoidale neornamentate (grupa C, tip 1b), iar în mormântul nr. 49, doi cercei cu pandantive bitronconice (grupa C, tip 3a, Anexa 30). În mormântul 37, de femeie, din cimitirul avar de la Șpălnaca, au fost descoperiți patru cercei cu verigile torsionate și pandantiv cu sfera inferioară de dimensiuni mari (grupa B, tip 1e).

Mormintele de bărbați cu cercei au fost descoperiți în cimitirele avare de la: Gâmbaș 2 (două morminte: M. 1–2); Lopadea Nouă (un mormânt); Sâncrai 2016 (11 morminte: M. 1–2, 7, 21, 31, 32, 36, 45, 49, 63, 81); Șpălnaca (un mormânt, nr. 37), Teiuș (M. 23) și Unirea 2/Verșmurt (un mormânt)¹⁹⁰. Cerceii găsiți sunt simpli, de tipul cu capetele desfăcute sau cu un capăt răsucit în formă de spirală (grupa A, tipul 1a și 1c și 3a). De asemenea, în mormintele de bărbați au fost descoperiți cercei din grupa B, cercei cu pandantiv lipit format din două rânduri de sfere rotunde de dimensiuni mici, precum și cele cu două rânduri de sfere rotunde, sfera centrală fiind de dimensiuni mai mari (tipurile 1c și 1e). Grupa C este reprezentată de cercei cu pandantiv atașat de formă elipsoidă, ornamentat și neornamentat, sau de formă

¹⁸⁹ Zăbojnik 2015, 277–291.

¹⁹⁰ Cosma 2020, 47–63.

romboidală, ori în formă de tijă (tipurile 1a-b și 4). Numai în morminte de bărbați au fost descoperiți cercei din grupa C, tipul 3c. Au fost descoperiți și cercei cu pandantivul globular din sticlă neagră (grupa D, tip 1). Cerceii lunulari care formează grupa F, sunt reprezentați în morminte de bărbați de tipurile 1c, 1f și 2.

Descoperirea cerceilor în morminte de bărbați din cimitirele avarice din Transilvania nu este un fapt ieșit din comun. Portul cerceilor de către bărbați a fost un obicei răspândit în Asia mijlocie și în stepele eurasiatice în perioada turcică¹⁹¹. Obiceiul s-a perpetuat și în perioada mijlocie și târzie din istoria Khaganatului avar¹⁹².

Numai în cimitirul de la Sâncrai este confirmat prin analize antropologice faptul că un copil a fost înmormântat cu cercei (M. 80).

Din cea ce am prezentat mai sus rezultă că femeile au fost cele care au utilizat cercei din toate grupele de artefacte prezentate în acest studiu. Există însă două tipuri de cercei care au fost descoperite numai în morminte de bărbați. Este vorba de cercei din grupa C, tipurile 1a și 3c. Cercei de tipul 1a au fost descoperiți în mormântul de războinic avar de la Lopadea Nouă. Tipul 3c provine din mormintele 1, 45, 45,49 și 63 din cimitirul avar de la Sâncrai. Faptul că în mormintele de bărbați au fost descoperiți cercei de tipuri prezente mai ales în mormintele de femei, precum cele din grupele C sau F, poate fi explicat prin faptul că au fost persoane de gen masculin care au purtat cercei aflați la modă în perioada secolelor VII-VIII. Bărbații din clasa superioară a societății au purtat cercei lucrați din metal nobil, mai sofisticați, mai complecși, mai frumoși, mai scumpi din punct de vedere al achiziționării lor. Așa este cazul cerceilor din argint și aur din grupa C tipul 1b descoperiți în mormântul 21 din cimitirul avar de la Sâncrai (Anexa 10, 30).

La finalul celor expuse mai sus se poate preciza că în lumea avară din Transilvania secolelor VII-VIII cerceii nu au fost artefacte specifice numai unui anumit gen uman. Au fost purtați mai ales de femei, într-o măsură mai mică și de bărbați, precum și de copii.

Cimitire birituale

Mormintele de inhumație cu cercei din cimitirul biritual de la Bratei 2 au aparținut unor copii (M. 214, 224; M. 229, M. 236), unor adulți (M. 211, M. 215, 220 233) și unui adolescent (M. 242). În cazul mormântului 233 se

specifică că în groapa funerară a fost înmormântată o femeie. La Ocna Sibiului în mormintele de inhumație cu cercei au fost îngropați copii (M. 32 și 115) și o femeie (M. 126 de femeie). Mormintele de inhumație nr. 227 și 345 cu cercei, din cimitirul de la Berghin, și *Ghirbom 2*, au aparținut unor adulți.

În ceea ce privește mormintele de incinerație din cimitirele de inhumație birituale din Transilvania, în cimitirul de la Ocna Sibiului, în urna funerară din mormântul 44, în care s-au păstrat resturi de oase arse de la un copil și un adolescent, au fost descoperiți doi cercei. Și pentru cimitirul de la Berghin se precizează că resturile cinerare păstrate în urna funerară din mormântul nr. 238, în care au fost descoperiți cercei, au aparținut probabil unei femei?

Datele de mai sus certifică faptul că și în cadrul comunităților care și-au îngropat morții în cimitirele birituale de la Bratei 2, Ocna Sibiului, Berghin sau Ghirbom 2, cerceii au fost utilizați mai ales de femei și copii. Nu trebuie exclusă însă posibilitatea ca printre acei adulți înmormântați cu cercei, de la Bratei 2, Berghin sau Ghirbom Gruiul Fierului să fi fost și bărbați.

Interpretarea prezenței cerceilor în morminte și așezări

Cimitire

Abordez această problemă pornind de la faptul că, atât în cimitirele avarice, cât și în cele birituale, în morminte au fost descoperite de la unul și până la cinci cercei din grupe și tipuri diferite de cercei. Un posibil criteriu care poate fi luat în considerare pentru a defini rolul pe care unii dintre cercei l-au îndeplinit în interiorul mormintelor, este locul în care aceștia au fost descoperiți în interiorul mormintelor. Ca să fiu mai exact, într-o serie de morminte, pe lângă faptul că cerceii au fost descoperiți în zona urechilor, cum este de altfel firesc, sunt cazuri în care artefactele au fost găsite în diferite părți ale corpului uman. Faptul că cercei au fost descoperiți, de exemplu, pe bazin sau în zona bazinului decedatului, se datorează intenției clare de depunere a cerceiului sau cerceilor în zona respectivă și nicidecum deranjării ulterioare a mormântului.

În marea majoritate a mormintelor de femei certificate de analizele antropologice, a apărut o singură pereche de cercei, găsiți în stânga și dreapta craniului, în zona urechilor. Acești cercei nu sunt depuneri funerare. Prin poziția lor în mormânt în zona urechilor demonstrează că familia a

¹⁹¹ Balogh 2016, 150.

¹⁹² Vezi de ex: Bóna 1979, 29–30; Balogh 2016, 337.

înmormântat femeia cu vestimentația și bijuteriile pe care aceasta le-a folosit în timpul vieții.

Sunt însă și morminte de femei în care au fost descoperite câte două perechi de cercei. Astfel de situații au fost găsite în mormintele de femei nr. 6 și 79 de la Sâncrai. Toți cei patru cercei din mormântul 6 sunt din grupa F, doi de tip 1b și doi de tip 1g. În mormântul 79 doi cercei sunt din grupa C/ tip 1b și doi sunt din grupa F/ tip 1d. Cerceii au fost au fost descoperiți în stânga și în dreapta craniului, în zona urechilor. În aceste cazuri se poate aprecia faptul că respectivii cercei nu au fost artefacte purtate în același timp, zi de zi, de către decedată în timpul vieții. Cerceii nu puteau fi prinși de ureche doi într-o parte, doi în alta, în fiecare zi, deoarece piesele se încălecau, cerceul din partea inferioară devenea aproape invizibil și nu avea nici un efect vizual pentru cei din jur. Consider că cea de-a doua pereche de cercei, de tipul celor două precizate anterior, pot fi interpretate ca artefacte care au făcut parte din zestrea de bijuterii ale femeii respective, obiecte pe care familia le-a depus în mormânt alături de femeie. Faptul că toți cei patru cercei au fost descoperiți în zona urechilor sugerează dorința familiei de a preciza faptul că cerceii au fost purtați de decedată alternativ în viața de zi cu zi.

Alta este însă situația în cazul asocierilor în morminte a cerceilor lunulari, sau cu pandantive atașate, cu cercei din grupa A, în special tipul 1a. Este dificil de precizat dacă cele două tipuri de cercei au fost purtați simultan în urechi. Este posibil, dacă presupunem că cerceii lunulari sau cu pandantiv atașat erau trecuți, prin lobul urechi astfel încât pandantivul era vizibil. Cerceii cu capetele desfăcute erau prinși în partea superioară a lobului urechii. Nu interacționau cu cerceii care atârnavă în cele două urechi, fiind astfel vizibili și ei ca podoabă independentă a urechilor. Faptul că există multe morminte în care se asociază cercei cu pandantive de diferite forme cu cercei din grupa A, tipul 1a, susține afirmația de mai sus. Pe de altă parte, poate fi luată în considerare și ipoteza conform căreia cerceii cu pandantive atașate au fost purtați numai în cadrul unor festivități care aveau loc în cadrul comunităților din Transilvania secolelor VII-VIII.

Sunt morminte de femei, precum mormântul 48 de la Sâncrai, unde cercei au fost descoperiți în diferite părți al corpului uman. Doi cercei din grupa C, tipul 1b au fost descoperiți în stânga și dreapta craniului în zona urechilor. Alți trei cercei, unul din grupa A, tipul 1a, al doilea din aceeași grupă dar de tipul 3b, și al treilea din grupa F, tipul 1a, au fost descoperiți pe bazinul decedatei. Un alt exemplu este și cel din mormântul 18 în care a

fost înmormântată tot o femeie. În groapa mortuară au fost descoperite două tipuri de cercei, unul din grupa A/ tip 5, iar celălalt din grupa F/ tip 1a. Ambii cercei au fost descoperiți în partea dreaptă a craniului, cel din grupa F/ tip 1a, deasupra celui-lalt. Cei doi cercei nu se pretează a fi purtați deodată pe ureche. În aceste cazuri cerceii descoperiți în zona abdomenului pot fi considerați depunere funerară făcută de familia decedatei.

În cimitirul de la Teiuș, în mormintele 8 și 35, se asociază câte doi cercei din grupe diferite. Din păcate nu se cunoaște poziția acestora în mormânt și nici genul persoanei decedate. În acest caz este greu de stabilit cu exactitate care a fost rostul cerceilor în morminte. Au fost purtați ambii de decedat, sau unul dintre ei a fost depus în mormânt ca depunere funerară de către familie?

O primă grupă de morminte de bărbați cu cercei din cimitirele avare din Transilvania, sunt cele în care au fost descoperiți câte doi cercei în același mormânt. Situația este prezentă în cimitirul de la Sâncrai în mormintele nr. 21, 31 și 36. Cerceii au fost găsiți în stânga și dreapta craniilor, în zona urechilor. În toate aceste cazuri se poate accepta faptul că obiectele au fost purtate zilnic de către răposați. Cerceii din mormântul 21 fac parte din grupa C/ tip 1a, iar cei din mormintele 31 și 36, din grupa A/ tip 1a.

O altă grupă de morminte de bărbați sunt cele în care a fost găsit numai un singur cercei. Aceste exemple se regăsesc în mormântul 23 din cimitirul de la Teiuș (cercei lunular din argint: grupa F/ tip 1f) și în mormântul de la Unirea 2/ Vereșmort (un cercei din aur: grupa B/ tip 1f). Nu exclud posibilitatea ca cei doi cercei să fi fost purtați zilnic de bărbații respectivi. Trebuie avut însă în vedere și posibilitatea ca cei doi cercei să fi fost depuși în morminte de către familiile decedaților, pentru a întări faptul că persoanele făceau parte din elita societății avare. I. Bóna precizează faptul că depunerea în morminte numai a unui singur cercei din aur este un obicei funerar de sorginte sasanidă, pe care avarii l-au adus cu ei din Asia și simboliza statutul de războinic de rang superior din cadrul armatei avare¹⁹³. Trebuie însă menționat și faptul că mai ales bărbații, indiferent de statutul social, purtau doar un singur cercei în viața de zi cu zi.

A treia categorie de morminte sunt cele în care au fost descoperiți trei cercei de același tip sau de tipuri diferite. Este cazul mormintelor de la Sâncrai mormintele 1 și 2. În ambele morminte cercei de același tip (M. 1: grupa F/ tip 2; M. 2: grupa C/ tip

¹⁹³ Bóna 1979, 5, 27.

1c) au fost descoperiți în stânga și dreapta craniului uman, în zona urechilor. Acest lucru susține purtarea acestora de către bărbații respectivi în fiecare zi. Cel de-al treilea cercel din ambele morminte a fost descoperit deasupra umerilor. Ambii cercei din cele două morminte (M. 1: grupa C/tip 3a; M. 2: grupa C/tip 1b) pot fi considerați depuneri funerare. De altfel, cele două tipuri de cercei, care se constituie în cel de-al treilea cercel din cele două morminte nu se pretează a fi purtate la ureche în același timp cu tipurile de cercei pereche, cu care se asociază în cele două complexe funerare.

A patra categorie sunt mormintele de bărbați în care au fost descoperiți un număr de cinci cercei. Situația se regăsește în mormântul 1 de la Gâmbaș 2. În acesta au fost descoperiți doi cercei din grupa A/tip 1a, doi cercei din grupa D și al cincilea din Grupa F/tip 1c. Perechile de cercei au fost descoperite în stânga și dreapta craniului în zona urechilor, iar cercelul din grupa F/tip 1c, deasupra umărului drept. Cele două tipuri de cercei perechi din mormântul 1 de la Gâmbaș 2 se pretează a fi purtate zilnic. Prezența cercelului lunular din grupa F/tip 1c, din același mormânt 1 de la Gâmbaș 2, descoperit deasupra umărului drept al defunctului poate fi considerat un artefact cu rol de depunere funerară, făcută de familia decedatului.

Ultima variantă de poziționare a cerceilor în mormintele de bărbați din cimitirele avare din Transilvania a fost descoperită în mormântul nr. 38 de la Șpălnaca. În acest mormânt au fost descoperiți trei cercei din grupa A/tip 1a. Unul dintre aceștia s-a găsit lângă urechea stângă, iar ceilalți doi pe bazinul decedatului. Poziția celor doi cercei în raport cu corpul uman susține faptul că ei au fost depuși de familia decedatului în mormânt.

Cerceii din mormântul 80, în care a fost depus un copil, au fost descoperiți în stânga și dreapta craniului, în zona urechilor. Acest fapt sugerează că copilul (probabil fetiță), a purtat și în timpul vieții cercei respectivi.

În final se poate preciza că marea majoritate a cerceilor descoperiți în mormintele din cimitirele avare din Transilvania au fost purtați în viața de zi cu zi de femeile, bărbații și copiii din comunitățile avare. Familiile, cele care s-au ocupat de înmormântare, au depus corpurile umane în mormânt, cu veșmintele, accesoriile vestimentare și podoabele, dintre care cerceii au constituit unul dintre artefactele principale în cadrul acestora, exact așa cum arăta persoana în realitate, înainte de a deceda.

Nu exclud faptul că în anumite cazuri singularitatea unui cercel în unele dintre morminte să se datoreze obiceiului depunerii acestora în

morminte, de către familie. Fenomenul este valabil și în ceea ce privește prezența celui de-al treilea sau al cincilea cercel dintr-o serie de morminte, atât de femei cât și de bărbați. Depunerea artefactelor în morminte ține de dorința familiei de a reliefa statutul decedatului în cadrul comunității în care a trăit persoana respectivă.

În ceea ce privește cerceii descoperiți în mormintele de inhumație din cimitirele birituale din Transilvania, consider că în toate cazurile artefactele au fost purtate de decedați în timpul vieții. Nu sunt cazuri care să fie interpretate drept depuneri funerare de cercei în morminte.

La nivelul mormintelor de incinerare este foarte greu de precizat cu exactitate dacă cerceii au avut numai rolul de depunere funerară sau ei reprezintă și faptul că artefactele au aparținut decedaților, care le-au purtat în timpul vieții. În morminte au fost descoperiți atât unul cât și doi cercei de același tip.

În cimitirul de la Bratei 2, în mormântul 145 de incinerare în groapă a fost descoperită jumătatea unui cercel lunular din grupa F/tip 2. Piesa a fost ruptă în două încă din vechime. Această realitate arheologică poate fi interpretată ca o depunere funerară făcută de familie în momentul îngropării resturilor cinerare în groapa mortuară.

Așezări

Prezența cerceilor la nivelul așezărilor se poate explica prin dorința anumitor familii de a achiziționa obiecte de valoare, pe care să le utilizeze pentru a-și afișa statutul social, atât în timpul vieții, cât și ulterior, prin depunerea acestora în morminte.

Considerații finale

În finalul acestui studiu se poate afirma că populațiile care au trăit în Transilvania în secolele VII-VIII au purtat cercei în viața de zi cu zi, artefacte care au însoțit persoanele și în mormânt. Cerceii au fost descoperiți în morminte din cimitirele avare, în morminte din cimitirele birituale slavo-avare, precum și în așezări. Cei mai mulți cercei provin din mormintele avare, în comparație cu mormintele din cimitirele birituale. Numărul cerceilor este extrem de mic, atât la nivelul tuturor cimitirelor birituale din Podișul Transilvaniei, cât și la nivelul fiecărui sit arheologic. Numai în cinci așezări din Transilvania au fost descoperiți cercei.

În Transilvania au fost descoperite multe tipuri de cercei de la cei mai simpli, de forma unor inele, ascuțite la capete, realizate din sârmă sau bară rotundă, până la cele cu pandantiv stelar sau cercei cu pandantiv lunular. Aproape în majoritate

artefactele au analogii în teritoriul Khaganatului avar din Bazinul Carpatic, dar și în zona bazinului Dunării inferioare și pe teritoriul Bulgariei.

Prezența cerceilor în morminte se datorează, pe de parte, faptului că persoanele decedate au fost înmormântate cu toate accesoriile vestimentare și podoabele, inclusiv cerceii, pe care i-au purtat în

timpul vieții. Pe de altă parte, prezența cerceilor în morminte se datorează și obiceiului ce exista în perioada respectivă de a depune și cercei alături de alte obiecte în complexe funerare, depuneri făcute de familiile morților în momentul înmormântării acestora. Cerceii au fost purtați de femei și, într-o mai mică măsură, de bărbați și copii.

Anexa 1 – Grupa A: Tip 1a – Cercei cu capete desfăcute din bară rotundă din cimitire de înhumare.
B – Bărbat; F – Femeie; C – Copil; A – Adult; N – Necunoscut. 1, 2, 3 – număr cercei în mormânt

Grupa A – Tip 1a Cimitire de înhumare	Nr. mormânt	Metal							
		Br					Ag		
		B	F	C	A	U	B	F	N
1. Câmpia Turzii	3					1			
	4					1			
2. Gâmbaș 1	7								1
3. Gâmbaș 2	1	1					1		
4. Sâncraia	5		2						
	15		2						
	18		2						
	19	1							
	M23		2						
	30	1							
	31	2							
	36	2							
	38	3							
	44				1				
	45	2							
	48				1				
	62		2						
	71		3						
	74		1						
	75		2						
	80			2					
	81	2							
	83		4						
	84		1						
	86		1						
	87		1						
	89					1			
	95		1						
	96				2				
	99		2						
	100		1						
	101		4						
	103		1						
	107		1						
5. Șpălnaca	5		1						
	6		1						
	9							2	
	15		1						
	21		3						
	22				1				
	18		3						
	19				1				
	28		1						
	29	3							
	31					1			
	32					1			
	34					2			
	37		4						
	47		2						

Grupa A – Tip 1a	Nr. mormânt	Metal							
Cimitire de înhumăție		Br					Ag		
		B	F	C	A	U	B	F	N
6. Teiuș	6					2			
	20					2			
	28					2			
	33								1
	35					1			

Anexa 2 – Grupa A: Tip 1a – Cercei cu capete desfăcute din bară rotundă din cimitire birituale. F – Femeie; C – Copil; A – Adult; G+U – Gropă + Urnă funerară; G – Groapă funerară; U – Urnă funerară. 1, 2, 3 – număr cercei în morminte

Grupa A Tip 1a	Nr. mormânt	Metal			
Cimitire birituale		Br			Ar
Inhumăție		F	C	A	C
1. Bratei 2	211			1	
	215			1	
	224				2
	228			1	
	229		1		
	235			1	
	240			1	
	242			1	
	244			1	
2. Ocna Sibiului	32		1		
	115		1		
	126	1			
Incinerăție	No. grave	Br			Ag
		G+U	G	U	U
1. Berghin	238			1	
	285			1	1
	345			2	
2. Bratei 2	38	1			
	177	2			
	210		2		
3. Ocna Sibiului	44			2	

Anexa 3 – Grupa A: Tip 1b-c – Cercei cu capete desfăcute din bară rotundă din cimitire de înhumăție și birituale. B – Bărbat; F – Femeie; A – Adult; U – Urnă funerară. 1, 2, 3 – număr cercei în morminte

Grupa A	Nr. mormânt	Metal		
Cimitire de înhumăție		Br		
Tip 1b		B	F	A
1. Sâncrai	26			2
	41			2
	43			1
	105		2	
Tip 1c				

Grupa A	Nr. mormânt	Metal		
Cimitire de înhumare		Br		
Tip 1b		B	F	A
1. Sâncrai	7	1		
	8			2
	41		2	
	49		1	
	87		1	
	103		2	
	104		4	
2. Șpălnaca	28		2	
Cimitire birituale		Br		
Incinerare		U		
1. Berghin	76	1		

Anexa 4 – Grupa A: Tip 2a-c – Cercei cu unul din capete terminat în spirală de formă cilindrică din cimitire de înhumare și birituale. F – Femeie; A – Adult; N – Necunoscut; U – Urnă funerară. 1, 2, 3 – număr cercei în morminte

Grupa A	Nr. morminte	Metal			
Tip 2a		Br			
Cimitire de înhumare		F	A	N	U
1. Sâncrai	107		1		
2. Teiuș	20			1	
Cimitire birituale					
Incinerare					
1. Berghin	50				1
	238				3
Tip 2b					
Cimitire de înhumare					
Câmpia Turzii	3			1	
Sâncrai	83		1		
Tip 2c					
Biritual cemeteries					
Inhumation					
Bratei 2	233	2			

Anexa 5 – Grupa A: Tip 3a-c – Cercel inelar din bronz cu un capăt răsucit spre exterior în formă de spirală sau în formă de cerc din cimitire de înhumare și birituale. B – Bărbat; F – Femeie; A – Adult; N – Necunoscut; U – Urnă funerară. 1, 2, 3 – număr cercei în morminte

Grupa A	Nr. mormânt	Metal				
Tip 3a		Br				Ar
Cimitire de înhumare		B	F	A	U	A
1. Gâmbaș 1	7					1
2. Gâmbaș 2	2	1				
3. Sâncrai	71		1			
Cimitire birituale						
Incinerare						
1. Berghin	238		1			

Grupa A	Nr. mormânt	Metal				
Tip 3a						
Cimitire de inhumatie		Br				Ar
		B	F	A	U	A
1. Boarta	18A				1	
Tip 3b						
Cimitire de inhumatie						
1. Sâncrai	48		1			
3. Teiuș	8			1		
Type 3c						
Așezări						
Filiași	Locuința 20, 1 cercel din bronz					

Anexa 6 – Grupa A: Tip 4 – 5 – Cercei cu unul dintre capete terminate într-o sferă rotundă sau piramidală. Type 6 – Cercel cu partea inferioară răsucită în formă de spirală. F – Femeie; A – Adult. 1, 2, 3 – număr de cercei în morminte

Gupa A	Nr. mormânt	Metal		
Tip 4				
Cimitire de inhumatie		Br		Ag
		F	A	A
1. Sâncrai	13	1		
	24		1	
	43	1		
	49	1		
Tip 5				
Sâncrai	26			1
	67		1	
Tip 6				
1. Sâncrai	18	1		

Anexa 7 – Grupa B: Tip 1a-f – Cercei cu pandantive lipite pe inelul cerceilor. B – Bărbat; F – Femeie; C – Copil; A – Adult; U – Urnă funerară. 1, 2, 3 – număr cercei în morminte

Grupa B	Nr. mormânt	Metal								
Tip 1a										
Cimitire de inhumatie		Br				Ag				Au
		B	F	C	A	F	C	A	U	B
1. Ghirbom 1	1					2				
2. Sâncrai	84		1							
	100		1							
	108				1					
Type 1b										
1. Sâncrai	41		1							
2. Teiuș	35		2							
Type 1c										
Gâmbaș 2	2	1								
Sâncrai	44		2							
	105		2							
Cimitire birituale										
Incineratie										
Bratei 2	191								2	
Tip 1d										
Cimitire de Inhumatie										

Grupa B	Nr. mormânt	Metal									
Tip 1a											
Cimitire de inhumatie		Br					Ag				Au
		B	F	C	A		F	C	A	U	B
1. Sâncrai	23		2								
Tip 1e											
Cimitire birituale											
Inhumatie											
1. Bratei	236			2							
Tip 1f											
Cimitire de inhumatie											
1. Sâncrai	41		2								
2. Șpálnaca	37		4								
3. Unirea 2											1
Cimitire birituale											
Inhumatie											
1. Bratei 2	211				2						
	214			2							
	224						2				
	233		2								
	242				1				1		

Anexa 8 – Grupa B: Tip 2–4 – Cercei cu pandantive lipite pe inelul cerceilor. N – Necunoscut; G – Urnă funerară; T/B – Tumul/Bărbat. 1, 2, 3 – număr cercei în morminte

Grupa B	Nr. mormânt	Metal		
Tip 2				
Cimitire de inhumatie		Br		Ag
		N	G	T/B
1. Câmpia Turzii	4	1		
Tip 3				
Cimitire de incineratie				
1. Someșeni	1			1
Type 4				
Cimitire birituale				
Incineratie				
Bratei 2	182		2	

Anexa 9 – Group C: Tip 1–3 – Cercei cu pandantive atașate. B – Bărbat; F – Femeie; C – Copil; N – Necunoscut; G – Groapă funerară. 1, 2, 3 – număr cercei în morminte.

Grupa C	Nr. mormânt	Metal									
Tip 1a											
Cimitire de inhumatie		Br					Ag				Au
		B	F	N	G		B	F	C	N	N
1. Lopadea Nouă	1					2					
Tip 1b											
Cimitire de inhumatie											
1. Sâncrai	21					2					
Cimitire birituale											
Inhumatie											
Ghirbom 2	?										3
Tip 1c											

Grupa C	Nr. mormânt	Metal									
Tip 1a		Br				Ag				Au	
Cimitire de înmormântare		B	F	N	G	B	F	C	N	N	
1. Cicău	6						1				
2. Sâncrai	2					2					
	37		2								
	48		2								
	53			4							
	68		2								
	75						1				
	79						2				
	80							1			
3. Șpălnaca	15						1				
4. Teiuș	6			2							
	13			1							
	21								2		
Tip 2											
Cimitire birituale											
Inmormântare	?										1
Ghirbom 2											
Tip 3a											
Cimitire de înmormântare											
1. Sâncrai	1	1									
	45	1									
	49	2									
	63	1									
Tip 3b											
Cimitire birituale											
Incinerare											
Bratei 2	158				2						

Anexa 10 – Grupa C: Tip 4–6 – Cercei cu pandantive atașate. B – Bărbat; F – Femeie; A – Adult. 1, 2, 3 – număr de cercei în morminte

Grupa C	Nr. mormânt	Metal		
Tip 4				
Cimitire de înmormântare		Br		
		B	F	A
1. Sâncrai	81	1		
2. Șpălnaca	6			1
Cimitire birituale				
Inmormântare				
1. Berghin	227			4
Tip 5				
Cimitire de înmormântare				
Sâncrai	48		1	
Tip 6				
Cimitire birituale				
Inmormântare				
1. Berghin	345			1

Anexa 11 – Grupa D – Cercei cu pandantive globulare din sticlă. B – Bărbat; F – Femeie; N – Necunoscut; 1, 2, 3 – număr de cercei în morminte.

Grupa D Cimitire de înhumare	Nr. mormânt	Br. + Sferă din sticlă		
		B	F	N
Tip 1a				
1. Gâmbaș 2	1	2		
2. Teiuș	8			1
	30			2
Tip 1b				
Sâncrai	86		1	

Anexa 12 – Grupa E – Cercei cu tijă rotundă sau romboidală cu pandantiv stelar. F – Femeie; A – Adult; N – Necunoscut; L – Locuință. 1, 2, 3 – număr de cercei în morminte

Grupa E Cimitire de înhumare	Nr. morminte	Br		Ag	
		A	N	F	L
Type 1a					
1. Câmpia Turzii	?		2		
Type 1b					
1. Gâmbaș 1	4			2	
Type 1c					
1. Gâmbaș 1	4			2	
	13			2	
Settlements					
1. Suceagu					1
Tip 1d					
Cimitire de înhumare					
1. Sâncrai	97	1			

Anexa 13 – Grupa F – Cercei lunulari. Grupa G – Cercei cu pandantiv bitronconic. B – Bărbat; F – Femeie; N – Necunoscut; U – Urnă funerară; L – Locuință. 1, 2, 3 – număr cercei în morminte și locuințe

Grupa F	Nr. morminte	Metal								
Tip 1a		Br					Ag			
Cimitire de inhumatie		B	F	N	U	L	B	F	N	L
1. Cicău	6		1							
2. Sâncrai	18		1							
	48		1							
	74		1							
3. Noșlac	13							1		
	73							1		
4. Teiuș	55			1						
	?								1	
Așezări										
1. Alba Iulia						1				
2. Jucu de Sus						1				
Cimitire birituale										
Tip 1b										
1. Cicău	2							1		
2. Sâncrai	6							2		
	15		2							
3. Teiuș	42								1	
Type 1c										
1. Gâmbaș 2							1			

Grupa F	Nr. morminte	Metal									
Tip 1a		Br					Ag				
Cimitire de inhumatie		B	F	N	U	L	B	F	N	L	
Tip 1d											
1. Sâncrai	79							2			
2. Târnavă	?			1							
Tip 1e											
Cimitire birituale											
Incineratie											
1. Berghin	?				1						
Tip 1f											
Cimitire de inhumatie											
1. Teiuș	23							1			
	55								1		
Așezări											
Țaga											1
Tip 2											
Cimitire de inhumatie											
1. Sâncrai	1	2									
	6							2			
	74							1			
	95							1			
	109							2			
2. Noșlac	85							2			
3. Teiuș	19								2		
	?								1		
Cimitire birituale											
Incineratie											
1. Bratei 2	145				1						
Așezări											
Jucu de Sus						1					
Tip 3											
Cimitire de inhumatie											
1. Noșlac	67		1								
2. Sâncrai	68		1								
3. Moldovenești	1							1			
Grup G											
Cimitire de inhumatie											
1. Sâncrai	109		2								

Annex 14 – Asocierea cerceilor în morminte cu alte tipuri de cercei sau artefacte în cimitirile de inhumatie de la Câmpia Turzii, Cicău, Gâmbaș 1 și Gâmbaș 2. 1 – mărgel; 2 – fibule; 3 – cataramă, 4 – cuțite; 5 – ceramică; 6 – găleată lemn

Cimitire	Nr. mor- minte	Cercei										1	2	3	4	5	6	
		Grupa A			Grupa B		Grupa C	Grupa E		Grupa F								
		Tip			Tip		Tip	Tip		Tip								
		1a	2a	3a	1b	2	1b	1b	1c	1a	1b	1c						
A. Câmpia Turzii	3	•	•															
	4	•				•												
B. Cicău	2									•		•						
	6						•			•								
C. Gâmbaș 1	4							•	•			•	•		•	•		
	7	•		•								•						
	13								•			•			•			
D. Gâmbaș 2	1										•	•		•	•			
	2			•	•							•						

Anexa 15 – Asocierea cerceilor în morminte cu alte tipuri de cercei sau artefacte în cimitirul de inhumație de la Sâncrai. 1-mărgel; 2-inele; 3-cuțite; 4-catarame; 5 – amnare; 6 – fusaiole; 7 – arme.

Grupa	A								B						C				D	E	F			G	Types of artifacts						
Tip	1			2		3	4	5	1					2	1	3	4	1	1	1	2	3	1		2	3	4	5	6	7	
Variante	a	b	c	a	b	a	b		a	b	c	d	f	a	b	a	b	d	a	b											
Nr. m.																															
1																															
2																															
5		•																													
6																															
7				•																											
8				•																											
13																															
15		•																													
18		•																													
19		•																													
21																															
23		•																													
24																															
26			•																												
30		•																													
31		•																													
36		•																													
37																															
38		•																													
41			•	•																											
43			•																												
44		•																													
45		•																													
48		•																													
49				•																											
53																															
62		•																													
63																															
67																															
68																															
71		•																													
74		•																													
75		•																													
79																															
80		•																													
81		•																													
83		•																													
84		•																													
86		•																													
87		•			•																										
89		•																													
95		•																													
96		•																													
97																															
99		•																													
100		•																													
101		•																													

Grupa	A										B						C			D	E	F			G	Types of artifacts						
Tip	1			2		3		4	5	1				2	1		3	4	1	1	1		2	3	1	2	3	4	5	6	7	
Variante	a	b	c	a	b	a	b	a	b	c	d	f	a	b	a	b	d	a	b													
103	•		•																					•								
104			•																					•		•						
105		•								•														•		•						
107	•			•																				•								
108										•																						
109																						•		•	•							

Anexa 16 – Asocierea cerceilor în morminte cu alte tipuri de cercei sau artefacte în cimitirul de înhumăție de la Șpălnaca

Nr. m.	Cercei				Mărgele	Catarama	Vârfuri săgeți
	Gupa A	Gupa B	Gupa C				
	Tip 1a	Tip 1f	Tip				
			1b	4			
5	•						
6				•			
8	•						
9	•				•	•	
15	•		•				
18	•						
19							
21	•				•		
22	•						
37	•	•			•		
38	•						•
42	•						
47	•				•		

Anexa 17 – Asocierea cerceilor în morminte cu alte tipuri de cercei sau artefacte în cimitirul de înhumăție de la Teiuș

Nr. m.	Cercei										Mărgele	Cuțite	Ceramică
	Grupa A			Grupa B	Grupa C	Grupa D	Grupa F						
	Tip			Tip	Tip	Tip	Tip						
	1a	2a	3b	1a	1b	1a	1			2			
	a	b	e										
6	•				•						•		
8			•			•					•	•	
13					•								•
19										•			
20	•	•											•
21					•						•		•
23									•		•		
28	•												
30						•					•	•	•
33	•												
35	•			•							•		
42								•					
55							•		•				
?							•						
?										•			

Anexa 18 – Asocierea cerceilor în morminte cu alte tipuri de cercei sau artefacte în cimitirul biritual de la Bratei 2

Nr. m.	Cercei										Mărgele	Ceramică	Cuțit	Clopoțel fier	Catrame	Aplici avare		
	Inhumatie				Incineratie													
	Grupa A		Grupa B		Grupa A		Grupa B		Grupa C								Grupa F	
	Tip		Tip		Tip		Tip		Tip								Tip	
	1a	2c	1e	1d	1a	1e	4	3b	4	2								
211	•		•								•							
214			•								•	•						
215	•																	
220			•															
221				•							•							
224	•		•									•						
229	•																	
233		•	•								•	•						
236			•									•						
242	•		•										•					
145										•			•					
158									•									
177					•						•		•	•				
182							•				•					•		
191					•	•		•										
210					•						•	•			•			

BIBLIOGRAFIE

- Anghel 1977
Gh. Anghel, Necropola birituală de la Ghirbom (Gruitul Fierului), județul Alba. *Apulum* XXXIV (1997), 255–271.
- Aldea – Stoicovici – Blăjan 1980
Aldea, E. Stoicovici, M. Blăjan, Cercetări arheologice în cimitirul prefeudal de la Ghirbom (comuna Berghin, jud. Alba). *Apulum* 18 (1980), 151–177.
- Arta bornzului 2014
Arta bronzului din preistorie până în zorii evului mediu, Alba Iulia (2004).
- Bálint 1989
Cs. Bálint, *Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. Bis zum 10. Jahrhundert* (Hrsg. F. Daim), Wien-Köln (1989).
- Balogh 2016
Cs. Balogh, Régészeti adatok a Duna–Tisza közti avarok történetéhez / The History of the avars in the Danube–Tisza interfluvium as reflected in the archaeological record. (Major Balázs – Türk Attila), *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia*, A PPKE BTK Régészeti Tanszékének kiadványai/ Archaeological Studies of PPCU Department of Archaeology 6. Budapest (2016).
- Bárdos-Garam 2009,
E. Bárdos, É. Garam, *Das Avarzeitliche Gräberfeld in Zámky-Rétiföldek*. MAA 9, Budapest (2009).
- Bârză 2010
L. Bârză, *Ein gepidisches Denkmal aus Siebenbürgen. Das Gräberfeld 3 von Bratei*. (Bearbeitet von R. Harhoiu). Mit Beiträgen E. Zaharia und R. Harhoiu. *Archaeologia Romanica* 4. Cluj-Napoca (2010).
- Blăjan-Botezatu 2000
M. Blăjan, D. Botezatu, Studiul arheologic și antropologic al mormintelor de incinerare prefeudale (secolul VIII) de la Aba Iulia – “Stația de salvare”. *Apulum* 37/1 (2000), 453–470.
- Bóna 1970
I. Bóna, Avar lovassír Iváncsáról. *ArchÉrt* 97, 1 (1970), 243–263.
- Bóna 1979
I. Bóna, A Szegvár-Sárpoldali lovassír. Adatok a korai avar temetkezési szokásokhoz, *ArchÉrt* 106, 1 (1979), 3–32.
- Budinský–Krička, 1956
V. Budinský–Krička, Pohřebisko z neskorej doby avarskej v Žitavskej Tôni na Slovensku. *Slovenská Archeológia* IV–1 (1956), 5–131.
- Čilinská 1966
Z. Čilinská, *Slawisch-Awarisches Gräberfeld in Nové Zámky*. *Archaeologica Slovaca – Fontes*, Bratislava (1966).
- Čilinská 1973
Z. Čilinská, *Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce*. *Archaeologica Slovaca – Catalogi*. Bratislava (1973).
- Čilinská 1975
Z. Čilinská, Frauenschmuck aus dem 7.–8. Jahrhundert im Karpatenbecken. *Slovenská Archeológia* XXIII (1975), 1, 63–96.
- Comșa 1971
M. Comșa, Quelques données concernant les rapports des territoires nord-danubiens avec Byzance aux VIe–VIIIe siècles (Pedants d’oreille en forme d’étoile. *Revue des Études Sud-Est Européennes*, IX, București, (1971), 3, 376–390.
- Cosma 2002
C. Cosma, *Vestul și nord-vestul României în secolele VIII–X d. H.* Cluj-Napoca (2002).
- Cosma 2017
C. Cosma, *Războinici avari în Transilvania / Avar warriors in Transylvania*. Ethnic and cultural interferences in the 1st Millennium B.C. to the 1st Millennium A. D. 23. Cluj-Napoca (2017).
- Cosma 2019
C. Cosma, The Avar Presence in Transylvania Chronology. Motivation. Territorial boundaries. (Fl. Mărginean, I. Stanciu, L. Keve), *Inter tempora. The Chronology of the Early Medieval Period. Issues, Approaches, Results/Inter tempora. Cronologia perioadei medievale timpurii. Probleme, abordări, rezultate*. Lucrările conferinței naționale Arad, 26–29 septembrie 2018, *Orbis Mediaevalis* II, Cluj-Napoca (2019), 47–65.
- Cosma 2020
C. Cosma, *The military equipment of the 7th–8th century warriors from Transylvania/Echipamentul militar al războinicilor din Transilvania secolelor VII–VIII*. Ethnic and cultural interferences in the 1st Millennium B.C. to the 1st Millennium A. D., XXV, Cluj-Napoca (2020).
- Dörner 1960
E. Dörner, Mormânt din epoca avară la Sânpetru German. *SCIV*, XII, 2 (1960), 423–433.
- Dumitrașcu/Togan 1974
S. Dumitrașcu, G. Togan, Cimitirul de la Boarta – “Pîrîul Zăpozii-Șoivan”. *Studii și Comunicări Sibiu, Arheologie – Istorie* 18 (1974), 93–107.
- Fettich 1929
N. Fettich, Adatok az ősgermán állatornamentumok. II. Stíluszának eredetkérdéséhez. *ArchÉrt* 43 (1929), 69–110.
- Fettich 1936

N. Fettich, Dunapentelei avar Sirok Leletei/Trouvailles avars du Dunapentele, în A. Marosi, N. Fettich, *Dunapentelei avar Sirleletek*. Archaeologia Hungarica, XVIII, Budapest (1936), 9–19.

Fettich 1965

N. Fettich, *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót-Basaharc*. Studia Archaeologica III. Budapest (1965).

Garam 1975

É. Garam, The Szébény I-III Cemetery. (E. Garam, I. Kovrig, J. Gy. Szabó, Gy. Török), *Avar finds in the Hungarian National Museum*. Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary 1. Budapest (1975), 49–120

Garam 1993

É. Garam, *Katalog der awarenzeitlichen goldgegenstände und der Fundstücke aus den Fürstengräbern im Ungarischen Nationalmuseum*. Catalogi Musei Nationalis Hungarici. Seria Archaeologica. I., Budapest (1993).

Garam 1995

É. Garam, *Das Awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred*. Cemeteries of the avar period (567–829) in Hungary 3. Budapest (1995).

Garam 2001

É. Garam, *Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts*. Monumenta Avarorum Archaeologica 5. Budapest (2001).

Grigorov 1999

V. Grigorov, Obecite v starob'lgarskata kultura na sever ot Dunav. *Arheologija/Archeologiya* XL, 3–4, (1999), 21–42.

Grigorov 2007

V. Grigorov, *Metalni nachiti ot srednovecovna Bilgaria (VII – XI v) / Metal jewellery from medieval Bulgaria*. Sofia (2007).

Horedt 1942

K. Horedt, Völkerwanderungszeitliche Funde aus Siebenbürgen. *Germania* 25 (1942), 121–126.

Horedt 1965

K. Horedt, Un cimitir din secolul IX-X, E.N. la Medias. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Series Historia*. Fasciculus 2 (1965), 7–23.

Horedt 1979

K. Horedt, Die Brandgräberfelder der Mediaşgruppe aus dem 7.–9. Jh. in Siebenbürgen. În: *Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave*. Bratislava 7–14 septembre 1975, Tome 1. VEDA – Vydavatelstvo Slovenskej Académie Vied, Bratislava (1979), 385–394

Horedt 1976

K. Horedt, Die Brandgräberfelder der Mediaşgruppe

aus dem 7.–9. Jh. in Siebenbürgen. *Zeitschrift für Archäologie* 10 (1976), 1, 35–57.

Kazanski 1999

M. Kazanski, Les Slaves. Les origines Ier-VIe siècle après J. – C. Paris (1999).

Kiss 1977

A. Kiss, *Avar Cemeteries in County Baranya*. Cemeteries of the avar period (567–829) in Hungary 2. Budapest (1977).

Kiss 1996

A. Kiss, *Das awarenzeitlich gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A*. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelarchäologie 2. Studien zur Archäologie der Awaren 5. Innsbruck (1996).

Kiss 2001

Kiss A., *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Kölked-Feketekapu B*, Teil I-II. Monumenta Avarorum Archaeologica 6, Budapest (2001).

Kovrig/Korek 1960

I. Kovrig, J. Korek, La cimetière de l'époque avar de Csőka (Čoka). *ActaArchHung*, XII (1960), 1–4, 257–297.

Kovrig 1963

I. Kovrig, *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán*. *ActaArchHung*, Series Nova, XL. Budapest (1963).

László 1955

G. László, Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars. *ActaArchHung* XXXIV, Budapest (1955).

Nagy 1998

M. Nagy, *Awarenzeitliche Gräberfelder im Stadtgebiet von Budapest*. MAA, I-II, Budapest (1998).

Opreanu 2010

C. Opreanu, Materiale din secolele VI-VII p. Chr. din aşezarea de la Suceagu (jud. Cluj). (V. Rusu-Bolondeş, T. Sălăjan, R. Varga), *Studia Archeologica et Historica in honorem magistri Dorin Alicu*. Cluj-Napoca (2010), 545–561.

Palkó 1972

A. Palkó, Descoperiri din secolul al VII-lea e.n. în valea arieşului. *SCIV*, 23, 4 (1972), 677–679.

Profantová 1992

N. Profantová, Awarische Funde aus den Gebieten nördlich der avarischen Siedlungsgrenzen. (F. Daim), *Awarenforschungen*, Archaeologia Austriaca Monographien, Band 1 und 2, Studien zur Archäologie der Awaren 4, Wien, (1992), Band 2, 605–778.

Protase 2003

D. Protase, *Ţaga. Două aşezări din perioada de final a etnogenezei românilor (sec. IV-VI şi sec. VII-VIII)*. Cluj-Napoca (2003).

- Protase 2004
D. Protase, *Cimitirul slav de la Ocna Sibiului (sec. VIII–IX)*. București (2004).
- Roska 1934
M. Roska, Das gepidische Gräberfeld von Vereşmort-Morosveresmart (Turda-Tordaanyos, Siebenbürgen). *Germania* 18 (1934), 123–130.
- Rustoiu–Ciută 2015
G. T. Rustoiu, M. Ciută, An avar warrior's grave recently discovered at Unirea-Vereşmort (Alba county). (C. Cosma), *Warriors, weapons, and harness from the 5th–10th centuries in the Carpathian Basin*. Ethnic and cultural interferences in the 1st Millennium B.C. to the 1st Millennium A. D. 22. Cluj-Napoca (2015), 107–127.
- Rusu 1962
M. Rusu, The prefeudal cemetery of Noşlac (VIth–VIIth Centuries). *Dacia N.S.*, VI (1962), 269–292.
- Somogyi 1984
P. Somogyi, A cikói temető (3–44, Tábla, 100–102 Tábla). Das Gräberfeld von Cikó (Tafeln 3–44, 100–102). (G. Kiss, P. Somogyi), *Tolna megyei avar temetők/Awarische Gräberfelder im Komitat Tolna. Dissertationes Pannonicae*, Series III, vol. 2. Budapest (1984), 37–101.
- Sós-Salamon 1995
Á. Cs. Sós, Á. Salamon, *Cemeteries of the Early Middle Ages (6th–9th Centuries A.D.) at Pókaszeptk*. Budapest (1995).
- Stanciu 1996
I. Stanciu, Vestigii medievale timpurii din jud. Satu Mare. *Satu Mare. Studii şi Comunicări* XIII (1996), 71–93.
- Stanciu 2000
I. Stanciu 2000, Despre ceramica medievală timpurie de uz comun, lucrată la roată rapidă, în aşezările de pe teritoriul României. *ArhMed* III (2000), 127–191
- Stanciu 2016
I. Stanciu, *Aşezarea de la Lazuri-LubiTag (jud. Satu Mare). Aspecte ale locuirii medievale timpurii în nord-vestul României*. Bibliotheca Ephemeris Napocensis 9, Cluj-Napoca (2016).
- Staššíkova-Štukovská 1999
D. Staššíkova-Štukovská, K výskytu lunulových náušnic s hviezdicovým prívěskom v severnej časti Karpatскеj kotliny. 1999, 250–298. (Al. Avenarius, Z. Ševčíková), *Slovensko a Európsky juhovýchod. Medzikultúrne vzťahy a kontexty (Zborník k životnému Tatiany Štefanovičovej)*, Bratislava (1999), 250–298.
- Stoicovici–Blăjan
E. Stoicovici, M. Blăjan, Cercetări arheologice în cimitirul din secolul VIII e.n. de la Ghirbom – “Gruul Măciuliilor” (jud. Alba). *Apulum* 20, 1982, 139–154.
- Szabó 1975
J. Gy. Szabó, The Pilismarót Cemetery. (E. Garam, I. Kovrig, J. Gy. Szabó, Gy. Török), *Avar finds in the Hungarian National Museum. Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary I*. Budapest 1975, 241–281.
- Székely 1974–1975
Z. Székely, Aşezări din secolele VI–IX în sud-estul Transilvaniei. *Aluta*, 6–7 (1974–1975), 35–55.
- Szőke 1992
B. M. Szőke, Die Beziehungen zwischen dem oberen Donautal und Westungarn in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts (Frauentrachtzubehör und Schmuck). (F. Daim), *Awarenforschungen*. Archaeologia Austriaca Monographien, Band 1 und 2. Studien zur Archäologie der Awaren 4, Wien (1992), Band 2, 841–968.
- Teodor 1995
D. Gh. Teodor, Cercei cu pandantiv stelat din secolele VI–VIII d. Hr. în spaţiul carpato-dunăreano-pontic. *Arheologia Moldovei*, XVIII (1995), 187–206.
- Tocík 1968a
A. Tocík, *Slawisch-Awarisches Gräberfeld in Štúrovo*. Archaeologica Slovaca – Catalogi, Bratislava (1968).
- Tocík 1968b
A. Tocík, *Slawisch-Awarisches Gräberfeld in Holiare*. Archaeologica Slovaca – Catalogi, Bratislava (1968).
- Winkler/Takacs/Păiuş 1977
I. Winkler, M. Takacs, Gh. Păiuş, Necropola avară de la Cicău. *ActaMN* XIV (1977), 269–283.
- Zábojník 2015
J. Zábojník, Zum Verhältnis zwischen Archäologie und Anthropologie am Beispiel frühmittelalterlicher Gräberfelder aus dem Mitteldonaunraum (7.–10. Jahrhundert). (O. Heinrich-Tamáska, H. Herold, P. Straub, T. Vida), *Castellum, civitas, urbs – Zentren und Eliten im frühmittelalterlichen Ostmitteleuropa – Centres and Elites in Early Medieval East-Central Europe* (Castellum Pannonicum Pelsonense), 6, v. Archäologischen Institut des Geisteswissenschaftlichen Forschungszentrums der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, dem Geisteswissenschaftlichen Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas e. V., dem Balatoni-Museum, Budapest, Leipzig, Keszthely, Rahden/Westf (2015), 277–291.
- Zaharia 1977
E. Zaharia, *Populația românească în Transilvania în secolele VII–VIII. Cimitirul nr. 2 de la Bratei*. București (1977).

O AȘEZARE DIN EVUL MEDIU TIMPURIU DESCOPERITĂ LA PIȘCHIA (JUD. TIMIȘ) ÎN ANUL 2010

Daniela Tănase*

Cuvinte cheie: epoca medievală timpurie, așezare, locuințe ușor adâncite, cuptoare, vetre, vase din ceramică, tăvi din lut.
Keywords: early medieval period, settlement, slightly sunken dwellings, ovens, fireplaces, clay pots, clay trays.

An early medieval settlement discovered in Pișchia (Timiș County) in 2010 (Abstract)

In 2010 and 2011, rescue archaeological research took place on the route of the Arad-Timișoara highway in site 7, located in the hilly area of northern Banat, in the southwestern part of the bounds of Pișchia commune in Timiș County. It was identified to the east of the European road E69, Arad-Timișoara, and at a distance of 400 m north of the Măgheruș channel.

The archaeological site is a successive overlap of settlements from the Eneolithic, the Bronze Age, from the second Iron Age (La Tène), from the ancient period (3rd–4th centuries AD), from the early medieval period (9th–10th centuries AD), as well as from the medieval era (12th–13th and 16th centuries).

Archaeological features from the early medieval period are few, only nine out of a total of about 625: six dwellings (*locus* 83, *locus* 92, *locus* 130, *locus* 150, *locus* 177, *locus* 600), two storage pits (*locus* 149, *locus* 602) and an oven outside the dwellings (*locus* 133).

The vast majority of the pottery discovered was modeled with a slow wheel, from a semi-fine paste, usually with mica in the composition, but also with pebbles, from which they have a slightly rough appearance. The ceramic was oxidizing burnt, it has a brick and brown color, of various shades. There are very few fragments from gray or black vessels, reducing burnt. Pots predominate in form, but there are also fragments of bowls. There are also red-brick oxidizing ceramic fragments shaped on a high-speed wheel from a semi-fine paste with pebbles in the composition, which gives it a rough appearance. Of course, there are also hand-made ceramic fragments from the pots. We note the presence of clay trays, usually of large and medium sizes (from *locus* 149, *locus* 600, *locus* 602), as well as clay rollers (from *locus* 150 dwelling).

The settlement dates back to the 9th–10th centuries AD, in the chronological range between the second half of the 9th century and the beginning of the 10th century. Of course, the objects cannot tell who their producers and users were, but in the early medieval period populations of different origins and traditions through processes of acculturation gave rise to the communities that medieval written sources recall: Slavs, Bulgarians and Blachii i.e. shepherds of the Romans lived in the territories once ruled by the Avars in the Danube and Tisa/Tisza region (source from the 12th century: *Chronicle of the Anonymous Notary*, IX).

În 2010 și 2011, au avut loc cercetări arheologice preventive în siturile descoperite pe traseul autostrăzii Arad-Timișoara în urma unor cercetări de suprafață efectuate în anul 2007. Între acestea se numără situl 7, aflat în zona colinară din nordul Banatului, în partea de sud-vest a hotarului comunei Pișchia din județul Timiș. Acesta a fost identificat la est de drumul european E69, Arad-Timișoara, și la o distanță de 400 m nord de canalul Măgheruș (Fig. 1). Pe traseul autostrăzii, situl se află între km 38+300 și km 38+700 m, iar suprafața cercetată are o formă dreptunghică, cu lungimea de 400 m, lățimea de 40 m și însumează 16.515 m².

Situl arheologic reprezintă o suprapunere suc-

cesivă a unor așezări din din eneolitic, epoca bronzului, cea de-a doua epocă a fierului (La Tène), din perioada antică (sec. III-IV p. Chr.), din epoca medievală timpurie (sec. IX-X p. Chr.), precum și din epoca medievală (sec. XII-XIII și sec. XVI).

Complexele arheologice databile în epoca medievală timpurie sunt puține, doar nouă dintr-un număr de circa 625¹, dar obiectele găsite în inven-

* Muzeul Național al Banatului, Timișoara, Piața Huniade nr. 1, e-mail: danielatanasetm@gmail.com

¹ Această cifră a fost menționată în *Raportul de cercetare arheologică preventivă pe autostrada Arad-Timișoara, situl 7 Pișchia*, depus de responsabilul științific, dr. Dumitru Țicu, la Direcția Județeană pentru Cultură Timiș, nr. 2196 în data

tarul acestora, păstrate în depozitul Muzeului Național al Banatului din Timișoara, merită a fi publicate deoarece aduc un plus de cunoaștere a acestei epoci, încă prea puțin cercetată.

Însă, în momentul în care am căutat documentația pentru a stabili contextul arheologic al descoperirilor, am întâmpinat o serie de dificultăți. Cu toate că aceste cercetări arheologice s-au desfășurat cu doar 12–13 ani în urmă, documentația originală de șantier (fișe de complexe, fotografii, desene, jurnal de săpătură) nu a fost accesibilă, motiv pentru care informațiile cu privire la contextul de descoperire sunt puține și reconstituirea acestuia a fost posibilă într-o mică măsură.

Instituția organizatoare a cercetării a fost Muzeul Banatului Montan Reșița în cooperare cu Muzeul Banatului Timișoara, Complexul Muzeal Arad și S.C. Tomis Research Center S.R.L. Constanța. Responsabilul științific al cercetării a fost regretatul arheolog Dumitru Țeicu, director al muzeului din Reșița, iar din colectiv, conform autorizațiilor emise de Ministerul Culturii, au făcut parte arheologi de la muzeul din Reșița (2010) și de la muzeele din Timișoara și Arad (2011). Independent de numele înscrise pe autorizații, de fapt săpăturile din 2010 au fost efectuate în principal de arheologi de la muzeul din Timișoara în cooperare cu cei de la Reșița, iar în 2011, doar de către arheologii de la Reșița. Aceste informații au fost extrase din rapoartele de cercetare arheologică preventivă înregistrate la Direcția Județeană pentru Cultură Timiș², singurele documente la care am avut acces, precum și din arhiva fotografică personală a celor care au participat la cercetări în anul 2010³.

În timpul cercetărilor au avut loc neînțelegeri între responsabilul științific și arheologii din Timișoara, fapt care a condus la elaborarea a două rapoarte în anul 2011, unul întocmit de către arheologii timișoreni⁴ și altul alcătuit de către

responsabilul științific⁵. În raportul din 2011, Dumitru Țeicu explică această situație neobișnuită și afirmă că documentația din anul 2010 a fost înșușită și confiscată de arheologii din Timișoara⁶. Documentația originală de șantier aflată la muzeul din Timișoara a fost predată ulterior prin intermediul unui avocat lui Dumitru Țeicu la Reșița⁷, însă cu toate eforturile depuse, aceasta încă nu a fost găsită, astfel că sursa principală de informare a constat în cele două rapoarte înregistrate la Direcția Județeană pentru Cultură Timiș.

În raportul cu nr. 2195/11.11.2011, al arheologilor din Timișoara, se menționează că între 25 august și 27 septembrie 2010, s-au derulat săpăturile arheologice preventive în situl nr. 7, fiind cercetate 298 complexe arheologice, cca. 60% dintre cele identificate. Însă în raportul nr. 2196 din 11.11.2011, arheologul Dumitru Țeicu consemnează că 90% dintre complexe au fost cercetate în 2010, iar în 2011 doar 57 dintre acestea. Indiferent de procentajul corect al complexelor cercetate, cert este că raportul cu numărul 2195/11.11.2011 nu conține date despre toate complexele cercetate în 2010, după cum reiese din etichetarea materialului arheologic prelevat din acestea, aflat în depozitul Muzeului Național al Banatului din Timișoara.

Pe de altă parte, în raportul cu nr. 2196/11.11.2011, Dumitru Țeicu afirmă că la o parte dintre complexele conturate, rămase necercetate în 2010, s-au pierdut biletele cu numărul acestora. Astfel că, ele au fost numerotate din nou de la cifra 1, urmând ca după obținerea documentației de la muzeul din Timișoara să fie corelate numerele complexelor din 2010 cu cele din 2011⁸, fapt care nu s-a petrecut până în prezent.

2. Descrierea contextului arheologic⁹

Potrivit fișei de sit arheologic anexată la raportul

de 11.11.2011. Totuși, există fragmente ceramice etichetate cu numărul de complex 641. Pe de altă parte, în tabelul de coordonate al documentației topometrice, găsim informații doar până la numărul de complex 606, dar pe planul tipărit pe suport de hârtie apare figurat și complexul 620.

² Mulțumesc doamnei Sofia Berteș, consilieră în cadrul departamentului Monumente istorice și arheologie la Direcția Județeană pentru Cultură Timiș, pentru ajutorul acordat în consultarea rapoartelor de cercetări arheologice preventive de la situl 7- Pișchia, campaniile 2010–2011.

³ Mulțumesc domnului dr. Andrei Georgescu, arheolog la Muzeul Național al Banatului, pentru amabilitatea de a-mi furniza fotografii din timpul cercetărilor arheologice din anul 2010, pe când era student la Universitatea de Vest din Timișoara.

⁴ *Raport de cercetare arheologică preventivă. Autostrada Arad-Timișoara, situl 7, campania 2010*, înregistrat la Direcția

Județeană pentru Cultură Timiș cu nr. 2195 din 11.11.2011.

⁵ *Raport de cercetare arheologică preventivă pe autostrada Arad-Timișoara, situl 7 Pișchia*, înregistrat la Direcția Județeană pentru Cultură Timiș cu nr. 2196 din 11.11.2011.

⁶ *Raport de cercetare arheologică preventivă. Autostrada Arad-Timișoara, situl 7, campania 2010*, înregistrat la Direcția Județeană pentru Cultură Timiș cu nr. 2195 din 11.11.2011.

⁷ Mulțumesc pentru informații domnului dr. Florin Drășovean, care a activat ca arheolog la Muzeul Banatului Timișoara în timpul efectuării săpăturilor arheologice preventive de la situl 7 de la Pișchia..

⁸ *Raport de cercetare arheologică preventivă pe autostrada Arad-Timișoara, situl 7 Pișchia*, înregistrat la Direcția Județeană pentru Cultură Timiș cu nr. 2196 din 11.11.2011

⁹ La descrierea complexelor arheologice am folosit raportul parțial de cercetări arheologice preventive întocmit de arheologii de la Muzeul Banatului Timișoara, nr. 2195 din 11.11.2011, precum și planul topografic anexat la

nr. 2196/11.11.2011¹⁰, terenul a fost decopertat până la o adâncime de 0,30 m față de nivelul actual de călcare, îndepărtându-se astfel stratul vegetal, apoi suprafața s-a răzuit mecanic și manual pentru a fi conturate complexele arheologice. Adâncimile complexelor au fost socotite de la nivelul de conturare, nu de la cel de călcare actual. Complexele arheologice au primit denumirea de *locus* la care a fost adăugată cifra aferentă numerotării acestora.

Dintre complexele arheologice menționate în documentația găsită, doar câteva (circa 1,44%) pot fi datate în epoca medievală timpurie: respectiv complexele *locus* 83, *locus* 92, *locus* 130, *locus* 133, *locus* 149, 150, *locus* 177, *locus* 600 și *locus* 602 (Fig. 2)¹¹. Dintre acestea, șase sunt locuințe (*locus* 83, *locus* 92, *locus* 130, *locus* 150, *locus* 177, *locus* 600), două sunt gropi de provizii (*locus* 149, *locus* 602) și un cuptor exterior locuințelor (*locus* 133).

2.1. Locuințe

2.1.1. *Locus* 83 este o locuință de formă neregulată cu lungimea de 3,48 m, lățimea de 2,74 m și adâncimea maximă de 0,40 m; are o arie de 8,16 m² (Fig. 3)¹². În partea de nord a locuinței s-a găsit o vatră. În pământul de umplutură au fost descoperite câteva fragmente ceramice, chirpici și oase de animale.

Fragmentele ceramice descoperite în zona vetrei provin de la oale modelate la roata înceată. S-au găsit fragmente de pereți de oale, din pastă semifină cu mică și pietricele în compoziție, care le conferă un aspect ușor zgrunțuros, de culoare cărămizie; decorul constă în benzi de linii vălurite, încadrate de benzi de linii drepte (Pl. I.1.2–3). Un fragment de perete de vas lucrat dintr-o pastă semifină, de culoare gălbuie, este decorat cu linii drepte, puternic incizate, distanțate, pe toată suprafața (Pl. I.1.1).

2.1.2. *Locus* 92 este o locuință de formă neregulată, cu lungimea de 3,31 m, lățimea de 3,19 m

și adâncimea maximă de 0,35 m; are o arie de 9,01 m² (Fig. 4). În partea de nord-est a locuinței s-a descoperit o vatră de cuptor, iar în partea sa de sud două gropi de stâlp; o altă groapă de stâlp a apărut pe latura vestică. În colțul nord-estic al locuinței s-a găsit o groapă de provizii care a fost denumită *locus* 602.

În raportul nr. 2195/11.11.2011, s-a menționat că nu se cunoaște relația între locuința – *locus* 92 și *locus* 602, deși se amintește că groapa de provizii era în colțul nord-estic al locuinței¹³. Probabil pentru că gropile acestora nu s-au intersectat s-a făcut o asemenea afirmație, dar acestea au fost contemporane, din fotografie se observă faptul că groapa de provizii este situată în interiorul locuinței.

Din pământul de umplutură al locuinței au rezultat fragmente ceramice modelate la roata înceată dintr-o pastă semifină, amestecată cu mică sau pietricele, decorate cu benzi de linii vălurite sau cu linii drepte, de culoare cărămizie, brună sau cenușie; unele dintre acestea având ardere secundară la exterior (Pl. I.2.2–6, 8.). S-a găsit și un fragment de la fundul unui vas lucrat la roata rapidă, dintr-o pastă semifină amestecată cu pietricele, care îi conferă un aspect zgrunțuros, este ars oxidant complet, are o culoare cărămizie și are urme de ardere secundară la exterior (Pl. I.2.7).

În acest complex s-a găsit o cantitate însemnată de ceramică modelată cu mâna (Pl. II.1–6, 8–10), inclusiv un vas întregibil (Pl. II.11). Ceramica este arsă oxidant, este modelată din pastă semifină cu pietricele în compoziție sau grosieră cu pietricele, fapt care îi conferă un aspect zgrunțuros. Se remarcă buza unei tăvi de lut dintr-o pastă grosieră, amestecată cu pietricele și paie, de culoare cărămizie (Pl. II.7).

Între fragmentele ceramice a apărut și un fragment de cute din piatră șlefuită (Pl. II.2.1).

S-a mai găsit un fragment de la toarta unei căni modelate cu mâna, posibil antică, precum și buza cu alveole a unui vas. Acestea mai degrabă provin din antichitate, semn că a existat o secționare a unui complex mai vechi, despre care nu am găsit nici o consemnare în documentație.

2.1.3. *Locus* 130 este tot o locuință, pentru care nu am găsit o descriere, ci doar tabelul de coordonate de la planul topografic al sitului 7 unde se menționează și faptul că avea o suprafață de 7,06

raportul întocmit de responsabilul științific, dr. Dumitru Țicu, nr. 2196 din 11.11.2011.

¹⁰ Raport de cercetare arheologică preventivă pe autostrada Arad-Timișoara, situl 7 Pișchia, înregistrat la Direcția Județeană pentru Cultură Timiș cu nr. 2196 din 11.11.2011

¹¹ Mulțumesc doamnei dr. Adriana Sărășan, geomatician la Muzeul Național al Banatului Timișoara, pentru contribuția în realizarea planului complexelor arheologice care aparțin de așezarea din secolele IX-X p. Chr.

¹² Mulțumesc domnului dr. Florin Drașovean pentru amabilitatea cu care mi-a pus la dispoziție varianta electronică a raportului cu nr. 2195 din 11.11.2011, de unde am putut extrage fotografiile unora dintre complexele arheologice cercetate în 2010.

¹³ În raport a fost descrisă greșit amplasarea în locuință a cuptorului ca fiind la nord-est și a gropii de provizii la nord-vest, aceasta fiind de fapt inversă, respectiv în partea de nord-est cuptorul și în cea de nord-vest groapa de provizii, după cum reiese din fotografia complexului arheologic, vezi Fig. 4.

m². În mod inexplicabil, din cele două rapoarte înaintate de arheologi lipsește descrierea complexului arheologic cu numărul 130, care are doar o fotografie în raportul cu nr. 2195/11.11.2011 (Fig. 5). Însă, din descrierea complexului 129, o locuință de formă patrulateră din epoca antică, aflăm că aceasta a fost tăiată de locuința 130. În raportul nr. 2195/11.11.2011 se apreciază că locuința 129 este din epoca medievală timpurie, dar inventarul arheologic se datează de fapt în secolele III-IV p. Chr.

Pe etichetele materialelor arheologice mai apare un indiciu cu privire la adâncimea complexului, acestea fiind colectate de la adâncimi cuprinse între 0,15-0,35 m și 0,30-0,60 m.

În pământul de umplutură al locuinței 130, au fost descoperite fragmente de oale modelate la roata înceată dintr-o pastă semifină, cu mică în compoziție, de culoare cărămizie sau brun-cărămizie, unele cu urme de ardere secundară de culoare neagră de la expunerea la foc (Pl. III.1-9, Pl. IV.1-15, Pl. V.1-14, Pl. VI.1-2, 4-15). Acestea sunt decorate doar cu linii incizate (Pl. III.1-9, Pl. IV.2-7, 9, 11-13, 15) sau doar cu linii vălurite (Pl. V.3, 5-7, 10), altele cu diverse combinații de benzi de linii drepte și linii vălurite (Pl. IV.1, 8, 10, 14, Pl. V.1-2, 4, 8-9, 11-14). Doar câteva fragmente au în compoziție multă mică (Pl. III.2-3, 5-9, Pl. IV.2, 9-13, Pl. V.6-8, 10, Pl. VI.7-8) sau sunt ușor zgrunțuroase (Pl. III.2, Pl. IV.7, Pl. V.7, 10, Pl. VI.5, 7).

Remarcăm prezența unui castron decorat cu linii drepte (Pl. III.5), o formă de vas mai rar întâlnită în aceste așezări, precum și a unei mărci de olar pe fundul unui vas (Pl. VI.15).

S-au mai găsit fragmente de ceramică lucrată cu mâna, de la un vas negricios, ars reducător (Pl. VI.3).

2.1.4. Locus 150 este o locuință de formă patrulateră cu lungimea de 3,26 m, lățimea de 2,96 m și adâncimea maximă de 0,24 m; are suprafața de 8,44 m². În colțul de nord s-a conturat un cuptor, iar pe vatra acestuia s-au găsit fragmente ceramice, cenușă vitrificată, fragmente de chirpici, urme de arsură și fragmente de piatră. Pereții cuptorului sunt bine arși, iar pe fundul cuptorului s-a aflat un strat de cenușă.

Pereții locuinței erau susținuți de stâlpi cu diametrul de aproximativ 0,15 m. Între aceștia, doi erau de dimensiuni mai mari. Astfel, unul dintre stâlpi, notat *locus* 152, avea o groapă ovală având lungimea de 0,44 m, lățimea de 0,36 m și adâncimea maximă de 0,1 m, și se afla în colțul sudic al locuinței. Celălalt stâlp, notat *locus* 153, avea o

groapă ovală cu lungimea de 0,50 m, lățimea de 0,46 m și adâncimea maximă de 0,10 m, și se afla în colțul de nord al locuinței.

În pământul de umplutură al cuptorului, pe vatră, s-au găsit patru fragmente de pereți și trei fragmente de funduri de vase modelate la roata înceată, dintr-o pastă semifină, cu mică sau pietricele în compoziție, de culoare cărămizie, brună și neagră, cu urme de ardere secundară; un fragment de vas de culoare galben-cărămizie, modelat manual dintr-o pastă semifină amestecată cu pietricele, care îi conferă un aspect zgrunțuros; un fragment de la buza unei tăvi de dimensiuni mari, modelată dintr-o pastă grosieră, de culoare galben-cărămizie; fragmente de vâltuci de lut și de vatră. După tehnica de execuție și compoziția pastei, fragmentele ceramice se datează în secolele IX-X p. Chr.

2.1.5. Locus 177 este o locuință cu formă neregulată, având lungimea de 2,90 m, lățimea de 2,7 m și adâncimea maximă de 0,74 m; are suprafața de 6,58 m² (Fig. 6). În colțul de nord-vest, s-a descoperit un cuptor, în gura căruia a apărut un vas din ceramică întregibil (Pl. VIII.2.3). Pe vatra cuptorului au fost găsite fragmente ceramice și bucăți de piatră. De asemenea, s-a descoperit o bucată de tuf vulcanic.

Vasul a fost modelat la roata înceată, dintr-o pastă semifină, cu mică în compoziție, de culoare cărămizie, are urme de ardere secundară la exterior. În jumătatea sa superioară, acesta este decorat cu o combinație de benzi de linii drepte și de linii vălurite. Au mai fost găsite fragmente ceramice de la un vas lucrat la roata înceată, dintr-o pastă semifină, cu mică în compoziție, de culoare brun-cărămizie, decorat cu benzi succesive de linii drepte și vălurite (Pl. VIII.2.1), precum și un fragment de la o tavă din lut, de dimensiuni mai mici, modelată dintr-o pastă grosieră, de culoare brună, cu urme de ardere secundară la exterior (Pl. VIII.2.2).

În partea de sud-vest a locuinței s-a conturat o groapă de provizii circulară, notată *locus* 177A, cu diametrul de 1 m și adâncimea maximă de 0,74 m. În pământul de umplutură al acesteia s-au descoperit fragmente ceramice și oase de animale.

2.1.6. Locus 600 este o locuință pentru care nu am găsit nici o descriere, ci doar tabelul de coordonate topografice, unde este menționat faptul că are o suprafață de 9,87 m². Am mai găsit și o fotografie¹⁴ (Fig. 7).

¹⁴ Fotografie din arhiva personală a colegului Andrei Georgescu.

Din fotografie observăm că locuința are o formă rectangulară, cu un cuptor cotlonit în partea sa de nord-est. Pe latura îngustă a locuinței, cea de nord-vest, se află trei gropi de stâlpi. În fața gropii de stâlp din colțul de nord-est se află bucăți de tavă din lut. Pe latura mai lungă a locuinței, cea de vest, se observă o groapă de stâlp.

Cuptorul are o formă ovală și pereții din lut ars. În interior sunt multe fragmente ceramice și de tăvi din lut (Pl. IX.1–21, Pl. X.1–16, Pl. XI.1–19, Pl. XV.3, 10). În fața cuptorului se află o aglomerare de fragmente ceramice, bucăți de tăvi din lut și de vatră (Pl. XII.1–15, Pl. XIII.1–17, Pl. XIV.1–19, Pl. XV.1–2, 4–9, 11), precum și o zonă cu multă arsură de culoare neagră, ceea ce pare a fi o amenajare, o vatră deschisă în apropiere de cuptor.

Materialul ceramic a fost colectat în parte de la adâncimea de 0,30 m sau 0,40 m (Pl. XII.1–15, Pl. XIII.1–17, Pl. XIV.1–19, Pl. XV.1–2, 4–9, 11), precum și de pe o vatră, de la adâncimea de 0,30 m și 0,60 m (Pl. IX.1–21, Pl. X.1–16, Pl. XI.1–19, Pl. XV.3, 10).

Astfel, au fost descoperite fragmente ceramice de la oale modelate la roata înceată, dintr-o pastă semifină, amestecată cu mică, în unele cazuri în cantitate mai mare. Pasta a fost amestecată și cu pietricele în unele cazuri, ceea ce îi conferă un aspect zgrunțuros. Unele vase au fost decorate doar cu benzi de linii vălurite (Pl. XI.1, 8–9, 18–19) sau doar cu linii drepte grupate pe toată suprafața sau în benzi (Pl. IX.8–9, 14, Pl. X.1–16, Pl. XII.7, Pl. XIII.1–17). Pe vase apare și decor care constă în combinații de benzi din linii drepte și linii vălurite (Pl. XI.2–7, 10–17, Pl. XIV.1–19). Ceramica are culoarea cărămizie, brună sau cenușie, unele dintre acestea având ardere secundară la exterior.

Au apărut și fragmente de vase modelate cu mâna, dintr-o pastă semifină, de culoare brun-cărămizie, cu pietricele în compoziție care îi conferă un aspect zgrunțuros (Pl. XV.1, 4). Mai sunt și vase modelate cu mâna dintr-o pastă mai grosieră (Pl. XV.5).

Au fost găsite tăvi din lut de dimensiuni mari (Pl. XV.8, 11), dar și unele de dimensiuni medii (Pl. XV.2–3, 6–7, 9–10), dintr-o pastă grosieră, arse oxidant, de culoare galbuie sau cărămizie.

În ceea ce privește ceramica modelată la roata rapidă, se pare că este reprezentată de fragmente de la două funduri de vase modelate dintr-o pastă semifină, cu pietricele în compoziție, care îi conferă un aspect zgrunțuros, arse oxidant complet și de culoare cărămizie (Pl. XII.12–13); au ardere secundară la exterior.

Pe vatra cuptorului, la adâncimi cuprinse între

0,30 și 0,60 m, au fost descoperite fragmente ceramice de la oale modelate la roata înceată, dintr-o pastă semifină, amestecată cu mică și cu pietricele în unele cazuri (Pl. IX.4, 6, 10, 12, 17, 20, Pl. X.1, 5, Pl. XI.2, 10–11), ceea ce îi conferă un aspect zgrunțuros. Repertoriul decorativ constă în linii drepte incizate pe toată suprafața (Pl. X.3, 7–8), sau benzi de linii incizate, unele mai groase (Pl. X.1–2, 9, 13, 16), altele mai subțiri (Pl. X.4–5, 10–12, 14–15), precum și în benzi de linii vălurite, reprezentate mai ales în jumătatea superioară a vasului (Pl. XII.1, 18–19). Desigur nu lipsesc combinațiile de benzi din linii vălurite și linii drepte (Pl. XII.2–17).

Fragmentele de vase sunt arse oxidant complet, doar câteva sunt arse reducător (Pl. XI.1, 3, 9, 14, 17).

Un fragment de vas decorat pe ambele fețe cu linii incizate vălurite și pe cealaltă cu o linie dreaptă poate reprezenta un fragment de strachină sau farfurie, oricum un recipient cu gura foarte largă (Pl. XI.5).

S-a mai găsit și un fragment ceramic decorat cu o linie în val situată pe umărul vasului și combinată cu linii drepte, orizontale (Pl. XI.16), tip de decor care se regăsește în așezarea de la Dumbrăvița (jud. Timiș)¹⁵.

De asemenea, s-au găsit fragmente de tăvi din lut, dintr-o pastă grosieră, arse oxidant, de culoare galbuie (Pl. XV. 3, 10).

Desigur că ceramica din acest complex arheologic nu se diferențiază cronologic, dar am preferat să fie prezentată după locul de descoperire, pentru a avea o imagine mai clară a distribuției artefactelor în interiorul locuinței.

Se mai cuvine menționat faptul că în acest complex arheologic au fost găsite și fragmente de cute din piatră șlefuită (Pl. VIII.1.1–2).

2.2. Gropi de provizii

2.2.1. Locus 149 este o groapă de provizii cu lungimea de 1,66 m, lățimea de 1,60 m și adâncimea de 0,73 m (Fig. 8). Groapa taie locuința 146. În pământul de umplutură s-a găsit ceramică din antichitate (secolele III–IV p. Chr.) și din evul mediu timpuriu, precum și resturi osteologice de proveniență animalieră.

Cel mai probabil, fragmentele ceramice antice provin din locuința 146, despre care nu am găsit nici un fel de date decât informația aflată în descrierea acestui complex.

Materialul ceramic constă în fragmente de oale

¹⁵ Tănase 2004, 157, Pl. XXVII.1.

modelate la roata înceată dintr-o pastă semifină, cu multă mică în compoziție, de culoare cărămizie sau brun-cărămizie, cu urme de ardere secundară de culoare neagră de la expunerea la foc. Acestea sunt decorate cu benzi de linii drepte (Pl. VIII.2.1) și cu benzi succesive de linii drepte și linii vălurite (Pl. VIII.2.2–3).

2.2.2. *Locus* 602 este o groapă de provizii situată în partea de nord-est a complexului 92 (Fig. 4). Aceasta este singura informație despre care aflăm din descrierea sa în raportul cu nr. 2591 din 11.11.2011.

Se cuvine remarcat aici faptul că în cadrul materialului ceramic apar câteva fragmente modelate la roata rapidă, dintr-o pastă fină de culoare cenușie sau gălbuie, lustruită, care se datează în antichitate, la fel ca în cazul complexului 92. Astfel că, așa cum am mai afirmat, este posibil ca atât locuința 92, cât și groapa de provizii 602 să fi secționat un nivel de locuire din secolele III-IV p. Chr., fapt care nu a fost consemnat în documentația scrisă.

În depozitul muzeului din Timișoara am găsit materiale arheologice provenite din această groapă de provizii, pe etichete fiind consemnat doar la unele pungi că sunt dintr-un nivel de cioburi, ceea ce înseamnă că au fost găsite într-un strat compact; adâncimea menționată este de 0,30-0,40 m.

Ceramica este preponderent modelată la roata înceată, dintr-o pastă semifină, cu pietricele în compoziție, care îi conferă un aspect zgrunțuros sau cu multă mică (Pl. XVII.12, 16, Pl. XVIII.2). Culoarea vaselor este de regulă cărămizie, cu tonuri de la brun la gălbui, nu apare deloc ceramica cenușie arsă reducător. Multe dintre cioburi au urme de ardere secundară de la expunerea la foc. Repertoriul decorativ este variat și constă mai ales în combinații de benzi de linii și de linii vălurite, incizate (Pl. XVIII.1–21), dar apar și benzi de linii drepte (Pl. XVII.1–3, 5, 7–8, 10–11). Unele vase sunt decorate în întregime cu linii incizate (Pl. XVI.9, 12, 16).

S-au găsit și fragmente de vase arse oxidant, modelate la roata rapidă, dintr-o pastă semifină, cu pietricele în compoziție, care îi conferă un aspect zgrunțuros; culoarea este cărămizie, chiar de o nuanță mai deschisă (Pl. XVI.1–4). Un fragment de vas are buza evazată la exterior, teșită, iar la interior cu o ușoară șanțuire (Pl. XVI.1), iar altul are buza ușor răsfrântă la exterior, ciobită, umărul puțin bombat, decorat cu o bandă de linii canelate (Pl. XVI.3). Același tip de decor apare pe pereții unui vas de dimensiuni mai mici (Pl. XVI.2)

În acest complex au fost găsite și fragmente

de tăvi din lut, dintr-o pastă grosieră, semifină, arse oxidant, de culoare galben-cărămizie (Pl. XIX.1–11).

2.3. Cuptor

2.3.1. *Locus* 133 este un cuptor cu lungimea de 3,49 m, lățimea de 1,3 m și adâncimea maximă de 0,40 m; are o suprafață de 2,88 m² (Fig. 9). Orientarea cuptorului este NV-SE. Vatra cuptorului era bine păstrată, puternic arsă. În interiorul vetrei sunt prezente urme de lut ars rezultate în urma prăbușirii cupolei. Pereții cuptorului se păstrează fragmentar până la o înălțime de 0,10 m de la nivelul vetrei. În pământul de umplutură s-au găsit fragmente ceramice și oase de animale.

În acest complex arheologic au fost descoperite fragmente ceramice de la vase modelate la roata înceată, dintr-o pastă semifină, cu mică în compoziție (Pl. VII.1.1) sau mică și pietricele (Pl. VII.1.2–3), care îi conferă un aspect zgrunțuros. Culoarea este brună și au urme de ardere secundară la exterior. Decorul este reprezentat prin linii vălurite (Pl. VII.1.1) sau benzi de linii drepte (Pl. VII.1.2).

3. Încadrare cronologică și culturală

Locuințele descoperite la Pișchia au aproape toate instalații de foc, fie că este vorba despre cuptoare (*locus* 150, *locus* 177, *locus* 600), fie că este vorba despre vetre (*locus* 83, *locus* 92). Posibil ca și locuința *locus* 130 să fi avut o instalație de foc în interior, dar nu am găsit o descriere a acesteia, iar în fotografia sa apare în prim plan conturul unui cuptor (Fig. 5), dar pare să fie un alt complex arheologic, respectiv *locus* 133. Cuptorul – *locus* 133, exterior locuințelor, a fost găsit în apropiere de locuința *locus* 130, fiind probabil în relație cu gospodăria acesteia. Aparent, avem de-a face cu o așezare unde locuințele erau grupate în pâlcuri, după cum observăm din planul de situație în care locuințele *locus* 177 și *locus* 600 sunt situate la o oarecare distanță față de locuințele *locus* 83, *locus* 92, *locus* 130 și *locus* 150 și de dependențele acestora *locus* 133 – cuptor și *locus* 149 – groapă de provizii.

Locuințele nu aveau dimensiuni mari și erau ușor adâncite, 0,24-0,40 m de la nivelul de conturare. Excepție face complexul *locus* 177, cu adâncimea de aproximativ 0,74 m și probabil complexul 130, din care a fost colectată ceramică până la adâncimea de 0,60 m, dar se pot înscrie între locuințele ușor adâncite și nu de tip bordei.

Locuințe în care s-au găsit instalații de foc și tăvi din lut de dimensiuni mari au mai fost descoperite

în Banat la Remetea Mare-Gomila lui Pituț (jud. Timiș)¹⁶, așezare în care sunt cele mai apropiate analogii și pentru materialul arheologic descoperit în complexele prezentate.

Marea majoritate a ceramicii descoperite a fost lucrată la roata înceată, dintr-o pastă semifină, de obicei cu mică în compoziție sau cu pietricele, de unde are un aspect ușor zgrunțuros. Ceramica a fost arsă oxidant, de regulă arderea este oxidantă completă, dar s-au găsit și câteva fragmente de la vase de culoare cenușie sau neagră, arse reducător (Pl. VI.3, Pl. XI.1, 3, 9, 14, 17). Există urme de ardere secundară la exteriorul vaselor și la interiorul acestora, fapt care înseamnă că acestea au fost expuse la foc, fiind așadar utilizate la gătit. Ca forme regăsim în majoritate covârșitoare oale de dimensiuni medii, doar două fragmente sunt susceptibile a proveni de la străchini sau castroane (Pl. III.5, Pl. XI.5).

Există în locuința *locus* 92 un vas ars oxidant, modelat cu mâna, dintr-o pastă semifină, cu pietricele în compoziție, sclivisit la exterior, care nu are urme de ardere secundară, fiind probabil utilizat la manevrarea lichidelor sau a alimentelor, ori la servirea mesei (Pl. II.11).

De remarcat este și ceramica modelată la roata rapidă, arsă oxidant, din pastă semifină cu pietricele în compoziție, care îi conferă un aspect zgrunțuros. Acest tip de ceramică este specifică perioadei secolelor VIII-X și apare mai ales în regiunea centrală și în cea de vest a României. Despre ceramica zgrunțuroasă arsă oxidant s-a spus că este posibil să fie un indiciu al moștenirii antice și să certifice existența unei populații cu rădăcini romanice¹⁷. Potrivit unei alte opinii, această ceramică ar fi de fapt în legătură cu populația avaro-slavă¹⁸.

În orice caz, prezența acestui tip de ceramică în zona vestică și în spațiul intracarpatic ale României poate dovedi și legăturile cu regiunile balcanice și implicit cu lumea bizantină, unde meșterii olari cunoșteau tehnica de producere a olăriei la roata rapidă¹⁹.

Ceramică zgrunțuroasă modelată la roata rapidă s-a mai găsit în așezarea din secolele VIII-IX de la Susani-Seliște (jud. Timiș)²⁰, un fragment de vas

de culoare cenușie, ars reducător. În așezarea de la Remetea Mare-Gomila lui Pituț s-au găsit câteva fragmente ceramice zgrunțuroase modelate la roata rapidă dintr-o pastă semifină cu mică în compoziție, care sunt arse oxidant²¹. Ceramică zgrunțuroasă modelată la roata rapidă mai este menționată în așezările de la Lugoj-Știuța Veche (jud. Timiș)²² și Sacoșu Mare (jud. Timiș)²³, care se datează în secolul al VIII-lea.

Pe de altă parte, este de remarcat prezența tăvilor din lut, de dimensiuni mari și medii, descoperite în locuințele *locus* 150, *locus* 177 și *locus* 600, în groapa de provizii *locus* 602. Aceste tăvi din lut sunt specifice perioadei medievale timpurii, fiind utilizate pentru uscarea semințelor și a fructelor sau pentru coacere²⁴. Unele erau folosite chiar la prelucrarea metalelor²⁵.

Mai remarcăm posibilitatea ca locuința *locus* 92 și groapa de provizii *locus* 602 să fie mai timpurii decât celelalte, eventual de la jumătatea secolului IX, deoarece apare o ceramică arsă oxidant, preponderent lucrată cu mâna dintr-o pastă semifină cu pietricele în compoziție, și care are forme alungite. De asemenea, este prezentă ceramica modelată la roata înceată dintr-o pastă semifină cu pietricele în compoziție, care îi conferă un aspect puternic zgrunțuros și o diferențiază, din punctul de vedere al tehnicii de producere a pastei, de fragmentele ceramice descoperite în celelalte complexe arheologice, care au o pastă semifină, de regulă doar cu mică în compoziție.

În locuințele *locus* 130 și *locus* 600 s-au găsit fragmente ceramice decorate cu o linie în val situată pe umărul vasului și combinată cu linii drepte, orizontale (Pl. V.8, Pl. XI.16), specifice perioadei de trecere din secolul IX în secolul X²⁶. De asemenea, celelalte fragmente ceramice din locuința *locus* 130 par ușor diferite față de celelalte ca tehnică de execuție și repertoriu decorativ, astfel că s-ar putea ca acesta să fie un complex arheologic databil chiar la începutul secolului al X-lea și să reprezinte cel mai târziu orizont de locuire al așezării. Astfel că, se poate vorbi despre o locuire de-a lungul câtorva decenii, complexele arheologice *locus* 92 și *locus* 602 fiind mai timpurii (a doua jumătate a secolului IX), iar *locus* 130 și *locus* 600 ceva mai târzii (sfârșitul secolului IX-începutul sec. X).

¹⁶ Bejan 1986, 260; Tănase 2021, 162, 170, Pl. 4.

¹⁷ Stanciu 2000, 143, 145; Băcuț-Crișan 2017, 205–206; Băcuț-Crișan, Bejinariu 2020, 83–84.

¹⁸ Cosma 2022, 266.

¹⁹ Pentru apariția ceramicii modelate la roata rapidă în vestul Transilvaniei în cursul secolului al VIII-lea, s-ar putea lua în considerare venirea unor meșteri olari itineranți veniți din Imperiul Bizantin, care cunoșteau tehnica de realizare a acesteia. Vezi: Cosma 2022, 265.

²⁰ Tănase 2019, 105–106; 116, Pl. VI.B.4; 119, Pl. IX.5a-b.

²¹ Fragmente ceramice descoperite în anul 1975, aflate în depozitul Muzeului Național al Banatului, nr. inv. 32.112 și nr. inv. 32.114.

²² Tănase 2019, 106 și nota nr. 19.

²³ Moroz-Pop 1993, 154–155.

²⁴ Ghenescu 2002, 81; Stanciu *et alii* 2021, 44.

²⁵ Tănase 2021, 163.

²⁶ Vlkolinská 1994, 88.

Prin urmare, fragmentul de așezare cercetat la Pișchia în anul 2010, se datează în secolele IX-X, cam în aceeași perioadă de timp cu așezările de la Remetea Mare-Gomila lui Pitui²⁷, Dumbrăvița²⁸, Sănandrei-Oxenbrückel (jud. Timiș)²⁹, sau cu cea de la Giarmata-Baraj (jud. Timiș)³⁰.

Așadar, cu toate că documentația cu privire la contextul de descoperire este deficitară, considerăm utilă publicarea acestui fragment de așezare atât pentru prezentarea tipului de complexe arheologice (locuințe, cuptoare, gropi de provizii), cât și a materialului arheologic, care este interesant din punctul de vedere al tipologiei formale și decorative a ceramicii.

Totodată, includerea acestei descoperiri în circuitul științific era necesară deoarece este o așezare investigată de specialiști, care îmbogățește astfel harta descoperirilor medievale timpurii din Banat atestate cert arheologic. În ultimii ani, s-a publicat un studiu în care au fost discutate siturile arheologice din epoca medievală timpurie din Banat³¹, prezentate doar pe baza semnalărilor din literatura de specialitate, nu și prin verificarea materialului arheologic în depozitele muzeelor sau ignorându-se publicații în care s-a discutat cronologia unora dintre așezări³². Astfel că, dintre descoperirile prezentate unele provin de fapt din așezări databile în faza D1 a epocii timpurii a migrațiilor (sec. IV-V p. Chr.)³³, ceramica modelată la roata înceată din această perioadă fiind la prima vedere asemănătoare celei din evul mediu timpuriu. Alte așezări se datează în secolele IX-X³⁴, și nu în secolele VIII-IX³⁵, așa cum au fost menționate în studiul amintit, pe baza atribuirilor cronologice greșite de către arheologii care le-au publicat în secolul XX³⁶.

Așadar, în așezarea de la Pișchia au fost folosite concomitent mai multe tipuri de ceramică: cea modelată la roata înceată care este preponderentă, cea zgrunțuroasă arsă oxidant, modelată la

roata rapidă, precum și cea modelată cu mâna, ultimele două categorii în cantitate mult mai mică. Această descoperire ne dovedește faptul că ceramica zgrunțuroasă de culoare cărămizie, modelată la roata rapidă, a fost utilizată și în a doua jumătate a secolului IX și la începutul secolului X, nu doar în secolul al VIII-lea. Ipoteza originii acesteia în regiunea fostei provincii Dacia poate fi luată în considerare, dar nu trebuie neglijată nici posibilitatea unor influențe directe dinspre lumea bizantină care s-au împletit cu moștenirea antică romană și s-a ajuns astfel la perpetuarea acestui tip de olărie.

Desigur că obiectele nu pot spune cine erau producătorii și utilizatorii acestora, dar în perioada medievală timpurie populații de origini și tradiții diferite prin procese de aculturație au dat naștere comunităților pe care le amintesc izvoarele scrise medievale. Diversitatea de populații din teritoriile stăpânite odinioară de avari este evidențiată de un fragment dintr-un izvor din secolul al XII-lea, în care se menționează că în Pannonia, pe unde curge Dunărea și Tisa, locuiesc sclavi (slavi), bulgari și blachii, adică păstorii romanilor (Anonymus Notarius, IX)³⁷.

BIBLIOGRAFIE

Anonymus Notarius
Anonymus Notarius, *Gesta Hungarorum (Faptele ungurilor)*, traducere, prefață, introducere și note de G. Popa-Lisseanu, București (2001).

Băcuet-Crișan 2017
D. Băcuet-Crișan, Despre cuptorul de olar din perioada medievală timpurie descoperit la Sighișoara "Dealul Viilor"-sector Necropolă (jud. Mureș). Observații privind tehnica de modelare a ceramicii și cronologia. Comparații cu olăria medievală timpurie modelată la roata rapidă din spațiul nord-vestic al României, în *Locuirea medievală timpurie din Transilvania și vecinătăți*, Orbis medievalis I, editori: F. Mărginean, I. Stanciu, D. Băcuet-Crișan, Cluj-Napoca (2017), 189–209.

Băcuet-Crișan, Bejinariu 2020
D. Băcuet-Crișan, I. Bejinariu, *Așezarea medievală timpurie de la Marca Sfârâuș I (jud. Sălaj). Contribuții arheologice la cunoașterea olăriei modelate la roata rapidă din Depresiunea Silvaniei*, Cluj-Napoca (2020).

Bejan 1986
A. Bejan, Contribuții la cunoașterea culturii materiale din sud-vestul României în sec. VIII–X. Așezarea de la Remetea Mare-„Gomila lui Pitui”. *Tibiscum* 6 (1986), 259–268.

³⁷ Pop 1996, 78–83.

²⁷ Tănase 2010, 82.

²⁸ Tănase 2004, 42.

²⁹ Tănase 2010, 83.

³⁰ Stanciu *et alii* 2021, 42.

³¹ Gáll, Romát 2016, 433–468.

³² Autorii studiului menționat la nota 31 nu au consultat un articol publicat în anul 2010 cu privire la cronologia așezărilor medievale timpurii din Banat, vezi Tănase 2010.

³³ De exemplu, vase descoperite la Jebel sau la Timișoara-Freidorf, aflate în colecția Muzeului Național al Banatului din Timișoara, se datează în secolele IV-V și nu în secolele VIII-IX.

³⁴ Tănase 2010, 82–83.

³⁵ Gáll, Romát 2016, 464–465.

³⁶ Aceste atribuiri cronologice despre descoperirile din secolele VII-X au mai fost preluate recent: Stanciu *et alii* 2021, 68–77.

Bejan 1995

A. Bejan, *Banatul în secolele IV-XII*. Timișoara (1995).

Bozu et alli 2016

O. Bozu, D. Tănase, A. C. Hamat, D. Negrei, Așezarea medievală timpurie din punctul Săliște, sat Susani, comuna Traian Vuia, județul Timiș, *Banatica* 26 (2016), 331–369.

Cosma 2022

C. Cosma, Ceramică lucrată la roată cu turație rapidă din pastă zgrunțuroasă, descoperită în cimitirele din secolele VII-X din vestul României, *Apulum* 59 (2022), 253–275.

Gáll, Romát 2016

E. Gáll, S. Romát, The Current State of Archaeological Research on the Avar Period in the Banat. Observations on the Changes in the Avar Settlement Territory in this Region and on Some Early Medieval Cultural-Sociological Phenomena, în *Zwischen Byzanz und der Steppe*, editori: Á. Bollók, G. Csiky, T. Vida, Budapest (2016), 433–468.

Ghenescu 2002

O. Ghenescu, Observații asupra prezenței platourilor din lut în așezările din secolele VI-X de pe teritoriul Transilvaniei. *Buletinul Cercurilor Științifice Studentești* 8 (2002), 77–86.

Moroz-Pop 1993

M. Moroz-Pop, Contribuții privind cercetarea civilizației materiale din Banat în epoca migrațiilor. *Tibiscum* 8 (1993), 153–167.

Pop 1996

I. A. Pop, *Românii și maghiarii în secolele IX-XIV. Geneza statului medieval în Transilvania*, Cluj- Napoca (1996).

Stanciu 2000

I. Stanciu, Despre ceramica medievală de uz comun, lucrată la roata rapidă, în așezările de pe teritoriul României (secolele VIII-X). *ArhMed* 3 (2000), 127–191.

Stanciu et alli 2021

I. Stanciu, M. Urák, A. Ursuțiu, *O nouă așezare medievală timpurie din partea sud-vestică a României – Garmata-“Baraj”, jud. Timiș. Alături de o examinare a locuirii medievale timpurii din Banatul românesc (secolele VII-IX-X)*, Cluj-Napoca (2021).

Tănase 2004

D. Tănase, Descoperirile medievale și moderne, în F. Drașovean et alii, *Săpăturile arheologice preventive de la Dumbrăvița (jud. Timiș)*, Timișoara (2004), 38–55, 157–217: Pl. XXVI-LXXXVII.

Tănase 2010

D. Tănase, Observații cu privire la ceramica din secolele VIII–X descoperită în așezări din Banatul de câmpie, în *Vasaria medievala – vesela ceramică medievală (sec. VII–XVI)*, editori: G. Rădulescu, C. Gaiu, II, Bistrița (2010), 81–98.

Tănase 2019

D. Tănase, The Relative Chronology of the Early Medieval Settlement in Susani-Săliște (Timiș County) from the Perspective of the Discovered Pottery, în *Inter tempora. Cronologia perioadei medievale timpurii (sec. VII–XIII). Probleme, abordări și rezultate*, Orbis Mediaevalis II, editori: F. Mărginean, I. Stanciu, K. László, Cluj-Napoca (2019), 103–119.

Tănase 2021

D. Tănase, Living spaces and spaces destined for craft in the early medieval settlement at Remetea Mare – “Gomila lui Pituț” from Timiș County, în *Exploring dwellings and manufacturing spaces in the medieval context (7th–14th centuries)*, Orbis Mediaevalis III, editori: K. László, D. Băcuț-Crișan, I. Stanciu, F. Mărginean, Cluj-Napoca (2021), 157–176.

Vlkolinská 1994

I. Vlkolinská, Pottery of the cemeteries from 9th–10th centuries in the territory of Slovakia, în *Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis 11. Jahrhundert*, Hrsg. L. Poláček, Brno (1994), 83–92.

Fig. 1. Amplasarea sitului arheologic nr. 7, Pișchia, jud. Timiș/ The location of the archaeological site no. 7, Pișchia, Timiș County.

Fig. 2. Planul de situație al complexelor arheologice medievale timpurii din situl 7 de la Pișchia/ The situation plan of the early medieval archaeological features of the site 7 from Pișchia.

*Fig. 3. Complexul arheologic locus 83. Fotografie din raportul nr. 2195 din 11.11.2011/
Archaeological feature locus 83. Photo from report no. 2195 of 11.11.2011.*

*Fig. 4. Complexele arheologice locus 92 și locus 602. Fotografie din raportul nr. 2195 din 11.11.2011/
Archaeological features locus 92 and locus 602. Photo from report no. 2195 of 11.11.2011.*

Fig. 5. Complexul arheologic locus 130. Fotografie din raportul nr. 2195 din 11.11.2011/
Archaeological feature locus 130. Photo from report no. 2195 of 11.11.2011.

Fig. 6. Complexul arheologic locus 177. Fotografie din raportul nr. 2195 din 11.11.2011/
Archaeological feature locus 177. Photo from report no. 2195 of 11.11.2011.

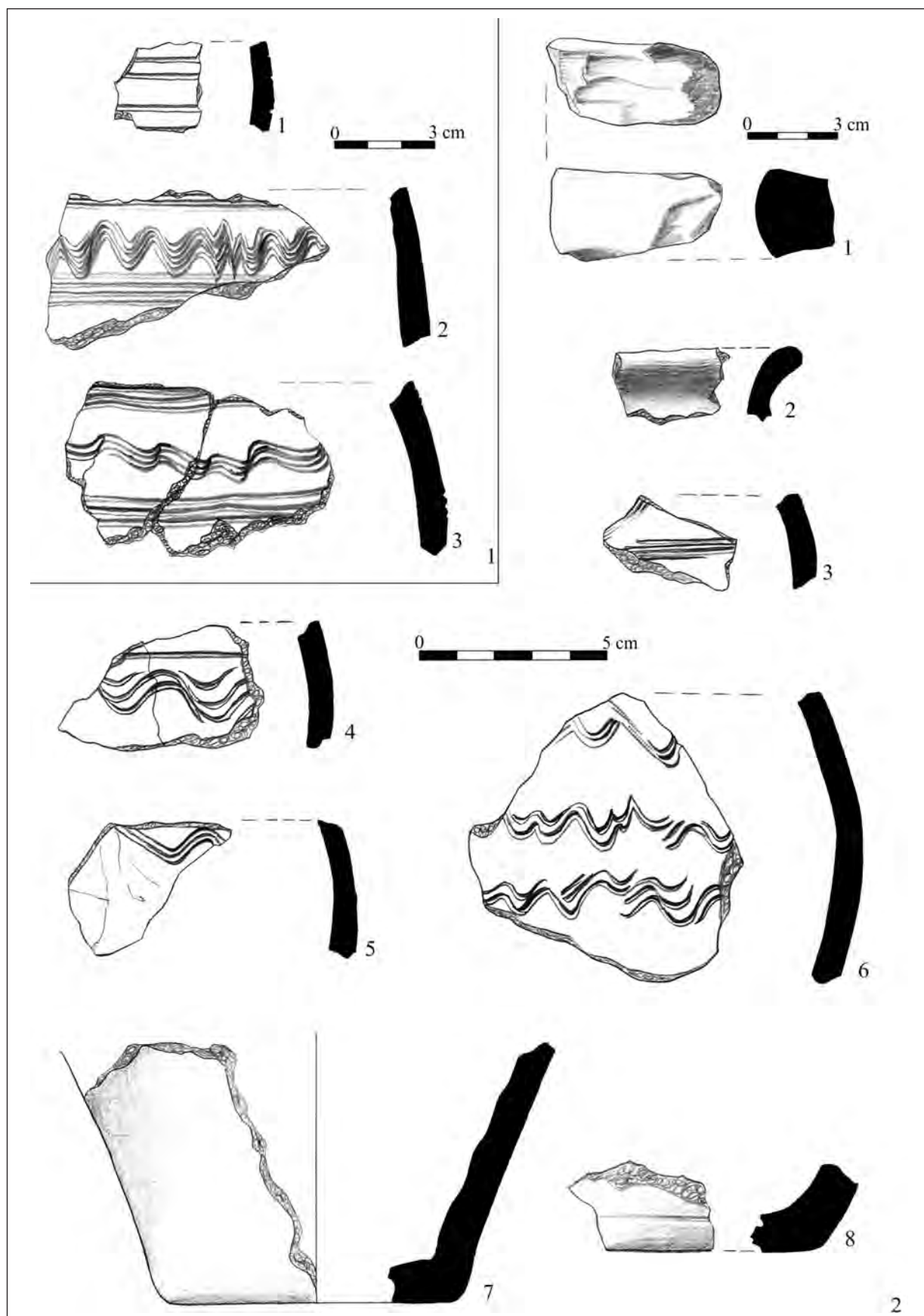
Fig. 7. Complexul arheologic locus 600, fotografie din arhiva personală a arheologului Andrei Georgescu/
Archaeological feature locus 600, photo from the personal archive of archaeologist Andrei Georgescu.

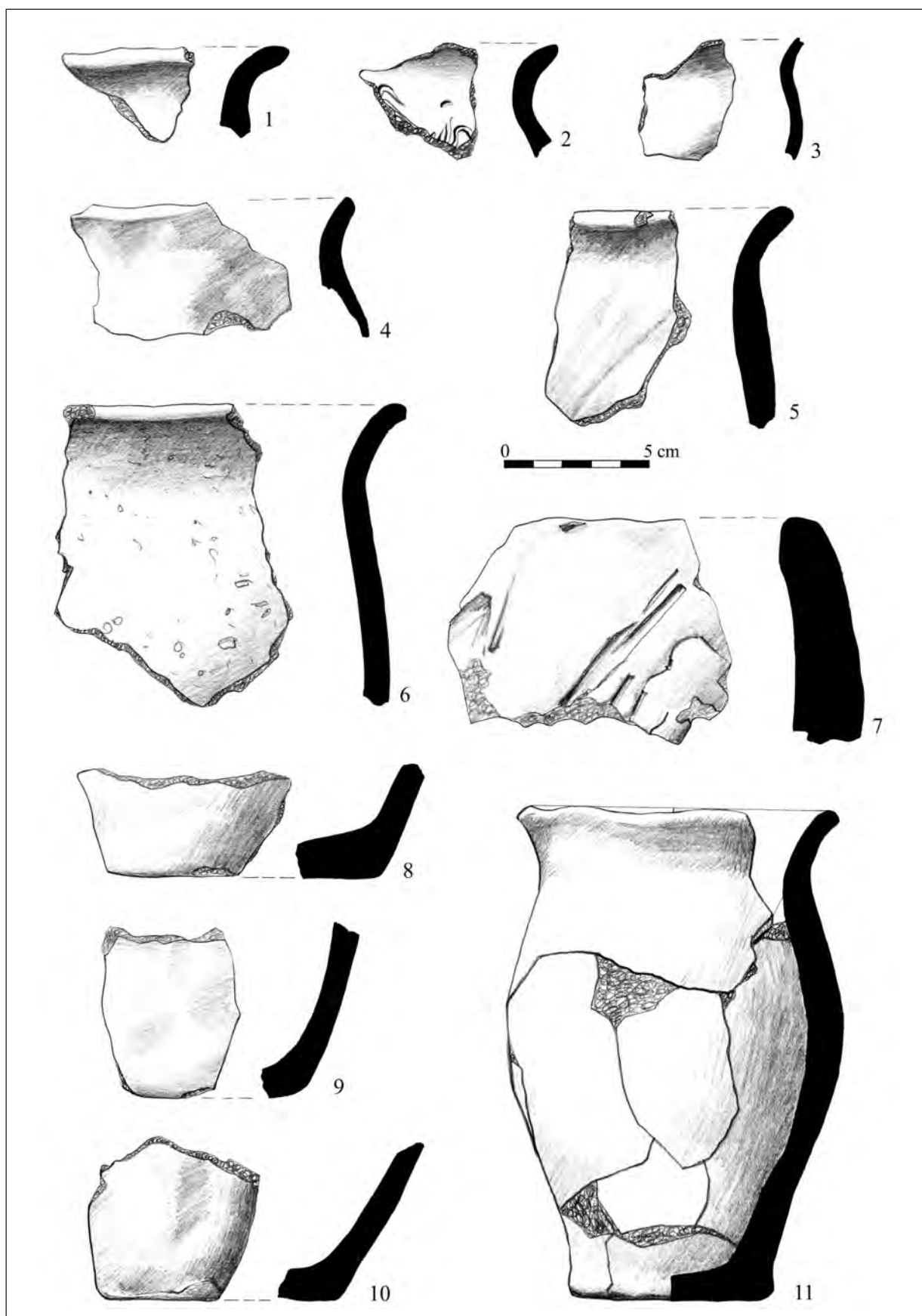
*Fig. 8. Complexul arheologic locus 149. Fotografie din raportul nr. 2195 din 11.11.2011/
Archaeological feature locus 149. Photo from report no. 2195 of 11.11.2011.*

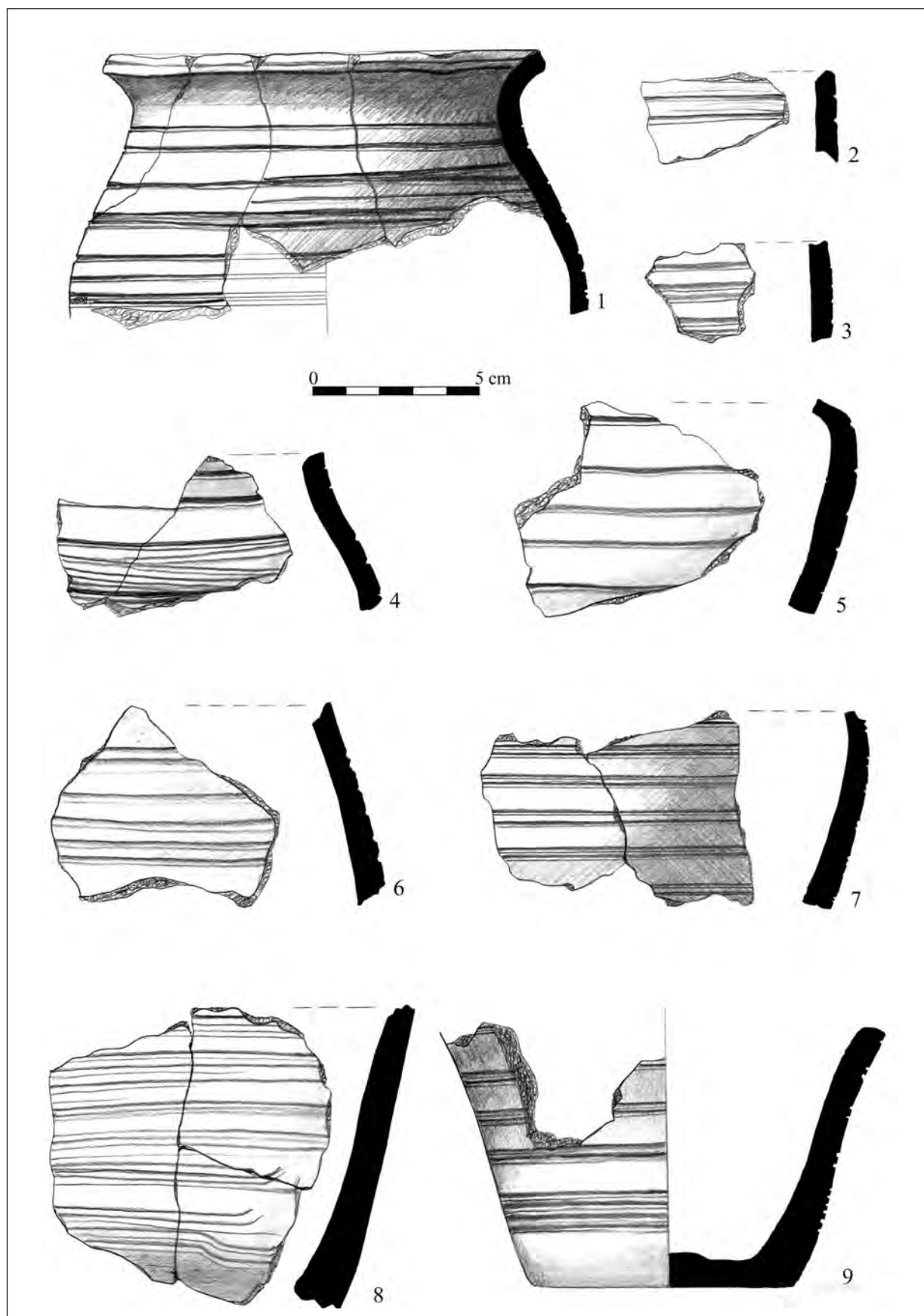
*Fig. 9. Complexul arheologic locus 133. Fotografie din raportul nr. 2195 din 11.11.2011/
Archaeological feature locus 133. Photo from report no. 2195 of 11.11.2011.*

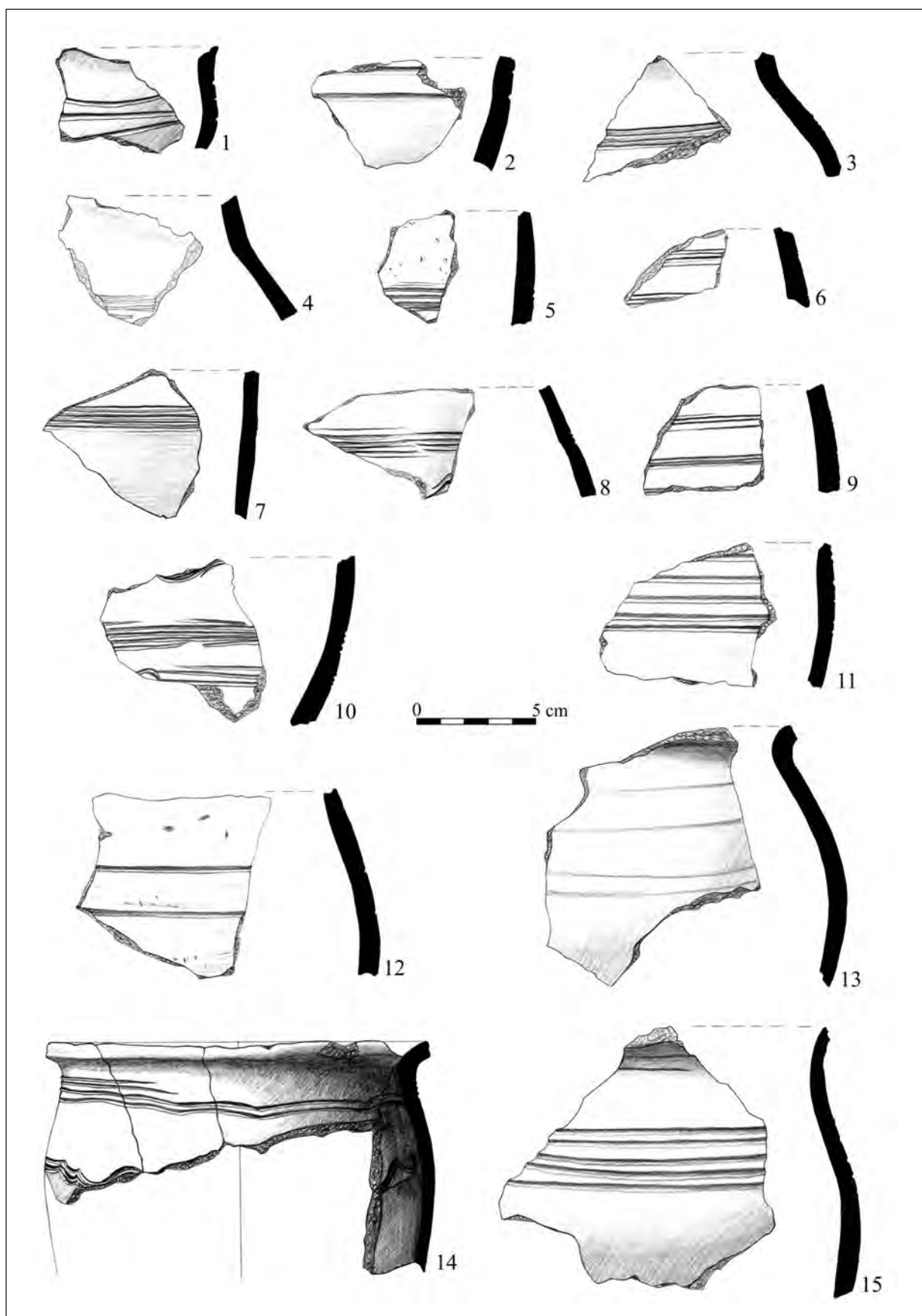
Pl. I. 1.1–3. Fragmente ceramice modelate la roata încetă, descoperite în locuința *locus* 83. 2. Fragment de cute din piatră șlefuită (1), fragmente ceramice modelate la roata încetă (2–6, 8) și la roata rapidă (7), descoperite în locuința *locus* 92/Slow-wheel made pottery, discovered in the *locus* 83 dwelling. 2. Polished whetstone crease fragment (1), slow-wheel made pottery (2–6, 8) and fast-wheel made pottery (7), discovered in dwelling *locus* 92.

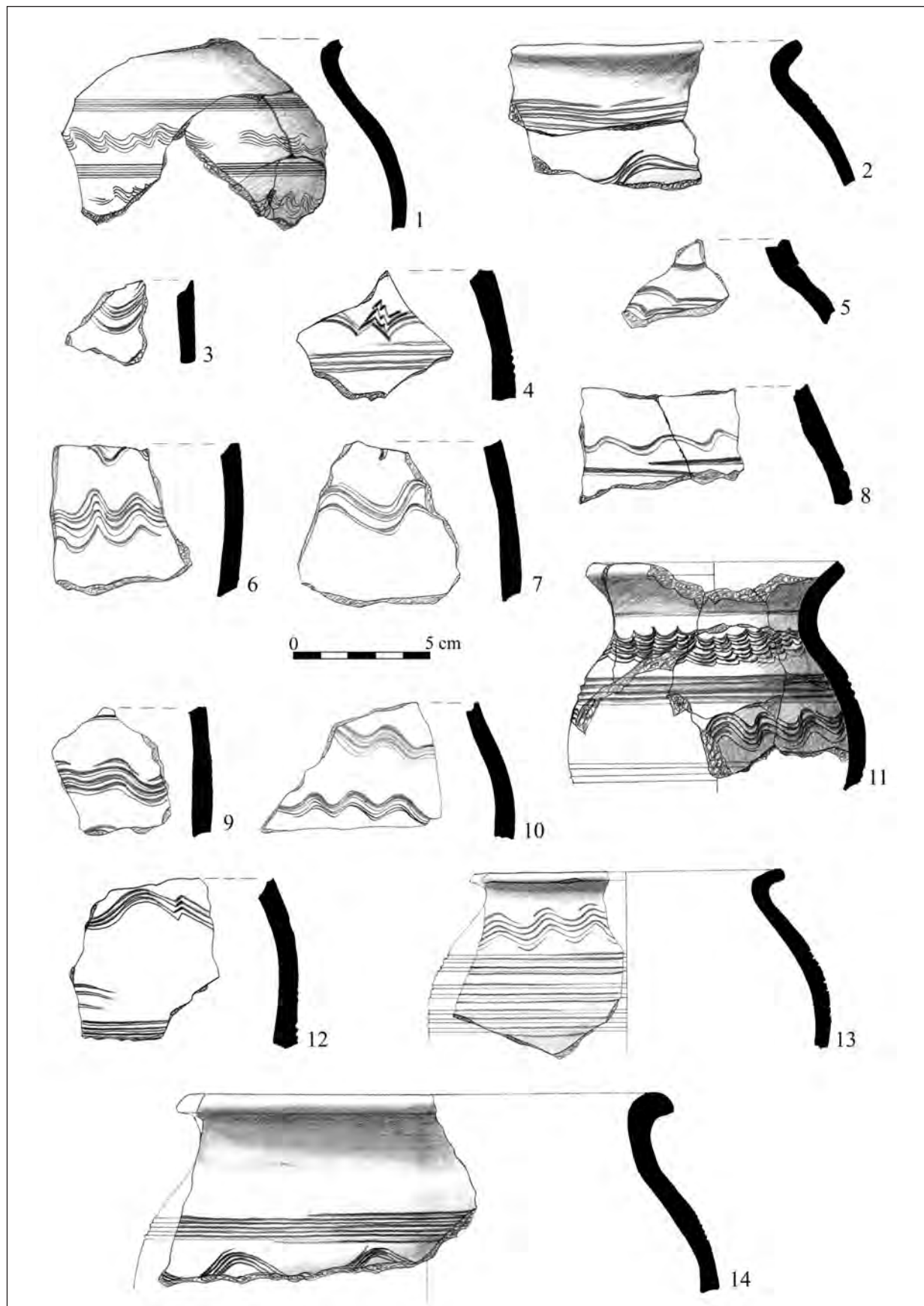
Pl. II. 1–9. Fragmente ceramice (1–6, 8–10), oală din ceramică (11), fragment de tavă din lut (7), modelate cu mâna, descoperite în locuința *locus* 92./1–9 /Pottery (1–6, 8–10), pot (11), clay tray fragment (7), hand-made, discovered in the dwelling *locus* 92.

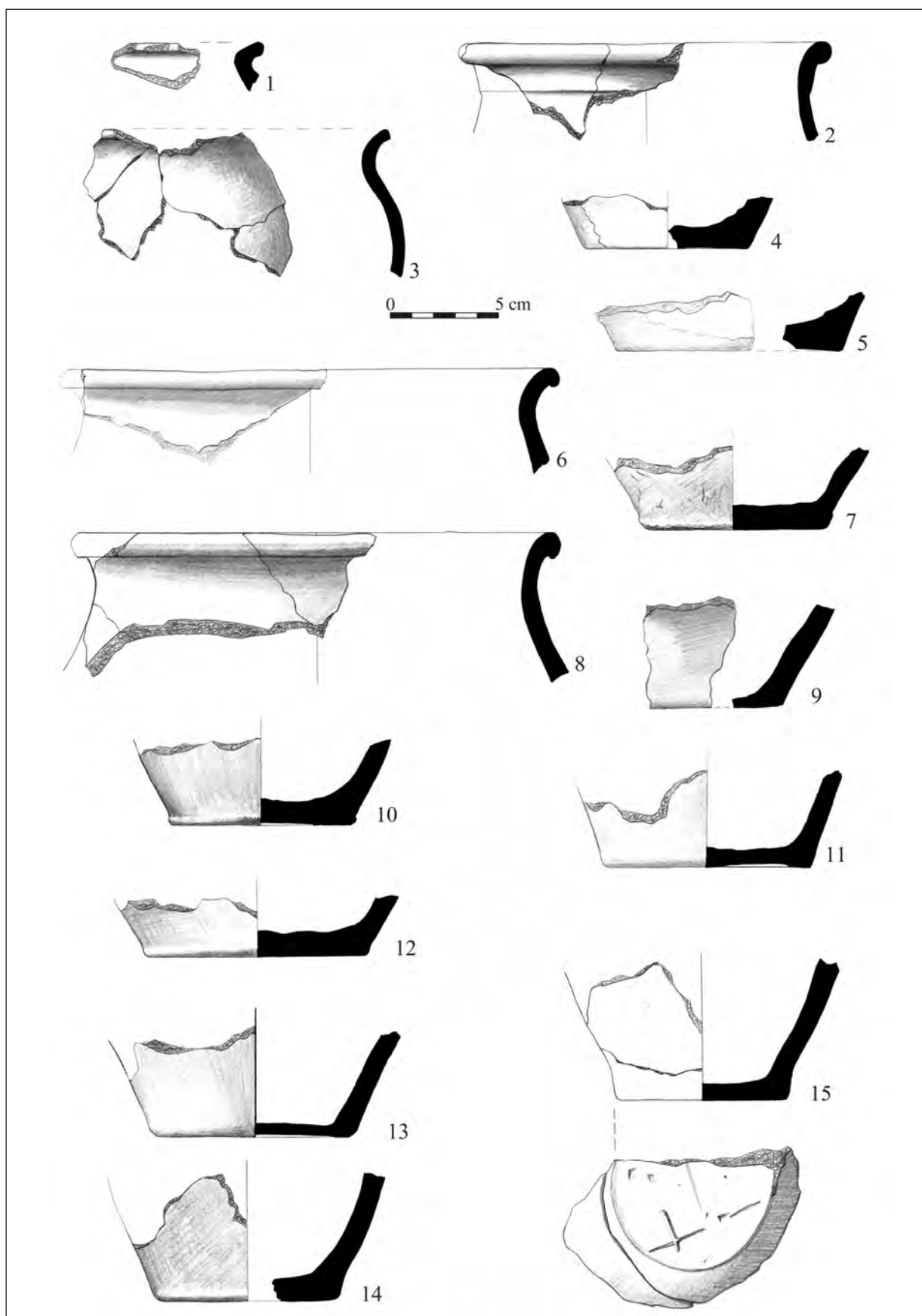
Pl. III. 1–9. Fragmente de ceramică modelată la roata înceată, descoperite în locuința *locus* 130/ *Slow-wheel made pottery, discovered in the dwelling locus 130.*

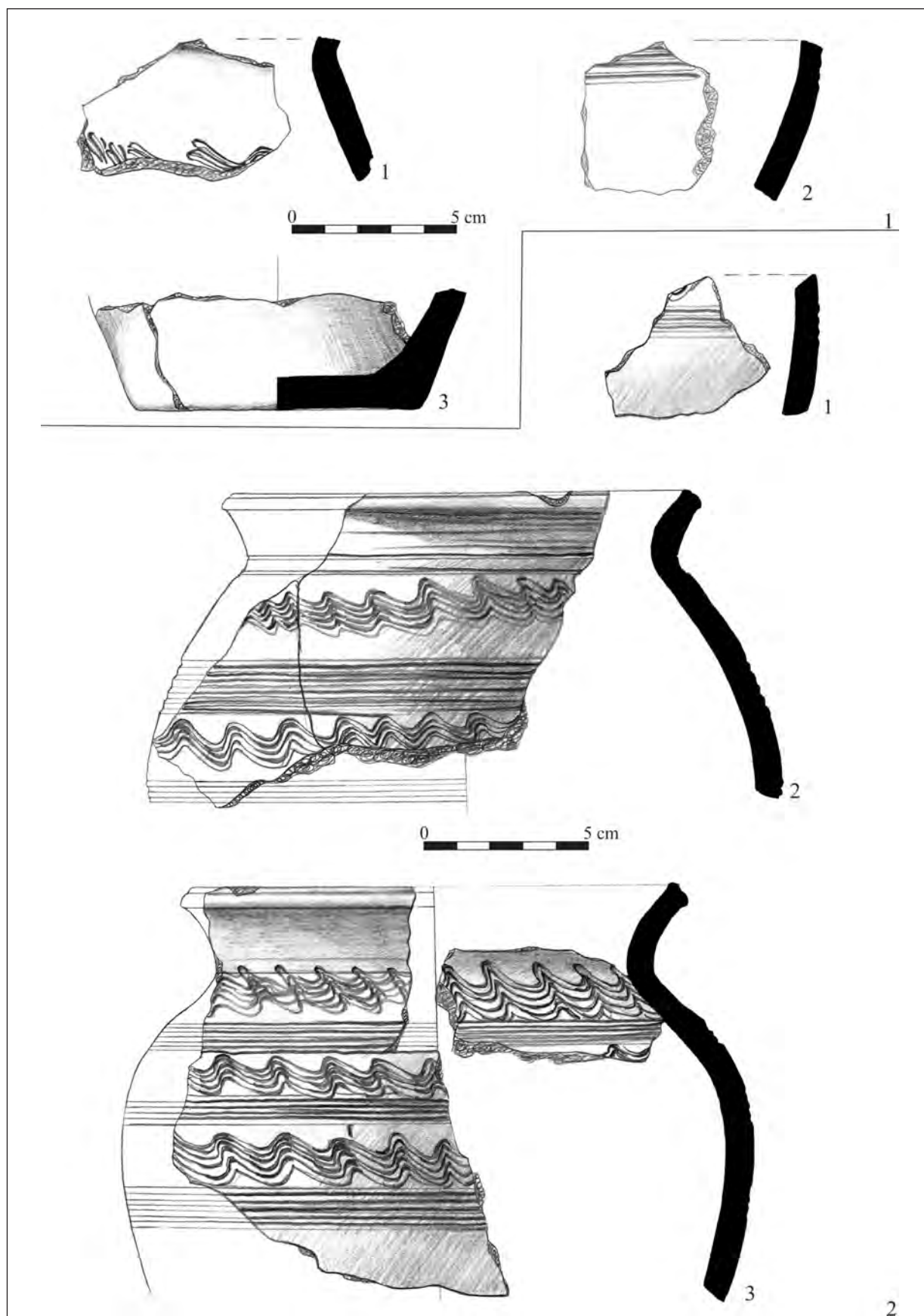
Pl. IV. 1–15. Fragmente de ceramică modelată la roata încetă, descoperite în locuința locus 130/ *Slow-wheel made pottery, discovered in the dwelling locus 130.*

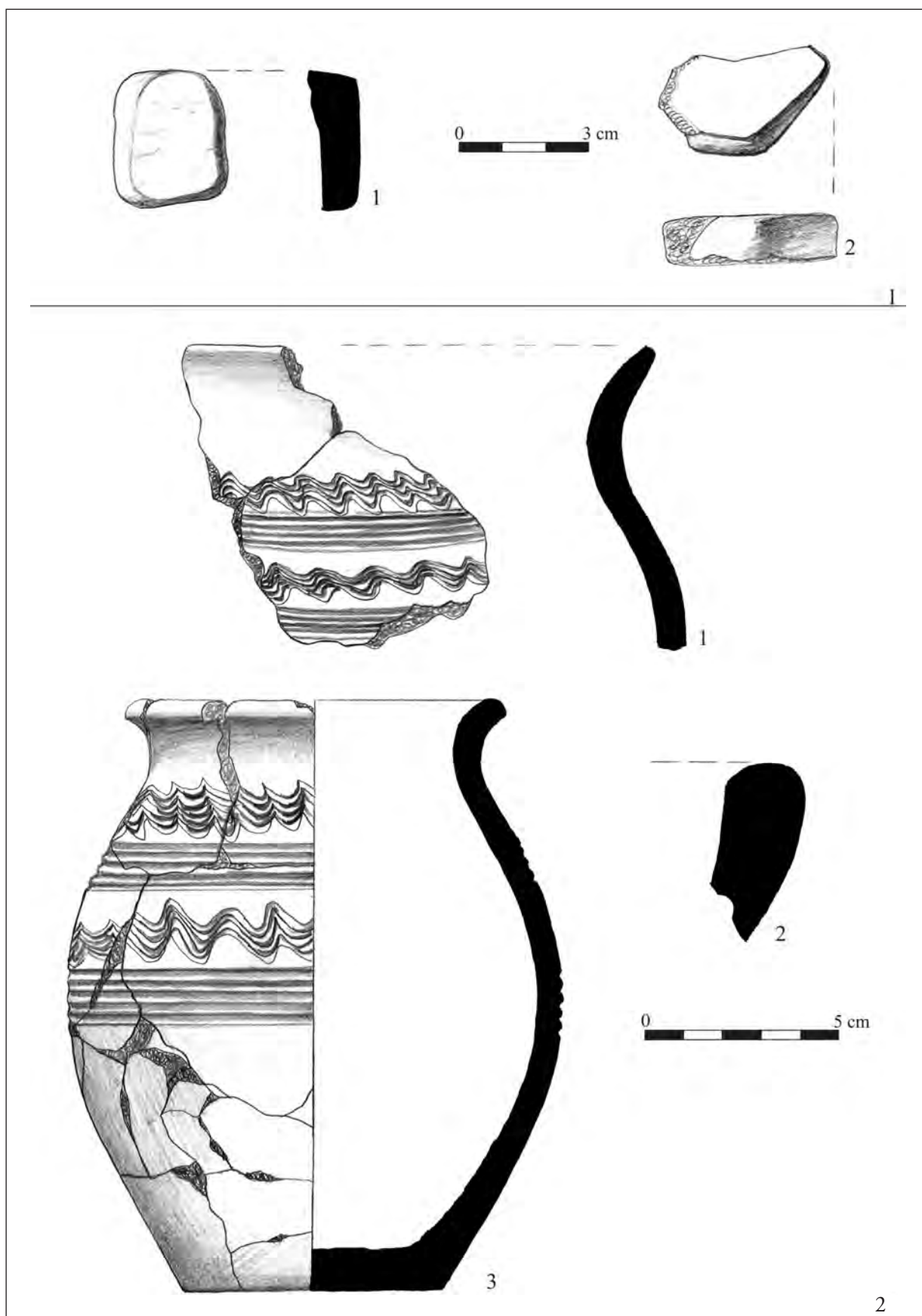
Pl. V. 1–14. Fragmente de ceramică modelată la roata înceată, descoperite în locuința locus 130/ *Slow-wheel made pottery, discovered in the dwelling locus 130.*

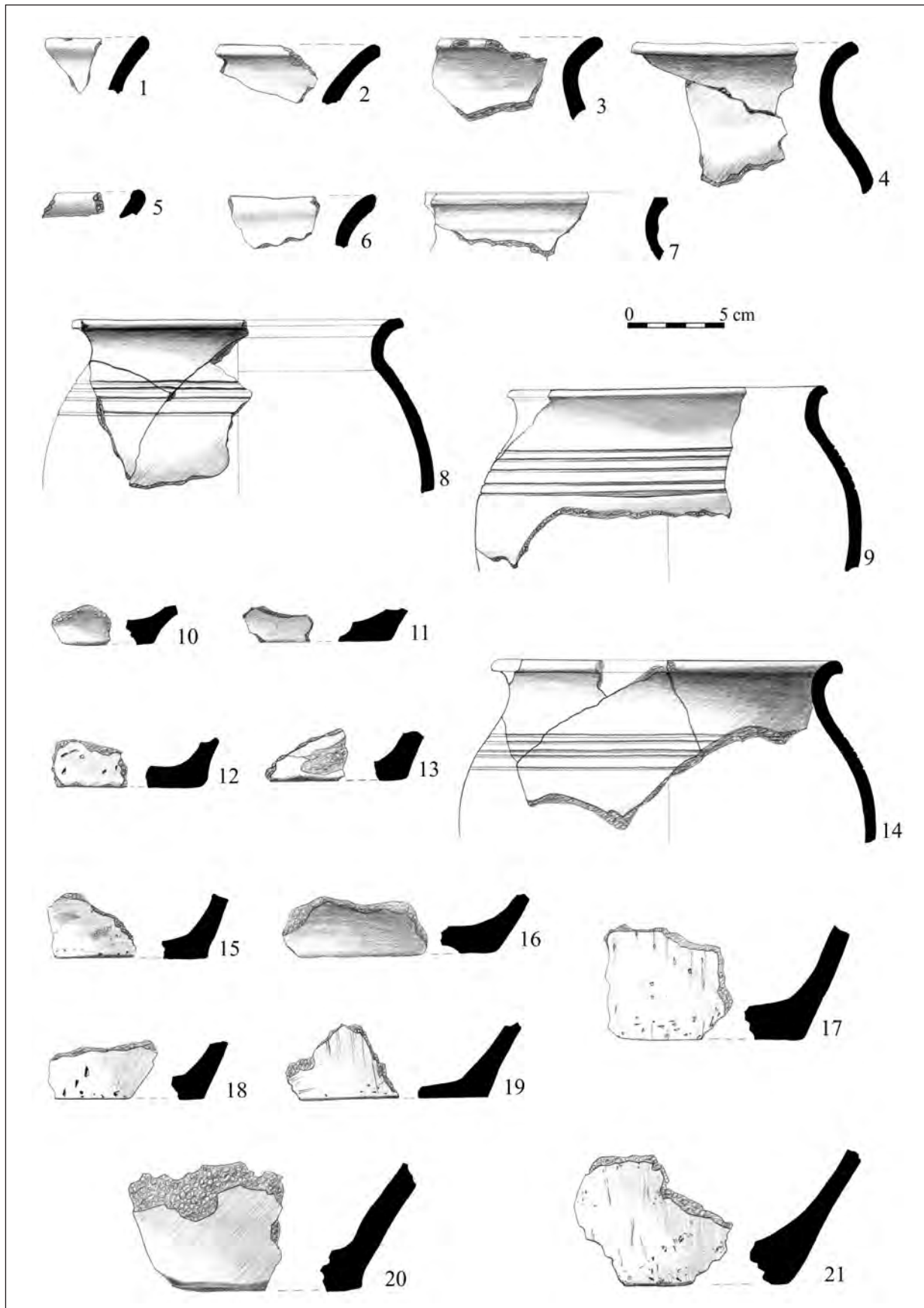
Pl. VI. 1–15. Fragmente de ceramică modelată la roata încetă, descoperite în locuința *locus* 130/ *Slow-wheel made pottery, discovered in the dwelling locus 130.*

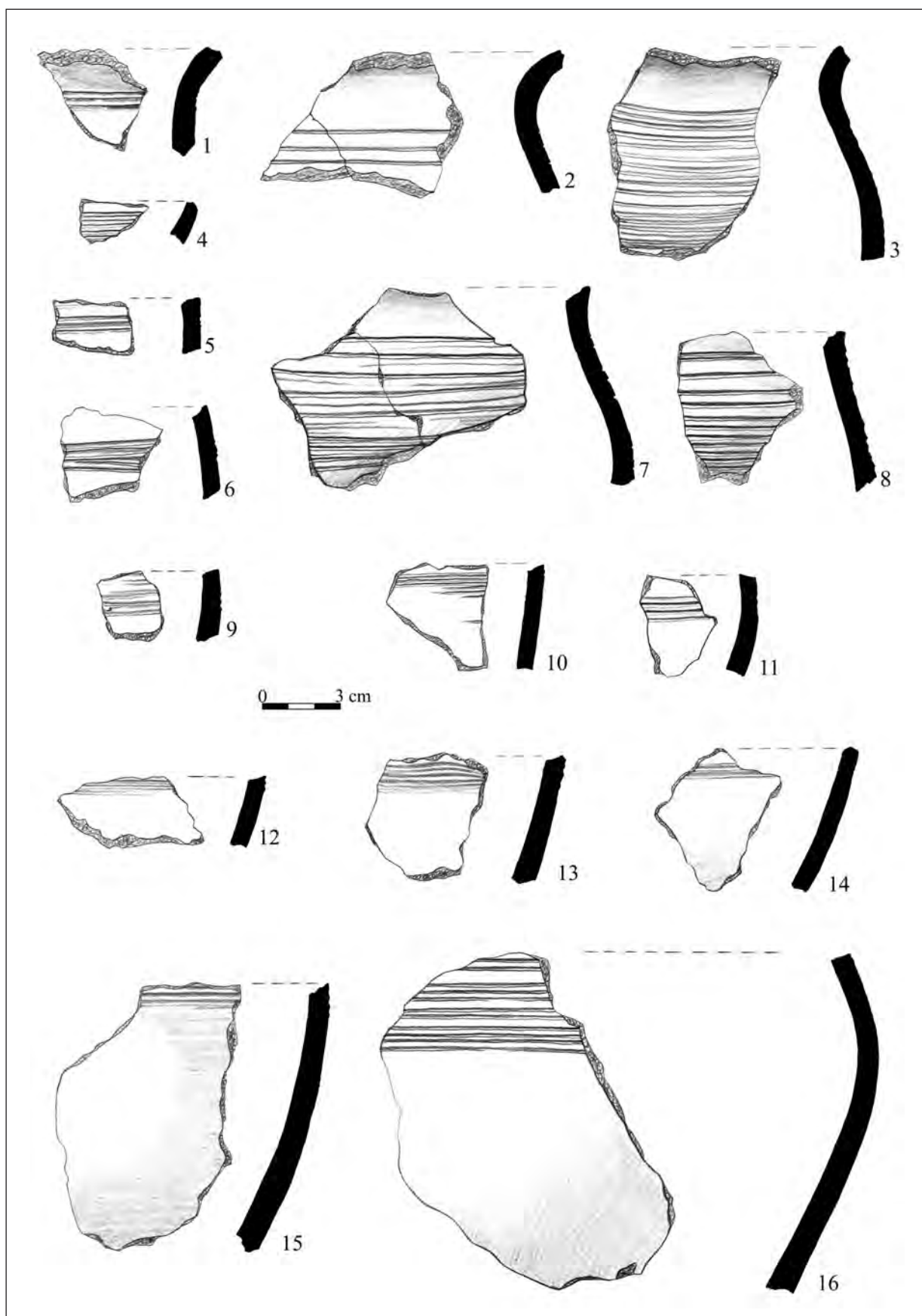
Pl. VII. 1.1–3. Fragmente de ceramică modelată la roata înceată, descoperite în groapa de deservire a cuptorului *locus* 133; 2.1–3. Fragmente de vase modelate la roata înceată, descoperite în groapa de provizii *locus* 149/ 1.1–3. *Slow-wheel made pottery*, discovered in the supply pit of oven *locus* 133; 2.1–3. *Slow-wheel made pottery*, discovered in the storage pit *locus* 149.

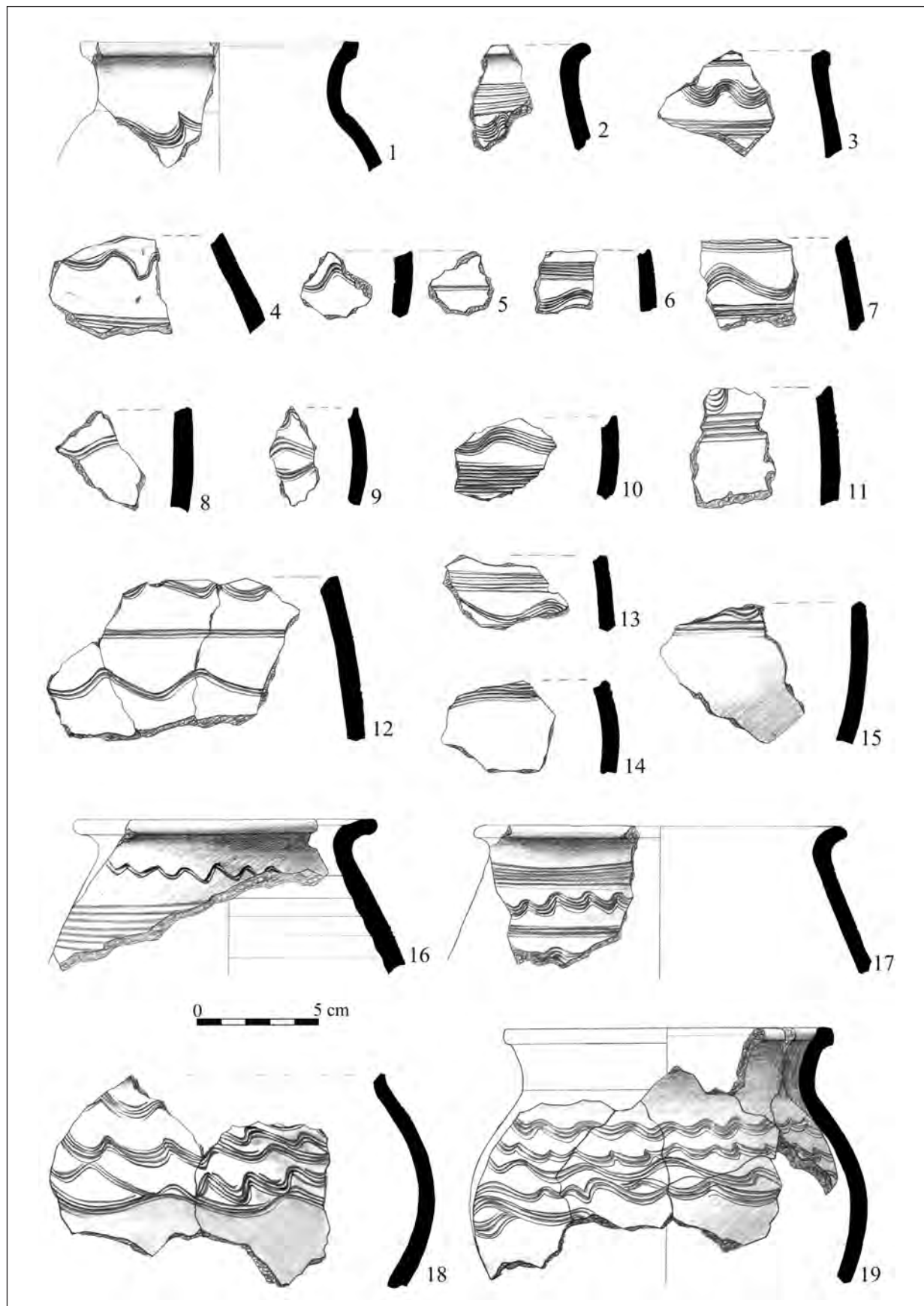
Pl. VIII. 1.1–2. Fragmente de cute din piatră șlefuită descoperite în locuința *locus* 600, 2. Fragment de vas de ceramică modelată la roata înceată (1), fragment de tavă din lut (2), vas de ceramică modelată la roata înceată (3), descoperite în locuința *locus* 177 (2)/ 1.1–2. Fragments of polished stone folds found in the dwelling *locus* 600, 2. Pot made by slow-wheel (1), clay tray fragment (2), slow-wheel made pot (3), found in the dwelling *locus* 177 (2).

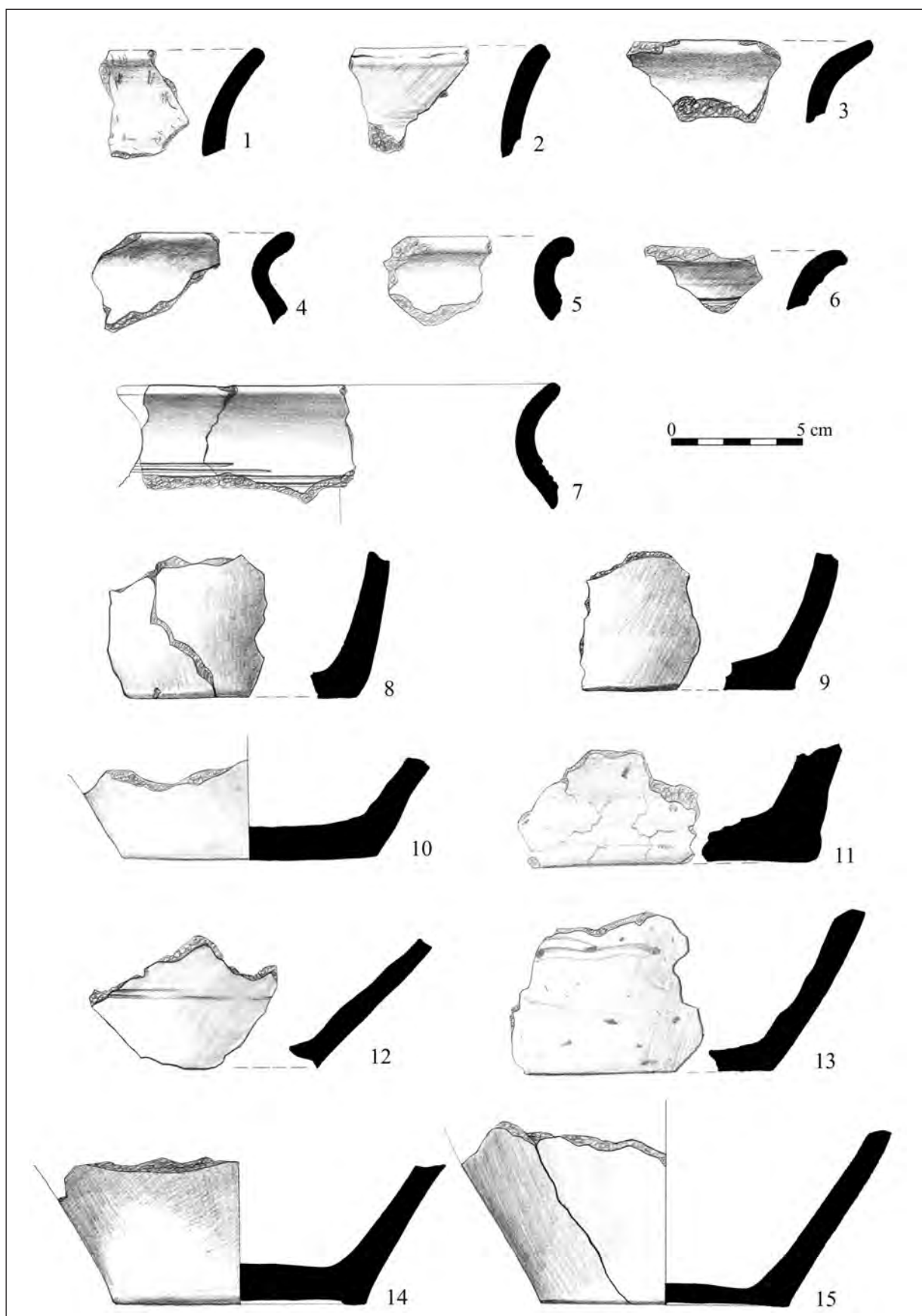
Pl. IX. 1–21. Fragmente de ceramică modelată la roata înceată, descoperite în vatra cuptorului locuinței locus 600/*Slow-wheel made pottery, discovered in the hearth of the dwelling locus 600.*

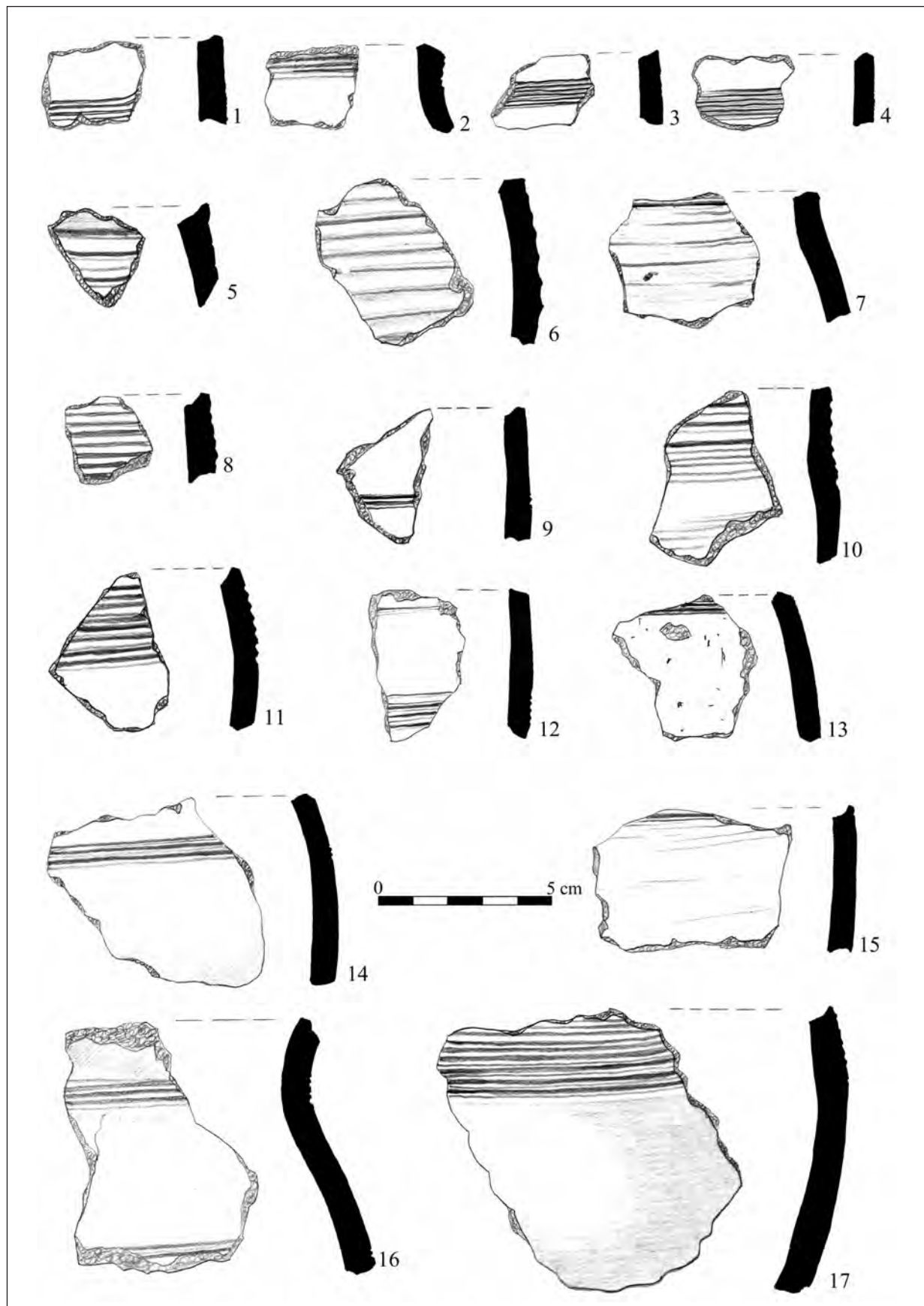
Pl. X. 1–16. Fragmente de ceramică modelată la roata înceată, descoperite în vatra cuptorului locuinței *locus* 600/*Slow-wheel made pottery, discovered in the hearth of the dwelling locus* 600.

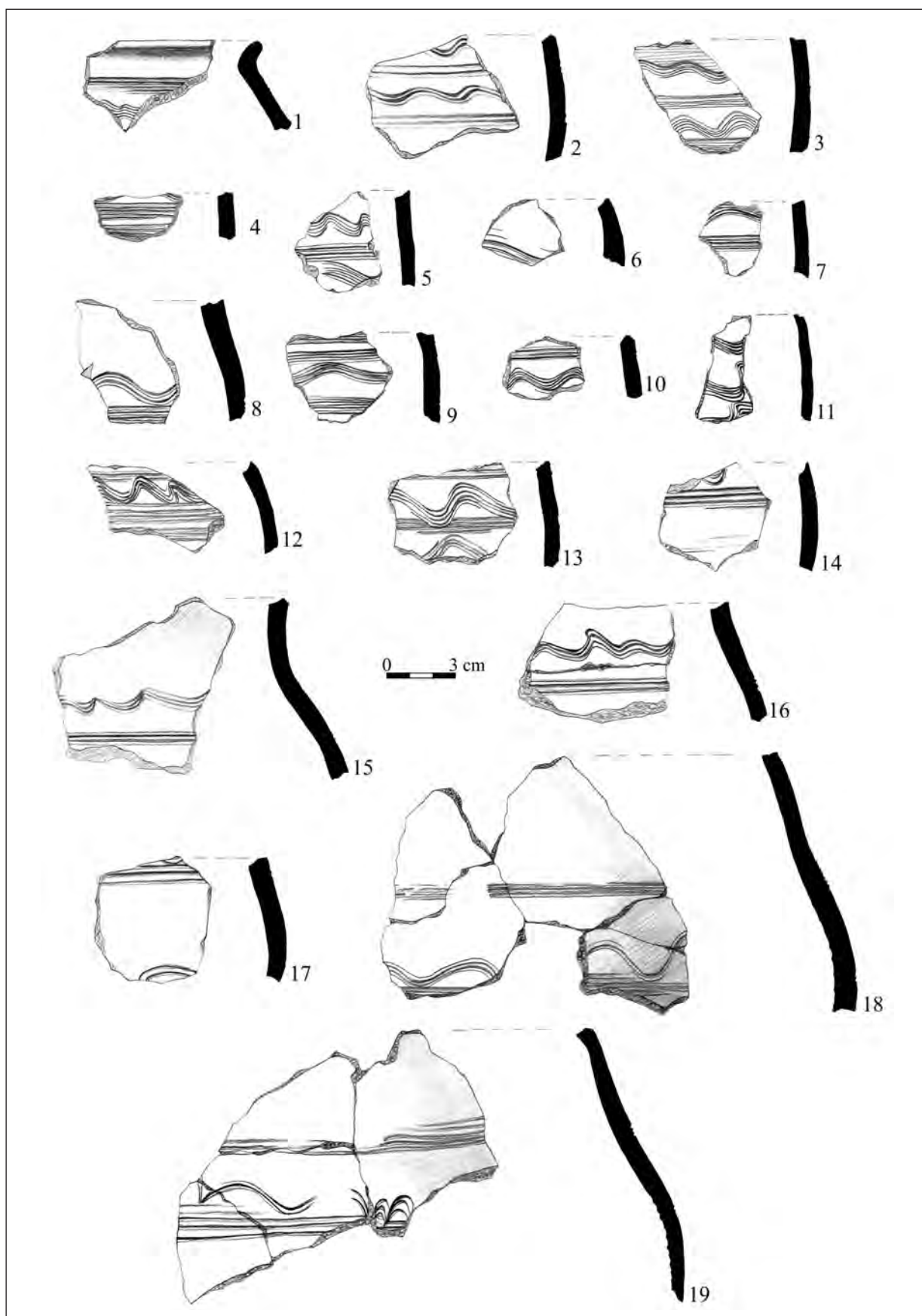
Pl. XI. 1–19. Fragmente de ceramică modelată la roata înceată, descoperite în vatra cuptorului locuinței *locus* 600/*Slow-wheel made pottery*, discovered in the hearth of the dwelling *locus* 600.

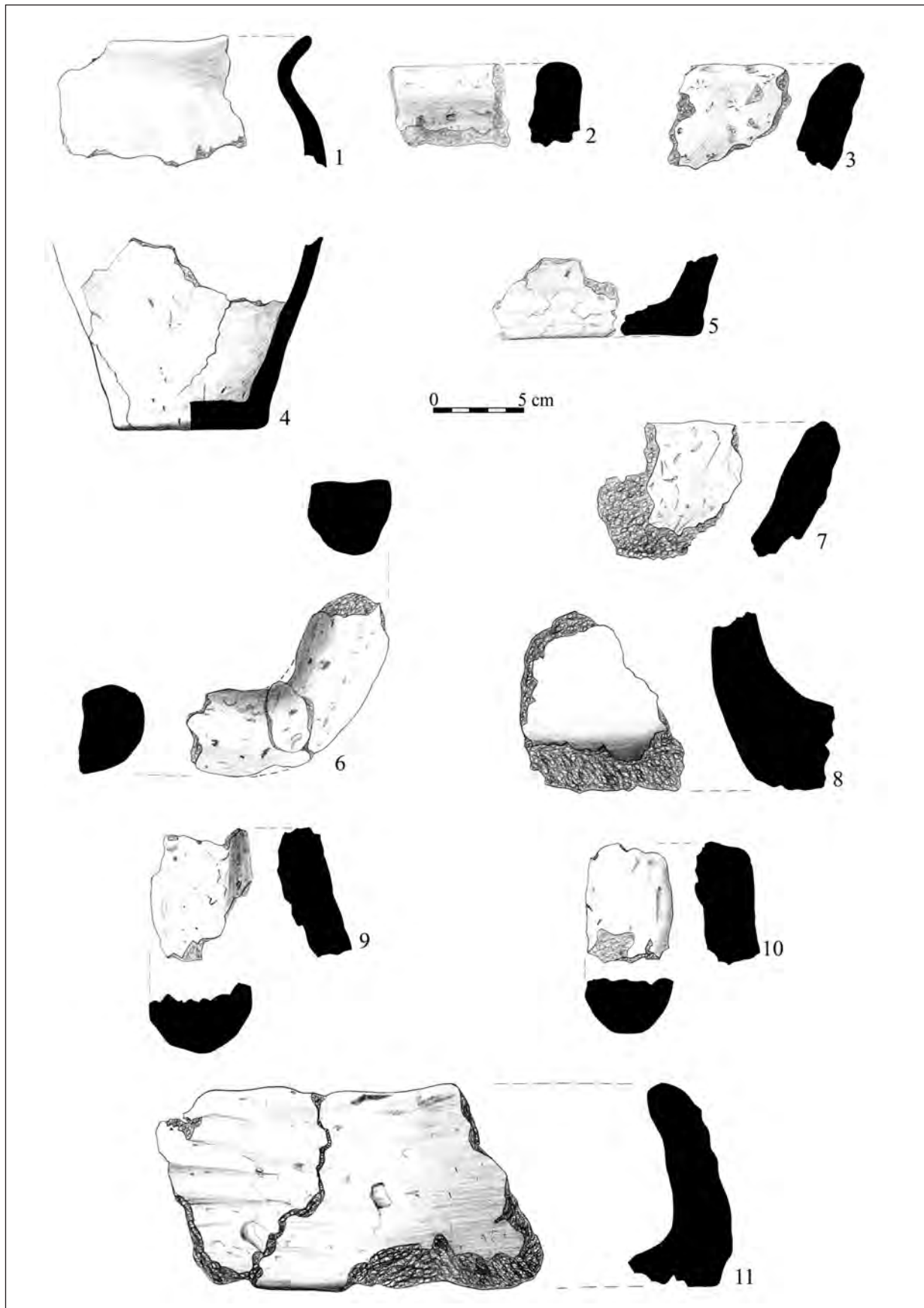
Pl. XII. 1–15. Fragmente de ceramică modelată la roata încetă (1–11, 14–15), și la roata rapidă (12–13), descoperite în vatra locuinței locus 600/*Slow-wheel made pottery* (1–11, 14–15), and *fast wheel made pottery* (12–13), discovered in the hearth of the dwelling locus 600.

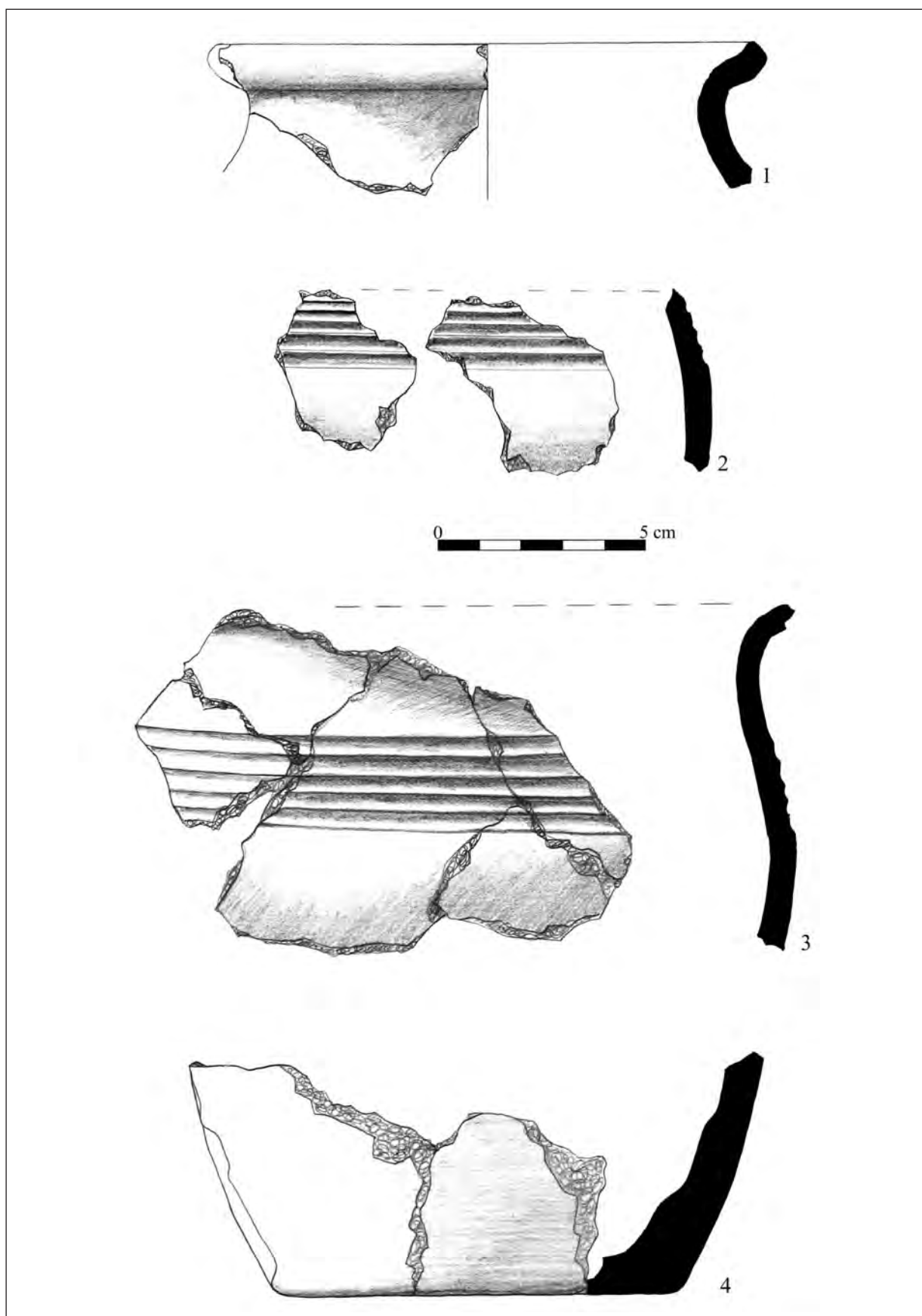
Pl. XIII. 1–17. Fragmente de ceramică modelată la roata încetă, descoperite în locuința *locus* 600, 0,30-0,40 m adâncime/*Slow-wheel made pottery, discovered in the dwelling locus 600, 0.30-0.40 m depth.*

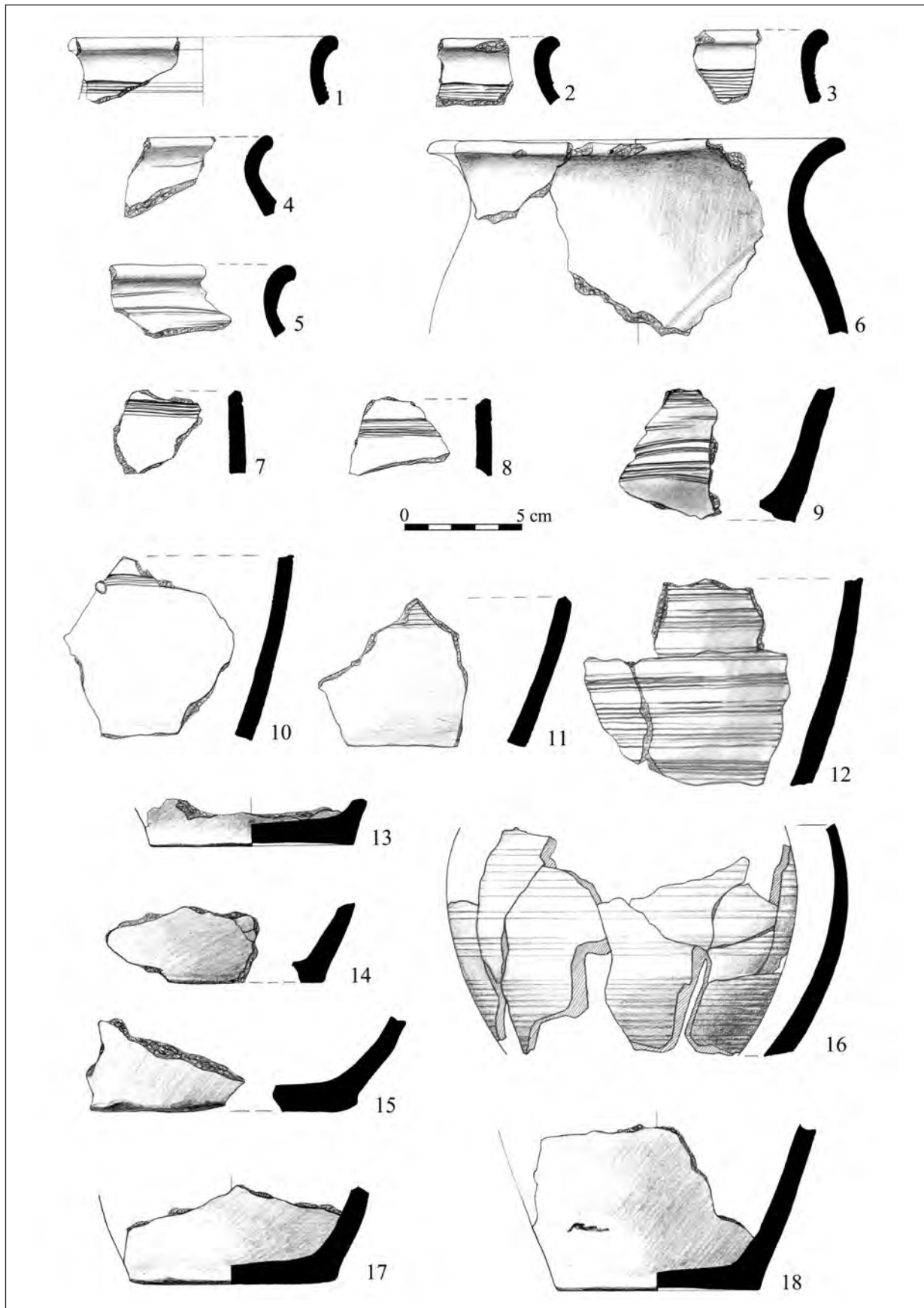
Pl. XIV. 1–19. Fragmente de ceramică modelată la roata înceată, descoperite în locuința *locus* 600, 0,30-0,40 m adâncime/*Slow-wheel made pottery, discovered in the dwelling locus 600, 0.30-0.40 m depth.*

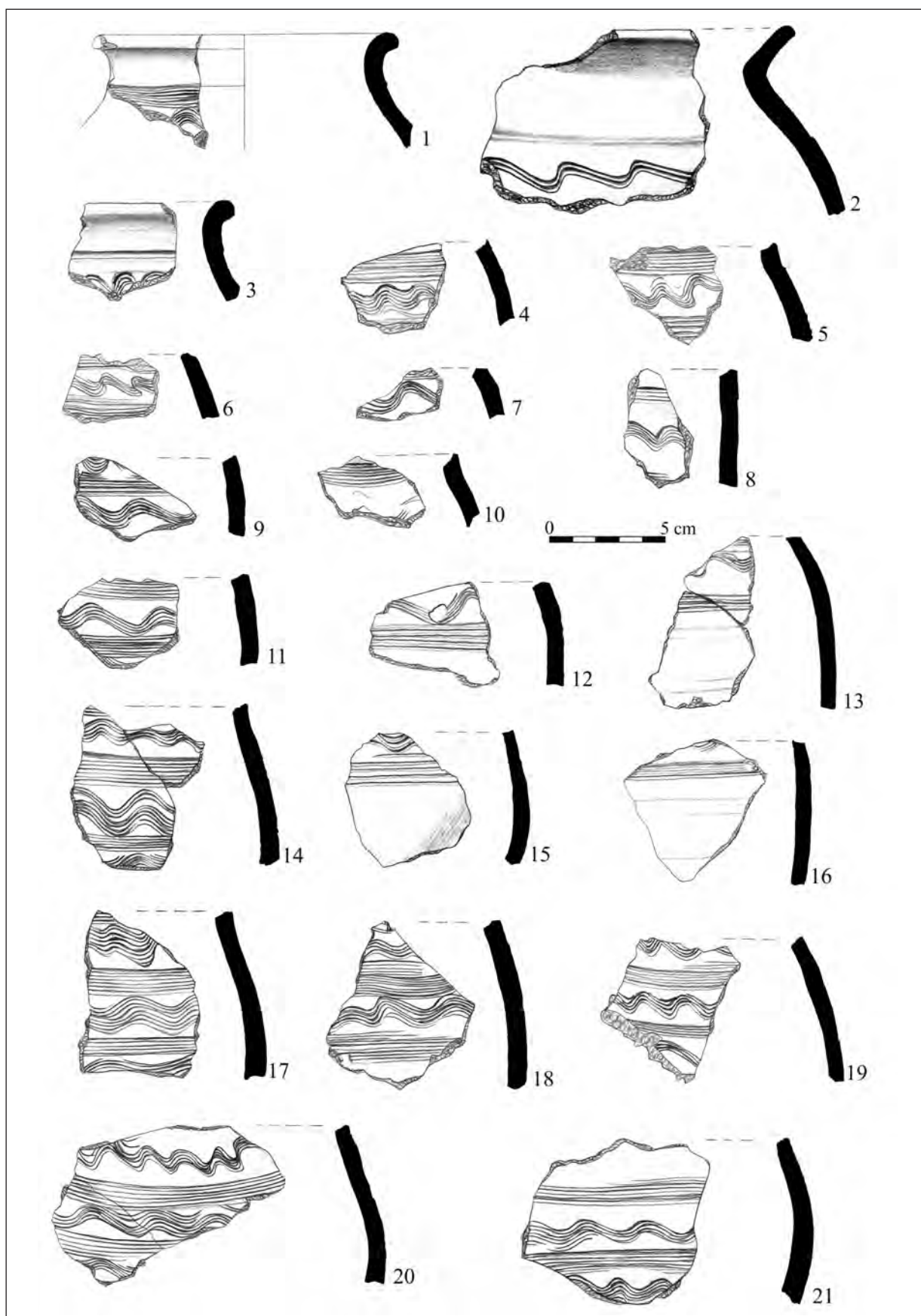
Pl. XV. 1–11. Fragmente de ceramică modelată manual (1, 4–5), de tăvi din lut (2–3, 6–11), descoperite în locuință și în vatra locuinței locus 600/*Hand-made pottery* (1, 4–5), *clay trays fragments* (2–3, 6–11), *discovered in the dwelling and in the hearth of the dwelling locus 600.*

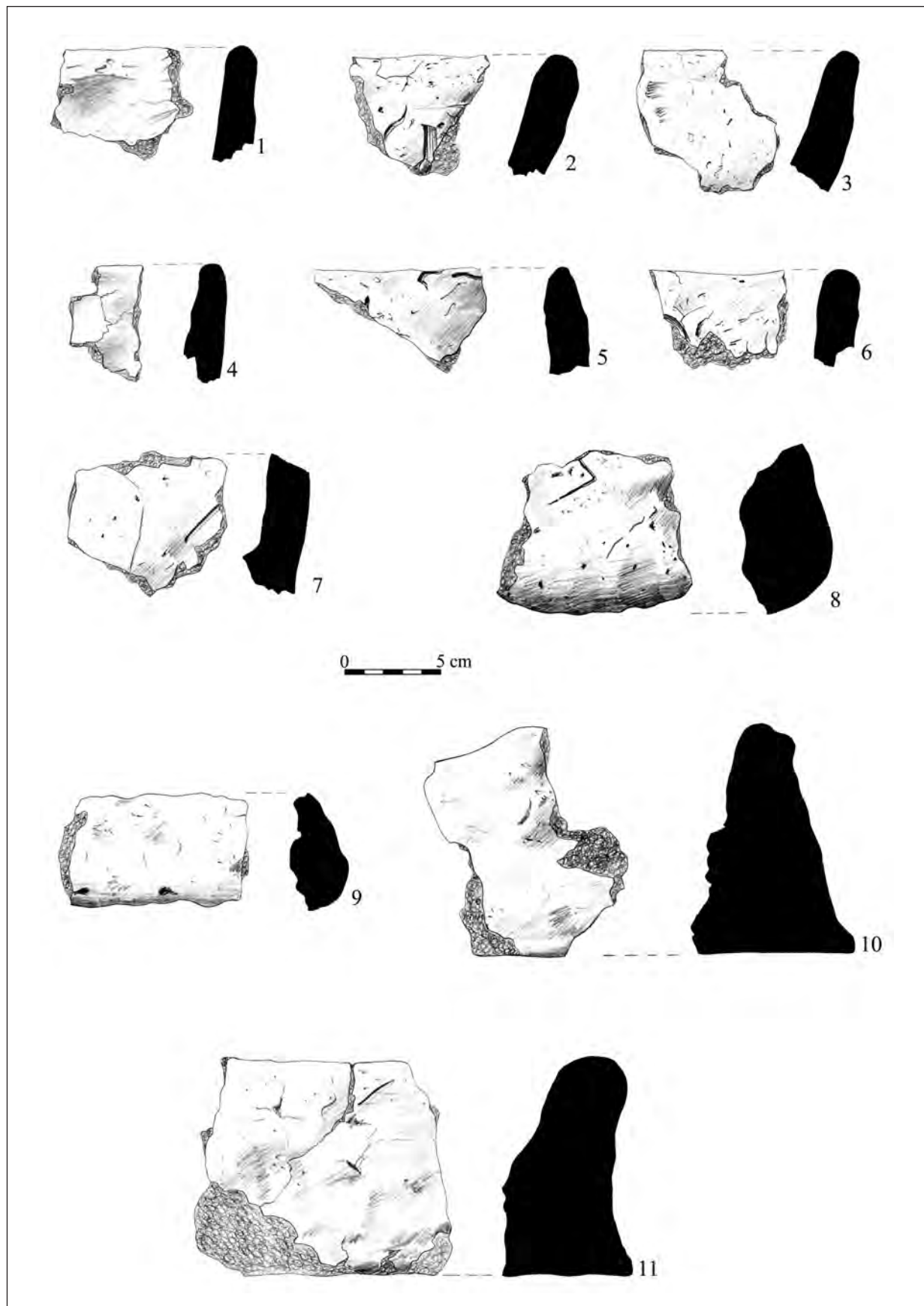
Pl. XVI. 1–4. Fragmente de ceramică modelată la roata rapidă, descoperite în groapa de provizii *locus* 602/ *Fast-wheel made pottery, discovered in the storage pit locus* 602.

Pl. XVII. 1–18. Fragmente de ceramică modelată la roata înceată, descoperite în groapa de provizii *locus* 602/*Slow-wheel made pottery, found in the storage pit locus* 602.

Pl. XVIII. 1–21. Fragmente de ceramică modelată la roata înceată, descoperite în groapa de provizii *locus* 602/*Slow-wheel made pottery, found in the storage pit locus* 602.

Pl. XIX. 1–11. Fragmente de tăvi din lut, descoperite în groapa de provizii *locus* 602/*Clay trays fragments, discovered in the storage pit locus 602.*

DESCOPERIRI MONETARE MEDIEVALE DIN CAMPANIA ARHEOLOGICĂ 2020 DE LA REMETEA MARE (JUD. TIMIȘ) – PUNCTUL GOMILA LUI GABOR

Raoul M. Șeptilici*, Octavian C. Rogoza**, Dorel Micle***

Cuvinte cheie: Banatul de Severin, Nicolae Redwitz, Ungaria, Wladislav I, Iancu de Hunedoara, Matia I Corvinul, Ferdinand I al Ungariei.

Keywords: Banat of Severin, Nicolae Redwitz, Hungary, Wladislav I, John Hunyadi, Matthias Corvinus, Ferdinand I of Hungary.

Medieval monetary discoveries from the archaeological campaign 2020 from Remetea Mare–Gomila lui Gabor (Timiș County)

(Abstract)

During preventive archaeological excavations in the area of Remetea Mare commune (Timiș County) in 2020, several medieval vestiges came to light, including nine coins (all silver alloy): Banat of Severin – Nicolae Redwitz (1429–1435?), 1 coin (coin no. 1), Hungary – Wladislav I (1440–1444) 2 coins (coins no. 2–3), Iancu of Hunedoara (1446–1453), 3 coins (coins no. 4–6), Matia Corvin (1458–1490), 2 coins (coins no. 7–8), Ferdinand I (1526–1564), 1 coin (coin no. 9). The preventive research from August–September 2020 completed the series of research in the perimeter of Remetea Mare–2/Gomila lui Gabor site, where several areas were excavated in the late 70s and early 80s of the 20th century. The coins enrich the repertoire of findings of this kind and establish, with high accuracy, a date for the medieval cemetery where they were uncovered.

Cu ocazia desfășurării unor săpături arheologice preventive din arealul comunei Remetea Mare (jud. Timiș)¹ din anul 2020 au ieșit la iveală mai multe vestigii medievale, printre care și nouă monete (toate din aliaj de argint). Dăm mai jos catalogul lor²:

Banatul de Severin

Nicolae Redwitz (1429–1435?)

1. Av. Silueta emitentului din față.

Rv. Urme de scut cu crucea teutonă (?)

Bi, probabil mult circulată, conservare foarte slabă³, M 155⁴, 18.09.2020, MBR 230–252a⁵.

³ Moneta era inițial aproape întreagă, însă foarte oxidată. În urma curățării, datorită oxidării puternice a aliajului în care predomina cuprul, piesa s-a fragmentat într-un miez relativ mare, mai multe bucăți mici, cele mai multe irecuperabile. Din păcate nu s-a putut finaliza procesul de curățare, riscându-se în continuare dezintegrarea piesei. Personal am optat pentru păstrarea monetei în actuala stare. Din studiul ei, având în vedere dimensiunile monetei, și micile urme de relief ce se mai văd, am ajuns la concluzia că e o piesă de la banul Severinului – Nicolae Redwitz.

⁴ M 155 se prezintă sub forma unui mormânt de înhumare, conservat în proporție de 70%, lipsindu-i doar craniul și degetele membrelor superioare și inferioare. Defunctul este așezat în poziție de decubit dorsal, cu mâinile încrucișate și așezate pe bazin. Mormântul este orientat pe axa E-V, cu o ușoară deviație spre NE, capul fiind îndreptat spre vest, iar picioarele spre est. Poziția brațelor (unghiul humeruşilor) și apropierea tibiilor, sugerează posibilitatea ca defunctul să fi fost înfășurat într-un material textil în momentul înhumării. Scheletul are o lungime de aproximativ 1,30 m. În umplutura gropii au fost identificate urme de mortar.

⁵ Vezi MBR, 29–30. Moneta este foarte distrusă.

* Muzeul Național al Banatului, Piața Huniade nr. 1, Timișoara, Romania, e-mail: raoulm7@yahoo.com

** Universitatea de Vest Timișoara, Centrul de Cercetări Interdisciplinare a Patrimoniului Arheologic Mobil și Imobil „Arheotim”, Bv. Vasile Pârvan nr. 4, Timișoara, Romania, e-mail: rogozaoctavian@yahoo.com

*** Universitatea de Vest Timișoara, Bv. Vasile Pârvan nr. 4, Timișoara, Romania, e-mail: micle_d@yahoo.com

¹ C. F. 402600, 402709.

² Toate piesele sunt ilustrate, numărul de catalog corespunzând cu cel de pe planșă.

Ungaria

Wladislaw I (1440–1444)

2. Av. m·WLA(DI)S – LAI·R·EGIS·, în centru cruce dublă cu siglele S – L⁶, c.i., c.p.e.

Rv. Trei steme în medalion treflat (sus în dr. stema polonă, în st. cea lituaniană, iar jos în mijloc cea maghiară)⁷, c.e.

Axa 12, 0,43 g, 13,62–14,5 mm, mult circulată, conservare bună, complex M 190⁸, 28.09.2020, Unger 2, 475⁹, Pohl 114¹⁰.

3. Av. +mOn·ETA WLADISLA·D·EI(GR)¹¹, în centru vulturul polonez, c.i., c.e. (?).

Rv. R·EGIS·Vn(GARI)·E·ET·C·ET·ER¹², în centru stema Ungariei (în prima partiție patru fascii, în a doua crucea dublă), flancată de siglele B – n cu un X deasupra¹³, c.i., c.p.e..

Axa 11, 0,42 g, 16,87–17,7 mm, foarte mult circulată, conservare bună, passim, 04.08.2020, Unger 2, 479 variantă¹⁴, Pohl 124 variantă¹⁵.

Iancu de Hunedoara (1446–1453)

4. Av. T·EmPOR·E – IO·GVBER·, în centru cruce dublă cu siglele B – n cu o stea deasupra¹⁶, c.i., c.p.e.

Rv. +m·R·EGnI·VnGARI·E, în centru scut cu patru fascii, c.p.e., c.i.

Axa 12, 0,41 g, 14,19–14,52 mm, relativ puțin circulată, conservare bună, M 175¹⁷, 21.09.2020, Unger 2, 490¹⁸, Pohl 130.

5. Av. T·EmPOR·E – IO·GVBER·, în centru cruce dublă cu siglele n – a¹⁹, c.i., c.p.e.

Rv. +m·R·EGnI·VnGARI·E, în centru scut cu patru fascii, c.p.e., c.i.

Axa 5, 0,33 g, 13,61–14,7 mm, relativ puțin circulată, conservare bună, complex 60, 18.08.2020, Unger 2, 490, Pohl 130 variantă (la sigle)²⁰.

6. Av. T·EmPOR·E – IO·GVBER, în centru cruce dublă cu siglele h – X (?)²¹, c.i., c.p.e.

Rv. +m·R·EGnI·VnGARI·E, în centru scut cu patru fascii, c.p.e., c.i.

Axa 9, Ag, 0,37 g, 13,2–14,12 mm, relativ puțin circulată, conservare mediocră, M 60²², 24.09.2020, Unger 490, Pohl 130²³.

Matia I Corvinul (1458–1490)

7. Av. + m·mAT+ m·mnGARI·E²⁴, în centru scutul maghiar (în câmpul I patru fascii, în câmpul II cruce dublă) suprapus cu un altul identic (dublă batere, dezaxată cu circa 125°), c.i., c.p.e.

Rv. PATRON – VnGA(RIE), în centru Madona cu Pruncul, încadrată de *cruce dublă – cruce dublă*²⁵, posibil c.i., c.p.e.

⁶ Siglele monetăriei din Sighișoara, e foarte greu de stabilit exact un număr de catalog.

⁷ Termenii de dr. și st. sunt folosiți în sens heraldic și nu cei ai privitorului.

⁸ Moneta a fost descoperită în zona toracelui. M 190 se prezintă sub forma unui mormânt de înhumăție, scheletul fiind conservat în proporție destul de ridicată (aproximativ 70%), lipsindu-i doar oasele celor două picioare (cu excepția femurelor, care s-au păstrat). Au fost afectate ușor bazinul defunctului și coastele acestuia. Defunctul a fost așezat în poziția de decubit dorsal, cu mâinile așezate pe abdomen. Mormântul este orientat pe axa E-V, capul fiind îndreptat spre vest, iar picioarele spre est. Lungimea scheletului este de 1,10 m.

⁹ Datată în Unger 2 la 1440. Vezi Unger 2, 42, pl. XXV.

¹⁰ Datată de Pohl în 1440–1441. Vezi Pohl, 61.

¹¹ GR, din cauza uzurii, nu se mai vede deloc, dar acolo este loc doar pentru două litere, deci excludem varianta GRA cum apare pe alte exemplare. Vezi Pohl, 62 și 65.

¹² Pe alocuri legenda se vede foarte slab din cauza uzurii.

¹³ Siglele monetăriei din Buda. Vezi Pohl, 70.

¹⁴ Datată în Unger 2 în 1444. Vezi Unger 2, 42, pl. XXV.

¹⁵ La Pohl 124 apar următoarele legende Av.: +mOn·ETA WLADISLA·D·EI·GR, Rv.: R·EGIS VnGARI·E·ET·ET·ER, însă la această variantă nu apar emisiunile de la Buda, care însă apar la Pohl 117 (datată de Pohl în 1442) care are legende: +mOn·ETA·WLADISLA·D·EI·GRA / R·EGIS·VnGARI·E·ET·C·ET·ERA. Este normal să existe mai multe variante, nici un catalog numismatic nefiind exhaustiv. Noi am dat varianta cea mai apropiată de ce am avut.

¹⁶ Siglele monetăriei din Buda. Vezi Pohl, 70.

¹⁷ Moneta a fost descoperită în zona abdomenului. M 175 se prezintă sub forma unui mormânt de înhumăție, conservat în proporție de 50%, fiind conservat doar craniul, o parte din membrele inferioare, membrele superioare, precum și fragmente de vertebre, bazin și coaste. Defunctul este așezat în poziție de decubit dorsal, cu craniul înclinat spre stânga (nord). Mormântul este orientat pe axa E-V, cu o ușoară deviație spre NE, capul fiind îndreptat spre vest și picioarele spre est. În umplutura gropii au fost descoperite fragmente de cărămidă și mortar.

¹⁸ Datat de autor în 1446. Vezi pag. 42, pl. XXVI.

¹⁹ La Pohl nu apar aceste sigle. În schimb apar n – A și N – a care ar fi monetăria de la Baia Mare. Probabil și această piesă a fost emisă la Baia Mare. Vezi Pohl, 70.

²⁰ Pohl o datează în 1446. Vezi Pohl, 70. La fel și Unger (42, pl. XXVI).

²¹ Siglele mai mult se intuiesc decât se citesc. Probabil că sunt acestea, care ar fi ale monetăriei din Sibiu. Vezi Pohl, 70.

²² Moneta a fost descoperită pe partea dreaptă a pieptului (la scoaterea scheletului). Oasele inferioare ale piciorului stâng sunt deranjate.

²³ Pohl o datează în 1446. Vezi Pohl, 70. La fel și Unger (42, pl. XXVI).

²⁴ Această grafie apare datorită dublei baterii (avem două legende identice suprapuse, fiind lizibilă legenda dată).

²⁵ Probabil K – *cruce dublă* (greu citibil datorită dublei baterii), siglele monetăriei de la Kremnica (germ. Kremnitz, magh. Körmöcbánya). Vezi Pohl 181.

Dublă baterie a aversului, axa 7 (12²⁶), 0,45 g, 16,24–16,7 mm, puțin circulată, conservare bună, complex M 182²⁷, 23.09.2020, Unger 2, probabil 573, Pohl probabil 183²⁸.

8. Av. + m. mATh·EI(.R.h)VnGA[RI]·E²⁹, în centru scutul maghiar (în câmpul II cruce dublă), c.i., c.p.e.

Rv. (P)ATRON – V[nGARIE], în centru Madona cu Pruncul, încadrată de siglele B – (?), c.p.e.

Axa 9 (?), mediu circulată, foarte slab conservată (ruptă în mai multe bucăți – foarte probabil în timpul descoperirii, lipsă fragmente din ea³⁰), M 174³¹, 2020, Unger 2, probabil 573, Pohl probabil 183³².

Ferdinand I (1526–1564)

9. Av. ·FERDINAND·D·G·R·VNG(·?)1529, în centru stema Ungariei, c.i.p., c.e.p.

Rv. PATRONA · – · VNGARIE, în centru Madona cu Pruncul, încadrată de siglele K – B, c.p.i., c.p.e.

Axa 2, Ag, 0,28 g, puțin circulată, slab

²⁶ A doua axă (considerată aleatoriu de noi) datorată dublei bateri.

²⁷ Moneta provine din zona abdomenului. M 182 se prezintă sub forma unui mormânt de înhumăție, conservat în proporție de 50%, fiind conservate craniul, membrele inferioare, membrele superioare, o parte din bazin și din vertebre. Defunctul este așezat în poziție de decubit dorsal, cu mâinile așezate pe lângă corp și capul îndreptat spre stânga (nord). Mormântul este orientat pe axa E-V, cu o ușoară deviație spre NE, capul fiind îndreptat spre vest și picioarele spre est.

²⁸ La ambii autori piesa e datată 1482–1490. Vezi Unger 2, 46, pl. XXXI și Pohl, 181.

²⁹ Piesa fiind ruptă, nu se vede bine legenda, care este și parțial lipsă. Probabil că este aceasta.

³⁰ Motiv pentru care nu are sens cântărirea și măsurarea diametrului.

³¹ Un mormânt cu un inventar relativ bogat. Aici au fost descoperite: fragmente de cercei din cupru, fragmente de piese de tip moș/babă și o piesă din cupru și fier, ascuțită la un capăt, lungă de cca. 16 cm, lată de 1,4 cm. Piesa are cinci nituri pentru aplicarea pe lemn. În interior piesa mai păstrează fragmente din lemn și patru mărgeluțe cu diametrul de 0,4 cm. M 174 se prezintă sub forma unui mormânt de înhumăție, conservat în proporție de 40%, fiind conservate doar părți din membrele inferioare și superioare, craniul și fragmente de vertebre și coaste. Defunctul este așezat în poziție de decubit dorsal, cu mâinile așezate pe lângă corp. Mormântul este orientat pe axa E-V, cu o ușoară deviație spre NE, capul fiind îndreptat spre vest și picioarele spre est. Moneta provine din zona cutiei toracice. În umplutura gropii au fost identificate fragmente de mortar. Scheletul are o lungime de aproximativ 1,20 m, acesta aparținând cel mai probabil unui sub-adult (copil).

³² La ambii autori piesa e datată 1482–1490. Vezi Unger, 46, pl. XXXI și Pohl, 181.

conservată (ruptă în cinci bucăți³³), complex 20³⁴, 17.08.2020, Unger 1, 55³⁵.

Suprafața cercetată preventiv în lunile august-septembrie 2020 a completat într-o mică măsură seria cercetărilor arheologice din proximitatea sitului Remetea Mare–2/*Gomila lui Gabor*³⁶, care se află la numai 100 m sud. Nu este exclus ca zona cercetată în 2020 să fie parte integrantă a sitului amintit anterior, sit în care cercetările au început încă din anul 1972 când a fost practicat un sondaj³⁷. Ulterior aici, sub coordonarea cercetătorilor Florin Medeț și Alexandru Rădulescu, au avut loc în intervalul cuprins între anii 1977–1991 mai multe campanii de cercetare, care au vizat cunoașterea locuirii hallstattiană³⁸, a locuirii medievale, dar și a necropolei din sec. XIV–XVII³⁹.

Cercetarea preventivă a fost determinată de o nouă perieghetă realizată în iarna anului 2020 de către un colectiv de arheologi de la Universitatea de Vest din Timișoara. Periegheta a relevat o nivelare a zonei aflate la nord de *Gomila lui Gabor*, mai exact îndepărtarea solului până la adâncimea de -0,8 m de la nivelul actual de călcare și – din păcate – deranjarea unor morminte de înhumăție, dar și afectarea parțială a unei clădiri din cărămidă. După constatarea distrugerii sitului și parcurgerea procedurii legale s-a trecut la efectuarea unui diagnostic arheologic intruziv în luna decembrie a aceluiași an.

Zona cercetată (S1/2020)⁴⁰ a suprapus doar o parte din zona afectată de lucrările de nivelare și doar o parte din suprafața pe care s-a constatat, în urma diagnosticului, extinderea necropolei. Suprafața cu numerele C.F. 402600, 402709 se află la 1,14 km E-SE de Biserica ortodoxă din Remetea Mare, la 2,99 km NE de Biserica ortodoxă din Bucovăț și la 4,64 km NV de Biserica

³³ Probabil în momentul descoperirii.

³⁴ Mormânt de înhumăție. Stare de conservare păstrat cca. 99%, lipsesc doar falangele picioarelor. Poziția defunctului: întins pe spate, capul spre V, fața spre V, palmele pe piept, palma dreaptă peste palma stângă. Umplutură: sol negru, lutos, cu fragmente de cărămidă și mortar. În zona craniului, mai precis la NV de acesta, sunt depuse alte două cranii (denumite 20A și 20B).

³⁵ Vezi Unger, 7, pl. III.

³⁶ Zona din proximitatea *Gomilei lui Gabor* a fost cercetată perieghetic de către un colectiv condus de Dorel Micu și Liviu Măruia în 2006 și 2010 (vezi Măruia *et alii* 2011, 389–409).

³⁷ Medeț 1991, 63.

³⁸ Medeț 1991, 63–84.

³⁹ Rădulescu 1999–2000, 64 și nota 111.

⁴⁰ Pentru efectuarea acestor cercetări un rol important l-au avut informațiile și fotografiile furnizate de Valentin Cedică și Petru Rogozea, cărora le mulțumim și pe această cale.

ortodoxă din Bazoșu Nou. Din punct de vedere geografic, perimetrul supus cercetării se află în Câmpia Timișoarei, în zona dintre râul Bega și Dealurile Lipovei. La nivel general această subunitate de relief este caracterizată în primul rând printr-o activitate de subsidență, ceea ce conferă câmpiei planeitate și altitudini reduse comparativ cu unitățile de relief ce o înconjoară. Curbele de nivel indică o cădere ușoară de pantă dinspre NE către SV, de la 97,5 m la 94,6 m altitudine în zona râului Bega. Perimetrul investigat se află pe la 94,6 m altitudine, pe prima terasă mai înaltă a Begăi, posibil un grind ce se înalță dintre mlaștile ce îl înconjurau.

Suprafața cercetată⁴¹ a însumat 723 mp și a fost preluată de la -0,8 m. Pe acest plan au fost identificate 183 de complexe arheologice, mai exact 173 de complexe cu caracter funerar (morminte de înhumare medievale), o clădire din cărămidă, două gropi menajere preistorice atribuite culturii Basarabi din prima epocă a fierului, două gropi menajere atribuite sec. IX-X și patru complexe care nu au putut fi atribuite cronologic și cultural.

Monetele descoperite în unele morminte permit încadrarea acestora în Evul mediu târziu, mai exact în sec. XV-XVI. Au fost descoperite nouă monede din argint. Sub aspectul contextului arheologic, opt au un context clar (morminte de înhumare), iar una a fost descoperită în pământul provenit de la raderea suprafeței. În ceea ce privește starea de conservare, două monede sunt fragmentate puternic, una este slab conservată, iar șase sunt bine păstrate. Pe lângă datarea mormintelor și a cimitirului în sine, monetele îmbogățesc repertoriul descoperirilor numismatice medievale din Banat⁴².

BIBLIOGRAFIE

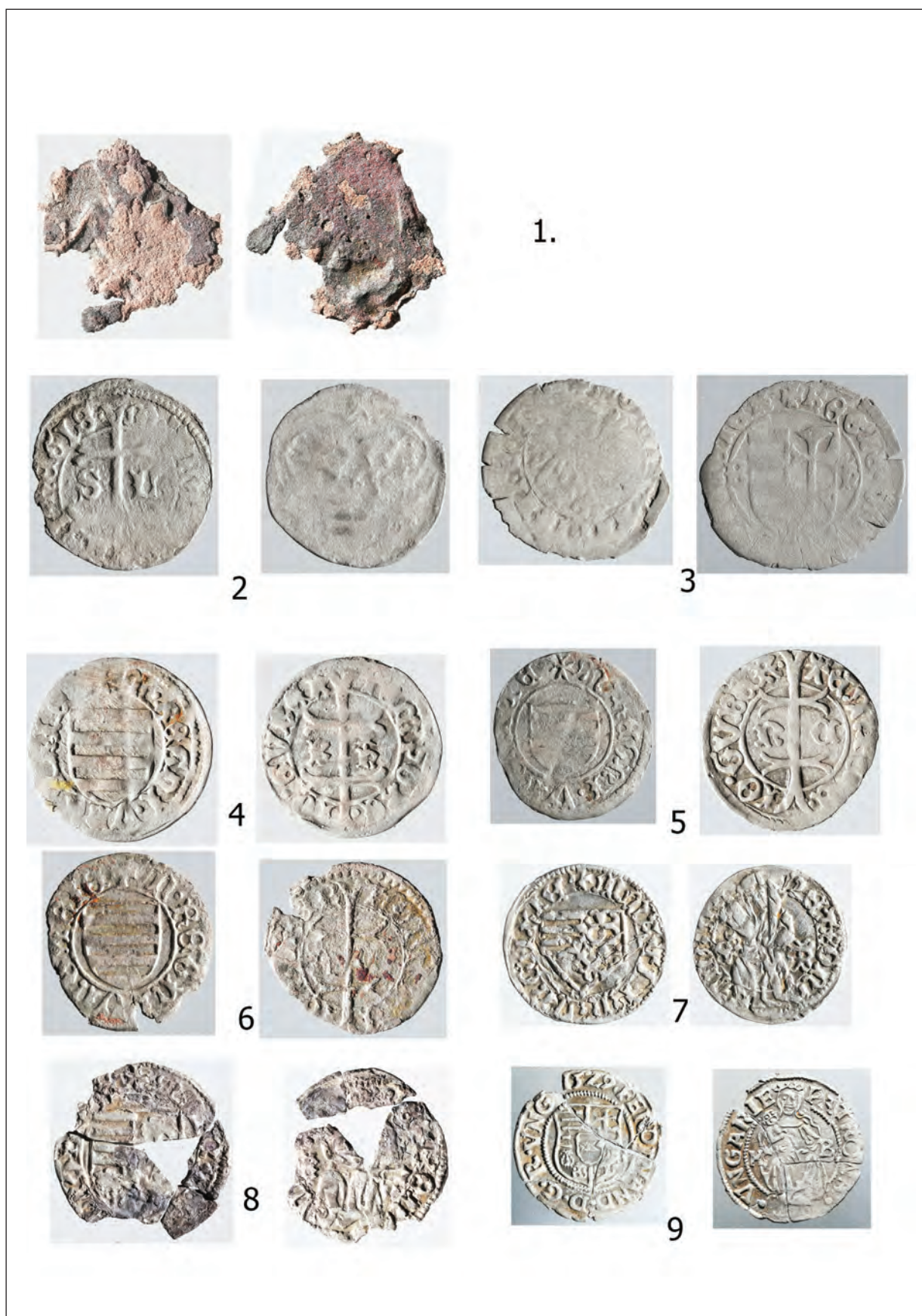
- Măruia et alii 2011
L. Măruia, D. Micle, A. Cîntar, M. Ardelean, A. Stavilă, L. Bolcu, O. Borlea, P. Horak, C. Timoc, C. Floca, L., *ArheoGIS. Baza de date a siturilor arheologice cuprinse în Lista Monumentelor Istorice a județului Timiș. Rezultatele cercetărilor de teren*, Cluj-Napoca (2011).
- MBR
G. Buzdugan, O. Luchian, C.C. Oprescu, *Monede și bancnote românești*, București (1977).
- Medeleț 1991
F. Medeleț, O locuință hallstattiană de la Remetea Mare-„Gomila lui Gabor” (jud. Timiș). *ThD*, XII, 1–2 (1991), 63–84.
- Pohl
A. Pohl, *Évszámnelküli magyar denárok és obolusok 1308–1502*, Budapest (1972).
- Rădulescu 1999–2000
A. Rădulescu, Cercetări de arheologie medievală în Banatul de Câmpie. Scurt istoric. *SIB*, XXIII–XXV (1999–2001), 45–87.
- Unger 1
E. Unger, *Magyar éremhatározó. Ujkor*, I füzet, Budapest (1958).
- Unger 2
E. Unger, *Magyar éremhatározó. Középkor*, II füzet, Budapest (1960).

ABREVIERI

- Bi – bilon, aliaj din argint cu o cantitate foarte mică de metal prețios.
CF – carte funciară
c.(p.).e. – cerc (perlat) exterior
c.(p.).i. – cerc (perlat) interior
dr. – dreapta.
M – mormânt.
S – secțiunea
st. – stânga.

⁴¹ Echipa de cercetare a fost compusă din specialiști ai Universității de Vest, absolvenți și studenți ai Universității de Vest și studenți ai Universității Politehnica din Timișoara: Bogdan Alin Craiovan, Silviu Edmond Ene, Diaconu Alin, Silviu Felix Iliuță, Alexandru Ciurea, Alexandru Munteanu, Ioan Sapia, Lucian Micle, Mihai Iordache, Bogdan Hoancă, Daniel Hex.

⁴² Pentru mai multe detalii vezi raportul de săpătură întocmit de Octavian C. Rogozea. Prezenta lucrare a fost subiectul comunicării omonime susținută de Raoul M. Șepilici și Octavian C. Rogozea la al LI-lea Simpozion de Numismatică al Societății Numismatice a Banatului Timișan, Timișoara, 8 mai 2022.

Pl. I. Monete de la: 1. Nicolae Redwitz, ban de Severin. 2–3. Wladislav I, rege al Ungariei. 4–6. Iancu de Hunedoara, vicerege al Ungariei. 7–8. Matia I Corvinul, rege al Ungariei. 9. Ferdinand I, rege al Ungariei. / *Coins from: 1. Nicolae Redwitz, ban of Severin. 2–3. Wladislav I, king of Hungary. 4–6. John Hunyadi, regent of Hungary. 7–8. Matthias Corvinus, king of Hungary. 9. Ferdinand I, king of Hungary.*

MINERITUL DIN TRANSILVANIA LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XVII-LEA. RAPORTUL LUI GIULIO CESARE MURALTI (1603)

Costin Feneșan*

Cuvinte cheie: mineritul în Transilvania, Giulio Cesare Muralti, Giovanni Muralti, Rudolf al II-lea, Zlatna, Abrud.
Keywords: mining in Transylvania, Giulio Cesare Muralti, Giovanni Muralti, Rudolph II, Zlatna, Abrud.

Mining in Transylvania at the beginning of the 17th Century. Giulio Cesare Muralti's report (1603) (Abstract)

In 1587 the Swiss born doctor Giovanni Muralti (*Muraltus/Muraldus* in the Latin documents, *Muralt* in the German documents) moved from Poland, where he served as King Steven Báthory's personal physician, to Transylvania, called there by Prince Sigismund Báthory, nephew of the Polish sovereign. At the Transylvanian Court in Alba Iulia, Giovanni Muralti, with the strong support of the Prince, who's personal doctor he became, involved himself soon in the mining business. In 1597 he got for 60.000 pieces of gold coins the concession of the very rich gold mines at Zlatna (in the Western Carpathian Mountains) and at the same time the Mint in Baia Mare. Doctor Muralti became a very powerful man due to his influence on the Prince as well as his various loans of money to different Transylvanian nobles and military commanders. He called to Transylvania his two brothers, Giulio Cesare and Hector, to assist him in the mining business. As result of Prince Báthory's withdrawal from the government in April 1598, doctor Muralti found himself in a twilight situation, being accused of opposition to the Habsburgs. He was smart enough to win Emperor Rudolph II's favor by sending him several splendid gold samples from Transylvania, so that he could keep all his mining assets. After Transylvania being occupied in the late autumn of 1599 by Michael the Brave, Prince of Wallachia, doctor Muralti was once more clever enough to earn his support and to preserve his control on the Transylvanian gold and silver mines. Employed in a diplomatic mission to Suceava in order to restore the alliance between Moldavia and Prince Báthory against the Ottoman Empire, doctor Muralti was arrested by Jeremia Movilă, Prince of Moldavia, taken to Kamenitz and set free after some time. Meanwhile, in February 1602, Prince Báthory turned back again to Transylvania and doctor Muralti took advantage of being once more on his side, together with his brothers Giulio Cesare and Hector. But in 1602, doctor Muralti died suddenly at the age of 39 years, as it seems from the plague. The new collapse of Prince Báthory's rule, the attack of the imperial general Basta and the following civilian war in Transylvania put Giulio Cesare Muralti in a desperate situation. Seeking for an issue, the Swissman turned then, in early December 1603 (see No.2 in the Appendix), directly to Emperor Rudolph II, offering him his services. As a supreme proof of his good intentions, Giulio Cesare Muralti submitted to the Emperor a very large report on the metallic mining (gold, silver, copper, iron) of Transylvania (see No.1 in the Appendix). His report was studied by the Imperial Court Chamber (*Hofkammer*) in the offing of a future rule in Transylvania. In late 1604 the imperial commissioners of Transylvania entrusted Giulio Cesare Muralti with a diplomatic mission to Wallachia, to ask Prince's Radu Șerban military aid against Steven Bocskay. But, in January 1605, on his way back to Transylvania, Giulio Cesare Muralti was killed at Remetea-Trăscău by bandits.

Putem afirma, fără teama de a greși prea mult, că studierea istoriei miniere a Transilvaniei în secolele XVI-XVII se află încă la început. Pe de o parte, studiile publicate până în prezent s-au referit doar la unele aspecte ale istoriei montanistice în epoca principatului autonom, în mod special la extragerea și comercializarea sării. Pe de altă parte, materialul documentar foarte bogat și variat care se păstrează în arhivele și bibliotecile din țară și de peste hotare (Ungaria, Austria, Slovacia) nu s-a bucurat decât de o atenție cu totul sporadică și întâmplătoare a istoricilor. De aceea am socotit

cu atât mai necesar ca în cele ce urmează să dăm la iveală un document revelator pentru istoria extracției minereurilor metalifere din Transilvania la începutul secolului al XVII-lea.

În prima decadă a lunii decembrie 1603, Giulio Cesare Muralti i-a adresat, plin de speranță, o cerere împăratului Rudolf al II-lea, cu rugămintea de a-l primi în serviciul său¹. Ca argumente în favoarea cererii sale, Muralti a invocat, pe de o parte,

* Cercetător independent (București); e-mail: costinfeneșan@yahoo.com.

¹ Vezi doc. 2.

serviciile pe care i le adusesse cu ceva timp în urmă suveranului Sfântului Imperiu Romano-German. Pe de altă parte, elvețianul i-a adus la cunoștință lui Rudolf al II-lea că stăpâna nu mai puțin de șase limbi: latina, germana, italiana, maghiara, polona și româna. Mai mult, el l-a asigurat pe împăratul pasionat de științele montanistice și de alchimie, că era „instruit în administrarea minelor, în mod deosebit a celor din Transilvania, deoarece a făcut aici o îndelungată practică și studiu” (*instrutto nel maneggio delle miniere, particolarmente di Transilvania, per havervi consumata lunga pratica e studio*). Drept argument suprem, menit să-l convingă pe împărat cât se poate de limpede despre cunoștințele sale referitoare la mineritul din Transilvania, Giulio Cesare Muralti i-a adresat un memoriu amănunțit de prezentare a exploatarea metalifere de acolo². Înainte de a purcede însă la analizarea acestui document deosebit de interesant, credem că este cât se poate de binevenită cunoașterea împrejurărilor în care elvețianul a ajuns să-și ofere serviciile lui Rudolf al II-lea.

Giulio Cesare Muralti (în documente apare fie sub forma latinizată *Muraltus/Muraldus*, fie sub cea germanizată *Muralt*) era unul dintre fiii chirurgului elvețian de origine italiană, Giangiacomo Muralti (cca. 1534 – 1597)³. Giulio Cesare a avut trei frați: pe Giovanni (1563–1602), pe Hector (1576–1613) și pe Giangiacomo (1584–1607). De notorietate s-a bucurat însă cel dintâi atât datorită influenței sale la Curtea princiară a Transilvaniei cât și a implicării în urzelile diplomatice dintre Rudolf al II-lea, Țările Române și Polonia. Tot Giovanni Muralti avea să dobândească o situație materială de invidiat atât datorită întrepredității sale cât mai ales a iscusinței de a profita cu maxim oportunism de mediul social înalt la care știuse să se adapteze de minune. Născut la Zürich în 1563, Giovanni a studiat la Universitatea din Basel, unde și-a luat doctoratul în filosofie și medicină. După încheierea studiilor s-a dus în Polonia, unde a câștigat, ca medic personal, aprecierea regelui Ștefan Báthory, care l-a răsplătit cu generozitate. După moartea acestuia (12 decembrie 1586), Giovanni Muralti s-a refugiat la Košice (Cașovia) de teama cercurilor ultracatolice de la Curtea poloneză, deoarece el era de confesiune reformată. Apoi a socotit mai înțelept să treacă în Transilvania aflată

sub conducerea familiei Báthory, care îl cunoștea. A profesat ca medic mai întâi la Cluj, în 1587, iar un an mai târziu la Bistrița. După ce a ajuns apoi la Oradea⁴, Giovanni Muralti s-a dus la Curtea princiară de la Alba Iulia, devenind medicul personal al lui Sigismund Báthory, care de altfel îl și chemase. După ce și-a consolidat poziția la Curtea princiară, doctorul Muralti i-a chemat în Transilvania pe frații săi Giulio Cesare și Hector. Bucurându-se de prețuirea principelui Sigismund Báthory, Giovanni Muralti a fost protejat de acesta împotriva atacului vehement dezlănțuit în scris împotriva sa de medicul catolic al Curții poloneze, doctorul Simon Simoni din Lucca. Prestigiul de care s-a bucurat doctorul Muralti în Transilvania l-a făcut pe cronicarul Ștefan Szamosközy să-i socotească pe el și pe fratele său Giulio Cesare drept „cei mai buni bărbați și de cel mai mare folos pentru întreaga țară” (*viri optimi et toti provinciae utilissimi*)⁵. Prin influența pe care a dobândit-o pe lângă Sigismund Báthory, doctorul Giovanni Muralti a obținut de la principele transilvănean să-i arendeze, în 1597, pentru suma considerabilă de 60.000 de ducăți de aur, minele aurifere de la Zlatna⁶. În același an Giovanni Muralti și-a sporit bunăstarea prin luarea în arendă a Monetării de la Baia Mare. El a ajuns în acest fel să fie creditor al mai multor nobili și comandanți militari din principatul autonom. Situația sa avea să cunoască un moment

⁴ La 9 aprilie 1589 principele Sigismund Báthory i-a poruncit diacului Grigore din Eger, provizorul cetății Oradea, să-i plătească anual, începând cu 1 mai 1589, *excellentissimo Joanni Muralti, doctoris physici, Waradinum missi et collocati* suma de 200 de florini ungurești în fiecare an, principele fiind *confisus de industria et in arte medica sufficiens experientia* a doctorului elvețian, vezi Báthory Zsigmond királyi könyvei 1582–1602, ed. Fejér Tamás, Rácz Etelka, Szász Anikó Kolozsvár/Cluj-Napoca (2005), nr. 1002, 281 (*Erdélyi történelmi adatok*, VII, 3).

⁵ Szamosközy István, *Történeti maradványai 1542–1608*, ed. Szilágyi Sándor (Budapesta, 1880), 76 (*Monumenta Hungariae Historica, Scriptores*, XXX): „Joannes Muraltus, vir praestantissimus et Julius Caesar Muraltus, eius frater. Sed hi ex Helvetia oriundi, viri optimi et toti provinciae utilissimi. Ille in Deva 1602 mortuus, [iste] hic in Toroczko interfectus 1605.”

⁶ Vezi memoriul episcopului și cancelarului Dimitrie Náprágy din 1602 către împăratul Rudolf al II-lea, în Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria Românilor*, IV/1 București (1882), nr. 236, 266. În 1591 minele aurifere de la Zlatna îi fuseseră date în arendă lui Friedrich von Herberstein, fiul lui Felician von Herberstein, cel care redactase în 1585 un memoriu despre mineritul din Transilvania. În legătură cu contractul de arendă din 1591, vezi Joannes Fridvaldszky, *Minero-Logia Magni Principatus Transilvaniae seu metallae, semi-metallae, sulphurae, saleae, lapides et aquae conscripta*, Cluj (1767), 203–205.

² Vezi doc. 1.

³ Datele în legătură cu membrii familiei Muralti le-am preluat de la Paul Cernovodeanu, Nicolae Vătămanu, Un medic elvețian de la curtea din Alba Iulia în slujba lui Mihai Viteazul: Ioan Muraltus (1563–1602), *Studii și articole de istorie*, 9 (1967), 67–79.

de cumpănă după ce nestatornicul Sigismund Báthory, puternicul său protector, a renunțat la tronul princiar la 10 aprilie 1598 și a părăsit Transilvania. Giovanni Muralti, pe atunci „conducător suprem al monetăriilor și minelor” (*oberster Münz- und Bergherr*), s-a văzut acuzat de comisarii imperiali trimiși în Transilvania, că se opunea stăpânirii lui Rudolf al II-lea asupra principatului autonom. Abil ca întotdeauna, doctorul Muralti a știut să gestioneze în favoarea sa relațiile cu suveranul habsburg: i-a trimis la Curtea de la Praga mai multe eșantioane de aur foarte valoroase, câștigând astfel bunăvoința împăratului. Tot pentru a-l servi pe Rudolf al II-lea în misiunea primită în Țara Românească, doctorul Muralti și-a zălogit pentru 9.000 de florini minele aurifere de la Zlatna. Peste puțin timp constelația politică din Transilvania avea să se schimbe din nou în favoarea lui Muralti. La 20 august 1598 Sigismund Báthory a reluat conducerea Transilvaniei, pe care a păstrat-o până la finele lui martie 1599 când a cedat-o vărului său, cardinalul Andrei Báthory. După ce acesta a fost înfrânt decisiv de Mihai Viteazul în bătălia de la Șelimbăr (28 octombrie 1599), Giovanni Muralti s-a văzut nevoit din nou să recurgă la toate mijloacele de seducție pentru a câștiga încrederea noului stăpân al Transilvaniei. A reușit și de această dată, mai ales că domnitorul român era cât se poate de interesat să dispună de toate resursele materiale și financiare ale Transilvaniei. În aceste condiții doctorul Muralti și-a continuat activitatea lucrativă din domeniul mineritului. De altfel în *Catastihul Țării Ardealului de pre județe și ocnele / Registrum totius regni Transilvaniae*, întocmit la 13 noiembrie 1599 (7108) erau menționate condițiile în care Giovanni Muralti deținea minele aurifere de la Zlatna și Monetăria de la Cluj: „Baia de aur de la Zlatna se vinde (adică se dă în arendă – n. n.) preste anu taleri 12.000 și iastă neguțat cu Muratoș Ianăș în 6 ani și nu se-au împlut anu de când iaste vândută. Tabla de galbeni de la Cluj iaste vândută lui Muratoș Ianăș într-un anu să dea taleri 4.000.” Potrivit aceleiași surse, doctorul Muralti se oferise să repare și să redea în exploatare minele de argint de la Căpșinul de argint au fost pustie, ce o au cerut Muratoș Ianăș să o dereagă și să dea pân-acum la sveti Vasile grivne de argint 50, iar de la sveti Vasile înaintea să dea pre anu taleri 200.”⁷ Mai mult, câștigând încrederea domnitorului român, Giovanni Muralti a fost trimis de Mihai Viteazul, la finele lunii martie 1600, la

Suceava pentru a sonda acolo, la domnul moldovean Ieremia Movilă și la șovăielnicul Sigismund Báthory, refugiat acolo, posibilitatea de refacere a vechii coaliții antiotomane⁸. La Suceava elvețianul a fost surprins de ocuparea fulgerătoare a Moldovei de trupele lui Mihai Viteazul (mai 1600). Ieremia Movilă apucase însă să-l aresteze pe doctorul Muralti, ducându-l cu sine la Camenița, de unde a fost până la urmă eliberat. În februarie 1601, odată cu a treia revenire a lui Sigismund Báthory în Transilvania, Giovanni Muralti s-a întors acolo împreună cu frații săi Giulio Cesare și Hector⁹, care pribegiseră și ei în aceste vremuri tulburi. După ce doctorul Muralti s-a stins din viață la Deva, în 1602, la numai 39 de ani¹⁰, frațele său Giulio Cesare, care fusese alături de el în timpul activității de antreprenor minier, s-a văzut nevoit să apuce și el toiagul pribegiei în condițiile confruntării din Transilvania între Habsburgi și partida lui Moise Székely și apoi Ștefan Bocskay. Așa cum am văzut, la începutul lunii decembrie 1603, Giulio Cesare Muralti i-a adresat împăratului Rudolf al II-lea cererea de a fi primit în slujba sa. Nu știm dacă demersul lui Giulio Cesare s-a bucurat de succes încă de la bun început. Cert este însă faptul că, în 1604, din inițiativa comisarilor imperiali Georg Hofmann și Karl Imhoff, elvețianul a fost trimis în Țara Românească pentru a-i solicita domnitorului Radu Șerban trupe de ajutor împotriva lui Ștefan Bocskay¹¹. La întoarcerea în Transilvania, în ianuarie 1605, Muralti a fost însă ucis la Remetea-Trăscău de niște tâlhari de drumul mare¹².

⁸ Nicolae Iorga, Documente nouă, în mare parte românești, relative la Petru Șchiopul și Mihai Viteazul, *Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice*, seria a II-a, XX (1898), 467.

⁹ După izbucnirea războiului civil din Transilvania, Hector Muralti s-a refugiat în Polonia și a murit la Cracovia în 1613.

¹⁰ Vezi nota 5. Decesul doctorului Muralti s-a datorat cu mare probabilitate cumei care a bătuit în Transilvania între 1601 și 1603. El a fost căsătorit cu Suzana Vidffy care, după moartea sa, a zălogit la 16 martie 1603, pentru 100 de taleri, casa ei de piatră din Alba Iulia, aflată *intra muros*, văduvei Petronela a lui Baltazar Barcsay, vezi Az Erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1600–1613, ed. Gálfi Emőke, Kolozsvár/Cluj-Napoca (2016), nr. 76, 35 (*Erdélyi történelmi adatok*, VIII, 2).

¹¹ Vezi Szamosközi, *Történelmi maradványai*, 267/268, cu traducerea în limba română la Ioachim Crăciun, *Cronicarul Szamosközi și însemnările lui privitoare la români (1566–1608)*, Cluj (1928), 184.

¹² Vezi nota 5. La 2 februarie 1605 comisarii imperiali Hofmann și Imhoff îi scriau următoarele generalului Basta, comandantului trupelor habsburgice din Transilvania: „Ut vero nulla calamitas est sola, ita haec provincia non ab uno sed compluribus et diversis hostis inquietatur. Plena est enim praedonum et latrunculorum adeo, ut nec nobis, nec

⁷ Documenta Romaniae Historica, seria B: Țara Românească, XI, ed. Damaschin Mioc, Ștefan Ștefănescu et alii București (1975), nr. 348, 493.

Așa cum am amintit, Giulio Cesare Muralti s-a aflat alături de fratele său Giovanni atunci când acesta devenise un actor de maximă importanță în mineritul metalifer din Transilvania. Această împrejurare i-a și îngăduit de altfel să redacteze, în foarte multe ocazii, în calitate de martor nemijlocit, memoriul pe care i l-a adresat împăratului Rudolf al II-lea cu privire la mineritul metalifer din Transilvania. Pentru a putea aprecia cât mai corect valoarea documentară a acestei descrieri, credem că este binevenită o scurtă trecere în revistă a ceea ce ne este cunoscut despre mineritul metalifer din Transilvania începând cu prima jumătate a secolului al XVI-lea. În deceniul al treilea al secolului al XVI-lea minele metalifere din Transilvania au înregistrat un moment de vârf în timpul cât s-a implicat familia de bancheri Fugger din Nürnberg¹³ și, ceva mai târziu, familia transilvăneană Haller¹⁴. Situația politică și militară din Transilvania, care s-a degradat rapid după moartea lui Ioan de Zápolya, deopotrivă cu arendarea tot mai frecventă a minelor, a determinat încet dar sigur regresul extracției miniere, îndeosebi a celei de minereuri metalifere¹⁵. Odată cu prima trecere a Transilvaniei sub controlul Habsburgilor (1552), autoritățile imperiale au dorit să cunoască în amănunt resursele economice ale țării pentru a le putea valorifica în propriul interes. De aceea consilierul imperial Georg Werner a fost însărcinat încă în 1552 să întocmească un raport detaliat în această privință¹⁶. În ceea ce privește extracția minieră din Transilvania, raportul lui Werner, care a fost contrasemnat și de episcopul Ștefan Bornemissza, se referă cu precădere la ocnele de sare, la transportul și valorificarea producției de sare. În mod

surprinzător, extracției miniere metalifere (în special celei de aur și de argint) îi este consacrată o atenție mult mai redusă. În raportul său Georg Werner deplânge faptul că aurul obținut atât prin flotație (spălare) cât și prin extracție din minele de la Abrud, Baia de Arieș, Baia de Criș și Băișoara era preschimbat în mod fraudulos, astfel că doar un sfert sau chiar mai puțin ajungea la Cămara regală¹⁷. Potrivit lui Werner, aurul era obținut mai mult prin flotație decât prin extracția din mine, dintre care suveranului îi aparținea doar cea de la Baia de Arieș, unde, culmea, se extrăgea doar minereu de argint (ca de altfel la Baia de Criș și Băișoara). Minele de argint de la Rodna, odinioară atât de rentabile, au fost găsite într-o stare deplorabilă, aproape abandonate. Consilierului imperial nu i-a mai rămas decât să constate cu amărăciune decăderea mineritului metalelor prețioase în raport cu nivelul înregistrat în timpul administrației lui Ioan de Zápolya și Gheorghe Martinuzzi. Printre propunerile care au vizat revigorarea mineritului metalelor prețioase, Werner a sugerat, pe de o parte, scoaterea apei din subteranul minelor regale de la Baia de Arieș și refacerea canalului de evacuare a apei lăsat în paragină – acțiune asupra căreia va reveni și Giulio Cesare Muralti în memoriul său din 1603. Pe de altă parte, consilierul imperial s-a pronunțat în favoarea unei exploatare sistematice a minelor de argint de la Rodna. Plin de pesimism, Werner conchidea următoarele la finele expunerii sale despre minele metalifere: „Este părerea și credința tuturor transilvănenilor că, pe lângă aceste locuri aducătoare de venit prin aurul și argintul obținut, mai sunt cunoscute multe alte locuri metalifere neatinse până acum, mai ales pe pământul secuilor, dar aceștia nu îngăduie nimănui să le cerceteze și sunt foarte primitivi pentru a se putea folosi de aceste bogății¹⁸. În urma raportului înaintat de Georg Werner, împăratul Ferdinand I a dat o ordonanță menită să revigoreze minele și spălătoriile de aur de la Abrud și din zona înconjurătoare¹⁹, dar aceasta n-a mai ajuns să fie pusă în aplicare.

alii quopiam egredi sit tutum, neque ullus fere abeat dies, quin multos Germanos, presertim et Suae Maiestati addictos, iugulatos et interfectos audiamus, utque innumeros alios praetereamus, dominus Joannes Adamus liber baro ab Herberstein, item *Julius Caesar Muraltus* et alii permulti crudeles et sanguinolenteas earum manus nuper admodum effugere non poterunt.”

¹³ Vezi Gustav Gündisch, *Die siebenbürgische Unternehmung der Fugger 1528–1531, Omagiu lui Ioan Lupăș la împlinirea vârstei de 60 de ani, august 1940*, București (1943), 317–334; vezi și Léon Schick, *Un grand homme d'affaires au début du XVIe siècle, Jacob Fugger*, Paris, SEVPEN (1957).

¹⁴ Samuil Goldenberg, Hallerii, un capitol din istoria comerțului și a capitalului comercial din Transilvania, *Studii*, XI (1958), 5, 89–115.

¹⁵ Wenzel Gusztáv, *Magyarország bányászatának kritikai története*, Budapest (1880), 225.

¹⁶ Vezi Octavian Tătar, Un proiect fiscal pentru Transilvania. Raportul lui Georg Werner din 1552 către autoritățile austriece, *Terra Sebus. Acta Musei Sabasiensis*, 6 (2014), 327–340.

¹⁷ *Călători străini despre Țările Române*, ed. Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, II București (1970), 47–50.

¹⁸ Wenzel, *Magyarország bányászatának története*, 136: „Communis est omnium Transylvanorum opinio et sermo, quod praeter ea loca, quae iam à proventu auri et argenti nota sunt, multa alia sint loca metallifera adhuc intacta, praesertim in terra Siculorum, qui neminem ad ea investiganda admittunt et magis agrestes sunt, quam ut his opibus frui possunt.”

¹⁹ Wenzel, *Magyarország bányászatának története*, 226: *Bergordnung und Freyheiten über die Berg- und Goldwaschwerke zu Abrudbanya oder Groß-Scklaken (sic!) und den dazu incorporierten Flecken, Dörfer und umliegende Gebürge*.

Memoriul pe care Dimitrie Náprágy, episcopul ales al Transilvaniei, i l-a adresat în 1602 împăratului Rudolf al II-lea în legătură cu sursele de venit ale provinciei atât de râvnite de Habsburgi se referă doar succint la exploatarea metalifere²⁰. După ce constată că minele de aur și de argint de la Baia Mare și Zlatna îi aduceau principelui țării un venit deloc neînsemnat (*non mediocrem*), Náprágy menționează că, la vremea întocmirii memoriului, aceste mine erau date în arendă doctorului Muralti în schimbul sumei de circa 60.000 ducăți de aur pe an. În ceea ce privește minele de aur și de argint de la Abrud și Baia de Criș, propunerea adresată de Náprágy lui Rudolf al II-lea era cât se poate de oportună: „Aceste mine nu va mai trebui să fie date în arendă, ba mai mult, prin strădaniile cât mai susținute ale meșteșugarilor și meșterilor experimentați în această artă, care vor fi aduși acolo din alte țări stăpânite de Maiestatea Sa, ele să fie lucrate cu mai mult spor și să fie deschise și alte mine spre folosul Maiestății Sale. De asemenea, în acea provincie [Transilvania – n. n.] pot fi găsiți oameni vrednici, dacă îi va fi pe plac principelui.”²¹ Cât privește minele de cupru de la Beiuș și cele de fier din scaunele secuiești, acestea „sunt lucrate spre folosul și nevoile principelui” (*coluntur ad usum et necessitatem principis*), fiind date în arendă unui anume Wagner pentru câteva mii de ducăți. În memoriul său episcopul Náprágy mai amintește că „principele are în scaunul Ciuc o mină de fier cât se poate de specială și extrem de folositoare, precum și niște șteampuri, dar în urma îngăduinței acordate de Mihai Vodă [secuilor], toate acestea sunt lăsate pustii, în timp ce pe vremuri aceștia erau datori să le exploateze în folosul principelui.”²²

În acest fel se prezenta situația exploatarea miniere metalifere din Transilvania atunci când Giulio Cesare Muralti îi înainta împăratului Rudolf al II-lea memoriul său cuprinzător în decembrie 1603. Intitulat „Preasupus inventar al

tuturor problemelor de minerit din Transilvania care au fost înregistrate de Giulio Cesare Muralti, fost prefect al exploatarea de aur și argint din Transilvania” (*Allerunderthenigiste Verzeichnus vonn alllen Sybenbürgischenn Bergwerk-Sachen, so durch Julium Caesarem Muraltum, der solcher Sybenbürgischenn Goldt- vnnnd Silberhandlungs-Praefectus gewesen, in Achtt sein genohmen worden*), memoriul din 1603 prezintă în mod succesiv toate exploatarea de aur, argint, cupru, fier, plumb, mercur, antimonit și sulf.

În mod firesc, Muralti a acordat prioritate prezentării exploatarea de aur din zona Munților Apuseni. Muralti socotește că munții de la Zlatna fuseseră în ultimii 60 de ani cei mai productivi pentru extracția minereului aurifer (*für 60 Jahrenn her für das reichste geachtet worden*). Cele două filoane întinse și bogate de pe muntele Fața fetelor (*Face fatelor*) erau exploatate cu două galerii de mină. Galeria superioară (*Obergrubengang*) fusese exploatată până atunci de „mineri nepricepuți” (*unverständige Bergkleute*), care urmăriseră doar „câştiguri imediate” (*augenheimlichen Nucz*), astfel că filonul ajunsese „extrem de sărac” (*mausarm*). Drept urmare, echipele de mineri au fost mutate la galeria inferioară (*Vndergrubengang*). În anul 1600, când s-a profilat pericolul de epuizare a filonului aurifer de aici, doctorul Giovanni Muralti, pe atunci arendaș al minelor de la Zlatna, a dispus curățarea galeriei, asigurarea unui aeraj mai bun și regularizarea puțului de acces²³. Izbucnirea războiului civil în Transilvania și ocupația generalului Basta au pus însă capăt lucrărilor de reamenajare ale acestei galerii cu o lungime de 18 Lachter (stâneni minieri), adică în jur de 38,5 metri²⁴. Pe lângă galeria inferioară funcționau, potrivit lui Giulio Cesare Muralti, mai multe șteampuri pentru zdrobirea minereului (*Stampheuser*), vetre de calcinare (*Röste*) și topitorii (*Hütten*). Exploatarea cea mai importantă de pe muntele Fața fetelor era însă

²⁰ *Monumenta comitialia regni Transylvaniae/Erdélyi országyűlési emlékek*, ed. Szilágyi Sándor, V, Budapesta (1879), 169–170.

²¹ *Monumenta comitialia*, 169–170: „Non amplius hae fodinae in arendam elocandae essent, sed potius summo studio certis artificibus et magistris in hac arte peritis, ex aliis Suae Maiestatis ditionibus eo transferendi, qui in rationem Suae Maiestatis et has diligentius colerent, et plures fodinas instituerent. Volebant idem experiri nonnulli diligentiores in provincia, si per principem licuisset.”

²² *Monumenta comitialia*, 165: „Habet enim princeps in Chikszek excellentem utilissimamque ferri fodinam molas asserum, quae ob concessam à Michaelae vaivoda illius libertatem desertae iacent, quas ipsi antea in usum principis colere tenebantur.”

²³ Suntem convinși că doctorul Giovanni Muralti și fratele său Giulio Cesare au cunoscut și s-au folosit de lucrarea lui Georg Bauer (Georgius Agricola), *De re metallica libri XII, quibus officia, instrumenta, machinae ac omnia denique ad metallicam spectantia modo luculentissime describuntur*, Basel (1556) (o a doua ediție în limba latină a apărut tot la Basel în 1561). În traducere germană sub titlul de *Vom Bergwerck*, cartea lui Bauer/Agricola a apărut la Basel în 1557, în vreme ce traducere italiană a văzut lumina tiparului tot la Basel, în 1563, sub titlul *L'Arte de Metalli*. Să nu uităm că frații Muralti au urmat studiile superioare tocmai la Basel.

²⁴ Un stânen minier (*Berglachter*) avea 6 picioare (*Schuh*), adică 1,8967 metri, vezi Hans Joachim v. Alberti, *Maß und Gewicht. Geschichte und tabellarische Darstellungen von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Berlin (1957), 240.

galeria Sigismund, aurul de aici având între 18 și 24 de carate (*Grade*)²⁵. Filonul aurifer foarte bogat fusese descoperit, ne informează Muralti, cu 50 de ani în urmă de românii care spălau nisipul aurifer din zonă. În 1597 și 1598 doctorul Giovanni Muralti luase în arendă galeria Sigismund pentru suma de 28.000 de taleri pe an, obținând de acolo „un mare câștig” (*großen Nucz*).

Potrivit lui Giulio Cesare Muralti, aurul extras la exploatarea de pe muntele Plopiș din apropiere de Zlatna nu mai era în cantități așa de mari „ca în vremea celor bătrâni” (*bey der Alten Zeitten*), de la care rămăsese o galerie mare și o cantitate importantă de zgură depozitată în apropiere. Aurul extras aici avea doar 16 carate.

La exploatarea de pe muntele Vulcan din apropiere de Zlatna existau urme importante de minerit din vremea romanilor, dar pe timpul lui Muralti aurul se mai obținea doar prin flotație. Cu acest prilej elvețianul face o observație pe care o considerăm semnificativă: „În acești munți [din jurul Zlatnei] se mai găsesc în mod special multe filoane de aur splendide, care sunt știute de români, dar ei le tănuiesc fiindcă se tem de slujbele grele” (*In disem Gebierge sein sonderlich noch viell herrliche Genge, so den Wallachen bewußt. Dieweil sie sich großer Dienste wegen besorgen, werden sie von ihnen verschwiegen*).

Potrivit lui Giulio Cesare Muralti, la Abrud, Abrud-Sat, Bucium și Cărpiniș fuseseră exploatare cu ceva timp mai înainte și cu mult folos un număr mare de filoane aurifere. Deoarece de mai mult vreme nu exista „o reglementare minieră potrivită” (*eine rechte Bergkordnung*), iar investițiile tot scăzuseră, exploatarea au fost abandonate. La această situație a contribuit, după cum aprecia Muralti, și faptul că în zonă își făcuseră apariția mulți speculanți. Aceștia cumpărau aurul de-a dreptul de la locul de exploatare, deși practica fusese interzisă prin lege sub pedeapsa capitală și pierderea averii. În mod legal, acel aur ar fi trebuit achiziționat la prețul stabilit de suveranul țării și predat Cămarii instituite în acest scop.

Despre minele aurifere de la Baia de Criș, odinioară rentabile, Muralti susține că decăzuseră, scăzând în același timp și numărul de șteampuri care le deserveau. Cantitatea cea mai mare de aur era obținută prin flotație. La Baia de Arieș, care

dispunea de resurse minerale bogate, erau necesare investiții importante pentru a se continua exploatarea în mod profitabil.

Mina regală (*Khünigsgrube*) din apropiere de Almașu Mare fusese atât de rentabilă cu mai mulți ani înainte, încât în fiecare săptămână se obțineau 200 de mărci de aur²⁶ sau chiar mai mult. Apoi rezultatele extracției au fluctuat, înregistrându-se o certă descreștere. Deoarece minerii de acolo nu avuseseră câștigurile la care se așteptau, ei au părăsit mina ajunsă deja la o adâncime de 30 de stâneni minieri. Muralti s-a pronunțat pentru continuarea lucrărilor de exploatare la mina regală, deoarece socotea filonul aurifer de acolo drept foarte promițător.

La Ruda-Baia (azi înglobat în orașul Brad), Muralti evidențiază existența unui bogat filon aurifer, al cărui exploatare nu putuse începe deoarece nu au fost găsiți minerii necesari. Românii care fuseseră mai înainte angajați la exploatarea de aici „au lucrat foarte păgubos, deoarece au exploatat doar ceea ce era mai bun” (*sehr schedlich gearbeitet, weil sie nur den besten nachgefahren sein*).

La Vălișoara/Porcura, lângă Brad, din cauza războiului civil izbucnit în Transilvania fusese abandonată o galerie mare de exploatare a minereului aurifer, în vreme ce șteampurile și hutele de topit au avut de suferit din cauza lipsei de apă. Drept soluție, Giulio Cesare Muralti a propus construirea unui iaz și găsirea unor noi surse de apă.

La Dupăpiatră (aflată tot lângă Brad), elvețianul a remarcat existența unor filoane aurifere bogate, dar și lipsa de apă necesară procesului de zdrobire și topire a minereului. Prin urmare, a propus acolo construirea unor iazuri și șteampuri.

Potrivit lui Muralti, românii din Bistra descoperiseră prin spălare un bogat filon aurifer, așa că exploatarea trebuia să fie continuată, mai ales că aurul de aici avea 22 de carate.

Lângă Deva românii și oamenii trimiși de Muralti descoperiseră un bogat filon aurifer din care aduseseră eșantioane frumoase. Exploatarea de la Lăpușul Român, care lucra în vremea cât elvețianul se afla în Transilvania, fusese între timp abandonată, deoarece filonul aurifer se dovedise sărac, iar aurul de calitate slabă.

Lui Muralti îi mai erau cunoscute câteva filoane aurifere în munții de la Turnu Roșu, dar acestea nu erau deloc bogate. Din zona secuiască Muralti primise mai multe eșantioane de aur cât se poate de frumoase, dar nu reușise continuarea

²⁵ Paul Binder, Aurul românesc în secolul al XVI-lea. Lista lui Ioan Czemertes din Cluj despre minele și spălătoriile de aur (1560), *Revista de Istorie* 39 (1986), 1, 79–85, comentează, pe temeiul unui document publicat cu aproape un secol mai înainte, caratele (gradele) aurului de la diferite mine și spălătorii de aur din Transilvania în 1560.

²⁶ O marcă de aur (*eine Mark Gold*) echivalează cu 233,947 grame, vezi Alberti, *Maß und Gewicht*, 381.

investigațiilor, deoarece secuii nu voiseră să-i arate filonul, temându-se de serviciile la care ar fi fost obligați.

Spălarea aurului era practică de români pe valea râurilor Arieș, Criș, Someș și Mureș. La Câmpeni, Muralti a aflat că pe locul în care românii construiseră un gater mânat de forța apei, pe care îl părăsiseră din cauza războiului și a sărăciei, s-ar afla un bogat zăcământ de minereu de aur, care ar trebui exploatat. La Lupșa românii săpaseră mai multe puțuri de mină din care au scos mult minereu aurifer, dar după ce acolo s-a infiltrat apa, ei au abandonat lucrarea, deoarece n-au știut cum să evacueze apa. Muralti era de părere că, după montarea unei instalații de evacuare a apei, exploatarea puțului de la Lupșa putea fi continuată cu mult folos. Din cele ce i-au fost relatate de mai mulți oameni, Muralti aflase că la Pianu Român, lângă Sebeș, s-ar afla un loc cu destul de mult minereu aurifer. În fine, Muralti mai știa că, la Slatina de Criș, în dreptul șteampului de jos, s-ar afla mult minereu aurifer.

Muralti a acordat la fel de multă atenție exploatarea de argint. La Baia de Arieș, care avusese o perioadă de înflorire cu 60 de ani mai înainte, Muralti afirmă că exploatarea fusese părăsită din cauza războiului dar și a lipsei de mineri. Galeria de exploatare fusese începută încă pe vremea principelui Ioan Sigismund, dar lăsată în paragină după moartea acestuia (1571). Potrivit lui Muralti, reluarea lucrărilor miniere la Baia de Arieș ar fi fost, deopotrivă cu prelucrarea mării cantități de zgură care se afla acolo, o activitate cât se poate de rentabilă. Minele de argint de la Rodna, odinioară intens exploatate, își epuizaseră aproape în întregime resursele minerale la finele secolului al XVI-lea. La Cavnic, din impunătoarea mină de argint Ziska fusese scoasă o mare cantitate de apă cu ajutorul unei instalații de pompare (*Wasserkunst*), iar pentru aprovizionarea cu alimente a minerilor erau repartizate 13 sate românești de pe domeniul Chioar. Giulio Cesare Muralti cunoștea toate aceste amănunte, deoarece până la începutul anului 1600 această mină îi aparținuse fratelui său Giovanni, de la care fusese confiscată de Mihai Viteazul. De aceea mina de argint Ziska a avut de suferit, fiindcă oamenii aleși de domnitorul român să se îngrijească de exploatarea ei se dovediseră nepricepuți. După părerea lui Muralti, scoaterea apei din galeria principală putea transforma acea mină „în una dintre cele mai importante și mai folosite exploatare de argint care se află în toată Europa” (*eine von den fürnehmsten vnd nützlichen Silberhandlung so in ganz Europa zu finden*).

La Slatina de Criș fusese exploatată odinioară o bogată mină de argint. Cu 25 de ani în urmă, când se încercase scoaterea apei din mină, se descoperise un filon foarte bogat de minereu argentifer. Cum minerii necesari punerii în lucru a noului zăcământ fuseseră transferați cu toții la exploatarea aurifere, mina de la Slatina de Criș a fost părăsită și s-a umplut din nou cu apă. În opinia lui Muralti, acea mină putea deveni rentabilă în scurtă vreme, dacă apa era evacuată cu ajutorul unei pompe acționate de cai (*Roskunst*). Muralti mai știa că românii din Câmpeni găsiseră la spălarea minereu de argint, care a dat apoi rezultate foarte bune la o topire de probă. Tot Muralti aflase de existența unui filon mare și bogat de minereu de argint la Bucium, zăcământ „pe care românii îl tănuiesc” (*wird von den Wallachen verdunckelt*), probabil pentru a se feri de obligarea lor la robota minieră. Dintr-un filon aflat pe lângă Brașov, Muralti primise cu mai mulți ani în urmă, spre probă, minereu de argint amestecat cu plumb. Administratorul minier de la Slatina de Criș, căruia îi fusese încredințată topirea de probă, a măsluit însă rezultatul acesteia, de teamă să nu-și piardă oamenii prin transferarea lor la o nouă exploatare minieră.

În ceea ce privește minele cuprifere, Muralti o amintește în primul rând pe cea de la Beiuș, care fusese exploatată intens încă de familia Fugger în prima jumătate a secolului al XVI-lea. Pe timpul cât Muralti s-a aflat în Transilvania, zăcământul cuprifere de la Beiuș fusese exploatat insuficient. Cu toate acestea, asigurase întreaga cantitate de cupru necesară Transilvaniei și mai cu seamă arsenalului de la Alba Iulia. În opinia lui Muralti, revigorarea exploatarea miniere de la Beiuș nu avea de întâmpinat greutăți mari, deoarece existau din abundență toate cele necesare operațiunilor specifice (lemn, minereu, apă). Tot acolo funcționa și o forjă pentru fier, care putea asigura fabricarea uneltelor necesare în activitatea minieră.

În fine, Muralti aflase de la minerul Thomas Kroll din Baia de Arieș, că la Bistra a fost găsit un filon foarte mare de minereu cuprifere, dar românii localnici nu voiseră să-i arate locul acestuia.

În legătură cu exploatarea minereului de fier și producția de fier, Muralti a evidențiat Hunedoara, care „este un întreg lanț muntos cu cel mai bun minereu de fier care poate fi găsit în Europa întreagă” (*ist ein ganzes Gebirge von den besten Eisenstein, so in ganz Europa zu finden, vorhanden*). Muralti susține că, atâta timp cât s-a aflat în Transilvania, la Hunedoara lucraseră mai multe forje, dar le-a socotit pe toate „prost construite” (*alle schlechtlich gebauet*). Dacă situația de la

topitoriile și forjele din Hunedoara ar fi adusă în ordine, era de părere Muralti, întreaga Transilvanie putea fi aprovizionată cu fierul produs aici.

Muralti mai știa că, la Remetea-Trăscău, se găsea mult minereu de fier cu conținut de plumb și argint. Familia Thoroczky, care stăpânea acea moșie, tăinuia însă locul zăcămintului, de teamă să nu-i fie luat de Fiscul princiar, care să înceapă acolo exploatarea minieră. Tot familia Thoroczky lăsase în părăsire o mină veche și rentabilă de fier aflată la Zerka-Bania (?). În fine, Muralti mai știa că în scaunul Ciuc, la Beiuș și la Remetea-Trăscău funcționau mai multe forje pentru fier.

Despre exploatarea de plumb din Transilvania Muralti știa de aceea de la Rodna, al cărei minereu era însă „extrem de steril” (*sehr wilt*). La Porcurea/Vălișoara, lângă Brad, exista o mină veche de plumb și argint. De lângă Deva, Muralti primise mai multe eșantioane bogate în plumb și argint, filonul fiindu-le cunoscut mai multor mineri.

Despre exploatarea mercurului la Zlatna, Muralti știa că, în timpul cât se aflase în Transilvania, aceasta nu-i adusese mari câștiguri Fiscului princiar. Tot Muralti mai știa de un zăcămint de antimonit (*Spießglas*) aflat în apropiere de Cluj, de unde primise mai multe eșantioane care conțineau și aur. În fine, Muralti îl mai informa pe Rudolf al II-lea, că în scaunul Ciuc se găsea atât de mult sulf, încât cu acesta putea fi aprovizionată întreaga Transilvanie.

Nu știm, dincolo de orice dubiu, dacă memoriul lui Giulio Cesare Muralti a ajuns în mâinile lui Rudolf al II-lea. Știm însă cu certitudine că a fost citit de consilierii Camerei Aulice, autoritatea supremă în domeniul problemelor de economie și fiscalitate ale Imperiului habsburgic. La 11 decembrie 1603, Camera Aulică a trimis memoriul lui Muralti, în vederea formulării unui punct de vedere (*umb furderliche Berichte*), lui Hans Sommer, viceadministrator imperial al veniturilor din Transilvania. Odată dusă la îndeplinire misiunea încredințată, Sommer a dispus, la 8 mai 1604, păstrarea și arhivarea memoriului lui Giulio Cesare Muralti. Acesta avea să dobândească – așa cum am văzut – folosirea sa în serviciul împăratului. Numai că aceasta a însemnat până la urmă calea spre moartea care a pus capăt tuturor speranțelor sale.

1 [înainte de 1603 decembrie 11, Viena]. Raportul lui Giulio Cesare Muralti despre mineritul din Transilvania adresat împăratului Rudolf al II-lea.

Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv Wien, *Anhang gemischter Faszikel, Siebenbürgen*, rote Nr. 92, f. 68 r – 73 v, 99 r – 104 v.

Ann die Römische Khayserliche auch zue Hungern vnnd Behaimb Khünigliche Mayestät

Allerunderthenigiste Verzeichnus vonn allen den Sybenbürgischenn Bergwergk-Sachen, so durch *Julium Caesarem Muraltum*, der solcher Sybenbürgischenn Golt- vnnd Silberhandlung-Praefectus gewesen, inn Achtt sein genohnen worden.

Von Sybenbürgischen Golt-Mengenn

Das Schlattner Gebierge ist vnder andern für 60 Jahrenn her für das reichste geachtet worden, viell es von zwey mechtigen vnd reichen Goltgenen eine nützliche Golthandlung gefürdert.

Diese liegen auf den Berge *Face fatelor* vnnd streichen von Mitternacht gegen Mittag, liegendt nicht über hundert Lachter vonn einander.

Der erste Gang, so iczunder die Obergrube genandt, ist erstlich gebauet worden, welcher nicht lange die Handlung getrieben auß vnden geschriebnen Vrsachen.

Der ander Gang aber, so die Vndergrube genandt wird, hat die Handlung in die 50 Jahr mehrertheills mit großenn Nutz gefürdert.

Obergrubengang

Was nun den Obergrubengang belangt, so gegen Niedergang vnder dem höchsten Riegell des obgemelten Gebirgs leidt, ist zue wißen, das er ein mechtiger vnd reicher Kreuzgang ist, das, wo er recht mehr gebauet worden, mehr Nucz als der Vndergrubengang von sich gebenn hette. Weill er aber von vnverstendigen Bergkleutten, welche nur den augenheimlichen Nucz nach gefahren vnnd den Gang nicht nach seinen Klüfften geführet, gebauet, ist er mausarm worden.

Vnnd weil gleich in der Zeit der Vndergrubengang aufkhommen, derzumall wans reich war als dieser vnd solchen zue fürdern großer Mangell ann Bergkleutten gewesen, ist er vnderloßen vnd das Gesindel auf den Vndergrubengang gelegt worden.

Als aber vor drey Jahren der Vndergrubengang arm worden vnnd man sich besorget, die Golthandlung möchte abkhommen, so hat mein Bruder aus Rath der Bergkleutte diese Grube mit großer Mühe loßen saubern (weil sie gutt Wetter nöttig und einen schlechten Schacht hatte, dadurch die Bergkfürderung zu thun wahr), in wilens die ganze Handlung von gedachter Grube zue fürdern, wo solches der einfallende Krieg vndt sein tödlicher Abgang nicht verhindert hette. Denn man auf den Örtern in der Grube reichere Genge, reicher Kieß, mehr Goltsteine, wiewohl derselben

wenige als in der Vndergrube gestäueret. Ist auch von dem Einfahr-Stoln nicht über 18 Lachter tieff. Dieses Ganges Mangell hat man also wöllen vorkhomben. Weill er mehr in das Hangendt als in das Liegendt streicht, so hat man vom Tage aus auf ihme einen hangenden Richtschachtt süncken wöllen, welcher nicht alleine die Bergkfürderung vnd Wasser gehalten, sondern hette auch das Wetter gewechselt.

Vnnd weill ehr so vnverstendig ist gebauet worden, hat man auf allen Seytten wöllen außbrechen, dadurch seine Klüfte zuerfahren, nach welchen man ordentliche Örtter hette angeordnet. Die Wege, Röste, Hütten vnd Stampheuser, so der Vndergruben zugehörig, hat man damit fördern wöllen.

Der Sigmundt-Stoln, so auf die Vndergrube angesehen, wehre leichtlich von dieser Handlung getrieben worden. Welcher mit der Zeit dieser Gruben zue Hüelffe khumen, so ehr die Vndergrub erlangt, weill sie nicht weitt von einander liegen.

Dieser Gruben Goltsteine seindt in einem Hornstein, welcher ohne das Feuer das Golt nicht sehen leßt, dem dieses durchs Rösten schünn heraus körnert.

Sein Stampgolt kömpt auf 24 Gradt.

Vndergrubengang

Dieser, so vnder dem dritten Riegell leidt des Gebirges *Face fatelor* von Niedergang, ist bey 50 Jahren durch der Wallachen Waschwerck entdeckt worden, vndt nachdeme ehr vnder Einfahrt-Stoln in die 14 Lachter getrieben, theilte sich in einen hangenden vnd liegenden Gang. Vnnd weill der liegende reicher ware, so ist man denselben nachgefahren vnd den hangenden stehen laßen. Als er nun in die 40 Lachter khommen, hat sich der Liegendt widerumb mit dem Hangenden in eine kleine Weille gefüeget, in welcher Zeit diese beyde Genge am aller reichsten Goltsteine gehabt. Vnnd weill sich dieselben balt widerumb geschieden, ist man mit den Örttern auf beyde Genge gerucket.

Die liegende Örtter haben hernacher in die 10 Lachter von dem Ort an der Zusammenstoßung vnder sich einem Schieffer oder *pusta* bekhommen, welcher die Goltsteine ausgestoßen vnnd den Gang sehr verunedelt. Dieser *pusta*, nachdeme er balt in die 14 Lachter gewehrt, hat sich ausgeschnitten und ist widerumb der Gang was bessers vnnd zuerecht kommen, doch ohne Goltsteine, ist doch leczlichen Kriegas halben vnderlaßen worden.

Des hangenden Ganges Örtter Goltsteine, welche mit einem mechtigen Puczen groben Spieß

vmgeben gewesen, haben sich vnder sich auch ausgeschnitten, seindt also auf den Örttern sehr arme Genge verblieben. Vber sich aber (weill der hangendt Gang in die 40 Lachter nach gancz) hat man schöne Goltsteine, leczlichen auf einer Klufft gefunden, zue welchen von vnden hinauf schwehrlich zuzukhommen wehre, welche Kriegas halben in Anbruche verlassenn.

Dieser Gang wahr von Tag an sehr kießig vnd wo deßen am meisten wahre, wurde der Nucz auch größer.

Erstlich hat man kein Golt in den Stufen gemerckt, sondern allein einen groben weißen Spieß, dieser, so je weißer vnd feiner gewesen, ehr mehr Golt zuegetragen. Aber in der Tieffe haben balt alle Handtsteine augenscheinlich Golt geführt.

Dieser Gruben-Golt ist von der Hütten von 18 in die 22 Gradt, das Stampgolt aber 23 ½ vnd zue Zeitten 24 Gradt gefallen. Diese Grube ist über 80 Lachet nicht Seger tief.

Diese Grube mit Nucz zu fürdern will ihrenn Stoln haben, so vor der Zeit Sigmundt-Stoln genandt worden (welcher schon in die 100 Lachter geführt, anjezo aber noch in die 250 Lachtern zu treiben). Dieser soll in die 60 Lachter Seger in die Gruben khomen. Vonn dieser Gruben alleine hat mein Bruder anno 1597 vnd 98 jehrlich acht vnnd zwainzig Tausent Thaler Arenda (mit seinen großen Nucz dazu) gegeben.

Vber dieser Vndergruben Einfahrt-Stoln ist noch in das Veldt hinein ein Theill des Ganges noch gancz, können leichtlich Örtter alda geordnet welche mit Nucz, ohne große Vnkosten mügen gebauet werden.

Plopis

Ist ein Bergk so bey der Schlatten liegt, ist mit viellen Goltgeferttel begabt vnnd auf allen Seytten Waschwerck gegeben, hat aber auf dießmall keinen mechtigen vnd wißentlichen Gang. Bey der Alten Zeitten aber mus es einen reichen vnd mechtigen Gang gehabt haben, dieweill man einen schönen vnd großen Stoln in das Gebirge hinein sieht, auch nicht weitt davon viell Schlacken liegen thun. Es ist mein Wißen nach kein reichers vnd nützlicheres Geferttel auf diesem Berge zu bauen vorhanden als was Christoff Finck gebauet hat.

Dieses Berges Golt helt 16 Gradt.

Volckan

Dieser hohe Bergk liegt mehrentheils auf der Schlattnier Grunde; derselbe hat auf allen Seytten Goltwaschwerckh gegeben. Alda ist ein sehr

reicher Gang in oberb Riegell gewesen (wie abzunehmen, weill in Stufen so iczunder gefunden werden Golt zu sehen), welcher von den Römern mit viellen andern mechtig ausgearbeitet worden. Meines Wissens aber ist nichts Ganczes vorhanden, dem nur allein was die Pucziner bauen; dieselben Genge sollen noch zimlich reich sein, aber sie verkleinern, weill sie sich besorgen, man würde sie ihnen nehmen. Habe aber aus den Handtsteinen, so mir darvon gebracht, gesehen, das diese reich sein, ob sie schon von ihnen verdunckelt werden.

Inn diesem Gebierge sein sonderlich noch viell herrliche Genge, so den Wallachen bewußt. Die weil sie sich großer Dienste besorgen, werden sie von ihnen verschwiegen.

Dieses Gebiergs Golt helt 16 Gradt.

Abrugpania, Puczina, Abrugfalua, Kerpinische vnnd viel vmbliegende Örtter haben vnsegligh viell Goltgeuge; dieselben seindt vor Zeitten mit großem Nucz von den Waldburgern gefürdert worden. Weill aber das Landt stettigs abgenohmen vnnd von langen Jahren her keine rechte Bergkordnung nicht vorhanden, seindt diese Genge mehrertheils fort zue treiben hinderlaßen worden. Bey meiner Zeit aber ist in diesen obgemelten Örttern noch viel Golts gefallen, welches ein jeder so dazue khommen aufgekauft hat, do es doch vor Zeiten bey Verliehrung Leibes vnd Guts hoch verboten, dann solches nach einer ordentlich nuczlichen Tax für die vngerischen Khünige ist allein aufgekauft worden, zue welchen ein Camer-Graff verordnet gewesen.

Das Golt, so in obgemelten Örttern von Stempheussern gefelt, helt 15, 16 vnd 17 Gradt,

Chereßbania

Hat viel Bergkwercker gehabt, seindt aber gahr abgegangen vnnd beholffen sich bey meiner Zeit mit wenig Stampheußern, mehrertheils aber mit dem Waschwerg, die auch schon geringe worden.

Das Golt helt ohnegefahr 16 oder 17 Gradt.

Ofenbergk

Hat schöne Goldtgeferttel in welchen man bey meiner Zeit Rester weiße zue hundert Pisetten schönledig Golt gefunden, welches gleichsamb wie ein Zwiern so rein war. Diese Geferttel seindt mehrertheils noch gancz vnd würden mit schlechten Vnkosten zuenucz gebracht werden.

Das Golt helt 18 Gradt.

Nicht weit vonn *Almasch* ist die Khünigsgrube. Die wahr vor viel Jahren so reich, daß man wochentlich in die zwey hundert vnd mehr Margk Golt gemacht hat, ist aber hernacher in Abnehmen

kommen, wie der Goltgeuge Gebrauch balt arm, balt reich. Vnnd weill die schlechten Bergkleutte den vorigen Nucz nicht gespüeret, haben sie solche zue bauen vnderlaßen. Sie ist nicht tieffer dann 30 Lachter. Ich habe aber von alten Leutten vernohmen, welche darauf gearbeitt, daß der rechte Gang verlaßen worden. Deme sey nun wie ime wölle, so wehr es rathsamblich diese Gruben zu entdecken vnd sich besser zuerkhundigenn, weill es mich vnmüglich düncket, daß sich ein solcher reicher Gang so balt vnd geschwinden sollte ausgeschnitten haben.

Das Golt helt 14 Gradt.

Porcura

Hat vnder vielen Gengen einen mechtigen Gang gehabt, wahr der Gengische genandt, so kürzlich Kriegs halben verlaßen vnd ist nicht tieff ausgearbeit worden. Die Stampheußern vnd Hütten wahren ann Wasser sehr mangelhafftigh. Neben deme hat es auch ein Blendt, welche in der Hütten sehr raubete. Dieser würde man durch einen vestendigen Schmelczer wohl khünnen Abbruch thun. Die Stampheuser vnnd Hütten aber khünnen mit den Teichen vnnd andern Grundt-Wassern geholffen werden.

Diese Grube hat auch Cristall-Zincken, wie ein blauer vnnd rotter Ametist.

Das Golt von dem Stamphause helt 19 Gradt, von der Hütten aber 12 Gradt.

Ruda-Bania

Hatt einen schönen reichen streichendedn Goltgang, welcher zue großen Nucz würde gebracht; ist nicht sehr ausgehauet worden. Vnnd weill man nicht Bergkleutte diesem zu belegen gehabt, haben alhier die Wallachen sehr schedlich gearbeittet, weil sie nur den besten nach gefahren sein.

Dupapiatra

Hat mechtig viell reiche Geferttel, aber sehr mangelhafftigh an Wasser. Wo man aber Teiche sollte machen, die Stampheußern besser darmit zu fürdern, würde man davon große Außbeutt nehmen.

Zue *Bistra*, vnder *Topanfalua*, haben die Wallachen durch das Waschen auf einem Riegel eine Goltklufft entdeckt, inn welcher ich selbst schönes Golt gesehen. Dieses ist 22grädig gewesen. Dieser nun ferner nachzufahren wehr es rathsamb, weill gewießlich zue hoffen, das dieselbe vonn einem herlichen Gange kommen wirt.

Bey *Dewa* ist ein reicher Goltgang vonn welchen mir die Wallachen vnd Leutte, so dahin

geschicket solchenn zu besichtigen, reiche Stueffen darvon gebracht.

Ola Lappus ist bey meiner Zeit gebauet, weill ehr aber sehr arm vnd geringe, verlaßen worden. Diesen ab er könnnte man wegen des Legs bauen, weill es sehr fließig vnd den strengen Ercz gahr dienstlich.

Bey der Hermanstdt, im Gebierge des *Rothen Thurms*, hat auch etliche Goltge die, so mir bekandt, sein nicht sehr reich.

Auß dem *Zökellandt* hat man mir schöne Goltsteine gewiesen. Weill sich aber die Zökell der Dienste besorgen, habenn sie mir denselben Gang nicht offenbahren wollen.

Goltwaschwerck

Alles das Gebierge vnd Thall, so von den Flueßen *Samosch*, *Araniasch*, *Marusch* vnd *Kereß* vmbfest seindt, haben mehrentheills Goltwaschwerck. Weill diese aber sehr ausgewaschen, so will ich dieselbe welche mir bewußt, die noch gancz vnnd am nützlichsten zue bebauen sein, vorbringen.

Vonn dem Berk *Bihar* ist das meiste Waschgolt kommen, welcher in das Araniascher Thall das fürnehmste gegeben vnnd sonderlich ins Dorff, welches sich in das Tall in die drey vngerische Meill Wegs erstrecken thuet. Diß Thal ist mechtig ausgewaschen, also daß mir anders ganczes nicht bewußt als das bey Topanfalua. Alda haben die Wallachen ein Wassersege bey meiner Zeit am Ende des Dorfs zu führen angefangen vnd, do dieselbe Kriegs vnndt Armut halben nicht weitter treiben können, haben sie solche lassen bleiben. Ich bin gründlich bericht worden, daß an dem Orte, do sie die Wassersege einführen Willens, viel Golt verhanden, welches gar grobkörnig. Vnd weill diese Wassersege leichtlich vnd mit geringen Vnkosten zue dem ganczen zu bringen ist, wehr es rathsamb diesen fortzutreiben.

In diesem Thall Araniasch sein Goltkörner gefunden worden, die zue ein, zwey vnd drey Marck gehalten. Das Golt ist 22 Gradt hoch.

Zue *Lupsa*, vnder Topanfalua, ist ein Grundt durch welchen ein Rieggel geschossen, welcher das Golt aufgehalten. Auf diesen haben die Wallachen Schechte gesuncken vnnd viell Golts gespüret. Weill sie aber viell Wasser bekhomen vnd nicht gewußt diesem vorzubeugen, haben sie es bleiben lassen. Dieses Wasser, so man einem Stollen durch den Zwerg-Rieggel führen thuet, kann ihme wohl genohmen werden vnd wirt nicht, in die 40 Lachter kommen, weill der Stein alda auch sehr schnittig, würde ehr desto leichtlicher fortgetrieben werden. Das Golt ist 21grädig.

Bey *Müllenbach* ist ein Dorff welches *Pian* (so ich recht gedenckh) genandt wirt, hat alda einen Grundt, der soll nach der Leutte Sagen balt gahr gancz sein. Das Golt ist 24grädig.

Auf der *Schlattina*, bey dem vndern Stamphause, ist noch viel Gannczes vorhanden, welches reich.

Zu *Petersan*, vnder der Schlattina, ist daselbst auch viel Ganczes.

Von den Sybenbürgischen Silber-Mengenn Ofenbergk

Hat für 60 Jahren eine mechtige Silberhandlung gehabt, wie man es aus den großen Schlackenhauffen vnd viellen alten Zechen sehen kann. Diese ist von wegen Kriegs, Mangelung der Ordnung vnnd Bergkleutten vnderlassen worden. Vnder diesen gemelten Zechen ist die Kießgrube die genczeste vnd zum Bauen die bequembste. Dieselbe soll auf den Örttern noch einen mechtigen vnd reichen Kieß haben, wie man aus den Stueffen die bey der Gruben liegen sehen kann. Diese soll nicht 80 Lachter Seger tief sein. Auf diesen Gange hat *Johann Sepusius der Jüngste*¹, welcher dazumal Sybenbürgen geregiret, einen Stollen angefangen zu treiben, ist aber wegen seines tödlichen Abgangs aufgelassen worden. Aber die Leutte, welche darzue geholfen, geben wahrhafftig für, daß ehr nicht weit mehr zu treiben wehre vnd kompt tieffer als die Örtter sein. Dieser Gang, so ehr ordentlich gebauet, würde einen mechtigen Nucz nach der alten Bergkleutt Reden, so ihme gekhandt vnd ihren Vorfahren verstanden, bringen, derohalben auch Johann Sepusius zue fürdern Willens gewesenn. Die Margk Sielber, so aus diesem Gange gefallen, helt 6 Ducaten Golt.

Die *Schlacken*, die doselbst verhanden vnd von den Alten nicht so fleißig gearbeitt vnd zimlich reich verblieben, können zue Nucz gebracht werden. Vnnd weill dieselben von wegen des Eisen schueß streng sein, würde man wohl ihnen einen flüssigen Zuesacz finden, durch welchen ehr verzehrt würde.

Rodnabania bey Nesen

Ist vor Zeitten von den Alten mechtig gebauet worden. Auf dato aber ist es silberarm vnd wehr zue meiner Zeit nur der Gledt halbenn gebauet.

Kapnik

Vnder der Herrschafft *Keuwar*, hat viel herrliche Genge; der leetzt gebauete vnnd nützlichs wahr der *Ziska*. Dieser ist ein mechtiger streichender Gang vnd in die hundert Lachter vnder sich vnnd so viel oder mehr in das Veldt getrieben

worden, war aber Wasser nöttig, welches mit einer Wasserkunst geweltiget worden. Dieser Gang, so schlecht als ehr gebauet wahr, hat doch jeher vnd allezeit seinen Nucz reichlich gegeben. Vnnd weil die Bergkweg-Proviandt weitt zu führen wahr, sein dreyzehen schlechte wallachische Dörffer darzue verordnet gewesen diese damit zu fürdern.

Diese Grube, weil ich sie in der Arenda gehabt, wahr mir von Michael Weyda genohmen vnnd, nachdem seine Agenten nichts wußten darmit vmbzugehen ist solche also zuegrundt gangen. Sie hat aber in Anbruch an viellen Örttern reiches Glaßercz. Wenn dem diesem Gange das Wasser mit den angefangenen Stolln, welcher auf ihme schon angefangen, sollte gemindert werden vnnd diesen mit Macht treiben, würde ehr ein von den fürnehmsten vnd nützlichsten Silberhandlung, so in gancz Europa zue finden, geben. Die Gelegenheit zue Hütten, Stampheußern ist darzue herrlich vorhanden. Mein Will wahr auf dieser Handlung einen Erczkauff anzurichten, wo ich seiner nicht mehr entfrembt worden. Ein Margkh seines Silbers helt 1 ½ vnd auch zwey Ducaten Golt.

Hasen-Reuttersgang, der auch in der Kapniker Gebirge leidt, ist noch gancz vnd wirt gütt halben mit dem Zißka balt verglichen, derowegen ehr mit großen Nucz zu bauen wehre.

Der *Schwarzen Helden Grube*, so dem Zißka entgegen leidt, ob sie schon reich wahr, ist diese doch Wassers halben zu bauen vnderlassen worden. Weil aber das Zißka-Stolln nicht 20 Lachter darvon geführet wirdt, würde man dasselbe leichtlich abnehmen vnd abermals eine nuczliche Handlung machen können.

An der äußersten Riegell des Gebirgs *Face fate-lor*, auf der *Schlattina*, in den Thal gegen Almasch, haben die Alten ein reiches Silber-Bergkwegk gebauet vnd des Kriegs halben verlassen, soll aber nicht tieff ausgehauet sein. Vor 25 Jahren hat man diese vonn den Wasser zu entplößen sich vnderstanden vnd als sie einen Theill mit großer Mühe, aber geweltiget, haben sie in den Försten oder Bergkfestungen so die Alten gelassen ein reiches Silberercz gefunden, welches sich selber verbleidt, hat auch 6 Ducaten Golt die Marckh Silber gehalten. Diese hinderlassene Försten haben reichlich alle Vnkostenn, so auf das Wasser vnd Bergkfürderung gangen, bezaltt. Weil man aber das Bergkgesindel auf die Goltgruben bedurfft, ist sie zu bauen eingestellt worden vnd voller Wasser verblieben. Dieses Wasser würde mit einer rechten Roßkunst geringe ausgetrieben, derowegen dieselbe zu bauen nicht zue vnderlassen, dan weil das Hinderlassene von den Alten das seinige so reichlich gegeben,

ist abzunehmen daß die Örtter vnder mehr Nucz werden bringen.

Zu *Thoraczka* sein viel Eisenercz, welche sich ausschneiden (wie ich bericht) vnnd sich in Bley vnd Silberercz verwandeln. Diese sein aber von den Thoraczkhern Edelleutten mit allem Fleiß veruschet worden, weil sie sich besorgen der Fiscus möchte ihnen die nehmen vnd bauen. Vonn diesen soll eine alte Eisengrube sehr reich sein (wie mirs eine glaubwürdige Person gesagt, die es probirdt), genandt *Zerka-Bania*, welche vonn obgemelten Edelleutten ist verworffen. Vnnd do deme also wehre, wie ich dem gewießlich glaube, könne dieselbe mit schlechten Vnkosten entdeckht werden. Diß wehr ein gelegenes Ort eine Silberhandlung zu ordnen, den zue den Hütten als schöne Gelegenheit vnd das Holcz durch den Fluß Ar-niasch zue lassen sehr bequemblich. Vnnd weil es Eisenhemmer hat, köntte allerley Bergk-Eisenzeug mit großen Nucz gefürdert werden.

Bey *Topanfalu* in einem Grunde haben die Wallachen in Waschen etliche Tröge Silberercz angetroffen, welches von einem Silbergange (das kumpt nicht weitt, weills hart vnder einen Riegell gefunden worden) ist. Das haben die Ofenbanier aufgeschmleczt vnnd aus einem kleinen Bergtregell fünff Marckh Silber gemacht. Die Marckh hilt 6 Ducaten Golt vnd verbleidt sich vberflüssig selber.

Den Gang haben die Ofenbanier durch das Schirffen nicht können entdecken, seindt aber Willens gewesen auf den Riegell, von welchen die Stufen nach ihren besten Erachten kommen, von einen höheren ein Wasser zu bringen, damit denselben von Erdreich abzuwaschen vnd solchen Gang zu entdecken. Vnnd weil dieß nicht viell kosten würde, verhoffentlich diesen reichen Gang dadurch zue bekhomen (vonn solchen reichen Silbergange ich nicht balt gehört), habe ich mir entlich vorgenommen gehabt solches in das Wergk zue richten, wo mich der einfallende Krieg nit daran verhindert hette.

In der *Marmarusch* seindt auch Silberercz-Stueffen gefunden, der Gang aber ist nie bekommen worden, wiewohl man sehr nachgesucht.

Bey *Buczin*, vnder *Volckan*, ist ein mechtiger breitter vnnd reicher Silbergang, wird aber von den Wallachen verdunckelt. Von deme habe ich wohl Stueffen gesehen, so reich gewesen (aber die Gelegenheit desselben habe ich nie erfahren können).

Bey *Kronstatt* ist ein Silbergang von welchen vor etlich Jahren die Bürger daselbst drey Paren Silberercz mit Bley vermengt auf die *Schlattina* gebracht, dieses alda zue probiren. Ist aber

durch den Bergkherrn, so dazumall die Schlattina gebauet, befohlen worden, damit die rechte Prob nicht heraus khumme, dem ehr sich besorget daß dieser der seinigen an Gesindel würde Schaden thun; ist aber reich.

Von den Sybenbürgischen Kupffer-Mengenn

Bey *Belimesch* ist noch ein mechtiger Kupffergang. Derselbe ist vonn den Alten oder, wie man sagt, von den Fugkern, mechtig vnd mit großen Nucz gebauet. Bey meiner Zeit wahr ehr schlecht gefürdert, hat doch nicht destoweniger das ganze Landt vnd sonderlich das Zeugkhau so zue Weisenburgk mit Kupffer versehen. Diesen zue fürdern würde wenig Aufgehen vnd eine wichtige Handlung draus bringen, weil Holcz, Wasser, viel Taggebeutte vnd genug Ercz vorhanden, auch darbey einen Eisenhammer.

Bey *Bistra* ist ein mechtiger Kupffergang vorhanden, wie ich von einem Bergkman von Ofenbergk, so Thomas Kroll genandt, welcher das Ercz gesehen, bericht worden. Dieser hat aber von den Wallachen nicht den Gang können erforschen.

Von Sybenbürgischen Bley-Mengen

Rodna-Bania ist reich an Bley, daugt aber nicht sowohl zue den Bergkwergek wie ander Bley, weil es sehr wilt ist.

Bey der *Porcura* ist auch eine alte Bleygrube, welche Silber hat. Dieselbe wehr wohl zue Fürderung der Bergkwercksachen zue bauen.

Bey *Dewa* ist etlichen Bergkleutten ein ganczer Bleygang bewußt. Das Ercz davon habe ich gesehen, welches reich an Bley vnnd darneben Silber gehalten.

Bey *Ofenberg*, gegen die Kießgruben vorüber, ist auch Bleyerczgruben, mit welcher die Alten ihre Silberercz verbleyet haben.

Von den Sybenbürgischen Eisen vnnd Stahl

Zu *Huniadt* ist ein ganzes Gebierge von den besten Eisenstein so in ganz Europa zu finden vorhanden. Alda seindt zu meiner Zeit viel Hemmer gewesen, aber alle schlechtlich gebauet worden. Wo man aber diese Eisenhandlung mit ordentlicher Macht thette bauen, würde nicht allein das Zeugkhauß alle Bergkwerke sondern auch das ganze Landt darmit gefürdert werden.

Im *Zik* oder *Schok* hats auch einen herrlichen Eisenhammer welcher mit Nucz, wenn ehr angeordnet, zu fürdern wehre.

Bey *Belimesch* vnnd *Thoraczka* des gleichen.

Von Sybenbürgischen Quecksilber

Bey der *Schlatten* ist die Quecksilberhandlung gewesen. Diese hat bey meiner Zeit wenig

Vberschueß geben. Do findt man zue Zeitten schönen Bergkzinober, ist aber mehrertheils der Golthandlung halben gefürdert worden. Der rechte Gang ist noch nicht gefunden, weill es nur eingeschoben Thun wahr.

Bey *Hust* oder *Marmarusch* hats auch Quecksilber-Gruben, sindt aber vor vielen Jahren vndergangen.

Von Sybenbürgischen Spießglaß

Bey *Klausenburg* ist ein Gang, welcher etlichen Bergleutten bewußt. Vonn diesen haben sie mir gediegenes Spießglaß gebracht vnd war goltreich.

Schwefell

In dem Zekellande so *Schok* genandt ist viell Schwefell vorhanden, damit das ganze Landt zu befürdern.

Însemnări pe verso de o mână contemporană:

Verzaichnus Sibenb(ürgischer) Berkhwerckssachen, so Jul(ius) Caes(ar) Moralta mit Vleiß notirt. 18t(en) Februarii 1604.

¹ Este vorba de Ioan Sigismund, principele Transilvaniei (1559–1571). În text, numele său, *Johannes Scepusius der Jüngste*, este derivat după cel al părintelui său, *Ioan de Scepus* (Špis, în Slovacia), adică Ioan de Zápolya, comite de Špis și voievod al Transilvaniei, apoi rege ales al Ungariei.

2 [înainte de 11 decembrie 1603, Viena]. Giulio Cesare Muralti, amintind de cunoștințele și experiența sa dobândite în minerit, mai ales în Transilvania, îl roagă pe împăratul Rudolf al II-lea să-l primească în rândul slujitorilor săi.

Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv Wien, *Anhang gemischter Faszikel. Siebenbürgen*, rote Nr. 92, f. 110 r și f. 111 v.

Sacra Ces^a M^{ta}

Essendo Giulio Cesare Muralti, gran tempo fa, per volontà et per devotione fedel^{mo} serv^{re} di V. M. Ces^a, e desiderando hora d'esserlo anche d'effetti, per haver occasione di poter mostrar segni verso di Lei del devoto animo suo, oltre il trovarsi convenevolmente possessor di sei lingue, cioè Latina, Todesca, Italiana, Ongara, Polona et Valacca, essendo appresso per Div^a gratia di modo instrutto nel maneggio delle miniere, particolarmente di Transilvania, per havervi consumata lunga pratica e studio, come può V. M. Ces^a comprender da una sua relatione, che non dubita punto di non valere a poterne dar tal saggio et lume, che s'habbia al par

d'ogn'altro a far conoscer in così fatta impresa util
Ministro et Serv^{re} della Ces^a M^{tà} Vestra.

Vien però ad essirle per quanto valer possa et
se stesso et ogn'opera sua, humilissimam^{te} suppli-
candola a concedergli gratia di farlo aggregare al
numero de' suoi benaventurati serv^{ti}, acciochè fra
essi, come farà con sincera et candida fede, possa
spendere il rimanente degli anni suoi de della vita.
Il che, per esser giusto, spera dalla benignità di V.
M^{tà} Ces^a e n'attende con humil^{ma} reverenza favore-
vol risposta.

Di V. M^{tà} Ces^a *humil^{mo} et fed^{mo} serv^{re}*,

Giulio Cesare Muralti

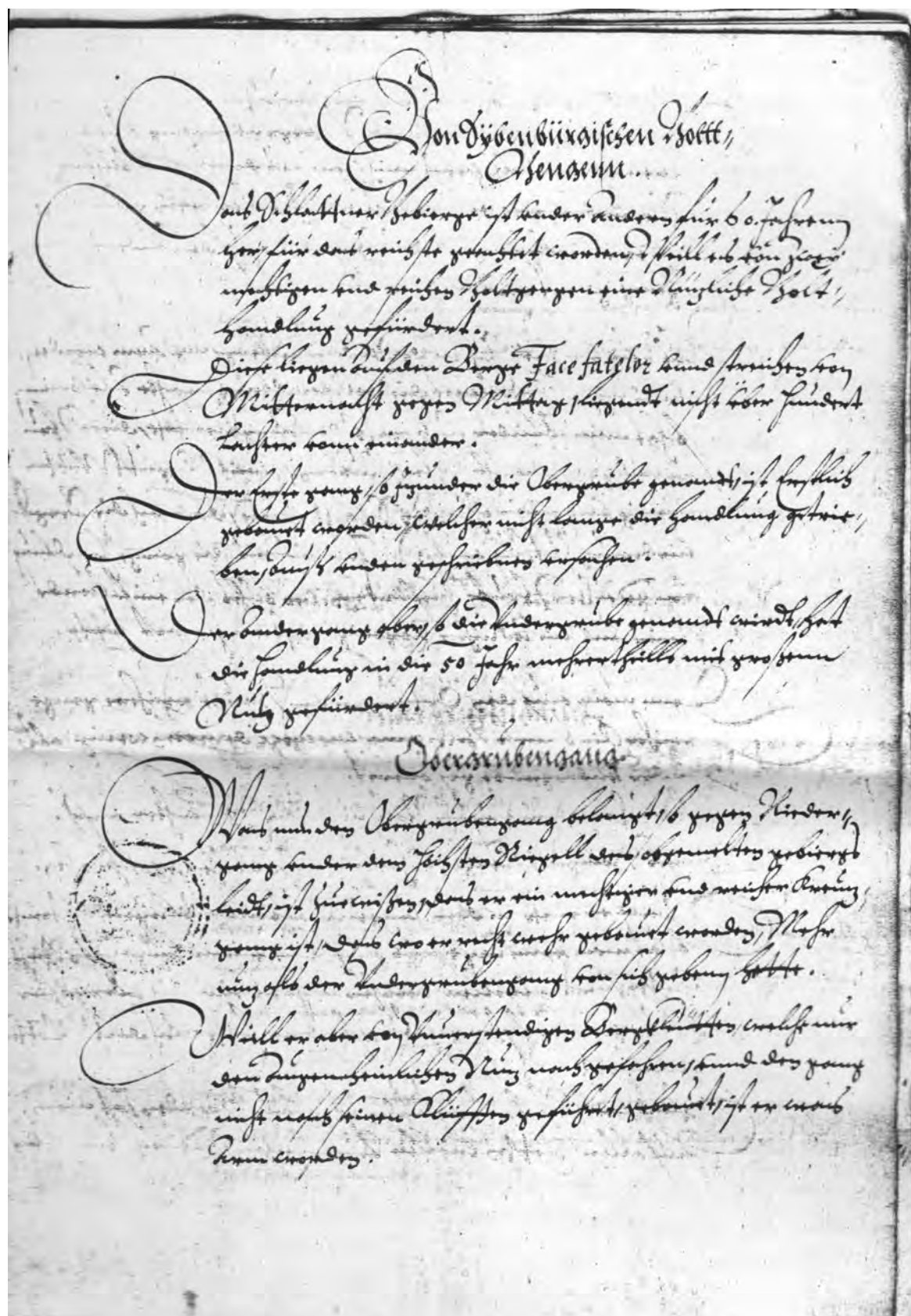
Pe verso: Alla S. Ces^a Maestà, humiliss^a supplica-
tione di Giulio Cesare Muralti L.S.

Însemnări contemporane pe verso:

Siebenbürgischer Perckwerckhs Beschaffenheit
durch Julium Caesarem Muraltum annotirt.
Dem kay(serlichen) Vnt(er)-Administratorn
der Siebenbürgischen Einkhomen, Hannsen
Somer, umb seinen furderlichen Berichte. Ex
Cam(era) Aulica, 11. Decembr(is) DCIII. *Poltzer.*
Aufzuheben, 8. May DCIV.

68

<https://biblioteca-digitala.ro>

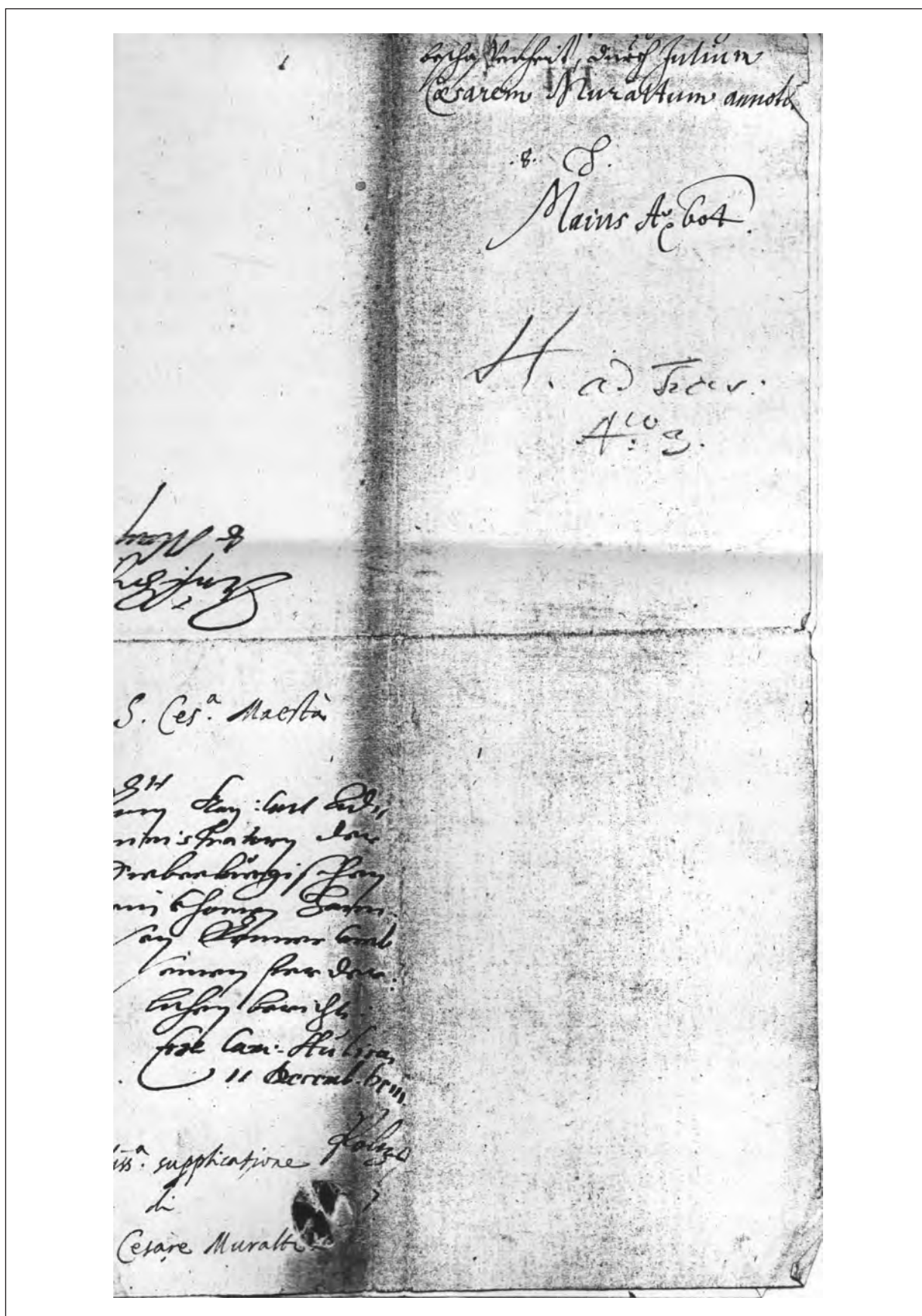
Pl. II. Prima pagina a conținutului doc. nr. 1 / First page of the content of doc. no. 1

Muralti Sura Ces. M^{ta} 5 1604.

*R. R.
Hofmeister
Hofmeister*

Essendo Giulio Cesare Muralti gran tempo fa, per volontà, et per
deuotione fidel.^{ma} Seru.^{te} di V. M. Ces.^a e desiderando hora d'auerlo
anche d'effetti, per hauer occasione di poter mostrar segni
ueri di lei del deuoto animo suo; oltra il trouarsi come
nauolmente possessor di sei lingue, cioè latina, tedesca,
Italiana, Ungara, Polona, et Valacca, essendo appresso,
per diu.^a gratia, di modo instrutto nel nauigio delle Miniere
particolarmente di Transilvania, per hauerui consumata lunga
prattica, e studio, come più V. M. Ces.^a comprender da una sua
relazione, che non dubita punto di non ualere à poterne
dar tal puggio, et luno, che s'habbia al par d'ogn'altro à far
conocer in così fatta impresa util Ministro, et Seru.^{te} della
Ces.^a M^{ta} bra. Vien però ad esibirle per quanto ualer possa
et se stesso, et ogn'opera sua; humilissimam^{te} supplicandola à
concedergli gratia di farlo aggregare al numero de' suoi benauenturati
seru.^{ti} acciò che fra essi, come farà con sincera, et candida fede,
possa spendere il rimanente degli anni suoi, e della uita. Il
che, per esser giusto, spera dalla benignità di V. M^{ta} Ces.^a e
n'attende con humil.^{ma} nuerenza fauoreuol risposta.
di V. M^{ta} Ces.^a

110 Humil.^{ma} et fid.^{ma} Seru.^{te}
Giulio Cesare Muralti

Pl. IV. Verso-ul documentului nr. 2 / *Verso of document no. 2*

NOTIZEN ÜBER DIE DRAMATISCHEN LEISTUNGEN DER BÜHNE-GESELLSCHAFT DER HERREN J.B. HIRSCHFELD UND F. HERZOG, WÄHREND DES WINTER-CURSES 1828/9 ZU TEMESWAR, PRIMA PUBLICAȚIE TEATRALĂ DIN BANAT

Ciprian Glăvan*

Cuvinte cheie: Notizen, publicație, teatru, Banat.
Keywords: Notizen, publication, theatre, Banat.

Notizen über die dramatischen Leistungen der Bühne-Gesellschaft der Herren J.B. Hirschfeld und F. Herzog, während des Winter-Curses 1828/9 zu Temeswar, the first theatrical publication from Banat
(Abstract)

Notizen über die dramatischen Leistungen der Bühne-Gesellschaft der Herren J.B. Hirschfeld und F. Herzog, während des Winter-Curses 1828/9 zu Temeswar was the first theatrical newspaper that was published in Banat. The first issue of this bi-monthly periodical was published in November 1828 and the last on April 1, 1829. The chronicles of the theatrical pieces presented on Timisoara's theatre stage prove that the editors of the newspaper had a good knowledge of the dramaturgical theory and language. In the 20's of the 19th century Timisoara's theatre stage was successful and considered to be better than the other theatre stages from Banat. Generally the artists of the local theatre stage remained the same and only rarely changed. Unfortunately, with the exception of the theatrical reviews regarding the performance of the artists in various plays, which can be found in this article, I could not find further data regarding the artists. Shortly after *Notizen...* ceased to be published, the weekly theatrical periodical *Thalia* took its place. This shows the special importance given to the theatre in Timisoara at that time.

Notizen über die dramatischen Leistungen der Bühne-Gesellschaft der Herren J.B. Hirschfeld und F. Herzog, während des Winter-Curses 1828/9 zu Temeswar (documentul va fi citat în continuare după cum urmează: *Notizen...*) a fost prima publicație teatrală apărută în Banat. Periodicul avea o apariție bilunară, primul număr fiind publicat în cursul lunii noiembrie, iar ultimul în data de 1 aprilie 1829. La scurt timp după apariția *Notizen...* a ieșit de sub tipar săptămânalul cu specific teatral *Thalia*, fapt care arată importanța deosebită acordată teatrului în Timișoara la vremea respectivă¹.

În perioada în care a apărut *Notizen...* teatrul din Timișoara era condus de actorul timișorean Franz Herzog. Acesta, bun actor și om de afaceri iscusit, a plătit o arendă foarte mare, respectiv 4.500 de florini anual, angajându-se să repare

sălile de spectacol și de bal și să angajeze o trupă de calitate, obținând în acest context un contract pe șase ani, prelungit cu alți șase². Garanțiile materiale solicitate de către primăria timișoreană au fost oferite, pentru Herzog, de către Johann Speckner, Elisabetha Mayer, Dorothea Welling și N. Papp, considerându-se că garanția morală și artistică o constituiau succesele obținute anterior de către acesta³.

Astfel la 1 august 1820 el a preluat Teatrul și Reduta, urmând ca, conform contractului, duminica să prezinte comedii; marțea drame; joia opere și opere și sâmbăta tragedii. Din punct de vedere al cenzurii nu puteau fi jucate decât piese, care fuseseră jucate anterior de cel puțin două ori în Buda, Pesta sau Viena și care fuseseră prezentate spre aprobare magistratului orașului liber regesc Timișoara. În altă ordine de idei urma să se respecte regula, valabilă încă din secolul al XVIII-lea,

* Muzeul Național al Banatului Timișoara, Piața Huniade nr. 1, e-mail: cipi_gl@yahoo.com.

¹ Horst Fassel, *Bühnen-Welten vom 18.–20. Jahrhundert. Deutsches Theater in den Provinzen des heutigen Rumänien*, Cluj-Napoca (2007), 120.

² Nicolae Ivan, *Istoria a două secole de teatru liric la Timișoara*, Timișoara (2017), 74.

³ *Ibidem*.

privitoare la interzicerea reprezentațiilor teatrale în anumite zile (așa-numitele “Normatage”)⁴.

În ceea ce privește repertoriul pieselor jucate pe scena timișoreană în perioada în care a apărut *Notizen...* se constată o preferință deosebită pentru August von Kotzebue, căruia i se alătură alți autori, precum Friedrich Wilhelm Ziegler, Matthäus Stegmayer, Joseph Alois Gleich ș.a. O expunere mai detaliată a repertoriului respectiv va fi atașată acestui studiu. Acesta cuprindea atât piese noi, cât și piese și opere clasice, consacrate. Chiar dacă predominau comediile și dramele, au fost abordate și celelalte genuri și specii dramatice, operei acordându-i-se o importanță mai mare decât în perioada anterioară⁵.

În anii '20 ai secolului al XIX-lea teatrul timișorean se bucura de succes, fiind considerat mai bun decât celelalte din provincia bănățeană. Un semn al recunoașterii valorii sale culturale și de promovare a dezvoltării acestuia, din partea autorităților orașului, l-a constituit scăderea arendei la valoarea de 2.500 de florini. În același timp se dorea însă și o reglementare mai clară a acestei activități, astfel că s-a constituit o comisie teatrală, constituită din Michael Kuenalter, Georg Müller, Lorenz Hoffer, Johann Spechner și Karl Lang⁶. Aceasta a elaborat un regulament conform căruia directorul trebuia să asigure un repertoriu cât mai bogat, care să includă toate tipurile de genuri și stiluri artistice și o prestație de bună calitate a actorilor. În fiecare sezon trebuia să organizeze două reprezentații caritabile și să se asigure de întreținerea teatrului și a decorului. Pentru orice încălcare a regulamentului directorul și actorii puteau fi trași la răspundere sau chiar concediați⁷.

În anul 1825, când a expirat primul său contract, Herzog a aplicat împreună cu regizorul său, Josef Hirschfeld, pentru o perioadă suplimentară de șase ani. Această încercare a fost încununată de succes, arenda anuală fiind fixată la suma de 2.500 florini. De altfel, în 1828–1829 Hirschfeld a devenit asociatul lui Herzog, iar în ultimul an al concesiunii prelungite a condus singur teatrul⁸.

În colecția Muzeului Național Brukenthal din Sibiu se află revista *Notizen über die dramatischen Leistungen der Bühnengesellschaft unter Direktion der Herren J.B. Hirschfeld und Fr. Herzog während*

des Sommerkurses 1828 zu Hermannstadt, care documentează stagiunea estivală din anul 1828 din Sibiu a aceleiași trupe de teatru⁹.

În general, actorii teatrului din Timișoara au rămas aceiași, schimbându-se rareori. Numele actorilor apar în almanahurile și volumele broșate teatrale din deceniul al treilea al secolului al XIX-lea, elaborate de sufleori precum Findl, Stolz sau Mücke¹⁰. Din păcate, cu excepția recenziilor privitoare la prestația actorilor în cadrul diverselor piese, nu regăsim alte date despre aceștia. În paginile periodicului le regăsim pe doamnele și domnișoarele Weber, Schmidt, Steiner, Gäde, Sessi, Gottsmann și Zelleshuber (cea din urmă fiind o colaboratoare provenită de la teatrul din Frankfurt pe Main); pe domnii Sauermann, Wittich, Schütz, Meister, Schumüller, Theimer, Dannborn, Novak, August Miller, Ranstl, Theodor Müller și ocazional pe copiii Fani și Resi Novak.

Unele surse privitoare la istoria culturală timișoreană atribuie prosperitatea și durabilitatea trupei Herzog – Hirschfeld strategiei privitoare la personal, care presupunea salarii modice; o trupă stabilă și evitarea aducerii unor actori sau trupe străine pe scena timișoreană, deoarece se considera că o astfel de practică ar fi demoralizat actorii timișoreni și ar fi încurajat snobismul publicului local¹¹.

Notizen... a avut o apariție bilunară, fiind publicat la editura lui Josef Klapka. A apărut în format quarto, cu două coloane de text pe pagină, având drept motto un citat din opera clasicului german Johann Wolfgang von Goethe, respectiv: „Lob und Tadel muß ja sein” („Trebuie să existe și laudă și dojană”). Cronicile teatrale ale pieselor prezentate pe scena timișoreană dovedesc o bună cunoaștere a teoriei și limbajului specific dramaturgiei¹². Cronicile teatrale din ziarul, al cărui redactor a fost Karl Schaubach, apar sub semnătura unor pseudonime cu aspect latinizat, precum: Demetrius, Extraordinaria, Anti-Aletophilus, Desiderius, Dionysius, Dominicus, Amalia, Toni sau Deodatus.

Exemplarul din *Notizen...*, care constituie obiectul acestui articol, este singurul exemplar original păstrat până în prezent. El face parte din colecția Muzeului Național al Banatului (nr. inv.

⁴ Maria Pechtol, *Thalia in Temeswar. Die Geschichte des Temeswarer deutschen Theaters im 18. und 19. Jahrhundert*, București (1972), 85.

⁵ *Ibidem*, 88.

⁶ *Ibidem*, 86.

⁷ *Ibidem*, 87.

⁸ Nicolae Ivan, *op. cit.*, 74.

⁹ http://www.theaterjournale.at/cgi-bin/koha/opacdetail.pl?biblionumber=12997&query_desc=kw%2Cwrdl%3A%20hermannstadt, consultat în 08.07.2022.

¹⁰ Maria Pechtol, *op. cit.*, 87.

¹¹ Nicolae Ivan, *op. cit.*, 76.

¹² *Temesvarer Theaterkritik vom Jahre 1828/29* în *Temesvarer Zeitung*, 60, 13 martie 1904, 3–4.

21.811). Conform considerațiilor publicate de Anton (Antal) Hermann (care a achiziționat inițial acest exemplar) în *Történelmi és Régészeti Értesítő* din anul 1904, la începutul anilor '90 ai secolului al XIX-lea, acesta a intrat în posesia unui exemplar incomplet al publicației cu specific teatral *Notizen über die dramatischen Leistungen der Bühne-Gesellschaft der Herren J.B. Hirschfeld und F. Herzog, während des Winter-Curses 1828/9 zu Temeswar*, în cadrul căruia se regăsesc exemplarele de la numărul 2 până la numărul 10 inclusiv.

În partea dreapta jos a exemplarului achiziționat de Anton Hermann, care în prezent se află în colecția muzeului nostru, apare inscripționat următorul text: „Levéltári szám C. 46. sz.”, care corespunde sistemului de numerotare a documentelor din arhiva muzeului din perioada premergătoare sfârșitului primei conflagrații mondiale. În considerațiile publicate de Anton Hermann în *Történelmi és Régészeti Értesítő*, acesta afirmă că ar fi dat acest exemplar Bibliotecii Publice din Timișoara, dar în articolul din *Temesvarer Zeitung* afirmă că a avut onoarea să îl înmâneze primarului Telbisz pentru muzeul timișorean. Considerăm că cea de a doua ipoteză este cea corectă, deoarece în adunarea lunară din 30 noiembrie 1892 a Societății Muzeale de Istorie și Arheologie din Ungaria de Sud, custodele de la vremea respectivă, István Berkeszi, a propus organizarea arhivei muzeului în patru grupe, respectiv: A – documente oficiale, așezate în ordine cronologică; B – documente personale private/neoficiale așezate în ordine alfabetică; C – mici tipărituri, proclamații, manifeste și D – colecția Ormos Zsigmond¹³. Această propunere a fost acceptată, astfel că inscripția de pe prima pagină ne indică faptul că acest exemplar din *Notizen...* a intrat în grupa C a arhivei muzeului timișorean în perioada anterioară sfârșitului Primului Război Mondial, când Berkeszi era custodele muzeului timișorean.

O imagine fidelă a vieții teatrale timișorene de la vremea respectivă o oferă cronicile de specialitate din *Notizen...*

Notizen über die dramatischen...

II, 1 decembrie 1828

Repertoriul pieselor prezentate în paginile revistei debutează în numărul II (primul pe care îl avem la dispoziție) cu piesa *Die Schuld (Vina)* de Adolph Müllner din data de 8 noiembrie 1828. Se apreciază că artiștii scenei timișorene au făcut progrese în ceea ce privește talentul lor mimic, dar

că această apreciere nu se aplică și în cazul discursului lor scenic. Este apreciată prestația domnului Sauermann în rolul lui Hugo, chiar dacă au existat și mici deficiențe, care s-ar datora însă faptului că nu i se potrivește acest tip de rol și nu lipsei de tactică teatrală. Rolul Elvirei a fost interpretat foarte bine de domnișoara Weber. Rolul Jertei combină grația și frumusețea sentimentelor și, deși domnișoara Steiner a jucat bine acest rol, se consideră că per ansamblu nu s-ar fi ridicat la nivelul așteptărilor. Motivul principal pentru care nu ar fi reușit să se ridice la nivelul clarității sentimentelor pe care trebuia să le exprime, ar rezida în însăși individualitatea ei. Interpretarea domnului Wittich este apreciată, aceasta caracterizându-se prin hărnicie, naturalețe, gesturi semnificative și un control foarte bun al emoțiilor sale. Dificultățile apărute atunci când acesta trebuie să redea o parte mai amplă din piesă în mod inteligibil se datorează mai degrabă scăderii capacității de memorare a acestui veteran al scenei timișorene, decât lipsei capacității sau bunăvoinței sale. Domnul Schütz, în rolul lui Holm, a reușit să se ridice la nivelul unui mare predecesor. Resi Novak a întrecut orice așteptări în rolul micului Otto, grație educației și hărniciei pe de o parte și a talentului pe de altă parte¹⁴.

În data de 9 noiembrie 1828 a fost reprezentată opera comică în două acte *Die Weiber-Cur (Tratament cu dame)* de Matthäus Stegmayer. Rolul principal i-a revenit domnului Meister (cizmarul Sebastian), care apăruse anterior în rolul lui Poldel în piesa „fraților burghezi”, care a fost analizată în primul număr al revistei (număr care, din păcate, nu s-a păstrat). Prestația sa a fost convingătoare, domnul Meister folosind în mod iscusit umorul, considerat sarea din bucate în domeniul comediei și dând dovadă de talent muzical.

La această seară artistică reușită, care s-a bucurat de aplauzele îndelungi ale publicului, au contribuit și doamna Gäde, domnul Schumüller, domnul Theimer și, mai ales, domnul Dannborn și domnul Novak.

După o zi fără reprezentație, în data de 11 noiembrie s-a jucat drama în trei acte *Gabriele* de Eugène Scribe și Mélesville. Cronica acestei piese, semnată de „Demetrius”, a fost pozitivă per ansamblu, domnișoara Steiner (Gabriele), bucurându-se de aprecieri, ceea ce se poate spune și despre ceilalți protagoniști, respectiv doamna Weber, domnul Sauermann, domnul Schütz și domnul Miller.

În data de 13 noiembrie, după o nouă zi fără reprezentație, publicul timișorean a avut ocazia să

¹³ *Történelmi és Régészeti Értesítő*, VIII/IV (1892), 246–247.

¹⁴ *Notizen...*, II, 1 decembrie (1828).

revadă *Die weiße Frau* (*Femeia în alb*) de Eugène Scribe. Se considera că această operă “romantic-comică” în trei acte a fost o reușită mai mare decât în anul anterior, acest lucru datorându-se pe de o parte hărniciei și talentului celor implicați și pe de altă parte unei prestații și interpretări vocale de excepție. Printre protagoniștii piesei respective s-au numărat domnul Ranstl (Gaveston), Theimer (arendașul Dickson) și domnul Schumüller (Georg). Se apreciază, de asemenea, că readucerea domnișoarei Marie Henkel, care a fost apreciată de publicul timișorean în sezonul anterior, ar fi o mișcare potrivită din partea direcțiunii. O prestație bună a avut domnișoara Sessi, pe când doamna Schmidt și-a ieșit din tact în anumite momente ale reprezentației, dar a fost completată în mod fericit de către domnișoara Gäde, pe care autorul cronicii o consideră “podoaba și pilonul de sprijin” al corului timișorean.

În cadrul cronicii piesei *Donna Diana* de Karl August West se apreciază că apariția unor actori de la alte instituții teatrale are darul de a îndepărta apatia oricărui public de teatru. În acest caz se face referire la domnișoara Zelleshuber, care provenea de la teatrul orașenesc din Frankfurt am Main și își formase deja un renume bun ca urmare a unor reprezentații pe scena teatrului din Buda. Prestația ei foarte bună, în rolul Diane din piesa mai sus amintită, a confirmat renumele dobândit anterior. Prestații bune au avut și domnul Sauermann (Don Căsar), domnul Theodor Müller (Perin), precum și doamna Schumüller (Floretta).

Domnul Theodor Müller, apreciat ca fiind unul dintre cei mai merituoși actori ai scenei timișorene, a excelat în rolul lui Daniel din piesa *Der Erbvertrag* (*Contractul de moștenire*) de Wilhelm Vogel, jucată în data de 15 noiembrie. Un joc bun au avut și domniile Sauermann (Wolfgang) și Schütz (Ottmar). În altă ordine de idei se face apel la domnișoara Steiner să nu mai șoptească cu alți actori în timpul piesei. „Demetrius”, care semnează această cronică teatrală, speră că domnul August Miller își va îmbunătăți în sfârșit pronunția. În cadrul aceleiași cronici se arată că critica teatrală din cadrul *Notizen...* nu face referire la piesele în sine, ci analizează modul în care acestea au fost interpretate, acesta fiind obiectul revistei.

Cronica piesei din data de 16 noiembrie, respectiv *Das Fest in Blaurode* (*Sărbătoarea din Blaurode*) de Wellig, este una eminamente negativă, considerându-se că aceasta nu a oferit publicului nici măcar un pic de amuzament sau bună dispoziție. Ținând cont de această stare de fapt, piesa mai sus amintită nu se bucură de nici un fel de considerații estetice.

De altfel, se sugerează direcțiunii ca pe viitor să nu mai irosească nici o seară a publicului în acest fel.

Cronica piesei *Das Turnier zu Kronstein* (*Turnirul din Kronstein*) de Franz Ignaz von Holbein insistă cu precădere asupra modului în care a jucat domnișoara Zelleshuber, considerându-se că o cronică detaliată a acestei piese arhicunoscute ar ocupa prea mult spațiu în paginile revistei. Aceasta a întrecut așteptările, ridicându-se la nivelul domnișoarei Spiri, care a fost apreciată în trecut la Timișoara pentru prestația ei în rolul lui Elsbeth. Ea a reușit să potențeze diversele caracteristici ale eroinei principale din piesă, astfel că poate spera la o primire favorabilă pe orice scenă ar evolua. Ceilalți actori din distribuție au jucat lăudabil, mai puțin domnul Theodor Müller, care s-a bazat prea mult pe asistența sufleorilor.

Pentru seara de 18 noiembrie au fost programate două piese, respectiv *Fluch und Segen* (*Blestem și binecuvântare*) de Ernst von Houwald și *Das Landhaus an der Heerstraße* (*Casa de la țară de pe Heerstraße*) de August von Kotzebue, cu care s-a încheiat primul abonament. Actorii, care au apărut în prima piesă (domnul și doamna Schütz, domnul Ranstl sau domnul August Müller și copiii Fany și Resi Novak) au jucat foarte bine, copiii excelând în acest sens. Nu același lucru se poate spune și despre domnișoara Gottsmann, considerându-se că atât prestația ei, cât și cea de-a doua piesă a seriei per ansamblu au fost slabe. De altfel, cronicarul consideră că o comedie în fiecare seară nu oferă suficient timp actorilor să își studieze rolurile și spectatorilor să se bucure de artă și face apel la direcțiunea instituției să nu privească arta dintr-un alt punct de vedere decât cel al publicului.

După o zi de pauză în data de 20 noiembrie a fost pusă în scenă arhicunoscuta piesă *Die Hochzeit des Figaro* (*Nunta lui Figaro*) de Pierre Caron de Beaumarchais. Prestația actorilor, care au jucat în această piesă, este considerată a fi mulțumitoare, arătându-se că e de la sine înțeles că scena timișoreană nu se poate compara cu cele din marile capitale europene, dar că oricum nici acolo astfel de capodopere nu se bucură deseori de o interpretare deosebită.

Cu această reprezentație de operă a început al doilea abonament al stagiunii de iarnă și se încheie al doilea număr al revistei *Notizen...*¹⁵ Per ansamblu Schaubach, care semnează la finalul acestui număr, consideră că prestațiile actorilor, mai ales cele din domeniul operei, au fost bune, având în vedere posibilitățile limitate și circumstanțele în

¹⁵ *Ibidem.*

care își desfășoară activitatea actorii de pe scena timișoreană. El consideră însă că aceasta se poate dezvolta în mod favorabil cu mai multă grijă din partea direcțiunii și a actorilor.

*Notizen über die dramatischen...
III, 16 decembrie 1828*

O nouă interpretare de excepție din partea domnișoarei Zelleshuber a fost prilejuită de rolul pe care l-a jucat în piesa *Die Leibeigenen* (*Țăranii iobagi*) de Ernst Raupach în data de 22 noiembrie. Ceilalți actori, respectiv domnul Sauermann (Wolodimir), domnul Theodor Müller (Ossip) și mai ales domnul Schütz (Isidor) au avut de asemenea o interpretare bună.

După cronică piesei anterioare semnate de „Amalia”, în data de 23 noiembrie a fost jucată piesa *Die schwarze Frau* (*Femeia în negru*) de Karl Meisl, recenzată în paginile *Notizen...* de „Extraordinaria”. Cu acest prilej ea constată că una dintre slăbiciunile actorilor scenei timișorene este aceea că atunci când se reia o piesă jucată anterior, actorii manifestă neglijență în modul în care își joacă rolul sau cântă. Pe lângă faptul că, unele melodii de la începutul piesei nu au fost cântate, domnul Schumüller a ignorat indicațiile directorului muzical și a cântat după propriul ritm și chiar domnul Ransl a omis câteva note. Se consideră că un astfel de mod de a proceda ar favoriza intervențiile unui „Transilvanus redivivus” indignat, care să solicite recenzii artistice corespunzătoare, ignorând faptul că recenzii precum aceasta nu se datorează recenzentului, ci jocului artistic în sine. Acest „Aletophilus Transilvanus” sau „Transilvanus redivivus”, despre care se afirmă că ar fi lipsit de modestie, l-a criticat anterior pe redactorul revistei teatrului din Sibiu, despre care „Extraordinaria” afirmă că ar fi depus eforturi laudabile.

Comedia *Welche ist die Braut?* (*Cine este mireasa?*) de Johanna Franul von Weißenthurn a fost prezentată în data de 25 noiembrie, după o zi de pauză. Schaubach, care semnează această cronică, consideră că doamnei Rosetti, care a jucat rolul baroanei de Wendheim, i-a lipsit aparența de noblețe și maniere fine, pe care ar trebui să le aibă o doamnă din înalta societate. În schimb doamna Schmidt (baroana Dürrer) a reușit să imite mult mai bine noblețea și afectarea, inclusiv în domeniul limbii, modificând expresia cuvintelor în felul în care o făceau diverse doamne din înalta societate germană, care păreau să nu își mai cunoască propria limbă și să dorească să adopte limba franceză. Doamna Weber (Marie) și domnul Sauermann

(domnul v. Grünau) au avut o prestație bună, dar domnul August Miller (Rath Blümlein) nu a excelat. În ceea ce îl privește pe domnul Wittich (avocatul Wolf), singurul lucru care poate fi regretat e că memoria sa nu mai este așa bună. „Demetrius”, care semnează această cronică, consideră că aceste scăpări ale veteranului scenei timișorene pot fi trecute cu vederea, ținând cont de faptul că e deosebit de activ și de priceput în domeniul său.

În data de 27 noiembrie, după o zi fără reprezentație, pe scena timișoreană a fost prezentată piesa *Die glückliche Täuschung* (*Fericita înșelăciune*) de Gioacchino Rossini. Prestația interpretului principal din această piesă a fost necorespunzătoare, având deficiențe atât în partea introductivă, cât și în prima arie, în care a cântat șters. Pe de altă parte a accentuat anumite note într-un mod foarte strident, astfel că i se recomandă îngrijirea cât mai urgentă și atentă a propriei voci prin evitarea strictă a oricăror influențe dăunătoare. Domnii Theimer (Battone) și Ransl (Tarabotto) au oferit în cadrul acestei opere noi probe ale virtuozității lor în acest domeniu. În contrast cu prestația domnului Dannhorn „grație” căruia această operă a eșuat, domnul Pavlas, prim violonistul capelei domului timișorean, a impresionat în mod plăcut, manifestând siguranță și pricepere în mărirea acestui instrument dificil.

După o nouă zi de pauză, în data de 29 noiembrie a avut loc prezentarea piesei *Maria Stuart* de Friedrich Schiller, în care domnișoara Zelleshuber a jucat în a patra piesă a ei în calitate de artist invitat pe scena timișoreană. Conform aprecierilor unui autor cunoscut la vremea respectivă, piesele lui Schiller ar fi probleme făurite pentru uriași, la rezolvarea cărora își încearcă puterile niște pitici. Schaubach, care semnează această cronică, consideră că acest citat nu se aplică doamnei Weber, care a jucat foarte bine rolul lui Elisabeth. Demne de apreciere au fost și prestațiile domnilor Schütz (Mortimer), Sauermann (contele Leicester) sau Wittich (Shrewsbury). Chiar dacă prestația domnișoarei Zelleshuber (Maria Stuart) nu a fost perfectă, cum se aștepta de la ea, deoarece i-a lipsit forța necesară, având în vedere dorința ei de perfecționare și forța dobândită deja, există speranțe pentru ea în acest sens.

Cronica piesei din 30 noiembrie, *Der Diamant des Geisterkönigs* (*Diamantul regelui fantomă*) de Ferdinand Raimund, care nu poate fi descifrată datorită stării deficitare de păstrare a colțului paginii respective din revistă, încheie numărul trei al revistei *Notizen...*¹⁶.

¹⁶ *Notizen...*, III, 16 decembrie (1828).

Notizen über die dramatischen...
IV, 1 ianuarie 1829

Al patrulea număr al revistei debutează cu un drept la replică a Amaliei Zelleshuber din data de 20 decembrie 1828, privitor la cronică prestației ei în rolul Mariei Stuart din piesa lui Friedrich Schiller, amintită mai sus. În reacția redacției, semnată de Schaubach, la acest drept la replică se arată că recenzia respectivă nu era neapărat o critică și că părțile ei componente nu se contrazic între ele. Se arată, de asemenea, că cronicile pieselor sunt doar rezultatul considerațiilor estetice individuale și că publicul este cel mai competent și incoruptibil judecător în acest sens.

În data de 1 decembrie 1828 pe scena timișoreană a fost prezentată piesa *Die Pilgerin (Pelerina)* de Johanna Franul von Weißenthurn, aleasă de doamna Rosetti și domnul Wittich. Piesa, a cărei cronică a fost semnată de „Toni”, s-a bucurat de o primire favorabilă. Printre actorii care și-au jucat bine rolul în cadrul acesteia s-au numărat domnul Wittich, domnul Schütz, domnișoara Steiner și domnul August Miller. Se consideră că și doamna Rosetti s-ar fi putut bucura de aprecierea cuvenită, dacă ar fi putut să-și interpreteze rolul în seara respectivă.

În seara următoare a fost prezentată piesa *Die Corsen in Ungarn* (adaptare după piesa *Die Corsen*) (*Corsarii în Ungaria*) de August von Kotzebue. Este apreciată interpretarea bună și plină de umor a domnișoarei Zelleshuber, care a interpretat rolul lui Natalie, dar i se sugerează să nu își lase jocul umbrit de afectarea teatrală, care era vizibilă uneori. În altă ordine de idei se consideră că ea are mult talent, dar statura ei impunătoare nu se potrivește foarte bine cu un rol care presupune naivitate și nevinovăție copilărească. Cronicarul piesei subliniază din nou interpretarea foarte bună și speră că aceste observații nu vor fi interpretate în mod neprietenos de actrița amintită mai sus. De aprecieri pozitive se bucură și domnul Wittich, care a interpretat foarte bine rolul de tată, care i-a revenit în cadrul acestei piese. Rolul Otiliei a fost interpretat bine de domnișoara Steiner, dar criticul nu înțelege de ce atunci când se află în punctul culminant al interpretării, aceasta trece brusc într-o stare de visare, respectiv de letargie a simțurilor. Se consideră că aceasta are elocvență mimică și talent deosebit pentru interpretarea rolurilor tragice, dar că acestea pot fi ameliorate cu puțină iluminare intelectuală¹⁷.

¹⁷ *Notizen....*, IV, 1 ianuarie (1829).

Notizen über die dramatischen...
V, 16 ianuarie 1829

Cu ocazia Anului Nou, în data de 1 ianuarie 1829 au fost prezentate comediile *Anekdotenbüchlein (Cărticica cu anecdote)* și *Das Lotterie-Loos (Biletul de loterie)* de Ignaz Franz Castelli, respectiv Niccolo Isouard. În prologul acestor piese domnul Sauermann a ținut un discurs adecvat acestui moment. Cronică celor două piese, semnată de „Desiderius” remarcă jocul domnișoarei Steiner, care a interpretat rolul bătrânei contese Eugenia, jucând în prima piesă alături de domnul Sauermann. În ceea ce îl privește pe cel din urmă, se consideră că ar trebui să își coordoneze mai bine trăirile interioare cu jocul său scenic. În ceea ce privește a doua piesă domnișoara Sessi (Adele) și domnul Schumüller (Plinville) ar fi putut să își joace mai bine rolurile, în vreme ce domnișoarei Gäde (Betty) nu i se poate reproșa, ca de obicei, nimic. În rest, criticul consideră că nu are nimic lăudabil de spus despre cea de a doua reprezentație.

În cea de a doua zi a noului an s-a jucat *Die Verwandtschaften (Rudele)*, comedie în cinci acte de August von Kotzebue. În cadrul acesteia s-a remarcat îndeosebi doamna Weber (Morgan), care a dat dovadă de talentul necesar pentru a interpreta cu acuratețe diferite tipuri de roluri. Prestații bune au avut și domniile Sauermann (Max), Ranstl (Hans Wollmuth), Wittich (Peter Wollmuth) și Schütz (Anton). „Deodatus”, care semnează această cronică, nu înțelege de ce în distribuția piesei apar persoane, care apoi nu joacă punctual în piesa respectivă, sugerând renunțarea la astfel de practici.

În data de 3 ianuarie 1829 a fost interpretată piesa *Das Testament des Onkels (Testamentul unchiului)* de Ignaz Franz Castelli. În acest context este elogiat modul în care domnul Wittich (domnul de Dolmer), decanul de vârstă al scenei timișorene, își interpretează rolurile. Jocul său se caracterizează prin putere și naturalețe, care contrastează cu vârsta sa înaintată. O prestație lăudabilă a avut și doamna Weber (doamna de Damenhof), în această piesă remarcându-se și domniile Sauermann (maiorul de Werlingen), Theodor Müller (Karl) și domnul Schütz (Joseph Olborn). „Dionisius” îi recomandă însă doamnei Hoffmann (Rose) să facă ceva pentru ameliorarea stilului ei actoresc, care e flegmatic și lipsit de pasiune, indiferent de rolul interpretat. I se sugerează să dea dovadă de mai multă însuflețire și diversitate în interpretarea rolurilor.

Rolurile principale din piesa *Aline, Königin von Golkonda (Alina, regina din Golconda)* de

Henri-Montan Berton, au fost interpretate de domnișoara Steiner (Aline) și de domnișoara Gäde (Zilly). Acestea au fost aplaudate pentru costumația lor, care a dat dovadă de bun gust. Unele glume cu accent local au fost reușite, iar altele mai puțin reușite. În acest context cronicarul "Dominicus" consideră că unele aspecte comice din piesele domnului Novak pot fi îmbunătățite, dar arată, de asemenea, în nota de subsol, că nu este vina lui că anumite roluri nu au fost concepute pentru gusturi elevate, fiind gândite de către autor doar ca motive de râs. În altă ordine de idei se apreciază că dotarea scenică a lăsat de dorit.

După o zi de pauză, în data de 6 ianuarie s-a jucat piesa *Der Berggeist oder die drei Wünsche* (*Spiritul munților sau Cele trei dorințe*) de Joseph Alois Gleich, comedie muzicală în trei acte. "Dionisius", care semnează cronică acestei piese, consideră că domnul Schumüller (Plumper) a jucat decent, în vreme ce prestația domnului Novak (Mißmuth) în cadrul acestei piese sau în roluri anterioare, precum Signor Antonio sau conducătorul imperiului indian, nu a convins. În ceea ce îl privește cronicarul revine la o idee enunțată cu altă ocazie, apreciind că trebuie recunoscută calitatea decentă a umorului domnului Novak, chiar dacă nu excelează în acest domeniu.

Reprezentăția de gimnastică a domnului Luzzatto, un gimnast peregrin, care a impresionat prin forța herculeană și poziții academice, inspirate din statuile antice, a avut loc în data de 7 ianuarie. Același domn a expus în hanul "La cerbul de aur" o colecție de amfibii și maimuțe vii, precum și o zibetă. Se recomandă vizitarea acestei expoziții îndeosebi tinerilor.

În ultima pagină a acestui număr al revistei este redată partea finală a cronicii piesei *Die Corsen in Ungarn*, prezentată într-un număr anterior și semnată de Schaubach. În cadrul acesteia se arată că domnișoara Steiner ar putea să își îmbunătățească prestația. Domnii Schütz, Schumüller și Miller August au jucat destul de bine, în vreme ce domnul Sauermann a avut un rol mai degrabă secundar, de figurant¹⁸.

Notizen über die dramatischen...,
VI, 1 februarie 1829

Anunțul conform căruia piesa *Agnes Sorel* de Mary Anne à Beckett va fi reprezentată pe scena timișoreană a făcut ca data de 8 ianuarie să fie așteptată cu nerăbdare. Orchestra, condusă de domnul Hoffmann, s-a ridicat la nivelul așteptărilor,

interpretând precis și cu virtuozitate. Actorii, care au jucat în rolurile principale, respectiv domnul Theimer și domnișoara Sessi, nu s-au ridicat la nivelul așteptărilor, în pofida eforturilor depuse în acest sens, mai ales de către protagonista feminină. În acest context, chiar dacă domnul Schumüller, domnul Ranstl, domnul Novak, doamna Schmidt și domnișoara Gäde au jucat și au cântat cu însuflețire, simț artistic și hărnicie, nu au putut remedia impresia lăsată de prestația actorilor din rolurile principale.

În data de 9 ianuarie nu a avut loc nici o reprezentație, iar în ziua următoare a fost prezentată piesa *Das Alpenröslein* (*Trandafirul din Alpi*) de Franz Ignaz von Holbein, în locul piesei *Die Indianer in England* (*Indienii în Anglia*) de August von Kotzebue. Această schimbare, necesară datorită cazurilor de boală a unor actori, a fost bine primită de public, mai ales că prima piesa nu era atât de cunoscută precum cea a lui Kotzebue.

O altă piesă, al cărei autor era August von Kotzebue, respectiv *Johanna von Montfaucon* a fost jucată în ziua următoare. Grație eforturilor actorilor – respectiv domnul Sauermann (Estavafel), doamna Weber (Johanna), domnul Theodor Müller (Lafarra) și domnul Schütz (Philipp von Montenach) – reprezentația a fost o reușită, chiar dacă tema piesei nu mai e atât de actuală.

Piesa *Preciosa* de Pius Alexander Wolff s-a jucat în premieră în data de 12 ianuarie, această reprezentație fiind dedicată soților Hoffmann, care activează în cadrul orchestrei, respectiv al trupei teatrale de pe scena timișoreană. Schaubach consideră că aceștia nu s-au putut bucura de recunoașterea corespunzătoare a meritelor lor. Pe de o parte se consideră că piesa nu are valoarea dramatică a piesei *Die kleine Zigeunerin*, chiar dacă muzica compusă de Karl Maria von Weber o ridică peste aceasta. Pe de altă parte doamna Hoffmann (*Preciosa*) nu a interpretat foarte credibil rolul, în pofida unei declamații bune și a dansului și muzicii interpretate. Domnul Sauermann (căpitanul ȝiganilor) a fost costumat precum Rinaldo Rinaldini, iar ceilalți actori, care au jucat roluri de țigani, au avut o costumație situată între costumele tipice românești și maghiare. Dintre ceilalți actori, care au evoluat foarte bine în această piesă, îi putem aminti pe doamna Rosetti și pe genialii copii ai domnului Novak, care și-au interpretat din nou foarte bine rolurile.

Marți, 13 ianuarie s-a jucat piesa *Die Indianer in England* (*Indienii în Anglia*) de August von Kotzebue, care fusese programată în sâmbăta anterioară, dar nu s-a putut desfășura datorită unor

¹⁸ *Notizen....*, V, 16 ianuarie (1829).

cazuri de boală în rândul actorilor. Printre cei care s-au remarcat în cadrul acestei piese pot fi amintiți doamna Hoffmann (Gurli) și domnul August Miller (Visitator).

După o zi fără reprezentație, în data de 15 ianuarie a fost prezentată piesa *Verlegenheit und List (Jenă și viclenie)* de August von Kotzebue. Cronicarul consideră că aceasta este una dintre cele mai slabe piese ale acestui autor atât de prolific pentru lumea teatrului, dar că durata scurtă, umorul reușit și succesiunea rapidă a dialogurilor a asigurat o primire favorabilă și o recunoaștere a prestațiilor artiștilor.

Piesa într-un act *Der Zweikampf (Duelul)* de Franz August von Kurländer a ocupat prima parte a serii de vineri, 16 ianuarie, atenția cronicarului acestei piese fiind reținută însă de reprezentația de gimnastică oferită de domnul Luzzatto, care a impresionat publicul prin fizicul său herculean și exercițiile executate. Se pare că anterior acesta fusese model în cadrul unei academii de pictură a statului papal, de la Timișoara acesta urmând a se deplasa în Transilvania. Cronicarul consideră că acolo reviste similare *Notizen...* au mai mulți susținători și că astfel prestațiile sale atletice se vor bucura de recunoașterea meritată și de o primire favorabilă.

Cunoscuta piesă *Die Hochzeit des Figaro (Nunta lui Figaro)* de Pierre Caron de Beaumarchais, pe muzică de Rossini, a avut parte în seara de 17 ianuarie, de una dintre cele mai reușite reprezentații de pe scena timișoreană, fiind apreciată ca atare și de public. O prestație excepțională a avut în acest context domnișoara Sessi (Rosine), rolul potrivindu-se bine vocii ei. Cronicarul speră că această prestație nu se va dovedi meteorică. O interpretare magistrală, atât grație vocii, cât și prestației scenice și costumației a avut domnul Theodor Müller (Figaro), acesta justificând astfel recenzia laudativă de care a avut parte în revista *Iris* (numărul 90 din anul 1828) pentru prestația sa în același rol pe scena din Pesta. Domnul Schumüller (contele Almaviva), domnul Ranstl (Bartholo) și domnul Dannhorn și-au jucat de asemenea bine rolurile.

În seara următoare a fost prezentată comedia într-un act *Vier Schildwachen auf einen Posten (Patru santinele la un post de pază)* de Ignaz Franz Castelli și ultima reprezentație itinerantă a gimnastului Benetto Luzzatto.

După o zi de pauză, în data de 20 ianuarie a fost prezentat în premieră *Der Haustyrann (Tiranul casei)* de Alexander Duval, domnul Sauermann (Wallburg) având o prestație bună. Pe marginea

acestei piese Schaubach remarcă că în afara scenei se găsesc suficienți tirani ai casei.

În data de 21 ianuarie nu a avut loc nici o reprezentație, dar în seara zilei următoare a fost prezentată drama în trei acte *Toni* de Theodor Körner. Piesa a fost bine interpretată, remarcându-se în primul rând domnișoara Sessi (Toni).

Fiesco de Friedrich Schiller a fost prezentată publicului în data de 23 ianuarie, această reprezentație fiind dedicată domnișoarei Steiner (Julia), care a avut o prestație bună și alături de care au evoluat și alți actori precum domnul Schütz (Gianettino Doria), domnul Sauermann (Fiesco de Lavagna), doamna Weber (Leonora), domnul Wittich (Andreas Doria), domnul Theodor Müller (Mohr) și domnul August Miller (Berrina)¹⁹.

Notizen über die dramatischen...

VII, 16 februarie 1829

Opera în trei acte *Die Entführung aus dem Serail (Răpirea din serai)* de Christoph Friedrich Bretzner, pe muzică de W.A. Mozart, jucată în data de 24 ianuarie, s-a bucurat de o interpretare și de un acompaniament muzical decent, dar cronicarul nu pare pe de-a întregul mulțumit de calitatea reprezentației.

Piesa *Der Pächter und der Tod (Arendașul și moartea)* de Joseph Alois Gleich este considerată una dintre cele mai bune dintre cele jucate în sezonul carnavalului din anul 1829 pe scena timișoreană, la aceasta contribuind jocul bun al domnului August Miller (personificarea morții) și domnul Novak (arendașul).

În data de 26 ianuarie scena a fost închisă, în ziua următoare fiind redată piesa *Sorgen ohne Noth und Noth ohne Sorgen (Griji fără nevoi și nevoi fără griji)* de August von Kotzebue. Actorii implicați în această piesă au făcut ce au putut pentru ca reprezentația să iasă bine, dar Schaubach este de părere că piesa nu se numără printre cele mai bune ale lui Kotzebue. Dintre actorii, care au făcut parte din distribuție, sunt amintiți domnul Sauermann, domnul Schütz, domnul Novak, domnul August Miller, doamna Rosetti și decanul de vârstă al scenei timișorene din vremea respectivă, domnul Wittich.

După o nouă zi fără reprezentație, în data de 29 ianuarie a fost prezentată comedia în patru acte *Der Wirrwarr (Haosul)* de August von Kotzebue, în care rolul principal i-a revenit domnului Schütz. Se consideră că această piesă ar fi avut priză mai mare la public dacă nu ar fi fost redată deja de câteva ori pe scena din orașul de pe Bega.

¹⁹ *Notizen...*, VI, 1 februarie (1829).

În următoarea zi s-a jucat *Evakathel und Schnudi oder die große Thierhetze* (*Evakathel și Schnudi sau marea vânătoare*) de Joachim Perinet, mai multe roluri masculine fiind jucate de actrițe și viceversa. Schaubach consideră că termenul caricatură se potrivește cel mai bine acestei reprezentării, deoarece chiar dacă a fost comic într-o primă fază datorită schimbului de roluri, acest tip de redare s-a dovedit obositor pe parcursul întregii piese. Printre protagoniști s-au numărat: domnul Schumüller (*Evakathel*), domnul August Miller (*Ballerina*), domnul Ranst (*Trillerina*) și doamna Weber (*Bamstig*).

Sâmbătă, 31 ianuarie, a fost jucată piesa *Der Erbprinz oder das große Geheimniß* (*Prințul moștenitor sau marele secret*) de Friedrich Wilhelm Ziegler. Atât piesa, cât și jocul actorilor a fost la înălțime. Printre protagoniștii serii, care au încântat publicul cu prestația lor s-au numărat: domnul Sauermann (*prințul moștenitor*), doamna Rosetti (*marele maestru al Curții*), doamna Weber (*Marasini*), domnișoara Steiner (*prințesa Marie*), domnul Ranstl (*primul ministru al curții principare*) și, mai ales, domnul Wittich (*Ducele*) și domnul Schütz (*Ferdinando*). Prestația actorilor este apreciată cu atât mai mult cu cât aceștia joacă magistral roluri dificile într-o zi, iar în ziua următoare sunt nevoiți să joace roluri în piese mărunte sau de o calitate îndoielnică, precum este considerată piesa, pe care urmau să o prezinte în ziua următoare, respectiv *Rochus Pumpnickel* de Matthäus Stegmayer. Cronicarul consideră că această capacitate de adaptare a actorilor trebuie apreciată la justa valoare, cu atât mai mult cu cât orice greșeală le este sancționată imediat și fără milă. În aceeași seară de duminică, în care s-a jucat piesa amintită anterior, care este considerată un afront la adresa bunului gust, a avut loc și sărbătoarea carnavalului.

În data de 2 februarie în locul piesei *Die Grafen Montalto* (*Conții Montalto*) a fost prezentată *Der Wildfang* (*Animalul capturat*) de August von Kotzebue, în care rolul principal l-a jucat cu succes domnul Schütz.

Același autor a semnat și piesa *Der Brief aus Kadix* (*Scrisoarea din Cadiz*), care a fost jucată în seara următoare, în care prestația actorilor a fost bună, remarcându-se îndeosebi domnul Theodor Müller.

Scena a fost închisă în data de 4 februarie, iar în următoarea zi pe scena timișoreană a fost prezentată în premieră *Vergebliche Mühe* (*Efort inutil*), în cadrul căreia actriței și îndeosebi domnul August Miller (*invalidul Barnabas*) au jucat bine,

cu această ocazie el invitând publicul la piesa din seara următoare, care urma a fi jucată în beneficiul său și al doamnei Weber.

În premieră, în data de 6 februarie s-a jucat, așa cum anunțase domnul August Miller cu o seară mai înainte *Die Schirmherrn von Lissabon* oder *der Kronenstreit* (*Protectorii Lisabonei sau Lupta pentru coroană*), piesă istorică în cinci acte de Friedrich Wilhelm Ziegler. Chiar dacă, datorită introducerii prea lungi și a epilogului târăgănat, această piesă nu este așa bună precum altele scrise de același autor, ea are părțile ei ofertante, care au fost folosite în mod optim de protagoniștii principali și îndeosebi de domnul August Miller.

Sâmbătă, 7 februarie, a fost prezentată melodrama în trei acte cu cor și dansatori *Ein Uhr* (*Ora unu*) de Wilhelm Vogel. Având în vedere că a mai fost jucată pe scena timișoreană, cronicarul nu insistă prea mult asupra temei piesei, dar remarcă în mod pozitiv jocul copiilor, respectiv Karl și Kati Hirschfeld, precum și Resi, Fany și Betty Novak și al domnului Theodor Müller, în rolul personajului negativ Kanut. Singurul aspect pe care cronicarul îl critică este faptul că cei din preajma copiilor nu le-au dat întotdeauna la timp recuzita, pe care aceștia trebuiau să o aibă în diferite momente ale jocului, aspect care ar fi putut afecta negativ inclusiv prestația unor actori adulți²⁰.

Notizen über die dramatischen..., VIII, 1 martie 1829

Datorită îmbolnăvirii domnișoarei Steiner, în locul piesei *Die Reise nach Paris* (*Călătoria la Paris*) duminică, 8 februarie, s-a jucat *Die glückliche Täuschung* (*Fericita înșelăciune*) de Gioacchino Rossini. Având în vedere faptul că această piesă a fost deja prezentată pe scena timișoreană în data de 27 noiembrie 1828 și discutată în extenso, nu se insistă prea mult asupra acesteia, remarcându-se doar că reprezentarea a fost una foarte reușită, singura diferență față de prima prezentare fiind aceea că domnișoara Sessi, domnul Schumüller, domnul Theimer și domnul Ranstl au jucat acum mai bine decât prima oară.

Calitatea interpretării a fost foarte ridicată și în cazul piesei în patru acte *Weltton und Herzensgüte* (*Weltton și bunătatea inimii*) de Friedrich Wilhelm Ziegler din data de 10 februarie. Printre protagoniștii serii, răsplătiți la final cu aprecierea și aplauzele publicului, s-au numărat: domnul Schütz (*președinte*), doamna Weber (*soția președintelui*), doamna Hoffmann (*Antonie*), domnul August

²⁰ *Notizen....*, VII, 16 februarie (1829).

Miller (contele Blanker), domnul Sauermann (Fritz Berg) și în special domnul Wittich.

În data de 11 februarie a fost seara premergătoare aniversării a 61 de ani de către împăratul habsburgic Francisc I, sărbătorită cu teatru de revistă. La aceasta s-a adăugat iluminarea festivă, decorația alegorică și intonarea imnului de către corul instituției. Cronicarul consideră că jocul actorilor a fost bun, însă teatrul de revistă a constituit o alăturare de scene anecdotice destul de forțată. El remarcă că există anumite neconcordanțe, întârzieri, lipsă de siguranță etc. care tind să devină o obișnuință pe scena locală și care ar trebui corectate. Tot nelocul ei i s-a părut și alăturarea diverselor tipuri de costume și uniforme militare, diferite ca și epocă, unele fiind adaptate timpului istoric al piesei, iar altele contemporane.

În seara zilei de 12 februarie nu a avut loc nici o reprezentație, dar la Redută s-a desfășurat un bal cu ocazia zilei de naștere a suveranului. Acest bal de înaltă ținută s-a bucurat de o participare numeroasă, fiind prezente peste 500 de persoane. Chiar dacă este considerat a fi fost un eveniment nobil, strălucit, cronicarul remarcă și câteva aspecte negative, precum: dotarea tehnică, care nu a permis ca discursul doamnei Hoffmann și un cvartet vocal de excepție să fie audiat în parametri optimi, în condițiile zgomotului de fond datorat numeroșilor participanți. În aceeași categorie este trecută și iluminarea din sală, al cărei miros a îndepărtat doamnele de pe ringul de dans. Cronica acestui eveniment aniversar se încheie cu elogii la adresa împăratul habsburgic Francisc I.

Atât domnul Sauermann (contele de Savern), cât și ceilalți actori, respectiv doamna Weber (Helene), doamna Hoffmann (Luitgarde), domnul Schütz (Fridolin), domnul Theodor Müller (guvernatorul cetății), August Müller (Felsek) au avut o prestație bună în piesa *Fridolin* de Franz Ignaz von Holbein, care a fost prezentată în data de 13 februarie.

Aschenbrödel (Cenușăreasa) de Niccolo Isouard a fost opera prezentată în data de 14 februarie, în cadrul căreia domnișoara Sessi și doamna Schmidt au cântat cu bravură. Domnul Theodor Müller (Montefiascone) a cântat în primul act o arie și în al doilea act un duet. Domnul Theimer (Alidor) a jucat foarte bine și a strălucit în costumul achiziționat mai ales din fonduri proprii. Domnișoara Gäde în rolul principal nu a jucat atât de bine ca de obicei, folosind de altfel elemente de frizură moderne, care nu se potriveau cu firul narativ al piesei.

În ceea ce privește piesa *Die Reise nach Paris (Călătoria la Paris)* de Adolph Bäuerle, cronicarul

consideră că, exceptând scena interogatoriului, interpretată cu umor de domnul Novak (Wiesel), aceasta este de slabă calitate și plictisitoare. Cu excepția domnișoarei Gäde (hangîța), care a jucat decent, cronicarul nu înțelege ce au vrut actorii să exprime în rolurile din această piesă, caracterizată de numeroase nepotriviri și platitudini. La fel de nelămurit este de ce această piesă nu a putut fi prezentată în data de 8 februarie, datorită îmbolnăvirii doamnei Steiner, în condițiile în care nu ar fi fost nevoie de o mare actriță pentru a spune cele zece cuvinte, pe care le presupune acest rol.

Seara de 17 februarie a oferit publicului timișorean o comedie într-un act, *Das Fläschchen Cöllnerwasser (Sticluta cu apă de colonie)* sau *Dennkschrift eines Husaren-Officiers (Memoriul unui ofițer de husari)* de Eugène Scribe și o tragedie într-un act, *Die Heimkehr (Întoarcerea acasă)* de Ernst von Honwald. Comedia a fost jucată bine, într-un stil nuanțat, franțuzesc, printre protagoniști numărându-se domnul Theodor Müller (colonelul), domnișoara Gäde (soția colonelului) și domnul Schütz (locotenentul Leon). Cea de-a doua piesă a seriei a fost jucată în aceeași manieră, printre actorii, care au jucat în această piesă, numărându-se domnul August Miller (Wolfram), doamna Weber (Johanna), Fany Novak (fiul mic), doamna Hoffmann (Marie) și domnul Sauermann (Heinrich Dörner). Se consideră că cel din urmă nu a jucat rău, dar că rolul a fost prea tragic pentru modul său de a fi.

Die Deutsche Hausfrau (Casnica germană) de August von Kotzebue a fost prezentată în data de 19 februarie. Doamna Weber, interpreta rolului principal, a jucat în mod desăvârșit, atât din punct de vedere artistic, cât și feminin. O prestație asemănătoare au avut și domnul Miller August (domnul de Wertheim), doamna Hoffmann (Julie), doamna Rosetti (doamna de Wertheim), domnul Wittich (domnul de Biedersee), domnul Sauermann (generalul) și, mai ales, domnul Schütz (Moreau). După încheierea piesei, domnul Novak, care merită toată aprecierea publicului timișorean, grație prestației sale ca actor și scenarist de comedii și a talentului scenic al copiilor săi, i-a invitat pe cei prezenți la piesa din seara următoare, care urma să se joace în beneficiul său.

Grupajul dramaturgic și muzical cu titlul *Alles lustig, nichts traurig (Doar veselie, fără tristețe)*, prezentat în seara zilei de 20 februarie în beneficiul domnului Novak, a cuprins mai multe părți. Prima parte a constituit-o *Die Puppe (Păpușa)* sau *Die kleine Schwester der Geliebten (Sora mică a iubitei)* de Eugène Scribe și Mélesville. Dacă la Paris, în

cadrul Théâtre Gymnase Dramatique, o fetiță de 10 ani, Leontine Fay, a încântat publicul prin jocul său, același lucru se poate spune și despre prestația lui Fany și a lui Röschen Novak în piesa amintită anterior. A doua parte, *Komisches Allerlei (Potpuriu Comic)*, a inclus cântece și dansuri noi, cuprinse în mod lejer într-un quodlibet. O prestație excelentă a avut domnul Ranstl, în calitate de capelmaistru-dirijor într-o scenă din opera *Sposa fedele*, apoi a urmat un quodlibet muzical, ai cărui protagoniști au fost domnul Novak și domnișoara Gäde. Cea de-a doua parte a continuat în mod fericit cu un solo maghiar și un fandango executate de domnișoara Uhlich și de copii domnului Novak. A urmat apoi o bucată dintr-o operă, care nu a fost încă prezentată la Timișoara, respectiv *Maurer und Schloßer (Zidar și lăcătuș)*, redată în duet de domnul Schumüller și de domnul Theodor Müller. Ultima parte a acestui grupaj a cuprins în primul rând un mic divertisment în care au jucat micul Hirschfeld și Betty Novak, încântând audiența. A urmat un solo grotesc turcesc al domnului Uhlich și un pas în doi englezesc, prezentat de Resi și Fany Novak. Totul s-a încheiat cu un solo englezesc și apoi un Pas de trois a domnișoarei Uhlich. Atât publicul cât și domnul Novak au fost foarte mulțumiți de reprezentație.

În ziua de sâmbătă, 21 februarie a fost prezentată publicului piesa *Die Mohrinn (Femeia maură)* de Friedrich Wilhelm Ziegler, care nu este discutată prin prisma firului său epic sau al prestației actorilor, deoarece a fost jucată de mai multe ori în mod reușit pe scena timișoreană. Cronicarul menționează doar un incident, care a întrerupt piesa, în cadrul căruia unul sau mai mulți spectatori au deranjat într-o măsură atât de mare desfășurarea spectacolului, încât au provocat reacția unuia dintre artiștii de pe scenă și speră că astfel de incidente nu se vor mai repeta sau vor fi cât mai rare²¹.

*Notizen über die dramatischen...
IX, 16 martie 1829*

Cronicarul apreciază că piesa *Till Eulenspiegel* de Matthäus Stegmayer, care a fost prezentată în data de 22 februarie, nu a fost prelucrată într-un mod fericit, deși era ofertantă din punct de vedere al aspectului comic, astfel că singurul aspect pozitiv, care a salvat într-o oarecare măsură situația, a fost prestația actorilor.

Opera comică în trei acte *Der Schnee (Zăpada)* de Daniel-François-Esprit Auber a fost prezentată în data de 24 februarie, atât în ziua

premergătoare, cât și în data de 25 februarie scena fiind închisă. Domnul Theimer (contele Egbert von Freudenberg) a confirmat cu această ocazie abilitățile sale muzicale, care erau deja cunoscute, o surpriză plăcută în acest sens fiind domnișoara Gäde (Bertha von Waldheim). Un joc bun au avut și ceilalți protagoniști, respectiv: domnul Ranstl (Saugraf), domnișoara Sessi (fica acestuia), domnul Schumüller (cavalerul Wellau) și domnul Dannhorn (grădinarul). Singurul lucru, care putea fi ameliorat, era acompaniamentul orchestral, care a fost prea puternic.

În premieră, în data de 26 februarie, a fost prezentată piesa *Wulfried von Hohenstein* de Franz Carl Weidmann. Se consideră că acesta este un produs de calitate fără un fir epic continuu, fiind constituit din trei povestiri, ceea ce face interpretarea și mai dificilă pentru actori. Piesa a fost însă bine primită de public, îndeosebi grație efortului actorilor August Miller (Wulfried), Schütz (Heinrich) și Ranstl (Waldbruder).

Opera în două acte *Titus der Gütige (Clemența lui Titus)* de Wolfgang Amadeus Mozart, care nu mai fusese jucată de mult în orașul de pe Bega, a fost pusă în scenă în data de 27 februarie. Această piesă, jucată în beneficiul domnișoarei Sessi și al domnului Theimer, a beneficiat de un acompaniament orchestral de excepție. Interpretarea actorilor principali – domnul Schumüller (Titus), domnișoara Sessi (Sertus), domnul Theimer (Annius), domnul Ranstl (Publius), domnișoara Gäde (Servilia) și, mai ales, doamna Schmidt (Vitellia) – a fost de calitate. În al doilea act a fost însoțită de hornul englezesc, la care a cântat în mod magistral domnul Teprovsky, capelmaistru al regimentului de infanterie de linie "Graf Mazzuchelli".

Sâmbătă, 28 februarie, a fost prezentată piesa *Maria Szetsi* sau *Die seltene Brautwerbung (Ciudata bursă matrimonială)* de Karl Meisl. Această dramatizare destul de reușită a unei povestiri patriotice s-a bucurat de o interpretare reușită a domnului Sauermann (conducătorul de trupe Wesseliny), domnului Schütz (adjunctul comandantului) și a doamnei Weber (Marie).

Un nou succes din punct de vedere al prestațiilor actorilor și al aspectului comic l-a constituit piesa *Doctor Kramperl* sau *Fünf Bräutigame und eine Braut (Cinci miri și o mireasă)* de Josef Alois Gleich, prezentată publicului în data de 1 martie. Rolul principal a fost interpretat cu umor de domnul Novak (servitorul Thomas), acestuia alăturându-i-se doamna Rosetti (bucătăreasa flegmatică Eva) și ceilalți actori din distribuție, al căror joc bun a făcut ca aceasta să fie o seară teatrală reușită.

²¹ *Notizen....*, VIII, 1 martie (1829).

Piesa *Der Rehbock (Căpriorul)* de August von Kotzebue, prezentată în ziua următoare, a fost jucată destul de bine de actorii implicați în aceasta, respectiv domnul Novak (arendașul Grauschimmel), domnișoara Gäde (soția arendașului) și, mai ales, domnișoara Steiner (baroneasa).

O nouă comedie de August von Kotzebue, respectiv *Der Citherschläger und das Gaugericht*, a încântat publicul local în seara de 3 martie, grație interpretării actorilor August Miller (Nicodemus), Schütz (Gideon) sau Steiner (Kunigunde).

În ziua de 4 martie, de miercură cenușii, scena a fost închisă. Cu această ocazie s-a încheiat și perioada carnavalului, pe care cronicarul nu o consideră propice teatrului.

În ziua următoare opera lirică *Die Schweizerfamilie (Familia elvețiană)* de Joseph Weigl a beneficiat de o interpretare vocală și scenică de excepție a domnișoarei Gäde (Emmeline), care a înlocuit-o pe domnișoara Sessi, care s-a îmbolnăvit. O prestația bună au avut și ceilalți actori, respectiv domnul Schumüller (Jacob) domnul Theimer, doamna Schmidt (mama Emmelinei), domnul Ranstl (Richard Boll) și domnul Novak (Durmman).

Cronica piesei *Menschenhaß und Reue (Mizantropie și regret)* de August von Kotzebue, prezentată publicului în data de 7 martie, se rezumă la faptul că aceasta a fost o reprezentație de succes și la menționarea celor care au contribuit la aceasta, respectiv: domnul Wittich (generalul), doamna Rosetti (soția generalului), domnul Sauermann (maiorul), doamna Schumüller (camerista), domnul Hirschfeld (Bittermann), domnul Novak (Peter), doamna Weber (doamna Müller), domnul August Miller (un necunoscut), domnul Ranstl (Franz) sau domnul Dannhorn (un bătrân).

Comedia muzicală *Sieben Mädchen in Uniform (Șapte fete în uniformă)* de Louis Angely a fost prezentată publicului în data de 8 martie și chiar dacă actorii nu au jucat cu atâta chef și energie precum în reprezentația din anul anterior, desfășurarea spectacolului poate fi descrisă de proverbul "Totul e bine când se termină cu bine".

O reușită, atât din punct de vedere vocal, cât și orchestral, a constituit-o piesa *Joseph und seine Brüder (Iosif și frații săi)* de Alexandre-Vincent Pineux Duval, jucată în beneficiul domnului Schumüller în seara de 9 martie. Printre protagoniști s-au numărat: domnul Schumüller (Joseph), domnul Ranstl (Simeon), doamna Schmidt (Beniamin) și domnul Theodor Müller (ciobanul orb Jacob).

Der Vater und seine Kinder (Tatăl și copii săi) de

Franz Joseph Hassaureck a fost prezentată publicului în data de 10 martie. Această piesă a constituit o variațiune pe o temă îndrăgită în teatrul francez, respectiv cea a urmașilor nedreptățiți datorită unor oameni răi, dar care până la urmă reușesc să obțină ceea ce li se cuvine și astfel se face dreptate. "Diamantele" din distribuția acestei piese de teatru au fost copiii talentați ai domnului Novak, respectiv Röschen și Fany, care au fost sprijiniți în acest sens și de ceilalți actori implicați în această reprezentație.

În data de 12 martie a fost prezentată publicului o piesă, care a fost jucată mai des la Timișoara, respectiv *Die weiße Frau (Femeia în alb)* de Eugène Scribe. În acest context piesa are parte de puține comentarii, cu atât mai mult cu cât tema este cunoscută, iar prestația actorilor (doamna Schmidt, domnul Theimer, domnul Dannhorn și domnul Ranstl) a fost similară²².

Notizen über die dramatischen..., X, 1 aprilie 1829

La începutul numărului X²³ al revistei, ultimul care s-a păstrat, este continuată analiza piesei *Die weiße Frau (Femeia în alb)* apreciindu-se că domnul Schumüller nu a avut o prestație atât de bună precum în piesa *Joseph und seine Brüder (Iosif și frații săi)* sau alte piese analizate în paginile revistei. Domnișoara Sessi a avut o prestație bună, dar ușor afectată de boala de care a suferit în ultimul timp. Corul a avut o interpretare bună, acest lucru fiind însă valabil mai mult pentru partea masculină, deoarece atenția unor femei din cor a fost distrasă de aspecte din afara scenei.

Urmează apoi o replică la o scrisoare primită la redacție, care face referire la balul, care a avut loc cu ocazia zilei suveranului Francisc I, expeditorul fiind plin de animozitate. Acestuia i se arată că revista e ghidată de măsură și umanitate iar apoi continuă dreptul la replică, semnat de I.B. Hirschfeld și F. Herzog, conducătorii teatrului timișorean și de organizatorii balului, cu răspunsuri punctuale la problemele ridicate în scrisoare.

La primul punct se arată că au fost organizate șase baluri prestigioase și alte evenimente planificate, astfel că din acest punct de vedere s-au respectat prevederile abonamentului.

În al doilea rând cel care a trimis scrisoarea apreciază că organizarea a două baluri înainte și după data de 12 februarie pentru un preț extra de 24 creițari față de prețul abonamentului a constituit

²² *Notizen....*, IX, 16 martie (1829).

²³ *Notizen....*, X, 1 aprilie (1829).

un act lipsit de patriotism. Semnatarii dreptului la replică consideră că aceasta nu este și părerea publicului și că doar autorul scrisorii le putea lua în nume de rău aceste încasări extra, care le permit organizarea activității în această perioadă a carnavalului, nefastă din punct de vedere financiar pentru teatru. De altfel, ei apreciază că numărul mare de participanți, buna dispoziție și distracția constituie dovezi clare ale succesului de care s-a bucurat balul. Semnatarii acestui drept la replică aduc de asemenea mulțumiri susținătorilor, care au sprijinit organizarea balului și fac apel la autorul acestei scrisori să nu mai considere atât de criminale încercările organizatorilor de a îmbunătăți situația.

În ziua de sâmbătă, 14 martie, a fost prezentată publicului piesa în patru acte *Julius von Sassen sau Barbarei des achtzehnten Jahrhunderts* (*Barbaria secolului al XVIII-lea*) de Gottlieb Wetzinger. Se consideră că primele două acte au fost jucate foarte

bine, dar ultimele au fost interpretate mai șters. Elogii deosebite sunt aduse prestației strălucite a domnișoarei Steiner (Henriette).

Într-o notă din numărul 10 al revistei se arată că datorită îmbolnăvirii redactorului, acest număr nu va putea fi livrat cititorilor în întregime. De aceea se solicită înțelegere din partea publicului, care este asigurat că în următorul număr, care urma să apară în Săptămâna Paștelui din anul respectiv, vor fi prezentate piesele jucate până la finalul stagiunii, iar după două săptămâni numărul final va cuprinde suplimentul restant referitor la luna decembrie. Suntem în asentimentul lui Anton Hermann, care consideră că aceste exemplare nu au mai apărut²⁴.

În pofida perioadei relativ scurte de apariție, rolul de pionierat pe care l-a jucat revista *Notizen...* în peisajul publicistic teatral bănățean este incontestabil. Ea oferă o imagine fidelă a vieții teatrale din orașul de pe Bega de la vremea respectivă.

²⁴ *Történelmi és Régészeti Értesítő*, XX/I-II (1904), 87–88.

Repertoriul pieselor jucate pe scena timișoreană în perioada 8 noiembrie 1828 – 14 martie 1829, așa cum reiese din paginile periodicului Notizen über die dramatischen Leistungen der Bühne-Gesellschaft der Herren J.B. Hirschfeld und F. Herzog, während des Winter-Curses 1828/9 zu Temeswar

Data	Piesa	Autor/Adaptat de
8 noiembrie	Die Schuld (Vina)	Adolph Müllner
9 noiembrie	Die Weiber-Cur (Tratament cu dame)	Matthäus Stegmayer
10 noiembrie	fără reprezentație	
11 noiembrie	Gabriele	Eugène Scribe și Mélesville
12 noiembrie	fără reprezentație	
13 noiembrie	Die weiße Frau (Femeia în alb)	Eugène Scribe
14 noiembrie	Donna Diana	Karl August West
15 noiembrie	Der Erbvertrag (Contractul de moștenire)	Wilhelm Vogel
16 noiembrie	Das Fest in Blaurode (Sărbătoarea din Blaurode)	Wellig
17 noiembrie	Das Turnier zu Kronstein (Turnirul din Kronstein)	Franz Ignaz von Holbein
18 noiembrie	Fluch und Segen (Blestem și binecuvântare) și Das Landhaus an der Heerstraße (Casa de la țară de pe Heerstraße)	Ernst von Houwald respectiv August von Kotzebue
19 noiembrie	fără reprezentație	
20 noiembrie	Die Hochzeit des Figaro (Nunta lui Figaro)	Pierre Caron de Beaumarchais
22 noiembrie	Die Leibeigenen (Țăranii iobagi)	Ernst Raupach
23 noiembrie	Die schwarze Frau (Femeia în negru)	Karl Meisl
24 noiembrie	fără reprezentație	
25 noiembrie	Welche ist die Braut? (Cine este mireasa?)	Johanna Franul von Weißenthurn
26 noiembrie	fără reprezentație	
27 noiembrie	Die glückliche Täuschung (Fericita înșelăciune)	Gioacchino Rossini
28 noiembrie	fără reprezentație	
29 noiembrie	Maria Stuart	Friedrich Schiller
30 noiembrie	Der Diamant des Geisterkönigs (Diamantul regelui fantomă)	Ferdinand Raimund
1 decembrie	Die Pilgerin (Pelerina)	Johanna Franul von Weißenthurn
2 decembrie	Die Corsen in Ungarn (adaptare după piesa Die Corsen) (Corsarii în Ungaria)	August von Kotzebue
1 ianuarie	Anekdotenbüchlein (Cărticica cu anecdote) și Das Lotterie –Loos (Biletul de loterie)	Ignaz Franz Castelli respectiv Niccolo Isouard
2 ianuarie	Die Verwandtschaften (Rudele)	August von Kotzebue
3 ianuarie	Das Testament des Onkels (Testamentul unchiului)	Ignaz Franz Castelli
4 ianuarie	Aline, Königin von Golkonda (Alina, regina din Golconda)	Henri-Montan Berton
5 ianuarie	fără reprezentație	
6 ianuarie	Der Berggeist oder die drei Wünsche (Spiritul munților sau Cele trei dorințe)	Joseph Alois Gleich
7 ianuarie	Reprezentație itinerantă a gimnastului Benetto Luzzatto	
8 ianuarie	Agnes Sorel	Mary Anne à Beckett
9 ianuarie	fără reprezentație	
10 ianuarie	Das Alpenröslein (Trandafirul din Alpi)	Franz Ignaz von Holbein
11 ianuarie	Johanna von Montfaucon	August von Kotzebue
12 ianuarie	Preciosa	Pius Alexander Wolff
13 ianuarie	Die Indianer in England (Indienii în Anglia)	August von Kotzebue
14 ianuarie	fără reprezentație	
15 ianuarie	Verlegenheit und List (Jenă și viclenie)	August von Kotzebue
16 ianuarie	Der Zweikampf (Duelul) și reprezentație itinerantă a gimnastului Benetto Luzzatto	Franz August von Kurländer
17 ianuarie	Der Barbier von Sevilla (Bărbierul din Sevilla)	Pierre Caron de Beaumarchais

Data	Piesa	Autor/Adaptat de
18 ianuarie	Vier Schildwachen auf einen Posten (Patru santinele la un post de pază) și ultima reprezentație itinerantă a gimnastului Benetto Luzzatto	Ignaz Franz Castelli
19 ianuarie	fără reprezentație	
20 ianuarie	Der Haustyrann (Tiranul casei)	Alexander Duval
21 ianuarie	fără reprezentație	
22 ianuarie	Toni	Theodor Körner
23 ianuarie	Fiesko	Friedrich Schiller
24 ianuarie	Die Entführung aus dem Serail (Răpirea din serai)	Christoph Friedrich Bretzner
25 ianuarie	Der Pächter und der Tod (Arendașul și moartea)	Joseph Alois Gleich
26 ianuarie	fără reprezentație	
27 ianuarie	Sorgen ohne Noth und Noth ohne Sorgen (Griji fără nevoi și nevoi fără griji)	August von Kotzebue
28 ianuarie	fără reprezentație	
29 ianuarie	Der Wirrwarr (Haosul)	August von Kotzebue
30 ianuarie	Evakathel und Schnudi oder die große Thierhetze (Evakathel și Schnudi sau marea vânătoare)	Joachim Perinet
31 ianuarie	Der Erbprinz oder das große Geheimnis (Prințul moștenitor sau marele secret)	Friedrich Wilhelm Ziegler
1 februarie	Rochus Pumpnickel	Matthäus Stegmayer
2 februarie	Der Wildfang (Animalul capturat)	August von Kotzebue
3 februarie	Der Brief aus Kadix (Scrisoarea din Cadiz)	August von Kotzebue
4 februarie	fără reprezentație	
5 februarie	Vergebliche Mühe (Efort inutil)	
6 februarie	Die Schirmherrn von Lissabon oder der Kronenstreit (Protectorii Lisabonei sau lupta pentru coroană)	Friedrich Wilhelm Ziegler
7 februarie	Ein Uhr (Ora unu)	Wilhelm Vogel
8 februarie	Die glückliche Täuschung (Fericita înșelăciune)	Gioacchino Rossini
10 februarie	Weltton und Herzensgüte (Weltton și bunătatea inimii)	Friedrich Wilhelm Ziegler
11 februarie	Seara premergătoare aniversării a 61 de ani de către împăratul habsburgic Francisc I, sărbătorită cu teatru de revistă	
12 februarie	Fără reprezentație, dar la redută s-a desfășurat un bal cu ocazia zilei de naștere a suveranului	
13 februarie	Fridolin	Franz Ignaz von Holbein
14 februarie	Aschenbrödel (Cenușăreasa)	Niccolo Isouard
15 februarie	Die Reise nach Paris (Călătoria la Paris)	Adolph Bäuerle
17 februarie	Das Fläschchen Cöllnerwasser (Sticluță cu apă de colonie) sau Denkschrift eines Husaren-Officers (Memoriul unui ofițer de husari) și Die Heimkehr (Întoarcerea acasă)	Eugène Scribe Ernst von Honwald
19 februarie	Die Deutsche Hausfrau (Casnica germană)	August von Kotzebue
20 februarie	Grupaj dramaturgic și muzical cu titlul „Alles lustig, nichts traurig (Doar veselie, fără tristețe)”	
21 februarie	Die Mohrinn (Femeia maură)	Friedrich Wilhelm Ziegler
22 februarie	Till Eulenspiegel	Matthäus Stegmayer
23 februarie	fără reprezentație	
24 februarie	Der Schnee (Zăpada)	Daniel-François-Esprit Auber
25 februarie	fără reprezentație	
26 februarie	Wulfried von Hohenstein	Franz Carl Weidmann
27 februarie	Titus der Gütige (Clemența lui Titus)	Wolfgang Amadeus Mozart
28 februarie	Maria Szetsi sau Die seltene Brautwerbung (Ciudata bursă matrimonială)	Karl Meisl

Data	Piesa	Autor/Adaptat de
1 martie	Doctor Kramperl sau Fünf Bräutigame und eine Braut (Cinci miri și o mireasă)	Josef Alois Gleich
2 martie	Der Rehbock (Căpriorul)	August von Kotzebue
3 martie	Der Citherschläger und das Gaugericht	August von Kotzebue
4 martie	fără reprezentație (Miercurea Cenușii)	
5 martie	Die Schweizerfamilie (Familia elvețiană)	Joseph Weigl
7 martie	Menschenhaß und Reue (Mizantropie și regret)	August von Kotzebue
8 martie	Sieben Mädchen in Uniform (Șapte fete în uniformă)	Louis Angely
9 martie	Joseph und seine Brüder (Iosif și frații săi)	Alexandre-Vincent Pineux Duval
10 martie	Der Vater und seine Kinder (Tatăl și copiii săi)	Franz Joseph Hassaureck
12 martie	Die weiße Frau (Femeia în alb)	Eugène Scribe
14 martie	Julius von Sassen sau Barbarei des achtzehnten Jahrhunderts (Barbaria secolului al 18-lea)	Gottlieb Wetzinger

Pl. I. Prima pagină a publicației *Notizen...*, nr. III, 16 decembrie 1828 (colecția Muzeului Național al Banatului din Timișoara). / The first page of *Notizen...*, no. III, December 16th, 1828 (collection of The National Museum of Banat in Timișoara).

OAMENI, DESTINE, FAPTE: ASPECTE DEMOGRAFICE, SOCIALE ȘI CONFESIONALE LA SARAVALE (JUD. TIMIȘ) ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA*

Gabriela Adina Marco**

Cuvinte cheie: aspecte demografice, români, sârbi, separare, ortodoxism, Biserică, Saravale (jud. Timiș).

Keywords: demographical aspects, Romanians, Serbians, separation, Orthodoxy, Church, Saravale (Timiș County).

People, destinies, facts: demographical, social and confessional aspects in Saravale (Timiș County) during the second half of the 19th century

(Abstract)

The research focuses on the specific aspects of the confessional dispute regarding the Romanian and Serbian Orthodox Church hierarchic separation, concerning the mixed community of Saravale, in Timiș County. Following the Metropolitanate separation and other ecclesiastical issues, the subsequent actions included a local phase, meaning the separation in the mixed communities during almost half of a century. The hierarchical separation did not happened peacefully in this community, but in the court of law. The first part of this paper refers to the demographical reality in Saravale between 1869 and 1910. The second part of the study focuses on the confessional dispute regarding the Romanian and Serbian Orthodox Church hierarchic separation.

În zona Banatului, a doua jumătate a secolului al XIX-lea a fost caracterizată pe plan religios de procesul complicat de despărțire ierarhică dintre comunitățile mixte româno-sârbe. În acest complex context, în prima parte a studiului dorim să prezentăm situația demografică a localității Saravale din actualul județ Timiș. A doua parte a prezentei analize se focalizează pe detaliile privind procesul de separare a comunității mixte româno-sârbe¹.

Realități demografice în Saravale

Comuna de pe valea Mureșului Inferior este atestată documentar în anii 1332–1334², în registrele catolice de colectare a dijmei papale. Această localitate este cunoscută sub două denu-

miri: Saravale și Sarafola, ambele utilizate și în vocabularul actual.

Conform recensămintelor³ realizate de autoritățile maghiare în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și primele decenii ale secolului trecut, pentru localitatea Saravale se desprind realitățile demografice prezentate cu ajutorul tabelelor și graficelor de mai jos. Tabelul nr. 1 reflectă numărul populației constatată în urma recensămintelor. Din analiza cifrelor se poate constata că această comună bănățeană poate fi încadrată în categoria localităților foarte mari, dacă ne ghidăm după clasificarea propusă de cercetătorul clujean Ioan Bolovan⁴. În

* Studiul reprezintă parte din teza de doctorat a autoarei, intitulată *Dimensiuni istorice, sociale, confesionale și culturale româno-slave pe valea Mureșului Inferior (1802–1918)*, susținută la data de 9 aprilie 2019 la Academia Română, Institutul de Istorie „George Barițiu”, Cluj-Napoca.

** Complexul Muzeal Arad, P-ța George Enescu, nr. 1, Arad; e-mail: mgabi16@gmail.com

¹ Trebuie făcută precizarea că acest material se bazează exclusiv pe cercetări efectuate în Arhivele Statului, Serviciul Județean Arad. Studiul altor fonduri arhivistice sau bogata bibliografie de specialitate pot completa fericit informațiile cuprinse în prezentul studiu.

² Dan Barbu, *Mic atlas al județului Timiș. Caleidoscop*, ed. 6, Timișoara (2014), 349–350.

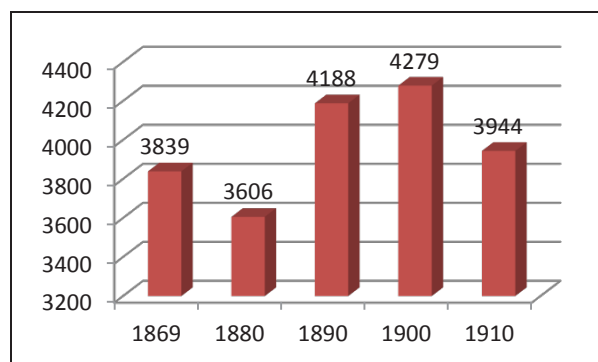
³ Cifrele din tabelele statistice – și care au stat la baza graficelor – au fost preluate din următoarele surse: *Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai* (2005), *passim*; *Recensământul din 1880. Transilvania* (coord. Traian Rotariu), Cluj-Napoca (1997), *passim*; *A Magyar Korona Országainak Helységnévtára*, Budapesta (1892), *passim*; *Recensământul din 1900. Transilvania* (coord. Traian Rotariu), Cluj-Napoca (1999), *passim*; *1900. évi népszámlálása*, partea a II-a, vol. 2, Budapesta (1904), *passim*; *Recensământul din 1910. Transilvania* (coord. Traian Rotariu), Cluj-Napoca (1999), *passim*; *1910. évi népszámlálása*, partea a II-a, vol. 48, Budapesta (1913), *passim*.

⁴ Ioan Bolovan, *Transilvania între Revoluția de la 1848 și Unirea din 1918. Contribuții demografice*, Cluj-Napoca (2000), *apud* Corneliu Pădurean, *Populația comitatului Arad în secolul al XIX-lea*, Arad, 130.

primul recensământ supus analizei, cel din anul 1869, cei 3839 de sarafoleni erau organizați în 840 familii.

Tabelul nr. 1. Numărul total de locuitori

1869	1880	1890	1900	1910
3839	3606	4188	4279	3944

Graficul nr. 1. Numărul total de locuitori

Tabelul nr. 2 prezintă situația demografică pe națiuni a locuitorilor din Saravale. Pe baza cifrelor, se poate observa că în toate recensămintele predominante sunt comunitățile de români și sârbi, urmate de germani și maghiari. Cu excepția anului 1890, în ceilalți ani, la Saravale au fost recenzați și slovaci.

Această varietate de grupuri etnice a îmbrățișat în principal paleta confesională formată din ortodocși, romano-catolici, greco-catolici și mai puțin evanghelici-lutherani sau reformați. Din studiul situației demografice confesionale a locuitorilor din Saravale, se poate lesne observa că evreii au fost prezenți și aici, această comunitate situându-se la un procent de puțin peste 1% din totalul populației.

Tabelul nr. 2. Situația demografică pe națiuni

Anul	Români	Maghiari	Germani	Slovaci	Sârbi	Altele
1880	1814	104	429	3	1094	161
1890	2170	201	560	0	1237	20
1900	2190	183	611	2	1254	39
1910	2093	109	496	12	1233	1

Tabelul nr. 3. Situația confesională

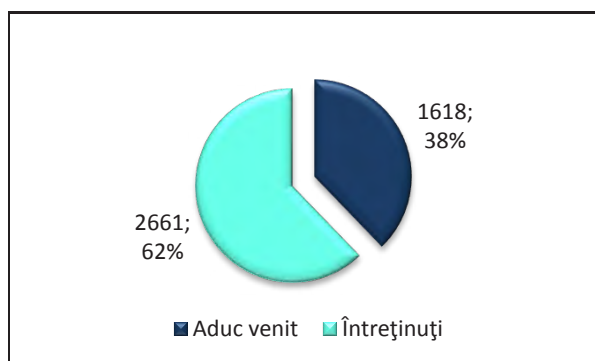
Anul	Ortodocși	Greco-catolici	Romano-catolici	Reformați	Evanghelici-lutherani	Izraeliți	Altele
1869	3385	-	407	-	1	42	-
1880	3045	4	500	1	3	53	0
1890	3398	40	677	22	2	49	0
1900	3475	10	734	12	0	42	6
1910	3298	4	591	20	7	22	2

Starea economico-socială a localității Saravale este demonstrată de cifrele reale cuprinse în Tabelul nr. 4, ilustrate cu ajutorul graficelor nr. 2 și nr. 3. De aici, se poate observa faptul că există o corelare între așezarea geografică și ocupațiile locuitorilor. Fiind o comună de câmpie, la începutul secolului al XX-lea, sarafolenii au îmbrățișat în principal ocupații agricole – 84,67% în anul 1900, respectiv 71,91% în anul 1910 din totalul locuitorilor.

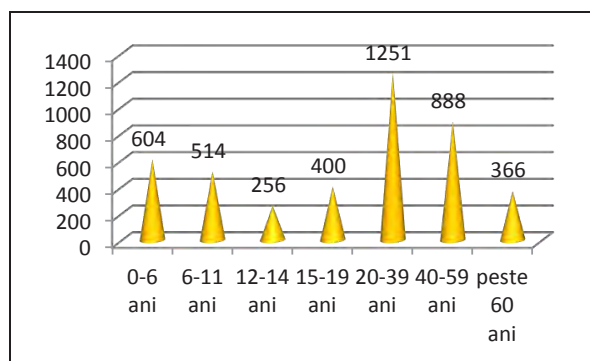
De obicei, capul familiei – tatăl – era cel care aducea venit în familie, care mai cuprindea soția și copiii. Această realitate este demonstrată și de faptul că în perioada 1900–1910, persoanele care „aduc venit” au fost mai reduse numeric decât persoanele „întreținute”.

Tabelul nr. 4. Situația socio-profesională

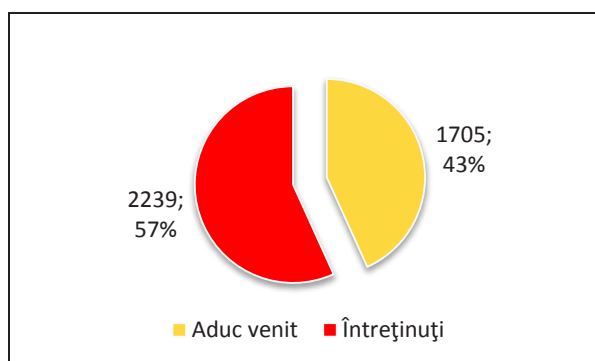
	1900	1910
Aduc venit	1618	1705
Întreținuți	2661	2239
Proprietari de terenuri agricole care aduc venit	1370	1226
Întreținuți	2284	1628
Industrie, meseriași	107	124
Întreținuți	193	163
Negustori și cămătari	20	20
Întreținuți	26	32
Lucrători în transporturi	7	19
Întreținuți	22	41
Ocupații în administrație și „meserii libere”	23	27
Întreținuți	59	39
Zilieri	37	169
Întreținuți	42	193
Argați, servitori	32	21
Întreținuți	1	0
Alte meserii sau nedeclarate	15	99
Întreținuți	50	143

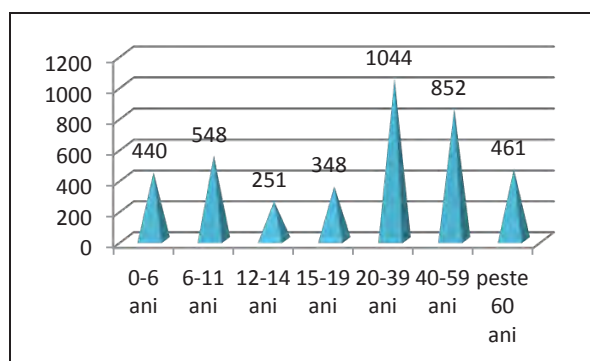
Graficul nr. 2. Reprezentare comparativă privind persoanele aducătoare de venit (1900)

Graficul nr. 4. Populația pe grupe de vârstă (1900)

Graficul nr. 3. Reprezentare comparativă privind persoanele aducătoare de venit (1910)

Graficul nr. 5. Populația pe grupe de vârstă (1910)

Tabelul nr. 5. Populația pe grupe de vârstă

Anul	0–6 ani	6–11 ani	12–14 ani	15–19 ani	20–39 ani	40–59 ani	peste 60 ani
1900	604	514	256	400	1251	888	366
1910	440	548	251	348	1044	852	461

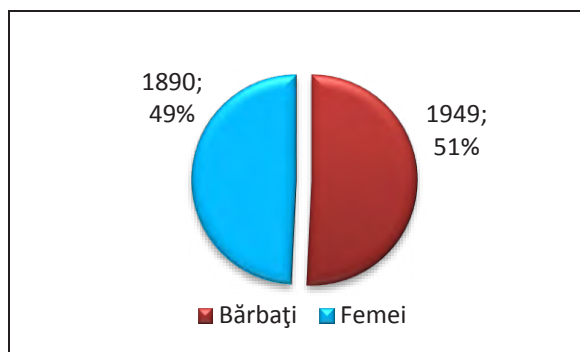
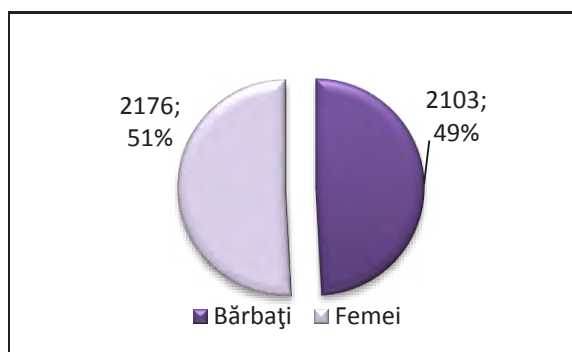
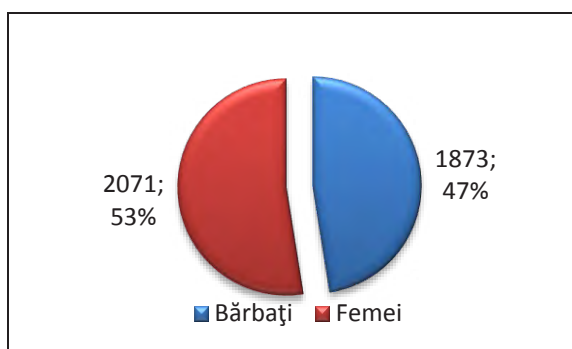
Corelat cu aspectele statistice prezentate anterior, autoritățile recenzoare au fost interesate să surprindă și repartitia populației pe grupe de vârstă. Pentru localitatea Saravale, în anii 1900 și 1910 s-a realizat sinteza privind grupele de vârstă în care se încadrează populația, situație detaliată în Tabelul nr. 5 și ilustrată prin intermediul graficelor nr. 4 și nr. 5. Analizând cifrele reale și procentele, se constată că, atât pentru anul 1900, cât și pentru anul 1910, un vârf ponderal este dat de populația tânără, cuprinsă în grupa de vârstă „20–39 de ani”, fiind urmată de populația adultă („40–59 de ani”), restul locuitorilor fiind distribuiți în celelalte grupe de vârstă în mod cvasi-egal. Această numărătoare a populației a venit și în ajutorul autorităților educaționale, care au putut folosi rezultatele recensămintelor în vederea stabilirii numărului copiilor obligați la frecventarea școlii, atât a celei elementare, cât și a celei „de repetițiune”.

Aspecte sociale ale societății sunt surprinse de recensăminte prin răspunsurile primite la întrebările referitoare la genul și situația maritală a respondenților. Pentru localitatea Saravale aceste detalii sociale referitoare la gen sunt redată prin intermediul Tabelului nr. 6 și a graficelor nr. 6, 7 și 8. Conform recensămintelor, bărbații și femeile care locuiau în Saravale erau în proporții aproape egale. În anul 1869 s-au recenzat cu 59 de bărbați mai mulți decât femei. În anul 1900 situația se schimbă, acum fiind recenzate cu 73 mai multe femei decât bărbați. Pentru anul 1910 diferența este mai mare în favoarea femeilor (un plus de 198). Dinamica acestor cifre poate avea drept cauză fenomenul „la modă” în acei ani printre est-europeni, acela de a pleca pe continentul american pentru a face avere⁵.

⁵ Detalii la Gelu Neamțu, Unele aspecte privind emigrarea românilor din Transilvania în Statele Unite ale Americii la 1907 și 1911, în *Sabin Manuilă. Istorie și demografie. Studii privind societatea românească între secolele XVI–XX* (coord.

Tabelul nr. 6. *Populația în funcție de gen*

Anul	Populația	Bărbați	Femei
1869	3839	1949	1890
1900	4279	2103	2176
1910	3944	1873	2071

Graficul nr. 6. *Populația pe genuri (1869)*

Graficul nr. 7. *Populația pe genuri (1900)*

Graficul nr. 8. *Populația pe genuri (1910)*

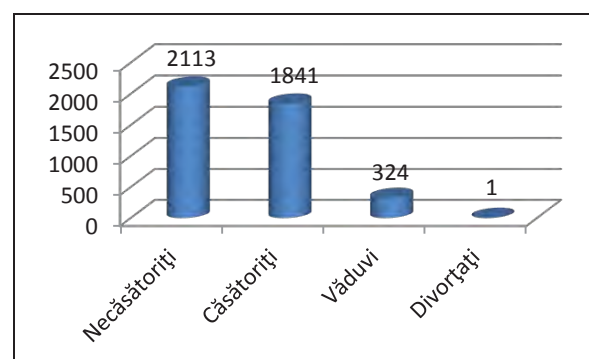
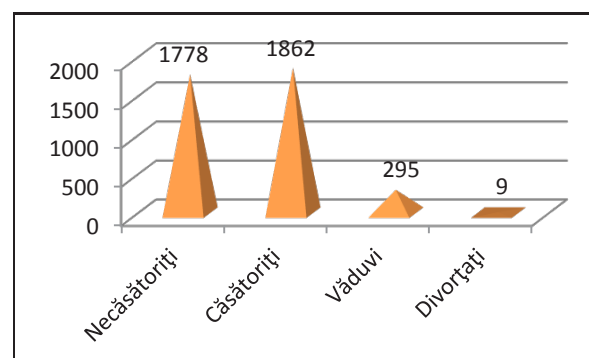
Atât la Saravale, cât și în celelalte localități din Banat și Transilvania, percepțiile creștine referitoare la familie erau foarte bine înrădăcinate în conștiința simplilor cetățeni. Ideea este reflectată și din analiza cifrelor statisticilor oficiale. Astfel, în cei doi ani supuși analizei (1900 și 1910) se constată

Sorina Bolovan, Ioan Bolovan), Centrul de Studii Transilvane, Fundația Culturală Română, Cluj-Napoca (1995), 144–153.

că marea majoritate a locuitorilor din Saravale erau căsătoriți sau văduvi. Dintre cei „necăsătoriți” trebuie făcut abstracție de copiii până la 18 ani, aflând apoi cifra exactă a tinerilor necăsătoriți. La rubrica „divorțați” au fost înregistrați doar 10 cazuri, dintre care doar unul singur pentru anul 1900 și 9 în anul 1910.

Tabelul nr. 7. *Situația privind aspecte maritale*

Anul	Necăsătoriți	Căsătoriți	Văduvi	Divorțați
1900	2113	1841	324	1
1910	1778	1862	295	9

Graficul nr. 9. *Situația privind aspecte maritale (1900)*

Graficul nr. 10. *Situația privind aspecte maritale (1910)*

Procesul de despărțire a comunității mixte româno-sârbe

O primă etapă a procesului de cristalizare a națiunii române din Transilvania și Banat a constat în faptul că românii ortodocși au început să conștientizeze ideea că o conducere bisericească reprezenta, de fapt, o conducere națională, ceea ce a determinat debutul procesului de emancipare religioasă de sub ierarhia sârbească, proces cunoscut drept „despărțirea ierarhică”.

În părțile arădene și bănațene, Revoluția de la 1848 a avut un puternic caracter antisârbesc, revoluționarii românii solicitând cu diferite ocazii autonomia Bisericii Ortodoxe Române față de

ierarhia sârbească. De altfel, acest deziderat a fost auzit pe tot parcursul primei jumătăți a secolului al XIX-lea. Cu prilejul Congresului național-bisericesc din august 1864, în urma argumentelor prezentate de partea română și în urma „rugării” personale a împăratului Francisc Iosif I, prin „scrisoarea de mână din 13 Augustu 1864”⁶, s-a hotărât „posibilitatea înființării unei Mitropolii românești coordonată cu cea sârbească”⁷. În urma acestei hotărâri sinodale, a urmat celebrul decret imperial („bilet de mână a Maiestatei Sale ces. reg. apostolice”) din data de 12/24 decembrie 1864, prin care „se concede preagratios înființarea unei Mitropolii independente, coordonate celei sârbești și biserica eparhială din Ardeal se ridică la demnitatea de Metropolitană denumindu-se totodată Excelenția Sa de Întâiul Arhiepiscop și Mitropolit”⁸ în persoana lui Andrei Șaguna.

După despărțirea la nivel de Mitropolie, negocierile pentru realizarea separării comunităților mixte au durat până în anul 1871, când s-a emis un act comun⁹, prin care se stabileau comisiile reprezentante ale celor două Mitropolii, care vor asista la despărțirea din comune, precum și metodologia aferentă. Situația comunelor mixte s-a tergiversat deoarece, între timp, s-au negociat și alte subiecte esențiale, precum situația fondurilor comune și a mănăstirilor. Etapele acestui complex proces de separare au constituit un drum anevoios, în urma căruia s-a ajuns la un numitor comun în ceea ce privește fondurile, fundațiunile și averea bisericească administrate în comun, precum și asupra „învoielii” separării la nivel de parohii mixte. Conform metodologiei, etapele desfășurării acțiunii de separare constau în: prima fază reprezenta tentativa de reconciliere pașnică pe plan local: „este mai întâi afacerea locuitorilor acelei comune”. În caz de nereușită, intervin comisiile mixte, ce militază tot pentru împăcarea pașnică „spre scopul mijlocirii de despărțire”¹⁰.

Deși s-a încercat din răspuțeri ca separarea la nivel local să se realizeze pe cale pașnică, la Saravale (Sarafola), precum și în alte comune mixte, despărțirea s-a realizat pe cale judecătorească. Obiectele

disputei au constatat în clădirea bisericii, cărțile și obiectele de cult, averea școlii confesionale, sesiile de pământ, precum și sumele de bani gestionate în comun până atunci.

Clădirea Bisericii Ortodoxe din Saravale a fost construită în comun de către români și sârbi în anul 1777, în stil baroc, iconostasul fiind realizat în anul 1811 și pictat de Arsenie Teodorovici. După finalizarea procesului de despărțire a celor două comunități, lăcașul de cult a revenit sârbilor. Până la încheierea procesului de despărțire, în biserică s-au oficiat slujbe comune până în anul 1901, când românii și-au construit o biserică proprie¹¹.

În vederea stabilirii averii care trebuia împărțită între români și sârbi, s-a realizat un inventar al tuturor bunurilor comune. Astfel, biserica a fost evaluată la suma de 40200 florini¹². Totodată, s-a efectuat un recensământ local pentru a determina ponderea etnică a populației, pentru același scop. S-a constatat că în anul 1889, în Saravale trăiau 443 capi de familie, 1021 bărbați și 996 femei, respectiv 2017 români¹³.

Inițial, românii au solicitat două treimi din averea bisericească comună, folosind ca argument principiul proporționalității credincioșilor. De asemenea, solicitau clădirea bisericii, urmând să plătească comunității sârbești, ca despăgubire, suma de 7000 florini. Totodată, comunitatea română pretindea de la sârbi și o despăgubire în valoare de 4000 florini pentru cedarea clădirii școlii. Sârbii, însă, nu au fost de acord cu aceste cerințe ale românilor.

În documentele vremii se menționează că românii din comuna Saravale s-au confruntat cu „neonestele apucături și intrigi sârbești”¹⁴, atât în perioada cât au durat procedurile de despărțire de sârbi, dar chiar și după încheierea procesului de separare.

În anul 1873 s-a solicitat ca viitorii preoți să cunoască atât românește, cât și sârbește. S-a hotărât ca serviciul divin să fie oficiat alternativ, în limba română pentru o săptămână și în limba sârbă în următoarea săptămână, conform proporției

⁶ *Acte oficiale, privitoare la înființarea Mitropoliei gr. resaritenă a Românilor din Transilvania, Ungaria și Banatu, Sibiu, Tipografia Archidieceșana (1867)*, 11.

⁷ *Ibidem*, 13.

⁸ *Ibidem*, 24.

⁹ Arhive Naționale, Serviciul Județean Arad (în continuare S.J.A.N. Arad), *fond Episcopia Ortodoxă Română Arad, documentele provenite de la delegația congresuală română pentru separarea averilor bisericii ortodoxe române de cele ale bisericii ortodoxe sârbești*, dosar nr. 2/1870–1880, f. 162.

¹⁰ *Idem*, dosar nr. 9/1868–1872, f. 91.

¹¹ Lucian Mic, *Episcopia ortodoxă sârbă a Timișoarei (1850–1900). Elemente de organizare administrativ-bisericească, în Tradiție și modernitate în mărturisirea credinței. 100 de ani de la sfințirea bisericii „Sfântul Ilie” din Timișoara-Fabric* (coord. Cosmin Panțuru), Sibiu/Timișoara (2013), 21–22.

¹² Vasa Lupulovici, *Viața bisericească a sârbilor din Banat între anii 1865–1918*, Cluj-Napoca (2009), 43.

¹³ S.J.A.N. Arad, *fond Episcopia Ortodoxă Română Arad, documentele provenite de la delegația congresuală română pentru separarea averilor bisericii ortodoxe române de cele ale bisericii ortodoxe sârbești*, dosar nr. 39/1889–1900, f. 126–133.

¹⁴ *Ibidem*, f. 186.

locuitorilor din Sarafola (2/3 români, 1/3 sârbi). La slujbele de botez, cununie, înmormântare etc., limba liturgică era în funcție de etnia respectivului credincios. Partea sârbă nu a fost de acord cu această solicitare. „Toate aceste frecări și nemulțumiri s-ar delătura dacă consistoriul Timișoara ar fi recercat în interesul păcii a orândui acolo alt preot” care să cunoască cele două limbi și care „să fie capace a observa usul au vechiul modus vivendi” din Sarafola¹⁵.

Neputându-se ajunge la un numitor comun în mod pașnic, „credincioșii români din comunele mestecate Marghita mare, Ciacova, Pojejena, Sarafola și Fabricu-Timișoara și declară dorința ca delegațiunea să se îngrijească de apărarea cauzei lor în procesul de despărțire”¹⁶, se constată în cadrul ședinței comisiei române de la Arad din 9 și 10 noiembrie 1873. „Causa despărțirii nu stă locului, dar fiind cauză veche și greu de deslegat nu se poate rupe așa curând. Fiți cu răbdare; unde a trecut multul treacă și puținul, bun este Dumnezeu!”¹⁷ sunt îndemnați locuitorii din Sarafola de către Ioan Lengher, membru al subcomisiei române care s-a ocupat de cazul acestei comunități mixte.

În anul 1873, în vederea separării dintre comunitățile română și sârbă s-au format mai multe comisii mixte. Pentru comunele Sănnicolau Mare, Sarafola, Felnac și Monoștur, Cenadul Sârbesc și Ecica, s-a stabilit ca această comisie, din partea sârbilor, să fie condusă de către protopopul de la Kikinda, Paul Vlaovics¹⁸, în timp ce comisia română era formată din protosincelul Andrei Papp și asesorul Petru Petrovici. Peste câteva luni, în septembrie 1873, pentru încercarea de despărțire în comunele Sănnicolau Mare, Sarafola, Felnac și Monoștur, partea sârbă a desemnat noi membri în comisia mixtă, în persoana protopopului Nicolau Nikolić, preot în Satchinez, Petru Jivcovici, „fisc consistorial” și dr. Svetozar Dimitrievici, avocat în Timișoara¹⁹.

În 21 iunie 1873²⁰, partea română a propus sârbilor ca termen pentru a se deplasa în comuna Ecica perioada 9/21 și 10/22 iulie, pentru Saravale perioada 12/24 și 13/25 iulie, pentru Cenadul sârbesc zilele de 15/27 și 16/28 iulie, iar pentru Sănnicolau Mare perioada 18/30 și 19/31 iulie. Sârbii au întârziat cu răspunsul câteva luni, astfel că, la data de 9/21 septembrie 1873, într-o scrisoare

semnată de către membrii comisiei române și adresată episcopului Aradului, Procopie Ivașcovi (1852–1873), se motiva urgentarea realizării despărțirii de comunitatea sârbă în comunele menționate mai sus: „cuget că acuma după ce și lucrul câmpului s-a mai săvârșit, după ce și morbul epidemic precum se arată s-a cam potolit apoi după ce și comisiunea noastră în alte locuri și-a isprăvit pertractările, ar fi la timp și neîncungiurabil de lipsă ca să escurgem și în comunele mestecate St-Mikloșiul-mare, Cianadul-sârbesc, Sarafola și Ecica spre a întreprinde și efectui și acolo pertractările de despărțire cu care suntem însărcinați”²¹.

Conform unor noi termene, delegația mixtă a propus un nou program pentru a se deplasa la Saravale în data de 7/19 și 8/20 octombrie 1873, urmând Cenadul sârbesc în data de 9/21 și 10/22 octombrie, iar după finalizarea procedurilor legale de despărțire în acea localitate, comisia să se îndrepte spre comuna Ecica în data de 12/24 și 13/25 octombrie „pentru efectuarea pertractării comisionale în meritul despărțirii ierarhice a credincioșilor noștri din comunele mestecate, comisiunea noastră delegațională în conțelegere cu cea sârbă au defipt termenele”²² de mai sus.

În ciuda tuturor eforturilor comisiei mixte nu s-a putut realiza despărțirea pașnică, drept urmare, la data de 26 decembrie 1873, se face din nou precizarea: „credincioșii noștri români din comunele mestecate Fenlacu, suburbiul Fabricu-Timișoara, Chinezu, Becicherecul mic, Mehala, St. Nicolaul-mare, St. Andraș, Saravola și Cianadul-unguresc neputându-se împăca cu coreligionarii sârbi sunt avertați la proces, adică cauza lor de despărțire a rămas să se decidă înaintea Tribunalului regesc din Budapesta ce se va delega cât mai curând”²³.

În 26 februarie 1890 a avut loc înființarea Parohiei Ortodoxe Române Saravale: „constituirea românilor din numita comună în comună bisericească ca corp moral și respective persoană juridică”²⁴ scria în actul de constituire. În 18 decembrie 1895, Ștefan Chita, „în calitate de vice președinte al comitetului parohial, la îndemnul credinciosului popor din comuna Sarafola, umilit Vă rog a ne adresa puține cuvinte de mângâiere în cauza despărțirii de către frații sârbi, însătoșați după lumină, însetați de a ieși de sub jugul străin, cu neastâmpăr așteptăm alăturarea la mama Archidieceasă Arădană”²⁵ adresa această solicitare

¹⁵ *Ibidem*, f. 92.

¹⁶ Idem, dosar nr. 9/1868–1872, f. 77.

¹⁷ Idem, dosar nr. 39/1889–1900, f. 70.

¹⁸ Idem, dosar nr. 24/1873–1874, f. 110.

¹⁹ Idem, dosar nr. 40/1890–1905, f. 91.

²⁰ Idem, dosar nr. 24/1873–1874, f. 169.

²¹ *Ibidem*, f. 96.

²² *Ibidem*, f. 159.

²³ Idem, dosar nr. 25/1873–1874, f. 84.

²⁴ Idem, dosar nr. 39/1889–1900, f. 148.

²⁵ *Ibidem*, f. 69.

episcopului Aradului, care a trimis la Saravale o scrisoare prin care își exprima bucuria de a primi sub oblăduirea sa pe credincioșii din parohia nou-înființată.

După douăzeci de ani, problema despărțirii comunității mixte româno-sârbe din Saravale era departe de a fi rezolvată. La data de 17/29 mai 1892 a fost numit noul administrator parohial sârb pentru Saravale în persoana lui Vlada Veselinovits²⁶. La data de 6 aprilie 1895, românii au solicitat autorităților religioase numirea unui preot român pentru credincioșii români, deoarece administratorul parohial numit de Consistoriul Diecezan din Timișoara nu cunoștea decât limba sârbă și nu putea deservi credincioșii români în „diferitele funcțiuni religioase reclamate de poporeni români... ca d.e. mărturisirile; iertăciunile etc. au devenit ilusorie pentru credincioșii români cari din această cauză au început a slăbi în credință și a se înstrăina de sfta biserică”²⁷. La data de 24 februarie 1893, Ioan Lengher, membru al delegației române de despărțire, raporta episcopului arădean despre întâlnirea avută la Timișoara cu episcopul sârb Nicanor Popovici și „fiscul consistorial” Svetozar Dimitrievici, propunând următoarele: la Saravale preotul actual sârb să încerce să slujească și în limba română „după cum a fost usul până acuma”, problemă rămasă fără o concluzie satisfăcătoare²⁸.

În ședința Consistoriului arădean din data de 22 decembrie 1895 se constată că la Saravale „causa despărțirii de sârbi au ajuns dela a fi supusă înțelep-tei judecăți a judecătorilor chemate de Majestatea Sa bunul nostru împărat și rege ca să judece”. În urma sentinței cu nr. 30602/895²⁹, românii au primit un număr de 33 de cărți de cult tipărite în limba română, 1,5 „lanțe” de pământ și jumătate din cimitir. Din cele trei sesii parohiale existente, românii au primit câte jumătate din fiecare, la fel și partea sârbă. Biserica și școala au trecut sub jurisdicție sârbească, aceștia fiind nevoiți să plătească românilor ca despăgubire suma de 6735,37 florini, în 5 rate anuale. La data de 8/20 mai 1899, sârbii din Saravale achitau românilor cea de-a treia rată din despăgubire, în sumă de 1237,08 florini³⁰. Matricolele aveau să rămână în continuare în custodia părții sârbe, cu obligația de a furniza în mod gratuit extrase de botez, cununie sau deces pentru credincioșii români.

La finele anului 1896, după încheierea

procedurilor de separare a comunității mixte din Saravale, ierarhia sârbă a impus un „arunc” (impozit) pe locuitorii români ieșiți de sub ierarhia sârbă, suma totală fiind de 2000 florini, ca „restanțe la speșele congresuale din Carloviț”. Același „arunc” se dorea să fie încasat și de la românii din comunele Sănnicolaul Mare și Felnac. „Încasarea numitei sume a pus-o în curgere pe cale esecutională administrativă”. Ierarhia română nu a recunoscut acest „arunc” și a protestat către Ministerul Cultelor împotriva abuzului sârbilor. Deși „dela 15 aprilie 1896 încoace nici consistoriul sârbesc din Timișoara, nici preotul sârbesc din Sarafola nu mai au nici un drept și nici o competență asupra Românilor din Sarafola”, totuși au solicitat colectarea sumei de la credincioși. Autoritățile bisericești din Arad și Sibiu, precum și credincioșii din Saravale sunt extrem de indignați, deoarece „nici un fel de act public făcut din partea sârbilor după acea despărțire și așa nici consemnarea susamintită aprobată în 11/23 decembrie 1896, adică la 8 luni după despărțire nu pot avea nici o valoare”³¹.

În anul 1897 componența comisiei mixte de despărțire s-a schimbat. Acum, din partea sârbilor făceau parte: protopopul Nicolau Nicolici, preot în Satchinez, Petru Jivcovici, fisc consistorial și dr. Svetozar Dimitrievici, avocat în Timișoara³². Din partea românilor, comisia era formată din protopopul George Crăciunescu, Iosif Gall, „proprietar și membru al casei magnaților”, Vincențiu Babeș, asesor consistorial, iar suplinitor a fost desemnat George Sârb, avocat și deputat dietal³³. În data de 18 și 19 februarie 1897, membrii comisiei mixte româno-sârbă își propuneau să verifice stadiul despărțirii ierarhice în comunitățile mixte de pe valea Mureșului Inferior. Astfel, se dorea „să ieșim la fața locului în Fenlac” pentru ca să „regulăm toate agendele pretinse de faptica despărțire a românilor de sârbi”³⁴. După rezolvarea controverselor din Felnac, aceeași comisie s-a deplasat și la Saravale și Sănnicolaul Mare pentru a constata stadiul procedurilor de separare a comunităților mixte. La Saravale au constatat că despărțirea dintre români și sârbi era încheiată.

După separarea comunităților ortodoxe sârbe și române din părțile Ungariei, Mitropolia Ortodoxă de Carloviț a fost restructurată în baza „Ordinului de organizare a activităților bisericești, școlare și a fundațiilor în cadrul Mitropoliei Ortodoxe Greco-Răsăritene Sârbe” din 1864 și în

²⁶ *Ibidem*, f. 106.

²⁷ *Ibidem*, f. 75.

²⁸ *Ibidem*, f. 148–149.

²⁹ *Ibidem*, f. 74.

³⁰ *Ibidem*, f. 11.

³¹ *Ibidem*, f. 42.

³² Idem, dosar nr. 40/1890–1905, f. 91.

³³ *Ibidem*, f. 93.

³⁴ Idem, dosar nr. 39/1889–1900, f. 34.

baza tabelor publicate în ordonanța împărătească (Rescriptul imperial) din anul 1868³⁵. De acum înainte, Eparhiile de Arad și Caransebeș aparțineau de Mitropolia românească de la Sibiu, iar Eparhiile de Timișoara și de Vârșeț rămăneau în continuare sub jurisdicția Mitropoliei de Carloviț. Comunitățile sârbești din localitățile majoritar românești rămase sub jurisdicția Eparhiei românești de la Arad au revenit Eparhiei sârbești de la Timișoara. După efectuarea acestor modificări, Parohia Ortodoxă Sârbă din Saravale (Sarafola) a aparținut jurisdicțional de Eparhia sârbească Timișoara³⁶.

Comunitatea română din Saravale și-a construit biserică începând cu anul 1898³⁷, pictura interioară fiind realizată de pictorul Filip Matei. Hramul bisericii este „Sfinții Împărați Constantin și Elena”, sărbătorit în fiecare an la data de 21 mai.

Concluzii

După separarea ierarhică a Bisericii Ortodoxe Române din Transilvania și Banat de Biserica Ortodoxă Sârbă, viața bisericească a continuat pe drumuri separate. Cele două Mitropolii Ortodoxe – cea română și cea sârbească – au fost constituite pe principiul etnic și aveau în subordine un teritoriu suprapus, respectiv Banatul și o parte din

Episcopia Aradului. În aceste regiuni, delimitarea comunităților în localitățile cu populație mixtă s-a realizat pe criteriul etnic.

În localitățile în care până în anul 1864 exista o singură parohie, mixtă, s-a recurs la înființarea a două parohii ortodoxe, pe criteriul etnic; ulterior, averea comună a fost separată pe criteriul proporțional al numărului de credincioși, această situație întâlnindu-se și în localitatea Saravale.

În concluzie, recapitulăm principalele aspecte ale procesului de despărțire ierarhică din localitatea Saravale:

- despărțirea s-a realizat pe cale judecătorească;
- solicitarea de separare a fost întocmită de partea română;
- clădirea bisericii a rămas în folosința comunității sârbe, aceștia plătind o sumă de bani drept despăgubire părții românești;
- procesul de despărțire, început la nivel local în anul 1871, s-a încheiat în anul 1897;
- după separare, Parohia Ortodoxă Sârbă din Saravale (Sarafola) a intrat în componența Episcopiei Ortodoxe Sârbe Timișoara;
- Parohia Ortodoxă Română din Saravale (Sarafola) a intrat în componența Episcopiei Ortodoxe Române Arad.

³⁵ Vasa Lupulovici, *op. cit.*, 59 și urm.

³⁶ Silviu Dragomir, *Banatul românesc. Schiță istorică*, Timișoara (1999), 86.

³⁷ <http://www.por-sannicolaumare.ro/saravale.htm> (accesat în 10 septembrie 2018).

FEMINISM ȘI FILANTROPIE LA CUMPĂNA VEACURILOR XIX-XX. INCURSIUNI ARĂDENE

Felicia Aneta Oarcea*

Cuvinte cheie: Arad, feminism, filantropie, reuniuni și asociații, modă, sport
Keywords: Arad, feminism, philanthropy, reunions and associations, fashion, sports

Feminism and philanthropy on the edge of the 19th–20th centuries. Highlights from Arad (Abstract)

The irreversibility of economic and socio-political changes, as well as demographic mobility, has contributed to changes in space and time perception, generating transformations reflected on the „rhythms of private, daily life”. Re-evaluating women’s role in the European society and implicitly in the Aradean society has timidly sketched the wish for a feminist activism, manifested in an associative spirit. Educated in Austro-Hungarian Empire’s schools or universities, and after 1918, in Romanian ones, they were the bears of their own ethno-confessional, linguistic or traditional identity. On the edge of the 19th–20th centuries, ladies from high society, be they Romanian, Jewish or Hungarian, established numerous reunions, societies and associations. The Great War mobilised an entire civil society – they gathered provisions for soldiers, preoccupied themselves of the fate of the war widows and orphans; Romanian women and their families participated in the Gathering of Alba Iulia on the 1st of December 1918. The ladies were captivated by fashion trends and practiced various sports. The feminine philanthropic spirit reflected itself on the school or socio-cultural structures of Arad, remodeling and integrating Romania in the new world of interbellum Europe.

L abirintul istoriei a stocat poveștile unor destine feminine, capabile prin propriul exemplu, să schimbe percepțiile și mentalitățile deseori eronate ale societății contemporane lor. Descendente ale unor însemnate familii aristocratice ori provenite din rândurile micii nobilimi, a burgheziei înstărite, a intelectualității vremii și a celor iubitori de carte, doamnele din înalta societate s-au străduit să „reinstaleze cele mai înalte valori ale spiritului și ale sensibilității”¹.

Educația din sânul familiei și accesul la învățământul superior au deschis noi orizonturi spațio-temporale, care au înlesnit contactul cu civilizația occidentală. Transformările din „ritmurile vieții cotidiene” au generat timid reevaluarea rolului femeii în societatea europeană a veacurilor XIX-XX, cristalizând un activism feminin asociaționist. Lumea cosmopolită a trasat tendința de conservare a identității cultural-naționale, integrată în multietnicitatea, plurilingvismul și multiconfesionalitatea acelor timpuri.

Indiferent de identitatea etno-confesională, ele s-au remarcat prin acte de caritate, au înființat numeroase reuniuni, societăți și asociații, prin intermediul cărora organizau baluri, serate dansante, expoziții ori practicau diverse sporturi.

Feminism și filantropie

Profundele legături ale familiei Sina cu personalitățile și familiile aristocratice arădene s-au răsfrânt în acțiuni filantropice. Model de conviețuire și devotament, baroneasa Ifigenia Sina (1815–1884), văduva lui Simion Sina, a donat „1000 jugăre cadastrale”, în 8/20 noiembrie 1883, pentru construirea Institutului Teologic-Pedagogic din Arad, după ce în urmă cu două decenii a contribuit financiar la edificarea Catedralei Ortodoxe Române „Nașterea Sfântului Ioan Botezătorul”.

Contemporană acesteia, macedoromâncă la rândul ei, Ecaterina Mocioni de Foeni (1809–1878)², devenită prin căsătorie „de Mocioni” și nepoatele sale, Ecaterina și Eugenia au continuat

* Complexul Muzeal Arad, P-ța G. Enescu nr. 1, felly_oarcea@yahoo.com.

¹ Ionela Simona Mircea, *Un secol de modă în imagini de epocă (1840–1947)*, Alba Iulia (2012), 57.

² Complexul Muzeal Arad, *Colecția de Istorie, Fond Muzeu Oraș* (în continuare C.M.A., C.I., F.M.O.), nr. inv. 7483, Ecaterina de Mocioni (Fig. 1).

Fig. 1. Ecaterina de Mocioni / Ecaterina of Mocioni

actele de caritate, alături de unchii și frații lor³. Despre stăpâna de la Căpâlnaș, monograful și profesorul doctor în teologie Teodor Botiș, apropiat al familiei, nota că s-a remarcat „prin sufletul nobil, din care au izvorât un adânc sentiment religios, o pilduitoare dragoste de neam, o pasionată iubire de artă și mai presus de toate o dărnicie proverbială”⁴. Urmându-i exemplul, nora sa, fermecătoarea Therezia de Mocioni (1859–1934), cu vocea-i excepțională, încânta personalitățile care poposeau în saloanele „micului Trianon”. Memorabilele întâlniri politice și literare erau deseoriacompaniate de cântecele interpretate la pian de Franz Liszt ori Alexandru de Mocioni. Splendoarea locului egala plăcerea pentru desele călătorii prin Imperiul Austro-Ungar ori la propriile palate din Budapesta, unde Therezia rămânea alături de ficele și cumnata ei, Elena de Mocioni. Prezența lor în cercurile înaltei societăți a „patroneselor” din capitala Ungariei nu era un lucru neobișnuit. În 1911, au participat la balul jubiliar al Societății „Petru Maior” de la Pester Lloyd⁵.

³ Maria Berényi, *Familii și personalități macedo-române din Pesta (sec. XVIII-XX)*, Giula (2017), 238; *Biserica și școala*, Arad, VII (1883), nr. 9 (4/16 decembrie), 427.

⁴ Teodor Botiș, *Monografia familiei Mocioni*, Timișoara (2003), 118.

⁵ Elena Rodica Colta, Prezențe feminine în viața arădeană până la Unire, *Simpozion. Comunicările celui de-al XIX-lea simpozion al cercetărilor românilor din Ungaria*, Giula (2010), 74–75.

Fig. 2. Ecaterina (Tinka) de Mocioni (căsătorită Teleki) / Ecaterina (Tinka) Mocioni (after marriage name Teleki)

Aleasa educație o trădează cărțile în germană, franceză, maghiară, română pe care le citeau, bogata corespondență în diverse limbi ori Cartea de Aur a familiei Mocioni, păstrată în patrimoniul Bibliotecii Județene. Era o normalitate. Cele două conflagrații mondiale și instaurarea regimului comunist au schimbat soarta familiei. Memoria colectivă a păstrat în ungherele sale povești despre ultima moștenitoare a Căpâlnașului, Ecaterina (Tinka) de Mocioni (1893–1959)⁶, căsătorită cu contele Eugen Teleki (1880–1947). S-a stins în sărăcie, iar fiul lor Eugen Teleki junior (1920–1989), școlit la Oxford, supranumit „contele boschetar”, avea să fie găsit fără suflare în gara din Zam. S-a sfârșit o lume, una în care aristocratele Mocioni au creionat prestigiul Aradului în Europa acelor timpuri⁷.

⁶ C.M.A., C.I., F.M.O., nr. inv. 7516, Ecaterina (Tinka) de Mocioni (căsătorită Teleki), (Fig. 2).

⁷ Elena Rodica Colta, Modele de viață. Istoria familiei aromâne Mocsonyi de la Căpâlnaș, în *Modele de conviețuire în Europa Centrală și de Est*, Arad (2000), 47–68; Viorel Marineasa, Daniel Vighi, *Contele boschetar. Maiakovski la Lipova. Povestiri de pe Valea Mureșului*, Timișoara (2015), 106–125.

Înscriindu-se în tiparele filantropismului, educației și culturii românești, Elena Ghiba Birta (1801–1864) – prin intermediul fundației omonime (2 iulie 1863), precum și a literelor testamentare – a acordat anual 12 burse de merit în valoare de 200 fl. pentru studenții cu venituri mici, „de religie ortodoxă și de origine greacă sau română din județele Bihor, Bichiș sau Cenad”⁸. Patroneasa Școlii Civile pentru Fete din Arad, cunoscută în epocă pentru numeroase donații, va fi întotdeauna pomenită în registrul persoanelor care susțineau studenții aflați în imposibilitatea de a-și plăti taxele de studii. În semn de prețuire, Școala Civilă de Stat pentru Fete îi poartă astăzi numele, Colegiul Național „Elena Ghiba Birta”. Exercițiul de recunoștință al arădenilor s-a concretizat în așezarea bustului ei, realizat de Luigi Varga, în fața amintitului edificiu, în anul 1992.

Neobositele acte de caritate ale aristocraților macedoromâni au fost completate la o scară mai mică de fundațiile înființate în mediul urban sau rural arădean. Dintre acestea o consemnăm pe cea a Petronelei Csáky, din Apateu, apărută la începutul deceniului nouă al veacului XIX, care deținea o avere de 1.500 fl. Din aceasta s-au acordat burse, au fost premiați trei elevi în anul 1887–1888, s-a asigurat baza materială a instituției școlare și manuale școlare⁹.

Cristalizarea elitei intelectuale feminine românești în acest spațiu explică nașterea în deceniul nouă al veacului XIX a unei reuniuni ale cărei începuturi se leagă firesc de mișcarea feministă transilvăneană și europeană.

Reuniunea Femeilor Române din Arad și Provincie, constituită în 31 ianuarie 1884, a avut ca obiectiv major fondarea unei instituții de învățământ pentru tinerele românce. Susținută de soțul ei, reputatul avocat Ioan Popovici-Desseanu (1831–1893)¹⁰, Hermina (1844–1889)¹¹, născută Raț, nepoata episcopului Gherasim Raț, a reunit elitele feminine. Beneficiari ai unei alese educații, cei doi soți, reprezentanți ai micii nobilimi românești, au susținut dezideratele politice și cultural-educaționale.

⁸ Maria Bérenyi, *Personalități marcante în istoria și cultura românilor din Ungaria (sec. XIX)*, Giula (2013), 251.

⁹ Idem, Învățământul confesional românesc din Ungaria în secolele al XIX-XX-lea, *Simpozion. Comunicările celui de-al XV-lea simpozion al cercetărilor românilor din Ungaria*, Giula (2006), 85.

¹⁰ Pentru detalii despre viața și activitatea lui Ioan Popovici-Desseanu vezi Eduard Găvănescu, *Ioan Popovici-Desseanu. Viața și activitatea sa*, Arad (1932).

¹¹ C.M.A., C.I., *F.M.O.*, nr. inv. 5078, Hermina Raț, căsătorită Popovici-Desseanu (Fig. 3).

Fig. 3. Hermina Raț, căsătorită Popovici-Desseanu / Hermina Raț, married to Popovici-Desseanu

Despre Hermina, contemporanii săi păstrează amintirea unei femei frumoase și cultivate, cu o voce remarcabilă¹². Mamă a patru copii, ea a reprezentat un model de devotament, spirit filantropic și dragoste față de neam. Zestrea moștenită a transmis-o urmașilor. Fiica ei, Octavia (1879–1949) a studiat la Școala Astei din Sibiu ca bursieră a Asociației pentru Cultura Poporului Român din Arad și la Erzsébet Női Iskola din Budapesta. Asemeni contemporanelor sale, a fost profesoară la Școala Civilă Greco-Ortodoxă de Fete. Nedespărțită de prietena ei de-o viață, Hermina Ciorogariu, a modelat o generație de tinere românce, care au format elita intelectuală feminină românească interbelică¹³. Hermina Popovici-Desseanu s-a stins prea devreme, înainte de a-și vedea visul împlinit. Demersurile sale au fost continuate de pleiada doamnelor din înalta societate¹⁴, care au preluat mărețul proiect. La îndeplinirea lui a stat organizarea unor baluri, serate etnografice, conferințe, licitații cu lucrurile de mână, care au avut ca scop promovarea valorilor culturale românești, subliniind că „...în primul rând nouă ni se cuvine mărețul rol de

¹² Elena Rodica Colta, *Prezențe feminine...*, 76.

¹³ *Caietele Herminei*, A. Popescu, R. Țabac (editori), București (2010), 135–136.

¹⁴ Felicia Aneta Oarcea, *Școala și societatea în comitatul Arad (1867–1918)*, Arad (2012), 162.

purtătoare a culturii române pe aceste plaiuri, și apoi că a sosit în fine timpul ca noi femeile române din aceste părți să lucrăm îndoit, după ce atâta timp am fost condamnate la totala neactivitate pe acest teren cultural”¹⁵. Balurile anilor 1909–1911, desfășurate sub patronajul doamnelor române – Letiția Oncu, Marilina Bocu, Octavia Ciuhandu, Adriana Ispravnic, Eugenia Cicio Pop, Maria Botiș Ciobanu – au fost adevărate manifestații ale „geniului românesc, în care frumosul și alesul costum național dominează în plină strălucire”¹⁶.

Importanța femeii în societate a fost subliniată la Congresul de la Brașov, din 11 mai 1913, la care a participat Maria Botiș Ciobanu. „Femeia română, mama e chemată a veghea, ca o santinelă la altarul nostru național, ca să apere limba noastră strămoșească...”. Necesitatea unei conlucrări a tuturor organizațiilor de femei a dat naștere Uniunii Generale a Femeilor Române din Transilvania și Ungaria, care a priorizat ideea învățământului axat pe gospodărie, industrie casnică și extinderea rețelei instituțiilor filantropice¹⁷.

Binecuvântatul an 1913 de liniște și îndeplinire a proiectului pentru care s-au activat toate resorturile societății românești a adus cu sine zidirea unei școli pentru tinerele românce – Școala Civilă Greco-Ortodoxă Română. Puținele fonduri financiare adunate au fost întregite cu sprijinul mărinimosului basarabean Vasile Stroescu, care a donat pentru acest scop nobil 100.000 de coroane, a Consistoriului arădean și a Băncii „Victoria” (5.000 coroane). Impozantul edificiu a fost inaugurat în 25 decembrie 1913¹⁸.

Marele Război a redirecționat energiile întregii societăți civile înspre susținerea nevoilor de pe fronturi, a supraviețuirii văduvelor și orfanilor, căci lipsurile și sărăcia au măcinat familiile sfâșiate de plecarea bărbaților la luptă. Organizațiile, asociațiile, reuniunile au susținut diverse manifestații, colectând bani și alimente pentru cei năpăstuiți. Unele aristocate precum cele din familia Mocioni – Ecaterina și Eugenia de Mocioni – au stat la

Fig. 4. Elena Goldiș în costum popular /
Elena Goldiș wearing ethnic costume

căpătâiul răniților aduși de pe front la spitalele din Lipova, Făget și Neudorf¹⁹.

Urmărind cu însuflețire evoluția războiului, schimbările politico-strategice și înfrângerile suferite de Puterile Centrale, elita intelectuală a mobilizat întreaga societate pentru susținerea drepturilor naționale ale românilor. Reuniunea Femeilor Române, grupată în jurul președintei Eugenia Cicio Pop, s-a implicat în organizarea Adunării de la Alba Iulia din 1 Decembrie 1918. Eugenia Cicio Pop și Elena Goldiș, delegate cu credențional alături de familiile lor și cele ale intelectualilor timpului au luat parte la visul de unitate românesc.

Implicarea lor în societatea arădeană de la cumpăna veacurilor XIX-XX a fost una meritorie. Urmașe ale unor familii de mici nobili români ori provenite din neamul susținătorilor drepturilor

¹⁵ Rodica Herlo, *Reuniunea Femeilor Române din Arad și Provincie, Ziridava*, X (1978), Arad, 337–338.

¹⁶ *Românul*, Arad, I (1911), nr. 22 (vineri 28 ianuarie/10 februarie), 8; *Tribuna*, Arad, XVI (1912), nr. 22 (27 ianuarie/9 februarie), 5.

¹⁷ Rodica Herlo, *op. cit.*, 339–341.

¹⁸ Din anul 1913, Sofia Beleş a fost desemnată președintă a Reuniunii, iar printre membre figurau nume precum Aurelia Petran, Sofia Papp, Valeria Herbey, Eugenia Cicio Pop, Elena Goldiș, Adriana Ispravnic, Ecaterina Vășan, Maria Botiș Ciobanu, Florica Popovici, Georgiana Lugoian. Secretarul Reuniunii a fost prof. dr. Avram Sădean, iar consilieri: Vasile Goldiș, dr. I. Marșieu, dr. C. Iancu și P. Vasilon.

¹⁹ Maria Berény, *Familii și personalități*, 132–185; Adriana Czibula, *O jumătate de secol la castel: Familia Mocioni din Căpâlnaș, Momente din istoria literaturii publice*, Arad (2015), 144.

politice naționale, ele s-au remarcat prin feminism și spirit filantropic.

Descendentă a familiei de mici nobili români Luțai²⁰, care și-au întins genealogia „dinastiei preoțești” de-a lungul veacurilor, Elena Goldiș (1882–1963)²¹, absolventă a Institutului Pedagogic din Arad, învățătoare la Șeitin²², s-a căsătorit cu reputatul om politic, Vasile Goldiș, care, la rândul-i, dinspre mamă se trăgea din nobilii Cornea Barb de Ileny²³.

Casa soților Goldiș a fost locul întâlnirilor socio-culturale și politice, a apariției ziarului *Românul*, a redactării principalelor acte ale Unirii de la Alba Iulia din 1 Decembrie 1918, a deciziilor cruciale pentru românii din aceste părți ori sediul Societății Ocrotirea Orfanilor de Război. Președinta acesteia, Elena Goldiș, a organizat serbări populare, a colectat bani și cereale pentru sprijinirea copiilor fără părinți²⁴. Cei 150 de orfani adăpostiți la Orfelinatul „Regina Maria” din Arad, cu sprijinul Prefecturii, au beneficiat în 1923 de o colecție de cereale din partea fiecărei comune²⁵. Peste ani, o regăsim în calitate de președintă a Societății Femeilor Ortodoxe Române din Arad²⁶ (1941), societate care a fost expresia „emancipării femeii”. Activitatea acesteia s-a derulat sub patronajul Bisericii Ortodoxe, Elena fiind membră a Comitetului Județean al Operelor Sociale, organism aflat în subordinea Comitetului de Patronaj Județean²⁷.

²⁰ Ioan Cavalier de Pușcariu, *Date istorice privitoare la familiile nobiliare române*, Cluj-Napoca (2003), 217.

²¹ C.M.A., C.I., F.M.O., nr. inv. 4005, Elena Goldiș în costum popular (Fig. 4).

²² C.M.A., C.I., *Fond Ciorogariu* (în continuare F.C.), nr. inv. 34 (*Caietele Herminei. Biografia mea III*, f. 78 (158)).

²³ Sorin Mitu, *Identități moderne în Transilvania*, Cluj-Napoca (2017), 167.

²⁴ Mirela Pachița, Câteva acțiuni umanitare organizate de femeile române în județul Arad la sfârșitul Primului Război Mondial, Corneliu Pădurean, Eugen Ghiță (editori), *Primul Război Mondial. Studii, articole, eseuri*, Arad (2016), 251–256.

²⁵ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Arad, *Fond Prefectura Județului Arad. Acte administrative (1919–1934)*, (în continuare S.J.A.N.A., F.P.J.A.), dos. 12/1923–1924, f. 82.

²⁶ Alin Ciupală, *Bătălia lor. Femeile din România în Primul Război Mondial*, Iași (2017), 159; A. M. Negru, Alexandrina Cantacuzino și mișcarea feministă din anii interbelici, Ane-mari Monica Negru, *Alexandrina Cantacuzino și mișcarea feministă din anii interbelici*, Târgoviște (2014), 14 (Societatea Ortodoxă a Femeilor Române a fost fondată în 1910 în vechiul Regat de către un grup de militante, iar din 1918 s-a aflat sub președinția Alexandrinei Cantacuzino).

²⁷ Mirela Pachița, Organizarea și activitatea instituțiilor de ocrotire și asistență socială din județul Arad în anii 1941–1942, Doru Sinaci, Emil Arbonie (editori), *Administrație*

Cunoscută în vremea sa ca o iubitoare de cultură, valori de patrimoniu și tradiții, la câteva luni după trecerea în neființă a soțului ei, ea i-a donat bunurile memoriale și valorile bibliofile Palatului Cultural. Energicul director, prof. dr. Lazăr Nichi, în acel an (1934) a amenajat în muzeu o sală memorială „Vasile Goldiș”²⁸. Vremurile comuniste au privat-o de statutul de odinioară, stingându-se în anul 1963.

Fig. 5. Maria Botiș Ciobanu

Asemuită „buciumanelor luptătoare, croite parcă din cremenea Apusenilor”²⁹, poeta Maria Botiș-Ciobanu (1886–1950)³⁰, „maestră de limba română”, profesoară a copiilor notarului Vasile Drăgan din Nădășel (1895–1896), cadru didactic al Școlii Civile de Fete de pe lângă ASTRA Sibiu (1 februarie 1896), unde a predat caligrafia, desenul, lucrul de mână și pedagogia de casă, s-a căsătorit în anul 1901 cu reputatul profesor doctor în teologie Teodor Botiș³¹.

La cumpăna veacurilor XIX–XX, membră a Reuniunii Femeilor din Arad, cu energia-i debordantă, determinarea și dăruirea față de semeni a activat ca voluntară, membră și apoi președintă a filialei Crucii Roșii din Arad. A coordonat activitatea spitalelor, a militat pentru ameliorarea condițiilor de detenție a prizonierilor de război sârbi din

românească arădeană. Studii și comunicări din Banat-Crișana, XIII, Arad (2018), 216–217.

²⁸ C.M.A., *Arhiva Palatului Cultural* (în continuare A.P.C.), document nr. 75/1934, filă neinventariată.

²⁹ Stela Simon, *Cei ce-am fost. Portrete. Istorie. Amintiri*, Timișoara (2013), 110–111.

³⁰ https://www.dacoromania-alba.ro/nr54/maria_botis_ciobanu.htm (accesat 29.08.2022), Maria Botiș Ciobanu (Fig. 5).

³¹ M. Tomov, A. Lupu, Maria Botiș (1866–1950), *Ziridava*, XI (1979), Arad, 781–782; Stela Simon, *op. cit.*, 108.

Cetatea Aradului, decimați de tifosul exantematic. Împreună cu pleiada doamnelor române din Arad, a organizat în 1927 Balul sinistraților pentru a ajuta năpăstuiții lăsați fără case de apele revărsate peste Arad³². Proiectele sale caritabile s-au concretizat în fondarea coloniei de vară de la Săvârșin (1925)³³ ori a unei Școli Elementare pentru Copiii Vagabonzi și Cerșetori (1935). Puțina tihnă ce i-o îngăduiau multiplele responsabilități o închina poeziei. Contemporanii săi, printre care și reputatul academician Nicolae Iorga afirma că „Doamna Ciobanu scrie în limba poporului și despre popor”, iar când e vorba de cochetăria țărănească și de iubirea populară din idile n-o întrece nimeni afară de Coșbuc...”³⁴. Apropiati ai cercurilor familiei Mocioni, Maria și Teodor Botiș au desfășurat de-a lungul timpului o remarcabilă activitate politică, filantropică și culturală.

Fig. 6. Adriana Ispravnic în port popular /
Adriana Ispravnic wearing ethnic costume

Descendentă din neamul Codreneștilor de Pecica, întemeietorii unei „dinastii preoțești” și înrudiți cu neamul Ciorogarilor care l-a dat pe

³² C.M.A., A.P.C., dos. 20/1927, f. 37–38.

³³ În așezământul de la Săvârșin, în cele patru colonii, au fost aduși în vara anului 1927, prin rotație, 100 de băieți, 100 de fete și 100 de ucenici. Erau supravegheați de un personal calificat (supraveghetor, doi pedagogi, medic etc.).

³⁴ Al. Cistelean, *Ardelencele*, Cluj-Napoca (2014), 105–106.

episcopul Romulus Ciorogariu, Adriana Ispravnic (1877–1963)³⁵, soția avocatului dr. Sever Ispravnic, absolventă a Școlii de fete, a fost vicepreședintă a Reuniunii Femeilor Române din Arad (1919). Alături de reputatele familii arădene Goldiș, Cicio Pop, Botiș, a participat la Unirea de la Alba Iulia din 1 Decembrie 1918³⁶. În perioada interbelică, a activat în cadrul Comitetului de Patronaj al Doamnelor din Transilvania. Vicepreședintă a Societății Doamnelor Române (1919), a militat pentru sprijinirea Școlii profesionale de Fete din Arad. În acest scop, împreună cu Reuniunea Femeilor Române, în 8 februarie 1921 a solicitat Prefecturii Arad organizarea unei seri de ceai, urmată de dans, la Hotelul „Crucea Albă”. Cu banii obținuți au amenajat un atelier de țesătorie pentru școala profesională de fete³⁷. Ca președintă a Societății „Feministe”, Adriana Ispravnic a făcut parte din Comitetul Județean al Operelor Sociale, aflat sub Comitetul de Patronaj Județean³⁸. Bogata-i activitate a contribuit la susținerea educației și culturii românești din aceste părți.

Fig. 7. Portretul Antoniei Bohus-Szögyényi /
Portrait of Antonia Bohus-Szögyényi

Elita intelectuală feminină din orașul Arad a

³⁵ C.M.A., C.I., *Fond Adriana și Sever Ispravnic*, nr. inv. 3, Adriana Ispravnic în port popular (Fig. 6).

³⁶ Rodica Țabac, *Rememorări despre Adriana și dr. Sever Ispravnic*, *Ziridava*, XXII (2000), 340–344.

³⁷ S.J.A.N.A., *FPJ.A.*, dos. 6/1921–1922, f. 1–8.

³⁸ Mirela Pachia, *Organizarea și activitatea instituțiilor de ocrotire*, 216–217.

păstrat strânse legături cu reprezentantele organizațiilor din comitat, ancorate în demersurile mișcării feministe. Constituită în 1 iunie 1916, Reuniunea Femeilor Române din Șiria a funcționat sub îndrumarea președintei Valeria Ghitta, soția protopopului greco-catolic din Șiria și a vicepreședintei Veturia, născută Tudoran, soția avocatului dr. Aurel Popescu. Un preambul al acesteia a fost înființarea în baza articolului 10 din Legea XXXVIII/1868 a Societății de Economie și Industrie Casnică, cu un internat³⁹. Asemeni ei, și-a desfășurat activitatea Reuniunea Femeilor din Gurahonț și Jur, fondată în 14 ianuarie 1923, aflată sub coodonarea Emiliei Bulz. Scopul ei a fost promovarea culturii, cultivarea științelor și cunoștințelor pentru ridicarea culturală a membrilor reuniunii, promovarea educației naționale și a „instrucțiunii populare”⁴⁰.

Truda restituirii trecutului filantropic a elitei intelectuale feminine ar fi secvențială fără a aminti semnificativa implicare a doamnelor din înalta societate maghiară ori evreiască. Asociațiile, fundațiile ori reuniunile, care au luat naștere în spiritul epocii dezavuează caracterul dinamic al mișcării feministe din aceste părți.

Constituită la propunerea contesei Tereza Brunzswich, în cursul anului 1840, Asociația Doamnelor Nobile s-a aflat sub patronajul Antoniei Bohus-Szögyényi (1803–1890)⁴¹ și a baronesei Báfy Polyxena. Bunele-i intenții au fost înfrânte de impasul financiar⁴². Meritul ei a fost acela de a fi deschis primele grădinițe din Arad și Șiria. În timpul evenimentelor revoluționare pașoptiste, Antonia Bohus a amenajat cantina săracilor, creșa, un spital pentru răniți. Mai târziu, a adunat numeroase fonduri bănești, alimente și haine pentru îngrijirea lor. În anul secetos 1863, a înființat Fundația pentru Împărțirea Pâinii, scopul fiind acela de intrajutorare a celor afectați. În timpul vieții, a fondat o școală pentru copiii fără vedere și a finanțat Spitalul pentru Copii din Pesta. O parte din averea sa a lăsat-o Asociației Femeilor din Budapesta, Spitalului de Copii din Budapesta, Orfelinatului Gospodinilor Maghiare, Orfelinatului din Arad ori grădinițelor din Șiria și Galșa⁴³.

Demnă de menționat a fost activitatea Asociației

Civile de Caritate a Femeilor din Arad, înființată în anul 1841. Ea a reunit doamne din înalta societate, care prin cotizații și donații au contribuit la ajutarea copiilor orfani și săraci, a femeilor nevoiașе, bolnave, a lehuzelor și văduvelor. Primarul Salacz Gyula, consilier regal, a îndeplinit funcția de președinte, doamna Purgly de vicepreședintă, cea onorifică revenindu-i dnei Scherz. La debutul veacului XX, în fruntea ei se afla Éles Ármin și Sir Leopold. O importantă realizare a fost înființarea unei cantine populare pe timp de iarnă. Mesele acordate la prânz erau fie la preț redus, fie gratuite. Fondurile⁴⁴ erau sporite prin organizarea unor baluri ori concerte caritabile. Protipendada feminină maghiară s-a străduit să ofere toată afecțiunea copiilor sărmani și celor năpăstuiți de soartă⁴⁵.

Reputata familie Wenckheim, deținătoarea unor întinse domenii în comitatul Arad, la sfârșitul veacului al XIX-lea și începutul celui următor, a derulat o apreciabilă activitate filantropică. Fundația Krisztinei Wenckheim (1849–1924), înființată în 1892, cu sediul la Gyula, a sprijit școlile și grădinițele aflate pe domeniul Sebiș, fie prin susținerea salarizării dascălilor, fie prin asigurarea bazei materiale. În jurul anului 1910, ea a contribuit cu 400 de coroane la întreținerea școlii și la asigurarea locuinței pentru învățător într-o casă domenală din Moneasa⁴⁶. Dedicată proiectelor caritabile, nu și-a neglijat atribuțiile de mamă și soție, reprezentând un model de devotament și filantropie.

Acțiunile caritabile ale marilor aristocrate maghiare au fost îmbogățite la o scară mai mică de alte fundații și societăți. Fundația Emiliei Kaszap și a lui Nagy Sándor a luat ființă în baza literelor testamentare din 27 iulie 1882, intrată în vigoare în 5 februarie 1885. Din averea fundației de 1000 frt. și din dobânzi s-a acordat un premiu unui elev talentat care scria o poezie inspirată din istoria Ungariei⁴⁷. Societatea Misiunea Socială a Femeilor Catolice din Arad a solicitat prefectului de poliție

⁴⁴ În 1890, fondul bănesc a sporit la 31.411 frt. și 59 cr. Înainte cu un an, cu suma de 2507 frt. și 3 cr. au fost susținuți 14 băieți: 6 au urmat cursurile școlii civile, iar 7 pe cea elementară comunală, un copil de 5 ani frecventa grădinița – și 6 fete: 5 dintre ele au urmat cursurile școlii comunale elementare, iar cea de 13 ani a învățat croitoria.

⁴⁵ Némethy Károly, *Aradváros tanügyi története*, Arad (1890), 365–367; Eugen Glück, *Comunitățile israelite arădene în perioada anilor 1848–1918, Identitate, alteritate, multiculturalitate*, Arad (2001), 234–235.

⁴⁶ Felicia Aneta Oarcea, *Moneasa. Monografie*, Arad (2016), 340.

⁴⁷ Himpfner Béla, *Az Aradi királyi főgymnázium története*, Arad (1896), 139–141.

³⁹ S.J.A.N.A., *Fond Tribunalul Județului Arad* (în continuare *FT.J.A.*), secția III (1867–1950), registrul 44/1919–1925, f. 85 v – 86; Mirela Pachita, *Câteva acțiuni umanitare*, 253.

⁴⁰ S.J.A.N.A., *FT.J.A.*, f. 113 v – 114.

⁴¹ C.M.A., C.I., *Fond Muzeul Revoluției*, nr. inv. 7170, Portretul Antoniei Bohus-Szögyényi (Fig. 7).

⁴² Lakatos Ottó, *Arad története*, II, Arad (1881), 113–114.

⁴³ Pentru detalii vezi: Márki Sándor, Csécsi Imre, *Emlékkönyv világosi Bohus Jánosné magyarszögyényi Szögyényi Antónia szobrának leleplezése alkalmából*, Arad (1910).

sprijin în organizarea unei solemnități, în parcul de pe malul Mureșului, în data de 3 iulie 1921. Banii rezultați urmau a fi folosiți în scopuri caritabile⁴⁸.

Însemnata contribuție filantropică a elitei feminine evreiești, provenită din sânul reputatelor familii Neumann, Fischer, Hirschl, Goldschmidt, a constituit un capitol aparte a societății arădene de la cumpăna veacurilor XIX-XX.

Maria Neuman, născută Fürst, soția lui Daniel, președinta Societății Arădene a Femeilor Evreice (1867) a înființat o cantină a săracilor. Alături de soțul ei, a susținut și organizat diverse activități culturale și de întraajutorare, au înființat școli și grădinițe⁴⁹.

Fig. 8. Celia Goldschmidt

⁴⁸ S.J.A.N.A., *FPJA.*, dos. 6/1921–1922, f. 11, 13,

⁴⁹ Gheorghe Lanevski, Rolul familiei baron Neumann în viața Aradului, *Interetnicitate în Europa Centrală și de Est*, Arad (2002), 436.

Apreciata Fundație a Fischer Elis a ridicat un palat pentru ocrotirea fetelor orfane, care astăzi este sediul Maternității din Arad. I s-a pus piatra de temelie în baza literelor testamentare din 1905, precum și a planului de funcționare (27 mai 1906). Edificiul monumental, cu două etaje, care a adăpostit Orfelinatul de fete, ar fi trebuit să intre în posesia comunității ebraice. Însă, în 1914 a fost rechiziționat pentru a servi ca spital militar, iar după Marele Război a fost transformat în spital obstetric. Orfelinatul a funcționat totuși în partea de clădire dinspre bulevard. Orfanele primeau o zestre de 3.000 de coroane când se căsătoreau, lenjerie intimă și de pat. De asemenea, fundația le suporta cheltuielile de logodnă și nuntă. Rezerva de 300.000 coroane a fundației a fost luată ca împrumut de război. Ca urmare a devalorizării, comunitatea s-a limitat la închirierea spațiilor⁵⁰.

Energica și nonconformista Celia (1876–1953)⁵¹, mezină familiei Goldschmidt, absolventă a Școlii Civile de Fete din Arad s-a implicat prin intermediul Fundației Goldschmidt în comitete de caritate, în organizarea unor spectacole de binefacere pentru nevoiașii comunității ebraice. Căsătoria scurtă cu dr. Hajnal Dezső (1905–1907) în luxosul Hotel Central nu a împiedicat-o să-și dedice viața educației fetei sale Margit Erzsébet, propriei afaceri și acțiunilor filantropice. Pasionată de sport, ea a fost membră a Societății de Patinaj din Arad. Fire întreprinzătoare, Celia a deschis firma „Fortuna”, cu un împrumut de la banca fratelui ei Goldschmidt Sándor. Fiica sa, după ce a absolvit Liceul Comercial, a fost angajată la bancă, fiind prima domnișoară din Arad care avea carnet de conducere în perioada interbelică. Asocierea cu ginerele Stern József a contribuit la deschiderea a încă două case de modă „Elita” la Turnu Severin și Casa de modă „Diva”. Transformările din timpul celui de-Al Doilea Război Mondial și instaurarea regimului comunist au dus la naționalizarea întregii averi⁵². Rămasă în memoria colectivă pentru activitatea caritabilă, Celia a reprezentat un model de feminism, bunătate și perseverență.

Cunoscuta familie Hirschl, prin intermediul fundației înființată în 1890, a asigurat asistență

⁵⁰ Idem, Contribuția comunității evreiești la dezvoltarea urbanistică a Aradului în cursul secolului al XIX-lea și primul deceniu al secolului XX, *Minorități între identitate și integrare*, Arad (1999), 172.

⁵¹ C.M.A., *C.I., FM.O.*, nr. inv. 8101, Celia Goldschmidt (Fig. 8).

⁵² Gheorghe Lanevski, Povestea familiei de evrei arădeni Goldschmidt, *Identitate, alteritate, multiculturalitate*, Arad (2001), 262–264.

sanitară. Doi medici și-au oferit serviciile medicale bolnavilor cu situație materială modestă. O preocupare constantă a reprezentat-o combaterea tuberculozei. Grijă față de semenii i-a îndemnat să extindă serviciile medicale și la domiciliul celor imobilizați.

Femeie înstărită, Iuliana Döbler a stipulat în „Lăsământul” din 1902 că suma de 28.955 coroane era destinată edificării Școlii evreiești din Arad. Construcția a fost finalizată în anul 1905, cu sprijinul membrilor comunității ebraice și a familiei Neumann, care a donat 20.000 de coroane în acest scop⁵³. Numeroasele asociații ale comunității ebraice⁵⁴ au derulat semnificative proiecte caritabile⁵⁵.

Universul filantropic, învăluit în feminism, ascundea o viață mondenă demnă de „Mica Vienă”. Abonate la revistele epocii, doamnele își comandau ținutele de la diverse case de modă pentru a lua parte la balurile ori seratele dansante și literare. Lesne de observat! Numeroasele fotografii păstrate în colecțiile particulare ori muzeale, obiecte personale, rochii, pălării ori pantofi reconstituie întocmai unor crochiuri lumea modei de odinioară.

Modă și sport

Din a doua jumătate a veacului al XIX-lea a sporit numărul magazinelor de confecții, a caselor de modă și a atelierelor de croitorie. Magazinele de confecții ale lui Bruner Béla, Meisl și Adler, casele de modă ale lui Probst Károly și ale fraților Deutsch au răspuns trendurilor vestimentare ale epocii, mai ales că librăria lui Klein Mór junior aducea reviste de profil – „Chic Parisien”, „Blouse Album”, „Le grand Chic” ori „Wiener Chic” – care stimulau creativitatea confecționarilor⁵⁶. Vrajite de tendințele modei de la finele veacului al XIX-lea și debutul următorului, doamnele – în crinolină, în tafta broșată cu veluri, în culori ce valorizau pielea albă, cu pălării fistichii ori cu o fustă în clinii, cu o jachetă care scotea în evidență silueta, ce rivalizau

cu costumele de călătorie ori cu cele tradiționale îmbrăcate la anumite evenimente – s-au remarcat tot mai pregnant în acele timpuri.

Mișcarea feministă a luat amploare după Marele Război. Reevaluarea rolului femeii în societate, accesul la educație, implicarea în viața educațională și culturală, practicarea sporturilor – patinajul, tenisul, ping-pongul, înotul ori scrima – au deschis noi orizonturi de afirmare într-o lume dominată de bărbați. Arădencele au marcat la feminin istoria sportului, obținând rezultate excepționale. Aszlan Baba a fost campioană la tenis din 1907. Până în anii 1932–1933, a câștigat 43 de premii și 35 premii de onoare⁵⁷. Berthe Baba (n. 1915, Aradul Nou), jucătoare de tenis, membră a Clubului de Tenis din Aradul Nou, a practicat și alte sporturi precum patinajul, înotul și ping-pong-ul. Horvath Ica (născută Mailat, 1910) a obținut la vârsta de 10 ani premiul întâi la floretă, la concursul organizat la Ineu. Horovitz Boriska (n. 1895, Arad), membră în Clubul Regata Arad și Asociația de Patinaj din Arad, s-a remarcat la echitație, tenis, înot, vâslit și ping-pong. De-a lungul carierei și-a adjudecat numeroase premii de onoare. Kradigathy Baba (n. 1916), membră a Societății de Patinaj Arad, a câștigat ca tenismenă campionatul de junioare de la Arad (1932). Obetko Saczi, șefa secției de tenis a Clubului Sportiv „Elias” și membră în comitetul Societății de Patinaj, a jucat tenis, obținând rezultate notabile la concursurile de la Timișoara, Békéscsaba, Arad, Oradea. Deținea peste 76 de premii și plachete și 10 premii de onoare. Somogyi Clari (n. 1914, Arad), membră a Societății de Patinaj din Arad, câștigătoare a campionatului de tenis al Banatului (1929), apoi a celor de la Deva, Reșița, Oradea și Arad, a primit 12 premii și numeroase plachete. Szécsi Szigethi Baba (n. 1912, Arad), membră a Societății de Patinaj din Arad, avea în palmares peste 30 de premii de onoare (1929)⁵⁸. Și registrul sportivelor ar putea continua...

Succinta incursiune în labirintul feminismului filantropic arădean la cumpăna veacurilor XIX-XX trădează văditele schimbări ale mentalităților despre rolul femeii în societate. Crescute sub semnul dragostei pentru carte și educație, ancorate în valorile fundamentale ale omenirii, ele au fost primii dascăli ai familiei. Influențe în cercurile înaltei societăți, elitele feminine au pășit pragul marilor centre universitare din Imperiu ori, mai târziu, din România interbelică. Schimbătoarele timpuri au

⁵³ *Capsula timpului: Scurt istoric al Școlii Civile Evreiești din Arad*, document descoperit în vara anului 2021, cu prilejul lucrărilor de reabilitare a clădirii.

⁵⁴ Asociația femeilor izraelite din Buteni și jur care o avea ca președintă în anul 1912 pe soția lui Fekete József, Asociația de binefacere a femeilor izraelite din Pecica, aflată sub îndrumarea soției lui Eliás Adolf, Asociația de binefacere a femeilor izraelite din Curtici (1907), care aveau ca scop strângerea de fonduri pentru edificarea unei sinagogi, Asociația de binefacere a femeilor izraelite din Chișineu Criș/Pădureni, condusă de soția lui Meszer Lipót, Asociația de binefacere a femeilor izraelite din Lipova, înființată în 1881.

⁵⁵ Eugen Glück, *op. cit.*, 224–225, 231, 237–238.

⁵⁶ Gheorghe Lanevschi, *Aradul vremurilor demult apuse (1834–1914)*, Cluj (2005), 19–20.

⁵⁷ *Sport-Album*, Arad (1932–1933), 13.

⁵⁸ *Ibidem*, 46, 154, 157, 202, 316, 319, 331, 346.

descătușat noi energii răsfărânte în acte de caritate, opere sociale, culturale ori creatoare. Doamnele și-au exersat talentul literar, artistic, sportiv, au conștientizat factorii politici despre necesitatea educării tinerelor generații și despre dreptul la sănătate și cultură. Numeroasele fundații, asociații, reuniuni, societăți, aflate sub patronajul lor, au

înmănuncheat aplecarea spre cele mai acute nevoi ale semenilor. Modele de conviețuire și devotament, ele au confecționat un univers puternic ancorat în metamorfozele timpului istoric, unul deschis spre tinerele generații, care au datoriat de a regăsi izvorul patrimoniului identitar feminin.

CIRCUMSTANȚELE MEDICALE ȘI SANITARE DIN TIMIȘOARA ANILOR 1924-1943, REFLECTATE ÎN ARHIVA SPITALULUI DE STAT ȘI ÎN REVISTA *VIAȚA MEDICALĂ*

Teodora-Daniela Moș*

Cuvinte cheie: Timișoara, prima jumătate a secolului XX, condiții sanitare, îngrijire medicală, instituții medicale, Spitalul de Stat, modernizare.

Keywords: Timisoara, the first half of the 20th century, sanitary conditions, medical care, medical institutions, State Hospital, modernization.

Sanitary conditions and medical care in Timisoara between 1924–1943, reflected in the archive of the State Hospital and *Medical Life Journal*

(Abstract)

After the establishment of the Romanian administration in the region of Banat, the sanitary and medical situation in Timisoara improved a lot. The sanitary reports of the time reflect this situation, but at the same time they also highlight the shortcomings that the city was still facing, such as the housing crisis, the malnutrition, the alcoholism which, along with other factors, led to an increase in the evolution of social diseases.

The improvements made regarding the provision of an appropriate hygiene and sanitary care in the city on the shores of the Bega River, included: the start of the works for the installation of the public lavatories, the inauguration of the asylum for the poor, the popular bath from the Scudier Park, the steam baths, as well as the swimming pools and the private sport clubs. In addition to these, in the sanitary reports of the second quarter of the 20th century, was expressed the necessity for the establishment of an appropriate system of social housing for workers, in order to assure workers in different industries with the main sanitary-hygienic norms and provide them a minimum comfort and well-being, encouraging steps in this direction being already carried out with the awareness of these needs and the setting up of bathrooms with showers, sinks with faucet and changing rooms, as well as dining rooms in over 200 industrial units.

Undeniable testimonies on the concerns regarding the provision of a proper hygiene and adequate medical care in Timisoara and not only, are provided by the documents from the archive of the State Hospital in Timisoara, located in the collection of the History Department of the National Museum of Banat, which contain numerous information regarding the activity of this medical institution, but also regarding the activity of Timisoara's Hygiene Laboratory.

In Timisoara, many personalities and organizations of the time in the field of medicine were involved and fought to achieve goals that aimed at inscribing this city on the path of modernization and curative and therapeutic innovation specific to the 20th century.

După instaurarea administrației românești în Banat situația sanitară și medicală din Timișoara a cunoscut o îmbunătățire considerabilă, privită ca fiind „în general mulțumitoare, dar nu și îmbucurătoare”¹. Spre exemplu, în raportul sanitar de pe anul 1926, care oglindește și moștenirea ultimei perioade, se afirmă că principala cauză a neajunsurilor vremii din Timișoara care provoca o mortalitate ascendentă în mișcarea populației,

precum și o creștere în evoluția bolilor sociale, îndeosebi a Tbc-ului, era reprezentată de criza de locuințe, multe familii de muncitori fiind nevoite să se adăpostească în subsoluri, vagoane, clădiri neigienice și igrasioase, sau în corturi și colibe la periferia orașului². De asemenea, pe lângă acestea, Timișoara se confrunta și cu o subalimentație în rândul populației datorată în linii mari prețurilor ridicate ale produselor alimentare.

În ceea ce privește bolile contagioase și sociale precum scarlatina, febra tifoidă, difteria și pojarul

* Muzeul Național al Banatului Timișoara, Piața Huniade nr. 1, e-mail: teodora_tm@yahoo.com.

¹ Dr. Octavian Proștean, *Starea sanitară a orașului Timișoara, Viața medicală*, III, No. 2 (Feb. 1927), 68.

² *Ibidem*.

se constată o îmbunătățire față de anii precedenți. Astfel, în anul 1926 au fost înregistrate 140 de cazuri de scarlatină (dintre care 6 mortale), față de anul 1925 când s-au consemnat 88 cazuri (din care 5 cazuri mortale), 124 de cazuri (din care 2 mortale) pe anul 1924, 160 cazuri (din care 12 mortale) în anul 1923, 307 cazuri (cu 26 de decese) pe anul 1922 și 376 (din care 30 cazuri mortale) pe anul 1921. În cazul febrei tifoide, în anul 1926 s-au înregistrat 42 cazuri (dintre care 6 mortale), față de 28 (din care 2 mortale) pentru anul 1925, 67 (din care 5 mortale) în anul 1924, 68 (din care 10 mortale) pe anul 1923, 36 cazuri (din care 12 mortale) în anul 1922 și 88 (din care 15 mortale) în anul 1921. În raport nu au fost consemnate decât cele 49 cazuri de difterie (dintre care 13 mortale) și 78 cazuri de pojar, înregistrate în anul 1926³.

Singura boală contagioasă care nu a cunoscut decât o neînsemnată ameliorare față de anii precedenți a fost Tbc-ul, care în anul 1926 a înregistrat 234 de decese, ceea ce a însemnat 14,5% din totalul mortalității, fiind boala care în acele vremuri și-a adus cel mai mare aport la descreșterea populației atât timișorene, cât și de pe întreg cuprinsul Banatului⁴. Pe anul 1925, 239 de decese au fost provocate de tuberculoză, în 1924, 244, pe anul 1923, 200, pentru anul 1922, 193, pe anul 1921, 192, în anul 1920, 224 de persoane au murit de Tbc, în 1919, înregistrându-se 303 decese. În vederea îmbunătățirii acestor situații se stipulează că Primăria orașului Timișoara urma să aloce în bugetul pe anul 1927 sume destul de mari mai ales în ceea ce privea acordarea de ajutoare lunare săracilor și sprijin celor bolnavi, dar și pentru edificarea unui dispensar Tbc Comunal. De asemenea, în raport este menționat că o îmbunătățire îmbucurătoare s-a înregistrat în privința mortalității infantile, mai ales de la apariția Dispensarului comunal din „cuartierul Princ. Mihai numit Mehala”⁵. Astfel, aceasta s-a redus de la 40% cât se înregistra în ultimii 3–4 ani, la 14,4%, ceea ce reprezenta un progres considerabil. Un rol însemnat în aceasta se precizează ca l-au avut și continuau să îl dețină și surorile de ocrotire comunale care colaborau și erau susținute de societăți caritabile precum Reuniunea Femeilor Române, Societatea Femeilor Ortodoxe, dar și de alte organizații ale altor confesiuni. Înființarea Ambulatoriului Policlinic și a Primului Laborator de Igienă, precum și mărirea numărului de dispensare au contribuit și ele la scăderea procentului mortalității infantile, dar și

la combaterea bolilor sociale⁶. În raportul medical din anul 1926 este exprimată nădejdea ca, odată cu mărirea și extinderea orizonturilor în domeniul analizelor chimice și bacteriologice realizate la Laboratorul de Stat, să poată și Institutul Antirabic Pasteur să se atașeze acestei instituții, pentru a contribui „eficace la salvarea multor nenorociți mușcați de animale, cari numai în orașul nostru au fost în 80 de cazuri”⁷.

În privința bolilor dermato-venerice, datorită campaniilor desfășurate, s-a înregistrat o îmbunătățire în privința reducerii și combaterii răspândirii acestora. Pe anul 1926 în Ambulatoriul policlinic au fost consultate 2.130 de femei suspectate de boli venerice, dintre care 120 au primit diagnosticul de gonoree, 18 de șancru moale, 4 de sifilis primar, una de sifilis secundar și 42 de sifilis latent, cele din urmă fiind trimise la Spitalul de Stat⁸. În arhiva Spitalului de Stat din Timișoara, care se află în colecția de documente a Secției de Istorie a Muzeului Național al Banatului⁹, figurează că Secția Dermato-Venerică a acestui spital avea în anul 1941, 109 paturi. În cursul acestui an la Spitalul de Stat din Timișoara s-au prezentat pentru consultații 2.268 de bolnavi, fiind tratați în spital 1.140 de bolnavi, dintre care 469 de bărbați și 671 femei¹⁰.

Alcoolismul reprezenta o altă plagă a societății bănățene demnă de luat în evidența autorităților în prima jumătate a secolului XX. Astfel, acțiunile întreprinse în vederea combaterii acestui viciu se limitau la „măsurile prohibitive față de crăjmarii recalcitranti, cari se fac vinovați de contravenții sanitare și financiare”¹¹.

Bunăstarea sanitaro-igienică a elevilor, ucenicilor și a muncitorilor din fabrici era asigurată prin controalele periodice întreprinse de medici igieniști care colaborau cu medicii oficiali și se perfecționau continuu prin diferite conferințe și prelegeri referitoare la igiena corpului sau profilaxia bolilor venerice. De asemenea, în acest raport medical pe anul 1926 mai este menționat faptul că încă de la începutul anului școlar a fost luată hotărârea ca toți elevii de la școlile primare și secundare să fie examinați de medici oficiali, „distribuindu-se la toate

⁶ *Ibidem*; Dr. Nicolae Ilieșiu, *Timișoara. Monografie istorică*, Vol. I, Timișoara (1943), 310.

⁷ Dr. Octavian Proștean, *op. cit.*, 72.

⁸ *Ibidem*, 71.

⁹ Fond documentar din vechea colecție a muzeului; în curs de inventariere, urmează a fi înregistrat în patrimoniul Secției de Istorie a MNaB.

¹⁰ Arhiva Spitalului de Stat din Timișoara, „Istoricul Spitalului”, f. 75.

¹¹ Dr. Octavian Proștean, *op. cit.*, 71.

³ *Ibidem*, 69.

⁴ *Ibidem*, 73.

⁵ *Ibidem*, 70.

așezămintele școlare 15 mii de fișe sanitare individuale, cari vor fi complectate referitor la dezvoltarea fizică și sănătatea generală a elevilor”¹². În urma acestor examinări elevii bolnavi urmau a fi izolați, pentru a nu constitui un pericol de contaminare pentru ceilalți copii, sau pentru cadrele didactice, toate acestea contribuind la „asigurarea unei generațiuni sănătoase și avantajoase”¹³.

Printre progresele înregistrate în primul sfert al secolului XX referitoare la asigurarea unei igiene și griji sanitare corespunzătoare orașului de pe Bega, s-au numărat: demararea lucrărilor de instalare a closetelor publice, inaugurarea căminului de săraci, pregătirea de a fi dată în folosință baia populară din Parcul Scudier, băile cu aburi, precum și ștrandurile și cluburile sportive particulare dintre care 2 erau dotate și cu bazine de înot. Pe lângă acestea, în raport este exprimată năzuința ca de-a lungul anilor să fie construite case muncitorești care să asigure lucrătorilor din diferite industrii principalele norme sanitaro-igienice prin care să fie oferit un minim confort și bunăstare acestora, pași încurajatori în această direcție fiind deja înfăptuiți odată cu conștientizarea acestor necesități și înființarea de băi cu dușuri, chiuvete cu robinet și vestiare, precum și săli de mese în peste 200 de unități de industrie¹⁴.

Mărturii de necontestat asupra preocupărilor privind asigurarea unei igiene corespunzătoare și asupra efectuării unor analize ale unor produse alimentare pentru a le fi dovedită siguranța consumului, dar și textile, cu scopul de a se afla compoziția exactă a acestora, în orașul Timișoara și nu numai, le oferă activitatea Laboratorului de Igienă, înființat în 1920¹⁵, oglindită prin documentele din arhiva Spitalului de Stat din Timișoara, aflată în colecția Secției de Istorie a Muzeului Național al Banatului. Astfel, la 5 iulie 1924, a fost înaintată o cerere către Dl. Dr. Ion Teleguț, directorul Institutului de Igienă din Timișoara și șeful Laboratorului de Igienă din Timișoara, în care se solicita o analiză asupra unei mostre de apă preluate «din fântâna dela plaja orașului Timișoara, care este plasată după băile de soare de nou zidite, lângă casa bătrână»¹⁶ (vezi Pl. II.1). În aceasta se specifica că până apa nu va fi analizată, și decis pe baza analizei dacă este sau nu potabilă, „băile de soare”¹⁷ nu vor putea fi deschise. Cel mai probabil

aceste băi de soare la care se face referire sunt cele din preajma Băii și a Plajei Populare amenajate în spatele ansamblului hidrocentralei din cartierul Fabric¹⁸. De asemenea, este adresată rugămintea ca analiza să fie transmisă cât mai curând și să fie realizată pe cheltuiala orașului. Pe spatele cererii înaintate pe 5 iulie figurează, cu înscrierea datei de 7 iulie 1924, faptul că la intervenția Dl. Dr. Ion Teleguț, analiza a fost efectuată «în sarcina orașului Timișoara»¹⁹.

Din 3 aprilie 1924 figurează chiar o solicitare internă înaintată Laboratorului de Igienă care se referă la necesitatea de a fi analizate niște substanțe chimice, „Coffein natrio benzoic și natriosalicylic”²⁰, primite de la Depozitul Sanitar din Arad, „deoarece nu dă soluțiune decolorată ci după solvare soluțiunea este rosacea; este posibil că este infectat cu salicyl”²¹ (vezi Pl. I.1). În documentul amintit este vorba despre faptul că aceste substanțe chimice destinate spre a fi folosite în laboratorul de diagnostic al Spitalului de Stat din Timișoara, primite de la Depozitul Sanitar din Arad, nu reacționau corespunzător prin virarea culorii, ceea ce înseamnă că erau contaminate cu altă substanță (salicyl). În acest caz se solicită laboratorului la care au fost trimise, respectiv Laboratorului de Igienă din Timișoara, analiza chimică și certificarea faptului că nu sunt corespunzătoare pentru a fi folosite în cadrul acestuia, neputând fi folosite pentru niciun fel de analize efectuate pentru spital sau în afara acestuia dacă se dovedește că sunt contaminate cu salicyl. În acest mod se justifică faptul că nu puteau fi utilizate, și astfel se aștepta un alt transport.

Pe 17 iunie 1924 a fost înregistrată o altă solicitare înaintată Laboratorului de Igienă din Timișoara din partea Societății Anonime Farmaco-Chimice Panacea din Budapesta, reprezentată printr-un avocat din Timișoara, Dr. Julius Molnár, în care se adresează rugămintea de a se face analiza chimică și a se elibera un buletin de analiză pentru un produs preparat de această societate, și anume, „Algocratine, mijloc calmant contra durărilor nervoase”²² (vezi Pl. I.2).

La 29 noiembrie 1924 Direcțiunea Generală a Vămirilor înaintază către Laboratorul de Igienă din Timișoara o cerere de analiză a „șase mostre sigilate

¹² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*, 72.

¹⁴ Dr. Nicolae Ilieșiu, *op. cit.*, 310.

¹⁵ *Ibidem*, 318.

¹⁶ Arhiva Spitalului de Stat din Timișoara, „Istoricul Spitalului”, f. 7.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ <https://spotlight-timisoara.eu/pf/uzina-de-apa/>, consultat la data de 11.05.2022.

¹⁹ Arhiva Spitalului de Stat din Timișoara, „Istoricul Spitalului”, f. 7 verso.

²⁰ *Ibidem*, f. 3.

²¹ *Ibidem*.

²² *Ibidem*, f. 5.

de cravate de bumbac cu mătase scoase din lăzile ¼, sosite cu vagonul Nr. 101042²³, cu scopul de a fi determinat procentul de mătase pe care o conținea fiecare cravată în parte (vezi Pl. II.2).

De pe data de 1 decembrie 1924 figurează în arhiva Spitalului de Stat din Timișoara, o altă adresă înaintată „Laboratorului Higienic”²⁴ de către Direcțiunea Generală a Vămilelor, în care se solicită o analiză asupra unei mostre sigilate de boia de ardei „scoasă din 9 saci sosiți cu vagonul Nr. 8218347”²⁵, din nou cu rugămintea de a fi realizată cât mai repede și comunicat rezultatul (vezi Pl. III.1).

În raportul sanitar de pe anul 1926 mai figurează o chestiune care trena de ceva vreme și a cărei rezolvare era din ce în ce mai stringentă, și anume, cea a Lăptăriei comunale, care fusese înființată în anul 1910 ca Centrala de Lapte a Orașului²⁶. Întrucât această situație se afla la limita unei crize, deoarece se vindeau tot mai mult la prețuri din ce în ce mai mari cantități de lapte falsificat (numai pe anul 1926 se înregistraseră 474 proceduri de contravenții sanitare cu falsificări de lapte), sau contaminat, se considera că această întreprindere în condițiile actuale nu mai era capabilă să-și „îndeplinească îndatoririle ei față de publicul mare în interesul sănătății publice, și cum este un interes eminent social igienic asigurarea, reorganizarea și intensificarea acestei întreprinderi facem apel la simțul umanitar al d-lui primar șef să solicite de urgență rezolvarea și asanarea acestei probleme însemnate procedând în primul rând la disolvarea Lăptăriei comunale dela abatorul comunal, apoi la reorganizarea radicală sub ori ce formă comercială a acesteia”²⁷.

Începuturile principalelor instituții medicale ale orașului Timișoara, spitalele, se raportează la eliberarea Timișoarei de sub ocupația Imperiului Otoman de către habsburgii din anul 1716. Prin apelul adresat populației de către Comandamentul Militar Imperial la 5 decembrie 1726, este manifestată necesitatea înființării de spitale și azile pentru cei care sufereau de anumite afecțiuni, sau pentru cei lipsiți de mijloace materiale, este adresat îndemnul de a se lua toate măsurile necesare pentru a se contracara cerșetoria, și totodată sunt promulgate unele dintre primele măsuri de igienă, carantinare și împiedicare a răspândirii unor boli, printre care

se numărau izolarea celor bolnavi și construirea de locuințe din materiale viabile, precum cărămida. Pentru edificarea spitalului civil comunal, cunoscut mai târziu ca Spitalul de Stat din centrul orașului, de pe strada Mărășești, s-a constituit un fond de donații și colecte, orașul cedând o parte din venitul său acestuia, fiscul o parte din contribuțiile instituite asupra monopolului vânzării berii²⁸, „chiar și împăratul Iosif al II-lea i-a făcut o donațiune cu 12.000 florini în anul 1781”²⁹. În arhiva spitalului, este menționat într-unul din documentele din anul 1939, că „datele cele mai vechi cunoscute relativ la aceasta datează din anul 1751 când exista ca „spital civil” – adică cu 24 de ani înaintea spitalului public din Viena/Wiener Allgemeines Krankenhaus”³⁰. Totodată este specificat faptul că, imobilul în care acesta a funcționat la început, a fost folosit încă din timpul în care Timișoara era sub ocupație turcească, fiind clădit pe piloți de lemn, avea apă la subsol și pereții igrasioși, deci era total necorespunzător pentru a adăposti principala instituție medicală a orașului. Este, de asemenea, stipulat în arhivă că încă din anul 1798, medicul șef al instituției a întocmit un memoriu foarte bine documentat prin care a căutat să sublinieze inconvenientele acestei clădiri, menționând că singura variantă pentru funcționarea într-un mod optim a spitalului ar fi construirea unui nou sediu. Acest memoriu a fost urmat de-a lungul timpului și de altele asemănătoare, redactate de cei care i-au urmat la conducerea spitalului, însă până la începutul secolului XX, fără a beneficia de un răspuns sau soluționare concretă. Abia în anul 1914, după multe insistențe, intervenții, precum și modificarea repetată a planurilor executate de către Serviciul Tehnic al Municipiului Timișoara, Ministerul de Interne a aprobat proiectele și bugetele necesare. La izbucnirea Primului Război Mondial, deși totul era pregătit pentru începerea lucrărilor de construcție, Primăria orașului Timișoara a refuzat să demareze acțiunile, fiind zădărnice „din nou toate străduințele acestora ca în fine metropola Banatului cu o afluență mare de bolnavi să ajungă să aibă un spital care se corespunde recerințelor igienei moderne”³¹.

În toamna anului 1918, odată cu ocuparea militară a Banatului de către armata sârbă și instituirea Republicii bănățene care dispunea de un guvernator

²³ *Ibidem*, f. 9.

²⁴ *Ibidem*, f. 10.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ Josef Geml, *Vechea Timișoară în ultima jumătate de secol 1870–1920*, Timișoara (2016), 243.

²⁷ Dr. Octavian Proștean, *op. cit.*, 73–74.

²⁸ Dr. Nicolae Ilieșiu, *op. cit.*, 316.

²⁹ Arhiva Spitalului de Stat din Timișoara, „Istoricul Spitalului”, f. 19.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Ibidem*, f. 19 verso.

propriu³², conducerea care nu dispunea de o armată proprie, a mutat spitalul civil din clădirea veche în edificiul mult mai încăpător din apropiere, cel al Spitalului Militar, din care o aripă a rămas ocupată de armata sârbă. În arhiva Spitalului de Stat din Timișoara se precizează că cei care se aflau în fruntea acestei Republici Bănățene au numit 16 medici primari noi și 12 medici secundari, scoțând la pensie fostul medic șef director al spitalului, în acest spațiu chiar amenajându-se „un fel de Facultate de Medicină”³³. Toate aceste realizări însă au fost efemere deoarece după intrarea Armatei Române din august 1919 în Timișoara, edificiul mult mai încăpător al Spitalului Militar unde fusese mutat spitalul civil în urmă cu câteva luni, a trebuit să fie evacuat de bolnavii civili și retrocedat Armatei. Având în vedere acestea, spitalul civil a revenit în vechea clădire care s-a deteriorat din ce în ce mai mult, nemaifiind executată nicio lucrare de consolidare sau de reparare. Cu unii dintre pereții de susținere surpându-se, pe punctul de a se prăbuși, cu canalele de alimentare prin care pătrundeau sobolanii care ajungeau până în saloanele de bolnavi prin pardoseala putrezită, cu tencuiala degradată și căzută pe alocuri, edificiul spitalului dădea mai degrabă impresia unui penitenciar vechi, și nicidecum a unei instituții medicale unde se tratau bolnavi și se executau intervenții chirurgicale. În anul 1920 spitalul ce până atunci fusese orășenesc a fost „Statificat”³⁴, însă au mai trebuit să treacă aproximativ 10 ani până să se aducă vreo îmbunătățire edificiului, în tot acest timp starea acută de deteriorare a imobilului agravându-se.

Clădirea spitalului, pe lângă starea acută de degradare, s-a dovedit încă din primul sfert al secolului XX neîncăpătoare pentru numărul mare de bolnavi care se prezentau spre a fi vindecați și tratați, în special sala unde se executau intervențiile chirurgicale se afla într-o stare deloc corespunzătoare pentru destinația care îi era atribuită. Cel care a perseverat și a și obținut, după îndelungi stăruințe, promisiuni deșarte și intervenții către forurile superioare, ajutor în ceea ce privea găsirea unei soluții corespunzătoare pentru o instituție de asemenea importanță, a fost Dr. Aurel Căndea, care, abia revenit în România, în august 1919, va fi la scurt timp numit Director al Spitalului de Stat din

Timișoara³⁵. Datorită acestuia, la 8 aprilie 1920 a fost rechiziționat și cedat Spitalului de Stat imobilul de pe actualul Bulevard Victor Babeș nr. 10, în care înainte de unirea Banatului cu România funcționase internatul de băieți și care fusese achiziționat de o societate de medici particulari pentru a deschide un sanatoriu particular³⁶.

Dr. Aurel Căndea era originar din comuna Avrigh, județul Sibiu, unde a și terminat liceul săsesc, după care a urmat cursurile Facultății de Medicină din Cluj, ca în anul 1907 să ia diploma de doctor în medicină și chirurgie la Budapesta. După anul de practică medicală de la Sibiu va veni ca medic secundar la Timișoara, în cadrul Institutului Obstetric care pe atunci aparținea Societății Crucea Albă, care îl avea ca director pe Dr. E. Tauffer. La începutul anului 1910 va pleca ca medic secundar la secția chirurgicală a Spitalului județean din Pozsony (Bratislava de azi), unde în anul 1912 devine medic primar chirurg, ca din 1914, când Spitalul județean din Pozsony se va transforma în clinică, să treacă ca medic primar chirurg la Spitalul Crucii Roșii. De la 1 iulie 1916 și până în august 1919 când va reveni la Timișoara, va deține funcția de director al Spitalului județean din Szombathely³⁷. Ca profesionist, personalitate de o mare integritate, cu abilități extraordinare de administrare medicală, s-a remarcat pretutindeni unde a fost prezent, dând dovadă de o înaltă etică medicală și morală.

Pe lângă funcția de Director al Spitalului de Stat din Timișoara, Dr. Aurel Căndea a deținut, printre altele, și demnitățile de consilier tehnic al Ministerului Sănătății la București, Secretar General al Ministerului Sănătății și Director General al Serviciului Sanitar. El însuși fiind un chirurg și diagnostician extrem de dedicat, pe lângă numeroasele publicații de specialitate, a depus eforturi considerabile și a reușit să dezvolte în Spitalul de Stat din Timișoara un serviciu de chirurgie modern pentru acele timpuri, care va funcționa în clădirea de pe actualul Bulevard Victor Babeș nr. 10, rechiziționată din aprilie 1920³⁸ (vezi Pl. IV). În octombrie 1921 această clădire, dar și altele două din vecinătate, cu sprijinul conducerii orașului, au fost cumpărate cu intenția de a fi adaptate în cursul anului 1922 pentru dezvoltarea serviciului de chirurgie și pentru plasarea serviciului medical.

³² *Ibidem*; Carmen Albert, Ocupația sârbă din Banat în memorialistica bănățeană, *Analele Banatului*, S.N., Arheologie-Istorie, XIX (2011), 449–457.

³³ Arhiva Spitalului de Stat din Timișoara, „Istoricul Spitalului”, f. 19 verso.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Ibidem*, f. 20; Dr. Aurel Căndea, *Viața Medicală*, Anul VI, No. 58 (Mai-Iunie 1930), 165.

³⁶ Arhiva Spitalului de Stat din Timișoara, „Istoricul Spitalului”, f. 20.

³⁷ Dr. Aurel Căndea, *op. cit.*, 165.

³⁸ *Ibidem*, 166.

Din cauza unor conjuncturi nefavorabile, aceste transformări nu au putut fi efectuate, însă, până în anul 1929, când în clădirea de pe Bulevardul Dr. V. Babeș nr. 12, a fost instalat un serviciu modern de Radiologie (vezi Pl. III.2)³⁹, cu cele mai avansate aparate ale timpului, sub conducerea medicului specialist Dr. Munteanu. De asemenea, tot datorită Dr. Aurel Căndea au fost înființate în cadrul Spitalului de Stat din Timișoara și secțiile de otorinolaringologie și de urologie, ambele absente până atunci din instituțiile medicale din Banat⁴⁰.

Prin 1929–1930, datorită bugetului autonom alocat și ajutoarelor primite de la Prefectura județului Timiș-Torontal, a fost posibilă demararea unor reparații de anvergură ale clădirii de pe str. Mărășești nr. 5⁴¹. Astfel, a fost reconsolidată parțial temelia pentru fixarea zidurilor principale, dușumelele de lemn putrezite au fost înlocuite cu beton, zidurile de interior au fost retencuite, sobele vechi de fier au fost înlocuite cu unele noi de teracotă, au fost instalate corpuri sanitare și closete pe lângă fiecare secție și s-au amenajat curțile ca bolnavii să poată ieși la aer. Serviciul de consultații al secției O.R.L. a fost adaptat datorită subvenției primite în anul 1937–1938 din Fondul Sanitar al Municipiului Timișoara și al județului Timiș-Torontal⁴². În anul 1938 Primăria Municipiului a restaurat și reparat fațada astfel încât edificiul „a ajuns să aibă aspectul unui spital dacă și nu modern, totuș corespunzător cerințelor igienei generale și numai inspiră groază oricărui bolnav care se apropie de această clădire”⁴³.

Arhiva Spitalului de Stat din Timișoara conține un raport înaintat la data de 11 mai 1940 de Dr. Miletici, Directorul Spitalului la acea vreme, către Inspectoratul General Sanitar al Ținutului Timiș, care oglindește cel mai veridic starea spitalului din acel moment. Astfel, în acest document este menționat faptul că pe anii 1939 și 1940 nu a fost ridicată nicio clădire care să aparțină Spitalului de Stat din Timișoara și din lipsă de fonduri nu a fost adusă nicio îmbunătățire vreunui edificiu din cadrul acestei instituții. Mai este precizat și faptul că spitalul a primit în anul 1939 de la Depozitele Ministerului „un aparat «Dubion»”, în valoarea de Lei 55.000 – 70 buc. paturi de fer în valoarea de Lei 99.400 și 8 buc. punji de ghiață în valoarea

de 720 Lei⁴⁴. Este menționat, de asemenea, că în anii amintiți nu s-au făcut angajări de personal. Ultimele două puncte ale raportului cuprind sumele totale încasate de spital pentru internați, respectiv onorariile pentru operații, vizite, consultații etc., și anume, 855.806 Lei și 582.565 Lei⁴⁵.

Unul din documentele arhivei Spitalului de Stat din Timișoara din anul 1941, referitor la necesarul de instrumentar, menționează la acea dată existența a șapte secții principale în cadrul acestei instituții, și anume: Chirurgie, Interne, Ochi, Dermato-Venerică, O.R.L. (Otorinolaringologie), Radiologie și Urologie⁴⁶.

Într-un chestionar din arhiva Spitalului de Stat din Timișoara, înaintat Direcției Medicinii Curative a Ministerului Muncii, Sănătății și Ocrotirilor Sociale din București în anul 1942, pe când funcția de Director era deținută de medicul primar Dr. Alexandru Miletici, instituția apare cu denumirea de „Spitalul Central Timișoara”⁴⁷ și totodată figurează faptul că fiecare serviciu de specialitate avea un loc special unde se ofereau consultații gratuite pentru cei nevoiași. La secțiunea dedicată caracteristicilor clădirii se precizează faptul că, fiind „veche de câteva sute de ani, data precisă a construcției neputând fi dovedită, se știe atâta că în anul 1751 clădirea care înainte a servit fel de fel de scopuri / școală, pașalîc turcesc, mănăstire, poștă etc. / a fost transformată în spital”⁴⁸. Se mai menționează și că edificiul este proprietatea Primăriei Municipiului Timișoara care a pus-o la dispoziția Ministerului Sănătății și Ocrotirilor Sociale atâta timp cât va funcționa ca spital, clădirea fiind și adaptată cu acest scop. Ca orice clădire veche, se precizează că are nevoie continuă de «reparații și adăugări»⁴⁹ și că are o suprafață de 4.300 mp, fără a deține însă terenuri de cultură sau grădini. În chestionar se menționează că încălzirea spitalului se realizează prin 149 guri de foc, cu ajutorul sobelor de fier, de teracotă și cazanelor de aburi, toate funcționând cu lemne de foc, neexistând încălzire centrală sau gaz metan. Iluminatul se realizează prin conductele electrice ale Uzinei Electrice Comunale, iar apa era furnizată prin conducte de la rețeaua Comunală Timișoara. Referitor la „instrumentarul inventar”⁵⁰, în chestionarul din anul 1942 se specifică că, cantitativ este suficient

³⁹ Arhiva Spitalului de Stat din Timișoara, „Istoricul Spitalului”, f. 20 verso.

⁴⁰ Dr. Aurel Căndea, *op. cit.*, 167.

⁴¹ Arhiva Spitalului de Stat din Timișoara, „Istoricul Spitalului”, f. 19 verso.

⁴² *Ibidem*, f. 20 verso.

⁴³ *Ibidem*, f. 20.

⁴⁴ *Ibidem*, f. 24.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ *Ibidem*, f. 47.

⁴⁷ *Ibidem*, f. 62.

⁴⁸ *Ibidem*, f. 63.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ *Ibidem*.

încât să acopere necesitățile instituției și că „părțile uzate, se reparază lunar”⁵¹. Mai era trecut și faptul că vesela, lenjeriile de pat și albiturile de corp erau insuficiente. În inventar figurau și doi cai de ham și două trăsură, din care una cu platformă pe arcuri. Se preciza și că inventar agricol nu exista⁵².

În documentele din anul 1942 referitoare la secția oculistică a Spitalului de Stat din Timișoara cuprinse în Arhiva Spitalului de Stat din Timișoara se precizează faptul că aceasta este situată în partea de sud a etajului, ocupând în total un număr de 59 de paturi, din care 2 într-o cameră de rezervă, pentru clasa II servind alte două camere a 3 paturi, iar restul fiind destinate clasei III. Se precizează, de asemenea, că foile de observație dintre anul 1920, când spitalul a fost preluat de români, și anul 1935, când a intrat la pensie medicul primar care conducea secția încă de la instalarea administrației românești, sunt de un „șablon simplist”⁵³, neputând fi utilizate ca material științific, însă totodată din ele transpare o „muncă multiplă și intensă prin varietatea și cantitatea ce reprezintă”⁵⁴. Se menționează că primul medic primar român ajunge la conducerea secției oculistice a Spitalului de Stat din Timișoara la 1 mai 1936, de la început desfășurând „o activitate febrilă și meticuloasă în toate direcțiile”⁵⁵, punând pe primul loc metodele clinice în examinarea și tratarea pacienților, și totodată impunând în rândul întregului personal medical respectul pentru acestea, întrucât foile de observație executate de la 1936 și până la momentul redactării documentului prezent (1 mai 1942), reprezintă o bază științifică demnă de a fi luată în considerare de către oricine dorește să se documenteze. De asemenea, se mai oferă date asupra activității Dr. Popoviciu Virgil, medicul primar care de la 1 mai 1936 se afla la conducerea secției oculistice a Spitalului de Stat din Timișoara. Astfel, se precizează că acesta a susținut numeroase prezentări și comunicări în cadrul Societății Științelor Medicale din Banat în intervalul de timp cuprins între anii 1936–1938 și a publicat anual lucrări științifice pe baza cazurilor din secția oculistică a Spitalului de Stat din Timișoara în reviste precum: *Mișcarea medicală*, *Spitalul*, *România Medicală*, sau *Ardealul medical*.

Referitor la activitatea din interiorul secției de oculistică a Spitalului de Stat din Timișoara, în documentele din anul 1942 din arhiva acestei

instituții, se indică că se împărțea în: activitatea de ambulanță, tratamentul celor internați și chirurgia oculară aplicată celor internați sau ambulanți. Iar activitatea zilnică a consultațiilor de ambulator era divizată în: prescrierea de ochelari, tratamentul zilnic al celor din Timișoara și în cele din urmă, trierea și acordarea de ajutor medical celor din afara localității. Mai era menționat că, deși prioritate aveau bolnavii din zona Banatului, de-a lungul timpului s-a observat că veneau foarte mulți și din alte județe precum Mehedinți, Arad, Bihor sau Hunedoara, care cu toate că aveau spitale cu secții oculistice în apropiere, preferau să se deplaseze spre a fi tratați la Spitalul de Stat din Timișoara, ceea ce indică faptul că deja în deceniul cinci al secolului XX această instituție medicală câștigase o oarecare faimă și prestigiu în afara propriei regiuni. Se mai precizează că în anul 1941, 2.218 persoane au beneficiat de consultații în regim ambulator, acestora prescriindu-li-se 4.553 de tratamente, media anuală în intervalul de timp cuprins între 1.05.1936 – 1.05.1942 fiind de 1.862 persoane cu 4.224 tratamente. Este consemnat, de asemenea, și faptul că în anul 1941 au fost internate 429 de persoane, dintre care 321 s-au vindecat, starea a 68 s-a ameliorat, iar 27 nu au cunoscut nicio îmbunătățire semnificativă sau vindecare în afecțiunile de care sufereau⁵⁶. Media anuală pe întregul interval de timp cuprins între 1.05.1936 – 1.05.1942 a fost de 432 pacienți internați, dintre care 338 s-au vindecat, 76 au cunoscut o ameliorare în afecțiunile de care sufereau și doar 18 pacienți nu s-au vindecat sau nu au cunoscut vreo îmbunătățire în privința stării lor de sănătate oftalmologică.

În documentele din anul 1942 referitoare la secția oculistică a Spitalului de Stat din Timișoara se pune accent pe faptul că Dr. Popoviciu Virgil, ca medic primar, a executat, în decurs de 6 ani, 1.348 de intervenții chirurgicale din totalul de 1.893 realizate la întregul serviciu oculistic din cadrul acestei instituții medicale. Celelalte 545 intervenții chirurgicale au fost efectuate de medicii secundari Dr. Békés între anii 1936–1938, precum și Dr. Lungu O. M. în decursul perioadei 1938–1942. Din cele 1.348 intervenții chirurgicale executate de Dr. Popoviciu Virgil, ca medic primar, 462 au fost cataracte senile, 97 glaucom, 79 dacriocistite, 52 pterigioane, 26 tumori oculare și orbitale și 207 trahoame. Media anuală în ceea ce privește prescripțiile de ochelari în intervalul amintit a fost 219, iar numai pe anul 1941, 269⁵⁷. În cele din

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ *Ibidem*, f. 73.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ *Ibidem*, f. 74.

urmă, o secțiune specială în cadrul acestor documente din arhiva Spitalului de Stat din Timișoara, referitoare la secția oculistică și redactate în anul 1942, este dedicată lipsurilor și nevoilor urgente și este împărțită la rândul ei în trei subsecțiuni. Prima dintre acestea se referă la personalul medical. Astfel, în ceea ce privește personalul medical superior, se exprimă nevoia ca la 59–60 de paturi să se aloce „2 posturi bugetare de medie secundar”⁵⁸, specificându-se faptul că până la acel moment exista doar un singur post bugetat. Referitor la personalul sanitar auxiliar se subliniază faptul că lipsesc cu desăvârșire infirmierele „pregătite și cu orizontul necesar”⁵⁹, cele existente necorespunzând deloc nici numeric, nici ca nivel de instruire. Se statuează că minimul necesar ar fi de 8 infirmiere, din care 6 să fie distribuite în salonul de bolnavi, una la sala de operație și una la ambulanță, la acel moment fiind doar „cinci, rău încadrate și nemulțumite”⁶⁰. În ceea ce privește personalul destinat curățeniei, necesarul ar fi de 4: 2 femei de serviciu și 2 bărbați, la momentul respectiv fiind angajați doar 2, o femeie și un bărbat.

Cea de-a doua subsecțiune dedicată lipsurilor și nevoilor urgente ale secției oculistice a Spitalului de Stat din Timișoara face referire la spațiu și împărțirea acestuia. Astfel, se precizează că sala de consultație ambulantă este neîncăpătoare, sala de așteptare fiind practic inexistentă (2 × 3 m, cu 4 uși). Lipsa cu desăvârșire și posibilitatea de a izola bolnavii de conjunctivită granuloasă. Pe lângă acestea, se subliniază faptul că era total absent, dar absolut necesar un salon special pentru copiii sub vârsta de 7 ani și că din imposibilitatea ca aceștia să fie internați, adesea un număr mare dintre cei mici care suferă de afecțiuni grave rămân cu handicap pe viață, ceea ce se considera că reprezenta o gravă lipsă de ocrotire a copiilor. Referitor la acest aspect, se insistă pe faptul că s-a cerut în mod consecvent și succesiv, s-au efectuat planuri, devize economice care chiar au fost aprobate și s-a hotărât punerea lor în practică în vederea realizării acestui deziderat, însă de fiecare dată totul a încetat din lipsa fondurilor. Se mai prevedea și faptul că lipseau: o cameră obscură pentru examenele speciale și o cameră pentru aparatele optice, absolut necesare examenului medical modern⁶¹.

A treia subsecțiune referitoare la lipsurile și nevoile urgente ale secției oculistice a Spitalului de Stat din Timișoara face referire la necesitățile

urgente ale acesteia. Se menționează că tot instrumentarul de chirurgie oculară era uzat, „unele piese chiar ultra uzate”⁶², necesitând înlocuirea completă. Se mai precizează și faptul că secția de oculistică nu dispunea nici până la data redactării acestor documente din anul 1942, de aparatele optice indispensabile examenelor medicale strict obligatorii necesare pentru stabilirea diagnosticelor mai dificile. Se notează că, deși s-au solicitat de nenumărate ori, nu au fost primite decât promisiuni. La sfârșitul documentului se afirmă că deși mereu într-o continuă luptă cu „neajunsuri de ordin material și cu lipsurile inerente timpurilor, totuși în secția oculistică s-a lucrat cu râvnă, perseverență, dragoste de știință și de bolnavi”⁶³, aspect dovedit de altfel și de informațiile sintetice cuprinse în aceste documente. De asemenea, tot în anul 1942 în cadrul Spitalului de Stat din Timișoara a fost constituit un subcentru antirabic condus de Dr. Tiberiu Miclea⁶⁴.

În Arhiva Spitalului de Stat din Timișoara figurează câteva documente înregistrate la data de 13 iulie 1943, care întregesc informațiile referitoare la această instituție medicală. Primul dintre ele este o adresă înaintată de Medicul Șef al Municipiului Timișoara, Dr. L. Munteanu, care se afla la conducerea Serviciului Sanitar al Municipiului Timișoara, conducerii Spitalului de Stat din Timișoara, respectiv Medicului Primar Director, Dr. Al. Milețici. Aceasta cuprindea rugămintea ca cel din urmă să completeze și să înainteze în două exemplare partea care privea această instituție, din cadrul unui chestionar referitor la înfăptuirile administrative ale orașului Timișoara „dela unire până la 1 Aprilie 1943”⁶⁵. Cel de-al doilea document cuprinde răspunsul din partea Medicului Primar Director al Spitalului de Stat din Timișoara, Dr. Al. Milețici, înregistrat în aceeași zi, la solicitarea anterioară din partea conducerii Serviciului Sanitar al Municipiului Timișoara. Astfel, în acest document care conține două anexe, este anunțată înaintarea chestionarului „complectat referitor la realizările administrative la Spitalul de Stat Central din Timișoara cu privire la anii 1920–1943”⁶⁶. Chestionarul, redactat în trei puncte, oferă date cu privire la această instituție medicală, precum și sumele investite pe diferite paliere (vezi Pl. V). Astfel, primul punct

⁵⁸ *Ibidem.*

⁵⁹ *Ibidem.*

⁶⁰ *Ibidem.*

⁶¹ *Ibidem.*

⁶² *Ibidem.*

⁶³ *Ibidem.*

⁶⁴ Dr. Nicolae Ilieșiu, *op. cit.*, 318.

⁶⁵ Arhiva Spitalului de Stat din Timișoara, „Istoricul Spitalului”, f. 69.

⁶⁶ *Ibidem*, f. 68.

menționează că edificiul a fost construit înainte de anul 1750, „la o dată necunoscută”⁶⁷, reparat din „1920 până în 1943”⁶⁸ și secția de chirurgie mărită în anii 1929–1930⁶⁹. Cel de-al doilea punct enumeră investițiile care s-au realizat și anume: instalații de apă, de iluminat, dispozitive Roentgen, aparate și instrumente medicale, articole de gospodărie, „efecte spitalicești”⁷⁰. În cele din urmă, punctul trei al chestionarului înaintat de Dr. Al. Miletici, Directorul Spitalului de Stat Timișoara, către Serviciul Sanitar al Municipiului Timișoara, înșiruie mobilierul care s-a procurat pentru spital în perioada menționată: paturi, noptiere, dulapuri, birouri, scaune, mese etc.⁷¹

Pe lângă Spitalul de Stat, în Timișoara au fost înființate în prima jumătate a secolului XX și alte așezăminte medicale, care și-au adus contribuția la evoluția medicală, sanitară și la îngrijirea populației acestui oraș și nu numai. Printre acestea, *Spitalul Crucea Albă*, fondat în anul 1900 de societatea *Crucea Albă*, se ocupa cu preponderență de ocrotirea și îngrijirea femeilor gravide și a mamelor.

În anul 1908 acestuia i s-a atașat o școală de moașe. *Spitalul de copii „Principele Mircea”* și *Centrul pentru ocrotirea copiilor* au fost întemeiate în anul 1901. În anul 1919 a luat ființă *Ambulatoriul policlinic* care avea în componență patru secții: boli interne, boli pentru copii, boli venerice și tuberculoză, iar în 1920, *Ambulatorul dentistic*. În 1931 au fost puse bazele *Spitalului de Izolare „Reg. Ferdinand”*, care avea în componență un departament de boli contagioase, unul de administrație și din 1942 unul în care erau tratați cei care sufereau de tuberculoză. Pe lângă acestea, mai îngloba și o unitate de dezinfecție⁷².

În lumina celor prezentate reiese că în Timișoara încă de timpuriu a fost manifestată grija față de asigurarea sănătății și bunăstării igienice a populației, numeroase personalități și organizații ale vremii din domeniul medicinei implicându-se și luptând în vederea atingerii unor deziderate care aveau în vedere înscrierea acestui oraș pe calea modernizării și inovării curative și terapeutice specifice secolului XX.

⁶⁷ *Ibidem*, f. 71–72.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ *Ibidem*, f. 72.

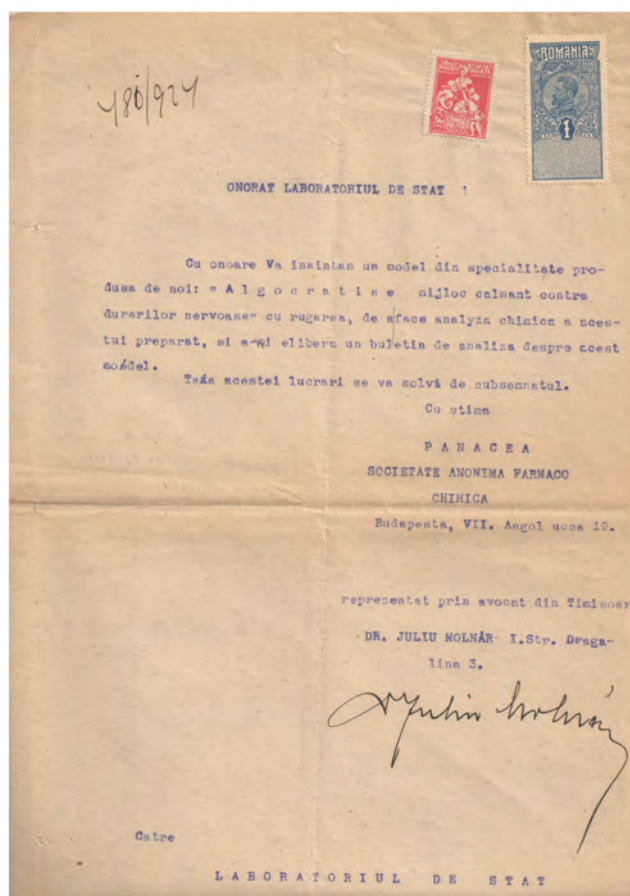
⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ *Ibidem*.

⁷² Dr. Nicolae Ilieșiu, *op. cit.*, 317–318.

1

2

Pl. I. 1. Solicitare internă înaintată Laboratorului de Igienă din Timișoara pe data de 3 Aprilie 1924 (col. MNAB); 2. Solicitare înaintată pe 17 iunie 1924 Laboratorului de Igienă din Timișoara din partea Societății Anonime Farmaco-Chimice Panacea din Budapesta (col. MNAB). / 1. Internal request submitted to Timisoara's Hygiene Laboratory on April 3, 1924 (NMoB coll.); 2. Request submitted on June 17, 1924, to Timisoara's Hygiene Laboratory from the Anonymous Pharmaco-Chemical Society Panacea in Budapest (NMoB coll.).

Dr. L. MENEȘ-STUPARIU
MEDIC
TIMIȘOARA
II, Bule. Regina Maria II (Calea Centrală) 12, I. B.

10-522
924

Timișoara la 5/III 1924.

Domnule Director!

Se binevoiti a analiza apa aici alăturată, care este scoasă din fântâna dela plajă orașului Timișoara, care este plasată după băile de soare de nou zidite, lângă casa bătrână. Desărece până nu se analizează apa aceasta că este bună de beut ori ba, nu se pot deschide băile de soare, cu oarecă răzvrătire binevoiti a mi trimite analiza în timpul cel mai scurt posibil. Analiza se face pe socoteala orașului Timișoara cu slujia

Dr. L. Meneș-Stupariu

Dr. Ion Teleguț, direct. inst. igienă Timișoara

1

LABORATORUL DE IGIENĂ TIMIȘOARA

IN. 1/271 1924

Nr. 893

Nr. prot. 893

Receptent

Dr. Ion Teleguț

MINISTERUL FINANTELOR

Directorat General a Vămilor

VAMA TIMIȘOARA

Nr. 10356

29. Noiembrie 1924

D. Nr. 1057-1062
924

Onor

Laboratorului Higienic

Timișoara

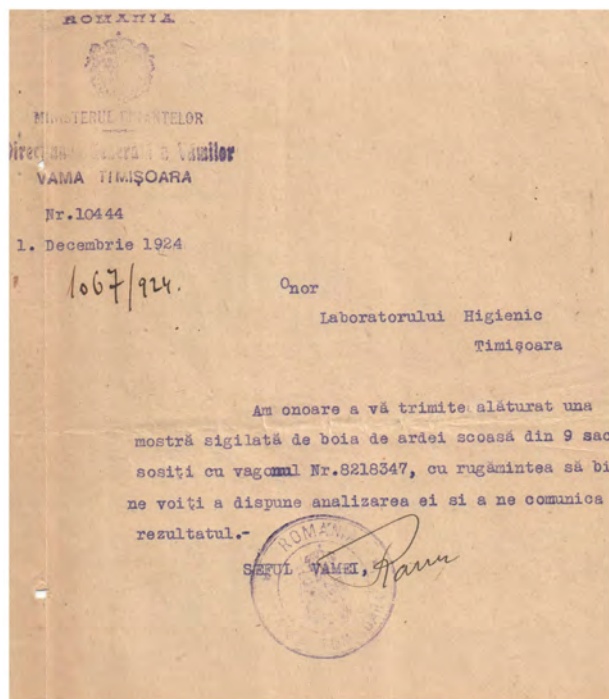
Am onoare a vă trimite alăturat șase mostre sigilate de cravate de bumbac cu mătase soce se din lăzile 1/4, sosite cu vagonul Nr. 101042, cu rugămintea să bine voiti a dispune analizarea lor și a ne comunica proporția mătasei ce conține fiecare în parte.

SEFUL VĂMILOR

Dr. Ion Teleguț

2

Pl. II. 1. Cerere înaintată la 5 iulie 1924 Dlui. Dr. Ion Teleguț, directorul Institutului de Igienă din Timișoara și șeful Laboratorului de Igienă din Timișoara (col. MNaB); 2. Cerere de analiză înaintată Laboratorului de Igienă din Timișoara de către Direcțiunea Generală a Vămilor la 29 noiembrie 1924 (col. MNaB). / 1. Request submitted on July 5, 1924, to the director of the Institute of Hygiene from Timisoara and head of Timisoara's Hygiene Laboratory, Mr. Dr. Ion Teleguț (NMoB coll.); 2. Request for analysis submitted to Timisoara's Hygiene Laboratory by the General Directorate of Customs on November 29, 1924 (NMoB coll).

1

STATISTICA SERVICIULUI DE RADIOLOGIE
al Spitalului de Stat TIMIȘOARA
pe anul 1940

Au fost examinați și tratați	1472 bolnavi
acestor bolnavi s'a făcut:	
Radioscopii pulmonare	585
" cord aorta	35
" esofag, stomac, intestine	222
" alte	35
Total radioscopii	877
Radiografii	942
Total radioscopii și radiografii	1819
Pentru tratament radiologic au fost 169 bolnavi cu următoarele	
Cancere de piele	32
" uterine	45
" mamar	10
" laringe, faringe	3
" nasului	3
" rectului	3
" vezicii urinare	3
" alte	6
Sarcome	9
Alte tumori maligne /pulmon, cerebrale	4
Fibrom, miom	2
Tuberculoză /ganglionară etc. /	22
Basedow, astmă bronchială, hipertensiune esențială	4
Sacroli /re, ischias, lumbago	6
Spondilită /deformantă, Bechterew /	3
Tuberculoză	1
Linfogranulomatoză	1
Leucemie limfatică	1
Licoră	1
Aczeme, prurit	5
Amigalită	1
Capilom vesical	2
scutită	1
Total	169
Acestor bolnavi i s'a aplicat un număr de 860 ședințe.-	
Astfel totalul aplicațiilor a fost de 1819 + 860 = 2679 aplicațiuni.	
MEDIC PRIMAR RADIOLOG:	
<i>Dr. Munteanu</i>	

2

Pl. III. 1. Adresă înaintată Laboratorului de Igienă din Timișoara de către Direcțiunea Generală a Vămir pe data de 1 decembrie 1924 (col. MNaB); 2. Statistica Serviciului de Radiologie al Spitalului de Stat din Timișoara pe anul 1940 (col. MNaB). / 1. Address submitted to Timisoara's Hygiene Laboratory by the General Directorate of Customs on December 1, 1924 (NMoB coll.); 2. Statistics of the Radiology Service of the State Hospital in Timisoara for 1940 (NMoB coll.).

STATISTICA OPERATIILOR PRINCIPALE EXECUTATE LA SECȚIA CHIRURGICALĂ A SPITALULUI DE STAT DIN TIMIȘOARA

dela 1920 până la 30 Aprilie 1942

Diagnostic	Operația	Numărul operațiilor pe an																							
		1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943
G u s ă	strumectomie prin rez.	1	-	-	-	-	2	5	5	7	4	-	3	2	6	8	8	7	11	7	12	24	14	4	1943
	"	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	4	3	4	6	1	2	
	"	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	3	8	18	6	15	18	8	
Stenoza esofagiană compl.prinodă caust.	Esofagoplastie preto- recală terminată.	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	1	1	4	-	
	Amputația mamelei pr.Halsed	7	7	8	6	6	2	1	3	4	7	2	4	4	6	6	6	8	11	6	13	6	9	4	
U l c e r e gastro duodenale	Resecție de stomac G.E.	-	-	-	1	1	1	12	19	17	8	7	-	-	-	-	8	12	32	26	46	57	42	27	
	Resecția de stomac G.E.	-	-	-	-	-	-	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	-	3	-	1	5	2	1	
C.C. g a s t r i c	Laparotomie expl.	2	8	5	2	4	2	2	-	4	2	3	2	1	1	1	1	2	-	3	2	3	6	1	
	Resecție de stomac G.E.	2	7	7	4	4	4	2	1	-	1	1	3	-	4	5	1	5	3	3	-	2	4	2	
U l c e r perforat	Resecție de stomac G.E.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	
	Infundare epiploplastie	2	1	-	2	-	1	-	2	1	-	1	1	1	1	3	4	8	15	12	21	11	16	1	
acută	Apandicectomie	26	53	39	43	31	47	73	106	114	134	100	145	92	151	148	229	79	103	133	164	204	171	67	
	Apandicectomie	6	18	44	40	47	45	65	72	106	42	15	86	95	61	116	6	25	35	37	32	31	30	3	
	Apandicectomie	3	7	8	27	8	15	24	26	21	34	46	36	26	26	42	117	67	103	101	113	81	64	24	
	Apandicectomie drenaj	12	16	18	18	13	21	25	30	18	21	24	30	24	25	29	46	40	41	48	31	34	29	14	
colicistită calculoasă, gangrenoasă și cronică	Cholecistectomie	3	7	26	15	29	14	24	38	44	29	25	29	26	16	16	10	18	22	30	19	26	22	9	
	Cholecistectomie	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	1	-	-	-	-	-	2	1	3	3	2	3	-	
	Cholecistectomie	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	Cholecistectomie	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
H e r n i e simple	Cura radicală	90	137	157	138	137	129	140	110	145	147	97	121	106	142	124	132	144	192	157	145	140	108	33	
	Kelotomie cura rad.	24	19	18	19	9	18	9	17	14	12	26	23	9	11	9	22	20	32	24	24	34	27	6	
hernie strangulată	rez.de intestin	2	7	3	3	3	5	1	4	8	1	3	4	4	-	2	3	3	4	6	3	11	7	5	
	Nefrectomie	2	-	5	4	3	3	4	3	2	1	5	4	2	6	6	2	1	6	3	2	8	3	-	
T.b.c. r e n a l ă	Histerectomie	7	6	11	1	3	2	1	2	2	4	7	12	4	6	1	-	2	4	4	2	5	1	-	
	Fibromiom uterin	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Numărul total al operațiilor de chirurgie mare executate în anii		1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940	1941	1942	
	Total	412	506	544	446	388	402	511	547	641	560	491	611	493	582	614	738	637	818	848	852	962	835	266	

Pl. IV. Statistica operațiilor principale executate la Secția Chirurgică a Spitalului de Stat din Timișoara în perioada 1920 – 30 Aprilie 1942 (col. MNaB) / Statistics of the main surgeries performed at the Surgical Department of the State Hospital in Timisoara between 1920 and April 30, 1942 (NMoB coll.).

C H E S T I O N A R .

Spitalul de Stat Central Timișoara.

1. Când a fost clădit: Înainte de 1750 la o dată necunoscută.
 " " " reparat: din 1920 până în 1943 Lei 6,597.000.-
 " " " mărit: Serv. de Chirurg. în 1929-1930 " "
 val. lucrărilor este cuprinsă în
 suma de mai sus.
2. Ce investițiuni s'au făcut: Instal. de apă, luminat " 280.000.-
 Instal. Roentgen " 3,580.000.-
 Aparate și instr. medic. " 1.656.500.-
 Efecte spitalicești " 3,560.000.-
 Articole de gospodărie " 425.000.-
3. Ce mobilier s'a procurat: paturi, noptiere, dulapuri, " "
 birouri, mese scaune etc. " 3,120.000.-
- Suma totală investită Lei 19.218.500.-

Timișoara, la 13 Iulie 1943.

MEDIC PRIMAR DIRECTOR,

Dr. Al. Miletici

Pl. V. Chestionarul referitor la realizările administrative ale Spitalului de Stat din Timișoara, înaintat la 13 Iulie 1943 de către conducerea acestei instituții, Serviciului Sanitar al Municipiului Timișoara (col. MNaB) / *The questionnaire regarding the administrative achievements of the State Hospital in Timisoara, submitted on July 13, 1943, by the management of this institution, to the Sanitary Service of Timisoara's Municipality (NMoB coll.).*

RELĂȚIILE ROMÂNNO-FRANCEZE ÎN A DOUA JUMĂTATE A ANULUI 1931 OGLINDITE ÎN PAGINILE COTIDIANULUI BĂNĂȚEAN *VESTUL*

*Eusebiu Narai**

Cuvinte cheie: Liga Națiunilor, Mica Înțelegerere, România, Franța, Banat, Sever Bocu, Vestul.
Keywords: League of Nations, Little Entente, Romania, France, Banat, Sever Bocu, The West.

Romanian-French relations in the second half of 1931, reflected in the pages of the Banat daily *The West* (Abstract)

The popularity of US President Woodrow Wilson among the representatives of European states being formed or reunited „on the ruins” of former multinational empires (Austro-Hungarian dualist, tsarist or Ottoman), as well as the ascendant, at least economically, in a first stage, of the States United Nations on the European continent after the First World War also led to the emergence of an international body designed to safeguard peace and mediate conflicting relations between its members, the League (Society) of Nations, based in Geneva, which was also to replace traditional diplomacy („behind closed doors”).

The rescheduling and, subsequently, the suspension, for a limited period of time (through the Hoover Moratorium), of the payment of war reparations by Germany, which considerably affected France, the Austro-German customs union plan, the contradictory positions between the states industrialized and agricultural ones regarding the solution of the economic crisis, the failure of the Conference on Disarmament, etc., were just a few signs of the imminence of a new conflict on a global scale. To these were undoubtedly the ineffectiveness of the Briand-Kellogg Pact and the Litvinov Protocol, as well as the 1926 Soviet-Germany Treaty Extension Protocol, for an indefinite period of time.

The revisionist states of south-eastern Europe (Hungary, Bulgaria and, later, the USSR) had, during the period studied, the unconditional support of a great totalitarian power, which practiced a revisionist and revengeful discourse (Italy).

In this unfavorable international context, the states of the Little Entente, counting on France’s help, „gathered their ranks”, in other words they reacted – in categorical terms – to all attempts to circumvent the provisions of the peace treaties concluded in 1919–1920 and undermining the role played by the League of Nations in the peaceful settlement of disputes between the states of the world. More than ever, it was necessary to reorganize the alliance and consolidate it on the military component, but with a defensive character, which was accomplished during 1933. In the meantime, the Little Understanding as a whole, or only a few of its components, participated in international economic conferences dedicated to solving the world crisis.

The States of the Small Entente were to enter, together with other Danubian states, into a series of economic federations, considered „saviors” (customs unions, preferential customs tariffs), at the proposal of the Great Powers, but disputes between them regarding the fairness of the plan each and the categorical opposition of some of the states directly concerned have led to the unfortunate failure of these projects.

In conclusion, in the second half of 1931, the Little Entente, a regional alliance made up of Romania, Yugoslavia and Czechoslovakia, represented a single voice, listened to, not only heard by the Great Powers and feared by the revisionist states of Eastern Europe.

The main objective of Romania’s foreign policy, throughout the interwar period, was to maintain the borders drawn at the end of the First World War, shared by all political parties, except the Communist Party, affiliated to the Third International. The transformation of the League of Nations into a hopeful defender of peace and stability, as well as the promotion of regional alliances (the Little Understanding and the Balkan Entente) will aim to discourage revisionism in Eastern Europe.

The resumption of relations with the Soviet Union, the Small Entente Agreement, Romania’s participation in the Disarmament Conference, the rescheduling of war reparations of the defeated states in the First World War influenced, to a certain extent, the Romanian foreign policy coordinates during this period, but its guidelines they remained the same: peace, collective security, maintaining the territorial status quo, disarmament, friendly relations with neighbors and, first of all, with the great Western allies (France and Great Britain).

In the pages of the newspaper *The West* were presented and analyzed, with much competence and objectivity, the main aspects of the Romanian-French relations in the second half of 1931, insisting on the economic projects advanced by France to save the agricultural states in the central area and Eastern European. At the same time, some asperities appeared in the relations between the two countries, determined by the tendency of some governmental circles, coordinated by Constantin Argetoianu, to establish privileged economic relations with Germany. Political, cultural, technical-scientific or other relations were not omitted, which were still maintained at a very high level.

I. Relațiile dintre statele europene în perioada 1931–1932. Prezentare generală

Nicolae Ciachir consideră că sfârșitul primei conflagrații mondiale a determinat, pe de o parte, „ieșirea din scenă” a celui de-Al Doilea Reich german, care dominase viața politică europeană începând din anul 1870, iar pe de altă parte, destrămarea imperiilor Habsburgic și Otoman, și, respectiv, transformarea completă, din punct de vedere social și politic, a Imperiului Țarist. S-a ajuns, în egală măsură, la o reducere drastică a influenței Marilor Puteri europene asupra altor continente¹.

Potrivit lui N. Ciachir, „întărirea liniei Maginot însemna că Franța adopta sistemul defensiv, iar armatele prietene Franței (Polonia, Cehoslovacia, Iugoslavia, România, Grecia) trebuiau să atace, pe la spate, Germania și eventualii săi aliați”. Era criticată politica superficială a Parisului, sprijinită de miniștrii de externe român (Nicolae Titulescu), cehoslovac (Eduard Beneš) și grec (Nicolao Politis)².

De asemenea, statele est-europene (Finlanda, țările baltice – Estonia, Lituania și Letonia, Polonia și România) erau îngrijorate de politica Moscovei, bănuind că regimul comunist condus de către Stalin dorea recuperarea teritoriilor care aparținuseră, până în anii 1917–1918, Imperiului Țarist. Vigilența cercurilor conducătoare ale țărilor enumerate mai sus a fost „adormită”, cel puțin pentru moment, de ministrul de externe sovietic, Maxim Litvinov, care pleda pentru aplicarea principiului securității colective, fiind elogiat la sediul Ligii Națiunilor, din Geneva³.

Lucian Leuștean este convins de faptul că *marea criză economică mondială* a deteriorat relațiile internaționale, acest proces continuu determinând izbucnirea celui de-Al Doilea Război Mondial⁴.

II. Politica externă a României în timpul guvernului Iorga-Argetoianu. Prezentare generală

Cea de-a doua Conferință balcanică, desfășurată la Istanbul, în intervalul 20–26 octombrie 1931, a definit concepțiile fundamentale ale Uniunii Balcanice. Foarte importante au fost discuțiile purtate în *Comisia pentru apropierea politică*, în care reprezentanții României dețineau funcții importante: Ștefan Cicio-Pop – președinte; Vespasian V. Pella – supleant. *Anteproiectul Uniunii Balcanice*, alcătuit din 31 de articole, prezentat de grecul Jean Spiropoulos, profesor de drept internațional, era fundamentat pe trei mari idei („înlăturarea războiului, ca instrument de rezolvare a litigiilor; reglementarea, pe cale pașnică, a oricăror litigii; asistența mutuală a victimei”), având – ca sursă de inspirație – două documente importante: Pactul Briand-Kellogg (1928) și Convenția greco-turcă (30 octombrie 1930). Merită amintit faptul că *anteproiectul referitor la asistența mutuală* înscrisa, în articolele 18 și 19, garantarea statu-quo-ului teritorial din Peninsula Balcanică, adaptând, astfel, articolul 16 al Pactului Societății Națiunilor la realitățile acestei regiuni cu trecut zbuciumat⁵.

Eliza Campus consideră că „tezele anteproiectului dădeau imaginea unui pact, dovedind respect față de articolele 10 și 16 ale Pactului Societății Națiunilor, respect față de principiile generale ale Pactului Briand-Kellogg, aducând, însă, metode noi de aplicare, ca și un spirit creator, izvorât, mai ales, din aplicarea fermă a principiului deplinei egalități în drepturi între state”⁶.

Proiectul uniunii vamale austro-germane, dat publicității în ziua de 25 martie 1931, a luat prin surprindere marile cancelarii europene, deoarece, până atunci, inițiatorii acestui proiect (cancelarul austriac, Schober, și ministrul de externe german, Curtius) lansaseră mai multe propuneri privind ameliorarea relațiilor vamale dintre statele „bătrânului continent”, în cadrul Comisiei de Studii pentru Uniunea Europeană⁷.

* Universitatea de Vest din Timișoara, Bd. Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: eusebiu.narai@e-uvt.ro

¹ Ciachir 1998, 262.

² Ciachir 1998, 283–284.

³ Ciachir 1998, 284; Di Nolfo 2007.

⁴ Leuștean 2015, 170–171.

⁵ Campus 1988, 173–174.

⁶ Campus 1988, 174.

⁷ Campus 1988, 184–185.

Curtea de la Haga a respins proiectul Curtius-Schober, în data de 28 august 1931. În cadrul celei de-a patra sesiuni a Comisiei de Studii pentru Uniunea Europeană, reprezentanții Germaniei (Curtius) și Austriei (Schober) au încercat să justifice acest demers controversat. Curtius susținea că „guvernele german și austriac au avut, de la bun început, intenția de a considera acest proiect ca punctul de plecare al unor acorduri economice mai largi, la care să participe, pe cât posibil, un număr cât mai larg de state europene”. În egală măsură, Schober declara, pe un ton emfatic, următoarele: „Luând în considerare evenimentele din ultimele luni; văzând că, în ciuda intențiilor sale, aplicarea planului risca să aducă dificultăți colaborării națiunilor europene, guvernul federal austriac, pentru care această colaborare este strâns legată de interesele Austriei, declară că *nu* va mai urmări, în viitor, realizarea proiectului de uniune vamală”. Franța și Mica Antantă păreau a stăpâni situația, iar planul întocmit de Beneș se dovedea extrem de fezabil, „fertil în idei constructive, predominat de conceptul interdependenței dintre state, mijlocul cel mai eficace de a soluționa efectele nocive ale crizei economice”⁸.

După această victorie răsunătoare a statelor mici și mijlocii din Europa, aliate ale Franței, climatul politic internațional a cunoscut noi tensiuni. Pe de o parte, Italia mussoliniană încerca, prin toate mijloacele posibile, să constituie un veritabil bloc al țărilor învinse, pentru a stopa influența Micii Înțelegeri la nivel european și a-i zădărnici eforturile de îmbunătățire a relațiilor cu Austria și Ungaria. Pe de altă parte, s-au amplificat contradicțiile franco-germane și franco-italiene pentru zona Europei Centrale, precum și cele dintre tabăra revizionistă și cea antirevizionistă. Succesul repurtat de țara noastră, în septembrie 1931, prin alegerea ilustrului diplomat Nicolae Titulescu în funcția de președinte al Adunării Ligii Națiunilor, în detrimentul reprezentantului Ungariei (contele Apponyi), era considerat, mai degrabă, o victorie categorică a blocului antirevizionist⁹.

Între timp, la a doua sesiune a Comisiei de Studii pentru Uniunea Europeană, care a avut loc în perioada 16–21 ianuarie 1931, a fost dezbătută, pe larg, situația dramatică prin care treceau statele agrare din Europa Centrală. Până la urmă, s-a format un *comitet* care trebuia să identifice soluțiile optime de rezolvare a acestei situații, alcătuit din reprezentanții mai multor state europene: Briand (Franța),

Henderson (Marea Britanie), Grandi (Italia), Curtius (Germania), Hymans (Belgia), Zaleski (Polonia), Marinković (Iugoslavia), Titulescu (România) și Burof (Bulgaria). Comitetul amintit „reprezenta, în fond, un nucleu de cooperare în spiritul planului propus de Mica Înțelegere, în momentul apariției Anschluss-ului”¹⁰.

În opinia lui Nicolae Titulescu, *Societatea Națiunilor* nu reprezenta „un suprastat, ci o juxtapunere de state”. În egală măsură, înaltul forum mondial, cu sediul la Geneva, nu era „doar un ideal, ci și rezultatul unui contract, iar acolo unde există un contract, există și o responsabilitate”¹¹.

România va rămâne, în toată perioada interbelică, un membru fidel al Ligii Națiunilor, care va respecta, cu sfințenie, pactul acesteia, prevederile tratatelor de pace semnate la finele primei conflagrații mondiale, precum și articolele diverselor acorduri, pacte și convenții bilaterale sau multilaterale.

Constituită încă din anul 1921, *Mica Înțelegere* s-a consolidat treptat, sub toate aspectele (economic, politic și militar), transformându-se într-o veritabilă „organizație federală, care se putea impune pe arena politică internațională”. Această alianță regională a respectat, *ad litteram*, Pactul Societății Națiunilor, a militat pentru menținerea statu-quo-ului teritorial, pentru un climat de pace și securitate în plan european, devenind un factor decisiv de echilibru și de cooperare în centrul și răsăritul Europei. Mica Înțelegere a fost primită, încă de la fondare, cu ostilitate atât în Ungaria, cât și în Germania, noua alianță zonală fiind etichetată, la Berlin, drept tributară Franței, iar oficialitățile de la Budapesta au încercat, în permanență, să împiedice întărirea Micii Antante, reiterând și propunerea unei uniuni personale între Ungaria și România, sub sceptrul suveranului român. Cu toate acestea, Mica Înțelegere a rezistat aproape două decenii, bazându-se pe forța dreptului¹².

Eliza Campus precizează faptul că „Mica Înțelegere făcuse o serioasă tentativă în scopul dezvoltării conceptului federal, aducând, concomitent, și o valoroasă contribuție la istoria gândirii politice și economice europene”¹³.

Marele diplomat român Nicolae Titulescu critica

⁸ Campus 1988, 187.

⁹ Campus 1988, 187–188.

¹⁰ Campus 1988, 188.

¹¹ Titulescu 1994, 255–256.

¹² Campus 1997, 67.

¹³ Campus 1997, 117.

unele prevederi ale convențiilor bilaterale care stăteau la baza Miciei Înțelegeri, lipsind țara noastră de suportul militar și logistic al Cehoslovaciei și Iugoslaviei (Regatul Sârbo-Croato-Sloven, până la începutul anului 1929) în cazul unui atac sovietic: pe de o parte, România era obligată să ajute Cehoslovacia, dacă acest stat era atacat de Ungaria, singură sau în alianță cu Germania, și, în același timp, România trebuia să sară în ajutorul Iugoslaviei, în cazul unui atac ungar, ungaro-italian, bulgar, etc.; pe de altă parte, însă, „România, care, din cauza Ungariei, se poate găsi, în orice moment, în război cu Germania și Italia în apărarea Cehoslovaciei, este lăsată singură, total izolată, în cazul unui eventual atac din partea Rusiei Sovietice (Uniunii Sovietice – *n.n.*)”, deoarece atât Cehoslovacia, cât și Iugoslavia excludeau, din start, „orice intervenție, din partea lor, în cazul unui atac al U.R.S.S. asupra României”¹⁴.

Raporturile româno-sovietice din această perioadă au fost puternic influențate de relațiile fluctuante dintre Paris și Moscova.

Astfel, după un război vamal franco-sovietic, declanșat în anul 1930, care a favorizat exportul german în U.R.S.S., ambasadorul francez în capitala sovietică (Maurice Herbette) a fost însărcinat, de către prim-ministrul Pierre Laval, să demareze negocieri oficiale cu Maxim Litvinov (Comisarul Poporului pentru Afaceri Externe al U.R.S.S.), în vederea perfectării unor acorduri comerciale și a unor pacte de neagresiune, atât cu Franța, cât și cu două aliate ale acesteia din zonă (România și Polonia). Până la urmă, în ziua de 4 mai 1931, s-a semnat *acordul comercial franco-sovietic*¹⁵.

După trei luni de negocieri intense, la Paris a fost iscălit, în august 1931, *tratatul de neagresiune franco-sovietic*, ce trebuia să aibă consimțământul statelor baltice și să devină un model pentru România și Polonia¹⁶.

Îngrijorate de prevederile tratatului germano-sovietic, semnat în capitala Republicii de la Weimar, cercurile oficiale poloneze au început negocieri cu partea sovietică, în primăvara și vara anului 1931¹⁷.

Negocierile româno-sovietice în aceeași problemă încercau să soluționeze diferendul teritorial dintre cele două state, apartenența Basarabiei la Regatul României nefiind, încă, recunoscută

de U.R.S.S. Se pornea de la prevederile Pactului Briand-Kellogg și ale Protocolului Litvinov. În proiectul românesc al unui asemenea pact se menționau următoarele: „Vor fi considerate acte contrare angajamentelor prevăzute, orice act de violență ce va aduce vreo atingere integrității și inviolabilității teritoriului ce se găsește, actualmente, sub suveranitatea uneia sau alteia dintre părțile contractante, precum și independenței sale politice, chiar dacă un astfel de act a fost comis fără declarație de război sau fără să aibă caracterul unui act de război”. Evitându-se termenul *frontieră de stat*, se prefera definiția oferită termenului *teritoriu* în dreptul internațional, adică spațiul aflat, în mod efectiv, sub suveranitatea unei țări. De altfel, și în tratatul de neagresiune franco-sovietic figura obligația respectării inviolabilității teritoriilor aflate sub suveranitatea unui stat sau controlate, din punct de vedere administrativ, de acesta¹⁸.

În intervalul 1931–1932, Republica de la Weimar a efectuat presiuni economice în vederea reorientării politicii externe românești, pro-franceză și pro-britanică prin tradiție, și a diminuării rolului determinant al țării noastre în cadrul Miciei Antante. Constantin Buchet este convins de faptul că, „în condițiile acestor antagonisme (geo)politice și strategice, interesul comun al celor două state și cooperarea s-au regăsit prin dimensiunea raporturilor economice – de exemplu, regimul schimburilor economice în compensație, fără taxe vamale, derulat în timpul crizei economice – pe care cercurile de decizie din cele două țări au încercat să le protejeze de reflexele tensiunilor politice, sau influența litigiului financiar”¹⁹.

III. Percepția cotidianului bănățean asupra relațiilor româno-franceze în intervalul iulie-decembrie 1931

Într-un articol publicat în numărul din 5 iulie 1931 al ziarului *Vestul*, C. Dragoș realizează o fină analiză a rolului jucat de România pe scena internațională, între cei trei mari „actori” ai momentului (Franța, Marea Britanie și Germania), neomițând nici ambițiile Italiei de dominație în Europa centrală și sud-estică. Ca atare, erau aduse unele critici întemeiate „politicii capului plecat” și diplomației „din spatele ușilor închise”. Autorul articolului este convins de faptul că, datorită relațiilor economice stabilite cu statele occidentale, prestigiul României

¹⁴ Titulescu 1994, 70–71.

¹⁵ Moisuc 1991, 322.

¹⁶ Moisuc 1991, 322.

¹⁷ Moisuc 1991, 322–323.

¹⁸ Moisuc 1991, 323–324.

¹⁹ Buchet 2001, 225–226.

a crescut considerabil, țara noastră integrându-se în marea familie internațională, căreia îi aparține de drept. În egală măsură, C. Dragoș deplânge poziția servilă, de până atunci, a României, care se vedea nevoită să apeleze la una dintre Marile Puteri ale vremii, mai ales la congresele internaționale, pentru a-și satisface interesele vitale. Totuși, „...România, îndeosebi, a făcut – aproape un secol – politică francofilă, nu numai că era stat mic și silit să rămână în dependență de Franța, dar fiindcă afinități de rasă o legau de această soră mai mare”. În continuare, autorul articolului constată lupta acerbă a Marilor Puteri, pentru a atrage, în sfera lor de dominație politică sau economică, statele mici: Italia a făcut nenumărate concesii Ungariei, neglijând chiar legăturile de fraternitate cu țara noastră, și a sprijinit, necondiționat, Bulgaria la congresele internaționale desfășurate în această perioadă, în detrimentul altor Mari Puteri europene. C. Dragoș își explică lupta unor Mari Puteri precum Franța, Anglia și Germania, pentru a atrage țara noastră de partea lor, prin semnificația deosebită a României „în viața politică și economică universală”. Având o populație de 18 milioane de locuitori, conform recensământului din anul 1930, „România Mare are un rol bine determinat în echilibrul mondial”, țara noastră ținând „cumpăna pacifismului în aceste părți ale lumii” și transformându-se într-un autentic „zid de apărare a Europei civilizate față de năvala asiatică și revoluționară a Rusiei bolșevice”. Autorul articolului consideră că, în pofida efectelor vizibile ale marii crize economice mondiale, „România este țara cea mai sănătoasă economică”, având o situație aproape normală din acest punct de vedere. Fără îndoială, C. Dragoș exagerează atunci când susține că „România Mare poate deveni un aliat economic, de rangul întâi, al oricărui stat european”, însă resursele de materii prime și prestigiul în politica externă reprezentau, fără îndoială, o foarte bună carte de vizită pentru România, în perioada respectivă, plină de provocări la tot pasul²⁰.

Aflată într-o concurență acerbă cu Germania pentru obținerea supremației în răsăritul Europei, Franța considera că semnarea tratatului comercial româno-german reprezenta doar un preambul pentru parafarea unui tratat politic și militar, pe termen lung, între Regatul României și Republica de la Weimar. Această convingere se reflecta și în articolul intitulat «*Să venim în ajutorul României, iar nu al Austriei*», publicat în numărul din 8 iulie 1931 al cotidianului bănățean. Acest articol reia și

comentează fragmente dintr-un material publicat de André Cheradame în ziarul parizian *L'Ordre*, în care susținea că demersurile Germaniei pentru parafarea unui tratat de comerț cu țara noastră, care să implice acordarea de credite în condiții destul de avantajoase, ar determina paralizarea acțiunii politice a României și prăbușirea Micii Înțelegeri, fapt dezastruos pentru Franța, care inițiasse și susținuse, tot timpul, această alianță din Europa centrală și răsăriteană. În continuare, Cheradame semnala prezența unor germanofili, la București și la Paris, deopotrivă, care ar încerca, pe toate căile posibile, „să exploateze nedumerirea Franței”. Ținând cont de aceste realități și preocupată de respectarea tratatelor, menite să asigure pacea pe continentul european, Franța trebuia să acorde României credite pe termen lung, pentru refacerea economiei sale afectate de criză. Chiar și cu riscul de a cumpăra cereale românești, pentru a le vinde, apoi, în alte țări, Franța făcea o mișcare mult mai inteligentă, sub aspect politic și financiar, sprijinind România, și nu Austria, deoarece, dacă Franța împrumuta bani statului austriac, se vedea obligată să crediteze, ulterior, și Germania, aflată într-o situație economică dezastruoasă. Conform ziaristului francez, „experiența, însă, a dovedit că toate concesionile (concesiile – *n.n.*) financiare făcute Germaniei, de către Franța, n-au făcut decât să grăbească o renaștere a pangermanismului, apropiindu-ne de război”, astfel încât Franța nu mai trebuia să acorde „niciun ban pentru război”, cu alte cuvinte să nu mai crediteze, de acum încolo, Austria sau Germania²¹.

Poziția francofilă a ziarului *Vestul* a atras o serie de zvonuri răutăcioase din partea presei minoritare din municipiul Timișoara, cu precădere cea germană și maghiară, fiind lansate și acuzații grave de corupție la adresa Directoratului ministerial condus de Sever Bocu, fondatorul cotidianului menționat mai sus. În acest sens, merită amintit articolul intitulat «*Mobilierul Directoratului a fost comandat în Franța?*», tipărit în numărul din 12 iulie 1931, în care era demontată acuzația, lansată de câteva ziare minoritare din Timișoara, potrivit căreia mobilierul din sediul Directoratului ministerial ar fi provenit din Franța, fiind achiziționat cu suma de 160.000 franci. În realitate, mobilierul ar fi avut o vechime de minimum 10 ani, iar Sever Bocu, interpellat pe stradă, ar fi etichetat știrile colportate, prezentate mai sus, drept infamii²².

²⁰ *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 354, duminică, 5 iulie 1931, 1, 3.

²¹ *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 356, miercuri, 8 iulie 1931, 4.

²² *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 360, duminică, 12 iulie 1931, 4.

Aflând despre audiența lui Alexandru Vaida-Voevod la regele Carol al II-lea, presa franceză spera în instalarea unui nou guvern național-țărănist la cârma României, considerat mult mai legitim și cu un sprijin parlamentar masiv, chiar dacă, pentru moment, Iuliu Maniu părea „scos din joc”. Un alt cabinet, cu acceptul suveranului, ar fi adus mai multă coerență în domeniul politicii externe și o refacere a încrederii Parisului în vechiul său aliat est-european, România. Despre această audiență vorbește și numărul din 18 iulie 1931 al ziarului *Vestul*, care amintea, la început, faptul că Al. Vaida-Voevod, conducătorul aripii ardelenice a Partidului Național-Țărănesc ar fi avut o audiență prelungită la suveranul României, discutând despre situația politică generală, iar, cu această ocazie, regele și-ar fi exprimat „dorința de a vedea pe d. Iuliu Maniu reluându-și locul în politica activă”, Vaida-Voevod fiind îndemnat să se ocupe, în cel mai scurt timp, de această problemă spinosă. Se vehicula, în mod insistent, ideea unei normalizări constituționale, în toamna anului 1931. Ziarele franceze relatau faptul că, după ce va pleca la reședința de vară de la Sinaia, Carol al II-lea va examina, în continuare, situația politică internă, pentru a găsi cele mai bune soluții²³.

„Balansul” diplomatic al Bucureștiului, între Berlin și Paris, era vizibil și prin faptul că, la 22 iulie 1931, Gr. Filipescu, francofil convins, a demisionat zvonul numirii sale în postul de ministru al României la Paris, de către președintele Consiliului de Miniștri, Nicolae Iorga²⁴.

Tratativele în vederea încheierii unui acord comercial româno-german au agitat spiritele, la Paris. În consecință, la sfârșitul lunii iulie 1931, o delegație franceză a vizitat organizațiile românești pentru export de vite, purtând discuții fructuoase cu conducerea acestora, precum rezultă și din ziarul *Vestul*. Această delegație, alcătuită din contele Henry de Broque, consilier pentru comerțul extern al Republicii Franceze, Gaston Légendre, președintele sindicatului măcelarilor francezi en-gros și delegatul comercial al României la Paris, Aurel Popescu, trebuia să studieze „posibilitățile de export pe care le reprezintă țara noastră”. Delegația amintită a vizitat, într-o primă etapă, instalațiile din Capitală, oprindu-se, mai mult timp, la abator, iar, apoi, s-a deplasat la Constanța, fiind profund impresionată de „instalațiunile adecvate exportului de vite”. Vizita a continuat, în mod firesc, în

Transilvania, Crișana și Banat, fiind examinate, cu atenție sporită: fabrica de zahăr din Bod, unde se afla și o îngrășătorie sistematică de boi; îngrășătoria din Oradea Mare, acolo delegația fiind întâmpinată de Martin Bruman, președintele Sindicatului pentru raționalizarea exportului de animale din Banat, Haralamb H. Henry, directorul Băncii Marmorosch Blank și membru în Consiliul de Administrație al sindicatului amintit, și inspector general dr. Tiberiu Cristea, delegatul Ministerului Agriculturii și Domeniilor; Abatorul din Episcopia Bihorului, Abatorul din Satu Mare, singura fabrică de conserve și export en-gros de păsări <Kemény> de la Salonta Mare, Abatorul, precum și alte instalații din orașele Arad și Timișoara – inspectate, în comun, de delegația franceză și cea română. În articol era amintită și conferința cu membrii Sindicatului pentru raționalizarea exportului de animale, desfășurată la Timișoara, în data de 19 iulie 1931, la care a participat și Wendel, reprezentantul Reuniunii agricole șvăbești, „pentru a se discuta posibilitățile de export de porci și vite cornute pe piața franceză”. Se convenise ca delegația franceză să întocmească un raport detaliat privind posibilitățile de amplificare a exportului de animale românești în Franța, pe care să-l remită, cât mai curând posibil, autorităților române. Astfel se puteau recupera prejudiciile rezultate din scăderea semnificativă a cifrei animalelor românești exportate în Austria²⁵.

La 21 iulie 1931 devenise aproape certă demisia lui Ghica din funcția de ministru de Externe și desemnarea sa ca ministru plenipotențiar al țării noastre la Paris. Era o nouă mișcare tactică a cabinetului Iorga-Argetoianu, menită „să adoarmă” vigilența Parisului în privința negocierilor purtate de țara noastră cu Germania²⁶.

Începuse o „curtare” asiduă a României, de către Franța, pe fondul presiunilor exercitate de Germania în vederea încheierii unui tratat economic pe o perioadă mai lungă de timp. Astfel, ziarul *Vestul* consemna sosirea unei delegații de aviatori francezi la Sinaia, în dimineața zilei de 24 iulie 1931. Aviatorii au fost reținuți la dejun, de către Carol al II-lea, iar apoi, mareșalul Palatului i-a decorat pe membrii delegației, care urmau să participe, în 25 iulie, la nunta principesei Ileana²⁷.

Miza enormă a restaurării Habsburgilor pe tronul Ungariei, pentru statul francez, și reacția armată posibilă a Miciei Antante pentru a stopa această

²³ *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 365, sâmbătă, 18 iulie 1931, 4.

²⁴ *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 368, miercuri, 22 iulie 1931, 4.

²⁵ *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 369, joi, 23 iulie 1931, 4.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 372, duminică, 26 iulie 1931, 4.

acțiune pledau pentru înființarea, la Timișoara, a unei filiale a Agenției *Havas*. Se presupunea că un astfel de demers ar determina cel puțin o operațiune militară comună româno-iugoslavă îndreptată împotriva Ungariei. Agenția amintită a renunțat, pentru moment, la intenția deschiderii unei filiale în orașul de pe malurile Begăi, pentru că planul de restaurare a dinastiei de Habsburg în Ungaria nu fusese pus, încă, în aplicare, însă redacția ziarului timișorean de limbă maghiară *Temesvári Hírlap* avansa ipoteza declanșării unor mișcări de protest, „cu ocazia retragerii de la putere a partidului național-țărănesc”²⁸.

Relațiile diplomatice româno-franceze, tot mai fragile, au determinat cabinetul Iorga-Argetoianu să procedeze la o serie de mutări în corpul diplomatic, după cum consemnează și numărul din 30 iulie 1931 al cotidianului bănățean. Un punct sensibil în relațiile dintre București și Paris consta în trei raporte furnizate Franței de către supusul român Lecca și care ar fi deranjat, în mod deosebit, înaltele cercuri politice din capitala României. Rapoartele menționate cuprindeau critici față de Dinu Cesianu, desemnat ministru al României la Paris, și față de Mihai Popovici, șeful delegației române, trimis în „Orașul Luminilor” pentru a trata problema împrumutului francez, precum și opinii defavorabile asupra constituirii cabinetului Iorga-Argetoianu, considerat „o aventură politică”. De vreme ce discursul ținut de ministrul Franței la București, Puaux, cu prilejul Zilei Naționale a Republicii Franceze (14 iulie), fusese aprobat, în prealabil, de guvernul român, se presupunea că „afacerea de la Paris nu va putea avea consecințe bilaterale”²⁹.

Evenimentele politice din țara noastră și atitudinea adoptată de guvernul Iorga față de „sora noastră mai mare” l-au determinat pe ministrul Franței la București să părăsească România, la 31 iulie 1931, gest care a șocat profund cercurile politice românești, „deoarece greșelile săvârșite de către actualul guvern nu au alterat, deloc, sentimentele țării față de aliata noastră din Apus”³⁰.

În numărul său din 1 august 1931, ziarul *Vestul* se referea, din nou, de data aceasta mult mai detaliat, la senzaționalul furt de documente secrete de la Paris, care a generat tensiuni diplomatice între cele două țări. Potrivit unei telegrame primite din capitala Franței, Rudolf Lecca, implicat în dispariția

documentelor de la Ministerul de Externe, fusese trimis în judecată. Cotidianul bănățean reproducea, în paginile sale, poziția exprimată de ziarul bucureștean *Epoca*, vehement critic al ministrului României la Londra, Nicolae Titulescu, în problema documentelor dispărute, dezvăluindu-se conținutul unui document aflat în posesia cabinetului de la București, în care ar fi fost reprodusă atât discuția dintre diplomatul francez Pyrelle și Henderson, cât și afirmațiile lui Titulescu privind situația șubredă a guvernului Iorga-Argetoianu și a regimului politic din România, în general. Redactorii ziarului *Vestul* considerau că devenise inevitabilă prăbușirea guvernului condus de ilustrul savant român. Relațiile româno-franceze se înrăutățiseră și mai mult, după apariția unui articol în ziarul *Neamul Românesc*, elaborat, după toate probabilitățile, de către Nicolae Iorga, în care era criticată, cu asprime, atitudinea Franței față de România. Pentru a evita o rupere definitivă a relațiilor româno-franceze, o delegație română, formată din Pangal, subsecretar de stat la Președinția Consiliului de Miniștri, și Ghica, ministrul de Externe, pleca rapid spre Paris, „pentru a prepara terenul sosirii dlui C. Argetoianu” în capitala Franței³¹.

Nu trebuie să ne surprindă, în mod deosebit, aversiunea lui Nicolae Filipescu față de Nicolae Titulescu, de vreme ce primul intenționa să ocupe postul deținut de al doilea, de ministru al României la Londra. În schimb, era total neavenit demersul lui Constantin Argetoianu, progerman declarat, pentru detensionarea raporturilor diplomatice româno-franceze.

La începutul lunii august 1931, în paginile ziarului *Vestul* era abordată problema modificării Convenției comerciale româno-franceze, determinată de existența unor clauze considerate, de unii analiști economici, drept discriminatorii față de statul român. Redacția cotidianului bănățean amintit considera că avantajele acordate Franței, în baza acestui tratat, au fost, în mod fals, explicate prin sentimentul pur de amicitie față de „sora noastră mai mare”, prin suferințele comune din timpul primei conflagrații mondiale și prin originea romanică a celor două, lansându-se acuzații grave, de corupție, la adresa delegatului român care condusesese echipa de negociatori. Era semnalat faptul că „statele vecine nouă, văzând avantajele acordate Franței, au refuzat aplicarea unor clauze din acordurile respective, pe motiv că ele au dreptul la

²⁸ *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 374, miercuri, 29 iulie 1931, 4.

²⁹ *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 375, joi, 30 iulie 1931, 4.

³⁰ *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 376, vineri, 31 iulie 1931, 1.

³¹ *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 377, sâmbătă, 1 august 1931, 4.

o egalitate de tratament” și, din acest motiv, intenționau ca, după încheierea tratatelor cu Italia, să demareze negocieri cu Franța, în vederea modificării unor dispoziții din tratat. Franța ar fi fost dispusă la concesiuni în această privință, urmând să obțină, la rândul său, noi compensații³².

În a doua jumătate a lunii august 1931, guvernul român a fost criticat, din nou, de presa franceză pentru intențiile sale dictatoriale și pentru politica externă filogermană. Astfel, din paginile ziarului timișorean *Vestul* aflăm că faimoasa revistă financiară franceză *Le Mois* acuza cabinetul de la București de ineficacitate și tendințe permanente de eludare a Parlamentului, iar Constantin Argetoianu era făcut direct responsabil de eșecul politicii franco- și anglo-file promovate de Nicolae Titulescu. De asemenea, în „vizorul” revistei susamintite intrase etnicul german Rudolf Brandsch, desemnat în calitate de subsecretar de stat în guvernul român, care se pronunțase, în repetate rânduri, în favoarea Anschluss-ului³³.

Totuși, raporturile culturale româno-franceze continuau să se dezvolte în condiții normale. De pildă, în numărul său din 19 august 1931, cotidianul bănățean relata despre unul dintre ultimele concerte ale Școlii Normale de muzică națională din capitala Franței, unde programul de muzică românească, alcătuit din cântece populare prelucrate de Constantin Brăiloiu, Chiriac și Sabin Drăgoi, fragmente din operele lui C. Notarra și R. Cremer, opera *Jou-joux pour madame*, de Mihail Jora, sonata *Do 12*, de Mihail Andricu și *La suite pour piano en Ré mineur, op. 10*, de George Enescu, s-a bucurat de ovații din partea publicului, având loc sub înaltul patronaj al lui Dinu Cesianu, ministrul României la Paris³⁴.

Agravarea crizei economice în Franța și politica duplicitară a cabinetului Iorga-Argetoianu față de Paris a determinat și o restrângere a colaborării științifice, în primul rând universitare, dintre cele două țări. Astfel, din numărul ziarului *Vestul*, apărut la data de 20 august 1931, aflăm că ministrul francez al Instrucțiunii, Mario Roustan, a dispus ca numai 10 români care absolveau Facultatea de Medicină din Paris, să poată practica medicina pe teritoriul Franței, măsură menită a împiedica „stabilizarea medicilor români, care fac concurență colegilor lor francezi”³⁵.

Satisfacția ziarului budapestan *Uj Nemzedék* față de această măsură vexatorie la adresa studenților români, luată de cabinetul de la Paris, era abia disimulată, așteptându-se, în schimb, o îmbunătățire a relațiilor ungaro-franceze pe acest palier.

Curentul antisemit devenea, din ce în ce mai puternic, și în Franța, recunoscută pentru gradul mare de toleranță față de minoritățile naționale și religioase. Nu trebuie să ne surprindă, astfel, poziția unor prestigioși profesori universitari francezi față de ponderea evreilor români în universitățile franceze, redată și în paginile cotidianului bănățean. Conform ziarului francez *Pariser Haint*, decanul Universității din Paris, profesorul Victor Balthazar, critica ponderea excesivă a studenților români de etnie evreiască și religie mozaică (peste 85%) din numărul total al studenților români înscriși la Universitatea din Paris (peste 500) și afirma, pe un ton răspicat, faptul că studenții francezi solicitau ca „străinii să aibă aceleași obligațiuni ca și ei, aceleași prerogative și îndeplinirea datoriilor cetățenești”. Profesorul Balthazar atrăgea atenția asupra faptului că, în anul 1931, la Universitatea din București figurau 17 studenți evrei și 133 studenți creștini, însă, „pe când creștinii, terminând studiile, mai trec și la alte ocupații, evreii pleacă la Paris, pentru a dobândi diploma de Stat”. De asemenea, decanul Universității din Paris sublinia faptul că guvernul francez a acordat, încă din intervalul 1857–1866, dreptul studenților români „de a căpăta diploma și practica pe teritoriul francez”, însă acest drept îi viza doar pe românii autohtoni din Moldova și Valahia, și nu pe evreii care căpătaseră, de curând, cetățenia română. În continuare, profesorul Balthazar anunța că se va realiza, în prealabil, un triaj al studenților, de o comisie franco-română, iar, după aceea, un număr de 30 de studenți români vor avea dreptul să frecventeze cursurile Universității din Paris și să dobândească diploma franceză în domeniu. Redacția ziarului timișorean *Vestul* își exprima neîncrederea într-o astfel de comisie de triere, care nu părea deloc să-i agreeze pe evrei³⁶.

Ignorând aceste șicane venite din partea Franței, statul român și-a intensificat preocupările pentru rezolvarea problemelor sociale grave și pentru creșterea interesului de însușire a limbii franceze. Uneori, cele două direcții de acțiune ale cabinetului Iorga-Argetoianu s-au împletit în mod armonios. De pildă, numărul ziarului *Vestul* din 22 august 1931 semnală cititorilor săi redeschiderea internatului francez, la Lugoj, la începutul

³² *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 383, sâmbătă, 8 august 1931, 4.

³³ *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 391, miercuri, 19 august 1931, 4.

³⁴ *Ibidem*, 3.

³⁵ *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 392, joi, 20 august 1931, 1.

³⁶ *Ibidem*, 4.

anului școlar 1931/1932, cu încă o aripă foarte modernă. Taxa anuală era de 12.000 lei, internatul eparhial fiind „cu un confort deosebit, cu aprovizionare completă, cu supraveghere conștiincioasă la studiu”, iar elevii merituosi puteau beneficia de o anumită reducere. În internat, singura limbă de conversație era cea franceză, elevii având, astfel, oportunitatea de a-și însuși această limbă fără cheltuieli suplimentare³⁷.

Prestigioasele reviste economice franceze realizau, însă, o analiză „la sânge”, a situației economice din România, menită să întrevadă debușeele posibile pentru Franța și sectoarele unde „sora noastră mai mare” putea să „injecteze” capital, pentru a le redresa, în cel mai scurt timp posibil, fapt amintit și de ziarul *Vestul*. În acest sens, ziarul parizian *L'Information Financière* constata lipsa de lichidități de pe piața românească, în primul semestru al anului 1931, la care se adăuga și numărul apreciabil de suspendări de plăți, cu efecte directe și asupra băncilor. Ziarul francez de mai sus amintea, cu nedisimulată îngrijorare, de stingerea furnalelor Societății «Reșița», în iulie 1931, „singurele care mai funcționau în țară”. Potrivit redacției publicației pariziene, lipsa de numerar din economia românească se datora situației destul de grele a țăranilor, afectați de recolta – sub medie – a anului precedent, care a fost vândută la prețuri foarte scăzute. Ca atare, „băncile provinciale, între altele, a căror clientelă este – în majoritate – compusă din agricultori, suferă mult din cauza lipsei de fonduri lichide”. Erau blamate și tribunalele, care se vedeau indulgente față de marii debitori, în detrimentul comerțului și industriei, precum și legea împotriva cametei, care producea efecte negative în sectorul bancar. Totuși, de la sfârșitul lunii iunie 1931, recolta pe anii 1930–1931 se anunța destul de bună, determinând un optimism moderat în cadrul cercurilor economice românești³⁸.

La sfârșitul lunii august 1931, presa franceză denunța, pe un ton destul de vehement, dumpingul practicat de România asupra grâului. În acest sens, ziarul parizian *Le Temps* semnală comunicatul Ministerului român al Agriculturii privind primele de export acordate pentru grâu și făină³⁹.

În numărul său din 27 august 1931, cotidianul bănățean își informa cititorii despre „reactivarea” lui Iuliu Maniu și ieșirea lui Nicolae Titulescu din „conul de umbră”, fiecare dintre ei lansând un plan

economic de refacere a Europei, ambele bucurându-se de girul Franței și urmând să ajungă pe masa Societății Națiunilor. Aceste planuri, complementare de altfel, erau atent studiate de o comisie recomandată de către Aristide Briand, preconizând organizarea producției cu sprijinul marilor capitaliști de pe continentul european. Se considera că Nicolae Titulescu „lucrează de comun acord cu Franța și Anglia, în vederea solidarizării marilor capitaliști”. Cu astfel de fonduri impresionante la dispoziție s-ar putea distribui credite suficiente agricultorilor sud-est europeni, profund afectați de marea criză economică. Există, de asemenea, convingerea că planurile economice lansate de Maniu și Titulescu ar fi legate și de pactele de neagresiune economică franco-sovietic și româno-sovietic. Era semnalat faptul că doritorii de „lume nouă” interpretau, în mod eronat, acțiunea întreprinsă de Nicolae Titulescu și Iuliu Maniu, care, în viziunea lor, „mai fac o ultimă încercare de a remedia, cu ajutorul capitalului burghez, crizele ce bântuie țara noastră”, bucurându-se, în mod premeditat, de „eșecul acțiunii întreprinse de cei doi bărbați de stat români”⁴⁰.

Putem deduce, cu ușurință, faptul că simpatizanții români ai „noului ordin” erau legionarii, care credeau într-o veritabilă revoluție, menită să zdruncine, din temelii, societatea românească, ascensiunea Mișcării Legionare la putere fiind considerată singura soluție pentru salvarea României.

În semn de recunoaștere a meritelor sale excepționale, la începutul lunii septembrie 1931, Nicolae Titulescu a fost reales președinte al Ligii Națiunilor, fapt ce întărea poziția României în plan internațional, precum consemna și ziarul *Vestul*. Redacția cotidianului bănățean sublinia faptul că Titulescu fusese, până în momentul respectiv, „ministrul nostru la Londra și ilustrul reprezentant al României în afara granițelor”. Era o recunoaștere a meritelor marelui diplomat român, care a avut un contracandidat foarte puternic, în persoana contelei Apponyi, „rivalul d-lui. Titulescu, din timpul procesului optanților unguri”. Opțiunea netă în favoarea lui Nicolae Titulescu „a produs o consternare generală în rândurile ungarilor”, cu atât mai mult cu cât, pentru prima dată de la înființarea Societății Națiunilor, un președinte era reales⁴¹.

Realegerea lui Nicolae Titulescu în fruntea celui mai înalt for internațional reprezenta, în egală măsură, un vot de blam la adresa guvernului Iorga-Argetoianu, care promova o politică externă

³⁷ *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 394, sâmbătă, 22 august 1931, 2.

³⁸ *Ibidem*, 4.

³⁹ *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 396, luni, 24 august 1931, 4.

⁴⁰ *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 398, joi, 27 august 1931, 4.

⁴¹ *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 410, miercuri, 9 septembrie 1931, 1.

duplicitară și încercase, deja, de câteva ori, să-l umilească și să-l înlăture de la conducerea Legației române din Londra pe ilustrul diplomat.

Necesitatea redresării situației economice a țării a determinat, fără îndoială, reconsiderarea poziției guvernului Iorga-Argetoianu față de Franța. Astfel, în seara de 11 septembrie 1931 era programată plecarea, la Paris, a guvernatorului Băncii Naționale a României, Mihail Manoilescu, care trebuia să intre în contact cu guvernatorul Băncii Franței și cu alte personalități franceze din sectorul economic și financiar⁴².

Sfârșitul anului 1931 aducea, cu sine, și o ameliorare a relațiilor româno-franceze, cel puțin pe plan științific, ziarul timișorean *Vestul* consemnând decorarea unui distins intelectual bănățean, Augustin Munteanu, originar din Caransebeș, de președinte Republicii Franceze, Doumer, cu Ordinul Național al Legiunii de Onoare în grad de cavalier, „pentru meritele sale de ordin cultural-științific, aduse atât Misiunii Universitare Franceze din România, al cărei membru este, cât și pentru importanțele sale servicii de atașare armatei franceze de ocupație”⁴³.

Vizita guvernatorului B.N.R. la Paris s-a soldat cu un real succes, situația dificilă a tezaurului românesc fiind rezolvată prin acordarea unui împrumut, în valoare de 250 milioane franci francezi, fapt despre care aflăm din paginile cotidianului *Vestul*. În baza unei convenții încheiate la Paris, în ziua de 29 decembrie 1931, Banca Franței a acordat acest împrumut, echivalentul a aproximativ 1,7 miliarde lei, cu scadența peste 9 luni. Asupra scopului pentru care cabinetul de la București luase acest împrumut circulau mai multe versiuni, două dintre ele fiind mai credibile. Potrivit primei versiuni, suma împrumutată trebuia să contribuie la sporirea stocului de devize al Băncii Naționale, redus considerabil pe fondul stagnării exportului și incapabil de a sprijini operațiunile cu devize ale întreprinzătorilor particulari. Conform celei de-a doua versiuni, se avea în vedere o anumită amplificare a circulației fiduciare, „deoarece, cu tezaurizarea banilor la particulari, care și i-au retras din bănci, piața noastră simte, într-o măsură precară, lipsa de numerar”. Pornindu-se de la premisa că sistemul monetar românesc avea o acoperire, în aur și devize, de aproximativ 30%, împrumutul acordat de Banca Franței corespundea unei emisiuni monetare de cca 5 miliarde lei, „sumă cu care ar

urma, eventual, să fie sporită circulația bancnotelor românești”. Redactorii ziarului timișorean erau convinși de faptul că guvernul Iorga-Argetoianu va evita sporirea considerabilă a circulației fiduciare, deoarece împrumutul trebuia restituit peste 9 luni, „și, atunci, surplusul de monedă pusă în circulație ar rămâne fără acoperire și ar periclita stabilizarea”⁴⁴.

IV. Concluzii

Popularitatea președintelui american Woodrow Wilson printre reprezentanții statelor europene în curs de constituire sau reîntregite „pe ruinele” fostelor imperii multinaționale (dualist austro-ungar, țarist sau otoman), precum și ascendentul, cel puțin economic, într-o primă etapă, al Statelor Unite asupra continentului european după prima conflagrație mondială au determinat și apariția unui organism internațional, menit să salvgardeze pacea și să medieze relațiile conflictuale dintre membrii săi, *Liga (Societatea) Națiunilor*, cu sediul la Geneva, care trebuia, în egală măsură, să se substituie diplomației tradiționale („în spatele ușilor închise”).

Reeșalonarea și, apoi, suspendarea, pentru o perioadă limitată de timp (prin *Moratoriul Hoover*), a plății reparațiilor de război de către Germania, fapt care afecta, în mod considerabil, Franța, planul de uniune vamală austro-germană, pozițiile contradictorii între statele industrializate și cele agricole în privința soluționării crizei economice, eșecul Conferinței dezarmării, etc., erau doar câteva semnale privind iminența unui nou conflict la scară planetară. La acestea se adăugau, fără îndoială, lipsa de eficacitate a Pactului Briand-Kellogg și a Protocolului Litvinov, precum și Protocolul de prelungire a Tratatului sovieto-german din 1926, pe timp nelimitat.

Statele revizioniste din sud-estul Europei (Ungaria, Bulgaria și, mai târziu, URSS) aveau, în perioada studiată, sprijinul necondiționat a unei mari puteri totalitare, care practica un discurs revizionist și revanșard (Italia).

În acest context internațional neprielnic, statele Micii Înțelegeri, contând pe ajutorul Franței, „au strâns rândurile”, cu alte cuvinte au reacționat – în termeni categorici – la toate tentativele de eludare a prevederilor tratatelor de pace încheiate în anii 1919–1920 și de subminare a rolului jucat de Societatea Națiunilor în reglementarea, pe cale pașnică, a diferendelor dintre statele lumii. Mai mult

⁴² *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 412, sâmbătă, 12 septembrie 1931, 4.

⁴³ *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 416, marți, 22 decembrie 1931, 4.

⁴⁴ *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 419, miercuri, 30 decembrie 1931, 4.

ca oricând, era necesară o reorganizare a alianței și o consolidare a ei pe componenta militară, însă cu caracter defensiv, fapt împlinit în cursul anului 1933. Între timp, Mica Înțelegere, în ansamblu, sau doar câteva din componentele sale au participat la conferințele economice internaționale consacrate soluționării crizei mondiale.

Statele Miciei Antante urmau să intre, alături de alte state danubiene, într-o serie de federații economice, considerate „salvatoare” (uniuni vamale, tarife vamale preferențiale), la propunerea Marilor Puteri, însă disputele dintre acestea privind caracterul just al planului formulat de fiecare și opoziția categorică a unora din statele direct vizate au determinat eșecul lamentabil al acestor proiecte.

În concluzie, în a doua jumătate a anului 1931, Mica Antantă, alianță regională alcătuită din România, Iugoslavia și Cehoslovacia, a reprezentat o singură voce, ascultată, nu doar auzită de Marile Puteri și temută de statele revizioniste din răsăritul Europei.

Obiectivul principal al politicii externe a României, pe tot parcursul perioadei interbelice, a fost menținerea frontierelor trasate la sfârșitul Primului Război Mondial, împărtășit de toate formațiunile politice, cu excepția Partidului Comunist, afiliat Internaționalei a III-a. Transformarea Ligii Națiunilor într-un apărător de nădejde al păcii și stabilității, precum și promovarea unor alianțe regionale (Mica Înțelegere și Antanta Balcanică) vor avea, ca scop, descurajarea revizionismului în estul Europei. Reluarea raporturilor cu Uniunea Sovietică, a Miciei Înțelegeri *in corpore*, participarea României la Conferința Dezarmării, reeșalonarea reparațiilor de război ale statelor învinse în Primul Război Mondial au influențat, într-o anumită măsură, coordonatele politicii externe românești în această perioadă, însă *liniile sale directoare* au rămas aceleași: pace, securitate colectivă, menținerea statu-quo-ului teritorial, dezarmare, relații amicale cu vecinii și, în primul rând, cu marii aliați occidentali (Franța și Marea Britanie).

În paginile ziarului *Vestul* au fost prezentate și analizate, cu multă competență și obiectivitate, principalele aspecte ale relațiilor româno-franceze în a doua jumătate a anului 1931, insistându-se asupra proiectelor economice avansate de Franța pentru salvarea statelor cu profil agricol din zona central și est-europeană. În același timp, au fost

evidențiate și unele asperități apărute în raporturile dintre cele două țări, determinate de tendința unor cercuri guvernamentale, coordonate de către Constantin Argetoianu, de stabilire a unor relații economice privilegiate cu Germania. Nu au fost omise nici relațiile politice, culturale, tehnico-științifice sau de altă natură, care se mențineau, în continuare, la un nivel foarte ridicat.

BIBLIOGRAFIE

- Buchet 2001
C. Buchet, *România și Republica de la Weimar, 1919–1933. Economie, diplomatie și geopolitică*, București (2001).
- Campus 1997
E. Campus, *Mica Înțelegere*, ediția a 2-a, București (1997).
- Campus 1988
E. Campus, *State mici și mijlocii din centrul și sud-estul Europei în relațiile internaționale. Prima jumătate a secolului al XX-lea*, București (1988).
- Ciachir 1998
N. Ciachir, *Istoria relațiilor internaționale de la pacea westfalică (1648), până în contemporaneitate (1947)*, București (1998).
- Leuștean 2015
L. Leuștean, *O istorie internațională a Europei în secolul XX*, vol. I (1919–1945), Iași (2015).
- Moisuc 1991
V. Moisuc, *Premisele izolării politice a României, 1919–1940*, București (1991).
- Di Nolfo 2007
E. Di Nolfo, *Introducere în istoria relațiilor internaționale*, trad.: Aurora Firța, București (2007).
- Titulescu 1994
N. Titulescu, *Politica externă a României*; îng. ed.: George G. Potra, Constantin I. Turcu, Ion M. Oprea, București (1994).
- Vestul*, Timișoara, 1931.

CÂTEVA ASPECTE PRIVIND INFLUENȚA IDEOLOGIEI REGIMULUI COMUNIST ÎN CINEMATOGRAFIA ȘI TEATRUL ROMÂNESC ÎNTRE ANII 1956–1957

Romina Soica*

Cuvinte cheie: propagandă, ideologie, regim comunist, cinematografie, teatru.
Keywords: propaganda, ideology, communist regime, cinema, theater.

Some aspects regarding the ideological influence of the communist regime on Romanian cinema and theatre between the years 1956–1957 (Abstract)

The international political context of the years between 1956 and 1957, especially as seen in Hungary, has brought new changes in the Romanian ideology, which can be observed even in the cinema and theater at the time. This atmosphere can be observed in official documents of the Central Comity of the Communist Party from 1956, where the term “creative liberty” of theater and film directors but also every artist at the time is mentioned. From this starting point, because of the international political context, there are changes brought to life that cannot go around cinema and theater in Romania at the time. More than that, changes have been made to ongoing artistic production at the time, regarding all what is understood by artistic creation.

În perioada anilor 1953–1960 părea că apare o relaxare în blocul comunist. Evenimente precum: moartea lui Stalin din martie 1953, Conferința de la Geneva care a dus la noi relații între Occident și țările comuniste din anul 1955, dar și discursul tovarășului Hrușciiov din anul 1956 în care a condamnat stalinismul readucând în discuție valorile leninismului, duceau într-o direcție plină de speranță a societății din cadrul spațiului comunist.

În acest context internațional și în România s-au produs o serie de evenimente care păreau că duc spre o relaxare a comunismului. Amintim aici în primul rând dorința României de a face parte din Organizația Națiunilor Unite care a fost exprimată oficial încă din 1946, aderarea țării noastre fiind blocată până în anul 1955. La 14 decembrie 1955, Adunarea Generală a ONU a decis, prin rezoluția A/RES/995 (X), primirea României în ONU, alături de alte 15 state¹. Mai apoi evenimente precum: stagnarea colectivizării începută

în anul 1953, Festivalul Mondial al Tineretului organizat la București în anul 1953 în care s-au întâlnit peste 30.000 de tineri comuniști din 111 țări, apariția în anul 1956 a Asociațiilor studențești care dădeau o iluzie democratică studenților, precum și o alternativă a UTM (Uniunea Tineretului Muncitoresc) și nu în cele din urmă, efectele Revoluției din Ungaria. Aceste evenimente majore au fost interpretate ca semne ale schimbării.

În anul 1956, prin reorganizarea Ministerului Culturii, Direcția Rețelei Cinematografice se contopește cu Direcția Difuzării Filmelor sub denumirea de Direcția Rețelei Cinematografice și a Difuzării Filmelor. Scopul acestei noi Direcții era să susțină o politică omogenă (unitară) în ceea ce privea sălile de cinema din țară la acea vreme. Susținerea acestei politici unitare cu privire la sălile de cinema nu era singurul scop al noii Direcții și nici cel mai important, deoarece trebuia să se țină cont și de învățătura marelui ideolog al orânduirii clasei proletare (Lenin), care spunea că, cinematografia este cea mai importantă, dar nu ca și artă, ci ca instrument de influențare ideologică.

De menționat faptul că în România, încă din anul 1948, Guvernul a acordat o importanță deosebită cinematografeiei, odată cu naționalizarea cinematografelor. Mai mult, în anul 1949 s-a

* Doctorand la Institutul de Studii Doctorale, Școala doctorală de Relații Internaționale și Studii de Securitate, Facultatea de Istorie, Universitatea Babeș-Bolyai, e-mail: trif.romina@yahoo.com

¹ *România în ONU*, articol accesibil online: <https://www.mae.ro/Node/1588> (accesat în 15.09.2022).

prevăzută începerea construcției unor studiouri cinematografice, dar și achiziționarea din Uniunea Sovietică „a unei cantități însemnate de echipament și materiale destinate extinderii rețelei de proiecție cinematografice”² în vederea dezvoltării „razei de acțiune a cinematografului în mediul rural”³. În acest context, începând cu anul 1957 au fost înființate cinecluburi de amatori în toată țara⁴.

Așadar, noua Direcție, sub îndrumarea Ministerului Culturii, trebuia să acorde o atenție deosebită controlului și îndrumării muncii politico-ideologice în cinematografie.

Difuzarea filmelor dar și punerea în scenă a pieselor de teatru trebuiau să țină cont de cerințele politico-ideologice din diferitele etape de construire a socialismului și nu trebuie uitat că planul economico-financiar trebuia îndeplinit în ambele cazuri.

În raportul identificat în dosarul Comitetului Central al Partidului Comunist Român privind propaganda, din data de 27 ianuarie 1956, reies informații importante despre cinematografia din anii 1955–1956: „din materialele Secției Știință și Cultură rezultă că sectorul de artă și cinematografie și-a îndreptat atenția asupra a două aspecte principale din domeniul cinematografului:

- producția filmelor artistice și a diafilmelor,
- unele probleme ideologice ale scenariilor cinematografice”⁵.

Planul de producție pentru filmul artistic din anul 1955 a scos în evidență ca principală „frână” lipsa actorilor și a coordonării între cinematografie și teatru, deoarece e foarte bine știut că în acea perioadă actorii proveneau din mediul teatral. În acest context, s-au produs întârzieri, întreruperi sau perturbări în procesul de producție și cheltuieli în realizarea filmelor „Alarmă în munți”, „Ultima oră” și „Lența”. În acest plan se mai menționa că: „lipsurile existente se explică printr-un nivel profesional și politico-ideologic nesatisfăcător al cadrelor de bază și medii, prin insuficienta îndrumare ideologică-profesională din partea conducerii studioului și a Direcției generale a cinematografului și datorită unei slabe baze materiale. Celelalte materiale fac o serie de aprecieri critice în legătură cu scenariile

filmelor de scurt metraj: «Dosar Dâmbovița» și «Moara cu noroc» și se propune respingerea scenariului «Ilie în luna de miere», apreciat ca lipsit de valoare artistică, dăunător din punct de vedere ideologic”⁶.

Într-o notă furnizată de sectorul de artă și cinematografie din cadrul Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român, cu privire la situația din Institutul de Teatru și Cinematografie „I. L. Caragiale”, din anul 1956, ne sunt relatate câteva observații ce privesc educația politică, ca fiind una foarte slabă, aproape inexistentă, dar și faptul că „maestrii (cu mici excepții) nu se preocupă de educația politică, UTM-ul lucrează slab, formal. Catedra de marxism este foarte slabă, șefa catedrei Florența Rusu e foarte rar la institut și nu are oameni pregătiți cu care să lucreze. Cursurile (ale lui Scripcă, Hoajă) sunt plictisitoare, slabe, nu contribuie la educația politică a studenților. În schimb studenților le plac foarte mult cursurile lui M. Breazu. Organizația de partid este foarte slabă. Activitatea ei e frânată de faptul că majoritatea membrilor sunt salariați administrativi (de creșterea cărora de altfel nu se ocupă nimeni). În total în organizație sunt 6–7 cadre didactice care nu pot să cuprindă munca politică și procesul de învățământ. Se impune mutarea câtorva profesori din organizațiile de teatru în cea a institutului (lucrul acesta s-a promis, dar încă nu s-a efectuat). În plus, nici cei 6–7 membri de partid nu lucrează cum trebuie. Excepție e secretarul organizației Pellegrini și resp. organizatoric Pleșa care lucrează bine. În schimb M. Raicu și Coajă, membrii ai biroului sunt cu totul inactivi (au fost inactivi și în ultima perioadă, când ar fi trebuit să se preocupe în mod serios de atmosfera din institut)”⁷.

Conducerea Institutului, însă, a fost considerată „mai bună. Directorul Institutului, Costache Antoniu caută să fie de folos și ajută prin autoritatea sa. Foarte mult lucrează decanul Loghin, care aduce un mare aport în întărirea disciplinei, îmbunătățirea procesului de învățământ, ridicarea nivelului politic al institutului. Mai slab decât el, dar tot satisfăcător lucrează decanul N. Moraru. Loghin consideră ca ar fi mai bine, dacă un director s-ar ocupa de munca profesională, având ca ajutor un director adjunct care să se ocupe exclusiv de educarea studenților, de munca politică din institut (în colaborare cu biroul de partid)”⁸.

În aceeași notă, remarcăm că sunt notate și o serie de „probleme de morală”, dintre care relatăm

² Arhivele Naționale ale României (în continuare ANR), București, *Fond CC al PCR. Propagandă și agitație*, dosar 87/1949, fila 1.

³ *Ibidem*.

⁴ Vezi pe larg: Ion Cantacuzino, Manuela Gheorghiu (coord.), *Cinematograful românesc contemporan 1949–1975*, Ed. Meridiane, București (1976), *passim*.

⁵ ANR (București), *Fond CC al PCR. Propagandă și agitație*, dosar 22/1956, fila 1.

⁶ Idem, filele 1–2.

⁷ Idem, fila 33.

⁸ Idem, fila 34.

pe scurt: „cazul foștilor studenți Drăgulescu și Constantinescu, care au avut ieșiri provocatoare cu privire la evenimentele din Ungaria”⁹. Cazul celor doi studenți nu este relatat pe larg, ci este doar amintit, ca un caz singular. Cu toate acestea „foarte îngrijorătoare este atmosfera din anul I, unde există o pronunțată indisciplină, atitudini nedemne de studenți, o slabă morală”¹⁰.

În același context, regimul comunist a identificat „mai multe probleme”, nu una singură, de această dată în studioul „București”, într-o notă a Sectorului de Artă, din data de 22 noiembrie 1956: „atmosfera politică în rândurile lucrătorilor de la Studioul «București» este în general bună. În urma evenimentelor din Ungaria a crescut vigilența membrilor de partid și celor fără de partid, discuțiile de creație care luau înainte un aspect liberalist (e vorba în special de așa zisa «libertatea de creație» a regizorului, independența sa față de conducerea studioului) primesc de data aceasta un aspect mai principal¹¹. Alte „probleme” identificate au fost:

1. „În primele zile ale lunii noiembrie – mai ales înainte de instaurarea guvernului Kadar – evenimentele din Ungaria au fost calificate în redacția de scenarii (unitatea cea mai stabilă în studio) drept o luptă pentru «socialism democratic», luptă care ar fi «o fază mai superioară a socialismului». [...]

2. Singura manifestare fațăș dușmănoasă de sprijinire a rebeliunii din Ungaria a fost la laboratorul de prelucrare a peliculei de la Floreasca unde un laborant (Boris Ursati) în ziua de 24 octombrie a îndemnat pe ceilalți salariați să adopte o atitudine favorabilă rebeliunii. El a afirmat că «românii sunt lași că nu se răscoală». [...]

3. În rândurile creatorilor, există în ultimul timp discuții în legătură cu unele modificări care au devenit necesare la filmele aflate în producție, în urma ultimelor evenimente politice internaționale. De pildă discuțiile care au avut loc la Ministerul Culturii (la Tovarășul Prisnea) cu echipa de filmare de la «Citadela sfărâmată», directorul filmului (Cristian) și operatorul șef (Gologan Ovidiu) au arătat că «în actualele condiții politice» nu este posibil să se filmeze o manifestație care era prevăzută în scenariu, sau că «această manifestație va trebui să o facem acum pe platou și nu pe stradă». Aceeași părere ne-a fost relatată (în aceeași termeni, subliniindu-se că «acum a devenit imposibil»...) de către regizorul I. Mihu (de la filmul Când se ridică ceața) care ne-a vorbit de o manifestație prevăzută în scenariul lui la care va trebui să renunțe.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ Idem, fila 45.

Menționez că același regizor – pentru a-și face mai plauzibilă argumentația – ne-a relatat că «dacă nici manifestația din 7 noiembrie nu a avut anul acesta loc, cum o să putem noi face una».

4. Ideea că în prezent libertatea de creație a fost restrânsă, a fost enunțată și de regizorul Haralambie Boroș, care vorbind de planurile lui de grație și explicându-ne felul cum s-a gândit să rezolve unele secvențe din film prin mijloace mai puțin șablonarde, și-a exprimat îndoiala dacă acum (în actualele condiții politice) se va mai bucura de înțelegere din partea conducerii studioului¹².

Într-o informare din data de 26 decembrie 1956 „cu privire la unele probleme ce se ridică în rândurile oamenilor de artă” am identificat informații importante despre preocupările cu caracter politic, frământările legate de creație, neliniștile ce privesc domeniul economico-material dar și tulburările în legătură cu presa. În acest context, Comitetul Central al Partidului Comunist Român (CC al PCR) secțiunea Propagandă și Agitație creiona că:

1. „Există însă și unele elemente din rândul oamenilor de artă care s-au manifestat dușmănos. Astfel, artistul poporului I. Manolescu discuta în mod deschis că Ungaria se eliberează și în curând ne vine rândul și nouă, sau că Ministrul Culturii nu ține seamă de vederile lui artistice n-are decât să-l dea afară din țară și bucuros va cere azil politic în Franța. [...]

2. În urma evenimentelor din Ungaria unii oameni de artă discutau că partidul revine la metodele mai vechi, strânge din nou cu șurubul.

3. În rândul oamenilor de artă există opinia că în activitatea politică și în unele posturi de răspundere din Ministerul Culturii sunt promovați oameni cu o slabă calificare profesională artistică. [...]

4. Asia Moraru arată că pentru mulți profesori și studenți de la Institutul de teatru, evenimentele din Ungaria și îndeosebi rolul intelectualității nu este de ajuns de clarificat. [...]

5. În rândul multor oameni de artă se comentează știrile posturilor de radio străine.

6. În teatre sunt manifestări puternice de cosmopolitism, atracția către occident a sporit – se subapreciază cultura sovietică. Pentru susținerea acestor idei se folosesc chiar de unele documente de partid (superioritatea tehnicii americane, calitatea și varietatea bunurilor de larg consum)¹³.

Cu toate acestea, trebuie amintit de Congresul XX al P.C.U.S., care, aparent, a fost perceput, sau

¹² Idem, filele 45–48.

¹³ *Ibidem*, filele 81–83.

cel puțin a dat iluzia, în Blocul Estic, că frământările legate de sistem pot fi aduse la cunoștința autorităților. După Congresul XX al P.C.U.S. în organizațiile de partid din România „au fost organizate adunări de prelucrare și informare a membrilor de partid cu privire la «noul curs»”¹⁴, iar „în acest cadru se creează populației iluzia că oamenii se pot exprima critic la adresa politicilor oficiale, că «dezbateră» era una reală. Că partidul era dispus să asculte părerile membrilor simpli”¹⁵. Criza „care a zguduit lagărul comunist în toamna lui 1956”¹⁶ va „urma acestui preludiu”¹⁷.

Conform documentului Secției Știință și Cultură a C.C. al P.M.R. trimisă Prim locțiitorului al Ministerului Culturii în data de 31 decembrie 1956, Ministerul Culturii este informat cu: „un material cu privire la activitatea teatrelor din Baia Mare, Satu-Mare, Oradea și Cluj întocmit în baza unei deplasări făcute în aceste regiuni de tov. Ianoși Ion, instructor al secției noastre”¹⁸. Datorită informațiilor importante din teritoriu, vom reda pe larg părțile relevante din document. Referitor la atmosfera politică și organizația de partid din Teatrul din Baia Mare, se relatează că: „atmosfera politică rămâne mult în urma celei profesionale. Evenimentele din Ungaria au avut o influență puternică asupra tineretului, nu întotdeauna în direcția dorită. Mulți au reacționat confuz la aceste evenimente, au devenit exponenții unor idei liberaliste, au șovăit în condamnarea contrarevoluției și în susținerea liniei partidului nostru. Cred că marea majoritate a tinerilor actori sunt cinstiți din punct de vedere politic, dar sunt lipsiți de îndrumarea politică a unor oameni cu nivel ridicat și cu autoritate. Organizația de partid nu s-a arătat în stare să asigure o asemenea conducere”¹⁹.

În aceeași informare, referitoare la atmosfera politică și organizația de partid din Teatrul dramatic din Oradea, unde își desfășurau activitatea două secții, una în limba română și cealaltă în limba maghiară, ni se relatează că aici „atmosfera politică

este una bună, în general”²⁰ și că: „afară de mici conflicte personale, cele două secții se înțeleg bine, manifestări naționaliste nu au fost. În legătură cu evenimentele din Ungaria nu s-au manifestat confuzii serioase, tovarășii au avut o atitudine justă față de aceste evenimente”²¹.

La Teatrul Național din Cluj se relatează că atmosfera politică este una bună, în sensul „inexistenței unor confuzii, atitudinilor nesănătoase. În schimb, se simte o accentuată pasivitate politică (mai ales a vârstnicilor, inclusiv a actorilor foarte buni, dar în bună măsură și a tineretului)”²². Mai departe se constată că această pasivitate vine în urma faptului că organizația Partidului Muncitoresc Român este foarte slabă.

În schimb, la Teatrul Maghiar din Cluj, chiar dacă majoritatea artiștilor erau pasivi în problemele politice, evenimentele din Ungaria i-au influențat semnificativ: „la început entuziasmul a fost general, mai târziu, când caracterul contrarevoluționar al evenimentelor e devenit evident, nu s-au mai manifestat în mod fățiș în favoarea acestor evenimente”²³.

În concluzie, CC al PCR Propagandă și Agitație trasează câteva aspecte comune în activitatea teatrelor amintite mai sus: „în ultima perioadă se simte destul de clar o anumită presiune a spectatorilor în vederea unor modificări a politicii de repertoriu. [...] Din păcate serviciul de repertorii din Ministerul Culturii nu reușește să transmită teatrelor o linie fermă și clară în politica de repertoriu. Cred că ministerul a scăpat din mână problema repertoriilor. [...] S-a trecut de la centralizarea excesivă la descentralizare mult prea brusc (cel puțin în anumite sectoare teatrale). [...] Descentralizarea domină – fără însă ca ea să se bazeze pe priceperea, competența forurilor locale și a conducerii teatrelor. [...] Dacă conducerea organizatorică e bună, nu e bună sau lipsește cea artistică și invers. [...] Regizorii din regiuni ar trebui aduși în mod sistematic în București (și cei mai buni trimiși în alte țări, în primul rând în URSS, eventual în R.D.G., etc.) pentru a asista la câteva puneri în scenă. La actori problema centrală este aceea a repartizării lor proaste. [...] Intelectualii de frunte ai orașului (profesorii, scriitorii, etc.) ar putea ajuta mult la lărgirea orizontului ideologic și artistic al colectivelor respective. În multe din teatrele vizitate condițiile de muncă și de trai sunt extrem de grele (mai ales

¹⁴ Elena Dragomir, *Reacții ale populației românești în contextul evenimentelor din Ungaria, 1956*, II, Arhivele Totalitarismului 1–2, Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, Academia Română, București, (2011), 75.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ Dan Cătănuș, *Tot mai departe de Moscova... Politica externă a României în contextul conflictului sovieto-chinez 1956–1965*, Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, Academia Română, București (2011), 171.

¹⁷ Elena Dragomir, *op.cit.*, 75.

¹⁸ ANR (București), *Fond CC al PC. Propagandă și agitație*, dosar 22/1956, fila 89.

¹⁹ *Idem*, fila 93.

²⁰ *Idem*, fila 96.

²¹ *Idem*.

²² ANR (București), *Fond CC al PC. Propagandă și agitație*, dosar 22/1956, fila 98.

²³ *Idem*, fila 101.

în privința sălilor de repetiții și a locuinței artiștilor). [...] Cea mai gravă problemă dintre toate cele înregistrate la aceste teatre este inexistența ca factor mobilizator și îndrumător al organizației de partid. [...] Cât despre organizația U.T.M., ea este de-a dreptul inexistentă (cel puțin la teatrele vizitate). [...] Mai mult decât atât acolo unde se ivesc atitudini confuze sau dușmănoase (ca cele de la unele teatre maghiare în legătură cu evenimentele din Ungaria), organizațiile P.M.R. și U.T.M. nu au fost în stare să ducă o muncă susținută și deschisă de combatere a lor”²⁴.

Cu toate acestea, observăm că evenimentele din Ungaria nu au fost factorul declanșator al reacțiilor din rândul oamenilor de artă, mai mult, a populației din România, ci au reprezentat doar un moment potrivit, poate favorabil pentru ca românii

să-și expună nemulțumirile care aveau cauze mult mai adânci, aflate în însăși natura politicii regimului comunist. De menționat aici ar fi faptul că „înainte de evenimentele din Ungaria au fost [identificate] câteva elemente dușmănoase față de la Universitatea Parhon, Facultatea de Filologie și la ședințele organizațiilor de partid din regiunea Stalin”²⁵. Consider că putem încheia prin a spune că Revoluția din Ungaria doar a creat prilejul, ca atât oamenii de artă, cât și românii în general, să-și exprime preocupările, frământările, neliniștile, dar și nemulțumirile, indiferent de natura acestora.

Așadar, după „experiența anului 1956, conducerea PMR și-a concentrat atenția pe întărirea controlului asupra partidului și a organizațiilor de masă. Măsurile au dat roade, autoritățile având parte de liniște în cea mai mare parte a anilor ’60”²⁶.

²⁴ Idem, filele 102–105.

²⁵ ANR (București), *Fond CC al PCR. Secția Organizatorică*, dosar nr. 45/1956, fila 16.

²⁶ Vladimir Tismăneanu, *Raport final*, Comisia prezidențială pentru analiza dictaturii comuniste în România, București (2006), 151.

ISTORIA CULTURII, ARTEI, MUZEOLOGIE

ORMÓS ZSIGMOND – DE LA FUNCȚIONARUL DISCIPLINAT LA COLECȚIONARUL ISTORIC DE ARTĂ

Miklósik Elena*

Cuvinte cheie: funcționar, achiziții, colecții de artă, artă italiană, catalog de expoziții, documente autobiografice, corespondență, testament, donație.

Keywords: clerk, acquirement, art collections, italian art, exhibition catalogue, autobiographical documents, correspondence, testament, donation.

Ormós Zsigmond – from the disciplined clerk to the art historian collector

(Abstract)

A young official from Banat, Zsigmond Ormós (1813–1894), who, because of his participation in the revolution of 1848–49, had been banned from working in administrative structures, went into self-exile in 1857 in order to dedicate himself to his literary career. After coming into contact with the Italian art, then with the one developed in the German countries, he felt an attraction towards the study of such works, and decided to publish some travel notes and popular articles related to art to raise the taste of his compatriots. At first, rather out of a desire to invest his little inherited fortune, he began buying works of art from collectors and auctions from Italy. Studying assiduously and visiting the art monuments on the spot, meticulously noting what he had seen, he decided to put together a modest collection of art objects gathered according to his own skills or using the advice of his artist friends. Over time, as a self-taught, he became a good *connoisseur* of the history of art in our region. He wrote specialised articles and artist monographs, his work was appreciated by contemporary specialists; in 1861 he was admitted as a corresponding member of the Hungarian Academy. Increasing the number of purchased objects in the collection, he kept gathering the data regarding the artists from his native country and even from Banat. He carried out his research to find pieces signed by painters considered “compatriots” (ex. Jan Kupeczky) and supported the careers of some young talents he met (Vidéky János, Vizkelety Béla, Kugler P. Ferenc, Nicolae Popescu). His remaining archive, his rich correspondence with politicians, artists and art specialists of the XIXth century, as well as the vast fund of autobiographical documents offer us the possibility to follow the life of the disciplined official who, convinced of his good preparation for the administrative work, returns to his safe career at the first opportunity. However, this fund also reflects his beginnings on the way from knowing, studying and purchasing, in a timid or conscious way, and classifying the works of art from the XVIIth–XIXth centuries, up to the publication of several specialised works in the field of painting and sculpture. His great gesture – to donate his collections to the public of his home town at the end of his life (some items even to the National Museum of his country) – places the commissar of Timiș county, collector Zsigmond Ormós, among the cultural founders of this institution. Given the testamentary donation of his collections – not only art but also books, historical objects, numismatic items, documents etc. – to the community of the town, he laid the solid foundations of the regional museum in Banat.

La finele lunii iulie 1857 a ajuns la Veneția un tânăr, fost funcționar austro-ungar, jurist, care hotărâse “să-și perfecționeze cariera literară” de până atunci prin asimilarea unor noi impresii legate de arta italiană atât de gustată de publicul european de la mijlocul secolului XIX. Moda călătoriilor în frumoasa țară a realizărilor renaștentiste, descoperirile arheologice extraordinare publicate în mai toate revistele de cultură, liniștea așternută după revoluțiile pașoptiste din Europa centrală au

înlăsat contactul direct al intelectualilor de pretutindeni cu frumusețile Italiei. Călătorul, nu foarte experimentat, însă bine documentat pe baza literaturii germane și franceze (descrieri, călăuze de călătorie, manuale utile de artă italiană etc.) se numea Ormós Zsigmond și plecase din localitatea Buziaș, comitatul Timiș, într-un așa numit “autoexil”, pe o perioadă nedefinită.

Ormós Zsigmond (1813–1894) a avut origini modeste; copilul provenit dintr-o familie de mici nobili sărăciți, cu cinci copii, din Pecica, a fost

* Cercetător independent; e-mail: ili_kem@yahoo.com

înfiat la vârsta de zece ani pentru a fi “crescut și educat” de către unchiul său necăsătorit, ursuz și zgârcit din Buziaș care, urmând o carieră de funcționar de stat, reușise să își agonisească o mică avere, să-și construiască o situație economică relativ bună. După terminarea studiilor juridice, Ormós Zsigmond a intrat în slujba comitatului, ocupând postul de notar adjunct. De aici a fost trimis ca notar pe lângă delegatul comitatului la Dieta de la Bratislava, având obligația de a scrie procesele verbale ale ședințelor (rapoartele lucrărilor) și de a le trimite înapoi la Timișoara. Deși așternerea pe hârtie a rapoartelor îi ocupa mai tot timpul, tânărul notar aici a făcut cunoștință cu literatura politică a epocii, cu mișcările reformiste, cu ideile care pregăteau revoluțiile pașoptiste. Ziua lucra la dispoziția superiorului său însă nopțile le dedica lecturii, literaturii (la care nu a avut acces la Timișoara) și scrierilor proprii: articole critice succinte trimise la ziarele din Cluj sau Pesta, schițe, nuvele și multe pagini de jurnal. Întors la Timișoara, aproape în pragul sărăciei, fără a beneficia de sprijinul unchiului său, se angajase – la al doilea serviciu – la un notar pentru a copia sentințele judecătorești sau alte acte oficiale în schimbul unor sume neînsemnate. În pofida acestei munci, care îi răpea din prețiosul timp personal, Ormós se dedica cu perseverență creației: în perioada 1835–1858 a scris (și a publicat) numeroase schițe și nuvele, șase romane, trei comedii, câteva studii juridice și mai multe pagini de memorialistică.

Această ultimă preocupare (în special colaborarea lui cu revistele și ziarele), alături de atitudinea sa adoptată în perioada 1848–1849 în calitate de pretor al ocolului Recaș, i-au adus numeroase necazuri. După eliberarea sa din închisoare (fusesse încarcerat nouă luni pentru fapte revoluționare), timp de un an i s-a stabilit domiciliul forțat, după care – deși s-a retras la mica sa proprietate moștenită între timp de la unchiul său, la Buziaș – el a fost socotit în continuare un element rebel, nesigur, fără drept de ocupare a vreunei funcții în administrație. A rămas sub observația poliției politice, a suferit mai multe percheziții, manuscrisele sale i-au fost luate sau distruse, a fost urmărit în cazul unor călătorii făcute la Timișoara sau Arad. După o astfel de percheziție, operată în locuința sa de către poliția austriacă în noaptea de Crăciun a anului 1857, Ormós Zsigmond a decis să renunțe la cariera de funcționar pentru care fusese pregătit – care îi oferea satisfacții, fiind lăudat deseori ca un slujbaș model – și să plece în străinătate în călătorii de studii pentru a strânge experiență de viață, pentru a cunoaște noi culturi. A hotărât ca din aceste

călătorii să trimită revistelor din țară înștiințări interesante, cu scopul educării publicului și – totodată – în vederea strângerii unor mărunte onorarii care să-i întregască modesta avere. Căuta teme noi pentru romanele sale viitoare și încerca “*să înlocuiască lipsa carierei considerată a fi sortită eșecului... cu divertismentul oferit de călătorii*”¹. Pregătit conștiincios din cărțile de călătorie germane ale celor care au vizitat Italia și din descrierile² franceze ale orașelor, monumentelor și tradițiilor din nordul peninsulei – după vânzarea moșiei de la Buziaș – a pornit să-și pună în practică planul care, spera la acea dată, îl va ajuta să se lanseze în literatura din capitala Ungariei.

Totuși, primul contact cu Italia l-a dezamăgit și l-a descumpănit. După o lună și jumătate Ormós s-a întors prin orașele germane la Buziaș, unde și-a păstrat casa, s-a apucat foarte hotărât să studieze arta italiană și abia la finele anului s-a mai întors în Veneția. Greutățile de la început l-au speriat: nu cunoștea limba, italienii care tocmai au încercat să scape de ocupanții francezi și austrieci refuzau să comunice cu cei veniți din regiunile acestora, ghizii locali nu ofereau străinilor informațiile dorite, deseori chiar îi înșelau. Soarta bună însă i-a zămbit călătorului atunci când, în același an, din întâmplare, a făcut cunoștință cu Elek Szamosy (1826–1888), un pictor autodidact transilvănean, fost revoluționar și el, plecat să studieze operele marilor artiști clasici în Italia. Prietenia cu acest pictor modest, cu o stare financiară precară, dar cu o pregătire tehnică superioară în domeniul artei (în special în domeniul picturii de șevalet, al istoriei artei și în restaurare), s-a dovedit a fi determinantă pentru viitorul literatului Ormós. Mult mai târziu, într-una din scrierile autobiografice el va mărturisi sincer: “*Szamosy joacă un rol notabil în călătoriile mele din Italia, m-a ajutat în foarte multe cazuri și nu știu dacă fără cunoștința lui s-ar fi trezit sau dacă ar fi fost satisfăcută acea năzuință care a luat naștere în mine pentru artă*”³.

¹ La început a avut remușcări, deoarece Winckelmann afirma că “*cei care călătoresc din plăcere la Roma sosesc aici ca nebuni și se întorc de aici ca măgari*”; mai târziu s-a scuzat că și el își începuse călătoriile din plăcere, dar “*ulterior am devenit un elev studios*”. Ormós Zsigmond, *Visszaemlékezés I. Velence, Temesvárott* (1885), 41.

² Wofgang von Goethe, *Italienische Reise* (1829); R. Schlüter, *Aus über Italien* (1855); Fr. Th. Kugler, *Handbuch der Malerei in Italien seit Konstantin dem Grossen*; Jules Lecomte, *L'Italie des gens du monde. Venise ou coup-d'oeil littéraire, artistique, historique, poétique et pittoresque sur les monuments et les curiosités de cette Cité*, Paris (1844).

³ Arhivele Naționale Serviciul Județean Timiș (în continuare ANSJ), *Fond familial Sigismund Ormós nr. 131*

Fără planuri mari la început, mai mult ca o încercare timidă de investiție, la îndemnul artistului, Ormós s-a hotărât să achiziționeze câteva picturi din “surse sigure”. Cu timpul însă, participând la licitații venețiene – și studiind fără răgaz – a prins curaj și bazat pe cunoștințele dobândite în urma studiilor proprii s-a lansat în cumpărarea unor picturi italiene, creații ale secolelor XVII-XVIII sau ale începutului de secol XIX. Din scrierile autobiografice se relevă faptul că inițial el își cumpărase obiectele de artă (în special cele de mari dimensiuni) aproape exclusiv de la firma venețiană Feretti⁴. Aceste piese de dimensiuni considerabile⁵ și le-a ales după indicațiile lui Szamosy, pe baza cataloagelor, a reclamelor și a evaluatorilor participanți la licitații – după tratative financiare serioase purtate cu conducătorii firmei. În perioada de început nu a discutat atribuirea pieselor vreunui artist anume, a admis părerea lansată de “specialistul” chemat de signor Feretti, a urmărit doar câștigul minim bănesc realizat prin achiziția făcută și s-a bucurat de frumusețea pieselor. Posibil ca cele două părți să fi fost mulțumite de colaborare deoarece legăturile lor s-au păstrat câțiva ani de-a rândul.

La începutul constituirii colecției, Ormós nu era convins că va păstra valorile cumpărate. Astfel, în mai 1859, întorcându-se din Italia, l-a contactat pe directorul Muzeului Național Maghiar, pe Kubinyi Ágoston (1799–1873) și au făcut împreună o selecție de 13 picturi italiene, un peisaj olandez și o copie de-a lui Szamosy, pe care le-a donat instituției. Muzeul maghiar primise recent, în 1846, ca donație fondul de pictură italiană a eruditului episcop Pyrker János de Felsőőr (1772–1847) al cărui gest nobil se dorea a fi un model, un îndemn către aristocrația țării pentru a sprijini instituția națională. Gestul patriotic a lui Ormós însă a fost completat și de o dorință personală: lucrările dăruite să fie înregistrate pe numele

donatorului, să apară în catalogul muzeului și să fie expuse pentru a putea fi văzute de public⁶.

Cu trecerea timpului însă investitorul, fiind atras de piesele de artă și absorbit de cercetarea legată de operele achiziționate, s-a atașat din ce în ce mai mult de mica sa colecție. Încă din perioada de început a formulat o idee care l-a călăuzit ulterior în descoperirea artiștilor și adunarea obiectelor de artă. “*Sprîjinirea artei nu constă din cumpărarea lucrărilor unor artiști de renume și relaționarea cu acestea, o persoană poate fi îndemnată la acest lucru deseori și din vanitate sau din ambiție, numele de Măcena îl merită doar cel care – pe lângă cinstirea marilor artiști – va căuta și descoperirea geniilor pierdute în obscuritate, cel care dă un imbold merituosului începător și atîță acea flacăra, care prin semnele inspirației artistice umple sufletul celui predestinat încă din frageda sa tinerețe*”⁷.

După studiile efectuate în Italia ca autodidact (vizitarea bisericilor și a atelierelor artistice, a academiei de artă, participările la licitații, consultarea unor colecții particulare renumite) și în urma asimilării unor cunoștințe tehnice din domeniu (oferite de Szamosy, de unii artiști italieni sau obținute din literatura de specialitate), Ormós a plecat într-o lungă călătorie de studii în Europa de vest, în țările socotite a fi leagănul artei occidentale. În aceste excursii ample vizita muzee, colecții, urmărea conceptul de expunere al lucrărilor, studia biografia renumiților artiști și intra în legătură cu specialiștii de artă din diferite centre. Își organiza activitatea de peste zi după un plan bine stabilit, cu carnetul de note după el, iar seara revizua cele observate și își transcria notițele pentru a le putea utiliza ulterior⁸. Lucra neobosit seara

(în continuare *fond S. Ormós*), dosar 2, *Manuscris, călătorii în 1857* (scris între anii 1876–1877), fila 9.

⁴ Firma Feretti aduna și punea în vânzare diverse piese de artă din diferite epoci, provenite din colecțiile unor foști colecționari (signor Romanino, da Mosto, înalți funcționari etc.) sau familii nobiliare (Martinenga, baronesa Biela), unele stinse ori cu probleme financiare, membrii cărora nu au dorit să se expună public la aceste evenimente socotite nedemne pentru situația lor. Feretti – pe lângă valorile de artă sigure – a pus în vânzare și unele copii sau creații de factură mai slabă, beneficiind de susținerea unor evaluatori cooperanți.

⁵ Vezi: Ormós Zsigmond, *Visszaemlékezések III. Gyűjteményeim* [Amintiri III. Colecțiile mele], Temesvár (1888); Marius Cornea, *Pictura europeană din secolele XV-XX în Muzeul de Artă Timișoara. Catalog general ilustrat*, Timișoara (2012).

⁶ ANSJT, *fond S. Ormós*, dosar 178, fila 19 (an 1859, lista operelor) și *idem*, dosar 121 (an 1885, Scrisorile lui Pulszky Károly către Ormós). Nefiind păstrată clauza, supărat pentru faptul că o parte a donației a rămas în depozite, Ormós va cere returnarea a patru dintre picturile donate, completată de o “depunere permanentă” (örökös letét) pentru muzeul bănățean, constituită din 10 lucrări selectate din fondul diferitelor galerii mari de pictură intrate la muzeul budapestan și care, nici ele, nu au fost expuse. Din păcate, tocmai aceste din urmă piese, aparținând încă statului maghiar, fiind specificate în cataloagele tipărite în 1916 cu proveniența din diferite colecții, au fost luate de trupele sârbești în retragere în 1919. Despre primirea tablourilor la Timișoara vezi Florin Medeț, Nicoleta Toma, *Muzeul Banatului. File de cronică I. 1872–1918*, Timișoara (1997), 38. Despre preluarea lor de către armata sârbă: Berkeszi István, *Törzskönyv* [Registru general], manuscris în arhiva Muzeului Național al Banatului (cu note pentru anul 1919).

⁷ ANSJT, *fond S. Ormós*, dosar 3 (Manuscris referitor la călătoriile din Germania, 1858), fila 98 verso.

⁸ În urma acestor călătorii a luat naștere jurnalul de călătorie, publicat în șase volume: *Utazási emlékek* [Amintiri de călătorie], Temesvár (1860–1863).

și noaptea, deseori în zori și expedia descrieri ale locurilor vizitate diferitelor reviste din Pesta, ziarului *Arad* din localitatea omonimă (cu care avusese o înțelegere în acest sens), ziarelor *Delejtű* și mai târziu *Temesi Lapok* din Timișoara. Acest obicei – cu scopul mărturisit de ridicare a nivelului cultural al cititorilor și de atragere a lor spre istoria și valorile naționale – l-a păstrat decenii de-a rândul. Cu timpul intenția de a se lansa în literatură a rămas pe planul secundar, iar studiile legate de proveniența pieselor achiziționate sau incursiunile în istoria artei, așternute pe hârtie pentru publicul revistelor, au ajuns o preocupare primară. Nu au intrat cu totul în conul de umbră nici calitățile sale literare, relatările despre portul și obiceiurile popoarelor întâlnite în călătoriile întreprinse sunt vii, atractive și vesele. Experiențele sale literare de început i-au fost utile la întocmirea amintirilor de călătorie și la finalizarea operei sale privind istoria artei maghiare din perioada evului mediu timpuriu⁹.

Deși a rămas un admirator al artei italiene – în special a celei din epoca Renașterii și a perioadei (neo)clasicismului¹⁰ – în scurt timp și-a lărgit orizontul, întorcându-se și către operele germane. A urmat apoi trista recunoaștere a faptului că față de aceste regiuni dezvoltate ale Europei – în special din punct de vedere cultural – propria sa țară poate enumera doar câțiva artiști de excepție, iar majoritatea acestora nu a creat între hotarele țării natale. Continuând să vâneze prețioasele opere italiene¹¹, Ormós a început să caute cu ardoare și urma artiștilor “*concetățeni, fii ai țării noastre*” (“*hazánkiai*”), indiferent de naționalitate, începând din cele mai vechi timpuri până la cei contemporani lui. În acest scop a consultat colecțiile Bibliotecii Vaticanului pentru a putea studia și copia – cu ajutorul sculptorului și prietenului său, Kugler Pál Ferenc

(1836–1875) – miniaturile artistului croat Giulio Clovio (1498–1578)¹². Ormós îl socotea “concetățean” la fel ca pe pictorul Johann Kupetzky (Jan Kupecký, 1667–1740) care, fiind de naționalitate cehă, s-a născut cândva în teritoriul Regatului Maghiar. Colecționarul a făcut chiar o pasiune pentru lucrările renumitului pictor, a purtat o vastă corespondență cu diferiți oameni de cultură, biografi, colecționari și samsari pentru a intra în stăpânirea unor lucrări provenite din atelierul artistului. După un schimb de scrisori, continuat aproximativ trei ani cu arhitectul Hirschler Zsigmond (un revoluționar pașoptist maghiar, emigrat la Zürich)¹³, a reușit să intre în legătură cu câțiva deținători de tablouri Kupecký și în final să cumpere picturile *David cu capul lui Goliat* și mai apoi *Portretul lui Tobias Huth*¹⁴.

În 1887 a văzut lumina tiparului unul dintre volumele sale îndrăgite: *Visszaemlékezések II., Kupeczky János mint ember és művész* [Amintiri II, Kupeczky János, omul și artistul]¹⁵. A considerat ca o datorie aducerea în lumina reflectoarelor a acestui pictor nu îndeajuns cercetat la acea dată. Conform tânărului istoric de artă Nyári Sándor (1861–1915), care a apelat la sprijinul lui în adunarea datelor pentru o monografie a artistului: “... *literatură despre el nu există, totul trebuie doar buchisit și trebuie pusă baza unei bibliografii*”¹⁶. Anterior (în 1869), într-una din călătoriile sale întreprinse în nord-vestul Europei, Ormós a reușit să achiziționeze un număr însemnat de piese executate de renumiți gravori după picturile lui Kupecký. Le considera piese foarte importante intrate în colecția lui. Deși ar fi avut ocazia să cumpere și alte lucrări/picturi semnate de artistul mult admirat, de fiecare dată a chibzuit foarte atent la prețul operelor de artă oferite spre vânzare și deseori renunța, socotindu-le prea scumpe

⁹ Preocupările sale în această direcție datează încă de la finele anilor '50 ai secolului XIX, apoi în 1864 a întocmit un volum cu titlul *Magyarhon műtörténetéhez* [Contribuții la istoria artei Țării Maghiare], rămas în manuscris, finalizând tema cu cartea *Árpád kori művelődésünk története* [Istoria culturii noastre în epoca Arpadienilor], (1881).

¹⁰ A fost un aspru critic al operelor perioadei baroce sau ale celor manieriste, totuși majoritatea achizițiilor sale pot fi încadrate acestor curente artistice. Această “convingere” legată de creațiile de artă izvorăște atât din pregătirea sa autodidactă, cât și din pasiunea burgheziei secolului XIX manifestată pentru arta “clasică” italiană, considerând apogeul perioadei de creație Renașterea.

¹¹ A continuat să urmărească moștenirea lăsată de marii artiști și restauratori italieni contemporani care au avut colecții sau au executat copii după opere celebre. Astfel au intrat în posesia lui câteva pânze din lăsamântul pictorului Agostino Tempesti sau al pictorului Lorenzi din Veneția.

¹² Cele șase copii ale lui F. Kugler, executate în creion și în laviu, s-au păstrat în arhiva lui Ormós, ajungând ulterior în fondul ANSJT.

¹³ ANSJT, *fond S. Ormós*, dosar 735. Tot aici mărturisește mahnit cum a cumpărat la München, în anul 1860, două portrete false Kupecký, pe baza unui catalog prost de licitație (fila 3 verso). De altfel, dotat cu un bun simț al afacerilor în artă, el a vândut lucrările mai slabe după un timp, astfel a scăpat și de falsurile atribuite lui Kupecký.

¹⁴ Marius Cornea, *op. cit.*, 171–172.

¹⁵ Mai mult de 15 ani s-a străduit cu adunarea informațiilor despre J. Kupecký. Deja în 1876 a prezentat un studiu despre artist într-o ședință a Societății de Istorie și Arheologie din Banat cu titlul *Kupecký János festész élete* [Viața pictorului Kupecký János], *TRÉT* III (1876), 109–122.

¹⁶ ANSJT, *fond S. Ormós*, dosar 158, fila 11, Nyári S. către Ormós: “...*mert irodalom róla nem létezik, mindent úgy kell kiböngészni s irodalmat kell alapítani*”.

pentru posibilitățile sale¹⁷. La anii senectuții, cu ocazia întocmirii listelor pentru donații, considerându-le cele mai valoroase piese ale colecției sale de gravuri, cele 96 de lucrări au fost ambalate cu foarte mare grijă și trimise ca donație secției de grafică a Muzeului Național Maghiar.

Ormós Zsigmond – de la terminarea studiilor și până la retragerea din viața publică – s-a considerat un bun funcționar, cu o solidă pregătire. Deseori în perioada anilor care au urmat Revoluției din 1848–1849, pe când i s-a interzis ocuparea vreunei funcții mai importante, își deplângea soarta vitregă care l-a îndepărtat de administrația comitatului. Odată cu revenirea “erei constituționale” din anul 1861, fiind chemat de grupul de prieteni, s-a întors bucuros din Italia pentru a intra din nou în slujba statului. În primii ani ai deceniului șapte încă își putea continua preocupările culturale în paralel cu munca de notar șef al comitatului. În această perioadă își petrecea concediile călătorind și întregind colecția sa, care nu s-a mai rezumat doar la pictură. La început mai timid au apărut în posesia lui și obiecte de artă decorativă, în special ceramică și faianță (austriece și din țară), apoi copii miniaturale din ceramică, teracote după piese de arheologie (italiene) sau variante micșorate ale operelor unor sculptori renumiți. În această perioadă oarecum de început a fotografierii, colecționarul timișorean a cumpărat – pentru studii, dar și pentru prezentare în fața prietenilor cu apetit pentru operele de artă – și un număr însemnat de fotografii executate după lucrări celebre.

Ormós, după modelul unor colecții expuse publicului în Italia, a apreciat foarte mult cataloagele sumare oferite publicului în aceste locuri. Reclamând lipsa unor astfel de călăuze în colecțiile vizitabile din țară, în anul 1864 el a întocmit catalogul pinacotecii Eszterházy¹⁸, renumita colecție de pictură, mutată după 1861 de familia princiară din Viena la Buda și găzduită mai apoi în palatul Academiei Maghiare. Volumul dedicat prințului Eszterházy Pál a fost tipărit pe cheltuiala acestuia anul următor terminării manuscrisului și oferit publicului la deschiderea muzeului în decembrie 1865. Materialul referitor la pinacoteca princiară

(care a fost mutată alături de o relativ mică colecție deja existentă anterior în capitala maghiară) Ormós îl oferise lui Kubinyi Ágoston¹⁹, directorul Muzeului Național Maghiar, încă în 1864, insistând pentru necesitatea tipăririi ghidului de expoziție. Kubinyi ar fi fost mulțumit doar cu o listă a lucrărilor din expoziție, întocmită “înspre confortul publicului” și socotea că apariția călăuzei lui Ormós (publicată deja în serial în *Pesti Napló*) înaintea acestei liste ar fi “problematică”²⁰, respectiv ar minimaliza efortul lor. Totuși, cei doi au ajuns la o înțelegere și la deschiderea pinacotecii Eszterházy în decembrie vizitatorii au putut obține călăuza în cauză²¹.

În urma unor constatări făcute în mai multe muzee germane și unele italiene de a servi vizitatorilor cataloage ce conțin scurte istorii ale pieselor expuse, succinte date despre autori și stiluri, precum și o listă numerotată corespunzând numerelor atașate de lucrări, prin așezarea pieselor pe școli de creație în ordine cronologică, Ormós a înțeles grija pentru înlesnirea orientării publicului în expoziții. După aceste principii s-a ghidat și el în cataloagele colecțiilor sale²².

Posibil ca ultimul imbold pentru a întocmi *Catalogul Eszterházy* să-l fi primit în urma invitației de a lectura și corecta o lucrare – cu tema istoriei picturii universale – care a concurat în anul 1863 pentru un premiu de 300 florini oferit de fundația doamnelor care sprijineau Academia Maghiară²³. Ormós a fost foarte aspru cu scriitorul necunoscut, după părerea lui nivelul scăzut al lucrării nu indica nicidecum obținerea premiului fundației, verdictul

¹⁹ Kubinyi, pe care Ormós îl cunoștea deja de câțiva ani, a fost cel care l-a prezentat pe acesta prințului Eszterházy.

²⁰ ANSJT, *fond S. Ormós*, dosar 450, scrisoarea lui Kubinyi către Ormós Zs. noiembrie 1864: „Éppen most dolgozunk az egész múzeumi képtár lajstromán, mely nyomtatásban megjelenvén a látogatók kényelmére fog szolgálni; miért is bajos volna, ha a Tekintetes Úr cikksorozata ennek megjelenése előtt jönne a közönség elé”.

²¹ Posibil a existat și o oarecare grabă la întocmirea ei, pe lângă faptul că autorul a preluat fără o verificare amănunțită unele atribuiri și apartenențe la școli de pictură de la prințul Eszterházy Pál. Dar este posibil ca acesta să fi fost nivelul de cunoaștere din anii '60. Cu ocazia reorganizării expoziției și redeschiderii acesteia în 1881 s-a tipărit un nou catalog “pus la punct” de către tânărul și orgoliosul Pulszky Károly, cu studii mult mai aprofundate (grație familiei și situației materiale), în care critica “greșelile” lui Ormós. Vezi *Vasárnapi Újság* (1881 május 8), 302–303.

²² În cel apărut în anul 1874, *Ormós Zsigmond műgyűjteményének Catalogusa* [Catalogul colecției de artă a lui Ormós Zsigmond], Temesvárott și în cel din 1888, *Visszaemlékezések III., Gyűjteményeim* [Amintiri III, Colecțiile mele], Temesvár.

²³ În anul 1861 Ormós Zsigmond a fost primit în rândul Academiei Maghiare ca membru corespondent.

¹⁷ Printre notele autobiografice ale lui Ormós s-au păstrat mai multe notițe, întocmite în diferite perioade ale vieții, în care calcula “beneficiul” financiar obținut în urma unor achiziții făcute: cu cât au fost cumpărate și la ce preț au ajuns, lucrările fiind evaluate ulterior. Cel mai des în aceste calcule apar lucrările lui (și gravurile după) Kupeczky alături de câteva picturi italiene.

¹⁸ Ormós Zsigmond, *A herceg Eszterházy képtár műtörténelmi leírása* [Descrierea pinacotecii princiare Eszterházy din punct de vedere al istoriei artei], Pest (1865).

lui a fost hotărât: “*să i se returneze manuscrisul... premiul de 300 de florini nu i se poate plăti autorului necunoscut!*”²⁴

Până în anul 1866, când a fost numit vice-comite al Timișului, Ormós a avut relativ mult timp pentru a-și îngriji, ordona și îmbogăți (treptat) colecția. Numirea lui în această funcție, de prim-personaj al comitatului (comitele a fost socotit dintotdeauna omul conducerii centrale a statului, reprezentantul publicului comitatului fusese vicele), i-a adus multă satisfacție. A revenit la cariera atât de dorită, pentru care fusese pregătit și unde se simțea stăpân pe cunoștințele sale, care îi oferea un venit sigur, fără a gospodări o moșie – lucru de altfel neagreat de el. Călătoriile în țările îndepărtate au devenit mai accesibile, dar s-au înmulțit și vizitele în localitățile comitatului ca sarcini de serviciu. În timpul acestor deplasări deseori a avut ocazia să observe unele colecții de artă “locale” mai bogate sau mai modeste. Din această perioadă s-a păstrat chiar și o ciornă printre notițele sale pe care și-a notat lucrările de artă deținute de familia Nákó din Sănnicolau. Cunoscându-i pasiunea pentru obiectele din această categorie deseori a primit în dar din partea prietenilor și cunoștințelor câte o piesă destinată colecției sale. Astfel i-a dăruit Bonnaz Sándor (1812–1889), episcopul romano-catolic de Cenad, un valoros peisaj semnat de pictorul Markó Károly junior²⁵; bunul său prieten, Gorove István (1819–1881), i-a lăsat prin testament o sumă importantă ca să-și îmbogățească colecția cumpărând o lucrare aleasă de el²⁶; Kiss Miklós de Ittebe (1852–1909) i-a oferit trei picturi provenite din proprietatea de odinioară a contelui Johann S. de Soro (sec. XVIII)²⁷, fostul comandant militar al cetății Timișoara.

Pe lângă cadourile primite cu diferite ocazii festive s-au mai alăturat achizițiilor și unele creații ale artiștilor “compatrioți” pe care Ormós Zsigmond a încercat să îi sprijine financiar, atât din puținele

sale fonduri²⁸, cât și prin intervenții sale verbale sau cererile scrise adresate forurilor centrale de stat, propunându-i pentru burse²⁹ ori folosind diferite ocazii pentru a le comanda lucrări din partea comitatului sau orașului condus de el³⁰. Insista pentru achizițiile de stat făcute de muzeul central³¹; încă din anii '60 a observat cum țara pierde teren în fața colecționarilor englezi și ruși care își permiteau sumele exagerate cerute de samsarii speculanți din Italia. În scrierile autobiografice din 1884–1885 își aducea aminte de prețurile accesibile din anii de după Revoluție din Veneția: “*În anii '50 se mai puteau cumpăra obiecte de artă, mai apoi ele au fost duse în America, Anglia și Rusia... după ultimele mele experiențe acest izvor pare să fi fost epuizat*”³².

Problema banilor a apărut des în scrierile autobiografice ale lui Ormós. Deseori regreta că nu își putea permite achiziționarea unor piese dorite, alteori considera că propria lui colecție nu este atât de valoroasă pe cât ar fi ajuns dacă el ar fi dispus de fonduri bănești considerabile. Iar în alte ocazii își supraaprecia piesele din colecția de artă. Repetatele note, întocmite în cursul anilor cu prețul de achiziție plătit cu ani în urmă și prețul la care își estima el piesele în momentul întocmirii listei, dovedesc o atentă urmărire a situației sale financiare. De altfel, același lucru s-a petrecut și cu colecția sa numismatică, care fusese și mai prețioasă în ochii lui și de care nu s-a putut despărți până la moartea sa.

Acest obicei – de a compara propria colecție cu cele existente în țară – se reflectă și cu ocazia vizitelor făcute la Muzeul Brukenthal din Sibiu (în 1874)³³, la colecția Asociației Muzeului Transilvănean din Cluj, cu ocazia călătoriei făcută la Oradea (unde a admirat galeria și biblioteca Episcopiei), la Biblioteca Teleki în Târgu Mureș, la Mureșeni (la colecția de ceramică a contelui Lázár Jenő) sau pe când a întreprins o călătorie la

²⁴ ANSJT, *fond S. Ormós*, dosar 124, fila 69 verso: “*Kézirat visszaadassék... a 300 frt.-os jutalom az ismeretlen szerzőnek ki nem adható!*”

²⁵ Prin hotărârea testamentară a lui Ormós, acest peisaj a fost transmis Muzeului Național Maghiar.

²⁶ Generosul Gorove I., cunoscând demersurile prietenului său în sprijinirea artei și artiștilor țării, i-a lăsat 200 de florini de aur pentru “*alegerea unei picturi provenite de la un artist autohton sau pentru comandarea unei astfel de lucrări.*”

²⁷ Marius Cornea, *op. cit.*, 158, 190; Miklósić Elena, Portrete anonime bănățene din secolul al XVIII-lea în colecția de artă a Muzeului Banatului, *Analele Banatului*, SN, Artă, III (1998), 204, 227.

²⁸ Pot fi amintiți frații Imre și Béla Vizkelety, Kohányi Károly, Löschinger Húgó, Nicolae Popescu, Karl Pelz etc.

²⁹ L-a ajutat în obținerea unui stipendiu pe pictorul de scene istorice Vidéky János (devenit ulterior directorul Muzeului de Artă Aplicată din Budapesta) și a insistat în trimiterea la studii a lui Vizkelety Béla.

³⁰ În rândul acestora pot fi citați: sculptorul Kugler Pál Ferenc, pictorii Than Mór, Kovács Mihály și alții, însărcinați cu executarea unor lucrări destinate colecției oficiale a Casei Comitatului din Timișoara.

³¹ Szvoboda-Dománszky Gabriella, *Az Eszterházy Képtár a magyar fővárosban, Tanulmányok Budapest múltjából* 28. *Urbanizáció a dualizmus korában* (1999), 230.

³² ANSJT, *fond S. Ormós*, dosar 156, f. 300.

³³ Vida Gheorghe, O vizită a lui Sigismund Ormós la Muzeul Brukenthal în anul 1878, *Muzeul Brukenthal – Studii și Comunicări*, I, *Galeria de Artă*, Sibiu (1978), 85–91.

București (pentru a studia colecțiile Academiei și ale lui Mihail Kogălniceanu³⁴, 1879). De fiecare dată, întors la Timișoara, colecționarul a prezentat în fața adunării Societății Muzeale din Banat aceste călătorii sau a publicat în paginile ziarului maghiar (câteodată și cel german) din Timișoara observațiile pozitive sau neajunsurile găsite la instituțiile înrudite. Nu a fost părtinitor, astfel că, după o “relatare oarecum critică” față de colecția văzută la Cluj – a considerat că pinacoteca de aici dispune de lucrări mai puțin importante decât cea din Sibiu și nu a tipărit niciun catalog pentru public³⁵ – chiar a fost muștrat în presa de specialitate de Finály Henrik (1825–1898), eruditul profesor și secretar al Asociației³⁶.

Încă în cursul anului 1877, din cauza unor probleme bănești ivite, Ormós, ca să se pună la adăpost de o catastrofă financiară imaginară, s-a hotărât brusc să-și vândă colecția. Nu ar fi vrut să comercializeze separat operele adunate, a dorit să fie păstrat totul laolaltă. În această situație, considerată de el disperată, l-a contactat pe Schlauch Lőrinc (1824–1902), episcopul romano-catolic de Satu Mare, originar din comitatul Timiș și i-a oferit spre vânzare bunurile sale artistice. Însă în urma unor ani cu inundații mari în nordul Transilvaniei care au distrus pământurile episcopului, dar și pentru că și acesta și-a investit banii în cumpărarea unei mari biblioteci episcopale, Schlauch l-a refuzat pe colecționar, explicându-i lipsa sa de fonduri disponibile, dar și pentru că nu ar avea unde să depoziteze totul. Deși prietenii apropiați ai lui Ormós – Králicz Béla, Barách József și Kümmer Henrik³⁷ – l-au sfătuit pe acesta să nu se impacienteze, să nu exagereze și să nu-și vândă tablourile, acesta a oscilat încă trei ani în a valorifica astfel colecția. În iunie 1881 îl tentează din nou pe Schlauch, spunând că va putea plăti și în rate stabilite după placul acestuia, cele propuse spre vânzare sunt în special opere cumpărate în Italia, cuprinse

în catalog. “*Catalogul – în parte tipărit, în parte aflat în manuscris*³⁸ – ți-l pot trimite. Colecția mea pe care o propun spre cedare se compune din cca. 130 de picturi în ulei, aquarele, miniaturi, porțelanuri, fayence, gravuri, desene, goblenuri etc.”³⁹ Paradoxal însă, el continuă să achiziționeze noi piese: miniaturi și medalii. Bârfele politice, invidia și machinațiile unor politicieni mărunți din anturajul lui au întunecat deseori tabloul creat în viziunea comitelui despre un viitor liniștit. La toate acestea s-au adunat și demersurile de sprijinire a nepotului său (tânărul Ormós Zsiga), care nu s-a dovedit la fel de iscusit și de corect în activitatea sa din cadrul conducerii comitatului.

De la finele anilor '70 a început o mișcare interioară în cadrul colecțiilor comitelui de Timiș: a căutat să comercializeze o parte din piesele sale, dar a și făcut câteva daruri pentru cei apropiați. Printre altele, i-a vândut lui Bubics Zsigmond (1821–1907, colecționar, pictor, rectorul Teologiei din Oradea, mai târziu episcop de Bratislava) un covor bulgăresc valoros, mai apoi – tot prin prietenul său, Kümmer Henrik – l-a contactat pe Fraknói Vilmos (1843–1924, secretar al Academiei Maghiare și canonic de Oradea, inspector național al bibliotecilor și muzeelor maghiare) în vederea valorificării bunurilor sale artistice. Uimirea acestuia din urmă nu s-a lăsat așteptată: “*regret foarte mult... deoarece până în prezent nu am cunoscut vreun colecționar înțelept și sufletist care ar fi putut să se despartă de colecțiile sale*”⁴⁰. A apelat la ajutorul lui Pulszky Ferenc (1814–1897, director al Muzeului Național Maghiar), pe care îl cunoștea din tinerețe, propunându-i spre vânzare piese din colecția sa. Acest din urmă pas a avut un oarecare succes. Ginerele lui Pulszky, arheologul Hampel József (1849–1913) a făcut un drum la Timișoara și a ales din colecțiile lui Ormós câteva piese de bronz și de argint⁴¹, care puteau îmbogăți fondul muzeului budapestan. Tot cu sprijinul lui Pulszky Ferenc a reușit să vândă mai târziu unele piese de

³⁴ ANSJT, *fond S. Ormós*, dosar 24 (1879), *Kirándulás Romániába* [Excursie în România], publicată și în formă tipărită (Timișoara, 1881). Dintre nenumăratele obiecte și picturi prezentate de Kogălniceanu, Ormós a apreciat cel mai mult grupul de picturi aparținând Școlii germane.

³⁵ Ormós Zsigmond, Megnyitó beszéd, *TRÉT* III (1875), 111 și în *Temesi Lapok*, Melléklet (1875 május 27), 5–6.

³⁶ Tocmai Ormós, care a cumpănit mereu atent posibilitățile bănești, comparând fondul colecției Brukenthal cu cel văzut la Cluj, l-a considerat superior pe cel al instituției din Sibiu, fără a ține cont de modalitatea și posibilitățile financiare ale celor două colecții în momentul nașterii acestora.

³⁷ Sub influența lui Ormós până și Kümmer, ajuns într-o situație financiară mai bună, la Oradea a început încropirea unei mici colecții de pictură religioasă.

³⁸ Ormós se referă la primul său catalog, tipărit în 1874 și la cel de-al doilea încă neterminat, aflat în manuscris.

³⁹ ANSJT, *fond S. Ormós*, dosar 26 (Manuscris autobiografic, 1881), fila 19. „Kívánságod szerint a részben nyomtatott, részben pedig kéziratban lévő catalogust át küldhetem. Atengedni kívánt gyűjteményem mintegy 130 darab olaj festményből, ezen kívül aquarel [sic!], miniatűr, porcellán, fayence, metszés, kézrajz, gobelin szőnyeg s.a.t. darabokból áll”.

⁴⁰ ANSJT, *fond S. Ormós*, dosar 457, fila 161 verso (Scrisorile lui Kümmer Henrik către Ormós).

⁴¹ ANSJT, *fond S. Ormós*, dosar 567 (scrisorile lui Pulszky Ferenc). Amintește unele piese alese de Hampel F.: o cupă din epoca pietrei, un topor de cupru [bronz?], o lamă de sabie din bronz, patru câni din argint și două fibule mari pentru piept.

porțelan, faianță italiană și acele goblenuri care încă mai figurau în catalogul său tipărit în 1888. Ca persoană importantă a fost deseori invitat în calitate de naș la cununile sau botezurile copiilor colegilor și prietenilor. Cu aceste ocazii el obișnuia să dăruiască unele lucrări de artă (pictură, porțelan sau bijuterii) din colecția sa. Despre aceste fapte relatează în însemnările sale autobiografice făcute de-a lungul anilor, precum și în unele trimiteri din ultimul său testament. Câteva picturi (în special portretele sale și lucrările pe care le păstra în camerele personale) și piese de artă decorativă au ajuns în proprietatea fratelui său, Péter, dar și la copiii nepotului său, Zsiga, decedat în iulie 1893.

Începând din 1876 și-a formulat în repetate rânduri testamentul care în decursul anilor – sub influența evenimentelor petrecute în viața personală – a suferit mai multe schimbări. În lăsamântul din iulie 1876 a donat, fără condiții, toată averea nepotului său, vicecomitelui Ormós Zsiga. Peste cinci ani, în iunie 1881, întreaga sa avere a fost testată familiei nepotului – recte copiilor nepotului său – având drept de administrare pe perioada cât copiii sunt minori, tatăl și mama acestora. În urma decepției cauzate de neseriozitatea și cheltuielile nebănuite ale tânărului vicecomite, Ormós Zsigmond senior a conceput un alt act testamentar în ianuarie 1888, prin care averea personală și îndrăgita sa colecție de numismatică le-a destinat familiei (copiilor) lui Zsiga, însă a scos din masa testamentară colecția de artă care, conform listei întocmite de el la acea dată, număra 600 de piese. Pe aceasta, în totalitatea ei (cu excepții explicit marcate în înscris) a intenționat să o doneze muzeului înființat la inițiativa sa în 1872 și transformat în asociație muzeală după șapte ani. Cu atât mai mult cu cât *“datorită sacrificiului neasemuit al publicului comitatului asociația muzeală dispune de o strălucitoare clădire permanentă”*⁴². Testamentul din august, semnat și întărit cu propriul sigiliu, în 13 octombrie același an a primit și o anexă, suferind o modificare importantă: testatorul și-a exprimat dorința ca averea destinată copiilor să fie îngrijită până la majoratul copiilor de către Sedria orfanală. A specificat însă că nepotul său nesăbuit, ajuns într-o situație financiară catastrofală, va avea dreptul de a alege din pinacotecă 11 lucrări, precum și alte 12 piese – care nu sunt picturi – iar acestea, după vânzarea lor, să sprijine situația financiară șubredă a familiei. La fel i-a permis nepotului

său selectarea și însușirea a 12 piese din colecția de numismatică, exceptând cele din aur; acestea toate trebuiau să le parvină copiilor după majoratul lor.

În linii mari a păstrat aceste puncte formulate și mai târziu, în testamentele sale (re)făcute la 26 septembrie 1889⁴³, la 21 februarie 1890⁴⁴ și în cel din 31 august 1890⁴⁵. Listele pieselor selectate și trimise muzeului bănățean, în ordinea sosirii lor au fost publicate – conform dorinței testatorului – în caietele II-III ale revistei muzeului în anul 1889⁴⁶. În toate lăsamintele sale Ormós a fost consecvent în privința portretului său, pictat în 1873 de prietenul său Szamosy Elek (înfățișat în ținuta de gală a Ordinului Sfântului Ștefan), pe care îl dorea păstrat în familie⁴⁷, precum și în privința condiției pusă pentru donația muzeală: cerea ca piesele dăruite să fie înscrise pe numele lui pe toată perioada existenței colecției instituției.

Spre finele anilor '80 colecționarul a încercat în repetate rânduri să-și modifice încadrarea academică. În acest sens, a purtat corespondență cu eruditul preot catolic, Szentkláray Jenő (1843–1925, fost cofondator al muzeului din Timișoara, devenit profesor universitar la Budapesta), în vederea trecerii sale din rândul academicienilor clasei I, clasa limbă și istoria literaturii, în categoria II, clasa filozofie și științele istoriei. Szentkláray a urmărit posibilitățile acestei “mutări” și l-a sfătuit pe Ormós ce pași să urmeze, ce cereri să formuleze pentru a fi trecut din clasa I în clasa a II-a, exprimându-și nedumerirea cum s-a petrecut înscrierea acestuia, arheolog și istoric de artă, în clasa scriitorilor⁴⁸.

⁴³ Acesta menționează predarea definitivă către muzeu a colecției de documente vechi, a autografelor strânse de el și a manuscriselor lucrărilor sale.

⁴⁴ Aici apar alte câteva excepții: s-a scos din pinacotecă lucrarea *Peisaj italian* (Markó Károly junior) trimis Muzeului Național Maghiar, iar un mic tablou, aparținând școlii lui Dürer, împreună cu un mozaic italian au fost reținute pentru familia Bibel din Poneasca.

⁴⁵ Drept mulțumire pentru serviciile prestate și pentru numeroasele demersuri făcute în aflarea adevărului legat de situația nepotului său, alege două lucrări, considerate foarte prețioase, dintre tablourile sale (o copie după Coreggio și una comandată de el personal, după o lucrare de Rafael) și le donează tânărului Wimmer József, care îi va fi alături până la moartea sa.

⁴⁶ Vezi *TRÉT* II-III (1898), 113–118, 123–137.

⁴⁷ Mulțumită urmașilor familiei fratelui său, Péter, acest portret de mari dimensiuni, fixat în rama florentină comandată încă în 1873, a fost dăruit Muzeului de Artă din Timișoara în primăvara anului 2011.

⁴⁸ ANSJT, *fond S. Ormós*, dosar 634 (Scrisorile lui Szentkláray Jenő), fila 25: „... mert irodalmi munkáikodása után Méltóságod «tényleg» a II. osztályhoz tartoznék. Én nem is értem, hogyan került Méltóságod az I. osztályba, mint régész, műtész és historikus?”

⁴² ANSJT, *fond S. Ormós*, dosar 789 (Testamentul din 27 ianuarie 1888, reformulat și autentificat la 19 august același an), filele 8–9 și fila 15: „A megyei közönség példátlan áldozatkészségéből állandó, díszes épülettel rendelkezik”.

Szentkláray a uitat (ori nici nu a cunoscut) faptul că Ormós fusese propus pentru Academie în primul rând pentru activitatea sa de scriitor, chiar dacă îi apăruseră deja primele note de călătorie cu accente de istoria artei. Abia pe la mijlocul anilor '60 s-a afirmat ca istoric de artă (experimentat) și tot de atunci a reușit să se facă cunoscut și acceptat în rândul specialiștilor și criticilor de artă datorită publicațiilor și, în parte, a colecțiilor sale. Însă trecerea lui Ormós Zsigmond într-o altă clasă a Academiei, din cauza numeroaselor probleme ivite în viața petentului, nu s-a mai realizat. Măcinat de griji financiare create de nesăbuitul său nepot, viitorul nesigur al familiei acestuia, planurile proprii în vederea scrierii unor lucrări legate de artă, retragerea sa din funcția de comite și problemele crescânde de sănătate l-au făcut să lase pe un plan secundar problema legată de calitatea de membru al Academiei.

Ajuns la o vârstă înaintată, Ormós Zsigmond a fost preocupat cel mai mult de situația financiară proprie. În fața lui se contura o existență precară, mai cu seamă după decesul nepotului său, când, în loc să fie ajutat și susținut de familie cum plănuise cândva, el era cel însărcinat cu sprijinirea acesteia. Deseori își amintea de neajunsurile tinereții, chiar dacă această "fantomă" a sărăciei a fost imaginară. Vârșnicul (de-acum) comite parcursese un drum lung de la tânărul ajutor de notar sărac, ținut la distanță de unchiul său avar, căruia degeaba îi cerea trimiterea unei sume modeste pentru o îmbrăcăminte cu care să poată ieși în societate. *"Pentru mine acum este imposibil să-mi fac orice fel de costum nou, iar la Timișoara aș dori să apar în așa fel încât să nu devin o rușine pentru noua mea poziție"* îi scria în 1835 din Bratislava tutorelui său⁴⁹. De la tânărul jurist, purtând haine mult prea modeste, Ormós a urcat treptele carierei administrative până la poziția de comite al unei regiuni însemnate din Austro-Ungaria secolului al XIX-lea. În mai 1881, în seara dineului oferit la palatul regal în cinstea ceremoniei de cununie a moștenitorului tronului, nota cu o mândrie nedisimulată: *"delegațiile, până și cele orășenești au apărut în costum de ceremonie maghiar de gală... iar faptul că la Timișoara în rândul burgheziei s-a încetățenit acest port maghiar de gală și că Babusnik, Eisenstädter, Weisz, Gotthilf, Strasser și-au făcut astfel de costume, eu îmi asum ca*

⁴⁹ Scrisoarea lui Ormós Zsigmond expediată din Bratislava (1 iunie 1835) unchiului său, Ormós András, păstrată de descendenți: „Legalább egy gerokot (corect: gehrock!, jachetă lungă) ... magamnak lehetetlen most valami új ruhát csináltatni, Temesváron pedig úgy szeretnék megjelenni, hogy helyzetemnek szégyenére ne váljak”.

merit”⁵⁰. A fost deosebit de mândru de acest costum foarte scump, în care a pozat și pentru portretul său aniversar comandat pictorului Than Mór (pentru galeria Casei Comitatului) și mai apoi lui Vastagh György (pentru galeria Primăriei orașului). Enumerarea celor mai avute familii timișorene care au purtat costumul "național" costisitor al claselor superioare, la modă în epocă, îi oferea satisfacția de a fi fost socotit egalul lor în momentele politice importante.

Anul 1893 a însemnat pentru colecționarul octogenar transferarea bunurilor sale culturale în depozitele și sălile de expoziție ale muzeului reorganizat și deschis în reclădita Casă Wellauer. Simțindu-și puterile slăbite, bolnav, dar încă în deplinătatea facultăților mintale, a început să pună în practică punctele testamentului său. Rând pe rând a trimis la muzeu colecțiile sale⁵¹ ordonate și descrise în listele cu referințe: de unde au fost primite, achiziționate sau cine i le-a donat în decursul anilor. Ormós, care în trecut deseori a renunțat la viața socială ca să se retragă pentru a dispune de timp suficient pentru organizarea colecțiilor sale sau pentru scrierea cărților, s-a simțit părăsit de anturajul obișnuit. Boala de nervi avansată i-a răpit somnul, liniștea, bătrânul însingurat și istovit a fost internat de către prietenii apropiați într-un spital din capitală, unde la 17 noiembrie 1894 s-a stins din viață.

În urma lui a rămas un muzeu în care și-au găsit loc îndrăgitele sale colecții, o serie de cărți de artă semnate de el și o impunătoare arhivă de manuscrise ce documentează drumul anevoios parcurs de un mic funcționar modest – de un "self-made man" al secolului XIX – până la obținerea funcției de demnitar superior al regiunii sale: comite al comitatului Timiș, membru permanent în Camera superioară a aristocrației maghiare. Cariera sa a fost prezentată pe larg de către Patzner István în cadrul ședinței din octombrie 1895 a membrilor Societății muzeale⁵². Înfăptuirile, reușitele sale administrative au rămas consemnate în timpul vieții sale și în perioada imediat următoare, apoi încet-încet au fost date uitării. Prin activitatea sa culturală și de creație, datorită eforturilor sale depuse

⁵⁰ ANSJT, fond S. Ormós, dosar 26 (Manuscris autobiografic, 1881), fila 7: *"A küldöttség tagjai, még a városiak is díszmagyar öltönyben jelentek meg... a temesvári polgárság körében a díszmagyar ruha is meghonosult, s az, hogy Babusnik, Eisenstädter, Weisz, Gotthilf, Strasser díszmagyar ruhát készítettek, ezt önmagammak érdemül felrovom."*

⁵¹ Florin Medeleț, Nicoleta Toma, *op. cit.*, 55–56.

⁵² Patzner István, Id. Ormós Zsigmond emlékezete, *TRÉT IV* (1895), 81–116.

pentru ridicarea nivelului cultural al concetățenilor săi prin calea deschisă acestora înspre cunoașterea propriei istorii și a valorilor istoriei artei universale și locale, Ormós Zsigmond și-a înscris numele și în conștiința generațiilor următoare.

În 1877, referitor la arta pictorului Kupecky, istoricul de artă a formulat un gând care suna ca propria sa *ars poetica* sau ca o profeție: “... *a decedat și a fost înmormântat fără ca locul său de veci să fi fost conservat pentru posteritate. Dovezile devotamentului semenilor noștri sunt foarte nesigure și rareori durabile, după moarte rămâne sigură numai amintirea meritelor*”⁵³.

ABREVIERI

ANSJT – Arhivele Naționale Serviciul Județean Timiș.

MNaB – Muzeul Național al Banatului, Timișoara.

TRÉT – Történelmi és Régészeti Értesítő, Temesvárott.

⁵³ ANSJT, *fond S. Ormós*, dosar 20 (Note despre activitatea din anul 1877), fila 65.

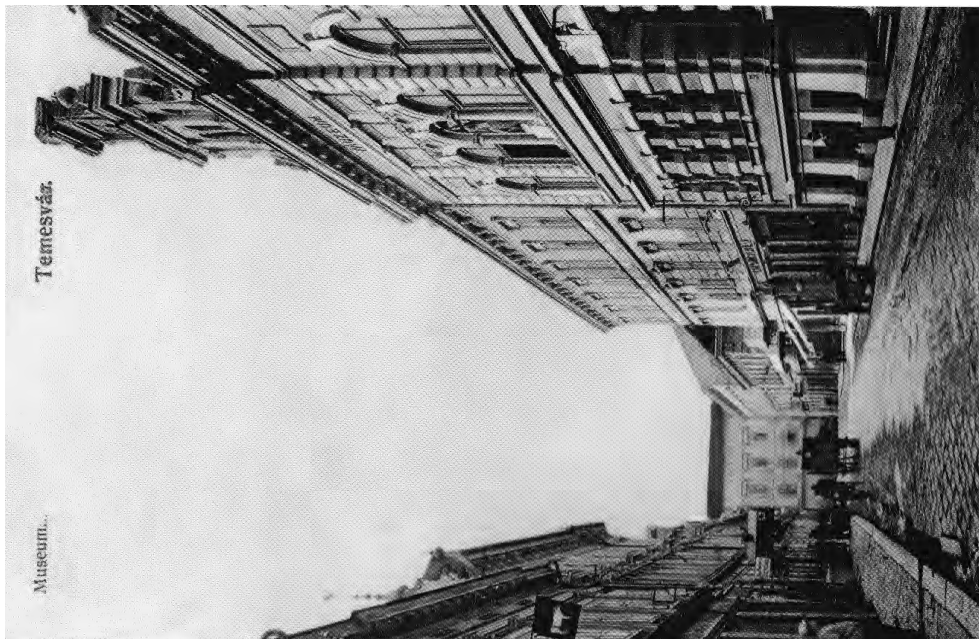

1

2

Pl. I. 1. Szamosy Elek, *Portretul lui Ormós Zsigmond*, litografie (1877). 2. Kugler Pál Ferenc, *Comitele Ormós Zsigmond*, gips patinat (1872). Se păstrează în colecția descendenților. / 1. *The Portrait of Ormós Zsigmond*, by Elek Szamosy, lithographie (1877). 2. Kugler Ormós Zsigmond, brown gypsum sculpture (1872). It is keeping by the descendants.

1

2

Pl. II. 1. Palatul muzeal în care au fost mutate colecțiile în anul 1891 (dreapta, prim-plan). 2. Jan Kupecký, *David cu capul lui Goliath*, ulei pe pânză, 106 × 93 cm. / 1. *The Museum Palace where the collections were moved to in 1891 (on the right foreground).* 2. Jan Kupecký, *David with the Head of Goliath*, oil on canvas, 106 × 93 cm.

1

2

Pl. III. 1. Pinacoteca muzeului deschisă în 1891. Organizarea interioară s-a păstrat și după 1920. 2. Pinacoteca muzeului deschisă în 1891. În fața picturilor, vitrinele cu colecția numismatică. / 1. *The museums' picture gallery opened in 1891. The interior organization was preserved even after 1920.* 2. *The museums' picture gallery opened in 1891. In front of the paintings the display cases with the numismatic collection.*

COLECȚIA NUMISMATICĂ A LUI ORMÓS ZSIGMOND – ÎNTRE PASIUNE ȘI RAȚIUNE*

Nicoleta Demian**

„Ormós Zsigmond, fondatorul muzeului, a fost și un important colecționar; a colecționat monede timp de 30 de ani reușind astfel să formeze o colecție numismatică de peste 9000 de exemplare”.
Berkesz István (1907)

Cuvinte cheie: Ormós Zsigmond, colecția numismatică Ormós, colecția Muzeului Național al Banatului, comercianți de monede, descoperiri monetare, Timișoara, Banat.

Keywords: Ormós Zsigmond, Ormós numismatic collection, the collection of the National Museum of Banat, coin dealers, monetary finds, Timisoara, Banat.

The numismatic collection of Ormós Zsigmond – between passion and reason (Abstract)

An outstanding personality of the political and cultural life in Banat in the 19th century (region – within the Austro-Hungarian Monarchy – known as the Southern Hungary), Ormós Zsigmond (February 20, 1813, Pecica, Arad County – November 17, 1894, Budapest) was a historian, art critic, collector, numismatist, politician, writer and Patron. While focusing on the public administration as a young man, Ormós worked his way up from the position of vice-notary to that of prefect of Timiș County (1871) and city of Timișoara (1875), his exceptional career of almost six decades ending with his retirement upon request in 1889. In 1861 he was elected the corresponding member of the Hungarian Academy of Sciences, Philology and Art section, due to his literary merits. In May 1872, during the visit of emperor Franz Joseph to Timișoara, he was awarded with the small cross of the Order of St. Stephen (as a knighthood), and in 1883, on his 50th anniversary of public activity, he received the middle cross of the Leopold Order.

He was the founder, protector and president of numerous scientific and cultural societies. In 1872, from his initiative, and given his support, they founded the Society of History and Archaeology in the Southern Hungary, the first scientific historical society which, by merging with the Museum Association in 1885 (founded in 1879, also at the initiative of Ormós), transformed into the Museum Society of History and Archeology (SMIA), whose museum is the forerunner of the National Museum of Banat in Timișoara (MNaB). The generosity of Ormos towards the museum in Timișoara was proved not only in the material and moral support provided (including the headquarters), but also in the donations he had made starting in the spring of 1889. In May 1893, the donations provided by Ormós consisted in more than 800 objects, 1200 books and magazines and 1500 documents and, considering the 251 paintings and objects in the gallery, more than 200 were donated by him.

In the period between 1857 and 1860 he laid the foundations of his collection of paintings and began collecting archaeological objects and coins, thus in a few years he transformed from an amateur collector into a *connoisseur*. On the list suggesting the members of the *Österreichische Numismatische Gesellschaft* in Vienna (a society he had been connected to since 1879) one can notice his collection of Roman, Hungarian and South-Slavic coins.

The numismatic collection of Ormós, although famous at the time and the most valuable of his collections, is also the least known nowadays. There is neither a published catalog of the collection except for the gold coins (but without illustrations), nor a work or monograph dedicated exclusively to it. Given my personal research in the historical archive of the MNaB and in the funds from the Timiș County Service of the National Archives of Romania (SJTANR), I present the structure of this collection, consisting primarily of monetary finds in the area of Banat but also from purchases from the European companies trading coins. Ormós expressed his preference for firms from Vienna: *Brüder Egger Münzen und Antiquitäten Handlung*, *S. Egger und Compagnie* and from German cities:

* O variantă în lb. engleză (mai restrânsă, ilustrată cu două figuri), cu titlul *A collector at the periphery of the Austro-Hungarian Empire: Ormós Zsigmond (1813–1894)*, este inclusă în volumul *Institutions and Individuals. The Numismatic World in the Long Nineteenth Century* (ed. Stefan Krmnecik, Hadrien Rambach), vol. 2, Ed. Routledge, New York – London (2023), 116–127 (în curs de apariție).

** Muzeul Național al Banatului, Piața Huniade nr. 1, 300 002, Timișoara; nicoledemian@gmail.com.

Berlin – Julius Hahlo and Edmund Rappaport, München – Otto Helbing, dr. Eugen Merzbacher and Franz Josef Wesener, Frankfurt am Main – Adolf Hess. He kept in touch with the numismatists of the time: Dobóczy Ignác and Szuk Lipót from Budapest, dr. Franz von Raimann from Vienna, Dimitrie Alexandru Sturdza from Bucharest and others regarding different topics of numismatics, exchanges of coins, purchase prices etc.

If in 1870 his numismatic collection included more than 4000 coins, in 1889 it reached over 9600 coins. We find the collection's structure in a note dated November 3, 1889: 3574 „Roman” (imperial, republican) coins, 2665 Hungarian coins (the 12th – 19th century), 1447 so-called „international” coins, 1567 Friesach coins (from the hoard in Deta, discovered in November 1880), 153 medals (a number that refers exclusively to the medals kept separately from the coins suggesting various laic or religious representations) and 239 golden coins (ancient, Byzantine, medieval), a total of 9645 pieces.

Ormós considered his numismatic collection a form of investment, its sale was meant to ensure some financial security after his retirement both for him and the children of his nephew, Ormós Zsigmond jr. In time, he often intended to sell his numismatic collection partially or in full: in 1888 and 1889 to Heinrich Egger, in 1891 to the Hungarian National Museum in Budapest. Finally, one year after the death of Ormós (in November 17, 1894), in October 7, 1895, SMIA decided to buy the collection of 9424 coins and the two numismatic cabinets where the collection was preserved at the price of 4500 forints.

The most important numismatic collection in Banat at that time was saved from destruction by its complete purchase in November 23, 1895 by the museum from Timișoara, yet it suffered (like the entire numismatic collection of the museum) a high level of irretrievable loss in the first half of the 20th century. In 1904 the first large-scale theft was recorded in the history of the museum; Nagy József jr., the son of the museum's employee, had stolen 49 golden coins (all these related to the Ormós collection) from the total of 235 exhibited ones and eight other golden coins and several of silver from the museum custodian's desk drawer. The stolen coins have never been recovered. Other pieces, gold and silver coins and medals, disappeared at the end of the World War I, in the troubled days of autumn 1918. A delegate of the National Inspectorate of Museums and Libraries in Budapest took some small items from the museum's collection, bought over the years from the annual subsidies received by the museum from the already mentioned Inspectorate, in order to transport them to Budapest. The fate of those pieces is currently unknown. During the World War II, following the bombardments in the centre of Timișoara, and the disruption of the city's sewage system, two numismatic cabinets with coins from the museum's collection (placed individually in small paper envelopes displaying the written information), sheltered in the basement of the Cultural Palace (today the Opera and Theatre Building), were flooded. Although the coins were physically recovered, the scientific information was lost forever through the destruction of the paper envelopes. The successive moves determined by the changes regarding the museum's headquarters (in the Cultural Palace in 1937 and in the Huniade Castle, starting with 1950), the numerous re-organisations of the collection and the re-writing of the inventory registers (sometimes by unprofessional persons), influenced both the heritage and the museum's records and the information about the provenance of the items in the old collection of the museum was lost.

In this context, the preserved numismatic notes of Ormós Zsigmond are particularly precious. On one hand, they can lead to the further identification in the museum collection of some coins from the Ormós collection (with surprising results), on the other hand, they outline the portrait of a numismatic collector in the second half of the 19th century which – although located in a city on the edge of the Austro-Hungarian Monarchy – was still connected to the European numismatic reality.

Personalitate remarcabilă a vieții politice și culturale din Banatul secolului al XIX-lea, istoric, critic de artă, colecționar, numismat, om politic, publicist, scriitor și Mecena, Ormós Zsigmond (prenume nobiliar: Csicseri) s-a născut în 20 februarie 1813 la Pecica, în comitatul Arad. După studiile elementare la școala din Pecica, a urmat gimnaziul la Timișoara, studiind apoi filosofia la Szeged și dreptul la Oradea. Încă din 1834, când a fost desemnat să însoțească delegația comitatului Timiș la Dieta din Pozsony (azi Bratislava), a luat contact cu ideile liberale, cărora le-a rămas fidel întreaga viață¹. Intrat de tânăr în administrația publică, Ormós a parcurs drumul de la funcția

Fig. 1. Tabacheră cu fotografia lui Ormós Zsigmond (după Miklósik-Kakucs 2013, 237). / Snuffbox with the photo of Ormós Zsigmond (after Miklósik-Kakucs 2013, 237).

¹ Patzner 1895, 82–84, 89.

de viconotar până la cea de prefect al comitatului Timiș (1871) și al orașului Timișoara (1875), excepționala carieră de aproape șase decenii încheindu-se prin pensionarea la cerere în 1889. A luat parte la evenimentele Revoluției din 1848–1849, participare care i-a adus o condamnare la patru ani de închisoare în Bastionul Cetății Timișoara (fiind eliberat după nouă luni de detenție) și hărțuirea autorităților în următorii ani².

În 1861 a fost ales membru corespondent al Academiei Maghiare de Științe, secția Filologie și artă, datorită meritelor sale literare. În mai 1872, în timpul vizitei împăratului Franz Joseph la Timișoara, a fost decorat cu crucea mică a Ordinului Sf. Ștefan (în rang de cavaler), iar în 1883, la împlinirea a 50 de ani de activitate publică, a primit crucea mijlocie a Ordinului Leopold³.

În anul 1872, din inițiativa și cu sprijinul său

Fig. 2. Medalia din argint dedicată lui Ormós Zsigmond (1813–1894) la aniversarea a 70 de ani (20 februarie 1883), gravor Carl Radnitzky, avers (colecția de Medalii, MNaB). / Silver medal dedicated to Ormós Zsigmond (1813–1894) on his 70th anniversary (February 20, 1883), engraver Carl Radnitzky, obverse (Medals collection, MNaB).

s-a înființat Societatea de Istorie și Arheologie din Ungaria de Sud, prima societate istorică științifică⁴, care prin unirea în 1885 cu Asociația Muzeală (înființată în 1879 tot la inițiativa lui Ormós), s-a transformat în Societatea Muzeală de Istorie și Arheologie din Ungaria de Sud (SMIA), funcționând sub această denumire până

la sfârșitul Primului Război Mondial. Este un fapt general acceptat că anul constituirii acestei Societăți (1872), care avea prevăzută și în Statute înființarea unui muzeu arheologico-istoric, reprezintă și anul înființării muzeului timișorean⁵, precursor al Muzeului Național al Banatului (MNaB) din Timișoara. A fost fondator, protector și președinte a numeroase societăți științifice și culturale, fiind interesat în dezvoltarea culturală a comitatului Timiș și a orașului Timișoara.

Generozitatea lui Ormós față de muzeul pe care l-a fondat – și pe care l-a înzestrat inclusiv cu un sediu (Pl. I) – s-a dovedit nu doar în sprijinul financiar, ci și în donațiile pe care le-a făcut începând cu primăvara anului 1889, după retragerea din viața publică: 113 piese numismatice, 129 cărți și 655 reviste (inclusiv cataloage și reviste de numismatică), alături de 208 tablouri, 30 statui, o colecție de 91 de geme și camee, 20 bijuterii, 14 albume de desene și schițe, 45 de miniaturi valoroase și numeroase documente referitoare la personalități sau evenimente istorice din secolul al XIX-lea⁶. În mai 1893, donațiile lui Ormós însumau peste 800 de obiecte, la care se adăugau 1200 de cărți și reviste și 1500 de documente, iar din cele 251 de picturi și obiecte ale pinacotecii, peste 200 erau donate de el⁷. S-a stins din viață în 17 noiembrie 1894 la Budapesta, în vârstă de 81 de ani, după ce ultimii ani i-au fost marcați de boală; a fost înmormântat în Timișoara⁸.

Colecția numismatică

Anii 1857–1860 i-a petrecut în Italia, Austria și Germania (unde a revenit ulterior anual până când sănătatea nu i-a mai permis să călătorească), vizitând muzee, galerii, studiind colecții, citind foarte mult, având preocupări îndeosebi de istoria artei. Cunoștea germană și latină la nivelul limbii materne (maghiara), învățând ulterior franceză și italiană. În acești ani Ormós a pus bazele colecției sale de picturi și a început colecționarea antichităților și a monedelor, transformându-se în câțiva ani dintr-un colecționar amator într-un *connoisseur*⁹.

Colecția numismatică a lui Ormós, deși renumită în epocă și cea mai valoroasă dintre colecțiile sale, este și în prezent cea mai puțin cunoscută. Nu există un catalog publicat al colecției (cu

² Patzner 1895, 101–102.

³ Vende-Berkeszi-Bellai f.a., 224.

⁴ Toma 1996, 218, 220–221.

⁵ Demian 2022, 15–28.

⁶ Medeleț-Toma 1997, 46–47.

⁷ Medeleț-Toma 1997, 53–54.

⁸ Miklósik-Kakucs 2013, 97–98.

⁹ Patzner 1895, 104. Vezi și studiul Elenei Miklósik din acest volum: Ormós Zsigmond – de la funcționarul disciplinat la colecționarul istoric de artă.

excepția monedelor de aur), după cum nu există nicio lucrare sau monografie publicată dedicată exclusiv acesteia. Doar anumite aspecte au fost prezentate tangențial de către cercetătorii care au studiat viața și colecțiile lui Ormós. Conștient de importanța provenienței monedelor, colecționarul nota cu meticulozitate toate datele legate de piesele care intrau în colecția sa: locul, data descoperirii sau a achiziționării (în acest caz, și prețul), persoana prin care moneda a ajuns la el etc. Pe baza informațiilor din arhiva istorică a MNAB și de la SJTANR se poate reconstitui o imagine a colecției sale numismatice.

Încă în 1872, într-una din ședințele Societății de Istorie și Arheologie recent înființate, se spunea: „colecția de antichități, dar îndeosebi cea numismatică [a lui Ormós] este renumită la nivel național”¹⁰. În 1889 Ormós scria că la formarea colecției sale numismatice a pus accent pe monedele romane și maghiare, străduindu-se să aibă reprezentată toată seria cronologică a împăraților și regilor și că a avut în vedere îndeosebi descoperirile din zona Ungariei de Sud¹¹ și nu monedele aflate la anticari, însă nu a exclus nici alte categorii de monede în afara celor două amintite¹². Dealtfel, pe lista membrilor *Österreichische Numismatische Gesellschaft* din Viena (societate din care făcea parte din 1879) figurează cu colecție de monede romane, maghiare și sud-slave¹³. Aceeași informație apare și în ghidul numismatic al fraților Francesco și Ercole Gneccchi, publicat la Milano în 1886, cuprinzând date despre colecții publice și private italiene și străine¹⁴.

În calitatea sa de prefect al comitatului Timiș afla pe căi oficiale despre descoperiri monetare pe teritoriul comitatului, dar și al regiunii, reușind să achiziționeze exemplare din monedele descoperite. Alteori, prietenii sau diverse persoane particulare, cunoscându-i pasiunea pentru numismatică, îi trimiteau în dar monede sau îl anunțau despre descoperiri de acest fel.

O altă sursă a monedelor din colecția sa au reprezentat-o firmele care comercializau în epocă monede și antichități. O listă de adrese numismatice scrisă de Ormós¹⁵ (Pl. II.2) oferă o idee despre

posibilii furnizori de monede pentru colecția sa. Se poate observa ușor preferința pentru firme din Viena: *Brüder Egger Münzen und Antiquitäten Handlung*¹⁶, *S. Egger und Compagnie*¹⁷ (Pl. II.1) și din orașe germane: Berlin – Julius Hahlo¹⁸ și Edmund Rappaport¹⁹, München – Otto Helbing²⁰, dr. Eugen Merzbacher²¹ și Franz Josef Wesener²², Frankfurt am Main – Adolf Hess²³. Pe lângă numele și adresele comercianților, Ormós a notat

¹⁶ Cunoscuta firmă, care comercializa monede și antichități, era condusă de frații Heinrich Egger (d. 1914) la Budapesta (din 1859) și David Egger (1832–1897) la Viena (din 1869). Firma și-a desfășurat activitatea până în 1930 (Rambach 2017a, 51 nota 77).

¹⁷ Firma *S. Egger und Compagnie* și-a desfășurat activitatea la Viena sub conducerea lui Samuel Egger (d. 1881) și Jakob Egger (1829–1919). A fost preluată de firma fraților Egger (*Brüder Egger*) (Rambach 2017a, 51 nota 77).

¹⁸ Julius Hahlo (1832–1892), a deținut o firmă bancară/de schimb monetar în Berlin din 1878, pe cunoscuta stradă Unter den Linden, 41. A organizat prima sa licitație în februarie 1886. Prin natura activității desfășurate, a avut mai des ocazii de a cumpăra descoperiri monetare noi. A fost urmat de fiul său, Siegfried Hahlo, care a limitat activitatea firmei exclusiv la comerțul cu monede (Rambach 2017b, 67). *Vezi și infra*, nota 25.

¹⁹ Edmund Rappaport (1845–1914) a înființat firma în 1872 la Berlin. Din 1893 a publicat lunar *Das Numismatische Offerten-Blatt*; anterior publicase ocazional liste cu monede de vânzare (de ex. în februarie 1885). Firma și-a continuat activitatea și în perioada interbelică, fiind condusă de fiul lui Edmund, Erich Rappaport. De-a lungul timpului, și-a schimbat de mai multe ori adresa în Berlin (Rambach 2017b, 73 și nota 70).

²⁰ Otto Helbing (1859–1923), fiul lui Sigmund Helbing (bancher și negustor de antichități în München, care a înființat firma sa numismatică în 1878), a organizat prima sa licitație numismatică în mai 1888. S-a retras în 1912, firma continuându-și activitatea sub conducerea nepoților săi, Moritz și Heinrich Hirsch. Fratele lui Otto, Hugo Helbing (1863–1938) a fost un important comerciant de artă în München, care a organizat numeroase licitații de monede și medalii între 1891–1933 (Rambach 2017b, 68).

²¹ dr. Eugen Merzbacher (1845–1903) era proprietarul unei firme numismatice înființată de tatăl său, Abraham Merzbacher în 1873 (firmă care a activat în domeniul comerțului cu monede până în perioada interbelică, organizând licitații din aprilie 1886 până în 1921) (Rambach 2017b, 72–73).

²² Franz Josef Wesener (1822–1893) și-a desfășurat activitatea la Berlin, Viena și München, unde a catalogat colecții numismatice renumite sau a organizat licitații pentru vânzarea acestora. A organizat licitații numismatice și în nume propriu; a publicat liste de monede în aprilie-mai 1883; a comercializat și antichități (Rambach 2017b, 75–76).

²³ Adolf Hess (1846–1912), stabilit la Frankfurt în 1872, a organizat numeroase licitații publice începând din septembrie 1875. Din februarie 1871 a publicat o listă de monede cu preț fix intitulată *Autographierte Numismatische Correspondenz*. Firma a fost vândută în 1893–1894 lui Louis Hamburger și ginerelui acestuia, James Belmonte (Rambach 2017b, 68–69).

¹⁰ AIMNaB, *fond Societatea de Istorie și Arheologie*, dosar 9/1872, fila 1 verso. Toate traducerile din lb. maghiară în lb. română din acest studiu au fost realizate de autoarea studiului.

¹¹ Regiunea cunoscută în epocă sub această denumire corespunde în linii mari, dar nu în totalitate, Banatului istoric.

¹² AIMNaB, *fond Ormós Zsigmond*, nr. 3034, fila 58.

¹³ *Numismatische Zeitschrift*, 18 (1886), 426.

¹⁴ Gneccchi-Gneccchi 1886, 128 nr. 514: „*Ormos (von) Sigismund, presidente della Società archeologica. Monete romane, ungheresi e della Slavonia meridionale*”.

¹⁵ AIMNaB, *fond Ormós Zsigmond*, nr. 179, fila 11.

scurte observații interesante. Despre Otto Helbing scria că vinde la cele mai mari prețuri colecțiile numismatice preluate²⁴. De la Julius Hahlo a cumpărat în condiții avantajoase (Pl. III.1), prin vânzare cu comision, monede aflate în *Berliner Münz-Verkehr*²⁵. Cea mai bună și îndelungată colaborare a avut-o cu firma fraților Egger (*Brüder Egger*), cu care a corespondat referitor la oferte, prețuri, achiziții sau schimburi de monede, dovada fiind mai multe scrisori adresate lui Ormós în perioada 1877–1889²⁶. Monedele cumpărate în acest mod sunt însă greu de identificat în colecție.

Dacă în 1870 colecția sa numismatică cuprindea peste 4000 de monede²⁷, în 1889 ajunsese la peste 9600 de monede. Structura colecției o aflăm dintr-o însemnare din 3 noiembrie 1889: 3574 monede „romane”, 2665 monede maghiare, 1447 monede așa-numite „internaționale”, 1567 monede de tip Friesach (provenind din tezaurul de la Deta, descoperit în noiembrie 1880²⁸), 153 medalii²⁹ și 239 piese de aur, în total 9645 piese³⁰.

Între cele 3574 de monede „romane” predominau cele romane imperiale (2935 ex., din care 1769 de argint, restul de bronz sau billon); numărul monedelor romane republicane era de 387 ex. În această categorie a monedelor „romane” mai erau incluse 96 monede de aur, precum și monede grecești și „barbare”³¹.

Numeroase monede romane din colecție proveneau din descoperiri din Banat, notate de colecționar cu mare atenție. „Întotdeauna m-am străduit să urmăresc locurile de descoperire, pe care le-am notat exact” scria Ormós³², care se deplasa la locul descoperirii când era posibil și se informa despre împrejurări direct de la descoperitor. Cele mai multe însemnări de acest fel au rămas în manuscris, dar câteva au fost publicate la Budapesta sau la Timișoara. Astfel, în 1871 a publicat 113 monede romane republicane și imperiale din colecția sa găsite în diverse locuri din Berzovia (jud. Caraș-Severin) la date diferite³³. În 1881 a prezentat 70 de monede romane, ajunse

în colecția sa, din tezaurul descoperit în 1878 la Recaș (jud. Timiș), organizate pe emitenți și tipuri de revers³⁴. În același an, prezenta 466 de monede romane din tezaurul descoperit la Piatra Albă (Cuptoare-Secu, jud. Caraș-Severin) în 1880³⁵, salvate prin eforturile episcopului romano-catolic Alexandre Bonnaz³⁶. Din acest tezaur, 100 de denari romani au ajuns în colecția Muzeului din Timișoara în urma donației lui Ormós din 24 februarie 1891³⁷.

Dintre monedele maghiare în număr de 2665, care se înșirau din sec. al XII-lea până în sec. al XIX-lea, cele mai multe se încadrau în perioada dinastiei Habsburgilor (1998 ex.; Pl. IV)³⁸. Și în cadrul acestei categorii, numeroase monede proveneau din tezaure descoperite în Banat. Astfel, din tezaurele descoperite la Lighet (sat Pădureni, jud. Timiș) în 1869³⁹ și la Ianova (jud. Timiș) în martie 1870⁴⁰, Ormós va dona muzeului timișorean câte 100 de dinari maghiari din sec. al XVI-lea în 1891⁴¹.

Grupa monedelor „internaționale” (1447 ex.) cuprindea atât monedele unor țări europene: Anglia, Spania, Franța, Italia, Austria, Germania, Polonia, Serbia, Rusia, cât și monedele unor țări „de peste mări”: SUA, Mexic, Brazilia, India, China, Japonia⁴².

În această grupă se încadrau și 84 de monede și decorații românești (54 de argint și 30 de bronz), între care se aflau și 51 de monede emise de Mircea Basarab (domnitorul Țării Românești între 1386–1418), provenind dintr-un tezaur descoperit la Orșova⁴³. În 20 septembrie 1877, cu ocazia săpării unei fântâni, s-au găsit peste 1000 de monede vechi românești împreună cu podoabe de argint⁴⁴. Monede din această descoperire au ajuns

²⁴ AIMNaB, *fond Ormós Zsigmond*, nr. 179, fila 11.

²⁵ O listă de monede cu preț fix, care se trimitea la cerere începând cu octombrie 1882 (cf. Rambach 2017b, 67).

²⁶ SJTANR, *fond Ormós*, dosar nr. 320.

²⁷ Ormós 1870, 262.

²⁸ Pentru condițiile descoperirii tezaurului și povestea ulterioară a unor loturi monetare, inclusiv a monedelor ajunse în colecția lui Ormós, vezi Berkeszi 1907, 14–15.

²⁹ Acest număr se referă exclusiv la medaliiile păstrate separat de monede.

³⁰ AIMNaB, *fond Ormós Zsigmond*, nr. 3060, fila 157.

³¹ AIMNaB, *fond Ormós Zsigmond*, nr. 3036, fila 109.

³² Ormós 1870, 262.

³³ Ormós 1871, 146–148.

³⁴ Ormós 1881a, 9–13.

³⁵ Vezi și Berkeszi 1907, 25–26.

³⁶ Ormós 1881b, 105–120. Alexandre Bonnaz (1812–1889), episcop romano-catolic de Cenad (1860–1873); consilier imperial; membru fondator al Societății Muzeale de Istorie și Arheologie; decorat cu Ordinul Coroana de Fier, clasa I; cunoscut filantrop, donațiile sale în scopuri caritabile depășind două milioane de forinți. *TRÉ*, SN, III (1887), II, 123–124; Petri 1992, 179–181.

³⁷ *TRÉ*, SN, VII (1891), I, 62–63.

³⁸ AIMNaB, *fond Ormós Zsigmond*, nr. 3037, fila 160. Lista celor 1998 de monede, aflate în dulapul II, cuprinde: nr. curent, emitențul și anii de domnie, nr. sertarului, nr. bucăți și observații. Astfel de liste, care respectă același model, există pentru fiecare categorie mare de monede din structura colecției.

³⁹ Berkeszi 1907, 27.

⁴⁰ Berkeszi 1907, 22.

⁴¹ *TRÉ*, SN, VII (1891), I, 62–63.

⁴² AIMNaB, *fond Ormós Zsigmond*, nr. 3060, filele 158–159.

⁴³ AIMNaB, *fond Ormós Zsigmond*, nr. 3060, fila 158.

⁴⁴ Berkeszi 1907, 29–30.

atât în colecția Academiei Române din București, fiind cumpărate de la Ormós prin intermediul lui Dimitrie Alexandru Sturdza⁴⁵, atunci secretar general al acestei instituții, cât și în renumita colecție a lui Dobóczy Ignác⁴⁶ din Budapesta⁴⁷. Cu câțiva ani înainte, Ormós primise de la Sturdza, pe care îl considera părintele numismaticii românești, lucrarea despre monedele și medaliile Principatelor Române⁴⁸. Cei doi numismați s-au cunoscut personal în august 1879, în timpul călătoriei de studii pe care Ormós a întreprins-o în România, când a vizitat și Academia Română, admirând colecțiile acesteia⁴⁹. Ormós, în a cărui colecție intrase cea mai mare parte a tezaurului monetar de la Orșova, cunoștea raritatea monedelor lui Mircea și a urmașilor săi. În acest context trebuie interpretată însemnarea lui Ormós că în schimbul monedelor lui Mircea și a monedelor sârbești din colecția sa a procurat monedele de aur transilvănene. Dintre cele 22 de monede de acest fel se remarcă mai multe exemplare deosebite, printre care piesa de 10 ducăți din 1675 a principelui Michael Apafi⁵⁰.

În colecția lui Ormós se aflau și 1567 monede de tip Friesach provenind din marele tezaur descoperit în noiembrie 1880 la Deta (jud. Timiș). Ormós, care nu era familiarizat cu aceste monede, luase legătura în 1888 cu dr. Franz von Raimann din Viena⁵¹, membru și el al *Österreichische*

Numismatische Gesellschaft și autorul mai multor articole publicate în *Numismatische Zeitschrift*, pentru determinarea monedelor de acest tip⁵². La rândul său, Ormós publicase în buletinul SMIA un scurt material despre condițiile descoperirii tezaurului, numărul de piese, situația monedelor rămase după selectarea de către Muzeul Național Maghiar din Budapesta a pieselor care lipseau din colecția muzeală. Cu aceeași ocazie, prezentase trei monede maghiare rare din tezaur din timpul regelui Andrei al II-lea⁵³. Din cele 1567 de monede de tip Friesach din colecție a donat 200 de monede muzeului timișorean în cadrul deja amintitei donații numismatice din 24 februarie 1891⁵⁴.

Cele 153 de medalii din colecția Ormós (20 de argint și 133 de bronz și alte aliaje) erau dedicate unor personalități politice ale vremii, dar se afla printre ele și seria completă a medaliilor adunărilor itinerante ale medicilor și naturaliștilor din Ungaria⁵⁵. În realitate, numărul medaliilor din colecție era mult mai mare (cca 300 ex.), pe lângă cele 153 de medalii păstrate separat într-o lădiță, mai existând medalii păstrate împreună cu monedele în cele două dulapuri numismatice (Pl. V): 13 de aur în dulapul I⁵⁶ și 132 de argint și bronz în dulapul II⁵⁷.

Între cele 13 medalii de aur (din dulapul I) se remarcă cea dedicată eliberării orașului Timișoara de către austrieci de sub stăpânirea otomană în 12 octombrie 1716. Medalia – cu un diametru de 29 mm și o greutate de 10,2 g – era o medalie rară, care nu se găsea în niciuna din colecțiile din Viena sau Budapesta⁵⁸. Piesa a ajuns în colecția muzeului odată cu colecția Ormós, de unde a dispărut cândva după Primul Război Mondial⁵⁹.

În 24 februarie 1891 Ormós scria despre colecția sa că însumează 9650 de monede și reamintea

⁴⁵ D. A. Sturdza (1833–1914), din 1871 membru ales al Societății Academice Române (devenită în 1879 Academia Română); secretar general, ulterior președinte al acesteia între anii 1882–1884; prim-ministru al României de patru ori între anii 1895–1909; colecționar pasionat de monede și medalii românești, posesor al uneia dintre cele mai importante colecții de astfel de monede, pe care a dăruit-o Societății Academice Române în 1876, punând astfel bazele viitorului Cabinet numismatic al Academiei Române (inaugurat în 1911 sub conducerea sa); președinte de onoare al Societății Numismatice Române încă de la înființarea acesteia, în 1903 (Iliescu 1992–1993, 17–18, 46–47).

⁴⁶ Dobóczy Ignác (1814–1892), proprietar funciar din comitatul Heves, deputat între 1865–1868; membru în conducerea Societății Maghiare de Istorie și membru în Comisia de Arheologie a Academiei Maghiare; pasionat de arheologie și numismatică, a avut o colecție în care predominau monedele lui Ioan Huniade și cele medievale românești, ajunse ulterior în colecția Muzeului Național Maghiar (Soós 2010, 60).

⁴⁷ Kakucs 1979, 314.

⁴⁸ Sturdza 1875. Studiul a fost publicat în *Numismatische Zeitschrift*, 4, 1872 (1875), dar a apărut și ca ediție separată la Viena în 1874 (86 pagini și 6 planșe).

⁴⁹ Miklósik-Kakucs 2013, 79–80, 180–181.

⁵⁰ AIMNaB, *fond Ormós Zsigmond*, nr. 3031, fila 161 verso.

⁵¹ Dr. Franz von Raimann, membru al Curții de Apel din Viena, numismat și colecționar; a avut o colecție numismatică de circa 2000 de monede medievale și moderne austriece, maghiare și germane (Gnecchi-Gnecchi 1886, 137 nr. 587).

⁵² *TRÉ*, SN, VII (1891), I, 63; Berkeszi 1907, 15.

⁵³ Ormós 1883, 112–115.

⁵⁴ *TRÉ*, SN, VII (1891), I, 62–63.

⁵⁵ AIMNaB, *fond Ormós Zsigmond*, nr. 3060, fila 159 verso.

⁵⁶ AIMNaB, *fond Ormós Zsigmond*, nr. 3031, filele 162–162 verso.

⁵⁷ AIMNaB, *fond Ormós Zsigmond*, nr. 3060, fila 158.

⁵⁸ Berkeszi 1908, 108 nr. 2 și nota 1.

⁵⁹ Fiind o piesă dispărută, prezentăm pentru ilustrare exemplarul identic – din argint – al medaliei, aflat în colecția MNaB (Pl. VI.2), care nu provine din colecția Ormós (a fost achiziționat de la firma Egger în 1906 cu 36 de coroane). Pe aceeași planșă sunt reprezentate alte două medalii din colecția MNaB, pe care le-am identificat că au făcut parte din colecția Ormós: nr. 1. medalie cardinalului Pietro Barbo din 1455 (cea mai veche medalie din colecția muzeului, nr. inv. 1117) și nr. 3. medalie din argint dedicată eliberării orașului Timișoara de sub stăpânirea otomană în 1716 (nr. inv. 670). Vezi și Anexa 1.

faptul că este formată în cea mai mare parte din descoperiri monetare din zona de activitate a SMIA, Ungaria de Sud⁶⁰, estimând valoarea colecției la 5566 forinți⁶¹.

Dintre numeroasele tezaure antice descoperite în Banat și ajunse în colecția sa, una dintre cele mai spectaculoase este descoperirea monetară de la Denta (jud. Timiș) din august 1875, constând în cca 50 de monede romane târzii de aur din a doua jumătate a sec. IV p.Chr. și începutul sec. V p.Chr. Ormós a reușit să procure pentru colecția sa 23 de monede⁶², care au intrat în 1895 în colecția muzeului timișorean (vezi mai jos). Douăsprezece monede au fost furate în 1904, iar soarta a nouă monede este necunoscută. În prezent, în colecția MNaB se mai păstrează din această descoperire⁶³ doi *solidi* de la Valentinianus I emiși la Treveri⁶⁴ (Pl. VII.2; vezi și Anexa 1).

Soarta ulterioară a colecției numismatice

Ormós și-a considerat colecția numismatică o formă de investiție, a cărei vânzare să-i asigure după pensionare o siguranță financiară atât lui, cât și copiilor minori ai nepotului său, Ormós Zsigmond jr. (el neavând urmași direcți). De-a lungul timpului, a avut de mai multe ori intenția de a vinde colecția numismatică parțial sau integral.

În 1888, i-a oferit spre vânzare lui Heinrich Egger⁶⁵, unul dintre cunoscuții frați Egger, monedele duplicate din colecție⁶⁶. Anul următor, în 1889, i-a scris din nou lui Heinrich Egger, chemându-l la Timișoara, de data aceasta intenționând să vândă întreaga colecție numismatică. Dar Egger n-a putut să vină⁶⁷. În acest context, al intenției de a vinde colecția numismatică doar după o evaluare actualizată, trebuie privită vizita la Timișoara a profesorului Szuk Lipót⁶⁸ din Budapesta (colecționar cu care Ormós corespondase referitor la diverse probleme de numismatică), care între 23–25 mar-

tie 1890 a evaluat colecția la 4500 forinți, conform însemnării lui Ormós de pe verso-ul cărții de vizită a acestuia⁶⁹ (Pl. III.2).

În 1891, când a vândut mai multe piese de artă decorativă Muzeului Național Maghiar din Budapesta, Ormós se interesa de posibilitatea de a vinde aceleași instituții și colecția numismatică. Răspunsul lui Hampel József⁷⁰, directorul Departamentului numismatic și de antichități al muzeului, a fost că ar dori să găsească o modalitate prin care Muzeul să cumpere monedele maghiare și sud-slave din colecție. Din anumite motive însă, achiziția nu a mai avut loc⁷¹.

După decesul lui Ormós din 17 noiembrie 1894, SMIA – prin directorul Deschan Achill – a început demersurile pentru achiziționarea de către muzeul timișorean a colecției numismatice, alcătuită predominant din descoperiri monetare din regiune. Dorința muzeului de a o cumpăra era justificată, dar se dorea cumpărarea colecției și în semn de respect pentru fondatorul Societății, de la care provenea majoritatea colecțiilor din muzeu. Se spunea că „*de această colecție numismatică a fost [Ormós] cel mai atașat*”⁷².

Colecția a fost evaluată între 8–11 iunie 1895 în prezența executorului testamentar Wimmer József, a moștenitoarei (văduva nepotului lui Ormós Zsigmond) și a reprezentanților muzeului (dr. Parlaghy Márton, dr. Niamessny Gyula și secretarul Patzner István). Cele 9424 de monede au fost evaluate – pe baza însemnărilor lui Ormós, a evaluării deja amintite a profesorului Szuk Lipót și a cataloagelor numismatice ale vremii – la suma de 4277,35 forinți⁷³. În adunarea generală din 7 octombrie 1895 a SMIA s-a hotărât cumpărarea colecției la prețul de 4500 forinți (preț care includea și cele două dulapuri numismatice⁷⁴ în care se

⁶⁰ TRÉ, SN, VII (1891), I, 62.

⁶¹ AIMNaB, *fond Ormós Zsigmond*, nr. 3062, fila 150 verso.
⁶² Ormós 1889, filele 9–9 verso.

⁶³ Demian 2018, 271 nr. 3–4, 275–276.

⁶⁴ Colecția Aur, MNaB, nr. inv. 59–60.

⁶⁵ Heinrich Egger se ocupa de afacerile firmei *Brüder Egger Münzen und Antiquitäten Handlung* în capitala Ungariei din 1859 (Rambach 2017a, 51 nota 77). Vezi și *supra*, nota 16.

⁶⁶ Miklósik-Kakucs 2013, 41, nota 13.

⁶⁷ Miklósik-Kakucs 2013, 91.

⁶⁸ Szuk Lipót (1821–1897), profesor de violoncel la Conservatorul din Budapesta din 1844; din 1873 prim-violoncelist al Teatrului Național timp de trei decenii; numismat și colecționar de monede romane, maghiare și transilvănene (Gnecchi-Gnecchi 1886, 106 nr. 315; Soós 2010, 231).

⁶⁹ AIMNaB, *fond Ormós Zsigmond*. Ormós a notat: „*Profesorul Szuk Lipót a evaluat colecția, cu excepția monedelor Friesach și a monedelor maghiare de la Ianova și Lighet, la 4500 de forinți, în zilele de 23, 24, 25 martie 1890 cu ocazia vizitei sale și cu colaborarea lui Wimmer*”.

⁷⁰ Hampel József (1849–1913), arheolog, profesor universitar, membru al Academiei Maghiare de Științe; din 1877 custode în cadrul Departamentului numismatic și de antichități al Muzeului Național Maghiar din Budapesta, apoi din 1890 director al acestui departament; redactor timp de 28 de ani al publicației *Archaeologiai Értesítő* (Soós 2010, 100). A fost membru de onoare al SMIA din 1885 (TRÉ, SN, I (1885), III, 169).

⁷¹ Miklósik-Kakucs 2013, 96.

⁷² AIMNaB, *fond SMIA*, dosar 5/1895, fila 1 verso.

⁷³ AIMNaB, *fond SMIA*, dosar 5/1895, fila 7–7 verso; lista de evaluare se află în același fond, dosar 8/1895, filele 14–28.

⁷⁴ Pe baza însemnărilor lui Ormós, am identificat cele două dulapuri printre piesele de mobilier aflate în depozitul

aflau monedele, Pl. V). În urma acceptării de către moștenitoare a prețului oferit, în 23 noiembrie 1895 a avut loc achiziționarea (Pl. III.3) și verificarea colecției, care se afla deja la muzeu⁷⁵. Prin această achiziție, în patrimoniul muzeului timișorean au intrat și cele 235 de monede și medalii de aur din colecția Ormós, printre care se aflau exemplare deosebite. Lista detaliată a celor 235 de piese, cu o descriere succintă a monedelor (avers, revers, legendă, marcă monetară și uneori valoarea, conform cataloagelor numismatice), dar fără ilustrație, a fost publicată de secretarul Patzner István în periodicul Societății⁷⁶.

În 1904 se înregistra în istoria muzeului primul furt de amploare, care a prejudiciat serios colecția monedelor de aur⁷⁷. Verificând expoziția numismatică în 15 noiembrie 1904, custodele muzeului, Berkeszi István, constata dispariția din vitrina numismatică principală a 49 de monede de aur (toate din colecția Ormós) din totalul de 235 expuse și a opt monede de aur și câteva de argint din sertarul biroului său. Lista monedelor furate a fost publicată de Berkeszi în buletinul Societății⁷⁸. Piese furate erau asigurate, valoarea lor fiind estimată la circa 1500–1600 coroane⁷⁹. Hoțul – Nagy József jr., fiul omului de serviciu al muzeului – a fost arestat la Oradea. Acesta a recunoscut că între iulie-septembrie 1904, când făcea curățenie în locul tatălui său în sălile de expoziție, a făcut chei de rezervă și a furat câte trei-patru monede de aur odată, rearanjându-le pe cele rămase pentru a nu se observa furtul. În acest mod, a reușit să sustragă în total 57 monede de aur și câteva de argint, pe care le-a vândut bijutierului Schatz Adolf din Timișoara (din cartierul Iosefin)⁸⁰. În 30 decembrie 1904 hoțul a fost condamnat doar la doi ani de închisoare, bijutierul – care fusese suspectat de instigare la furt și complicitate – a fost achitat, din

lipsă de dovezi, iar monedele furate nu au mai fost recuperate vreodată⁸¹.

Următoarele decenii aveau să aducă alte pierderi pentru colecția numismatică a muzeului. La sfârșitul Primului Război Mondial, în zilele tulburi din toamna anului 1918, un delegat al Inspectoratului Național al Muzeelor și Bibliotecilor din Budapesta a luat din colecția muzeului piese de mici dimensiuni, printre care monede și medalii de aur și argint, pentru a le transporta la Budapesta⁸². Piese fuseseră cumpărate de-a lungul anilor din subvențiile anuale primite de muzeu de la acest Inspectorat, fiind considerate ca depuse în custodie la muzeu.

În timpul celui de-al Doilea Război Mondial, în mai 1944, patrimoniul muzeului a fost evacuat în mai multe locații. Obiectele de aur ale muzeului, împachetate și sigilate, au fost depuse în schimbul unei chitanțe în seiful Primăriei din Timișoara⁸³. Colecția numismatică și cea de medalii au fost evacuate împreună cu alte colecții ale muzeului în clădirile administrative de la cariera de piatră deținută de Primărie la Șanovița (jud. Timiș), de unde au fost readuse în decembrie 1945. Două dulapuri numismatice cu monede din colecția muzeului (puse individual în pliculețe de hârtie pe care erau notate informațiile), adăpostite în subsolul Palatului Cultural (azi, clădirea Operei și a celor trei teatre din Timișoara), au fost inundate în urma dereglării sistemului de canalizare afectat de bombardamentele asupra centrului orașului. Deși monedele au fost recuperate fizic, informațiile științifice s-au pierdut pentru totdeauna prin distrugerea pliculețelor⁸⁴.

Mutările succesive determinate de schimbările de sediu ale muzeului (în Palatul Cultural în 1937 și în Castelul Huniade, începând cu anul 1950), numeroasele reorganizări ale colecției și rescrierea registrelor de inventar (uneori de către persoane fără specializări în domeniu), și-au pus amprenta atât asupra patrimoniului, cât și a evidențelor muzeului, iar informațiile despre proveniența pieselor din vechea colecție a muzeului s-au pierdut.

Concluzii

Rezultată din pasiunea unei personalități complexe, colecția numismatică a lui Ormós Zsigmond rămâne cea mai importantă colecție numismatică din Banat din secolul al XIX-lea. Valoarea ei intrinsecă este sporită prin includerea numeroaselor descoperiri monetare (atât descoperiri izolate,

numismatic al MNAB. Dulapul I, în stil eclectic cu accente predominant neoclasiche, are 102 sertare, iar dulapul II, în stil istorist Neo-Renaștere germană (Alt-Deutsch), are 40 de sertare. Au fost produse în ateliere central-europene, din zona maghiară a Monarhiei Austro-Ungare, în a doua jumătate a sec. al XIX-lea (Pl. V). Mulțumesc colegului Marius Cornea, muzeograf la MNAB, pentru încadrarea stilistică și cronologică a celor două dulapuri numismatice.

⁷⁵ AIMNAB, *fond SMLA*, dosar 8/1895, fila 2 verso.

⁷⁶ Patzner 1896a, 47–57; Patzner 1896b, 104–109.

⁷⁷ Medeleț-Toma 1997, 77–78 și nota 666.

⁷⁸ Berkeszi 1905a, 109–112.

⁷⁹ Berkeszi 1905a, 109.

⁸⁰ În ghidul de adrese al Timișoarei din anul 1910, Schatz Adolf este menționat ca ceasornicar, având adresa în Iosefin, str. Kossuth Lajos nr. 25 (*Temesvári cimtár. Temesvarer Adressbuch*, 1910, 127).

⁸¹ Berkeszi 1905a, 112–113 și Berkeszi 1905b, 127–128.

⁸² Medeleț-Râmneanțu 2003, 7 și nota 20.

⁸³ Medeleț-Râmneanțu 2003, 218 și nota 1613.

⁸⁴ Medeleț-Râmneanțu 2003, 228 și nota 1692.

cât și tezaure) din regiune. Salvată de la risipire prin achiziționarea ei integrală în 1895 de către muzeul timișorean, această importantă colecție – considerată complexă și organizată științific – a îmbogățit substanțial fondul numismatic deja existent în muzeu. Chiar dacă evenimentele din prima jumătate a secolului al XX-lea au afectat muzeul și colecțiile sale, iar informațiile referitoare la proveniența monedelor din vechea colecție a muzeului s-au pierdut în decursul timpului, însemnările numismatice ale lui Ormós păstrate sunt deosebit de prețioase. Pe de o parte, pot duce la identificarea în continuare în colecția muzeului a unor monede din colecția Ormós (cu rezultate surprinzătoare), pe de altă parte, creionează portretul unui colecționar numismat, care – deși aflat într-un oraș la marginea Monarhiei Austro-Ungare – era conectat la realitățile numismatice europene din Viena, Budapesta, Berlin, München, București, fiind reprezentativ pentru preocupările numismatice din această parte a Europei în a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

Anexa 1

Monede de aur din colecția MNaB care provin din colecția Ormós (Pl. VII)⁸⁵

1. *Solidus*, Constantinus I (315), descoperit la Bela Crkva;
AV ↓ 18,7 × 19 mm; 4,34 g; RIC VII, 363, nr. 29 (variantă?), Ticinum, toamna anului 315;
MNaB, colecția Aur, nr. inv. 61; stare de conservare foarte bună;
Bibliografie: Patzner 1896a, 48 nr. 18; Demian 2018, 270–271 nr. 1 și Pl. I/1.

2. *Solidus*, Valentinianus I (367–375), din descoperirea monetară de la Denta (jud. Timiș) din 1875;
AV ↑ 21,4 × 22 mm; 4,38 g; RIC IX, 16, nr. 17 a/4, Treveri, 24 august 367 – 17 noiembrie 375;
MNaB, colecția Aur, nr. inv. 59; stare de conservare foarte bună, dar perforat;
Bibliografie: Patzner 1896a, 48 nr. 22–24; Demian 2018, 271 nr. 3 și Pl. II/3.

3. *Solidus*, Theodosius II (403–408);
AV ↓ 20,6 × 21,6 mm; 4,33 g; RIC X, 243, nr. 31, Constantinopolis, *officina* H, anii 403–408;

⁸⁵ Numărul monedelor din aur din colecția MNaB, care pot fi identificate ca provenind din colecția Ormós, este mult mai mare decât numărul monedelor prezentate în această Anexă. Nu ne-am propus să prezentăm toate monedele, ci doar câteva exemplare deosebite.

MNaB, colecția Aur, nr. inv. 65; stare de conservare bună, dar perforat;
Bibliografie: Patzner 1896a, 53 nr. 92; Demian 2018, 273 nr. 9 și Pl. III/9.

4. Florin, Ungaria, Mathias II (1619);
AV ↑ 22,9 × 23,1 mm; 3,44 g; Baia Mare (N-B);
Unger 2000, nr. 831 variantă;
MNaB, colecția Aur, nr. inv. 47/17; stare de conservare bună;
Bibliografie: Patzner 1896a, 56 nr. 139.

5. Ducat, Ungaria, Leopold I (1664);
AV ↑ 22,5 × 22,6 mm; 3,50 g; Kremnitz (K-B);
Unger 2000, nr. 992.a;
MNaB, colecția Aur, nr. inv. 44/2; stare de conservare bună;
Bibliografie: Patzner 1896a, 56 nr. 146.

6. ¼ ducat, Transilvania, Maria Theresia (1749);
AV ↑ 12,7 × 12,8 mm; 0,86 g; Resch 1901, 202 nr. 27; MBR, 233, nr. 2922;
MNaB, colecția Aur, nr. inv. 52/2; stare de conservare relativ bună;
Bibliografie: Patzner 1896b, 105 nr. 176.

7. Poltina (½ rublă), Rusia, Elisabeta (1756);
AV ↑ 12,5 × 12,8 mm; 0,79 g; SCWC 2002, 1065;
MNaB, colecția Aur, nr. inv. 52/18; stare de conservare bună, dar perforată;
Bibliografie: Patzner 1896b, 109 nr. 234.

8. ¼ ducat, Regensburg (1745–1765);
AV ↑ 10,5 × 10,5 mm; 0,84 g; SCWC 2002, 475;
MNaB, colecția Aur, nr. inv. 49/1; stare de conservare bună;
Bibliografie: Patzner 1896b, 107 nr. 211.

Medalii din colecția MNaB care provin din colecția Ormós (Pl. VI)

VI. 1. Medalia cardinalului Pietro Barbo⁸⁶ dedicată construirii Palatului San Marco (ulterior Palazzo Venezia) din Roma (1455); gravor anonim, Școala de la Roma (atribuită lui Cristoforo di Geremia);

⁸⁶ Pietro Barbo (1417–1471), născut la Veneția într-o familie aristocrată; cardinal episcop al Basilicii San Marco din Roma din 1451, ulterior papă sub numele de Paulus II (1464–1471). A rămas cunoscut pentru luxul de care s-a înconjurat și pentru colecțiile sale de monede, geme, camee și obiecte de artă, fiind posesorul celei mai mari colecții din vremea sa (Salomon 2003, 1–18).

Mulțumesc doamnei Margareta Tasi pentru traducerea în lb. engleză a rezumatului și colegului Milan Șepețan, fotograf la MNaB, pentru fotografiile care ilustrează acest studiu.

Bronz; 33 mm, grosime 8,5–8,9 mm; 28,56 g; turnată; MNaB, colecția Medaliei, nr. inv. 1117; stare de conservare bună; patină frumoasă; muchie lisă; Armand 1883, 31 nr. 2; Hill-Pollard 1967, 41 nr. 206.

VI. 3. Medalie dedicată eliberării orașului Timișoara de sub stăpânirea otomană (12 octombrie 1716); gravorul aversului Daniel Warou (W), gravorul reversului Daniel Warou sau Martin Brunner; Argint; 43,5 mm; 26,26 g; MNaB, colecția Medaliei, nr. inv. 670; stare de conservare foarte bună; Bibliografie: Berkeszi 1908, 108–109 nr. 4; Șeptilici 1999–2002, 115 nr. 2. Observații: Pe reversul medaliei apare o cronogramă – prin însumarea literelor mai mari din legendă (MICHVDICIVI) se obține anul eliberării Timișoarei (1716).

ABREVIERI

AIMNaB – Arhiva istorică a Muzeului Național al Banatului
MNaB – Muzeul Național al Banatului, Timișoara
SJTANR – Serviciul Județean Timiș al Arhivelor Naționale ale României
SMIA – Societatea Muzeală de Istorie și Arheologie

BIBLIOGRAFIE

Armand 1883
Alfred Armand, *Les médailleurs italiens des quinzième et seizième siècles*, ed. 2, vol. 2, Paris (1883).

Berkeszi 1905a
Berkeszi István, *Muzeumi ügyek. Jelentés a Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum-Társulat 1904. évi működéséről és a társulat gyűjteményeinek állapotáról. TRÉ, SN, XXI (1905), I-II, 98–118.*

Berkeszi 1905b
Berkeszi István, III. Rendes választmányi gyűlés 1905. március hó 22-én. *Jegyzőkönyv. TRÉ, SN, XXI (1905), I-II, 126–131.*

Berkeszi 1907
Berkeszi István, *Délmagyarország éremleletei. TRÉ, SN, XXIII (1907), I-II, 1–49.*

Berkeszi 1908
Berkeszi István, *Temesvár emlékérméi. TRÉ, SN, XXIV (1908), I-II, 103–123.*

Demian 2018
Nicoleta Demian, *Monedele romane târzii din aur din colecția Muzeului Național al Banatului din Timișoara. Studia Numismatica et Archaeologica. In honorem magistri*

Virgilii Mihăilescu-Birliba oblata. Honoraria 12. Bibliotheca Memoriae Antiquitatis 39 (ed. Lucian Munteanu, Ciprian-Dorin Nicola, Gabriel M. Talmașchi), București – Piatra-Neamț (2018), 267–288.

Demian 2022

Nicoleta Demian, *The Society of History and Archaeology in Southern Hungary and the first museum in Timișoara. I. 1872–1891. “We should not, however, think that we are pioneers”. Museums on Troubled Waters in the Past and Today* (ed. Gergő István Farkas), Nyíregyháza-Szeged (2022), 15–28.

Gnecchi-Gnecchi 1886

Francesco Gnecchi, Ercole Gnecchi, *Guida numismatica universale*, Milano (1886).

Hill-Pollard 1967

G.F. Hill, G. Pollard, *Renaissance Medals from the Samuel H. Kress Collection at the National Gallery of Art*, London (1967).

Iliescu 1992–1993

Octavian Iliescu, Dimitrie Alexandru Sturdza și numismatica românească. *BSNR*, 86–87, nr. 140–141 (1992–1993), București (1996), 17–58.

Kakucs 1979

Lajos Kakucs, *Legăturile Societății de Istorie și Arheologie din Timișoara cu Academia Română din București. Tibiscus*, Istorie, 5 (1979), 313–316.

MBR

George Buzdugan, Octavian Luchian, Constantin C. Opreșcu, *Monede și bancnote românești*, București (1977).

Medeleț-Râmneanțu 2003

Florin Medeleț, Vasile Râmneanțu, *Muzeul Banatului. File de cronică. 1918–1948*, vol. II, Timișoara (2003).

Medeleț-Toma 1997

Florin Medeleț, Nicoleta Toma, *Muzeul Banatului. File de cronică. 1872–1918*, vol. I, BHAB VII, Timișoara (1997).

Miklósik-Kakucs 2013

Ilona Miklósik, Lajos Kakucs, *Ormós Zsigmond, a múzeum alapító*, Timișoara (2013).

Ormós 1870

Ormós Zsigmond, *Archaeologiai levelek. XLVII. Arch Ért*, 3 (1870), 12, 262.

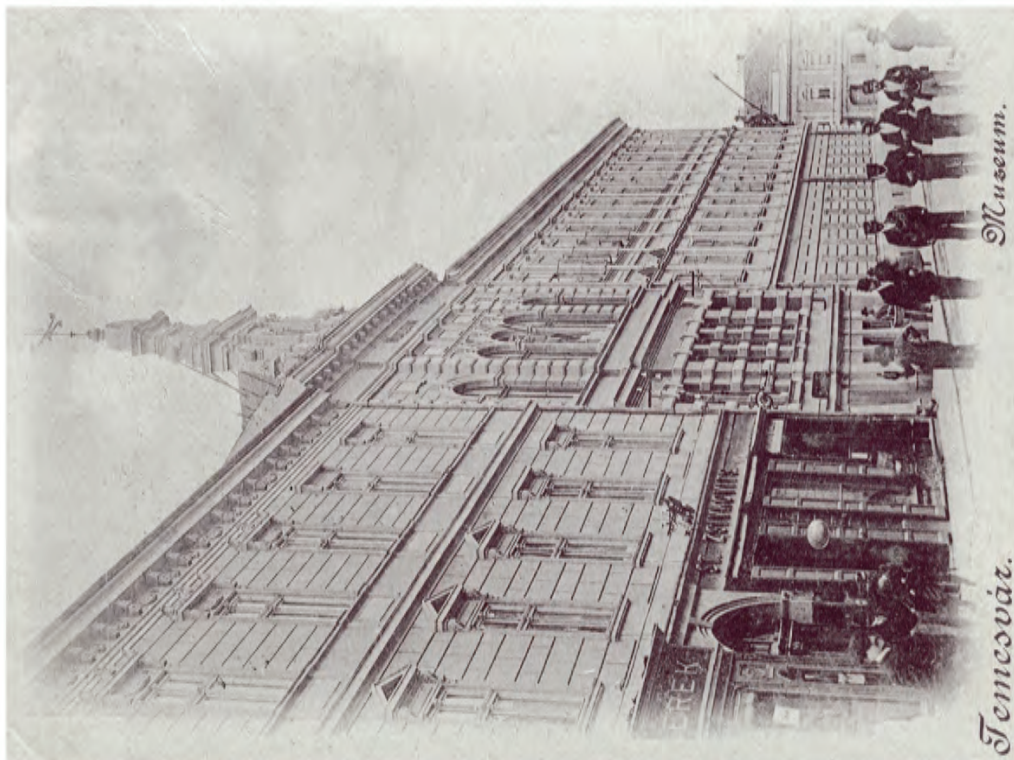
Ormós 1871

Ormós Zsigmond, *Régészeti közlemények. I. Bersovia (Zsidovin). ArchKözl*, 8 (1871), 145–153.

Ormós 1881a

Ormós Zsigmond, *A rékasi római lelet. TRÉ, VII (1881), I, 9–13.*

- Ormós 1881b
Ormós Zsigmond, A fehérhegyi (peatra-albai), római, ezüst éremlelet Krassó-Szörény megyében. *TRÉ*, VII (1881), III, 105–120.
- Ormós 1883
Ormós Zsigmond, Az 1880. évi dettai éremlelet. *TRÉ*, IX (1883), III, 112–115.
- Ormós 1888
Ormós Zsigmond, *Visszaemlékezések. Gyűjteményeim III*, Temesvár (1888).
- Ormós 1889
Ormós Zsigmond, *A dentai arany lelet* (1889), manuscris (AIMNaB, *fond Ormós Zsigmond*, nr. 3047, filele 9–9 verso).
- Patzner 1895
Patzner István, Id. Ormós Zsigmond emlékezete. *TRÉ*, SN, XI (1895), IV, 81–116.
- Patzner 1896a
Patzner István, A néhai id. Ormós Zsigmond hágyatékából megvásárolt arany-érmek jegyzéke. *TRÉ*, SN, XII (1896), I, 47–57.
- Patzner 1896b
Patzner István, A néhai id. Ormós Zsigmond hágyatékából megvásárolt arany-érmek jegyzéke (vége). *TRÉ*, SN, XII (1896), IV, 104–109.
- Petri 1992
Anton Peter Petri, *Biographisches Lexikon des Banater Deutschtums*, Marquartstein (1992).
- Rambach 2017a
Hadrien J. Rambach, Collecting coins in nineteenth-century Germany. *A Collection in Context. Kommentierte Edition der Briefe und Dokumente Sammlung Dr. Karl von Schäffer. Tübinger Numismatische Studien 1* (ed. Stefan Krmnicek, Henner Hardt), Tübingen (2017), 37–61.
- Rambach 2017b
Hadrien J. Rambach, A list of coin dealers in nineteenth-century Germany. *A Collection in Context. Kommentierte Edition der Briefe und Dokumente Sammlung Dr. Karl von Schäffer. Tübinger Numismatische Studien 1* (ed. Stefan Krmnicek, Henner Hardt), Tübingen (2017), 63–84.
- Resch 1901
Adolf Resch, *Siebenbürgische Münzen und Medaillen von 1538 bis zur Gegenwart*, Hermannstadt (1901).
- RIC
The Roman Imperial Coinage. VII. P.M. Bruun, *Constantine and Licinius. A.D. 313–337*, London (1966); IX. J.W.E. Pearce, *Valentinian I – Theodosius I* (ed. 2), London (1968); X. J.P.C. Kent, *The Divided Empire and the Fall of the Western Parts AD 395–491*, London (1994).
- Salomon 2003
Xavier F. Salomon, Cardinal Pietro Barbo's collection and its inventory reconsidered. *Journal of the History of Collections*, 15/1 (2003), 1–18.
- SCWC 2002
Standard Catalog of World Coins. Eighteenth Century. 1701–1800 (Chester L. Krause, Clifford Mishler), ed. 3, Iola (2002).
- Soós 2010
Soós Ferenc, *Magyar numizmatikusok panteonja*, Budapest (2010).
- Sturdza 1875
Demetrius Alexander Sturdza, Uebersicht der Münzen und Medaillen des Fürstenthums Romanien (Moldau und Walachei). *Numismatische Zeitschrift*, 4, 1872 (1875), 44–129.
- Șeptilici 1999–2002
Raoul-M. Șeptilici, Medaliile eliberării Timișoarei (1716) din colecția Muzeului Banatului. *AnB* (S.N.), Artă, IV (1999–2002), 115–132.
- Toma 1996
Nicoleta Toma, Constituirea Societății de Istorie și Arheologie din Banat. *AnB* (S.N.), Istorie, IV/2 (1996), 217–227.
- Toma-Demian 2004–2005
Nicoleta Toma-Demian, Medalia aniversării lui Ormós Zsigmond la 70 de ani (20 februarie 1883). *AnB* (S.N.), XII-XIII (2004–2005), 379–392.
- TRÉ*
Történelmi és Régészeti Értesítő. Timișoara (1875–1917).
- Unger 2000
Unger Emil, *Magyar éremhatározó*, vol. 2 (1526–1740), Budapest (2000).
- Vende-Berkeszi-Bellai f.a.
Vende Ernő, Berkeszi István, Bellai József, Irodalom, tudomány, művészet. *Temesvár. Magyarország vármegyéi és városai* (ed. Borovszky Samu), Budapest (f.a.), 204–258.

1

2

Pl. I. 1. Palatul Muzeal (clădirea din mijloc) de pe strada Lonovics, arhitect Jakob Klein (carte poștală, colecție particulară). 2. Statuia Atrenei, detaliu al fațadei (foto Milan Șepețan). / 1. The Museum Palace (the middle building) on Lonovics street, architect Jakob Klein (postcard, private collection). 2. Statue of Athena, facade detail (photo Milan Șepețan).

1

11

Numismatika adreßok

Otto Helbing München Von der Farnstr. 4/5 Sammlungen übernehme gerne
gegen Baar zum höchsten Preise.

Edmund Rappaport Bankgeschäft und Münzenhandlung Berlin S. W.
21. Hallesche Straße.

S. Egger et Comp. Wien I. Augustiner Straße No 8.

Julius Hahle Bank und Wechsel-Geschäft, Münzenhandlung Berlin
N. W. unter den Linden 41. Ich nehme Münzen und numismatische
Werke zum compositen Verkauf unter günstigen Bedingungen
in den Berliner Münz-Verkehr auf.

Dr. Mezger Eugen Residenzstraße 16/1 München

Dr. J. Wenzel Münzen und Antiquitäten Handlung München Promen-
nade platz 6. Ein- und Verkauf der Übernahme ganzer Sammlungen
sowohl gegen Baar als auch in Commission oder behufs Versteigerung.

Adolf Heß Frankfurt am Main Westendstraße 7.

~~Brüder Egger Münzen und Antiquitäten Händler Wien~~

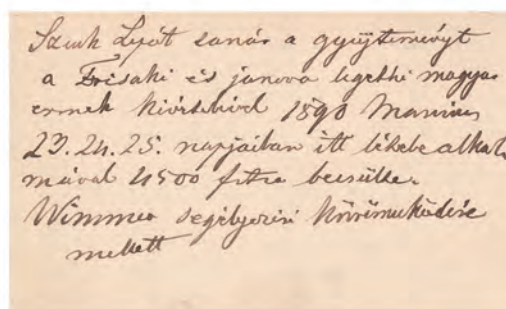
Brüder Egger Münzen und Antiquitäten Handlung Wien ^{10. Ring}
No 7

2

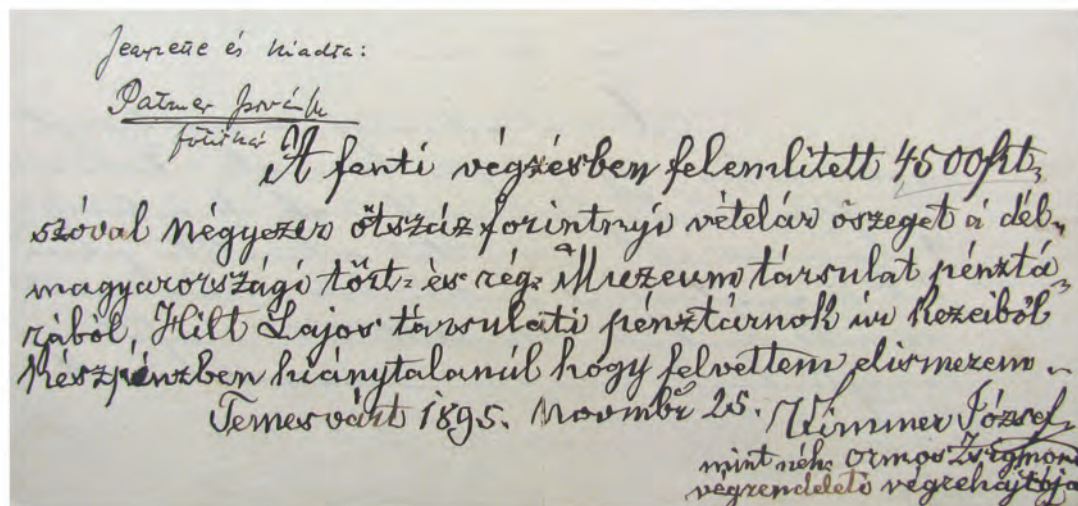
Pl. II. 1. Carte de vizită a firmei S. Egger et Compagnie (fond SJTANR). 2. Adrese numismatice – lista unor firme care comercializau monede, scrisă de Ormós (AIMNaB). / 1. The S. Egger et Compagnie business card (SJTANR fund). 2. Numismatic addresses – the list of some firms trading coins, written by Ormós (AIMNaB).

1

2

3

Pl. III. 1. Înștiințare adresată lui Ormós de către Julius Hahlo din Berlin referitor la o achiziție numismatică. 2. Carte de vizită a profesorului Leopold Szuk din Budapesta, cu o însemnare a lui Ormós pe verso. 3. Însemnare a executorului testamentar Wimmer József, din 25 noiembrie 1895, prin care confirmă încasarea sumei de 4500 de forinți (în numerar) de la Hilt Lajos, trezorier al SMIA (1–3: AIMNaB). / 1. Notice addressed to Ormós by Julius Hahlo from Berlin regarding a numismatic purchase. 2. The business card of professor Leopold Szuk from Budapest, with an inscription of Ormós on the verso. 3. Note of executor Wimmer József, November 25, 1895, confirming the receipt of 4500 forints (in cash) from Hilt Lajos, treasurer of the SMIA (1–3: AIMNaB).

3037 Magyar Királyok pénzei
Habsburg-Lotharingai Korszak 160
Második Szekció.

Sor szám	Az uralkodó neve uralkodás ideje	Évek szám	Évek szám	Értékelés.
1.	I. Ferdinánd 1526-1564	20.	1188	Ezen évtől kezdve 338. Ft. a legkevesebb 8000 Ft. pénz a pénzügyi bevételekhez tartozó pénzügyi költségek előlegként vannak. 1200 Ft. költségek.
2.	Miklós 1564-1576.	20.	247	Miklós 234. évtől a legkevesebb 8000 Ft. pénz a pénzügyi bevételekhez tartozó pénzügyi költségek előlegként vannak. 1200 Ft. költségek.
3.	II. Rudolf 1576-1608.	20.	290	Ezen évtől egy szál 1000 Ft. pénz a legkevesebb 8000 Ft. pénz a pénzügyi bevételekhez tartozó pénzügyi költségek előlegként vannak. 1200 Ft. költségek.
4.	II. Matyás 1608-1619	20	48.	Ezen évtől egy szál 1000 Ft. pénz a legkevesebb 8000 Ft. pénz a pénzügyi bevételekhez tartozó pénzügyi költségek előlegként vannak. 1200 Ft. költségek.
5.	II. Ferdinánd 1619-1637.	21.	33	Ezen évtől egy szál 1000 Ft. pénz a legkevesebb 8000 Ft. pénz a pénzügyi bevételekhez tartozó pénzügyi költségek előlegként vannak. 1200 Ft. költségek.
6.	III. Ferdinánd 1637-1657.	21	15.	3 szál 1000 Ft. pénz a legkevesebb 8000 Ft. pénz a pénzügyi bevételekhez tartozó pénzügyi költségek előlegként vannak. 1200 Ft. költségek.
	IV. Ferdinánd magyar királyként de a pénzügyi bevételekhez tartozó pénzügyi költségek előlegként vannak. 1200 Ft. költségek.			
7.	I. Lipót 1657-1705.	21 22. 23	71.	2. szál 1000 Ft. pénz a legkevesebb 8000 Ft. pénz a pénzügyi bevételekhez tartozó pénzügyi költségek előlegként vannak. 1200 Ft. költségek.
8.	I. József 1705-1711.	23	16.	Ezen évtől egy szál 1000 Ft. pénz a legkevesebb 8000 Ft. pénz a pénzügyi bevételekhez tartozó pénzügyi költségek előlegként vannak. 1200 Ft. költségek.
9.	II. Miklós 1711-1740.	23	5.	Ezen évtől egy szál 1000 Ft. pénz a legkevesebb 8000 Ft. pénz a pénzügyi bevételekhez tartozó pénzügyi költségek előlegként vannak. 1200 Ft. költségek.
10.	Maria Theresia 1740-1780.	23 24.	57.	XV. évtől - pénzügyi bevételekhez tartozó pénzügyi költségek előlegként vannak. 1200 Ft. költségek.
11.	Második József 1780-1790.	24.	3.	Ezen évtől egy szál 1000 Ft. pénz a legkevesebb 8000 Ft. pénz a pénzügyi bevételekhez tartozó pénzügyi költségek előlegként vannak. 1200 Ft. költségek.
	Második Lipót 1790-1797.			
	József 1797-1805.			
12.	Ferdinánd 1805-1835.	24	3.	Ezen évtől egy szál 1000 Ft. pénz a legkevesebb 8000 Ft. pénz a pénzügyi bevételekhez tartozó pénzügyi költségek előlegként vannak. 1200 Ft. költségek.
13.	Ferenc József	24.	22.	

1998

Pl. IV. Monedele regilor maghiari, epoca Habsburg-Lotharing, păstrate în dulapul II (manuscris Ormós, AIMNaB). / Coins of the Hungarian kings, the Habsburg-Lotharing era, kept in cabinet II (Ormós manuscript, AIMNaB).

1

2

Pl. V. 1. Cele două dulapuri numismatice în care Ormós și-a păstrat monedele și medaliile, achiziționate împreună cu colecția în 1895 (colecția MNaB). 2. Dulapul I – detaliu. / 1. *The two numismatic cabinets in which Ormós kept his coins and medals, acquired with the collection in 1895 (MNaB collection).* 2. *Cabinet I – detail.*

Pl. VI. 1. Medalia cardinalului Pietro Barbo dedicată construirii Palatului San Marco din Roma (1455), din colecția Ormós. 2. Medalie din argint dedicată eliberării orașului Timișoara de sub stăpânirea otomană (12 octombrie 1716); în colecția Ormós a existat medalia de acest tip din aur. 3. Medalie din argint dedicată eliberării orașului Timișoara de sub stăpânirea otomană (12 octombrie 1716), din colecția Ormós (1–3: colecția de Medalii, MNaB). A se vedea și Anexa 1. / 1. Medal of cardinal Pietro Barbo dedicated to the construction of San Marco Palace in Rome (1455), from the Ormós collection. 2. Silver medal dedicated to the liberation of Timișoara from the Ottoman rule (October 12, 1716); in the Ormós collection there was the gold medal of this type. 3. Silver medal dedicated to the liberation of Timișoara from the Ottoman rule (October 12, 1716), from the Ormós collection (1–3: Medals collection, MNaB). Also see Annex 1.

Pl. VII. Monede din aur din colecția MNaB care provin din colecția Ormós: 1. *Solidus*, Constantinus I (315). 2. *Solidus*, Valentinianus I (367–375). 3. *Solidus*, Theodosius II (403–408). 4. Florin, Ungaria, Mathias II (1619). 5. Ducat, Ungaria, Leopold I (1664). 6. ¼ ducat, Transilvania, Maria Theresia (1749). 7. Poltina, Rusia, Elisabeta (1756). 8. ¼ ducat, Regensburg (1745–1765). A se vedea și Anexa 1. / *Gold coins from the MNaB collection related to the Ormós collection*: 1. *Solidus*, Constantinus I (315). 2. *Solidus*, Valentinianus I (367–375). 3. *Solidus*, Theodosius II (403–408). 4. Florin, Hungary, Mathias II (1619). 5. Ducat, Hungary, Leopold I (1664). 6. ¼ ducat, Transilvania, Maria Theresia (1749). 7. Poltina, Russia, Elizabeth (1756). 8. ¼ ducat, Regensburg (1745–1765). Also see Annex 1.

Pl. VIII. Pinacoteca muzeului timișorean unde erau expuse și monede și medalii (clișeu pe sticlă, colecția MNaB). / *The art gallery of the museum in Timișoara where coins and medals were also exhibited (clische on glass, the MNaB collection).*

NATIONAL MUSEUM OF ZRENJANIN AND ITS CULTURAL TIES TO ROMANIA

Filip Krčmar*

Keywords: National Museum of Zrenjanin, Romania, Banat, Timișoara, Arad, Muzeul Banatului, exhibitions, museology, international cooperation.

(Abstract)

Based on the available archival sources and newspaper writings, this paper provides the reader with a chronological overview of the efforts made by the National museum of Zrenjanin ever since 1960's to establish, nurture and further broaden connections with museums and other cultural institutions in Romania. Even though these efforts were rather modest in their beginnings – being dependent on constant lack of funds and often resulting in nothing more than a simple exchange of letters about good intentions – they slowly but steadily came to life. Favourable factor in this process was the use of common geographical background of Banat as a starting point in cooperation for both National museum of Zrenjanin and its Romanian counterparts. In course of the last three decades, starting from mid-1990's, National museum of Zrenjanin hosted about a dozen of cultural events such as exhibitions and conferences, dealing with Romanian themes or including Romanian participants.

Founded under the name of *Torontál county museum* in a decade preceeding the First World War¹, present-day National museum of Zrenjanin only began to operate steadily and continuously in spring 1945, being the first museum in present-day Serbian province of Vojvodina that opened its door to public in the immediate aftermath of the World War II². In subsequent years of

hardship, deprived of funding, proper facilities and specialized staff, it gradually managed to struggle its way out of crisis. Following the promulgation of the Law of Museums (serb. *Zakon o muzejima*) in 1951, it began to gradually build up its personnel consisting of experts specialized in ethnology, archaeology, art history and history. This process was brought to an end in late 1950's and early 1960's and it provided solid basis for the future activities, including those that were based on cultural exchange with museums in the neighbouring countries – mostly Hungary and Romania.

It was new, young, charismatic and meticulous art history curator Vukica Popović (1919–1998), fresh out of Belgrade university, who established the very first ties to Romania³. In October 1963, she applied for and was granted a one-year research stipend from Romanian government, vouched for by cultural convention signed between Romania and Yugoslavia. She was admitted to „Babeș-Bolyai” University in Cluj and mentored by prof. dr Virgil Vătășianu (1902–1993) of the Historical Institute of Academy of Sciences. Second part of her sojourn

* Filip Krčmar, The Historical Archives Zrenjanin, email: fkzr1984@gmail.com.

¹ Up to this day there are no certainties about the exact year in which the present-day National museum of Zrenjanin was founded, 1906 and 1911 being two most commonly cited years. Until 1960's it was common belief and widely accepted fact that the Museum began its work in 1911, under the name „Museum of Torontál county”, whereas ever since mid-1960's year 1906 became officially accepted (For more information, see: Borovszky 1912: 513–517; Milleker 1933: 73, 91; Stanojlović 1938: 174; Malbaški 1966: 408; Petrov 1968: 201–202). Without a proper founding act, this dilemma remained present in 2021, when the effort was undertaken to write – for the first time – a comprehensive history of this institution, from which this paper has been derived. Still, year 1911 seems to be more accurate (F. K.).

² During the interwar period, museum collection was often relocated from one place to another, with only occasional care and provision by several enthusiasts who conveniently enough also held important offices in public administration. In late 1930's, The Historical Society from Novi Sad in cooperation with the local authorities made efforts to make the Museum functional, and it was officially founded under the

new name: „Banat museum of the Danube Banovina”. It continued its work during the German occupation of Banat, but was closed for public and was active only in terms of archaeological excavations and collection of artifacts (F. K.).

³ For more details on Popović see: Vorgić – Krčmar 2019.

she spent on the field, studying Serbian cultural monuments and heritage in Romanian Banat. She visited a total of 52 towns and municipalities inhabited by Serbian minority before returning to Yugoslavia. In June 1964, she aided Serbian orthodox priest from Timișoara, Milivoj Kačik, in recovering icons and other precious church relics from the ruined Serbian Orthodox Church in Ofenița; only three days after this „rescuing mission”, the church was finally leveled to the ground by a bulldozer. Part of the valuables salvaged was later transferred to the Serbian Orthodox church in Timișoara⁴.

Upon her return to Yugoslavia, Popović was awarded Liberation award of Zrenjanin for year 1965, as a recognition of the *results achieved by the Museum's department of art history, in particular in collecting precious data that enrich our* (Serbian – F. K.) *cultural history*⁵. Serbian cultural heritage in Romania from there on became her life long passion and lasting project she dedicated most of her career to. She visited Romania as a stipend-holder on two more occasions (both while working in the Museum): in 1970 she travelled to Bucharest and Timișoara, once again mapping Serbian monuments in Romanian Banat and studying relevant literature; and in 1974 she had her third, six-month long sojourn, financed by Provincial Secretariat for culture of the Autonomous Province of Vojvodina in Novi Sad. In course of it, she was studying Serbian monuments of Moldavia and Wallachia associated with Serbian dynasty Obrenović⁶. Reminder of her museum career she spent working on a capital work on *Serbian monuments in Romania*, that was published in 1996 – well after she retired and two years prior to her death in 1998⁷.

However, this museum contact to Romania was rather individual than institutional and official. It was the *Cooperation agreement between City of Zrenjanin in Socialist Federal Republic of Yugoslavia and City of Arad in Socialist Republic of Romania* (serb. *Sporazum o saradnji između Grada Zrenjanina u Socijalističkoj federativnoj republici Jugoslaviji i Grada Arada u Socijalističkoj republici Rumuniji*), signed in Zrenjanin on June 2nd 1967 that came to be the very starting point of the Museum's cultural ties with Romania⁸. It was the third of similar cooperation agreements signed in the mid-1960's between Zrenjanin city authorities

(first two being those with cities of Teplice in Czechoslovakia⁹ and Békéscsaba in Hungary¹⁰), through which the international collaboration in field of economy and culture was sought with the countries of the eastern block. Second article of the Agreement stipulated that *the representative bodies of both cities will support cooperation between the economic, cultural, educational, sport and other institutions and corporations, in accordance with their mutual interests*¹¹.

Asked for suggestion on how to establish a tangible connection and cultural exchange with Arad, initial response from National museum of Zrenjanin was focused on the exchange of archaeologists of the two museums. In August of 1967, then active curator of the Department of Archaeology, Radovan Radišić, wrote in his memo: *In terms of our institution's collaboration with the city of Arad in Romania, Department of archaeology suggests the exchange of museum curators in materialization of certain actions that could prove themselves mutually useful. These contacts would mean joint studying of material cultures and their mutual influence in Neolithic time periods. Favourable geo-morphological image of our area has enabled penetration of these influences in both directions along the valleys of Begej and Tamiš. In terms of tangible initial cooperation, the Department of archaeology proposes that the archaeologist from the Arad Museum should take part in excavations on the Matejski Brod archaeological site near Novi Bečej for a few days during 1968. In return, our archaeologist would spend some time in Romanian museums in order to study archaeological material referent to the aforementioned periods*¹².

Couple of months later, this idea was repeated in a memo written and signed by then managing director of the Museum Jelena Janjić. In a proposal directed to the municipal board in charge of financing of culture, she declared that, in terms of collaboration with Arad, the Museum is able to offer two types of exchange: first one would be the exhibition titled *Art studios in Nagybecskerek* (serb. *Velikobečkerečki slikarski ateljei*), aimed at presenting Zrenjanin as a major artistic centre of Banat from 18th to mid-20th century; the second one would be exchange of archaeologists for couple of

⁴ Vorgić – Krčmar 2019, 8.

⁵ *Zrenjanin* 678/1965; Krčmar 2021, 28.

⁶ Vorgić – Krčmar 2019, 8.

⁷ Popović 1996.

⁸ *Zrenjanin* 765/1967 a.

⁹ *Zrenjanin* 713/1966, 1.

¹⁰ *Zrenjanin* 731/1966, 3.

¹¹ Also agreed were mutual visitations of city delegations on odd and even years, as well as the naming of the streets after a twin-city, as a sign of long-lasting friendship and cooperation. This latter, however, never came to life (*Zrenjanin* 765/1967 b).

¹² ANMZ 1941–, Nr. 01–222/1967.

days, just like Radišić wrote in his memo¹³. In the end, Janjić came out with the precise amount of money required for this venture (350.000 old dinars) – prediction which might had something to do with the fact that these ideas never came to materialization. Nevertheless, they did remain present in the Museum's plans in the following couple of years¹⁴. Their coming to life was additionally burdened by the fact that from 1968 until 1972, the Museum had had a rough patch and was going through rocky times, during which it was mainly focused on the much firmer and stronger partnership with Békéscsaba (this partnership had resulted in several guest exhibitions on both sides of the Yugoslav-Hungarian border). In 1972, just at a time when it had reached its apex, Museum's new managing director Tihomir Savić wrote in a report regarding Museum's international relations. In it, he stated:

*... With Arad in SR Romania we intend to establish more direct relations. Our side has interest in Starčevo culture (the oldest Neolithic culture), because the material found on Krstičeva humka site (in our possession) is only possible to compare to it in order to come up with appropriate conclusions. We would like to send our curator to Arad or to establish contact in terms of visit and see whether Romanian side is willing to cooperate...*¹⁵

However, the intended cooperation never came to be, and the lack of funds was the most probable cause for that. Namely, just in time when this cooperation was planned, it was revealed that there was no money available for financing the international visiting/itinerary exhibitions and related travel expenses of the museum staff; local authorities had announced that only those actions would be taken to consideration that require no money and/or are financed from the Romanian side¹⁶. In years that followed, cultural connections between Zrenjanin and Arad did continue, but the Museum was not taking any part in them; instead, other local institutions of culture became more involved (such as theater, library and the archives).

(Interestingly enough, during that time Zrenjanin became part of an international incident in August 1975, when a Yugoslav dissident Vlado Dapčević was kidnapped in Bucharest and smuggled across the border to Yugoslavia. His

kidnapping was a result of a covert operation orchestrated by both Yugoslav and Romanian secret services. During his kidnapping, two of his associates – Aleksandar Opojević and Đorđe Stojanović were killed; their bodies were transferred over the border, dumped near village of Begejci in Zrenjanin municipality and then later, upon discovery, buried in unmarked graves on „Tomaševačko” cemetery in Zrenjanin. While the capture of Dapčević was made public at that time, deaths of his close associates remained unknown until early 1990's, when their families managed to gain insight into confidential court files, from which they learned about the faith of their loved ones. Based on that, they filed for exhumation of the bodily remains from the unmarked graves, which has proven without any doubt that they were indeed Opojević and Stojanović¹⁷. They were later buried in their hometowns of Adaševci and Leskovac¹⁸).

Completely unaware of this involvement (but familiar with the capture of Dapčević nevertheless), the Museum had planned for 1976 a two-day trip to Arad in course of which the curators would get themselves acquainted with the museum's collections and explore potential fields of future cooperation¹⁹.

It is unclear whether this visit had taken place, but several contacts with Romania were indeed documented in 1976. A letter has been saved, dated on June 15th and addressed to the director of the Muzeul Banatului in Timișoara. In it, the managing director of the National museum of Zrenjanin sought help in completion of the new permanent exhibition. In that sense, he asked for information on the museum and the archival data referring to Bečskerek (former name of Zrenjanin – F. K.), specifying 14th and 15th century documents and maps in which it was noted for the first time; numismatic material (so called „Treasure of Bečskerek”, discovered and dug out in 1905,

¹⁷ Zrenjanin 2028/1991, 3; Zrenjanin 2040/1991, 8.

¹⁸ „Konačno su sahranjeni”, arhiva.glas-javnosti.rs, 08/10/2002. Retrieved: August 1st 2022.

¹⁹ While presenting the Museum's planned activities in 1976, the managing director Tihomir Savić wrote to local authorities: *In 1976, our Museum begins to work on a new permanent exhibition, as well as on organizing large-scale exhibition and writing a book about the Museum on the occasion of its 70th anniversary. Therefore, we cannot undertake any broader actions in terms of international cooperation. Thus in 1976, Museum's Council of experts shall visit the Museum in Arad on a two-day fieldtrip (for the first time) and make itself acquainted with its collections and activities that would be able to work with in the years to come...* (ANMZ 1941–, Nr. 01–198/1975)

¹³ ANMZ 1941–, Nr. 01–228/1967;

¹⁴ ANMZ 1941–, Nr. 01–263/1970.

¹⁵ Idem.

¹⁶ Zrenjanin 1035/1972, 4.

consisting mostly of silver Roman coins and jewelry, any document regarding the construction of the Beckserek fortress (built in 1528), Ottoman conquest in 1551, or Beckserek and its ties to the short-lived Banat Republic of 1918²⁰. Savić asked for copies of these documents (if possible), but no reply has been preserved among the records in the Museum's archive whatsoever.

Soon afterwards, somewhat of an incident occurred when couple of weeks later Curator of the Muzeul Banatului Viorel Cigu came to the Museum, apparently in order to take a closer look at the 17th and 18th century icons displayed in the permanent exhibition. He was accompanied by a priest from Deliblato, Bujorel Lupšić and went to see Museum's art history curator Vukica Popović. Following the short conversation, he was then sent to the director's office. When asked about research permit, he produced an invalid document issued three years earlier in 1973 by Provincial Institute for the preservation of Cultural monuments in Novi Sad. After that, he was denied further presence in the Museum²¹.

Lastly, in mid-December 1976, Tihomir Savić submitted written proposal regarding the Museum's international cooperation for the upcoming year. In it, he emphasized the present need of the Museum to finish the concept of its permanent exhibition and therefore, to visit similar museums of Banat so they could use their experiences („know how”) and apply it on their permanent exhibition. In that sense and considering the work planned for 1977, he noted that *it would be good if we didn't have foreign guests, so that we could have more time to concentrate on finishing our permanent exhibition. Instead, he suggested that curators of the Museum visit Arad Museum, talk to their curators and learn about their collections*²², in order to implement their colleagues' experience into their own ongoing work.

After this, in January 1978 the Museum hosted an exhibition dedicated to centennial anniversary of Romania's independence (1878–1978). It was solemnly opened by the Vice-President of Zrenjanin's City Council Dezső Kelemen, with the representatives of Romanian Embassy in Belgrade Ion Avram (counselor) and Michail Dinuku (atachee for culture), respectively, as the attendants²³. In his opening speech, Zrenjanin City representative said that this exhibition stands for *yet another expression of*

friendship and bridge of good cooperation between the two socialist and friendly countries, permanently marked by mutual meetings and talks of comrades Tito and Ceaușescu. He also added that the city of Zrenjanin develops long cultural partnership with the friendly city of Arad in neighbouring Romania, that goes on in rather satisfying manner and that there are mutual interests for cooperation in economy and other areas. On the other hand, the Counsellor of Romanian Embassy Ion Avram emphasized in his address that this exhibition about centennial anniversary of Romanian Independence coincides with the celebration of 60th birthday and 40th anniversary of revolutionary work of Nicolae Ceaușescu – both jubilees that were being commemorated in that same year²⁴. In his speech, Avram also shared some data in order to illustrate the rapid development of the Romanian economy, predicting its BDP will reach 2500 USD per capita until 1980²⁵.

In the following year (1979), an exhibition devoted solely to Romanian rug-making in Central Banat region opened in September. It was authored by the ethnologist-curator Vladimir Mitrović and Elena Petrov, the Museum's pedagogue. Beside Romanian rugs from Museums collections, on display were rugs also from Museum of Vojvodina in Novi Sad, as well as rugs from Romanian villages of Ečka, Veliki and Mali Torak, Begejci, Jankov Most and Sutjeska. Romanian national costume was also exhibited, along with bags, tapestries and looms. The exhibition itself was a part of the manifestation *Days of culture of SR Romania*²⁶, sponsored by presidents Tito and Ceaușescu. It lasted from 11th to 20th September and featured various programs of Romanian culture in major Yugoslav cities: Belgrade, Novi Sad, Ljubljana, Skoplje, Zagreb, Kragujevac, Zrenjanin, Kranj, Priština etc. In Zrenjanin, beside the exhibition about Romanian rug-making, the movie *Special issue* (rom. *Ediție specială*) by Mircea Daneliuc premiered in local theater on September 17th, in the presence of delegation of SR Romania and Zrenjanin city officials²⁷.

At the very beginning of the 1980's, collaboration between Zrenjanin and Arad resulted in joined exhibition of post stamps in late June 1981²⁸, but other cultural connections have ceased and no cultural exchange has been made during that time. It is easy to comprehend, as the Museum was

²⁰ ANMZ 1941–, Nr. 01–126/1976.

²¹ ANMZ 1941–, Nr. 01–149/1976.

²² ANMZ 1941–, Nr. 01–277/1976.

²³ Zrenjanin 1313/1978, 6.

²⁴ Idem.

²⁵ Idem.

²⁶ Zrenjanin 1396/1979, 8.

²⁷ Zrenjanin 1396/1979 b, 8.

²⁸ ANMZ 1941–, Nr. 01–257/1981, 8.

experiencing severe financial difficulties and was not able to finance travels. Nevertheless, one of the most important features of the Museum hails from this time period: Romanian ethno-room, set up in the mid-1980's by Museum's new curator and ethnologist Rajka Grubić. Arranged simultaneously with the Serbian and Slovakian ethno-room²⁹, it provided a valuable and indispensable supplement to permanent exhibition, to which a bit later Hungarian ethno-room was added in 1986³⁰.

New Romanian contacts were established in 1990 and this time they came from Romanian side. In June 1990, the Museum received a letter from Muzeul Banatului in Timișoara offering cooperation. Interestingly enough, it was written in Serbian, stamped with the official stamp of the Muzeul Banatului and provided with signature of then-managing director Tatiana Bădescu. Its content was as follows:

Muzeul Banatului in Timișoara is one of the first museums established in Banat already at the beginning of the last century. Today it consists of several departments, namely: archaeology, history, natural sciences, ethnography and art. Thanks to the joint effort of many generations, Muzeul Banatului has become one of the great museums of Romania. In last decades its scientific-research activity has been under heavy influence of chauvinistic and national tendencies of mystification and covering up objective truth, as it was clearly deformed by Ceaușescu family and its supporters. Similar has happened in terms of registering national treasure and conserving it. And in terms of basic activities, i. e. exhibitions, in many fields we have failed to realistically and objectively comprehend Banat and shed more light on specific elements of the intellectual development of this multinational region.

Simultaneously with the Romanian revolution that was ignited in Timișoara on December 16th 1989, our working abilities have changed. We intend to place the activities of Muzeul Banatului on broader foundations, while reorganizing scientific research, registration, conservation and restoration of cultural goods, as well as museum exhibitions.

At the same time, we wish to establish new, permanent relations between our institutions, with mutual appreciation of work, help and collaboration in all fields, beginning with the exchange of

experts, exhibitions and publications all the way to synchronization of joint efforts in development and carrying out of research projects. Please be so kind to inform us of your current ongoing projects for this year, as well as for the upcoming period 1991–1995, so that we could take them into account within our future plans. Simultaneously, we would also be very happy if you could contribute to specialized literature fund of our library. Working community of the Museum of Banat in Timișoara, Principal Tatiana Bădescu³¹.

As there is no copy of response preserved in the Archives of the National Museum in Zrenjanin, it remains unknown whether there was any at all. Soon afterwards, in July 1990, similar approach was made, this time by the museum in Arad³². Its managing director, dr Pascu Hurezan, while reminding his Serbian colleague Vidak Vuković of traditional cultural connections between Arad and Zrenjanin, suggested the exchange of *experience, artistic and ethnographic exhibitions and cooperation between the experts of two museums in terms of studying and research in fields of archaeology, art history, ethnology, natural sciences and history*³³. In order to finalize future collaboration and work out its details, he kindly invited 3 or 4 members delegation from Zrenjanin to a one-day visit to Arad during the first half of July³⁴.

In his response to this letter, Vuković stated that the initiative coming from Arad for mutual collaboration after so many years has been accepted with great pleasure and in return, he invited his Arad colleagues to come to visit Zrenjanin (also in July)³⁵.

None of these visits actually took place, as in late August Hurezan repeated his invitation, this time urging the guests from Zrenjanin to come to Arad in first half of September³⁶. However, as there

³¹ ANMZ 1941–, Nr. 01–140/1990.

³² ANMZ 1941–, Nr. 01–229/1990.

³³ În cadrul relațiilor culturale tradiționale dintre orașul Arad și orașul Dumnevoastră, dorim să fie cuprinse și acțiuni muzeale. În acest sens noi vă propunem să organizăm schimburi de experiență, expoziții de artă, de etnografie, colaborări între specialiști pentru studiu, cercetare și documentare în domeniile de arheologie, artă, etnografie, științele naturale și istorie (ANMZ 1941–, Nr. 01–229/1990).

³⁴ Pentru definitivarea detaliilor colaborării noastre pentru viitor, invităm la Muzeul din Arad, în prima jumătate a lunii iulie 1990, o delegație formată din 3–4 persoane pe perioada de o zi (ANMZ 1941–, Nr. 01–229/1990).

³⁵ ANMZ 1941–, Nr. 01–229/1990.

³⁶ Va așteptam, cu solicitudine și bucurie, în perioada primei jumătăți a lunii septembrie, data urmînd a fi stabilită de către DVS., în funcție de programul pe care îl aveți. În speranța ca

²⁹ Zrenjanin 1701/1985, 4.

³⁰ Zrenjanin 1764/1986, 4.

was no reply preserved in the Museum's archives, it is unclear whether this visit had occurred.

In 1991, one last outreach coming from Arad was documented, also made by prof. Hurezan. Interestingly enough, it was a conference-call written in German, inviting the recipients to take part in a symposium dedicated to baroque that was about to take place in June 1991. Presenters were supposed to confer about the baroque architecture and artistic artefacts in Romanian museums, as well as the potential restoration of cultural monuments. Vidak Vuković thanked for the invitation once again, but had to decline with apologies³⁷, since the Museum was at that time fully occupied by severe problems caused earlier that year³⁸.

However, none of these ideas or collaborations came to life. By that time, just as when Romanian museums (and Romanian society as a whole) were coming out the harsh times of Ceaușescu regime, dissolution of Yugoslavia was at its very beginning and the country found itself at the very threshold of the civil war that will render any international contact and/or cooperation more difficult, if not impossible to pursue in the long run. Next year, following the independence of Slovenia and Croatia, as well as the outbreak of war in Bosnia and Herzegovina, international sanctions were imposed and rump-Yugoslavia (consisting only of Serbia and Montenegro) became fully isolated from its surroundings. In such circumstances

it was rather difficult to establish and maintain steady international cooperation.

And still, this blockade was breached briefly by ardent and still active museum counsellor Vukica Popović who, despite being retired, somehow managed to take part in an international conference held in Timișoara in fall 1992, that was also dedicated to baroque. It gathered a total of 46 participants from Romania, Hungary, Austria and Germany and was accompanied by an exhibition entitled *Baroque in Banat*³⁹. Popović presented her research about the Serbian orthodox church in Csanád/Cenad – an endowment of the Nákó noble family. In a brief newspaper report about this event, her participation was praised as an example that *the international blockade imposed on Yugoslavia is difficult to uphold, at least when it gets to science*⁴⁰.

Beside this, there was a little timeframe in mid-1990's, between the end of the civil war in Yugoslavia (1995) and NATO-bombing in 1999, when the Museum did manage to establish yet another contact with Romania. It did so in October 1996, by hosting the large-scale international conference of archaeologists, with 45 participants from various countries. It was organized by the Novi Sad branch of the Serbian Academy of Arts and Sciences in partnership *with the leading Romanian archaeologists*⁴¹ from the Historical Museum of Transylvania⁴². Titled *Current problems of the transition period from the Starčevo to the Vinča culture*, it took place in Zrenjanin from October 21st to 23rd 1996⁴³. Even though successful, it did not go without any subsequent problems, as the conference proceedings took practically ten years before they were finally published in 2006⁴⁴.

The conference held in 1996 turned out to be the Museum's last international cooperation with Romania in the 20th century, as the subsequent years were again critical in terms of constant political turmoil and insufficient funding. Frequent changes of the managing directors, NATO bombing of Yugoslavia, everlasting and slow deterioration of the Museum's edifice as well as other problems in the late 1990's rendered any kind of collaboration difficult, if not impossible.

veti onora aceasta invitatie, cu alese sentimente de stima. Arad, la 20 august, 1990. Director, prof. Pascu Hurezan (ANMZ, Nr. 01-264/1990).

³⁷ (...) *Cu ocazia vizitei noastre la Arad, eu vam amintit ca in anul acesta avem destule probleme legate de adaptarea cladirii noastre si inlaturarea pagubei aparute. Cu aceasta problema sunt ocupati si expertii nostri asa ca de data aceasta nu putem lua parte la aceasta comunicare stiintifica. Va rugam deci sa primiti scuzele noastre raminand cu dorinta sa ajungem la o colaborare reciproca si satisfacatoare. Cu respect directorul muzeului popular din Zrenjanin, Vidak Vuković. ANMZ 1941–, no access number (the letter was dated on May 27th 1991).*

³⁸ In early 1991, the water pipe broke on the Museum's premises and the water was left running for three days (during the weekend), in course of which permanent exhibition sustained substantial damage. Due to the fact that the Museum had not had security office at that time, the flood was practically unattended and was noticed only at the very beginning of the following working week. Beside walls, floor and electric installations, the artwork of homegrown artist Tivadar Wanyek suffered massive damage (with total of 61 painting being ruined), along with several pieces of old furniture and lesser part of the Museum's archives. While remaining one the greatest mishaps in the Museum's history, this accident urged once again for the establishment of its security office (*Zrenjanin* 2023/1991; *Zrenjanin* 2024/1991).

³⁹ *Zrenjanin* 2108/1992.

⁴⁰ Idem.

⁴¹ *Zrenjanin* 2319/1996, 13.

⁴² ANMZ 1941–, Nr. 01–136/1996.

⁴³ *Zrenjanin* 2319/1996, 13.. For the preparations see: ANMZ 1941–, Nr. 01–136/1996; ANMZ 1941–, Nr. 01–138/1996.

⁴⁴ Vorgić–Brukner, 2006.

Such situation improved radically in the immediate aftermath of the political changes and fall of Slobodan Milošević's regime in late 2000. Soon enough, the Museum had entered its golden era and sought the opportunities for broader outreach. Yet again, the archaeology served as a linking point: in 2002, by joining forces with the Museum of Vojvodina in Novi Sad, Muzeul Banatului in Timișoara and Muzeul Banatului montan in Reșița, the Museum hosted an archaeological exhibition authored by Florin Drașovean from Timișoara entitled *Neolithic art of Banat* (serb. *Neolitska umetnost Banata*)⁴⁵. Opened on the 24th of January, it was presented by prominent Serbian archaeologist and academician prof. dr Bogdan Brukner, museum representatives from both Timișoara and Zrenjanin, head of Archaeological Department Valentin Cedică and director Srdjan Priljeva, as well as by senior curator Snežana Marinković, all of who praised its significance.

However, it was given a negative review by the local press, as the *Zrenjanin* weekly journalist in charge of cultural affairs, Ljiljana Bailović criticized its lack of transparency and clarity to an average visitor: *Exhibition itself, the way it has been set up in the Museum's salon, does not leave the impression of the significance attributed to it, mostly because it includes small pieces, distributed all over the show cases without any instruction whatsoever where and what to look. There is not a single explanation with classifying data about where was the artefact found, how old is it, to which culture does it belong and possibly, what was it used for. For example, the artefact from Parta (in Romanian Danubian basin) have been utterly left unnoticed, even though they represent extraordinary valuable findings. It is assumed that they are the remains of a Neolithic temple, found nowhere else in Banat during that period. A drawing of a reconstructed temple has been indeed put on display; however, it is not enough as there was no one who would explain to visitors the importance of these holdings. And just like any single artefact has not been accompanied by any story behind it, not even a single map of excavation sites has been provided*⁴⁶. In addition to that, Bailović also wrote: *I have accidentally learned that the exhibition is accompanied by a lavishly equipped catalogue (in both English and Serbian), but just so it happens – it remained unavailable for the visitors, presumably due to its price (10 DM). If that was too expensive and it was impossible for the organizers to offer it with the*

*exhibition, they should have come up with a way to provide much needed explanations for the objects on display*⁴⁷. She concluded her review by saying: *The archaeologists have certainly lost a good opportunity to raise public awareness to significance and results of their discipline. Pity, as the themes that are covered by printed and electronic media garner funding through their public outreach. And despite all the prestigious archaeological experts gathered at the Museum that night, no press-conference was held (...) Still, the exhibition „Neolithic art in Banat” is on display until March, and the Museum's managing director Srdjan Priljeva made a promise to reporters that there will be plenty of chances to talk about it until then...*⁴⁸.

This negative review triggered off a swift and dismissive response in the following issue of the *Zrenjanin* weekly newspaper, written by senior curator and archaeologist Snežana Marinković. In it, she denied the claims made by Bailović and defended the exhibition, explaining that the accompanying data have been knowingly omitted from display as the author wanted for the artefacts to speak for themselves⁴⁹. By explaining that the wishes of the author had to be respected in that sense, she accused Bailović for malicious knit-picking and lack of any good intention, while reminding her of the Museum's archaeological exhibitions where she had had a chance before to have everything explained to the smallest detail. She denied that the catalogue was unavailable to the audience, saying explicitly that she herself was the one who informed Bailović of it. And lastly, she corrected her by saying that the exhibition was open until mid-February, rather than until March⁵⁰.

In 2006, representatives of museums in Timișoara and Reșița came to visit Zrenjanin in order to explore prospects for future cooperation⁵¹. Managing director of the Museum, Božidar Vorgić, thus hosted his colleagues Florin Drașovean from Timișoara (Head of the Muzeul Banatului) and Dr. Dumitru Țeicu from Reșița (Head of the Muzeul Banatului Montan). During talks they agreed that they should organize an exhibition that would illustrate multicultural life of Romanians and the Serbs in Banat. Talks were monitored by Jovan Paunović, deputy head of the Museum of Vojvodina in Novi Sad and Ileana Ursu of the Provincial Secretariat for governance, rules and national minorities. Subject of the talk was

⁴⁵ *Zrenjanin* 2589 a/2002, 12.

⁴⁶ *Zrenjanin* 2589/2002 b, 12.

⁴⁷ Idem.

⁴⁸ Idem.

⁴⁹ *Zrenjanin* 2590/2002, 12.

⁵⁰ Idem.

⁵¹ *Zrenjanin* 2836/2006, 21.

the expansion of collaboration within the project *Affirmation of tolerance and multiculturality* (serb. *Afirmacija tolerancije i multikulturalnosti*).

Mid-November 2006 saw the opening of the partially renovated permanent exhibition on the second floor of the Museum's building. In practice, this meant that two of Museum's departments (History and Ethnology) presented their artefacts in rearranged and reconstructed museum surroundings⁵². Ethnographic artefacts were placed on display in 8 spacious rooms, one of which was the Romanian ethno-room presenting the typical Romanian country housing of the late 19th and early 20th century. *Camera Românească* thus offered to its visitors the appearance of the traditional living room of a Romanian country household, including pieces of furniture (dining table, chairs, bed, chest, cradle), textile (rugs, bedding, table cloths, wool-bags), dishes (plates, cups, pitchers) and various decorative objects such as the icon, holding the very central place within the room on display. Romanian character of the milieu was further enhanced by photos of the typical Romanian national costume, worn in Banat at the beginning of the 20th century. Apart from that, another room with traditional folk costumes of various ethnic groups living in Banat featured the tulbent – a Romanian festive hat usually worn by women during the initial years of their marriage⁵³.

From the period to come, there are no news about any Romania-related events taking place at the Museum for several years, until 2009 when the Museum in Zrenjanin hosted several cultural events coming from Romania.

First one was the concert entitled *Taboo*, held in early May and inspired by the silent movie of the same name made by German film director, producer and screenwriter Friedrich Wilhelm Murnau (1888–1931). It combined Murnau's work with the music score written by Violeta Dinescu (Bucharest, 1953) and performed by Timișoara-based trio *Contraste*, consisting of Ion Bogdan Ștefănescu (flute), Doru Roman (percussion) and Sorin Petrescu (piano), backed by Dorin Cuibaru (clarinet, saxophone)⁵⁴. The concert was brought to

Zrenjanin audience within the EU-funded project of inter-border cooperation between Romania and Serbia, spearheaded by Philharmonic Orchestra of Timișoara and in partnership with „Toša Jovanović” theater in Zrenjanin⁵⁵.

Also funded by EU was the project of Muzeul Banatului Montan from Reșița, entitled *Medieval fortresses in Banat*. Being a junior partner in this venture, National museum of Zrenjanin hosted the exhibition authored by Adriana Radu and Adrian Magina and solemnly opened by the two managing directors Božidar Vorgić and Dumitru Țicu. The latter stated that *Museum in Reșița collaborates successfully with museums in Zrenjanin, Vrsac and Novi Sad. We collaborate in field of archaeology and scientific research; we exchange exhibitions and the experience of professional work*. He also pleaded for restoration of the medieval fortresses in Banat, implicating their potential attraction for tourists.

Lastly, late November 2009 saw the opening of the exhibition entitled *Visual notes from Jimbolia*. It included works of 16 young authors (painters, graphic artists and sculptors) hailing from seven Romanian cities, who were brought together in Jimbolia for a summer artistic camp in August that year. Present guests were addressed by mayor of Jimbolia, Gábor Kaba, Head of the Institute for Culture of Romanians in Vojvodina, Costa Roșu, director of House of culture in Jimbolia, Nicoleta Suci, director of Sever Bocu Museum in Jimbolia and Alina Ondina Slimovska. The exhibition was perceived as the first step in future collaboration between the Institute for Culture of Romanians in Vojvodina and the city of Jimbolia⁵⁶.

Beginning of the second decade of 21st century the foundations for the broader future Serbian-Romanian cooperation were laid, not only in terms of culture, but also in terms of business and economy, tourism, education and other areas. This strengthening was made official through the *Agreement of cooperation* between administrative regions and counties in both Serbian and Romanian Banat, signed in Regional Centre for Business Cooperation in Timișoara, by representatives of North-, Central- and South Banat region (from Serbia), as well as the prefects of Timiș and Caraș-Severin County (from Romania). In the presence of Serbian general consul in Timișoara and Romanian state secretary from the Ministry of

⁵² *Zrenjanin* 2835/2006, 19.

⁵³ This type of head covering had rectangular basis and silk ribbons attached to its bottom edge. National museum of Zrenjanin holds in its possession total of 5 tulbents, mostly made in Ciacova and Oravița in Romanian Banat. They used to belong to Wilhelm (Vilmos) Grünbaum, wealthy merchant and textile manufacturer from Nagybecskerek, who donated his collection to the Museum (Grubić 2009).

⁵⁴ *Zrenjanin* 2962/2009, 19.

⁵⁵ *Idem*.

⁵⁶ Already at the opening, a new exhibition was announced, scheduled to take place in Jimbolia next year, that was supposed to commemorate 120th anniversary of Romanian journalism in Serbian part of Banat. *Zrenjanin* 2991/2009, 18.

Internal Affairs, the signatories have also adopted the *Strategy of economic development of Banat region 2010–2015*⁵⁷.

Practically at the same time (March 2010), the exhibition *Romanian printing in Banat from the late 19th and first half of the 20th century* was opened at the National Museum of Zrenjanin (March 11th–26th)⁵⁸. By the end of the following year, joint exhibition of Romanian and Serbian artists, *Voće sa stabla života* (engl. *Fruit from the Tree of Life*) was set up in December 2011⁵⁹. Beside National museum of Zrenjanin, its organizers included Institute for the Culture of Romanians in Vojvodina, Artistic Association of Zrenjanin and Timișoara subsidiary of the Romanian Association of Artists⁶⁰.

Couple of months later, the Museum hosted an exhibition authored by Branislav Milić, senior associate of the Institute for Preservation of cultural monuments in Zrenjanin, called *Romanian people's architecture in the villages of Central Banat* (serb. *Narodno graditeljstvo Rumuna u selima Srednjeg Banata*)⁶¹. Beside representative photos of typical Romanian housing in Central Banat villages of Ečka (rom. Ecica), Sutjeska (rom. Sârcia), Jankov Most (rom. Iancâid) and Torak (rom. Torac), the exhibition also featured substantial historical data about the origins of the Romanian people, foundation of the modern Romania, migrations, as well as the development of the housing culture of Romanian population in Banat⁶².

An important part of Romanian culture came to prominence within the Museum's ethnographic exhibition that took place in March 2011. Titled simply *Rugs from the collections of the National museum Zrenjanin*, it featured Serbian, as well as Romanian rug making, typical for Central Banat region⁶³. Romanian rugs presented were manufactured in the villages with large Romanian minority in Serbian part of Banat – Ečka, Uzdin, Sutjeska and Begejci⁶⁴.

Soon afterwards, from May 6th to May 7th

2011, the Institute for Culture of Romanians in Vojvodina co-organized an international conference with the Romanian academy (branch in Timișoara, „Titu Maiorescu” Institute for studies of Banat) entitled *Literature in Banat – Banat in literature* (serb. *Književnost u Banatu – Banat u književnosti*)⁶⁵.

March 2012 saw the Museum as a host of yet another Romanian event, in course of which the audience had a chance to learn more about the publishing activity of the Institute for the Culture of Romanians in Vojvodina in year 2011. Books presented on this occasion included: *Lexicon of the famous Romanians from Vojvodina 1730–2010*⁶⁶ and *Dictionary of Romanian priests from Vojvodina 1761–2011*⁶⁷ by Costa Roșu, *Romanian education in Vojvodina (Rumunsko obrazovanje u Vojvodini)* by Rodica Almăjan⁶⁸ and *Anthology of Romanian Prose in Vojvodina 1920–2010* by Ionela Mengher⁶⁹.

Soon afterwards, an exhibition authored by journalist Milorad Savić (Zrenjanin) and photographer Darko Dozet (Novi Sad) opened at the Museum. Entitled *The Witnesses of Perseveration*, accompanied by CD and trilingual catalogue (in Serbian, Romanian and English), it featured a total of 43 panels with photos of 5 monasteries and numerous Serbian Orthodox Churches in Romanian Banat⁷⁰. Endorsed by the Serbian Ministry of Religion and Diaspora, Provincial Secretariat for Culture and City of Zrenjanin, the exhibition was opened by dr Slavomir Gvozdenović, presiding chairman of the Assembly of Serbs in region. In his opening speech he said: *Serbian monasteries and churches in Romanian Banat stand for confirmation of our spiritual duration. Once there were four bishoprics, and today we have around 60 churches and 5 monasteries that are presented on these beautiful artistic photos. They bare witness to our spiritual existence in Romanian Banat ever since the time of Saint Sabbas's endowment – Basiaș monastery built in 1225, that*

⁶⁵ Zrenjanin 3066/2011, 18.

⁶⁶ Kosta Roșu, *Leksikon znamenitih Rumuna iz Vojvodine (1730–2010)*, Zrenjanin: Zavod za kulturu vojvođanskih Rumuna, 2011.

⁶⁷ Costa Roșu, *Dicționarul preoților români din Banatul sârbesc: 1761–2011*, Zrenjanin: Institutul de Cultură al Românilor din Voivodina / Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka Žarko Zrenjanin, 2011.

⁶⁸ Rodica Almăjan, *Învățămintul românesc din Voivodina*, Zrenjanin 2010.

⁶⁹ Ionela Mengher, *Mireasma iluziilor: antologia prozei românești din Voivodina: 1920–2010*, Zrenjanin 2011.

⁷⁰ Census held in 2011 showed Serbian population of 18,500 domicile in around 50 urban and rural areas („Svedoci trajanja – srpski manastiri i crkve u rumunskom Banatu“, zrenjanin.rs, 06.06.2012. Retrieved: 28.07.2022).

⁵⁷ Zrenjanin 3005/2010, 9.

⁵⁸ ANMZ 1941–, Nr. 01–160/2011, 2.

⁵⁹ ANMZ 1941–, Nr. 01–96/2012, 3.

⁶⁰ Zrenjanin 3097/2011, 18.

⁶¹ Zrenjanin 3109/2012, 18.

⁶² Idem.

⁶³ Zrenjanin 3057/2011, 18.

⁶⁴ See: Grubić 2011. This exhibition catalogue is also available online at: <https://muzejzrenjanin.org.rs/wp-content/uploads/2020/06/Cilimi-iz-zbirke-Narodnog-muzeja-Zrenjanin.pdf>. Ethnographic collection of the National museum in Zrenjanin holds a total of 99 rugs, 30 of which are Romanian-made. See also: <https://ilovezrenjanin.com/vesti-zrenjanin/cilimi-narodni-muzej-zrenjanin/>.

*paid tribute to Patriarchate of Peć, up to luxurious cathedral in Timișoara, churches in Arad, Cenei, Beckerekul Mic, Ciakova...*⁷¹. Historian and assistant of the provincial secretary for culture Milan Micić stated that *this exhibition confirms that Serbs have managed to preserve their national identity in Romania after 1918, when new borders were made*⁷². Managing director Božidar Vorgić praised the effort of Milorad Savić, who was the first journalist to author the exhibition in the Museum and reminded of Vukica Popović, who left behind valuable research in this field. *With this exhibition, we have tried to soften the border that was drawn in 1918*, said Milorad Savić, the author. *Since the dawn of time, Banat has been a unified historical and geographical region, that was divided in the aftermath of the First World War between Romania and Serbia, to lesser extent Hungary. Since then there is a border, sometimes hard, sometimes softer, but cultural workers, journalists make that border softer, especially with exhibitions like this and other cultural content*⁷³.

Then-mayor of Zrenjanin, dr Mileta Mihajlov, organized a reception at the City Hall for guests coming from Romania to attend the opening of the exhibition. Their delegation included prof. dr Dušan Popov (MP in the Romanian Parliament), dr Steva Perinac (principal of the Serbian Grammar School „Dositej Obradović” in Timișoara), engineer Ognjan Krstić (newly elected president of the Serbian Association in Romania), as well as dr Slavomir Gvozdenović, presiding chairman of the Assembly of the Serbs in Diaspora and region. Later on, this exhibition left Zrenjanin and was also hosted in Matica srpska in Novi Sad⁷⁴, City museum in Vršac⁷⁵ and Glavaševa kuća museum in Novi Bečej⁷⁶.

After a year of break, the Museum hosted yet another annual symposium of the Institute for Culture of Romanians in Vojvodina in July 2014⁷⁷.

By that time already, the exchange between Serbian and Romanian Banat was further

intensified, thanks to the various inter-border projects (such as IPA), substantially funded by European Union. However, they were not exclusively reserved for cultural activities (although the cultural pretext was often emphasized in them), but were aimed at tourism, recreation, economy and other areas instead. Being practical in their nature and tending to create favourable surrounding for the efficient flow of people, goods and capital, most noteworthy among them included the opening of three smaller border passes (Vrbica–Valkanj, Nakovo–Lunga and Jaša Tomić–Foeni) along Serbian-Romanian border⁷⁸, as well as the construction of the bicycle path from Zrenjanin to Timișoara⁷⁹. Cooperation with Romania became even more attractive soon after City of Timișoara announced its nomination for the title of European capital of culture and began with preparations to achieve that goal. Its proximity and common historical, geographical and cultural background of Banat were all perceived on the Serbian side of the border as a chance for one's own promotion and benefit.

The Museum however did not see a lot of profit coming from it. In late July 2015 it hosted His Excellence Daniel Banu, the Ambassador of Romania in Belgrade, who visited Zrenjanin. During his visit, following the reception at the City Hall and the official meeting he had with mayor Čedomir Janjić, he was greeted in the National museum of Zrenjanin by the managing director Vidak Vuković and given a tour through the permanent exhibition and the Romanian ethno room within it. At the very end of his stay, he praised his hosts by saying in Serbian: *There's some good spirit in this Museum* (serb. *U zrenjaninskom muzeju vlada neki dobar duh*, rom. *In Muzeul din Zrenjanin exista un spirit bun*)⁸⁰. But other than that, Romania-related events have been left out from the Museum's activities in subsequent years.

The latest Serbian-Romanian cooperation coming from the National Museum of Zrenjanin was noted in autumn 2021, when the exhibition entitled *NeoNlitić 3.0* was opened on October 12th. Coming as a result of a *complex international initiative*, it was the third edition of the project

⁷¹ *Zrenjanin* 3123/2012, 17.

⁷² Idem.

⁷³ Idem.

⁷⁴ „Najava izložbe *Svedoci trajanja*”, fotoasocijacija.org, 04/22/04.2015. Retrieved: 07/28/2022; Đ. V., „Duhovno blago Srba u Rumuniji”, www.novosti.rs, 04/24/2015. Retrieved: 07/28/2022.

⁷⁵ „Izložba fotografija *Svedoci trajanja*. Srpski manastiri i crkve u rumunskom Banatu”, muzejvrsac.org.rs, 11/16/2015. Retrieved: 07/28/2015.

⁷⁶ „Izložba fotografija srpskih manastira u Rumuniji”, www.zrenjaninski.com, 04/14/2016. Retrieved: 07/29/2022.

⁷⁷ ANMZ, Nr. 01–254/2015, 3–4. See also: *Zrenjanin* 3233/2014, 19.

⁷⁸ *Zrenjanin* 3228/2014, 7; *Zrenjanin* 3233/2014, 7.

⁷⁹ *Zrenjanin* 3236/2014, 21. Relating to cycle-tourism, this project was initiated in 2014, whereas the construction of the bicycle-path was done gradually, until it was completed in early 2021.

⁸⁰ *Zrenjanin* 3286/2015, 17; „Ambasador Rumunije Daniel Banu posetio Zrenjanin”, ilovezrenjanin.com, 07/24/2015. Retrieved: 2/1/2022.

NeoNlitić, endorsed by the city of Timișoara. Encompassing documentation from the field research of Neolithic civilizations carried out in three countries – Romania, Serbia and Greece, it was organized by National Museum of Zrenjanin and Studio for design, collage and wood photography *Wood Be Nice* from Bucharest. This project brought together a total of 24 artists from 3 countries, who, inspired by motives of prehistoric cultures such as Sesklo, Vinča and Starčevo-Körös, expressed themselves through various installations, sculptures, paintings, ceramic and textile objects, animations and videos⁸¹.

Conclusion

From early 1960's up to this day, National museum of Zrenjanin tended to establish and strengthen its ties to various museums in Romania, mostly those in Arad (twin city of Zrenjanin since 1967), Timișoara (Muzeul Banatului) and Reșița (Muzeul Banatului montan). The attempts made in an effort to achieve cultural exchange were sometimes more and sometimes less successful, depending mostly on financial and political circumstances in both countries. Collaboration has been on constant rise ever since late 1990's and early 2000's, through visiting exhibitions, concerts, conferences and other activities. It especially gained a momentum in early and mid-2010's, simultaneously with the announcement of Timișoara's nomination for the title of the *European capital of culture* for the year 2021 and subsequent preparations made to that end. Historical and cultural region of Banat (shared by both countries since the end of the First World War), as well as significant Serbian minority in Romania and Romanian minority in Yugoslavia / Serbia have been most often exploited as a link between the cultural institutions in both countries. Cultural exchange made between Serbia and Romania under that pretext has been consequently encouraged and often financially backed

by European Union, in accordance to its policy of multiculturalism and tolerance. Most common basis for the cooperation has been found in fields of archaeology and ethnology, to some lesser extent in art and art history.

BIBLIOGRAPHY

- Unpublished archival records
- Archives of the National museum of Zrenjanin 1941– (ANMZ 1941–)
- ANMZ 1941–, Nr. 01–222/1967
„Razmena stručnjaka” / „Exchange of the experts”
- ANMZ 1941–, Nr. 01–228/1967
„Predlog akcija za razmenu sa Aradom” / „Proposal for the exchange with Arad”
- ANMZ 1941–, Nr. 01–263/1970
„Predlog za međunarodnu saradnju” / „Proposition for the international cooperation”
- ANMZ 1941–, Nr. 01–198/1975
„Saradnja sa inostranstvom” / „International cooperation”
- ANMZ 1941–, Nr. 01–126/1976
„Zahtev za istorijskim predmetima muzeja Banata Temišvar” / „Inquiry about historical artifacts in Museum of Banat, Timișoara”
- ANMZ 1941–, Nr. 01–149/1976
„Izveštaj o boravku stranca (iz Rumunije) u Muzeju” / „Report about the foreigner (from Romania) in the Museum”
- ANMZ 1941–, Nr. 01–277/1976
„Međunarodna saradnja Narodnog muzeja u 1977. godini – odgovor” / „International cooperation of the National museum in year 1977 – response”
- ANMZ 1941–, Nr. 01–257/1981
„Izveštaj o izvršenju godišnjeg programa rada Narodnog muzeja za period januar – jun” / „Report about materialization of the annual working program of the National museum for time period January – June 1981”
- ANMZ 1941–, Nr. 01–140/1990
„Banatski muzej Zrenjanin – Narodnom muzeju Zrenjanin” / „From Muzeul Banatului Timișoara – To National museum of Zrenjanin”
- ANMZ 1941–, Nr. 01–229/1990
„Narodni muzej Zrenjanin – Muzeju u Aradu” / „From National Museum of Zrenjanin – To Museum in Arad”

⁸¹ The artists exhibiting included: Daniel Loagar (RO), Andrei Cornea (RO), Alek Manea (RO), Jelena Petrović (SRB), Ion Alexsandru (RO), Niko (GR), Dana Catona (RO) Ana-Maria Panaitescu (RO), Dana Simion (RO), Cezar Lăzărescu (RO), Semantik (RO), Darko Trajanović (SRB), Milorad Stajčić (SRB), Alexandru Daniel Florea (RO), Vlad Basarab (RO), Iannis Didaskalou (GR), Alma Giovai (RO), Gabriela Monica Tirziu (RO), Dejan Mrđa (SRB), Georgia Orfanidou (GR), Jelena Popović (SRB), Alekandru Raduta (RO), Valentina Savić (SRB), Valentin Soare (RO) and Radomirka Siljanoski (SRB). „Izložba *NeoNlitić 3.0* u Malom salonu Narodnog muzeja Zrenjanin” [„*NeoNlitić 3.0* exhibition in the Little Salon of the National museum of Zrenjanin”], rtv.rs, 10/10/2021. Retrieved: 2/1/2022.

ANMZ 1941–, Nr. 01–264/1990
„Muzej u Aradu – Narodnom muzeju Zrenjanin” / „From Muzeul Județean Arad – To National museum of Zrenjanin”

ANMZ 1941–, Nr. 01–136/1996
„Zahtev za sufinansiranje Međunarodnog simpozijuma” / „Request for co-funding of the International conference”

ANMZ 1941–, Nr. 01–138/1996
„Prijava stranaca povodom Međunarodnog skupa arheologa u Narodnom muzeju Zrenjanin” / „Report of foreign guests attending the international archaeological conference”

Nr. 01–160/2011
„Izveštaj o radu Narodnog muzeja Zrenjanin za 2010. godinu” / „Annual report of National Museum of Zrenjanin for year 2010”

Nr. 01–96/2012
„Izveštaj o radu Narodnog muzeja Zrenjanin za 2011. godinu” / „Annual report of National Museum of Zrenjanin for year 2011”

Nr. 01–254/2015
„Izveštaj o radu Narodnog muzeja Zrenjanin za 2014. godinu” / „Annual report of National Museum of Zrenjanin for year 2014.”

Newspaper (periodicals)

Zrenjanin 678/1965
„Danas: Dodela *Nagrada oslobođenja*” [„Today: Liberation award handout”] *Zrenjanin* Nr. 678, October 2nd 1965, p. 2.

Zrenjanin 765/1967 a
„Delegacija Arada u Zrenjaninu. Postoje realni uslovi za vrlo plodnu saradnju” [„Delegation from Arad in Zrenjanin. There are genuine preconditions for a very fruitful cooperation”], *Zrenjanin* Nr. 765, June 3rd 1967, p. 1.

Zrenjanin 765/1967 b
„Sporazum o saradnji između Grada Zrenjanina u Socijalističkoj federativnoj republici Jugoslaviji i Grada Arada u Socijalističkoj republici Rumuniji” [„Cooperation agreement between City of Zrenjanin in Socialist Federal Republic of Yugoslavia and City of Arad in Socialist Republic of Romania”], *Zrenjanin* Nr. 765, June 3rd 1967, p. 1

Zrenjanin 713/1966
„Teplice i Zrenjanin – gradovi-pobratimi” [„Teplice and Zrenjanin – twin cities”], *Zrenjanin* Nr. 713, June 4th 1966, p. 1

Zrenjanin 731/1966 a
„Gosti iz Bekešcabe u Zrenjaninu” [„Guests from Békéscsaba in Zrenjanin”], *Zrenjanin* Nr. 731, October 8th 1966, p. 3

Zrenjanin 731/1966 b
„Sporazum o saradnji između Grada Zrenjanina u Socijalističkoj federativnoj republici Jugoslaviji i Grada Arada u Socijalističkoj republici Rumuniji” [„Cooperation agreement between City of Zrenjanin in Socialist Federal Republic of Yugoslavia and City of Arad in Socialist Republic of Romania”], *Zrenjanin* Nr. 765, June 3rd 1967, p. 1

Zrenjanin 1035/1972
„Kulturna saradnja sa Aradom” [„Cultural collaboration with Arad”], *Zrenjanin* Nr. 1035, September 16th 1972, p. 4

Zrenjanin 1313/1978
B. G., „Prošlog petka u Narodnom muzeju otvorena izložba. O stogodišnjici nezavisnosti Rumunije” [„Last Friday an exhibition was opened in the National museum. 100th anniversary of Romania’s independence”], *Zrenjanin* Nr. 1313, January 27th 1978, p. 6

Zrenjanin 1396/1979 a
M. B., „Izložba Čilimarstvo kod Rumuna u Srednjem Banatu. Tkanja ljubavi i mašte” [„Exhibition *Romanian rug making in Central Banat*. The weavings of love and imagination”], *Zrenjanin* Nr. 1396, September 11th 1979, p. 8

Zrenjanin 1396/1979 b
M. Bečejac, „Povodom *Dana rumunske kulture*, u ponedjeljak. Premijera filma *Specijalno izdanje*” [„On Monday, on the occasion of the *Days of Romanian culture*. Movie premiere *Special issue*”], *Zrenjanin* Nr. 1396, September 11th 1979, p. 8

Zrenjanin 1701/1985
Sl. M., „Šta se preko leta može videti u muzeju? Sobe naših prabaka” [„What is there to see in the museum during the summer? The rooms of our grand-grandmothers”], *Zrenjanin* Nr. 1701, August 2nd 1985, p. 4.

Zrenjanin 1764/1986
Sl. Milin, „Nova stalna izložba u Muzeju. Sobe naših baka” [„New permanent exhibition on display in the Museum. The rooms of our grandmothers”], *Zrenjanin* Nr. 1764, October 17th 1986, p. 4.

Zrenjanin 2319/1996
Lj. B., „Međunarodni okrugli sto arheologa u zrenjanskom Narodnom muzeju. Neolitska zagonetka” [„International round table of archeologists in National museum of Zrenjanin. Neolithic puzzle”], *Zrenjanin* Nr. 2319, October 25th 1996, p. 13

Zrenjanin 2023/1991
Đoka Vojnović – Miroslav Samardžić, „Da je živ, Vanjek bi izvršio samoubistvo” [„If he was alive, Wanyek would commit a suicide”], *Zrenjanin* Nr. 2023, February 15th 1991, p. 4

Zrenjanin 2024/1991

Đoka Vojnović, „Sanacija štete u zrenjaninskom Narodnom muzeju tek predstoji. Grdan posao u izgledu” [„Damage repair in Zrenjanin’s National museum yet to be done. Seems to be a massive undertake”], *Zrenjanin* Nr. 2024, February 22nd 1991, p. 4

Zrenjanin 2028/1991

M. Samardžić, „Saradnici Vlada Dapčevića sahranjeni u Zrenjaninu. Tužilac prikuplja istražne dokumente” [„Associates of Vlado Dapčević buried in Zrenjanin. District attorney gathers investigative files”], *Zrenjanin* Nr. 2028, March 22nd 1991, p. 3

Zrenjanin 2040/1991

„Sudska hronika. Afera Dapčević pred istragom” [„Court chronicles. Dapčević affair under investigation”], *Zrenjanin* Nr. 2040, June 14th 1991, p. 8

Zrenjanin 2108/1992

Ljiljana Bailović, „Međunarodna naučna saradnja. Temišvar: Barok u Banatu” [„International scientific cooperation. Timisoara: Baroque in Banat”], *Zrenjanin* Nr. 2108, October 2nd 1992, p. 4

Zrenjanin 2589/2002 a

Branka Jajić, „Međunarodna izložba u Narodnom muzeju. Neolitska umetnost Banata” [„International exhibition in the National museum of Zrenjanin. Neolithic art in Banat”], *Zrenjanin* Nr. 2589, February 1st 2002, p. 12

Zrenjanin 2589/2002 b

Ljiljana Bailović, „Uz izložbu o neolitu u zrenjaninskom muzeju. Propuštena prilika” [„A propòs the exhibition about Neolith at the Zrenjanin’s museum. Lost opportunity”], *Zrenjanin* Nr. 2589, February 1st 2002, p. 12

Zrenjanin 2590/2002

Snežana Marinković, „Reagovanje. Dobijena prilika” [„Reactions. Opportunity gained”], *Zrenjanin* Nr. 2590, February 8th 2002, p. 12

Zrenjanin 2835/2006, 19.

B. Jajić, „Otvoren još jedan deo stalne postavke Narodnog muzeja. Mesto za istoriju i etnologiju” [„Another part of the Museum’s permanent exhibition opened. Place for history and ethnology”], *Zrenjanin* Nr. 2835, December 1st 2006, p. 19

Zrenjanin 2836/2006

LJ. B., „U zrenjaninskom Narodnom muzeju. Poseta iz Temišvara i Rešica” [„In the National museum of Zrenjanin. Visit from Timisoara and Reșița”], *Zrenjanin* Nr. 2836, December 8th 2006, p. 21

Zrenjanin 2962/2009

B. Jajić, „Koncert *Tabu* muzičke grupe *Kontraste* iz Temišvara. Uspomene s južnih mora” [„Concert *Taboo* by musical band *Contraste* from Timișoara. The memories from southern seas”], *Zrenjanin* Nr. 2962, May 8th 2009, p. 19

Zrenjanin 2979/2009

„Info kult. Tvrđave Banata – izložba u Muzeju” [„Info cult. Banatian fortresses – an exhibition in the Museum”], *Zrenjanin* 2979, September 4th 2009, p. 18

Zrenjanin 2980/2009

B. Jajić, „Izložba *Srednjovekovne tvrđave u Banatu* otvorena u Narodnom muzeju. Drevni bedemi Panonije” [„The exhibition „Medieval fortresses in Banat” has opened in the National museum. Ancient bastions of Pannonia”], *Zrenjanin* Nr. 2980, September 11th 2009, p. 20

Zrenjanin 2991/2009

„Info kult. Izložba u Muzeju: beleške iz Žombolja” [„Info cult. Exhibition in the Museum: notes from Jimbolia”], *Zrenjanin* Nr. 2991, November 27th 2009, p. 18

Zrenjanin 3005/2010

B. M., „Jačanje veza srpskog i rumunskog Banata. Saradnja diže graničnu rampu” [„Strengthening the ties between Serbian and Romanian Banat. Cooperation lifts the border ramp”], *Zrenjanin* Nr. 3005, March 5th 2010, p. 9

Zrenjanin 3057/2011

„Info kult. Čilimi iz zbirke zrenjaninskog muzeja” [„Info cult. The rugs from collections of the National museum Zrenjanin”], *Zrenjanin* Nr. 3057, March 4th 2011, p. 18

Zrenjanin 3097/2011

„Info kult. Likovna izložba u Muzeju” [„Info-cult. Artistic exhibition in the Museum”], *Zrenjanin* Nr. 3097, December 9th 2011, p. 18

Zrenjanin 3109/2012

B. Jajić, „Izložba fotografija u zrenjaninskom muzeju. Narodno graditeljstvo Rumuna” [„Exhibition of photographs in the National museum of Zrenjanin. Romanian ethno architecture”], *Zrenjanin* Nr. 3109, March 2nd 2012, p. 18

Zrenjanin 3066/2011

„Info kult. Književnost u Banatu – Banat u književnosti” [„Info cult. Literature in Banat – Banat in literature”], *Zrenjanin* Nr. 3066, May 6th 2011, p. 18

Zrenjanin 3123/2012

B. Jajić, „Srpski manastiri i crkve u rumunskom Banatu – izložba u Narodnom muzeju. Svedoci trajanja” [„Serbian monasteries and churches in Romanian Banat – an exhibition at the National museum. Witnesses of perseverance”], *Zrenjanin* Nr. 3123, June 8th 2012, p. 17

Zrenjanin 3228/2014

S. M., „Aktivnosti na otvaranju tri granična prelaza u Banatu. Saglasnost srpske i rumunske strane” [„Activities regarding the opening of three border passes in Banat. Accordance of both Serbian and Romanian side”], *Zrenjanin* Nr. 3228, June 20th 2014, p. 7

Zrenjanin 3233/2014

F. Raša – I. Miat, „Cea de-a-XIX-a ediție a simpozi-
onului *Banatul – istorie și multiculturalitate*, Zrenjanin
2014”, *Zrenjanin* Nr. 3233, July 25th 2014, p. 19

Zrenjanin 3233/2014

Slavko Surla, „Granični prelaz Jaša Tomić – Fenj
konačno dobio status međunarodnog. Najkraći put od
Novog Sada do Temišvara” [„Border pass Jaša Tomić –
Foeni finally granted international status. The shortest way
from Novi Sad to Timișoara”], *Zrenjanin* Nr. 3233, July
25th 2014, p. 7

Zrenjanin 3236/2014

M. Voin, „Piste de biciclete de-a lungul Begâi din Zre-
nianin până la Timișoara”, *Zrenjanin* Nr. 3236, August
15th 2014, p. 21

Zrenjanin 3286/2015 a

Branka Jajić, „Ambasador Rumunije Daniel Banu
posetio Zrenjanin. Neki dobar duh u zrenjaninskom
muzeju” [„Ambassador of Romania Daniel Banu visited
Zrenjanin. There is some good spirit in the Zrenjanin
museum”], *Zrenjanin* Nr. 3286, July 31st 2015, p. 17

MISCELLANEOUS

Borovszky 1912

Borovszky, Samu. *Torontál vármegye* [*Torontál county*],
Budapest 1912 (monograph).

Grubić 2009

Grubić, Rajka. „Grinbaumova kolekcija u etnološkoj
zbirci Narodnog muzeja Zrenjanin” [Grünbaum’s collec-
tion in Department of Ethnology of the National Museum
of Zrenjanin], *Glasnik muzeja Banata* 13–14, Pančevo
2009, 243–254 (article)

Grubić 2011

Grubić, Rajka. Čilimi iz zbirke Narodnog muzeja
Zrenjanin [*The rugs from the (ethnographic) collection of the
National museum Zrenjanin*], *Zrenjanin* 2011 (exhibition
catalogue)

Krčmar 2021

Krčmar, Filip. *Nagrada oslobođenja Zrenjanina (1963–
1993) i Nagrada grada Zrenjanina (1994–2020)* [Liber-
ation Award of Zrenjanin (1963–1993) and Zrenjanin City
award (1994–2020)], *Zrenjanin* 2021 (booklet).

Malbaški 1966

Malbaški, Todor (ed.). *Zrenjanin*, Zrenjanin 1966
(monograph)

Milleker 1933

Milleker, Felix. *Geschichte der Stadt Veliki Bečkerek
1333–1918* [„History of the city of Nagybecskerek 1333–
1918”], Wrschatz 1933 (booklet)

Petrov 1968

Petrov, Milan. „Muzej Torontalske županije od
osnivanja do 1918. godine” [Museum of the Torontal
county from its foundation to 1918], *Rad vojvodanskih
muzeja* 15–17, Novi Sad 1968, 201–208 (article)

Stanojlović 1938

Stanojlović, Aleksandar (ed.). *Petrovgrad*, Petrovgrad
1938 (monograph)

Vorgić – Brukner 2006.

Vorgić, Božidar / Brukner, Bogdan (ed.). *Problemi
prelaznog perioda starčevačke u vinčansku kulturu:
Zrenjanin, 21–23. oktobar 1996. godine / Current problems
of the transition period from the Starčevo to the Vinča:
Zrenjanin, 21–23 October 1996*, Zrenjanin: Narodni
muzej, 2006 (conference proceedings)

Vorgić – Krčmar 2019

Vorgić, Dejan / Krčmar, Filip. *Naša Vukica 1919–
1969–2019* [Our Vukica 1919–1969–2019], Zrenjanin
2019 (exhibition catalogue)

INTERNET SOURCES

„Ambasador Rumunije Daniel Banu posetio Zren-
janin” [„Romanian Ambassadeur Daniel Banu visited
Zrenjanin”], ilovezrenjanin.com, 07/24/2015. Retrieved:
2/1/2022.

„Ambasadorul României a Belgrad, Daniel Banu a
vizitat orașul Zrenjanin”, listzrenjanin.com, 10/29/2015.
Retrieved: 07/27/2022.

„Svedoci trajanja – srpski manastiri i crkve u
rumunskom Banatu” [„Witnesses of Perseverance – Serbian
monasteries and churches in Romanian Banat”], zrenjanin.
rs, 06.06.2012. Retrieved: 07/28/2022.

„Najava izložbe *Svedoci trajanja*” [„The announcement
of the exhibition *Witnesses of Perseverance*”], fotoasoci-
jacija.org, 04/22/2015. Retrieved: 07/28/2022.

Đ. V., „Duhovno blago Srba u Rumuniji” [„Spirit-
ual treasure of the Serbs in Romania”], www.novosti.rs,
04/24/2015. Retrieved: 07/28/2022.

„Izložba fotografija *Svedoci trajanja*. Srpski manastiri
i crkve u rumunskom Banatu” [„Photo exhibition *Wit-
nesses of Perseverance*. Serbian monasteries and churches
in Romanian Banat”], muzejvrsac.org.rs, 11/16/2015.
Retrieved: 07/28/2015.

„Konačno su sahranjeni” [„Buried at last”], [http://
arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2002/08/10/srpski/
F02080902.shtml](http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2002/08/10/srpski/F02080902.shtml), 08/10/2002. Retrieved: 08/01/2022.

„Čilim je nekada bio jedan od najluksuznijih delova
tekstilnog pokućstva” [„The rug used to be one of the most
luxurious parts of the textile housing”], [https://ilovezren-
janin.com/vesti-zrenjanin/cilimi-narodni-muzej-zrenja-
nin/](https://ilovezrenjanin.com/vesti-zrenjanin/cilimi-narodni-muzej-zrenjanin/), 11/01/2017. Retrieved: 08/05/2022.

GRUBIĆ, Rajka. Čilimi iz zbirke Narodnog muzeja
Zrenjanin [*The rugs from the (ethnographic) collection of the
National museum Zrenjanin*] [https://muzejzrenjanin.org.
rs/wp-content/uploads/2020/06/Cilimi-iz-zbirke-Narod-
nog-muzeja-Zrenjanin.pdf](https://muzejzrenjanin.org.rs/wp-content/uploads/2020/06/Cilimi-iz-zbirke-Narodnog-muzeja-Zrenjanin.pdf). Retrieved: 05/08/2022.

НАРОДНИ МУЗЕЈ

Број 01-140
16. 4 1990 год
ЗРЕЊАНИН

Поштоване колеге,

Банатски музеј у Темишвару је први међу музејима који су основани у Банату још почетком прошлог века. Данас он располаже одељењима археологије, историје, природних наука, етнографије и уметности. Залагањем више генерација стручњака он је прерастао у један од великих музеја Румуније. Последњих деценија његова научно-истраживачка делатност била је ~~много~~ ^{пог утицајем} шовинистичких и националистичких тенденција мистификације и скривања објективних истина, будући видно деформисана од стране породице Чаушеску и њених следбеника. Слично се догодило и са евидентирањем и конзервирањем националног блага. Што се пак основне изложбене активности тиче, у многим секторима нисмо реално и објективно огледали цивилизацију која се развијала у Банату као што то и доликује, нисмо у довољној мери расветлили специфичне елементе развоја духовности овог многонационалног краја.

Уједно са румунском револуцијом која је отпочела у Темишвару 16. децембра 1989. наше радне могућности су измењене. Намеравамо да поставимо активност Банатског музеја на новим основама, уз реорганизацију научно-истраживачког рада, евидентирања, конзервирања реставрирања као и самог организовања музејских експозиција.

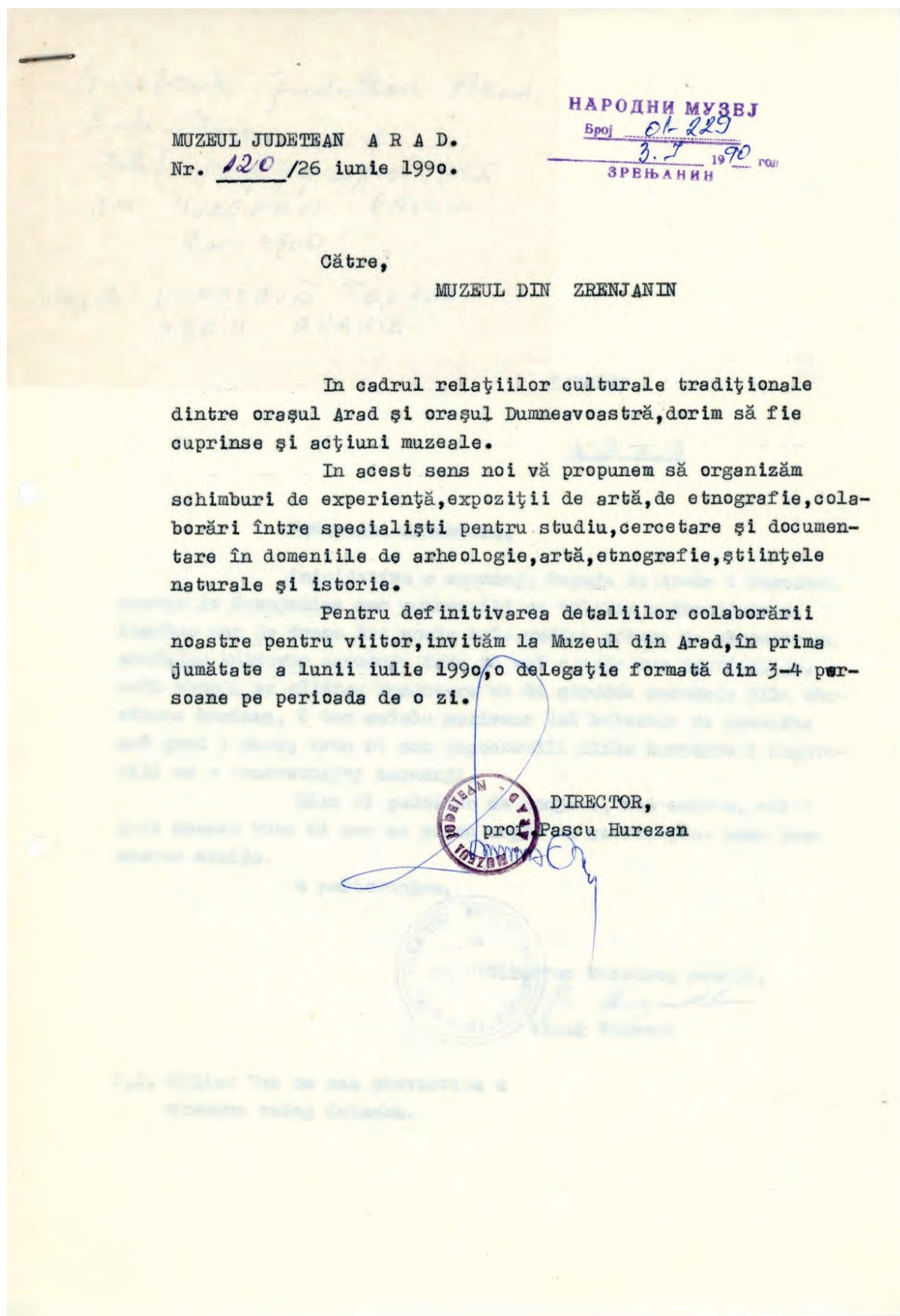
У исто време желимо успоставити нове, трајне односе између наших установа уз међусобно уважавање рада, помагање и сарадњу у свим доменима, почев од размене стручњака, изложби и публикација па све до усклађивања заједничких напора на изради и конкретизацији истраживачких пројеката. Да бисмо нашим будућим плановима могли да обухватимо све и друге сличне акције, молимо вас да нас обавестите о вашим пројектима на том пољу за текућу годину и за период 1991-1995. Истовремено били бисмо срећни ако бисте могли да потпомогнете акцију допуњавања фонда стручних књига у нашој библиотеци.

DIRECTOR
Tatiana Bădescu

Колектив Банатског музеја - Темишвар

Letter of Tatiana Bădescu of Muzeul Banatului, offering cooperation (in Serbian). Museum's official stamp visible at the bottom (ANMZ 1941-, Nr. 01-140/1990)

Letter of invitation and call for cooperation by prof. Pascu Hurezan of the Museum of Arad (ANMZ 1941–, Nr. 01–229/1990)

NARODNI MUZEJ ZRENJANIN

BROJ: 01-229

DATUM: 3.07.1990. god.

Z r e n j a n i n

OKRUŽNI MUZEJ

A R A D

Poštovani direktore,

inicijativu o saradnji Muzeja iz Arada i Narodnog muzeja iz Zrenjanina smo prihvatili sa velikim zadovoljstvom. Posebno nam je drago što posle duže godina možemo da uspostavimo značajnu kulturnu saradnju kada je reč o naše dve institucije. Naši muzeji su sličnog karaktera te bi stručna saradnja bila obostrano korisna. U tom smislu pozivamo Vaš kolektiv da posetite naš grad i Muzej kako bi smo uspostavili bliže kontakte i dogovorili se o konkretnijoj saradnji.

Bilo bi poželjno da dodjete, ako možete, već u julu mesecu kako bi smo na jesen mogli da realizujemo neke konkretne akcije.

S poštovanjem,

Direktor Narodnog muzeja,

B. Vuković
Vidak Vuković

P.S. Molimo Vas da nas obavestite o vremenu vašeg dolaska.

MUZEUL JUDETEAN A R A D

НАРОДНИ МУЗЕЙ

Број

01-264

28.08.1990

ЗРЕЊАНИН

CATRE,

MUZEUL POPULAR ZRENJANIN

Stimate domnule director,

Odata cu instituirea climatului benefic pentru cunoasterea si functionarea circuitului valorilor culturale, Muzeul judetean Arad sustine cu consecventa intarirea legaturilor cu institutiile similare din tarile vecine.

Traditia relatiilor noastre- Zrenjaninul fiind infracit cu Aradul-pe care le dorim consolidate, ne indeamna sa va adresam invitatie de a ne vizita, in cadrul oficial, de catre o delegatie de 4-5 persoane, pentru a stabili conditiile, termenele si formele in care putem sa desfasuram actiunile noastre comune si reciproce.

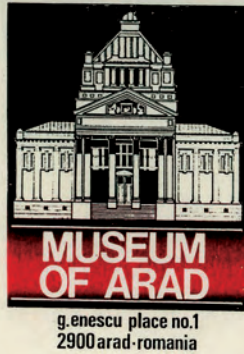
Va asteptam, cu sollicitudine si bucurie, in perioada primei jumatati a lunii septembrie, data urmind a fi stabilita de catre DVS., in functie de programul pe care il aveti.

In speranta ca veti onora aceasta invitatie,
cu alese sentimente de stima

ARAD, la 20 august, 1990

DIRECTOR,
prof. PASCU HUREZAN

Second invitation letter from Arad (ANMZ 1941-, Nr. 01-264/1990)

Arad, am 28. März 1991.

Geehrte Kollegen,

in der Reihe der wissenschaftlichen Tagungen des Jahres 1991 organisiert das Kunstmuseum aus Arad eine Kunst- und Architektursession unter dem Titel " DER BAROCK ", in der Zeitspanne 5 - 6 Juni 1991.

Innerhalb der Arbeiten werden Architekturensembles und Kunstgegenstände des Barock aus rumänischen Museen vorgestellt. Gleichzeitig werden neue Möglichkeiten zur Restaurierung einiger Denkmäler diskutiert.

Nach den Mitteilungen sollen einige barocke Kirchen und Kloster, aus dem Kreise Arad, besucht werden.

Falls die zu besprechende Thematik in Ihren Interessebereich fällt, laden wir Sie herzlich ein an der Session Teilnehmer zu sein.

Wir erwarten Ihr Antwortschreiben bis zum 15. April 1991 auf die folgende Adresse: COMPLEXUL MUZEAL ARAD, Piata G. Enescu, nr.1, 2900 Arad, Romania (Telefon 966/16499). Nennen Sie dabei bitte die Namen der Teilnehmer, die Titel der Arbeiten und die Sprache in welcher sie vorgetragen werden.

Unterkunft und Verpflegung werden auf Kosten der Organisatoren gesichert.

Hochachtungsvoll,

Prof. Pascu G. Hurezan,

Direktor des Museums aus Arad.

[Handwritten signature in blue ink]

Conference call (in German) for participation in the symposium about baroque art and architecture in Arad in June 1991 (no accession number, March 28th 1991)

XXXXX 61-841

Zrenianin, 27.05.1991.

Stimate domnule Pascu,

Am primit invitatia D-voastra referitor la pariciparea expertilor nostri la adunarea stiintifica dedicata temei "Baroc" care va avea loc la inceputul lunii iunie. Suntem interesati de o colaborare de felul acesta si Va multumim pentru invitatia D - voastra.

Cu ocazia vizitei noastre la Arad, eu vam amintit ca in anul acesta avem destule probleme legate de adaptarea cladirii noastre si inlaturarea pagubei aparute. Cu aceasta problema sunt ocupati si expertii nostri asa caci de data aceasta nu putem lua parte la aceasta comunicare stiintifica. Va rugam deci sa primiti scuzele noastre raminand cu dorinta sa ajungem la o colaborare reciproca si satisfacatoare.

Cu respect

directorul muzeului popular

din Zrenianin

Vidak Vuković

*Negative response of the Museum in Zrenjanin to a conference call made by Museum in Arad
(no accession number, May 27th 1991)*

Stimate domnule Pascu,

Am primit invitatia D-voastra referitor la participarea expertilor nostri la adunarea stiintifica dedicata' temei "Baroc" care va avea loc la inceputul lunii iunie. Suntem interesati de o colaborare de felul acesta si va multumim pentru invitatia D-voastra.

Cu ocazia vizitei noastre la Itrad, eu vam amintit ca in anul acesta avem destule probleme legate de adoptarea cladirii noastre si inlaturarea pagubei aporute.

Cu aceasta problema sunt ocupati si expertii nostri asa ca de data aceasta nu putem lua parte la aceasta comunicare stiintifica. Va rugam deci sa primiti scuzele noastre rostimind cu dorinta sa ajungem la o colaborare reciproca si satisfacatoare.

Cu respect
Directorul muzeului popular
din Zrenianin
Bilal Husein

МЕЂУНАРОДНА ИЗЛОЖБА У НАРОДНОМ МУЗЕЈУ

НЕОЛИТСКА УМЕТНОСТ БАНАТА

О значају изложбе на отварању говорили академик Богдан Брукнер, Валентин Тедика, Срђан Прилева и Снежана Маринковић; неолитске фигуре највећим делом моделисане од глине и алабастра, а најбројније су антропоморфне статуе

У Салону Народног музеја у Зрењанину отворена је прошлог четвртка, 24. јануара, изложба "Неолитска уметност Баната". Поставка је остварена сарадњом археолога и културних посленика Румуније и Југославије из Баната, музеја Војводине - Вршца, Новог Сада и Зрењанина и музеја Баната - Темишвара и Горског Баната.

О значају овог заједничког пројекта и изложених предмета из доба неолита, откривених на локалитетима Румуније и Југославије - Вршца и Зрењанина, говорили су академик професор Богдан Брукнер, Валентин Тедика, управник Историјског музеја у Темишвару, Срђан Прилева, директор Народног музеја у Зрењанину и Снежана Маринковић, виши кустос, аутор презентације у зрењанинском Музеју.

Ова изложба још једном потврђује да је југословенско и румунско подручје Баната веома богато археолошко налазиште, посебно из доба неолита. Овде су изложени предмети

стари више од шест хиљада година који откривају однос неолитског човека према природи и окружењу. Немамо писаног, нити звучног записа из тог периода, само уметничке предмете од којих је већина нађена у фрагментима, који више од ичега сведоче да смо и ми део европске културе. Овде нема сребра ни злата, ту су предмети које је у свакодневном животу употребљавао неолитски човек на просторима Баната. Наша археолошка прошлост је део нашег наслеђа на који можемо да будемо поносни и чиме можемо да се представимо свету - рекао је овом приликом академик Брукнер.

Захваљујући свима онима који су допринели да се ова изложба оствари, коллегима, музејима, министарствима културе Румуније и Југославије, као и онима који су дали финансијску подршку, Срђан Прилева је рекао да ће сарадња бити настављена.

Подсећајући да је овај амбициозан пројекат почео још пре четири-пет година,

Валентин Тедика је нагласио да је идеја потекла од темишварског Музеја, а прихваћена и

Аутор изложбе је др Флорин Дрепсовска, директор Музеја Баната у Темишвару, а

Фото: Ј. Ђековић

Детаљ са изложбе неолитске уметности у Народног музеју

подржана у музејима Баната. "Овде у Банату, у Зрењанину, и ми се осећамо као код куће, у свом Банату".

Снежана Маринковић је изразила наду да ће и убудуће сарадња у овој области бити успешна и још боља, у циљу негована истинских културних вредности и археолошког блага.

археолог је Дан Ђобатару. У тиму који је сарађивао у представљању неолитску уметност Баната су и Мирча Марс - Музеј Баната из Темишвара и Адријана Опринеску - Горски банатски музеј из Решица.

Већина неолитских фигура из Баната је моделисана од глине, али и од алабастра.

Бранка Јајић

„International exhibition in the National museum of Zrenjanin. Neolithic art in Banat”, Zrenjanin Nr. 2589, February 1st 2002, p. 12

У ЗРЕЊАНИНСКОМ НАРОДНОМ МУЗЕЈУ

ПОСЕТА ИЗ ТЕМИШВАРА И РЕШИЦА

- Досадашњи рад на пројекту "Живети заједно" показао је да су нам војвођански оквири "тесни", и да сарадња треба да укључи и институције у мађарском и румунском суседству - каже Илеана Урсу Ненадић из покрајинског Секретаријата за управу, прописе и националне мањине

ГОСТИ из Румуније - директор Музеја Баната у Темишвару Андреи Драшованеу и директор Музеја планинског Баната из Решица др Думитру Џејку разговарали су ове среде са замеником директора Музеја Војводине из Новог Сада Јованом Пауновићем, са сарадником покрајинског Секретаријата за управу, прописе и националне мањине Илеаном Урсу Ненадић, као и са директором зрењанинског Народног музеја Божидаром Воргићем, који је био и домаћин овог сусрета, а тема је била проширење сарадње у пројекту "Афирмација толеранције и мултикултуралности".

КОНЦЕРТ ДУВАЧА

СВЕЧАНИ концерт Градског дувачког оркестра са гостима - Дувачким оркестром Морохалома - Мађарска и Плесним клубом Уна - Зрењанин, биће одржан следеће недеље, 17. децембра у великој сали зрењанинског Културног центра. Концерт почиње у 19 часова. (Б. Ј.)

Гости из Румуније са домаћинима у Музеју

Пројекат се спроводи већ две године, највише у активностима са омладином, а резултирао је и великом изложбом "Живети заједно" (заједнички живот Срба и Мађара), коју су имали прилике да у

ће, по истом концепту као ова која се крајем ове недеље из Зрењанина сели у Панчево, обухватити заједнички живот Срба и Румуна.

Љ. Б.

„In the National museum of Zrenjanin. Visit from Timișoara and Reșița”, Zrenjanin Nr. 2836, December 8th 2006, p. 21

ИЗЛОЖБА „СРЕДЊОВЕКОВНЕ ТВРЂАВЕ У БАНАТУ“ ОТВОРЕНА У НАРОДНОМ МУЗЕЈУ

ДРЕВНИ БЕДЕМИ ПАНОНИЈЕ

Поставка је део заједничког пројекта Музеја из Решица у Румунији и зрењанинског Музеја

У холу Народног музеја отворена је у уторак, 8. септембра, изложба под називом „Средњовековне тврђаве у Банату“. Реч је о истоименом пројекту који се финансира средствима Европске уније, чији је носилац Народни музеј из Решица у Румунији, а сарадник зрењанински Народни музеј.

Изложбене су фотографије средњовековних тврђава румунског и српског Баната, а саставни део пројекта јесте и публикација са исцрпним информацијама о овим банатским средњовековним грађевинама. Изложбу су отворили директор Народног музеја из Решица Думитру Цеику и директор зрењанинског Музеја Божидар Воргић, а присуствовали су и археолог Адријана Руду и Адријан Мађина, историчар из Музеја у Решицама, који су радили на овом пројекту.

Божидар Воргић и Думитру Цеику на отварању изложбе

Народни музеј Решице успешно сарађује са музејима у Зрењанину, Вршцу и Новом Саду. Сарађујемо на подручју археологије и у области научно-истраживачког рада, размењујемо изложбе и професионално искуство – рекао је овом приликом Цеику.

Четрдесет панова, са којих средњовековне тврђаве средњег Баната сведоче о једном давно прохујалом времену, изложено је у холу Музеја.

Како каже Думитру Цеику, банатске средњовековне тврђаве нису ревитализоване, осим оне у Вршцу, тако да још нису у функцији развоја туристичке привреде. Културни туризам, који у свету заузима све значајније место, могао би, на основу овог пројекта, и у Банату да добије одговарајућу улогу.

Б. Јајић

„The exhibition „Medieval fortresses in Banat“ has opened in the National museum. Ancient bastions of Pannonia”, Zrenjanin Nr. 2980, September 11th 2009, p. 20

АМБАСАДОР РУМУНИЈЕ ДАНИЕЛ БАНУ ПОСЕТИО ЗРЕЊАНИН

НЕКИ ДОБАР ДУХ У ЗРЕЊАНИНСКОМ МУЗЕЈУ

У зрењанинском музеју аплада неки добар дух – емотивно је изговорио на српском језику амбасадор Румуније у Србији Даниел Бану, након посете овој реовираној установи, прошлог петка, 24. јула. Амбасадор Румуније је, у пратњи градоначелника Зрењанина Чедомира Јањића и директора Народног музеја Зрењанин Видака Вуковића, разгледао сталну поставку, између осталог и „Румунску собу“, у Етнолошком одељењу, као и изложбу радова Рајне Крул у Салону.

Како је информисано, Народни музеј Зрењанин и музејске установе у Румунији имају могућности за заједничке пројекте које би финансирала Европска унија.

Градоначелник Чедомир Јањић је претходно приредио пријем за амбасадора Румуније у Плавом салону.

Гост и домаћин су се задржали у једночасовном разговору, а потом су се обратили јавности.

Како је оцењено, односи Зрењанина и градова у Румунији су, за-

Градоначелник Јањић и амбасадор Бану са директором Вуковићем

иста, пријатељски и постоји могућност конкретизовања досадашње сарадње на многим пољима. Посебно је значајно унапредити привредну сарадњу и развити инвестиције.

На данашњем састанку разго-

варали смо и о подршци коју Румунија пружа Србији на путу ка Европској унији, а такође, било је разговора и о заједничким пројектима који ће се у наредном периоду реализовати – рекао је Даниел Бану. Исто тако, разговарали смо и о по-

зицији румунске националне мањине овде у Зрењанину и остваривању њихових права, како верских, тако и оних који се тичу њиховог образовања. Састанак је био веома конструктиван и својеврсан увод за следећи сусрет на коме ће се разговарати о конкретним корацима.

Указавши на досадашњу добру сарадњу са Републиком Румунијом, градоначелник Јањић је истакао да је заједничка намера да се унапреди привредна сарадња.

Ми немамо инвеститора из Румуније, ни привредника из те земље који је нашао интерес да дође у Зрењанин, а то ће управо и бити оно на чему ћемо радити – рекао је Чедомир Јањић. Надам се да ћемо већ у септембру организовати поновни сусрет, у проширеном саставу, са привредним стручњацима из Румуније и нашег града. То ће бити прилика за промоцију Зрењанина, индустријске и слободне зоне, али и све оно што би Град могао да понуди заинтересованим инвеститорима из Румуније. Бранка Јајић

„Ambassador of Romania Daniel Banu visited Zrenjanin. There is some good spirit in the Zrenjanin museum”, Zrenjanin Nr. 3286, July 31st 2015, p. 17.

RECENZII, PREZENTĂRI DE CARTE

ADRIAN ANDREI RUSU, RÂȘNOV – ARX SUPREMA, EDITURA MEGA, CLUJ-NAPOCA, 432 P.

Cei din breasla arheologilor știm foarte bine că în majoritatea instituțiilor de profil, fie ele institute de cercetare, universități sau muzee, restanțele în ceea ce privește valorificarea cercetărilor arheologice sunt multe și perpetuate de mai multe decenii. Motivele sunt multe și variate. Cel mai trist aspect este pierderea informațiilor în timp, ceea ce face ca aceste cercetări să fi fost făcute în zadar. Numărul mare de săpături cu caracter preventiv, efectuate în ultimele două decenii în contextul lucrărilor de infrastructură de amploare diferite (autostrăzi, centuri ocolitoare, zone industriale etc.), dar și a reabilitărilor unor centre istorice au făcut ca situația să devină și mai dramatică. Trebuie să admitem totuși că ele uneori reprezintă ocazii unice de cercetare, solicitările neîncetate de noi lucrări fac însă ca arheologii să nu mai aibă timp și de publicarea rezultatelor, iar depozitele instituțiilor de profil, muzee în special, să se transforme în „cimitire” de piese de patrimoniu, uitate după recuperarea lor. Responsabilitatea valorificării, atât științifice, cât și în rândul publicului mai larg, trebuie să fie comună, a arheologului, și a instituției organizatoare deopotrivă.

Recent a văzut lumina tiparului monografia arheologică mult așteptată a uneia dintre cele mai complexe cetăți din România, cu o suprafață de 15.282,66 m², un important punct de atracție turistică din Țara Bârsei¹. Ridicată pe o culme aflată la 150 m deasupra orașului Râșnov, între Brașov și Bran, ansamblul fortificat este compus din clădiri cu diferite destinații, construite pe parcursul a trei veacuri, între sec. XIV-XVII. Cercetarea unui monument presupune o abordare pluridisciplinară și de cele mai multe ori este inevitabilă depășirea limitelor cronologice între care se încadrează arheologul prin specializarea sa pe anumite perioade istorice. Arheologii medievaliști nu de puține ori sunt nevoiți să își îndrepte atenția și asupra unor etape constructive mai puțin vechi, ne-arheologice și care nu sunt considerate neapărat a fi de mare interes. Într-o normalitate pe care ne-o dorim toți,

s-ar forma o echipă de profesioniști cu diferite specializări, de prea puține ori se întâmplă însă să se acorde atenția cuvenită, profesională și financiară deopotrivă, monumentelor aflate în restaurare. În cazul de față ni se dezvăluie și povestea modalității în care un monument valoros ajunge să fie manipulat după legile proprii ale unui beneficiar infatuat, fără consecințe legale din cauza distrugerilor provocate de acesta. Întâmplarea cu siguranță nu este unică.

Informațiile pe care ni le oferă reputatul arheolog și istoric Adrian A. Rusu se desfășoară pe 430 de pagini, din care ilustrația color și de bună calitate reprezintă aproape o sută de pagini. Unele capitole nu ne sunt pe deplin necunoscute, căci au mai fost discutate anterior, sub forma unor articole sau problematice în cadrul cărților-sinteză publicate de autor, aspect pe care nu omite să-l menționeze în monografie².

În cadrul primului capitol, intitulat *Parcursuri vechi și realități triste*, sunt trecute în revistă problematicele legate de interpretarea datelor istorice și arheologice privind cetatea Râșnovului, istoria ei și a cercetării arheologice din incinta cetății. Cel din urmă subcapitol dezvăluie aspecte ale unei „boli cronice” de care au suferit cam toate muzeele înainte de anii '90, dar și după, anume ignorarea materialelor arheologice medievale, ele neservind ideologia comunistă referitoare la istoria națională, ignoranță care a continuat apoi din cauza lipsei specialiștilor medievaliști, o problemă încă actuală, dacă ne uităm la numărul arheologilor din întreaga țară, specializați pe cercetarea Evului Mediu. Un alt simptom al acestei „boli” este neglijarea evidenței, inventarierea fiind și în prezent, în perioada

¹ Cetatea a servit ca scenă pentru filmul *Nemuritorii* regizat de Sergiu Nicolaescu în anii '70.

² Adrian A. Rusu, *Capela din Cetatea Râșnovului* (jud. Brașov). Reinterpretarea unui monument arheologic. (Imola Kiss, Péter L. Szöcs), *Arhitectura religioasă medievală din România*, Satu Mare (1999), 60-75; *Idem*, Locuirea târzie din interiorul cetății Râșnovului. *Concepte și tehnici de restaurare*, București (2000), 77-94; *Idem*, Identitate refuzată: satul dintre ziduri. Locuirea târzie din interiorul cetății Râșnovului (jud. Brașov). (Idem), *Investigări ale culturii materiale medievale din Transilvania*, Cluj-Napoca (2008), 305-334; *Idem*, Turnul cu muchie în ax al Cetății de sus a Râșnovului și vechile sale dotări. *Ars Transilvaniae* XXV (2017), 97-118.

marilor șantiere preventive soldate cu zeci de mii de piese arheologice și care țin arheologii în teren cu lunile, o adevărată provocare.

Capitolul II. *Componentele arhitectonice* și de utilitate reprezintă cea mai importantă parte a monografiei, ocupând 150 de pagini. Cetatea Râșnov a fost cercetată în mai multe etape. În anii '70 (mai exact cinci campanii în anii 1971-1973, 1976 și 1980) s-a trasat un număr de opt secțiuni de către Florea Costea, concentrate în special pe suprafața cetății de jos, locul de amplasament al fortificației dacice care se afla în centrul interesului arheologului. Investigarea - cetății medievale de această dată - a fost reluată în perioada 1998-2014. Între 1998-2001 săpăturile au fost conduse de Adrian A. Rusu, după acest an cercetările fiind încredințate Danielei Marcu Istrate³. Conform autorului, anii 1998-1999 au fost cei mai consistenti, fiind deschise 46 de secțiuni, apoi încă șase în 2000, două secțiuni și mici sondaje în 2001. Au urmat ani cu masive intervenții fără supraveghere arheologică, urmate de procese judiciare legate de intervențiile de restaurare și amenajare derulate sub patronatul celui care a concesionat cetatea, Alberto Drera. Din 2009 au fost reluate cercetările arheologice sub conducerea lui Adrian A. Rusu, în 2011 și 2014 rezumându-se la supravegherea arheologică a lucrărilor legate de instalațiile electrice, respectiv a traseului telefericului prevăzut a fi construit. Supravegherile au continuat și în 2019-2021, fără să se mai facă cercetări arheologice propriu-zise. Era de dorit întocmirea planului integral al săpăturilor, cu toate suprafețele cercetate de domnia sa sau alți responsabili științifici. Lipsa consecvenței în denumirea secțiunilor este de asemenea un minus, ele fiind marcate atât cu numere arabe (perioada 1998-2000), cât și romane (2002, 2005⁴, 2010) sau chiar nedenumite (p. 48, fig. 15).

Aflăm în acest capitol că cetatea medievală a fost construită, ca multe altele, pe locul de amplasament al unei fortificații mai vechi, în cazul de

față Cumidava dacică, care dispunea de cel puțin două valuri de pământ care închideau promontoriul dinspre nord-est. Autorul contestă existența vreunui zid de piatră din această perioadă și nu are argumente arheologice nici pentru susținerea unei faze de fortificații din perioada preistorică, așa cum s-a crezut până acum, fiind confirmat însă un orizont de locuire neolitic. Se pare că valul dacic interior a fost reutilizat în Evul Mediu, construindu-se peste el curtilele Cetății de jos. Un al treilea posibil val ar fi fost distrus după realizarea filmului istoric de sub regia lui S. Nicolaescu, în scenele căruia acesta încă se distinge.

O primă fază a cetății medievale consta parțial sau integral, fără să poată afirma autorul cu siguranță, din elemente de fortificare de tip val cu palisadă și șanț, prea puțin evidențiate arheologic, fiind prudent avansată o încadrare cronologică în secolul al XIII-lea. Săpăturile arheologice au adus la lumină și două varnițe, folosite în prima fază de edificare a cetății de piatră. Una dintre ele a fost interpretată în trecut ca fiind o cisternă. Se deosebește calitatea mortarului folosit în această primă etapă: un mortar unitar cu var bine topit. Zidul de incintă dispunea de o bază lătită, consolidată și de valul antic în care a fost săpat și refăcut în perioada medievală, contraforturile lipsind cu desăvârșire. Această configurație a curtinelor este socotită de autor drept dovadă pentru o datare la începuturile arhitecturii militare gotice în Transilvania, în secolul al XIV-lea, cu toate că în sinteza de castelologie contrafortul nu a fost considerat drept un element arhitectural cu valoare de datare, fiind utilizat încă din secolul al XIII-lea, în cazul în care configurația terenului și calitatea mai slabă a mortarului o cereau⁵. Incinta inițială cuprindea doar partea estică, platoul promontoriului, culmea stâncoasă din partea vestică fiind înglobată într-o etapă următoare. Modul de construcție a zidurilor, dispunerea asizelor, structura lor și măsurătorile relevă detalii privind lucrul în etape sezoniere cronologic apropiate, determinate de o serie de factori, precum disponibilitatea materialului de construcție, a forței de muncă și alte împrejurări subiective, despre care nu dispunem date documentare din moment ce nici măcar momentul construirii cetății nu ne este dezvăluită de sursele scrise. Se distinge totuși o cezură mai evidentă, evidențiată atât în traseul nordic, cât și sudic al incintei cetății inferioare, ce permite interpretarea că, inițial, perimetrul acesteia a fost mai restrâns.

³ Sau mai degrabă doar 2005? Într-unul din articolele semnate de Adrian A. Rusu se menționează preluarea săpăturilor de către Daniela Marcu Istrate în 2001. Adrian A. Rusu, *Identitate refuzată ...*, 305. În baza de date a Repertoriului Arheologic Național am găsit un raport arheologic doar pe anul 2005, întocmit de responsabilul științific, Angel Istrate, din care reiese că au fost trasate zece secțiuni în partea de NE a Cetății de sus, în dreptul încăperilor adosate zidului de incintă. Angel Istrate, Râșnov, jud. Brașov, punct: cetatea Râșnov, *CCA - campania 2005*, București (2006), 286-287. Pentru perioada 2002-2004, 2006-2010, 2012-2014, 2019-2021 nu mai există rapoarte publicate în CCA.

⁴ În plan sunt totuși marcate suprafețe cercetate (de autor?) în 2005, fără vreo denumire a secțiunilor (p. 48, fig. 15).

⁵ Adrian A. Rusu, *Castelarea carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII-XIV)*, Cluj-Napoca (2005), 152.

Din cauza distrugerii elevațiilor, dar și a refacerilor și restaurărilor, stabilirea înălțimii incintei este imposibilă. Lipsesc și elementele arhitectonice de apărare, cu excepția poate a unei gropi de bârne, care ar semnală existența unui drum de strajă de lemn pe interiorul curtinei. O asemenea amenajare făcea posibilă, într-o fază mai târzie, accesul la nivelul etajului Turnului Bători. Absența vreunei dovezi privind un coronament crenelat al zidurilor, punctează autorul, nu susține neapărat inexistența acestei soluții aproape de nelipsit în arhitectura de apărare, așa cum s-a afirmat într-o lucrare mai veche.

Cercetarea Cetății de sus s-a prezentat mult mai anevoioasă datorită configurației terenului dat de vârful stâncos, dar și din cauza intervențiilor ulterioare. În lipsa unei stratigrafii arheologice, observațiile s-au limitat în special la structura zidurilor. Traseul incintei superioare, care prezintă o gâtuire, dar și grosimea diferită a zidurilor și modul de racordare a turnurilor, sugerează o construcție în mai multe etape, în urma cărora au rezultat aici două „insule de locuire delimitate de o cale de acces”. Important de amintit este faptul că această incintă, spre deosebire de cea de jos, a fost întărită în punctele vulnerabile cu contraforturi. Această diferență constructivă poate fi nu atât de ordin cronologic, cât structural, zidurile fiind construite direct pe marginea stâncii.

Cetatea era prevăzută inițial cu un total de cinci turnuri, din care trei îndeplineau și rolul de porți de acces. Neglijat de cercetările mai vechi, un turn gotic, denumit astfel pe baza ancadramentului din prima fază de funcționare, se dovedește a fi „vechea inimă” a cetății, poziționată în colțul de nord-vest al Cetății de jos, un punct ce asigura o vizibilitate bună către căile de acces ale cetății. Săpăturile arheologice au arătat faptul că acest element constructiv a fost realizat după o reînălțare a incintei de nord, cândva în perioada 1350-1450. Turnul păstra în tencuiala interioară amprente ce sugerează amenajări ale pereților cu lambriuri, dar și cu țesături. Podelele de lut bătut, patru niveluri la parter, aveau o substructură de bolovani de râu, respectiv erau așezate pe grinzile de lemn ale planșelor la etaj. Turnul a suferit o refacere majoră spre finalul secolului al XVI-lea, moment în care intrarea inițială cu ancadrament de piatră a fost zidită, iar parterul umplut și supraînălțat a primit un nou gol de acces dinspre Cetatea de sus. Ilustrațiile turnului includ o serie de reconstituiri grafice pe etape de evoluție, fără încadrare cronologică însă și la o scară mult prea mică pentru a putea fi citită legenda alăturată. Alături apare și o a doua propunere de refacere,

mult prea simplistă, care nu valorifică rezultatele cercetărilor, în opinia arheologului (p. 114, fig. 7).

Turnul Bători, menționat în istoriografia săsească cu denumirea de turn vechi, a făcut parte tot din zestrea inițială a cetății. Modificat și supraînălțat ulterior, pare să dateze tot din secolul al XIV-lea. Servea ca acces carosabil din direcția estică, fiind prevăzut conform urmelor din zidărie, cu o hersă. La primul etaj dispunea de un acces pietonal dinspre drumul de strajă al curtinei nordice.

Celelalte două porți, dintre care una carosabilă și străjuită de un posibil turn ale cărui urme au fost detectate arheologic, a doua pietonală, au fost amplasate pe traseul curtinei nordice a Cetății de jos, servind drept căi principale de acces dinspre așezarea de la poalele cetății. Ambele au fost obturate cândva spre finalul secolului al XVI-lea sau imediat după.

Accesul carosabil din Cetatea de jos înspre incinta de sus, se făcea prin poarta de sub Turnul armelor, în fața căreia, spre est, s-a construit în secolul al XVI-lea o barbacană. Turnul dispunea, cel puțin în faza inițială, și de o gură de lup.

Al cincilea turn discutat la dotările inițiale ale cetății cu astfel de elemente este Turnul gărzii, din dreptul vechii intrări pietonale din extremitatea vestică a Cetății de sus, care însă nu este marcat în planul furnizat la acest subcapitol (p. 87, fig. 11), dar nici pe celelalte planuri publicate în volum. Lipsesc aici și imaginile fotografice. Aflăm din descriere că el a fost precedat de curtea careia i-a fost atașată, lipsa cercetărilor de parament fac însă imposibilă o datare mai precisă.

Subcapitolul *II.3. Reînnoirile generale din secolele XVI-XVII* tratează evoluția planimetrică a cetății începând cu secolul al XVI-lea, un moment de generalizare a inovațiilor în arhitectura militară cauzată de răspândirea armelor de foc. Aparent și datorită sprijinului princiar (Ioan I și II Szapolya), o serie de noi elemente constructive și-a făcut apariția. Turnul armelor va fi întărit acum cu o barbacană, iar zidul dintre cele două incinte va fi și el dotat cu un turn de artilerie poligonal, a.n. Turn cu muchie în ax orientat spre incinta Cetății de jos, curtea fiind adaptată noilor cerințe prin supraînălțarea ei. Autorul consideră, pe baza observațiilor arheologice, că este posibil să se fi recurs în paralel la demantelarea curtinei Cetății de jos, obținându-se astfel material de construcție pentru realizarea noilor elemente. Curtea sudică a Cetății de sus a fost construită în mai multe etape, pe o fundație mai veche, ea fiind apoi întărită cu Turnul triumfiular și Turnul cu platformă. Traseul nordic al curtinei Cetății de sus a suferit și el modificări.

Zidul a fost dublat spre nord, între cele două incinte apărând case, cu regimul de înălțime stabilit în așa fel încât să permită montarea nelipsitului drum de strajă la paramentul interior. Spre vest de Turnul gotic apare acum Turnul adosat, urmat de Turnul cuplat. Conform observațiilor, curtea exterioară ar fi fost construită ulterior, Turnul fiind apoi extins și el către nord. Aici s-a păstrat urma unui horn cu orificiile de racordare a două instalații de încălzire de la etajele superioare, iar alăturat s-a identificat culoarul de acces boltit al unei latrine. Șirul turnurilor continuă cu cel botezat „mic”, prevăzut cu ferestre de tragere. Se revine la Turnul gărzii, prezentat și în capitolul precedent, accentul fiind pus acum pe transformările ulterioare. De data aceasta două detalii arhitecturale, precum gura de tragere în formă de gaură de cheie întoarsă și relieful cu semilună, ne sunt ilustrate în detaliu (fig. 16), ilustrația mașiculației către care se face trimitere nu conține însă și turnul în discuție. Astfel că nici acum nu suntem pe deplin lămurii care încăpere din ansamblul cetății poartă acest nume. „Baza de turn” (p. 76) de dimensiuni mari (7x7 m), comparabile cu cele ale turnului gotic, menționată în subcapitolul precedent în continuarea descrierii Turnului gărzii, ar putea fi identificată în plan cu „Turnul fără nume” sau „fără identitate” căreia, sub această denumire, nu i-a fost dedicată vreo descriere.

O a doua barbacană, denumită convențional „mică”, flanchează extremitatea vestică a cetății, fiind străpuns de două accesuri pietonale, cea nordică realizată într-o perioadă târzie.

Interpretările privind o serie de alte detalii și soluții arhitecturale, precum coronamentul, drumurile de strajă, gurile de tragere etc., sunt mult îngreunate de intervențiile asupra paramentelor, începând cu amenajările din timpul filmărilor peliculei *Nemuritorii* și până la restaurările și pseudo-restaurările mai vechi sau mai recente. În dreptul Barbacanei mari se pare că a existat un drum de strajă etajat. Revenim puțin la Turnul cu muchie în ax pentru a aminti zestrea decorativă și marcasele votive de pe paramentul lui. Cu totul deosebite sunt capetele în consolă, distruse din păcate în timp. Unul dintre acestea, realizat din cărămidă și păstrat doar fragmentar, a fost descoperit arheologic (p. 166, fig. 6). Nu putem să trecem pe lângă o altă bijuterie arhitecturală din zestrea cetății: un ancadrament din lemn în stil gotic (p. 96, fig. 24), o componentă care se numără printre puținele de acest tip, dată fiind perisabilitatea materialului, având analogii la Rupea și Cislădie. El a fost însă, din nefericire, descoperit demontat din locul său,

fără să existe vreo mărturie sau documentare privind amplasamentul său original. Actul de distrugere se înregistrează, desigur, în perioada administrării arbitrar a lui A. Drera.

Subcapitolul II.5. Târgul dintre ziduri (sau nedrept numita „cetate țărănească”) este o pledoarie pentru reconsiderarea vechilor clișee de interpretare și a impropriei denumiri de „cetate țărănească”. După cum ni se dezvăluie pe parcursul cărții, în secolul al XVI-lea s-a produs o schimbare în funcționalitatea cetății, sau cel puțin a anumitor părți, schimbări care în mod evident au declanșat o serie de noi soluții constructive. În timp ce Cetatea de Jos își pierdea treptat din importanță (o dovadă în acest sens este Turnul Bători, părăsit, conform unui tezaur monetar, după 1613), Cetatea de Sus a fost radical transformată, născându-se în incinta sa un adevărat târg. Cauza acestor modificări a fost pericolul otoman și războiul civil intern, populația fiind nevoită să se refugieze (locuirea continuă totuși și în jurul bisericii parohiale a târgului de la poalele cetății). Atacul turcilor din 1421, soldat cu incendierea completă a Râșnovului, urmat de alte două incendii în 1455 și 1513, a determinat luarea unor măsuri de siguranță. Faptul că locuirea din cetate a fost una cu caracter permanent după această ultimă dată este dovedit de existența unor clădiri publice, precum Casa Sfatului (*Hausrat*), care avea și o cameră de tezaur, denumită camera cheilor? (*Schlüssel Rahm*). Locuința preotului (*Pfarrstube*), mai târziu turnul preotului (*Naye Thuren*), amplasat în vecinătatea imediată a locuinței îngrijitorului cetății, continuă șirul acestor case destinate folosirii de către anumite personaje publice, căci comunitățile aveau obligația de a asigura locuința preotului, rectorului de școală, clopotarului, așa cum reiese din documentele acelor vremuri. Autorul socotește o cifră de minim 400 de oameni, totalitatea populației săsești a Râșnovului în secolul al XVI-lea.

În mod sigur existau și alte dotări cu funcționalități precise, aflate în folos comun, precum cuptorul de lângă Turnul Preotului. Știm prea puține despre asemenea instalații de copt, mai ales în spațiul urban. Ele au fost descoperite arheologic sau menționate documentar în cadrul mănăstirilor, cetăților sau castelelor/reședințelor nobiliare. Nu știm dacă ele existau, în mod similar cu Occidentul medieval, și în orașe, fiind folosite la comun de comunitate sau dacă constituiau un privilegiu seniorial, așa cum arată din nou analogiile din vest. Exemplul de la Râșnov pare a fi unul din categoria cuptoarelor comunitare, el fiind amplasat adosat Turnului Preotului, un element din Cetatea de sus care se datează din perioada funcționării

acestei incinte asemenea unui târg. Din păcate nu ni se furnizează multe detalii referitoare la acest element, precum structură, date sau imagini. Cu toate că autorul deplânge faptul că istoria lui a fost „pe nedrept neglijată”, motivele nu ne sunt dezvăluite.

Documentele amintesc și de încarcerarea unui personaj, fără să aflăm însă, nici din sursele scrise, nici din investigațiile arheologice, care ar fi fost spațiul sau spațiile cu asemenea destinații.

Autorul face și o analiză a distribuției spațiale a locuințelor. Astfel, aflăm că locuirea era concentrată în mijocul Cetății de Sus și era împărțită în două insule. Cea dinspre vest era mai mică și dispunea de un minim de 10 case, a doua, din partea estică, s-a dezvoltat în jurul vârfului stâncos pe care era amplasată capela comunității și număra cel puțin 33 de locuințe, aranjate în așa fel încât să permită accesul spre capelă. Între cele două insule trecea drumul carosabil de acces dinspre Barbacana Mare și Turnul Armelor, realizat, în cea mai mare parte, prin nivelarea stâncii. În punctul sudic dintre cele două insule, drumul se bifurca, în dreapta ocolind insula vestică, iar spre est delimitând dinspre sud insula mai mică, ajungând, în limita estică a Cetății de sus, în a.n. piață a târgului, care servea și ca loc de întoarcere pentru căruțe. Circulația carosabilă era completată printr-o serie de pasaje pietonale.

Casele aveau dimensiuni variate, de la 7,4 m² la 40 m², cele mai frecvente fiind cele cu o suprafață de aproximativ 17 m². Construite din piatră și bârne de lemn, acoperirea lor se realiza cu țigle de diferite forme (au fost stabilite trei tipuri: plane, în formă de solz și ascuțite). Podelele erau amenajate pe stânca nativă nivelată, completată cu cărămizi fragmentare și pietre de râu sau se realiza o dușumea de scânduri susținută de grinzi. În marea lor majoritate, locuințele dispuneau de sobe (de cahle) amplasate la etajul lor, spațiul destinat locuirii, parterul având funcții utilitare (atelieri, depozite). Datele documentare fac referire la o locuință a sticlarilor. Prezența acestor meșteșugari a jucat probabil un rol important în alegerea modalității de închidere a ferestrelor unora dintre case cu ochiuri de sticlă. Asemenea piese se regăsesc printre materialele arheologice recuperate pe parcursul cercetărilor. Câteva detalii arhitecturale trădează aspecte ale iluminatului artificial. Este vorba despre mici nișe amenajate în pereții încăperilor, cu partea superioară închisă în unghi ascuțit, unde erau amplasate opaițe și sfeșnice.

Din perspectiva topografiei sale, Cetatea de sus apare deci ca un oraș în miniatură, un târg fortificat, căile de acces împărțind incinta în insule divizate la

rândul lor în loturi cu case, ateliere, nelipsite fiind, așa cum s-a văzut, nici clădirile publice sau religioase. Instalațiile de drenaj, sub forma unor canale sau tubulaturi, asigurau evacuarea apei pluviale. Alimentarea cu apă potabilă se făcea de la izvoarele înconjurătoare, fântâna cetății fiind finalizată abia în 1640. Latrinele erau și ele nelipsite, sesizate mai ales în dreptul turnurilor sub forma unor „goluri care nu duceau nicăieri”. Micile anexe construite din lemn erau amplasate pe console montate în paramentul exterior al zidurilor.

Locuirea intensă, cu un început mai modest, caracterizat probabil prin construcții în lemn în secolele XIV-XV, s-a întins pe o perioadă de trei secole (sec. XVI-XVIII), finalul fiind marcat de reprimarea răscoalei curuților. După această dată, spațiile vor fi folosite doar pentru depozitarea alimentelor (grâne și slănină), fenomen comun în această perioadă tuturor bisericilor fortificate săsești. Încetarea folosirii permanente a locului este confirmată și de ruina caplei în primele decenii ale secolului al XIX-lea, în urma unui cutremur produs în anul 1802, care a contribuit, pe lângă cauzele politice invocate mai sus, la părăsirea locului.

Subcapitolul II.6. *Capelele din cetate* face analiza a două construcții ecleziastice din incinta cetății. Prima din punct de vedere cronologic, se regăsea în incinta Cetății de jos și a fost cercetată în mai multe campanii. Autorul trece în revistă rezultatele investigației arheologice efectuată de Florea Costea între anii 1972-1976, corectând apoi interpretările acestuia, dovedite a fi eronate în urma realizării unor verificări arheologice a ruinelor caplei. Spre deosebire de Florea Costea, Adrian A. Rusu datează construcția caplei în secolul al XIV-lea, ea având unele caracteristici ale stilului gotic. Din nefericire, pietrele profilate lipsesc cu desăvârșire din inventarul arheologic al caplei, un posibil argument pentru luarea în calcul a posibilității stopării lucrărilor de construcție a edificiului de cult. Înhumările târzii din jurul caplei (incomplet cercetate și documentate de-a lungul timpului, la care se adaugă și suspectate acte de profanare din timpul procesului de restaurare și amenajare a cetății), par să susțină o asemenea ipoteză. Totodată, autorul propune identificarea caplei cu o anumită biserică cu hramul Sf. Gheorghe care figurează în tradiția locală. Se fac și alte îndreptări față de vechile informații, precum planimetria absidei, forma mesei altarului, structura arcului de triumf, golul de acces, trăgându-se concluzia că edificiul nu era nicidecum de rit oriental, așa cum se afirmase înainte. O cisternă descoperită în corul caplei s-a dovedit a fi de fapt

o varniță. Ruinele capelei nu au scăpat nici ele de intervențiile brutale și lipsite de o asistență arheologică din timpul „restaurărilor” patronate de mult criticatul concesionar al cetății. În urma unor verificări ulterioare, dorindu-se revenirea la substanțe originale în locul unor zidării nou construite cu scopul de a marca planul capelei, s-a constatat că zidăriile originale au fost scoase integral, iar noile ziduri nici măcar nu au fost terminate.

Capelei din Cetatea de jos, legată de o primă etapă de funcționare a fortificației, i-a urmat o alta, construită de data aceasta pe vârful stâncos din incinta Cetății de sus, cu o perioadă de funcționare ce poate fi plasată în intervalul secolelor XVI-XVIII. Este vorba de o construcție de dimensiuni reduse (3/4,7 m lățime și peste 5 m lungime), cu plan neregulat și podea de cărămidă pătrată. Se știe că acoperișul original, din șindrilă, a fost schimbat în jurul anului 1766 cu unul de țigle. După nici șaiszeci de ani, ea era deja ruinată, posibil și în urma unui cutremur. Reconstituirea grafică tridimensională, suprapusă peste o imagine reală a locului de amplasament (fig. 6), ajută cititorul în a-și imagina cum ar fi arătat această zonă a cetății. Reconstituirile grafice 3D integrale și bine documentate ale unor cetăți, biserici sau așezări, care să permită o mai bună și mai facilă înțelegere din partea nespecialiștilor, rămân în continuare un deziderat al cercetării.

Continuăm prezentarea cu cercetarea drumurilor de acces în cetate, studiu semnat de Oana Toda (*II.7. Reconstituirea unui peisaj istoric: rețeaua rutieră a cetății*)⁶, care adaugă un plus de valoare monografiei. Studiarea spațiului istoric înconjurător, aparținând din punctul de vedere al tematicii, cât și al metodei de cercetare, mai degrabă subdisciplinelor de arheologia peisajului sau geografiei istorice, aduce informații complementare extrem de valoroase. Din fericire, în ultimii zece ani în special, acest tip de cercetare a câștigat teren și la noi, cu o întârziere de aproape jumătate de secol față de Occident, unde a apărut în anii '70 ai secolului trecut. Investigarea căilor de acces s-a făcut nu doar din punct de vedere documentar și cartografic, ci și prin cercetare de teren, fiind efectuate chiar și două sondaje arheologice. Urmele lăsate de osiile carelor trădează intensitatea traficului care s-a desfășurat pe pantele din jurul cetății. Au existat două rute principale spre cetate, una care este în uz și în zilele noastre și care duce la poarta de sud a cetății, iar cealaltă, cu o deviere spre nord-vest,

asigura accesul prin Turnul Bători. Ele sunt completate de alte trasee care făceau legătura cu târgul de la poalele dealului sau alte căi de comunicare principale. Studiul este extins și asupra mijloacelor de transport medievale.

Capitolul *III. Analiza materialului arheologic* recuperat este cel puțin la fel de importantă, reprezentând în general o muncă lentă, întinsă ca timp și îngreunată sau întârziată de cele mai multe ori de lipsa restaurării, a desenării și a fotografierii pieselor. Cei care se apleacă asupra publicării culturii materiale știu foarte bine că întocmirea documentației grafice a inventarului arheologic cade și ea, de multe ori, din lipsă de personal, tot în sarcina arheologului. Adrian A. Rusu a ales să prezinte inventarul arheologic de la Râșnov pornind de la criteriul funcțional, fără a ține cont de materia primă din care au fost ele confecționate, o sistematizare care se dovedește a fi cea mai logică. Ele au fost împărțite în 14 categorii: 1. Urme de ateliere; 2. Podoabele și accesorii vestimentare; 3. Unelte; 4. Vasele și recipientele metalice, din sticlă și os; 5. Metalele pentru construcție și accesorii de mobilier; 6. Mijloacele de transport și harnașamentele; 7. Armele; 8. Piese și componente de piese neidentificate; 9. Sticlăria și ceramica de construcție; 10. Sobe și cahle din cetate; 11. Piese ceramice speciale; 12. Vesela ceramică; 13. Materiale organice; 14. Monede și tezaurul Turnului Bători. La interpretarea a două grupe de artefacte au fost cooperați alți doi specialiști, Anamaria Gruia pentru cahlele de sobă și numismatul Francisc Pap în cazul monedelor.

Capitolul *IV. Bibliografia istorică a Râșnovului*, semnată din nou de Oana Toda, este un capitol final extrem de util, însumând toate titlurile care au ca subiect Râșnovul, indiferent de perioada istorică abordată sau de disciplină.

Nu în ultimul rând, *Indicele general* este un instrument de lucru de nelipsit la un asemenea volum de informații, pus la dispoziția cititorului pentru a facilita căutările după nume proprii și de localități.

La finalul parcursului nostru punctăm cele mai importante concluzii la care a ajuns autorul, dintre care pe primul loc se află cea legată de funcționalitatea cetății și de constructorii ei. Definită în istoriografia mai veche drept cetate țărănească sau cetate de refugiu, cu antecedente teutone, se pare că ea urmează totuși traseul obișnuit al edificării cetăților de anumite categorii ale elitelor, lucru demonstrat și de evoluția planimetrică care a cuprins și un donjon și o capelă, fără să avem însă informații precise în privința debutului ei. Punând

⁶ Studiul a fost publicat anterior în limba engleză, fiind aici completat, în special la nivelul aparatului critic.

începuturile teutone sub semnul întrebării, autorul consideră că cetatea a fost mai degrabă una regală (legată de organizarea comitatului Braşov la 1288) sau nobiliară (e vorba de greavii locali cu aspiraţii politice şi nobiliare care au ales să se alieze cu opozanţii regelui Carol Robert de Anjou). Datele istorice, din păcate, sunt deosebit de lacunare în privinţa apariţiei cetăţii. Cert este că din secolele XIV-XV, în Cetatea de sus îşi fac apariţia casele de locuit, ajungând la final la un număr ce depăşeşte 80, caracterul lor nefiind nicidecum temporar, folosite doar în caz de asediu, ci permanent, aşa cum dovedeşte modul de amenajare, dotările utilitare şi, nu în ultimul rând, artefactele descoperite. Pe parcursul secolului al XVI-lea Cetatea de sus a fost ocupată sistematic, survenind în paralel abandonarea Cetăţii de jos, a cărei rost se reduce astfel la un *Vorburg/Vorhof* sau *Burrgarten* (o curte sau grădină a cetăţii). Denumirea propusă de Adrian A. Rusu este cea de târg fortificat. Aşezarea de la poalele cetăţii apărea menţionată ca atare deja la 1427, ca urmare, în mod firesc, populaţia ei şi-a continuat deci în secolul al XVI-lea traiul de târgoveţi printre zidurile cetăţii unde s-au retras în faţa pericolului care le ameninţa viaţa. Revenind la mai vechea categorisire în tipul „cetăţilor ţărăneşti”, dacă în studiul publicat în 2008 Adrian A. Rusu mai acceptă în dreptul Râşnovului termenul de „cetate comunitară”, în monografia dedicată cetăţii

nu mai reia această formulă şi optează pentru cel de „târg fortificat”, mult mai potrivit în opinia domniei sale. Datorită apariţiei elementelor noi de apărare începând cu secolul al XVI-lea, pentru Cetatea de sus se mai propune şi termenul de *castel*, care apare în varianta sa germană (*Schloss*) într-un document din 1752.

Încheiem prin a felicita autorul pentru publicarea acestui valoros volum monografic pentru cercetarea arheologică medievală din România în general şi pentru castelologie, în mod special. Editura Mega merită să fie amintită pentru calitatea tiparului, pentru profesionalism şi pentru sprijinul constant manifestat faţă de cercetarea istorică şi arheologică. Sperăm că şi cetatea Rupea, de asemenea cercetată de arheologul Adrian A. Rusu, va avea parte de o prezentare similară în viitorul apropiat. Pornind de la faptul că cetăţile au beneficiat rareori de o cercetare amplă şi de regulă doar datorită unor proiecte de restaurare mai mult sau mai puţin reuşite, monografiile ştiinţifice moderne, cu informaţii aduse la zi, sunt puţine şi ele. Iată că literatura de specialitate s-a îmbogăţit cu un titlu de referinţă. Parcurgerea acestor pagini a fost făcută cu o deosebită plăcere şi nostalgie, fiind acompaniată de crâmpielele de amintiri din timpul primei „Tabere de castelologie”, totodată şi prima practică arheologică a subsemnatei, alături de mulţi foşti şi actuali colegi îndrăgiţi.

Zsuzsanna Kopeczny
Muzeul Naţional al Banatului
e-mail: zsuzsakopieczny@gmail.com

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE/ ABREVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES

- I ACIEBSEE – Actes du premier Congrès International des études balcaniques et sud – est européens, Sofia, 1969.
- II ACIT – Actes du IIe Congrès International de Thracologie, București, 1980.
- AAA – Athens Annals of Archaeology, Atena.
- AAH – Acta Archaeologica Hungaricae, Budapesta.
- AAR – Analele Academiei Române, București.
- AAWG – Abhandlungen der Akad. D. Wissenschaften in Göttingen. Phil-hist Kl. Göttingen
- AArchR – Analecta Archaeologica Ressorviensia, Rzeszów.
- ACL – Acta Centri Lucusensis, Centrul de Studii DacoRomanistice Lucus, Timișoara
- ACMIT – Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secția pentru Transilvania, Cluj.
- ActaAntiquaHung – Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta.
- ActaArchCarp – Acta Archaeologica Carpathica, Cracovia.
- ActaArchHung – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta.
- ActaArchKopenhaga – Acta Archaeologica, Copenhaga.
- ActaHartghitensia – Acta Harghitensia, Miercurea Ciuc.
- ActaMN (AMN) – Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.
- ActaMM – Acta Moldaviae Meridionalis, Vaslui.
- Actes du VIIIe Congrès... – Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Prehistoriques et Protohistoriques, Beograd, 9 – 15 septembre 1971, vol. III, Raports et Corapports, Beograd, 1973.
- ActMuz – (Din) Activitatea muzeelor, Cluj-Napoca.
- ActaMP – Acta Musei Porolissensis, Zalău.
- ActaMS – Acta Musei Septemcastrensis, Sibiu.
- ActaMT – Acta Musei Tutovensis, Muzeul „Vasile Pârvan” Bârlad.
- ActaS – Acta Siculica, Sfântu Gheorghe.
- ActaTS – Acta Terrae Septemcanstrensis, Sibiu.
- ADATTÁR – Dr. Baróti Lajos, Adattár Délmagyarország XVIII századi történetéhez, I–III, Timișoara, 1893–1896.
- AE – L'Année Epigraphique, Paris.
- AEA – Archivo Español de Arquelogia, Madrid.
- AEM – Archaeologische-Epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, Viena.
- AFB – Aktuelle Fragen der Bandkeramik, Székesfehérvár.
- AfÖG – Archiv für Kunde Österreichischer Geshichtsquellen, Viena.
- AH – Acta Historica, Budapesta.
- AICS – Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane, Sibiu.
- AIIC – Anuarul Institutului de Istorie, Cluj-Napoca.
- AIIA – Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Cluj-Napoca.
- AIO – Anuarul Institutului de Istorie Orală, Cluj-Napoca.
- AISC – Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj-Napoca.
- AJA – American Journal of Archaeology, Baltimore.
- AK – Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz.
- AlbaRegia – Alba Regia. Annales Musei Stephani regis, Székesfehérvár.
- AlbCat – Albanien. Schätze aus dem Land der Skipetaren. Ausstellung Katalog, Mainz am Rhein, 1989.
- Aluta – Aluta, Sfântu Gheorghe.
- Anale UCDC – Analele Universității Creștine “Dimitrie Cantemir”, Seria Istorie, București.
- AnaleleANTIM – Analele Asociației Naționale ale Tinerilor Istorigi din Moldova, Chișinău.
- AnB (S.N.) – Analele Banatului, Serie nouă, Timișoara.
- ANGUSTIA – Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni, Sfântu Gheorghe
- AnUA – Annales Universitatis Apulensis, Alba Iulia.
- AnUC – Analele Universității din Craiova, Craiova.
- ANRW – Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, New-York / Berlin.
- AnStUniv – Analele Științifice ale Universității “A.I. Cuza”, Iași.
- Antaeus – Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest.
- AntHung – Antiquitas Hungarica, Budapesta.
- Antiquitas – Antiquitas. Anhandlungen zur Vor- und Frühgeschichte zur klasischen und provinzial Römischen Archäologie und zur Geschichte des Altertums, Bonn.
- Antiquity – Antiquity, Cambridge, Newbury.
- Anthropozoologica – Anthropozoologica. Bulletin de l'Association l'Homme et l'Animal, Société de Recherche Interdisciplinaire, Paris.
- Anthrozoös – Anthrozoös. Journal of the International Society for Anthrozoology.
- AO, S.N. – Arhivele Olteniei, Serie Nouă, Craiova.
- AÖ – Archäologie Österreichs, Viena.
- APA – Acta Praehistorica et Archaeologica, Berlin.
- Apulum – Apulum, Alba Iulia.
- AR – Archaeologické Rozhledy, Praga.
- ArbeitsblRest – Arbeitsblätter für Restauratoren, Bamberg – Mainz.
- ArchÉrt – Archaeologiai Értesítő, Budapest.
- Argintul antic – ***, *Antique Silver from Serbia. Exhibition of National Museum of Belgrade, November*

- 1996 – January 1997 / *Argintul antic din Serbia. Expoziție a Muzeului Național din Belgrad, Noiembrie 1996 – Ianuarie 1997*, București, 1996.
- ARou – Archaeometry in Roumania, București.
- ArchAustr – Archaeologia Austriaca, Viena.
- ArchCum – Archaeologia Cumanica, Kecskemét.
- ArchÉrt (AÉ) – Archaeologiai Értesítő, Budapest.
- ArchHung – Archaeologia Hungarica, Dissertationes Archaeologicae Musei Nationalis Hungarici a Consilio Arcaeorum Academiae Scientiarum Hungaricae redactae. Budapest.
- Archivi – Archivi di Arte Prehistorica, Brescia.
- ArchJug – Archaeologia Jugoslavica, Belgrad.
- ArchKözl – Archaeológiai Közlemények, Budapest.
- ArchMéd – Archéologie Médiévale, Caen.
- ArchPolona – Archaeologia Polona, Wrocław-Varşovia-Cracovia.
- ArchRozhl – vezi, AR.
- ArhMed – Arheologia Medievală, Reșița.
- ArhMold – Arheologia Moldovei, Iași – București.
- Arheovest – Asociația Arheovest Timișoara, Szeged.
- ArhOlt (S.N.) – Arhivele Olteniei, Craiova.
- ArhPreg – Arheološki Pregled, Beograd.
- ArhSofia – Arheologija, Sofia.
- ArhVestnik – Arheološki Vestnik, Ljubljana.
- Arqueobios – Arqueobios, Centro de Investigaciones Arqueobiológicas y Paleocológicas Andinas, Trujillo, Peru.
- AS – Anatolian Studies. Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara, Londra.
- ASF – Archaeologica Slovaca Fontes (Institut Archaeologici Nitriensis. Academia Scietiarum Slovacae), Bratislava.
- ASDI – Anuarul Școlii Doctorale. Istorie, Cluj-Napoca.
- Assimilation et résistance – D. M. Pippidi (éd.), *Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien. Travaux du VIe Congrès International d'Études Classiques (Madrid, Septembre 1974)*, Bucarest – Paris, 1976.
- ASSMS – Annals of Social Sciences & Management studies, Juniper Publishers
- ASV – Archivio Segreto Vaticano, Vatican.
- Atti X SINBE – Atti del X Simposio Internazionale sulla fine del Neolitico e gli inizi dall' eta del Bronzo in Europa, Verona.
- AUA – Annales Universitatis Apulensis, Historica, Alba-Iulia.
- AUSZ – Acta Universitatis Szegediensis, Szeged
- AUVT – Analele Universității Valahia Târgoviște. Secția de Arheologie și Istorie, Târgoviște.
- AVSL – Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, Hermanstadt (Sibiu). Kronstadt (Brașov).
- BAI – Bibliotheca Archaeologica Iassensis, Iași.
- BAM – Brukhental. Acta Musei, Sibiu
- BÁMÉ – A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve, Szekszárd.
- BAMold – Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, Iași.
- Banatica – Banatica, Reșița.
- BAR (IS) – British Archaeological Reports, (International Series), Oxford.
- BCCIT – Buletinul Camerei de Comerț și Industrie Timișoara.
- BCH – Bulletin de Correspondence Hellenique, Paris.
- BCMI – Buletinul Comisiunilor Monumentelor Istorice, București.
- BCSP – Bolletino del Centro Camuno di Studi Preistorici, Brescia.
- BCSS – Buletinul Cercetărilor Științifice Studentești, Universitatea 1 Decembrie, Alba Iulia.
- BEN – Bibliotheca Ephemeris Napocensis, Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Academia Română, Cluj-Napoca
- BerRGK – Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt a. M. –Berlin.
- BHAB – Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica, Timișoara.
- BIAL – Buletin of the Institute of Archaeology, Londra.
- BiblMA – Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, Piatra-Neamț.
- BMA – Bibliotheca Musei Apulensis, Alba Iulia.
- BMJT – Buletinul Muzeului Județean Teleorman, Alexandria.
- BMN – Bibliotheca Musei Napocensis, Cluj Napoca.
- BMN.CP – Biblioteca Muzeului Național. Seria Cercetări Pluridisciplinare, Muzeul Național de Istorie a României, București
- BThr – Bibliotheca Thracologica, București.
- BIFAO – Bulletin de L' Institut français d'archéologie orientale, Le Caire.
- BIKL – Bányászati és Kohászati Lapok, Budapest.
- BJ – Bonner Jahrbücher, Bonn.
- BMI – Buletinul Monumentelor Istorice, București.
- BMJG – Buletinul Muzeului Județean Giurgiu.
- BMMKözleményei – Békésmegyei Múzeum Közleményei, Békéscsaba.
- BPI – Bolletino di Paleontologia Italiana, Roma.
- Britania – A Journal of Romano – British and Kindred Studies. Society for the Promotion of Roman Studies, London.
- BRTÉO – Biharmegyei Régészeti és Történelmi Egylet Évkönyve, Oradea, 1888.
- BS – Bibliotheca Septemcastrensis, Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu
- BSA – Annual of the British School of Archaeology at Athens, Londra.
- BSHSK – Buletin per Shkencat Skoqerore, Tiranë.
- BSMSP – Bulletin de la Société méridionale de spéléologie et de préhistoire, Toulouse.
- BSNR – Buletinul Societății Numismatice Române, București.
- Buridava – Buridava. Studii și materiale, Râmnicu Vâlcea.
- CA – Current Anthropology, Chicago.
- CAANT (CerArhNT) – Cercetări Arheologice în Aria Nord-Tracă, București.
- CAH – Cambridge Ancient History, Cambridge.
- CAJ – Cambridge Archaeological Journal, Cambridge.
- CahRhodaniens – Cahiers Rhodaniens, Valence-sur-Rhône.

- CAMNI – Cercetări Arheologice, Muzeul Național de Istorie a României, București.
- Carpica – Carpica, Bacău.
- CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice, București.
- CCDJ – Cultură și civilizația la Dunărea de Jos, Călărași.
- CerArh (CA) – Cercetări Arheologice. Biblioteca Muzeologică. Muzeul Național de Istorie al României, București.
- Cercetări Istorice – Cercetări Istorice, Iași.
- Cetăți dacice – M. Macrea, O. Floca, N. Lupu, I. Berciu, *Cetăți dacice din sudul Transilvaniei*, București, 1966.
- CIGD – L. Ruscu (ed.), *Corpus Inscriptionum Graecarum Dacicarum* (HPS 10), Debrecen 2003.
- CIL – *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin.
- CIT – Thraco-Dacica. Recueil d'études à l'occasion du IIe Congrès International de Thracologie, București.
- Clio – Clio, revistă de publicistică istorică, Timișoara.
- CMO – Centenar Muzeal Orădean, Oradea.
- CNA – Cronica Numismatică și Arheologică, București.
- ComArchHung – *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, Budapesta.
- Comori – *Comori arheologice în regiunea Porțile de Fier*. Catalog, București, 1978.
- Corviniana – *Acta Musei Corviniensis*, Hunedoara.
- Crisia – Crisia, Oradea.
- CS – Croația Sacra, Zagreb.
- CSIR – *Corpus signorum Imperii Romani*.
- Cultura Vinča – *Cultura Vinča în România*, Timișoara.
- Cumania – Cumania, Kecskemét.
- Cumidava – Cumidava, Brașov.
- CT – *Caiete de teren*, Novi Sad.
- CVA – *Corpus Vasorum Antiquarum*.
- Dacia (N.S.) – Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, București; seria nouă (N.S.): Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, București.
- Danubius – Danubius, Muzeul Județean de Istorie, Galați.
- DDMÉ – A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen.
- Depozitele – M. Petrescu Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977.
- Der Basarabi-Komplex – Der Basarabi-Komplex in Mittel- und Südosteuropa, Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin (7. – 9. November 1996), București, 1996.
- Die Bajuwaren 1988 – Hermann Dannheimer, Heinz Dopsch (Hg.), *Die Bajuwaren von Severin bis Tassilo 488-788. Gemeinsame Landesausstellung des Freistaates Bayern und des Landes Salzburg Rosenheim/Bayern Mattsee/Salzburg 19. Mai bis 6. November 1988*, 2. Aufl., München – Salzburg, 1988.
- Die Kulturen der Bronzezeit – Die Kulturen der Bronzezeit in dem Gebiet des Eisernen Torres, Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin (22. – 24. November 1997), București 1998.
- DIR – *Documente privind istoria României*, 32 vol. București, 1951-1960.
- DissPann – *Dissertationes Pannonicae*, Budapesta.
- DIVR – *Dicționar de istorie veche a României*, sub red. D.M. Pippidi, București, 1976.
- DolgCluj – Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem – és Régiséggyűjteményéből. Kolosvár (Cluj-Napoca).
- DP – *Documenta Praehistorica*, Ljubljana.
- DolgSzeged – Dolgozatok, Szeged.
- Drobeta – Drobeta, Drobeta – Turnu Severin.
- DRH – *Documenta Romaniae Historica*, București.
- EAA – European Association of Archaeologists.
- EDR – *Ephemeris Dacoromana*. Annuario della Scuola Romana di Roma, Roma.
- EJA – *European Journal of Archaeology*.
- EM – *Ethnology Monographs*, Pittsburgh.
- EphNap – *Ephemeris Napocensis*, Cluj-Napoca.
- Epoca bronzului – M. Gumă, *Epoca bronzului în Banat*, BHAB, V, Timișoara, 1997.
- ERAUL – *Etudes et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège*.
- ErdMúz – Erdélyi Múzeum, Cluj-Napoca.
- ESA – *Eurasia Septentrionalis Antiqua*, Helsinki.
- ETF – Erdélyi Tudományos Füzetek – Erdélyi Múzeum Egyesület, Cluj-Napoca.
- ÉtBalk – *Études Balkaniques*, Sofia.
- FA – *Folia Archaeologica*, Budapesta.
- FBKN – Die Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und in die Nachbargebieten. Internationales Symposium, Budapesta – Velem.
- FD – Foaia Diecezană, Caransebeș.
- Festschrift Pittioni – Festschrift für Richard Pittioni zum Siebzigsten Geburtstag, *Archaeologia Austriaca*, Beiheft 13, Viena, 1976.
- Fontes Historiae – Corneliu Gaiu, Cristian Găzdac (ed.), *Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase*, Bistrița – Cluj-Napoca, 2006 (= *Biblioteca Muzeului Bistrița*, seria *Historica*, 1-2).
- FHDR – *Fontes Historiae Dacoromanae* (= *Izvoare privind istoria României*), 4 vol., București, 1964.
- FRTB – *Fontes Rerum Transilvanicarum* Buday.
- FK – Földrajzi Közlemények, Budapest.
- Fillst – File de Istorie. Muzeul de Istorie, Bistrița.
- FoliaArch – *Folia Archaeologica*, Budapesta.
- FVL – *Forschungen zur Volks und Landeskunde*, Sibiu.
- GCBI – Godišnjak. Centar za balkanološkog ispitivanja, Sarajevo.
- GGB – Godišnjak Grada Beograda, Beograd.
- Geochronometria – *Geochronometria*, Gliwice.
- Germania – Germania, Frankfurt a. M.
- GlasnikMKM – Glasnik Muzej Kosovo i Metohija, Pristina.
- GlasnikSAD – Glasnik Srpskog Arheološkog Društva, Beograd.
- GlasnikSANU – Glasnik Srpske Akademije Nauka i Umetnosti, Beograd.
- GlasnikZMBH – Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- GNAMP – Godišnjak na Narodnija arheološki muzej v Plovdiv.

- GodišnikSevBalg – Godišnik na muzeite ot Severna Bălgaria.
- Gold der Steppe – ***, *Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine* (herausgegeben von Renate Rolle, Michael Müller-Wille und Kurt Schietzel in Zusammenarbeit mit Petr P. Toločko und Vjačeslav Ju. Murzin), Schleswig, 1991.
- Gornea – Gh. Lazarovici, *Gornea preistorie*, Reșița, 1977.
- GRI – Genetics Research International, SAGE-Hindawi Access to Research, London.
- HA – Hungarian Archaeology, Budapesta.
- Hesperia – The Journal of the American School of Classical Studies in Athens, Grecia
- Hierasus – Hierasus. Anuarul Muzeului Județean Botoșani, Muzeul Județean Botoșani.
- HK – Hadtörténelmi Közlemények, Budapesta.
- HOMÉ – A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc.
- HTRTÉ – A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Évkönyve, Budapesta – Deva.
- IA – Identitate și Alteritate, Cluj-Napoca.
- IAI – Isvestija na Archeologičeski Institut, Sofia.
- IDR – *Inscriptiile Daciei Romane*, București.
- IDRE – C.C. Petolescu, *Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie (Ier-IIIe siècles)*, vol. I, București, Editura Enciclopedică, 1996.
- IGRR – R. Cagnat et alii (eds.), *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes*, Paris 1906-1927.
- IJO – International Journal of Osteoarchaeology, West Sussex (UK) – New Jersey (USA).
- IJM – International Journal of Morphology, Publicación de Sociedad Chilena de Anatomía, Chile.
- Iliria – Iliria, Studime dhe materiale arkeologike, Tirana.
- Iliri și Daci – *Iliri și Daci*. Catalog, Cluj – București, 1972.
- ILS – *Inscriptiones Latinae Selectae*, ed. H. Dessau, Berlin, 1892.
- InMemCD – *In Memoriam Constantini Daicovicu*, Cluj, 1974.
- InvArch – Inventaria Archaeologica. Corps des ensembles archéologiques, București.
- InvPraehistHung – Inventaria Praehistoriae Hungariae, Budapest.
- JAR – Journal of Anthropological Research, The University of New Mexico.
- JPA – Journal of Palaeolithic Archaeology, Springer.
- JPEK – Jahrbuch für prähistorische und ethnographische Kunst, Berlin.
- ISM – *Inscriptiile din Scythia Minor grecești și latine*, București.
- ITSR – Istorie și tradiție în spațiul românesc, Sibiu – București.
- IstMitt – Istambuler Mitteilungen, Istanbul.
- Istraživanja – Istraživanja, Novi Sad.
- IstRom – *Istoria României*, București.
- Istros – Istros. Buletinul Muzeului Brăilei, Brăila.
- JAA – Journal of Anthropological Archaeology, Museum of Anthropology, University of Michigan (USA).
- JAAS – Journal of Asian American Studies, Johns Hopkins University Press, USA
- JAMÉ – Jós András Múzeum Értésítője, Nyíregyháza.
- JAS – Journal of Archaeological Science, San Diego.
- JBOÖMus.-Ver. – Jahrbuch des Oberösterreichischer Musealverein, Linz.
- JEA – Journal of European Archaeology
- JFA – Journal of Field Archaeology, Boston.
- JGN – Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte, München.
- JMH – Journal of Modern History, Chicago.
- JNA – Jugoslovenska Narodna Armija
- J Morphol. – Journal of Morphology, Wiley Online Library.
- JPMÉ – Jannus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs.
- JPR – Journal of Prehistoric Religion
- JRGZM – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz, Mainz.
- JRS – The Journal of Roman Studies, Londra.
- JWP – Journal of World Prehistory, New York.
- КСИА – Краткие Сообщения Института Археологии, Москва.
- KFKNB – Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans, Belgrad.
- Klio – Klio. Beiträge zur Geschichte, Leipzig.
- Korall – Társadalomtörténeti folyóirat, Budapest.
- KözCluj – Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárából, Kolosvár (Cluj-Napoca).
- KSI – Kuvendi i Studimeve Illire, Tirana.
- KSIA – Kratkie Soobščenija Instituta Arheologii, Moskva.
- KSIMK – Kratkie Soobščenija Instituta istorii material'noj AN SSSR, Moskva – Leningrad.
- Kulturraum Donau – Kulturraum mittlere und untere Donau, Tradition und Perspektiven des Zusammenlebens, Reșița, 1994.
- Kunstschätze – ***, *Kunstschätze in bulgarischen Museen und Klöstern. 24. Aprilie bis 31. Juli 1964 in Villa Hügel – Essen*, Essen, 1964.
- Lapidarul MB – M. Moga, I.I. Russu, *Lapidarul Muzeului Banatului*, Timișoara.
- Latomus – Latomus, Bruxelles.
- Litua – Litua. Studii și cercetări, Târgu Jiu.
- LK – Levéltári Közlemények, Budapest
- LRBC – R.A.G. Carson, P.V. Hill, J.P.C. Kent, *Late Roman Bronze Coinage. A.D. 324-498* (Part I, P.V. Hill, J.P.C. Kent, *The Bronze Coinage of the House of Constantine. A.D. 324-346*; Part II, R.A.G. Carson, J.P.C. Kent, *Bronze Roman Imperial Coinage of the Late Empire. A.D. 346-498*), Londra, 1965.
- MA – Monumenta Archaeology, Los Angeles.
- Macedoniae AA – Macedoniae Acta Archaeologica, Prilep.
- MagIst – Magazin Istoric, București.
- MB – Mitropolia Banatului,
- MBE – Molecular Biology and Evolution, Oxford University Press.
- MAGW – Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, Viena.
- MarbStud – Marburger Studien, Marburg, 1938.

- Marisia – Marisia. Studii și materiale de arheologie, istorie, etnografie, Muzeul Județean Târgu Mureș.
- Marmația – Marmația, Baia Mare.
- Materiale (MCA) – Materiale și Cercetări Arheologice, București.
- Materialy – Srpsko Arheološko društvo gradskij muzej Subotica, Subotica.
- MAVA – Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie, München.
- MedTrans – Medievalia Transylvanica, Satu Mare.
- MemAnt – Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț.
- MFME – A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged.
- MHB – Monumenta Historica Budapestinensia, Budapest.
- MIA – Materialy i issledovanija po arheologii SSSR, Moscova.
- MIMBuc – Materiale de istorie și muzeografie, București.
- MIRB – R. Göbl, *Moneta Imperii Romani et Byzantini*, Viena, 1989.
- MittAI – Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Ung. Akad. der Wissenschaften, Budapesta.
- MF – Múzeumi Füzetek, Aszód.
- MKE – Múzeumi és Könyvtári Értesítő, Budapesta.
- MN – Muzeul Național, București.
- MnaB – Muzeul Național al Banatului, Timișoara.
- MOL – Magyar Ország Levéltár, Budapest.
- Monedele – C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, București, 1973.
- Monografii – Muzeul Național de Istorie a României, București.
- Mousaios – Mousaios. Studii și cercetări de istorie locală, Buzău.
- MSW – Materialy Starożytne Wczesnosredniowieczne, Kraków.
- Munibe – Munibe. Antropologia – Arkeologia, San Sebastian, 1947.
- MuzNat – Muzeul Național (de Istorie), București.
- Művészet – Művészet, Budapest.
- MW – Materialy Wczesnośredniowieczne, Kraków-Wrocław-Warsawa.
- NAA – North American Archaeologist, Baywood Publishing Company, Inc. New York.
- NC – The Numismatic Chronicle, Londra.
- NeolBan – Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Cluj Napoca, 1979.
- NK – Numizmatikai Közlöny, Budapesta.
- NListy – Numismaticke Listy, Praga.
- NNU – Nachrichten aus Niedersachsen Urgeschichte, Leipzig-Hildesheim.
- NumSbor – Numismaticky Sbornik, Praga.
- OJA – Oxford Journal of Archaeology, Oxford.
- OmCD – Omagiu lui Constantin Daicoviciu, București, 1960.
- OPEL – B. Lörincz, F. Redö (ed.), *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum I-IV*, Budapest – Wien 1994-2002.
- OpusculaArch (OpArch) – Opuscula Archaeologica, Zagreb.
- OpusculaHung – Opuscula Hungarica, Budapest.
- Orbis antiquus – Ligia Ruscu, Carmen Ciongradi, Radu Ardevan, Cristian Roman, Cristian Găzdac (eds.), *Orbis antiquus. Studia in honorem Ioanis Pisonis*, Cluj-Napoca, 2004.
- OZ – Osječki Zbornik, Osijek.
- ÖL – Ősrégészeti levelek, Budapest.
- PA – Patrimonium Apulense, Alba Iulia.
- PAT – Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum, Cluj-Napoca.
- PamArch – Památky archeologické, Praga.
- PASE – Prehistorische Archeologie in Südosteuropa – Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr., Berlin.
- PB – Patrimonium Banaticum, Timișoara.
- PBF – Praehistorische Bronzefunde, Berlin.
- PBG – A Pedro Bosch-Gimpera en el septuagésimo aniversario de su nacimiento, Mexico, 1963.
- Peuce – Peuce, Tulcea.
- PIR – Prosopographia Imperii Romani, 3 vol., Berlin-Leipzig.
- PJZ – Praistorija Jugoslovenskih Zemalja, Sarajevo.
- PMCDR – Publicațiile Muzeului Civilizației Dacice și Romane, Deva.
- PMMB – Publicațiile Muzeului Municipiului București, București.
- Pontica – Pontica, Constanța.
- Posebna izdanija – Posebna izdanija, Sarajevo.
- Potaissa – Potaissa. Studii și Comunicări, Turda.
- PPS – Proceedings of the Prehistoric Society, Cambridge-Londra.
- Praehistorica – Praehistorica. Internationales Symposium, Praga.
- PraiSrb – M. Garašanin, *Praistorija na tlu Srbije*, Belgrad.
- PraiVoiv – B. Brukner, J. Todorović, N. Tasić, *Praistorija Voivodine*, Novi Sad.
- PrehistAlp – Prehistoria Alpina, Trento.
- ProcNAS – Proceedings of the Natural Academy of Sciences of United States of America.
- Pulpudeva – Pulpudeva. Semaines philippopolitaines de l'histoire et de la culture thrace, Sofia.
- PZ – Praehistorische Zeitschrift, Berlin – Leipzig.
- RA – Revista Arhivelor, București.
- RAASI – Revista de Arheologie, Antropologie și Studii Interdisciplinare, Institute of Bioarchaeological and Ethnocultural Research, Chișinău.
- RadVM (RVM) – Rad Vojvodjanskih Muzeja, Novi Sad.
- RB – Revista Banatului, Timișoara.
- RCJB – Revista Cercului Juridic Bănățean, Timișoara.
- RCRFAc – Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta.
- RégFüz – Régészeti Füzetek, Budapesta.
- Repertorium (ErdRep) – Roska Márton, *Erdély régészeti repertoriuma*. I. Öskor Thesaurus antiquitatum Transilvanicarum, Tom I. Praehistorica, Cluj, 1942.
- RE – Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart 1894-.
- RESEE – Revue des Etudes Sud-Est Europeens, București.
- RevB – Revista Bistriței, Bistrița.
- RevIst (RI) – Revista de Istorie, București.

- RevMuz – Revista Muzeelor, București.
 RGF – Römisch-Germanischen Forschungen, Berlin.
 RI – Revista Istorică, București.
 RIC – Roman Imperial Coinage, 10 vol., Londra, 1923-1994.
 RISBC – Revista Institutului Social Banat-Crișana, Timișoara.
 RIM – Revista de Istorie Militară, București.
 RMM – Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente Istorică și de Artă, București.
 RMV – Revue de Médecine Vétérinaire, École Nationale Vétérinaire de Toulouse, France.
 Römer in Rumänien – *Römer in Rumänien*. Ausstellungen Katalog, Köln, 1969.
 RRC – M.H. Crawford, Roman Republican Coinage, 2 vol., Cambridge, 1979.
 RRCH – M.H. Crawford, Roman Republican Coin Hoards, Londra, 1969.
 RRH – Revue Roumaine d'Histoire, București.
 RRML – Revista Română de Medicină Legală, SA – Sovetskaja Arheologija, Moskva.
 SAA – Studia Antiqua et Archaeologica, Universitatea „Al.I. Cuza”, Iași.
 SAHJ – South African Historical Journal, Journal of the Southern African Historical Society, Durban, South Africa.
 SAI – Svod Arheologičeskikh istočnikov, Moskva – Leningrad.
 Sargetia – Sargeția. Buletinul Muzeului Civilizației Dacice și Romane, Deva.
 SCA – Studii și cercetări de antropologie, București.
 SCIA – Studii și Cercetări de Istoria Artei, București.
 SCIV(A) – Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, București.
 SCMI – Sesiunea de Comunicări a Muzeelor de Istorie, București, 1964.
 SCN – Studii și Cercetări de Numismatică, București.
 SGB – Studii de Geografie a Banatului, Universitatea Timișoara.
 SH – Studime Historike, Tirana.
 SIB – Studii de Istorie a Banatului, Universitatea de Vest, Timișoara.
 SlArch – Slovenská Archeológia, Bratislava.
 SJ – Saalburg Jahrbuch, Bericht des Saalburg Museums, Bad Homburg.
 SM – Studii de Muzicologie, București.
 SdM – Societatea de Măine, Brașov.
 SMIM – Studii și Materiale de Istorie Medie, București.
 SMK – Somogyi Múzeumok Közleményei, Kaposvár.
 SMMIM – Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară. Muzeul Militar Central, București.
 SocRom – Sociologia Românească, București.
 SP – Studii de Preistorie, Asociația Română de Arheologie, București.
 SRIR – Studii și Referate privind Istoria României, București, 1954.
 SȘN – Societatea de Științe Naturale, Timișoara
 Starije – Starije Crno Gore, Cetinj.
 Starinar – Starinar, Belgrad.
 StCGGB – Studii și cercetări de geologie, geografie și biologie, Reșița.
 StCom – Studii și Comunicări, Arad.
 StComC – Studii și Comunicări de Istorie și Etnografie, Caransebeș = Tibiscum.
 StComP – Studii și Comunicări. Muzeul Județean, Pitești.
 StComSatuMare – Studii și Comunicări, Satu Mare.
 StComS – Studii și Comunicări. Muzeul Brukenthal. Arheologie – Istorie, Sibiu.
 StDac – Studii Dacice, Cluj-Napoca, 1981.
 StudAlb – Studia Albanica, Tirana.
 StudArch – Studia Archaeologica, Budapest.
 StudArchMed – Studia Archeologica et Medievalia, Bratislava.
 StudClas – Studii Clasice, București.
 StudPre – Studii de Preistorie, București
 Studentski Proučivanja – Studentski Proučivanja, Sofijski Univ., Istoriceski Fakultet, Sofia.
 Studia – Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca.
 StudiaUC – Studia Universitatis Cibiniensis, Seria Historica, Sibiu
 StudiaBalcanica – Studia Balcanica, Sofia.
 StudiaCom – Studia Comitatus, Szentendre.
 StudiaPraehistorica (SP) – Studia Praehistorica. Archaeologisches Institut der Bulgarischen Akademie, der Wissenschaften Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften USSR, Sofia.
 StudiaUniversitatis Cibiniensis – Studia Universitatis Cibiniensis, Sibiu.
 Studii – Studii, Revistă de istorie, București.
 Studii – Studii, Revistă de știință și filosofie, București.
 Studii și Materiale – Studii și Materiale, Târgu Mureș.
 StZ – Študijné Zvesti Archeologicky ústav ŠAV, Nitra-Bratislava.
 Swiatowit – Swiatowit. Annuaire de l'archéologie préhistorique, Varșovia.
 Századok – Századok, Budapest.
 Symp Alba Iulia – The Early Hallstatt Period (1200 – 700 BC) in South Eastern Europe. Proceedings of the International Symposium from Alba Iulia, BiblMA, I, Alba Iulia, 1994.
 SympThrac – Symposia Thracologica.
 The Vinča Culture – The Vinča Culture, its Role and Cultural Connections, Timișoara, 1996.
 The Yugoslav Basin... – The Yugoslav Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C. (Symposium, Vrșac, October 11 – 14, 1995), Belgrade – Vrșac, 1996.
 Thracia – Thracia, Sofia.
 Thraco-Dacia (TD) – Thraco-Dacia, București.
 Tibiscum – Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie și Istorie, Caransebeș.
 Tibiscus – Tibiscus, Timișoara.
 TIR, L. 34 – Tabula Imperii Romani. Aquincum-Sarmizegetusa-Sirmium, L. 34, Budapesta, 1968.
 TörtSz – Történelmi Szemle, Budapest.
 TörtTár – Történelmi Tár, Budapest.
 TR – Transylvanian Review, Cluj-Napoca.
 Trepte – Trepte de civilizație românească, București, 1982.

- TRÉT – Történelmi és Régészeti Értesítő, Temesvár (Timișoara).
- Tyragetia – Arheologie. Istorie Antică. Serie Nouă, Chișinău
- UPA – Universitätsforschungen zur Prähistorische Archäologie, Bonn.
- VAH – Varia Archaeologica Hungarica, Budapest.
- VDI – Vestnik Drevnej Istorii, Moskva.
- VF – Vorträge und Forschungen, Sigmaringen.
- Viesnik – Viesnik za Arheologiju i Historiju Dalmatinsku, Split.
- VMMK – Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, Veszprém.
- WPZ – Wiener Prähistorischer Zeitschrift, Viena.
- YougDanBas – The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C., Symposium, Vršac, October 11 – 14, 1995, Belgrade – Vršac, 1996.
- ŽAnt – Živa Antika, Skoplje.
- ZborNM – Zbornik Radova Narodnog Muzeja, Beograd.
- ZborŠtip – Zbornik na štipskiot Naroden Muzej, Štip.
- ZfA – Zeitschrift für Archäologie, Berlin.
- ZfAM – Zeitschrift für Archäologie der Mittelalters.
- ZfE – Zeitschrift für Ethnologie, Berlin.
- ZfN – Zeitschrift für Numismatik, Berlin.
- Ziridava – Ziridava. Studii și Cercetări, Arad.
- ZM – Zalai Múzeum, Zalaegerszeg
- ZMS – Zbornik za Društvene nauke Matice Srpske, Novi Sad.
- ZPE – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn.

